

ΓΙΩΤΑ ΤΟΥΡΓΕΛΗ

ΟΙ ΜΠΡΟΥΚΛΗΔΕΣ

ΕΛΛΗΝΕΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ ΣΤΗΝ ΑΜΕΡΙΚΗ ΚΑΙ
ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΣΤΙΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ
1890–1940

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΓΙΩΤΑ ΤΟΥΡΓΕΛΗ

ΟΙ ΜΠΡΟΥΚΛΗΔΕΣ

**ΕΛΛΗΝΕΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ ΣΤΗΝ ΑΜΕΡΙΚΗ ΚΑΙ
ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΣΤΙΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ
1890-1940**

ΑΘΗΝΑ 2020

Εκδότης: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ)

Πάροχος Υπηρεσίας ePublishing: Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης και Ηλεκτρονικού Περιεχομένου (ΕΚΤ)

Copyright © 2020 Γιώτα Τουργέλη

Επιμέλεια - Διορθώσεις: Κατερίνα Σάββα, Αναστασία Σακελλαρίου

Σελιδοποίηση: thinking.gr

Φωτογραφία εξωφύλλου: Bain News Service, Publisher. Greeks boarding MADONNA. Oct. 1912. [Photo taken when Greek immigrants left New York City to return to their country and fight in the first Balkan War]. The Library of Congress <https://www.loc.gov/item/2014690710/>.

Η χρήση του περιεχομένου καθορίζεται από την άδεια Creative Commons Αναφορά Δημιουργού - Μη Εμπορική Χρήση - Παρόμοια Διανομή 4.0 Διεθνές.

Προκειμένου να δείτε αντίγραφο της άδειας επισκεφθείτε την ακόλουθη σελίδα:

<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/deed.el>

Η έκδοση διατίθεται online στη διεύθυνση <http://ebooks.epublishing.ekt.gr/>

ISBN: 978-960-6834-34-9 (pdf)

Η παρούσα ηλεκτρονική έκδοση πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της Πράξης «Ερευνα, Εκπαίδευση και Υποδομές: ο τριγωνισμός των αξόνων στρατηγικής ανάπτυξης του ΕΚΚΕ (REDI)» (MIS 5002378) που εντάσσεται στη «Δράση Στρατηγικής Ανάπτυξης Ερευνητικών και Τεχνολογικών Φορέων» και χρηματοδοτείται από το Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Ανταγωνιστικότητα, Επιχειρηματικότητα και Καινοτομία» στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ 2014-2020, με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης)

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Ταμείο
Περιφερειακής Ανάπτυξης

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ & ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΕΣΠΑ & ΤΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΗΣΗΣ ΕΠΑ-ΕΚ

ΕΠΑ-ΕΚ 2014-2020
ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΤΙΚΟΤΗΤΑ
ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ
ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΑ

ΕΣΠΑ
2014-2020
ανάπτυξη - εργασία - αλληλεγγύη

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΓΙΩΤΑ ΤΟΥΡΓΕΛΗ

ΟΙ ΜΠΡΟΥΚΛΗΔΕΣ

ΕΛΛΗΝΕΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ ΣΤΗΝ ΑΜΕΡΙΚΗ ΚΑΙ
ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΣΤΙΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ
1890-1940

Στη μνήμη του πατέρα μου
Παναγιώτη

Ευχαριστίες

Η μελέτη αυτή αποτελεί επεξεργασμένη έκδοχή της διδακτορικής διατριβής που υποστήριξα το Φεβρουάριο του 2019 στο τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου. Η ολοκλήρωσή της οφείλει πολλά κατ' αρχάς στους ανθρώπους των αρχείων. Πολύτιμη υπήρξε η συνδρομή της Μαργαρίτας Καλαφάτη και του Γιώργου Κουμαρίδη από το ΕΛΙΑ Θεσσαλονίκης, της Βασιλικής Τσιγγούνη από την Εθνική Βιβλιοθήκη, του Βασιλείου Σταθούλια από τη Βιβλιοθήκη της Βουλής (Τμήμα Μπενακειού Βιβλιοθήκης) και της Μαρίας Καραμικέ από το Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας. Εξίσου σημαντική υπήρξε η συνεισφορά του προσωπικού του ΕΛΙΑ Αθήνας, της Γενναδείου Βιβλιοθήκης, του Τεγεατικού Συνδέσμου Αθηνών και των ΓΑΚ Αρκαδίας.

Από το ακαδημαϊκό περιβάλλον ευχαριστώ ιδιαίτερα τη Χριστίνα Κουλούρη για τις χρήσιμες παρατηρήσεις που υπέδειξε σε διάφορες φάσεις της συγγραφής, την Έφη Γαζή, τη Μαρία Δαμηλάκου, τη Βάσω Θεοδώρου, τη Μαρία Παπαθανασίου και την Ποθητή Χαντζαρούλα για τα σχόλιά τους κατά τη διάρκεια της υποστήριξης της διατριβής. Στους φίλους και συναδέλφους που έθεσαν υπόψη μου βιβλιογραφικές αναφορές και εξασφάλισαν αντίτυπα ανήκουν οι: Γιάννης Παπαδόπουλος, Κατερίνα Δέδε και Έρη Ρενιέρη. Το φιλόξενο περιβάλλον του *Μνήμονα* και ειδικά οι γόνιμες παρατηρήσεις του Τριαντάφυλλου Σκλαβενίτη συνέβαλαν καθοριστικά στη διεύρυνση των αρχικών προβληματισμών γύρω από μεθοδολογικά και αρχειακά ζητήματα. Στη Λίνα Βεντούρα είμαι ευγνώμων όχι μόνο για την ερευνητική ιδέα η οποία της ανήκει αλλά πολύ περισσότερο για τα επιστημονικά εφόδια με τα οποία με όπλισε προκειμένου να την επεξεργαστώ και να την υποστηρίξω ως διδακτορική διατριβή. Η μαθητεία μου κοντά της διαμόρφωσε την αντίληψη και τον τρόπο εργασίας μου ως ιστορικού, μου δίδαξε την ανθρώπινη γενναιοδωρία, την αξία της συνεργασίας και τα οφέλη των προκλήσεων. Στην επιμονή της για τη διάχυση της μελέτης σε ένα ευρύτερο αναγνωστικό κοινό οφείλεται η παρούσα έκδοση.

Τέλος, θέλω να ευχαριστήσω το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ) που δέχτηκε να συμπεριλάβει την ιστορική αυτή μελέτη στη σειρά των ηλεκτρονικών εκδόσεών του. Ευχαριστώ θερμά την Έρση Ζακοπούλου για τη βοήθεια και το ενδιαφέρον της καθ' όλη τη διάρκεια της προετοιμασίας του βιβλίου, τους δύο ανώνυμους αξιολογητές για τα σχόλια και τις παρατηρήσεις τους και την Κατερίνα Σάββα για τη γλωσσική επιμέλεια του τελικού κειμένου.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ευχαριστίες.....	ix
ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	15
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	17
1. Προοίμιο.....	17
2. Ιστοριογραφική προσέγγιση της ελληνικής μετανάστευσης.....	19
3. Προβληματική της έρευνας.....	22
4. Μεθοδολογικά ζητήματα – Πηγές.....	26
5. Άξονες της έρευνας.....	28
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΛΑΙΑ	
ΕΛΛΑΔΑ ΣΤΙΣ ΗΝΩΜΕΝΕΣ ΠΟΛΙΤΕΙΕΣ.....	33
A. Θεωρητικές προσεγγίσεις.....	33
1. Διεθνική μετανάστευση.....	33
2. Τυπολογίες.....	37
3. Αφομοίωση vs διεθνικότητα.....	39
4. Μεταξύ δομής και δράσης.....	40
B. Συνέχειες και τομές στην ιστορία των νεότερων ελλη-	
νικών μετοικεσιών.....	42
1. Τα αίτια της υπερπόντιας εξόδου.....	42
2. Η μορφή και η δομή της «νέας μετανάστευσης».....	44
3. Η θέση των Ελλήνων μεταναστών στην αμερικανική αγορά εργασίας.....	47
4. Η θέση των Ελλήνων μεταναστών στην αμερικανική κοινωνία.....	48
5. Η διατλαντική κινητικότητα.....	49
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: ΤΑ ΕΜΒΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΟΙ ΜΕΤΑΣΧΗ-	
ΜΑΤΙΣΜΟΙ ΤΩΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ.....	59
A. Θεωρητικές προσεγγίσεις.....	59
1. Τα Νέα Οικονομικά της Εργατικής Μετανάστευσης.....	59
2. Συζητήσεις για την αναπτυξιακή δυναμική των εμβασμάτων.....	61
2.1 Το ενδιαφέρον των κρατών αποστολής.....	61
2.2 Το ακαδημαϊκό ενδιαφέρον.....	63
B. Οικονομικές ροές και αλλαγές.....	67
1. Στοιχεία για τα οικονομικά εμβάσματα των Ελλήνων μεταναστών.....	67
2. Η οικονομική συμπεριφορά των μεταναστών.....	70
3. Οικονομικές αλλαγές στις αγροτικές κοινότητες.....	77
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΙ ΜΕΤΑ-	
ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΤΩΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ.....	83
1. Μεταναστευτική κουλτούρα.....	83
2. Νέοι υλικοί όροι.....	94
2.1 Κατανάλωση.....	94
2.2 Τα «σπίτια των εμβασμάτων».....	99

2.3 Τα υλικά αγαθά των «Αμερικάνων».....	104
3. Νέες πολιτισμικές πρακτικές.....	112
3.1 Υγεία και υγιεινή.....	112
3.2 Τρόποι διατροφής.....	120
3.3 Δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου.....	121
3.4 Η αγγλική γλώσσα.....	124
3.5 Θρησκευτικό συναίσθημα και λαϊκές δοξασίες.....	126
4. Νέα ήθη.....	128
4.1 Φυγή εγκληματικών στοιχείων.....	128
4.2 Επιστροφή «αναμορφωμένων υποκειμένων».....	131
5. Ανασημασιοδότηση κοινωνικών ιεραρχιών: Οι Μπρούκλινδες.....	133
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ	145
1. Γυναικεία γονιμότητα.....	145
2. Γαμήλιες στρατηγικές.....	147
3. Η μεταναστευτική οικογένεια.....	154
4. Κατανομή ρόλων και οικογενειακών ευθυνών: η θέση της γυναίκας.....	158
5. Συζυγικές σχέσεις.....	161
6. Διαγενεακές σχέσεις.....	174
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟ-	
ΜΙΑΣ. Η ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΠΑΛΙΝΝΟΣΤΟΥΝΤΩΝ	179
1. Επαγγελματικές επενδύσεις.....	179
1.1 Αγροτικές εκμεταλλεύσεις.....	179
1.2 Εμπόριο – Τέχνες – Υπηρεσίες.....	183
1.3 Αστικά ακίνητα – Κτηματικές/χρηματιστηριακές εργασίες.....	192
1.4 Βιοτεχνία – Βιομηχανία.....	194
1.5 Ψυχαγωγία – Τουρισμός.....	196
2. Το «αμερικανικό» σύστημα εργασίας των παλιννοστούντων.....	199
2.1 Υλικο-τεχνικός εξοπλισμός.....	199
2.2 Νέες επαγγελματικές αξίες – Νέα γούστα.....	202
2.3 Καταναλωτικές συνήθειες.....	207
2.4 Τεχνικές προώθησης των πωλήσεων.....	208
3. Η υποδοχή των «αμερικανικών» νεωτερισμών.....	213
4. Η διάδοση των αμερικανικών προϊόντων.....	219
4.1 Οι συνθήκες διείσδυσης στην ελληνική αγορά.....	219
4.2 Τα αυτοκίνητα.....	225
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6: ΟΙ ΜΠΡΟΥΚΛΗΔΕΣ ΚΑΙ ΟΙ	
ΕΘΝΟΤΟΠΙΚΟΙ ΣΥΛΛΟΓΟΙ	229
A. Θεωρητικές προσεγγίσεις	229
1. Μεταναστευτικοί σύλλογοι: δομή, οργάνωση, δράσεις.....	229
2. Ιστοριογραφία.....	236
B. Το σωματειακό φαινόμενο και οι Ελληνοαμερικανοί	238
1. Οι διατοπικοί δεσμοί των Ελλήνων μεταναστών.....	238

2. Εθνοτοπικοί σύλλογοι της Αμερικής.....	244
3. Τα έργα των συλλόγων.....	248
3.1 1890-1920: αρωγή προς τη γενέτειρα.....	248
3.2 1920-1940: αναπτυξιακές παρεμβάσεις.....	252
4. Αντιλήψεις για την πρόοδο των κοινοτήτων.....	257
4.1 Εκπαίδευση νεολαίας, υγιεινή και άθληση.....	257
4.2 Οδικά έργα: «Ο οδοποιητικός συναγεμός της Λακωνίας».....	266
4.3 Κοινωφελή και εξωραϊστικά έργα: υποδομές αγροτικών κοινοτήτων.....	269
5. Μεταφορά οργανωτικών δεξιοτήτων και πρακτικών.....	272
6. Το προφίλ του Ελληνοαμερικανού ευεργέτη.....	280
7. Διαπραγματεύσεις, αντιδικίες και συνεργασίες στο διε- θνικό κοινωνικό πεδίο.....	285
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	295
Κοινότητες της Παλαιάς Ελλάδας στη «δίνη της μετανάστευσης».....	295
ΠΗΓΕΣ	307
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	311

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Οι μεταναστεύσεις της νεότερης και σύγχρονης εποχής συνδέονται άμεσα με την ένταξη των τοπικών κοινοτήτων και των εθνικών οικονομιών στις παγκόσμιες οικονομικές και πολιτικές σχέσεις. Η μετανάστευση απορρέει από τις διαδικασίες εντεινόμενης διασύνδεσης των παραγόντων και των μηχανισμών της κοινωνικής αλλαγής σε τοπική, εθνική και παγκόσμια κλίμακα. Οι μετανάστες, με τη σειρά τους, αποτελούν φορείς και πολλαπλασιαστές της ίδιας διασύνδεσης. Το βιβλίο αυτό διερευνά τους τρόπους με τους οποίους δύο γεωγραφικά και πολιτισμικά απομακρυσμένοι κόσμοι, αυτός των αγροτικών κοινοτήτων της Πελοποννήσου και εκείνος των μεγαλουπόλεων των ΗΠΑ, «συνομίλησαν» μέσω και εξαιτίας της μετανάστευσης των Ελλήνων στο Νέο Κόσμο στα τέλη του 19ου και κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Οι αποκαλούμενοι από τις κοινότητες καταγωγής τους «Μπρούκληδες», δηλαδή οι Έλληνες μετανάστες που έζησαν έστω και για ένα σύντομο διάστημα στις ΗΠΑ, μεσολάβησαν με πολλαπλούς τρόπους ώστε να «συνομιλήσουν» οι δύο εν πολλοίς αποξενωμένοι έως τότε κόσμοι. Χάρη στην προσωρινή ή πιο μόνιμη μετεγκατάστασή τους στην Αμερική οικονομικά, κοινωνικά και πολιτισμικά εμβάσματα –δολάρια, αγαθά, πρότυπα και πληροφορίες– διέσχιζαν με ολοένα και πιο πυκνό ρυθμό τον Ατλαντικό Ωκεανό. Η μετακίνησή τους πυροδοτούσε ένα διαρκές πηγαινέλα, το οποίο συνέδεε με ποικίλους τρόπους τον τόπο καταγωγής με τη χώρα υποδοχής οδηγώντας στη μείωση των γεωγραφικών και πολιτισμικών αποστάσεων.

Η μελέτη επικεντρώνεται στην Παλαιά Ελλάδα και ειδικά στην Πελοπόννησο, περιοχή που τροφοδότησε μαζικά την προπολεμική υπερατλαντική εκροή. Εξετάζει τη συμβολή των Ελλήνων μεταναστών στις Ηνωμένες Πολιτείες στον οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό μετασχηματισμό των κοινοτήτων καταγωγής τους από τα τέλη του 19ου αιώνα έως τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Καλύπτει, αφενός, την αρχική περίοδο της αποδημίας αλλά και των συνεχών παλιννοστήσεων, καθώς και της σταθερής επικοινωνίας των ξενιτεμένων με τους τόπους καταγωγής τους μέσα από τα κοινωνικά δίκτυα, τις εθνοτοπικές συλλογικότητες και τις διεθνικές υπηρεσίες της εποχής, αφετέρου, τις δύο δεκαετίες του Μεσοπολέμου κατά τις οποίες η εισροή οικονομικών, υλικών και πολιτισμικών εμβασμάτων εξακολούθησε να είναι ισχυρή παρά την επιβολή από την αμερικανική κυβέρνηση των περιοριστικών μεταναστευτικών νόμων.

Υιοθετείται μια διεθνική προσέγγιση στην κοινωνική ιστορία της ελληνικής μετανάστευσης που εκκινεί από τη συζήτηση που αναπτύχθηκε τις τελευταίες δεκαετίες στη διεθνή βιβλιογραφία γύρω από τα «διεθνικά κοινωνικά πεδία» ή τους «διεθνικούς χώρους» που διαμορφώνονται μέσα από τη σταθερή επικοινωνία και τις συστηματικές και πολλαπλές σχέσεις των μεταναστών με τις χώρες καταγωγής τους. Το βιβλίο προσεγγίζει το μεταναστευτικό φαινόμενο υπό το πρίσμα της συγχρονίας των σχέσεων ανάμεσα στο «εδώ» και το «εκεί» και της αλληλόδρασης ανάμεσα στους μετανάστες

και όσους παραμένουν στον τόπο γέννησής τους. Εστιάζοντας στις τοπικές κοινότητες της κοινωνίας αποστολής διερευνά την ανάπτυξη διατοπικών δεσμών και συστηματικών διασυννοριακών δραστηριοτήτων και πρακτικών. Παρακολουθεί τις πυκνές και συχνές ροές προσώπων, οικονομικών, υλικών, «πολιτισμικών και κοινωνικών εμβασμάτων» από την Αμερική προς την Πελοπόννησο και τις πολλαπλές επιρροές τους στα χωριά τα οποία εγκατέλειψαν προσωρινά ή/και μόνιμα οι μετανάστες, διερευνώντας τα όρια των αλλαγών και των μετασχηματισμών, τις έμφυλες, ταξικές και άλλες ιεραρχίες, τις διαπραγματεύσεις και ρήξεις που σημειώνονται στις διεθνικές σχέσεις μεταξύ μεταναστών, παλιννοστούντων και κατοίκων. Καταδεικνύει ότι, όταν -όπως συμβαίνει συχνά- τα διεθνικά πεδία και δίκτυα συνδέουν τόπους με άνισο πλούτο, δύναμη και ακτινοβολία, τα πρότυπα της πιο ανεπτυγμένης χώρας εγκατάστασης, στην προκειμένη περίπτωση τα πρότυπα της Αμερικής, ασκούν ανισοβαρή επιρροή στους τόπους καταγωγής των μεταναστών και διαδίδονται όχι μόνο μεταξύ αυτών που ξενιτεύονται αλλά και μεταξύ εκείνων που παραμένουν στον τόπο τους.

Αποτελεί για μένα μεγάλη χαρά να προλογίζω το βιβλίο αυτό γιατί το παρακολούθησα να γεννιέται και να παίρνει σάρκα και οστά μέσα από τις συζητήσεις μας με τη συγγραφέα του, την φοιτήτρια αρχικά και εδώ και χρόνια πλέον φίλη και συνεργάτιδά μου Γιώτα Τουργέλη. Ακόμα μεγαλύτερη χαρά μου δίνει το γεγονός ότι το βιβλίο, επεξεργασμένο τμήμα της διδακτορικής διατριβής της συγγραφέως, αποτελεί την πρώτη συστηματική *ιστορική* μελέτη για το ρόλο της μετανάστευσης, των απόδημων και των παλιννοστούντων στο μετασχηματισμό των κοινοτήτων καταγωγής στην ελληνική αλλά, όσο τουλάχιστον την ελέγχω, και μία από τις πρώτες στη διεθνή βιβλιογραφία. Αποτελεί μία πρωτότυπη και πολύτιμη συμβολή στην κοινωνική ιστορία της μετανάστευσης και της διεθνικής διασύνδεσης τόπων εγκατάστασης και καταγωγής μεταναστών, η οποία καταδεικνύει την ανάγκη υπέρβασης του κρατικού πλαισίου μελέτης της διεθνούς μετανάστευσης για την καλύτερη κατανόηση του ίδιου του φαινομένου καθώς και των επιδράσεων και επιπτώσεών του. Συμβάλλει, όμως, καθοριστικά και στην κατανόηση ορισμένων ανεξερεύνητων μέχρι σήμερα μηχανισμών μετασχηματισμού του ελληνικού αγροτικού χώρου «από τα κάτω».

Λίνα Βεντούρα
Πάντειο Πανεπιστήμιο

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Προοίμιο

«Αγαπαιτάι μου Αδελφαί Διμίτρι Χαίρε κατά πολή εις Ζούπενα

Εν Αλεξανδρία τιν 1 φεβρουαρίου 1873

[...] μάθε Αδελφαί Διμίτρι ος καθός σας είχα γράψι και εις το άλο γράμμα ότη επρόκητον διά να αναχορίσω διά τιν αμαιοική η καλιφρόνια έτζη λιπόν έγινε η απόφασις και αναχορό αύριον και ένα άλο πεδί από την τρίπολη χορίον Αχούρια είμαιθα να αναχορίσομαι τρις μαζή ο δε ένας εμετάβαλε και δεν θα έρθη ως καθός σας στέλνο και το πολιτραί μου και είδαι ότι είμαιθα τρις οδέ μαιοσιός του πολιτραίτου μαίνη εις Αλεξάνδριαν διά του το Αδελφαί Διμίτρι σας παρακαλώ να μη μου γράψις άλω ενταύθα παρα εγώ αν και φθάσομαι και το καλώ έως ική θέλωμαι σας γράψι διά να βαιβαιοθίται καλίτερα παρα τόρα σας παρακαλώ μιν διξαιται τις μητρόσ μας το γράμμα ούται και να της ειπήται ποσ εγω αναχωρό διά αμαιοικήν διά να μίν λιπηήται και λέγη ότι δεν θα μαι ματαηδή παρά σας παρακαλώ αδελφαί Διμίτρι [...]να εξοδεύης επεκήνα τα ολίγα χρίματα όπου ευβρίσκονται δικά μας αυτόθεν θέλω μίνω πολή ειπόχρεος διά την διατήρησιν τις μητρόσ μας [...] και διά τον Αδελφόν μας διμίτρι μίν του μιράσαιται το σπίτη αφίσαται τον διά να καθίση χορίς να του μιράσαιται και δισαραιοστήται καταιμού και μαι αναθεματή [...]. Σας Ασπάζωμαι ο Αδελφός σας Χρίστος Τσάκωνας ή κουνιάδο σας τον Νονόν μου Γεόργιον Ασπάζωμαι φαμηλίκος και αφίνωμαι προς αυτούς την ειγήαν και καλίν αντάμοσιν το δε πολιτρέτο τοβαζαιται εις κορνίζα διά να μην φθήραιται

Ο ίδιος Σας αποχαιραιτώ κουνιάδο σας

Χρίστος Χ. Τσάκωνας

(Ροζάκος, 1950, σελ. 1083-1084)

Με το γράμμα αυτό το 1873 ο εικοσιπεντάχρονος Χρίστος Τσάκωνας γνωστοποιούσε στην οικογένειά του στο χωριό Ζούπαινα (Άγιοι Ανάργυροι) του δήμου Θεραπνών, στη νοτιοδυτική πλαγιά του Πάρνωννα, την απόφασή του να δοκιμάσει την τύχη του στη μακρινή και άγνωστη ακόμα για τους περισσότερους Έλληνες Αμερική. Καταγόμενος από φτωχό αγροτικό σπίτι και έχοντας τελειώσει δύο τάξεις του δημοτικού σχολείου ο Τσάκωνας αφού καταπάστηκε, ανεπιτυχώς όπως φαίνεται, με διάφορες εργασίες αρχικά στον Πειραιά και αργότερα στην Αλεξάνδρεια, αποφάσισε να αξιοποιήσει τις

πληροφορίες που κατέφθαναν στο αιγυπτιακό λιμάνι και να κυνηγήσει το «αμερικανικό όνειρο». Επέστρεψε μετά από δύο χρόνια στο χωριό του, προφανώς με δολάρια, «αμερικανική» ενδυμασία και ιστορίες γύρω από το μυθικό Νέο Κόσμο για να αναχωρήσει σύντομα εκ νέου για την Αμερική, αυτή τη φορά συνοδευόμενος από πέντε συγχωριανούς του. Η ομάδα αυτή αποτέλεσε τον πυρήνα του μεταναστευτικού ρεύματος που ακολούθησε από τις ορεινές κοινότητες του Πάρνωνα. Καθώς οι πληροφορίες για το νέο προορισμό διαχέονταν σε όλη την επαρχία Λακεδαιμόνος και τα πρώτα μεταναστευτικά δίκτυα διαμορφώνονταν, καλλιεργήθηκαν προσδοκίες πλουτισμού οι οποίες πυροδότησαν αλυσιδωτές μετακινήσεις ανδρών όχι μόνο από τη Λακωνία αλλά και τη γειτονική Αρκαδία προς συγκεκριμένες εργασίες και εθνοτικούς θύλακες της Αμερικής.

Η φυγή των ανδρών, όπως καταδεικνύει και η επιστολή του «Κολόμβου» της Λακωνίας, δεν σήμαινε και τη διάρρηξη των οικογενειακών και κοινοτικών δεσμών. Ο Τσάκωνας φρόντισε να ενημερώσει από την Αλεξάνδρεια την οικογένειά του για το νέο προορισμό του και να την καθησυχάσει ταξιδεύοντας μαζί με ένα συνομήλικό από τη γειτονική Αρκαδία. Συμφώνησε στον επιμερισμό των οικογενειακών ευθυνών αναλαμβάνοντας την οικονομική στήριξη της μητέρας του και συναινώντας στη φιλοξενία του ανύπαντρου αδελφού του στο πατρικό σπίτι. Επιδίωξε τη διατήρηση της επαφής με το ευρύτερο συγγενικό δίκτυο και ζήτησε να τον θυμούνται μέχρι την ώρα της αντάμωσης διατηρώντας το «πορτραίτο» του. Η ιστορία θέλει τον Τσάκωνα να «προκόβει» στο πλανόδιο εμπόριο φρούτων, στο οποίο κατηύθυνε το εκτεταμένο μεταναστευτικό δίκτυο που δημιούργησε προς το Σικάγο και τη Νέα Υόρκη πραγματοποιώντας και άλλα ταξίδια στην ιδιαίτερη πατρίδα του μέχρι την παλιννόστηση και το θάνατό του το 1907 (Ροζάκος, ό.π., σελ. 1080-1084).

Η διατλαντική μετανάστευση εργατικού δυναμικού από την Ελλάδα, η οποία έλαβε μαζικό χαρακτήρα από το 1890 μέχρι το 1924, δεν υπήρξε μονόδρομη μετακίνηση. Ενταγμένη μέσα σε ένα πλέγμα οικογενειακών και κοινοτικών θεσμών και δεσμών, η απόφαση της μετακίνησης εξορθολογίστηκε από τα υποκείμενα μέσα από τη συντήρηση του στόχου της επιστροφής. Αν και εξαιρετικά ριψοκίνδυνο εγχείρημα για τους πρωτοπόρους ο διάπλους του ωκεανού και εξίσου αβέβαιο το σχέδιο της γρήγορης συσσώρευσης κερδών για τους περισσότερους που τους ακολούθησαν, ήταν η επιστροφή στη γενέτειρα και όχι η παραμονή στην Αμερική αυτή που θεωρούνταν ως «φυσιολογική» εξέλιξη του μεταναστευτικού σχεδίου. Προσδοκώντας την παλιννόστησή τους, οι μετανάστες οργάνωναν την κοινωνική και προσωπική ζωή τους γύρω από τα εθνοτοπικά δίκτυα, επικοινωνούσαν μέσω επιστολών, φωτογραφιών και μηνυμάτων, έστελναν εμβάσματα, αποταμίευαν και έκαναν σχέδια για τους εαυτούς τους και τους οικείους τους. Μέσω των διαπροσωπικών και διασυνοριακών δεσμών συγγένειας, φιλίας, καταγωγής και πατρωνίας όχι μόνο ενεργοποιήθηκε η μεταναστευτική διαδικασία στο εσωτερικό των απομονωμένων έως τότε αγροτικών κοινοτήτων αλλά και διασφαλίστηκε η ενεργή συμμετοχή του μετανάστη στους δύο κόσμους. Με τον ίδιο τρόπο οι κοινότητες και οι

οικογένειες που έμεναν πίσω οργάνωναν την καθημερινότητά τους και ονειρεύονταν το μέλλον τους κοιτάζοντας προς την Αμερική. Η αναμονή της οικονομικής βοήθειας, του προπληρωμένου εισιτηρίου ή του ίδιου του μετανάστη δημιουργούσε μια στενή αλληλεξάρτηση, υλική και συναισθηματική, ανάμεσα στα χωριά και τις κωμοπόλεις του ελληνικού βασιλείου και τις αμερικανικές μεγαλουπόλεις. Η ενσωμάτωση της ελληνικής επαρχίας στο εκτεταμένο διατλαντικό καπιταλιστικό σύστημα δεν γινόταν μόνο μέσω της αποστολής εργατικού δυναμικού, των κερδών των υπερωκεάνιων ατμοπλοϊκών εταιριών και των πρακτορείων αλλά και της υποδοχής οικονομικών εμβασμάτων, πολιτισμικών ερεθισμάτων και κοινωνικών επιδράσεων. Τα κοινωνικά δίκτυα μεταξύ αυτών που έφευγαν για την Αμερική, εκείνων που επέστρεφαν μόνιμα ή προσωρινά και όσων έμεναν πίσω δημιουργούσαν ένα «διεθνικό κοινωνικό πεδίο» μεταξύ χώρας αποστολής και χώρας υποδοχής μέσα στο οποίο τα άτομα έπαιρναν αποφάσεις, αναλάμβαναν δράσεις και μοιράζονταν τις ανησυχίες τους.

2. Ιστοριογραφική προσέγγιση της ελληνικής μετανάστευσης

Η ελληνική μετανάστευση προς τις Ηνωμένες Πολιτείες στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού αποτέλεσε αρκετά νωρίς αντικείμενο έρευνας και στις δύο πλευρές του Ατλαντικού. Στην Αμερική το φαινόμενο μελετήθηκε από Αμερικανούς κοινωνικούς επιστήμονες ως τμήμα της «νέας μετανάστευσης», στο πλαίσιο της κυρίαρχης την εποχή εκείνη ρατσιστικής ανάγνωσης και της αμφισβήτησης της αφομοιωσιμότητας των μεταναστών που προέρχονταν από τη Νοτιοανατολική Ευρώπη. Το έργο του Henry Pratt Fairchild (1911) εξέταζε με όρους φυλετικούς τους Έλληνες μετανάστες, επιμένοντας στις δυσκολίες ενσωμάτωσής τους στην αμερικανική κοινωνία και στην ανάγκη εκπολιτισμού τους. Σε ένα ιδιαίτερα εκτενές κεφάλαιο παρείχε πληροφορίες για τις αιτίες του φαινομένου, τα κίνητρα και τα μέσα που διευκόλυναν την αναχώρηση των Ελλήνων, ενώ συμπεριλάμβανε στην εξέταση των αποτελεσμάτων τις άμεσες συνέπειες που είχε για τις κοινότητες καταγωγής η μαζική αναχώρηση των ανδρών και η άφιξη των πρώτων παλιννοστώντων. Παρόμοιες αντιλήψεις εξέφραζαν και τα πρώτα χρονικά της ελληνικής μετανάστευσης που συντάχθηκαν από δύο εκπροσώπους της Αγγλικανικής και της Ορθόδοξης Εκκλησίας αντίστοιχα, τους Thomas Burgess (1913) και J. P. Xenidis (1922). Οι αναφορές τους στην κοινωνία προέλευσης των Ελλήνων μεταναστών και οι ερμηνείες της εγκατάλειψής της ήταν πολύ πιο σύντομες, ωστόσο ειδικά ο Xenidis δεν παρέλειπε να αναφερθεί στην προοπτική της παλιννόστησης, η οποία στις αρχές της δεκαετίας του 1920 παρέμενε ανοιχτή για συγκεκριμένες κατηγορίες μεταναστών.

Στην Ελλάδα οι κοινωνικές αναλύσεις και οι δημόσιες συζητήσεις της ίδιας περιόδου επέμεναν στην προσέγγιση της μαζικής μετανάστευσης από τη σκοπιά του δημοσίου συμφέροντος και ως προς τις οικονομικές, δημογραφικές, στρατιωτικές, πολιτισμικές

και εθνικές της επιπτώσεις. Ο αριθμός και τα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά των μεταναστών, καθώς επίσης ο μη παραδοσιακός προορισμός τους καθιστούσαν το φαινόμενο ιδιαίτερο για το ελληνικό βασίλειο και το ενδιαφέρον δικαιολογημένο. Ο Εμμανουήλ Λυκούδης το επισήμανε στο έργο του, *Οι μετανάσται* (1903), το οποίο αποτελεί μία από τις πρώτες προσπάθειες ερμηνευτικής προσέγγισης της υπερωκεάνιας μετανάστευσης με ιδιαίτερα προκατειλημμένη στάση ως προς τις αρνητικές συνέπειές της. Μία πιο ακαδημαϊκή μελέτη κυκλοφόρησε το 1917 σε επιμέλεια του καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών, Ανδρέα Ανδρεάδη. Το συλλογικό έργο, *Η ελληνική μετανάστευσις* (1917), βασισμένο σε επιτόπια μελέτη των φοιτητών του και σε συγκεκριμένο ερωτηματολόγιο, εξέταζε την επιρροή που είχε η μαζική μετανάστευση στις ελληνικές επαρχίες ως πολυσύνθετο φαινόμενο. Το ίδιο θέμα απασχόλησε και τον Ιωάννη Τουρνάκη (1923) και αργότερα τον Βασίλειο Βαλαώρα (1937), χωρίς ωστόσο να διατυπωθούν συγκλίνουσες απόψεις για τη σχέση μετανάστευσης και δημοσίου συμφέροντος. Διαφάνηκε πάντως μια μετατόπιση του ενδιαφέροντος από τη συμβολή των μεταναστών στην ανακούφιση των οικογενειών τους και της εθνικής οικονομίας στον «αναμορφωτικό» ρόλο τον οποίο θα μπορούσαν να αναλάβουν οι Ελληνοαμερικανοί του Μεσοπολέμου στην ελληνική κοινωνία.

Η ιστορία της ελληνικής μετανάστευσης, η συγκρότηση των κοινοτήτων, ο ελληνοαμερικανικός κοινωνικός και πολιτικός κομφορμισμός και τα επιτεύγματα των Ελληνοαμερικανών εντός του αμερικανικού έθνους κυριάρχησαν στις μεταπολεμικές αναλύσεις του Μπάμπη Μαλαφούρη (1948), του Theodore Saloutos και της Έλεν Παπανικόλα (2005). Ειδικά ο Saloutos ήταν ο πρώτος ο οποίος με το έργο του, *They remember America, The story of the repatriated Greek-Americans* (1956), μετατόπισε το ενδιαφέρον του στην Ελλάδα και στην επανένταξη των Ελληνοαμερικανών παλινοστούτων στην ελληνική κοινωνία και αγορά εργασίας. Ταξιδεύοντας ο ίδιος στην Ελλάδα στις αρχές της δεκαετίας του 1950 ως υπότροφος του ιδρύματος Φουλμπράιτ εξέτασε τον μετανάστη ως κοινωνικό υποκείμενο από το οποίο οι τοπικές κοινωνίες μπορούσαν να αντλήσουν οικονομικά και πολιτισμικά οφέλη. Στην περιεκτική ιστορία των Ελλήνων της Αμερικής που εξέδωσε το 1964, *The Greeks in the USA*, ο Saloutos, αφενός, έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στο ρόλο που συνέχισε να παίζει η πατρίδα στην κοινωνική, επαγγελματική, πολιτική και εκκλησιαστική ζωή των μεταναστών μέχρι το Μεσοπόλεμο, αφετέρου, ανέδειξε την ισχύ των δικτύων και την αντοχή του τοπικισμού στις μεταναστευτικές κοινότητες. Μεταγενέστεροι ερευνητές, όπως ο Charles Moskos (1990), ο Dan Georgakas (1992) κ.ά. προσέθεσαν στην ιστορία των Ελλήνων της Αμερικής νέα ερευνητικά πεδία όπως το εργατικό κίνημα, η εκπαίδευση, η γλώσσα, η λογοτεχνία, η καλλιτεχνική δημιουργία των Ελληνοαμερικανών, οι σχέσεις μεταξύ πρώτης και δεύτερης γενιάς μεταναστών και οι ελληνικές κοινότητες των ΗΠΑ.

Στην ελληνική ιστοριογραφία, μετά από μια μακρά περίοδο σιωπής, το ερευνητικό ενδιαφέρον, το οποίο μεταπολεμικά είχε επικεντρωθεί στη νέα αποδημία και κυρίως σε

αυτή προς τη βορειοδυτική Ευρώπη, στράφηκε τη δεκαετία του 1990 εκ νέου στο πρώτο μεταναστευτικό ρεύμα προς τις ΗΠΑ, αυτή τη φορά, όμως, με νέα εννοιολογικά εργαλεία και με διαφορετική προβληματική. Με την *Επισκόπηση της Ιστορίας της Νεοελληνικής Διασποράς* (1993) του Ιωάννη Χασιώτη και το συλλογικό έργο του Ρίτσαρντ Κλογκ/Clogg, *Η Ελληνική Διασπορά στον 20ό αιώνα* (1999/2004), η ελληνική μετανάστευση στις ΗΠΑ εντάχθηκε οργανικά στο φαινόμενο της νεοελληνικής διασποράς, ενώ λίγα χρόνια πριν, το 1986, στο έργο της Έρας Έμκε-Πουλοπούλου, *Προβλήματα μετανάστευσης-παλιννόστησης*, συνεξετάσθηκε πολύπλευρα μαζί με τις υπόλοιπες αποδημίες του 20ού αιώνα και, για πρώτη φορά, παράλληλα με το φαινόμενο της παλιννόστησης. Ήταν η περίοδος κατά την οποία οι παγκόσμιες πληθυσμιακές μετακινήσεις εντεινόταν στο πλαίσιο οικονομικών, τεχνολογικών και πολιτικών ανατροπών, ενώ η Ελλάδα μετατρέποταν σε χώρα μαζικής υποδοχής μεταναστών από τα πρώην κομμουνιστικά κράτη. Πολιτικές και ακαδημαϊκές συζητήσεις άρχιζαν να διεξάγονται στο εσωτερικό της χώρας σχετικά με τα προβλήματα ενσωμάτωσης των μεταναστών, τα δικαιώματά τους, τον οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό ρόλο τους και τις αντιδράσεις των γηγενών· διασταυρώνονταν με νέες θεωρίες γύρω από το μεταναστευτικό φαινόμενο και το έθνος-κράτος και ανακινούσαν τη διερεύνηση μιας «κλασικής», υποβαθμισμένης, ωστόσο, στην ακαδημαϊκή ιστοριογραφία, αποδημίας: της προπολεμικής ελληνικής μετανάστευσης στην Αμερική. Το ενδιαφέρον μετατοπίστηκε στην Ελλάδα ως χώρα αποστολής, επικεντρώθηκε στην εθνικά ευαίσθητη περιοχή της Μακεδονίας και σε ερωτήματα που αφορούσαν τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές αιτίες του φαινομένου, εν μέρει στις συνέπειές του και κατεξοχήν στις κρατικές πολιτικές. Σε αυτή την ομάδα ανήκουν το άρθρο του Basil Gounaris (1989) και οι διατριβές της Τριανταφυλλιάς Κουρτούμη-Χαντζή (1999) και του Χρήστου Μανδατζή (2000).

Με τη διδακτορική διατριβή της Ιωάννας Λαλιώτου (1998/2006) και τη μελέτη της διαδικασίας διαμόρφωσης της μεταναστευτικής υποκειμενικότητας εντάχθηκαν στην ιστοριογραφία της ελληνικής μετανάστευσης η διεθνική οπτική και η διατλαντική διάσταση του φαινομένου, ενώ, παράλληλα, επισημάνθηκε η ανάγκη να διερευνηθούν πέρα από τις οικονομικές και πολιτικές πτυχές, πολιτισμικά και κοινωνικά ζητήματα σε ένα πλαίσιο ευρύτερο του έθνους-κράτους. Καθώς οι εντεινόμενες και ποικιλόμορφες παγκόσμιες ροές έθεταν σε αμφισβήτηση τα εθνοκεντρικά και ουσιοκρατικά ερμηνευτικά σχήματα, τα κράτη προέλευσης των μεταναστών και η επικοινωνία των τελευταίων με τις κοινότητες καταγωγής τους μέσα από ποικίλα κοινωνικά και οικονομικά δίκτυα μετατοπίζονταν σταδιακά στο επίκεντρο των επιστημονικών συζητήσεων και ερευνών. Σε μια επαναθεώρηση του μεταναστευτικού φαινομένου και υπό την επιρροή της ανάπτυξης και διάδοσης των διασπορικών σπουδών στην Αμερική αναδείχτηκαν νέες πτυχές, όπως η δυναμική των ίδιων των υποκειμένων, ενώ προτάθηκαν εναλλακτικές ερμηνείες γύρω από το ρόλο και τις αξίες τους μέσα στην αμερικανική κοινωνία. Στο πλαίσιο αυτής της νέας ανάγνωσης της μεταναστευτικής εμπειρίας εντάσσονται

οι διατριβές του Γιάννη Παπαδόπουλου (2008) για τον τρόπο διαμόρφωσης της ελληνοαμερικανικής ιδεολογίας και του Κωστή Καρπόζηλου (2010) για την ιστορία του ελληνοαμερικανικού πολιτικού ριζοσπαστισμού.

Από τη διερεύνηση της βιβλιογραφίας διαπιστώθηκε ότι, ενώ ήδη παρατηρείται μια τάση συνεξέτασης της μεταναστευτικής εμπειρίας σε συνάρτηση τόσο με το κράτος υποδοχής όσο και με το κράτος προέλευσης, εξακολουθούν να ελλείπουν μελέτες σχετικές με τις συστηματικές σχέσεις και τους στενούς δεσμούς των μεταναστών με τους τόπους αποστολής, με πρόσωπα δηλαδή και ομάδες από τις κοινότητες καταγωγής τους, με εξαίρεση ένα άρθρο της Λίνας Βεντούρα (2012). Στο πλαίσιο λοιπόν του προβληματισμού που έχει αναπτυχθεί τα τελευταία χρόνια στις μεταναστευτικές σπουδές γύρω από τα μεταναστευτικά δίκτυα και τη διεθνικότητα (*transnationalism*), η παρούσα εργασία επιχειρεί να αναδείξει το εύρος και το πλήθος των αλλαγών που συντελούνταν από τα τέλη του 19ου αιώνα στις κοινότητες οι οποίες βίωναν τη μαζική αναχώρηση των κατοίκων τους και διατηρούσαν συστηματική και μακρά επικοινωνία με τους αποδήμους τους.

Στη διεθνή βιβλιογραφία οι ιστορικές μελέτες σχετικά με τους διεθνικούς δεσμούς των μεταναστών με τις κοινότητες καταγωγής τους στις αρχές του 20ού αιώνα και τις επιρροές τους σε αυτές παραμένουν εξίσου περιορισμένες. Ο Mark Wyman (1993) μέσα από μια σύνθεση παραδειγμάτων διαφόρων εθνικών ομάδων, υπήρξε από τους πρώτους που επιχειρήσαν να ξαναγράψουν την ιστορία της υπερατλαντικής ευρωπαϊκής μετανάστευσης, εντάσσοντας σε αυτήν το φαινόμενο της παλιννόστησης και των επιδράσεων της στη χώρα προέλευσης. Πολύ πιο διεισδυτικές υπήρξαν οι ιστορικές μελέτες των Dino Cinel (1991) και Linda Reader (2003), οι οποίες εστίασαν αντίστοιχα στους οικονομικούς και πολιτισμικούς μετασχηματισμούς που προκάλεσαν οι «εν κινήσει» Ιταλοί στις κοινότητες καταγωγής τους. Το ερευνητικό ενδιαφέρον του Evgeny Efremkin (2016) προσέλκυσε η εγκατάσταση 7.000 περίπου Αμερικανο-φινλανδών σοσιαλιστών μεταναστών στην αυτόνομη Σοβιετική Καρελία τη δεκαετία του 1930 και η διάχυση της βορειοαμερικανικής εργασιακής ηθικής και ποικίλων άλλων νεωτερισμών στην καθημερινότητα της τοπικής κοινωνίας. Τέλος, στο χώρο της νοτιοδυτικής Κίνας, η μελέτη της Madeline Hsu (2000) ανέδειξε τα ελαστικά όρια μιας ιδιαίτερα συνεκτικής, ταυτόχρονα, όμως, ευάλωτης στις πολιτικές συγκυρίες, διεθνικής κοινότητας, η οποία διαμορφώθηκε μέσα από τη μαζική μετανάστευση των Κινέζων στη δυτική ακτή των ΗΠΑ.

3. Προβληματική της έρευνας

Το 1960 ο Frank Thistlethwaite με ένα πρωτοποριακό για την εποχή άρθρο τοποθετούσε τη διατλαντική μετανάστευση στο επίκεντρο της ευρωπαϊκής ιστορίας και καλούσε τους ιστορικούς της μετανάστευσης να υιοθετήσουν μια προοπτική λιγότερο αμερικανοκεντρική. Κατέκρινε την κυριαρχία της οικονομίας στις μεταναστευτικές θεωρίες και

μετατόπιζε το ερευνητικό ενδιαφέρον στο κράτος αποστολής, προτείνοντας την προσέγγιση της υπερατλαντικής μετακίνησης όχι ως ενός αδιαφοροποίητου φαινομένου και μιας οριστικής και αμετάκλητης ατομικής απόφασης αλλά ως πτυχής της κοινωνικής κινητικότητας και απόρροιας σύνθετων επιλογών.

Χρειάστηκε, ωστόσο, να περάσουν τρεις δεκαετίες για να ανανεωθεί το πεδίο των μεταναστευτικών σπουδών με την εισαγωγή της διεθνικής προοπτικής. Με το συλλογικό έργο των Basch, Glick-Schiller και Szanton-Blanc, *Nations Unbound* (1994), τέθηκε εκ νέου σε αμφισβήτηση η κλασική θεωρία της αφομοίωσης των μεταναστών στη χώρα υποδοχής και της οριστικής ρήξης τους με την κοινωνία αποστολής και προτάθηκε μια διαφορετική προσέγγιση του σύγχρονου μεταναστευτικού φαινομένου υπό το πρίσμα της συγχρονίας ανάμεσα στο «εδώ» και το «εκεί». Καινούριοι προβληματισμοί αναδείχθηκαν, μεταξύ άλλων, σχετικά με την πολυσημία της έννοιας της διεθνικότητας (*transnationalism*) και το ιστορικό βάθος της (Foner, 1997). Κατέστη δηλαδή σαφές ότι η κινητικότητα των μεταναστών και η ανάπτυξη από άτομα και οργανωμένες ομάδες οικονομικών, πολιτικών, κοινωνικών και πολιτισμικών δεσμών που υπερβαίνουν τα πολιτικά όρια κρατών, δεν αποτελούν ιδιαιτερότητα της σύγχρονης παγκοσμιοποιημένης εποχής, συνυφασμένη με τις οικονομικές και τεχνολογικές εξελίξεις της. Παρά την τεράστια γεωγραφική απόσταση, ο μετανάστης στην Αμερική διατηρούσε ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα ισχυρούς οικονομικούς και συναισθηματικούς δεσμούς με τους συγγενείς που έμεναν πίσω στο πλαίσιο ενός οικογενειακού σχεδίου το οποίο αντιμετώπιζε την απουσία του ως προσωρινή και έθετε τον ίδιο υπό τον έλεγχο των πολλαπλών και διευρυνμένων κοινωνικών δικτύων. Η οικονομική ανασφάλεια και οι ποικίλοι αποκλεισμοί στην Αμερική αποτελούσαν πρόσθετα κίνητρα για τη διαβίωσή του «μεταξύ δύο κόσμων», ενώ η απευθείας ακτοπλοϊκή σύνδεση όλο και περισσότερων ευρωπαϊκών λιμανιών με τη Νέα Υόρκη και οι νέες τεχνολογικές δυνατότητες επέτρεπαν τον τακτικό διάπλου του Ατλαντικού Ωκεανού. Η αποστολή εμβασμάτων για την αγορά γης, την κατασκευή σπιτιών, την εξόφληση χρεών, τη συντήρηση της οικογένειας και την προικοδότηση των ανύπανδρων γυναικών, η τακτική αλληλογραφία, οι δωρεές και τα δώρα, τα ταξίδια και το υψηλό ποσοστό παλιννοστήσεων αποδείκνυαν τη δύναμη και την αντοχή των δεσμών των μεταναστών με τις κοινότητες καταγωγής τους.

Επεκτείνοντας τον προβληματισμό σε σχέση με το είδος των ροών και των δεσμών που αναπτύσσουν οι μετανάστες με τη χώρα καταγωγής τους, η Peggy Levitt (1998) εισήγαγε τον όρο «κοινωνικά εμβάσματα» (*social remittances*) για να περιγράψει τη διακίνηση ιδεών και προτύπων συμπεριφοράς, καθώς και την ενίσχυση του κοινωνικού κεφαλαίου ομάδων και ατόμων μέσα στο διεθνικό πεδίο. Όπως υποστήριξε, το γόητρο που ασκούν ο πολιτισμός της χώρας υποδοχής και η κοινωνική ανέλιξη όσων έχουν μεταναστεύσει, καθιστούν ισχυρή την επιρροή των πολιτισμικών ροών στο φαντασιακό εκείνων που νιώθουν παγιδευμένοι στα χωριά και τις κωμοπόλεις. Οι εισροές αυτές

συναντούν, ωστόσο, αντιστάσεις από τους κώδικες, τις έξεις και τα τοπικά συστήματα ιεραρχίας και δεν γίνονται δεκτές χωρίς διαπραγμάτευση και προσαρμογή.

Εστιάζοντας την ανάλυσή τους στο μικρο-επίπεδο, οι Smith και Guarnizo (1998), περιέγραψαν τις «δραστηριότητες των καθημερινών ανθρώπων» (*grassroots politics*), δηλαδή ατόμων, οικογενειών, μεταναστευτικών συλλόγων, που υπερβαίνουν τα εθνικά σύνορα και λειτουργούν ως φορείς μετασχηματισμών τόσο στις χώρες υποδοχής όσο και σε εκείνες της καταγωγής τους. Επισήμαναν την ανάγκη να διερευνηθούν παράμετροι όπως: το είδος των ροών, η συχνότητα και η ποιότητά τους· τα κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά των ανθρώπων που συμμετέχουν σε διεθνικές δραστηριότητες· τα κίνητρα και οι στόχοι τους· η μακροπρόθεσμη υπονόμηση ή αντίθετα επιβεβαίωση από τους διεθνικούς δεσμούς των παραδοσιακών δομών εξουσίας.

Οι πρόσφατες θεωρίες για τα «διεθνικά κοινωνικά πεδία» (*transnational social fields*), τους «διεθνικούς χώρους» (*transnational spaces*) και τα «διεθνικά μεταναστευτικά κυκλώματα» (*transnational migrant circuits*), που διαμορφώνονται μέσα από την κυκλοφορία, τη σταθερή επικοινωνία και τις συστηματικές και πολλαπλές σχέσεις των μεταναστών με τις χώρες καταγωγής τους, έδωσαν το ερέθισμα για την παρούσα μελέτη. Κεντρικό ερευνητικό ερώτημα συνιστά η διερεύνηση του ρόλου της μετανάστευσης και της συμβολής των δικτύων των απόδημων και των παλιννοστούντων στη διαμόρφωση υπερτοπικών δεσμών, συνδέσεων και εξαρτήσεων και στη συμβολή αυτών στο μετασχηματισμό των κοινοτήτων καταγωγής τους. Η μελέτη στοχεύει να ιστοριοκοποιήσει τη διεθνική μεταναστευτική εμπειρία και να αναδείξει τους τρόπους και τα μέσα, καθώς επίσης τους τομείς και το βαθμό στον οποίο η ελληνική αγροτική κοινωνία στην καμπή του 20ού αιώνα επικοινωνήσε με τις κοινότητες των αποδήμων της και επηρεάστηκε από τις οικονομικές, υλικές και πολιτισμικές μεταφορές τους. Ζητούμενο είναι η ανάδειξη όψεων της ζωής και της καθημερινότητας των ανθρώπων της ελληνικής επαρχίας τις οποίες οι μεταναστευτικές σπουδές είχαν αγνοήσει ως τώρα και να αποδείξει ότι «η συνολική κοινωνική προέκταση του μεταναστευτικού φαινομένου» μπορεί να είναι μετασχηματιστική, ότι δεν είναι αναγκαστικά και πάντα συντηρητική, όπως είχε μέχρι τώρα υποστηριχτεί από πολλούς μελετητές (Καβουριάρης, 1994, σελ. 7-8· Morawska, 1991, σελ. 287· Τσουκαλάς, 1994, σελ. 30). Λαμβάνοντας υπόψη την κεντρική θέση που διαδραματίζει η κινητικότητα στη διεθνική μετανάστευση θα εξετασθεί η συμβολή όχι μόνο της ενσώματης μετακίνησης αλλά και των κοινωνικά ενσωματωμένων οικονομικών, υλικών και πολιτισμικών εισροών στο μετασχηματισμό του αγροτικού χώρου. Χωρίς δηλαδή να υποτιμηθεί ο έντονα οικονομικός χαρακτήρας των διεθνικών πρακτικών των μεταναστών και οι οικονομικές αλλαγές που προκάλεσαν η μαζική αναχώρηση, τα ταξίδια και η επιστροφή πολλών εξ αυτών, θα επιδιωχθεί, παράλληλα, η διερεύνηση των κοινωνικών και πολιτισμικών διεργασιών που προκάλεσε η μετανάστευση στις κοινωνικές σχέσεις, τους ορίζοντες, τη μνήμη, τις προσδοκίες και τις νοηματοδοτήσεις των ατόμων, των οικογενειών και των κοινοτήτων. Θα περιγραφεί το διεθνικό κοινωνικό πεδίο, η

δημόσια σφαίρα που δημιουργήθηκε μεταξύ κράτους υποδοχής και κράτους αποστολής μέσα από τις επαφές και τη δράση των άτυπων και θεσμοθετημένων κοινωνικών δικτύων που συνένωναν μετανάστες και μη μετανάστες.

Η διερεύνηση του αντίκτυπου που είχε η υπερωκεάνια μετανάστευση στο επίπεδο της καθημερινότητας και της πραγματικότητας όσων έμεναν πίσω στην πατρίδα προϋποθέτει την αμφισβήτηση της έννοιας της μετανάστευσης ως μιας ολοκληρωμένης κοινωνικής πράξης και τη θεώρησή της ως ανοιχτής διαδικασίας και κοινωνικής εμπειρίας διαχεόμενης και σε όσους δεν μετακινούνται, με οφέλη δηλαδή και επιπτώσεις που επηρεάζουν και τα μη μεταναστευτικά νοικοκυριά. Απαιτεί, συνεπώς, τη μικροανάλυση του φαινομένου στο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο που χαρακτηρίζει τις ιδιαίτερες πατρίδες των μεταναστών και την ένταξη στη μελέτη των πολλών υποκειμένων που εμπλέκονται σε αυτό: κατ' αρχάς, του πρωταγωνιστή της μεταναστευτικής κίνησης με τις πολλαπλές ιδιότητές του (ως απόδημου/emigrant, μετανάστη/immigrant, παλιννοστούντος, παρεπιδημούντα, μικροεπενδυτή, μέλους κάποιου εθνοτοπικού σωματείου) και τις διαφορετικές μέσες στο χρόνο προσλήψεις του από τους ντόπιους (ως «Αμερικάνου» και «Μπρούκλη»): κατά δεύτερον, των ομάδων του πληθυσμού οι οποίες, αν και μένουν «ακίνητες», εντούτοις συμμετέχουν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο και σε έναν μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό στη διαδικασία της μετανάστευσης και της παλιννόστησης και ζουν μέσα σε ένα κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο που έχει άμεσα επηρεαστεί από το μεταναστευτικό φαινόμενο. Πρόκειται για την οικογένεια, τους συγγενείς, τους συμπατριώτες, τους εκπροσώπους των τοπικών συλλόγων οι οποίοι παρακολουθούν και εξαρτούν τη ζωή τους από τη μεταναστευτική πορεία των άλλων αλλά και τους πολυάριθμους επαγγελματίες, οι οποίοι τους παρέχουν τις υπηρεσίες τους διεκδικώντας μερίδιο από τα μεταναστευτικά κέρδη. Η προσέγγιση αυτή λαμβάνει υπόψη της όχι μόνο την πολλαπλότητα της μεταναστευτικής εμπειρίας, αλλά και τη διαφοροποίησή της ανάλογα με το φύλο και την ηλικία. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο εξετάζεται ο βαθμός και ο τρόπος με τον οποίο επηρεάστηκε η ζωή των γυναικών, των παιδιών και των ηλικιωμένων στις μεταναστευτικές κοινότητες του ελληνικού χώρου.

Η ανάλυση της μεταναστευτικής διαδικασίας και εμπειρίας απαιτεί λοιπόν τη διερεύνηση της «διεθνικής οικιακής σφαίρας» (Gardner and Grillo, 2002, σελ. 179), δηλαδή την ανάλυση των πρακτικών και σχέσεων που αναπτύσσονται στο εσωτερικό των νοικοκυριών και των οικογενειών με απόδημους στην Αμερική. Ταυτόχρονα επιβάλλει την εισαγωγή του ενδιάμεσου επιπέδου της κοινότητας και των οργανωμένων κοινωνικών ομάδων της εντός των οποίων πολλές διεθνικές δραστηριότητες πραγματοποιούνται. Πρόκειται για κοινότητες οι οποίες επιβιώνουν παρά το γεωγραφικό διασκορπισμό των μελών τους αναπτύσσοντας στρατηγικά διεθνικές πρακτικές οι οποίες αξιοποιούν τα συγγενικά και τοπικά δίκτυα επικοινωνίας στα κράτη υποδοχής και αποστολής. Αυτό που χαρακτηρίζει τη νέα αίσθηση της κοινότητας είναι η διαμόρφωση ταυτοτήτων και κοινωνικών σχέσεων που δεν βασίζονται στην οικειοποίηση ενός χώρου. Οι κοινότητες

επιτρέπουν σε απόδημους και κατοίκους να παραμείνουν σε επαφή και συνεργασία μέσω της αλληλογραφίας, των εμβασμάτων, του Τύπου, των δικτύων και των συλλόγων, των παλιννοστήσεων και των ταξιδιών και να δένονται μέσω ενός άνισα κατανεμημένου οικονομικού και κοινωνικού κεφαλαίου. Καθώς είναι μικρές και προσωποποιημένες, επιτρέπουν την εσωτερική αξιών όπως η αλληλεγγύη, η εμπιστοσύνη και η αμοιβαιότητα, ενώ μπορούν να λειτουργήσουν για τα μέλη τους όχι μόνο ως πηγές ωφέλειας και δύναμης αλλά και εξάρτησης και ελέγχου. Η ανθεκτικότητά τους διασφαλίζεται από τις οικονομικές εξαρτήσεις, τις υλικές και συμβολικές μεταφορές και τις θεσμοποιημένες σχέσεις που αναπτύσσουν με τους απόδημους. Η εισαγωγή της οπτικής της κοινότητας επιβάλλεται συνεπώς από τον ίδιο το χαρακτήρα της μετανάστευσης, την ενθάρρυνσή της σε συλλογικές κοινωνικές στρατηγικές του ελληνικού αγροτικού χώρου. Αυτό σημαίνει ότι η επίδραση της μετανάστευσης δεν αντανάκλαται μόνο στον τρόπο με τον οποίο τα άτομα ζουν τις ζωές τους μέσα σε έναν κοινωνικό σχηματισμό ο οποίος υπερβαίνει τα σύνορα, αλλά πολύ περισσότερο στη συλλογική εμπειρία που μοιράζονται. Βεβαίως, η διεθνική κοινότητα διαπερνάται από έμφυλες, ταξικές και άλλες ιεραρχίες και ανισότητες, την ίδια στιγμή, όμως, που προσφέρει σε κάποιους νέες ευκαιρίες (Levitt, 2001a, σελ. 7-15). Οποιαδήποτε ανάλυση της «διεθνικότητας από τα κάτω» δεν μπορεί να αγνοήσει την επίδραση μακρο-παραγόντων, όπως κρατικών μεταναστευτικών πολιτικών, τεχνολογικών υποδομών κ.ά.

Η μελέτη δεν φιλοδοξεί να εξαντλήσει τις επιρροές που δέχτηκε η ελληνική επαρχία από τη γεωγραφική κινητικότητα του πιο παραγωγικού πληθυσμού της. Αναζητά τα είδη των αλλαγών, ταυτόχρονα και τα όρια των μετασχηματισμών στις τοπικές κοινότητες, τις διαπραγματεύσεις, τις τομές και τις ρήξεις που σημειώνονται στις διεθνικές σχέσεις μεταξύ μεταναστών, παλιννοστούντων και κατοίκων. Στο μέτρο λοιπόν που δεν περιγράφει απλώς αλλά αναλύει συστηματικά και σε βάθος χρόνου τον αντίκτυπο της μαζικής μετανάστευσης στις τοπικές κοινωνίες, στοχεύει στο να καταδείξει τον πολυδιάστατο και δυναμικό χαρακτήρα της μετανάστευσης και να συμβάλει στην κατανόησή της ως ενός ακόμα μηχανισμού μετασχηματισμού του ελληνικού αγροτικού χώρου.

4. Μεθοδολογικά ζητήματα – Πηγές

Κατά τη διάρκεια της εκπόνησης της ιστορικής αυτής μελέτης έγινε αντιληπτό ότι οι μετανάστες άφησαν τελικά πολύ περισσότερα ίχνη της διεθνικής επικοινωνίας τους με τις κοινότητες καταγωγής και τους οικείους τους απ' ό,τι αρχικά είχε εκτιμηθεί. Παρά τη χρονική απόσταση που έχει μεσολαβήσει και την αδιαφορία/απροθυμία για τη διαφύλαξη/έκθεση τεκμηρίων ιδιωτικής φύσης, κατέστη εφικτό να συγκεντρωθεί ένα πλούσιο πρωτογενές υλικό. Για τη μελέτη των κοινωνικοπολιτισμικών ζητημάτων και κυρίως των λιγότερο ορατών πλευρών της ζωής των αγροτικών οικογενειών, όπως των

οικογενειακών σχέσεων και των έμφυλων ρόλων, των υλικών συνθηκών διαβίωσης και των πολιτισμικών αναπαραστάσεων των υποκειμένων, αξιοποιήθηκε σε μεγάλο βαθμό η μεταναστευτική οικογενειακή αλληλογραφία. Οι αδημοσίευτες επιστολές που χρησιμοποιήθηκαν προέρχονται από τρεις διαφορετικές συλλογές: από τις συλλογές της οικογένειας Χρόνη και του Σπυρίδωνος Ζώη (από το Ελληνικό και Λογοτεχνικό Ιστορικό Αρχείο) και από το ιδιωτικό αρχείο της οικογένειας Αναγνωστόπουλου (φωτοαντίγραφα του οποίου βρίσκονται στην κατοχή μου). Η επιλογή τους έγινε στο βαθμό που αυτές θεωρούνται αρκετά αντιπροσωπευτικές της εποχής, του χώρου και των ομάδων που εξετάζουμε: του τέλους της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα, οι επιστολές που αποστέλλει ένας αγρότης πατέρας από την ορεινή Κορινθία στον μετανάστη γιο του (συλλογή Αναγνωστόπουλου), και του Μεσοπολέμου, οι επιστολές που λαμβάνουν οι οικογένειες Χρόνη/Πιπέρου από τον Αντικάλαμο Μεσσηνίας και το Άργος αντίστοιχα από τα απόδημα μέλη τους. Στον ύστερο Μεσοπόλεμο ξεκινά η αλληλογραφία της ημιεγγράμματης γυναίκας, προστάτιδας τριών παιδιών, από το Μεσολόγγι προς τον μετανάστη σύζυγό της, τον ιερέα Ζώη. Η συγκεκριμένη συλλογή περιλαμβάνει και τη μοναδική, απ' όσο γνωρίζουμε, επιστολική επικοινωνία μεταξύ συζύγων η οποία διασώζεται σε δημόσιο αρχείο. Χρονικά εκτείνεται σε μια μεγαλύτερη περίοδο (1938-1960), η συχνότητα, ωστόσο, της επικοινωνίας τα πρώτα δύο χρόνια αναδεικνύει ενδιαφέρουσες πτυχές των σχέσεων του ανδρόγυνου, έτσι όπως αναδιαμορφώθηκαν από τη γεωγραφική και χρονική απόσταση που δημιούργησε η μετανάστευση.

Για τον εμπλουτισμό και τη διασταύρωση των πληροφοριών έγινε αντιπαραβολή με άλλες δημοσιευμένες επιστολές μεταναστών, καθώς και χρήση των πορισμάτων συναφών ελληνικών και ξένων μελετών. Επιπλέον αντλήθηκε πραγματολογικό υλικό από αυτοβιογραφικά κείμενα μεταναστών (Ηλιόπουλου, Θεοδωρακόπουλου, Μάνου, Πολένη, Ρίτσου-Γλέζου, Σκούρα), βιογραφικές αφηγήσεις απογόνων μεταναστών (Βερέμη, Γκατζογιάννη, Ελεφάντη, Κύρου), περιηγητικά κείμενα, μεταναστευτικούς οδηγούς, διηγήματα και δημοτικά τραγούδια της εποχής. Πολύτιμη πηγή υπήρξε και το αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών. Στον κανονιστικό λόγο της διπλωματικής αλληλογραφίας που αφορούσε την αναζήτηση αγνοούμενων μεταναστών, δημιουργούνταν συχνά ρωγμές οι οποίες αποκάλυπταν δραματικές πτυχές της οικογενειακής ζωής. Τόσο οι αιτήσεις των ενδιαφερομένων πολιτών, οι οποίοι αναζητούσαν πληροφορίες για τους απόντες και «σιωπώντες» οικείους τους, όσο και οι απαντητικές επιστολές των Ελλήνων προξένων στην Αμερική άφηναν να διαφανεί ο αντίκτυπος της μετανάστευσης στη δομή και λειτουργία της ελληνικής οικογένειας.

Η έρευνα γύρω από τους μεταναστευτικούς συλλόγους βασίστηκε στο Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας και στο αταξινόμητο αρχείο του εθνοτοπικού συλλόγου «Τεγεατικός Σύνδεσμος». Το σώμα των καταστατικών και η αλληλογραφία που διατηρούσε η Εθνική Τράπεζα με τους μεταναστευτικούς συλλόγους της Αμερικής και τις κοινοτικές επιτροπές, όπως επίσης τα πρακτικά του Διοικητικού Συμβουλίου και

των Γενικών Συνελεύσεων του Τεγεατικού Συνδέσμου επέτρεψαν τη διερεύνηση των θεσμικών παρεμβάσεων των αποδήμων στις κοινότητές τους, των προϋποθέσεων των δωρεών τους και γενικά των ζυμώσεων που πραγματοποιούνταν στο διεθνικό πεδίο. Αξιοποιήθηκαν, επίσης, τα περιοδικά δραστήριων εθνοτοπικών συλλόγων της Αρκαδίας και Λακωνίας, έντυπα της ομογένειας, καθώς και το περιοδικό που εξέδιδε η Τράπεζα Αθηνών για τους ομογενείς πελάτες της.

Ο ημερήσιος και περιοδικός Τύπος της Πελοποννήσου υπήρξε ιδιαίτερα διαφωτιστικός για τη μελέτη κάθε πτυχής του μεταναστευτικού φαινομένου. Όπως κατέδειξε η αποδελτίωση ενός σημαντικού αριθμού τοπικών εφημερίδων, περιοδικών και ημερολογίων, η παρουσία των μεταναστών ήταν σημαντική στις σελίδες τους σε όλη την υπό εξέταση περίοδο, γεγονός που θα πρέπει να συνδεθεί όχι μόνο με τη σημαντικότητα του μεταναστευτικού φαινομένου (τις οικονομικές και κοινωνικοπολιτισμικές συνέπειές του) αλλά και με το διεθνικό χαρακτήρα του αναγνωστικού κοινού τους. Όταν δεν αποτελούσαν μέρος της κύριας θεματογραφίας, οι μετανάστες, οι παλιννοστούντες και οι Ελληνοαμερικανοί ταξιδιώτες φιλοξενούνταν στα κοινωνικά νέα, στις διαφημίσεις, τις αγγελίες, τα χρονογραφήματα και τις χιουμοριστικές στήλες. Η ιστορική ανάγνωση των πολλαπλών πληροφοριών που αντλούνται από τα έντυπα αυτά γύρω από την κοινωνική, πολιτισμική και οικονομική επιρροή των μεταναστών στην ελληνική επαρχία λαμβάνει φυσικά υπόψη τους πολλαπλούς καθορισμούς στους οποίους αυτά υπόκεινται και τη διαμεσολαβημένη πληροφόρηση που παρέχουν.

5. Άξονες της έρευνας

Η μελέτη επικεντρώνεται στην Παλαιά Ελλάδα, δηλαδή στα γεωγραφικά όρια του ελληνικού βασιλείου, έτσι όπως είχαν διαμορφωθεί μέχρι τους Βαλκανικούς Πολέμους. Σε αυτό το νότιο τμήμα της ελληνικής χερσονήσου η μετανάστευση υποκινήθηκε από την ίδια δέσμη αιτιών, μεταξύ των οποίων η κρίση της αγροτικής παραγωγής υπήρξε η βασικότερη. Εστιάζει κατεξοχήν στην Πελοπόννησο και ειδικά στους νομούς από τους οποίους ξεκίνησε η εκροή προς την Αμερική τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, τη Λακωνία και την Αρκαδία, για να μεταδοθεί στις αρχές του 20ού αιώνα στις επαρχίες της Αργολιδοκορινθίας, στα Καλάβρυτα, την Ολυμπία, την Καλαμάτα-Μεσσήνη. Σύμφωνα με τις κρατικές εκθέσεις της εποχής, τα ποσοστά εξόδου από την Πελοπόννησο άγγιζαν το 56,51% του συνόλου των μεταναστών την περίοδο 1890-1911, όταν ο πληθυσμός της αντιπροσώπευε το 37,9% του συνόλου της χώρας (Κιτροπέφ, 1999, σελ. 143). Συμπεριλαμβάνονται τα Ιόνια νησιά και η δυτική Στερεά Ελλάδα καθώς η μετανάστευση έπληξε όχι μόνο τις σταφιδοπαραγωγικές περιοχές αλλά και γειτονικούς νομούς οι οποίοι παρείχαν εργατικά χέρια. Οι αναφορές στη Θεσσαλία είναι μεμονωμένες, ενώ οι όποιες παραπομπές στη μεταναστευτική κίνηση από την Κρήτη, την Ήπειρο

και τη Μακεδονία γίνονται στο βαθμό που οι μετακινούμενοι χρησιμοποίησαν τα λιμάνια της Πάτρας και του Πειραιά ή επειδή επέδειξαν παρόμοιες συμπεριφορές με τους μετανάστες/παλιννοστούντες της νότιας Ελλάδας.

Η έρευνα καλύπτει την περίοδο 1890 έως 1940. Τη χρονική αφετηρία καθόρισε η τάση διόγκωσης της μετανάστευσης και ταυτόχρονα τα στοιχεία που εντοπίστηκαν για τις απαρχές της οργανωμένης διεθνικής δραστηριότητας των μεταναστών στην Αμερική. Επικεντρώνεται στα κρίσιμα χρόνια μέχρι το 1924, περίοδο έξαρσης του μεταναστευτικού ρεύματος, σταθερής επικοινωνίας με τους τόπους καταγωγής μέσα από τα κοινωνικά δίκτυα και τις εθνοτοπικές συλλογικότητες, υψηλού αριθμού παλιννοστίσεων και σημαντικών οικονομικών μεταφορών. Επεκτείνεται και στο Μεσοπόλεμο, αφού η ψήφιση από την αμερικανική κυβέρνηση των περιοριστικών μεταναστευτικών νόμων στις αρχές της δεκαετίας του 1920 και η πορεία εξαμερικανισμού όσων Ελλήνων μεταναστών αποφάσισαν να εγκατασταθούν στην Αμερική δεν παρεμπόδισαν τη διατήρηση των επαφών ούτε και την εκροή οικονομικών, υλικών και πολιτισμικών εμβασμάτων προς τις κοινότητες καταγωγής. Το καταληκτικό όριο της μελέτης (1940), δηλαδή η έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, σηματοδοτεί όχι την αποδυνάμωση αλλά τη βίαιη διακοπή των δικτύων και των ροών προς την Ελλάδα, την προσωρινή αναστολή (και αλλαγή) των διεθνικών δράσεων των συλλόγων και την αναδίπλωση των τοπικών κοινοτήτων στο φυσικό τους χώρο λόγω των συνθηκών κατοχής και του εμφυλίου πολέμου. Στα πενήντα αυτά χρόνια διεθνικής επικοινωνίας, οι κοινότητες της Παλαιάς Ελλάδας κατάφεραν να υπερκεράσουν τα εμπόδια της γεωγραφικής απόστασης και της μακροχρόνιας απουσίας των μελών τους, τις απαγορεύσεις των μεταναστευτικών νόμων, τις ανατροπές που προκάλεσαν οι οικονομικές κρίσεις και οι διεθνείς συγκυρίες και να επιβιώσουν παρουσιάζοντας μεγάλη προσαρμοστικότητα και ιδιαίτερη αντοχή.

Η ανάλυση κινείται σε δύο βασικούς άξονες του χώρου και του χρόνου: στις κοινότητες καταγωγής των μεταναστών και στα αστικά κέντρα της Ελλάδας, στα οποία εγκαταστάθηκαν πολλοί παλιννοστούντες, από τα τέλη του 19ου αιώνα έως τη λήξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου.

Το πρώτο κεφάλαιο παρακολουθεί τη σύγχρονη επιστημονική συζήτηση γύρω από τη διεθνική μετανάστευση και παρουσιάζει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της υπερπόντιας μετανάστευσης των Ελλήνων στις Ηνωμένες Πολιτείες που τη διαφοροποίησαν από άλλες πληθυσμιακές μετακινήσεις της νεότερης ελληνικής ιστορίας.

Στο δεύτερο κεφάλαιο μελετώνται οι οικονομικές μεταβολές στις κοινότητες καταγωγής. Η μελέτη, βασιζόμενη στο πρόσφατο θεωρητικό πλαίσιο ανάλυσης των Νέων Οικονομικών της Μετανάστευσης, παραθέτει στοιχεία για τα οικονομικά εμβάσματα των μεταναστών και εξάγει συμπεράσματα για την οικονομική συμπεριφορά τους και τις αλλαγές που επέφεραν στις τοπικές κοινότητες.

Στο τρίτο κεφάλαιο διερευνώνται οι κοινωνικοί και πολιτισμικοί μετασχηματισμοί που προκάλεσαν στην ελληνική επαρχία όχι μόνο οι μεταβιβάσεις οικονομικών πόρων

και υλικών αγαθών, αλλά και οι διαχύσεις εικόνων μέσα από τις επιστολές, τις φωτογραφίες, τις αφηγήσεις, την παρουσία και την κυκλοφορία των ίδιων των μεταναστών/παλιννοστούντων. Δίνεται έμφαση στη διαμόρφωση μιας ισχυρής «μεταναστευτικής κουλτούρας» και εναλλακτικών ερμηνειών του κοινωνικού κόσμου από τη νεολαία των κοινοτήτων. Παρουσιάζεται η υλικότητα της μετανάστευσης, έτσι όπως τη βίωσαν και τη νοηματοδότησαν οι κάτοικοι. Ο υλικός αντίκτυπος που είχε η μετακίνηση των ανδρών στο Νέο Κόσμο στη ζωή όσων έμεναν πίσω συμπληρώνεται από την επιρροή των νέων κωδίκων συμπεριφοράς των μεταναστών/παλιννοστούντων, οι οποίοι συμπύκνωναν αστικές αξίες και νέα πρότυπα ζωής. Σχολιάζονται, τέλος, οι ανακατατάξεις που προκάλεσε η μετανάστευση στους όρους κατανομής των ατόμων στις τοπικές κοινωνικές ιεραρχίες. Εξετάζεται η κοινωνική και οικονομική άνοδος των «Μπρούκληδων» και των οικογενειών τους και οι ανταγωνισμοί τους ειδικά στο Μεσοπόλεμο με τους εσωτερικούς μετανάστες στο πεδίο της κοινωνικής διάκρισης.

Στο τέταρτο κεφάλαιο η έρευνα επικεντρώνεται στον αντίκτυπο που είχε η μετανάστευση στον ίδιο το θεσμό της οικογένειας. Παρουσιάζονται οι δημογραφικές συνέπειες της μαζικής φυγής των νεαρών ανδρών και αναδεικνύονται σημαντικές επιρροές στις γαμήλιες πρακτικές και τις στρατηγικές ζωής των κατοίκων, στη δομή, τη λειτουργία και την καθημερινότητα της διεθνικής οικογένειας. Μελετώνται η θέση της γυναίκας και οι ρόλοι που αναλάμβανε όσο ο μετανάστης απουσίαζε, καθώς και ο τρόπος με τον οποίο επηρέαζαν τις συζυγικές και διαγενεακές σχέσεις ο χωριστός βίος, η οικονομική εξάρτηση, η ψυχική απομάκρυνση και η πολιτισμική διαφοροποίηση.

Το πέμπτο κεφάλαιο χαρτογραφεί τη μεταναστευτική επιχειρηματικότητα στις κοινότητες καταγωγής και στα αστικά κέντρα της Ελλάδας, στα οποία κατευθύνθηκαν πολλοί παλιννοστούντες κυρίως την περίοδο του Μεσοπολέμου. Οι επιχειρηματικές πρωτοβουλίες τους αναζητούνται στο χώρο της γεωργίας, του εμπορίου και των υπηρεσιών, της αγοράς ακινήτων, της βιομηχανίας-βιοτεχνίας, της ψυχαγωγίας και του τουρισμού. Σχολιάζεται το πολυδιαφημιζόμενο από τους ίδιους «αμερικανικό σύστημα εργασίας», δηλαδή η μεταφορά νεωτερισμών από την Αμερική και ο τρόπος με τον οποίο προσπάθησαν να το κεφαλοποιήσουν στην ελληνική οικονομία. Παράλληλα, διερευνάται η υποδοχή τους από την ελληνική κοινωνία, οι αντιστάσεις των καταναλωτών και η επαναπροσαρμογή των παλιννοστούντων επιχειρηματιών στις ελληνικές συνθήκες. Δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στη συμβολή των μεταναστών στη διάδοση των αμερικανικών βιομηχανικών αγαθών στην ελληνική αγορά και ειδικά των αυτοκινήτων όχι μόνο μέσα από τη μεταφορά, τη χρήση και την άτυπη διαφήμισή τους αλλά και μέσα από την επιχειρηματική επένδυση σε αυτά.

Το έκτο κεφάλαιο επικεντρώνεται στους μεταναστευτικούς συλλόγους της Αμερικής. Η μεταναστευτική «συλλογομανία» αναλύεται ως προς τον εθνοτοπικό χαρακτήρα, τη μορφή, την έκταση και την αλλαγή της μέσα στα χρονικά όρια που θέτει η εργασία. Τα έργα που χρηματοδότησαν οι μετανάστες στις κοινότητες καταγωγής κατηγοριοποιούνται

σε δύο ομάδες ανάλογα με τη φιλοσοφία που εξέφραζαν οι δωρητές: διάθεση αρωγής προς τους συμπατριώτες την περίοδο 1890-1920 και φιλοδοξίες τοπικής ανάπτυξης στο Μεσοπόλεμο στο πλαίσιο των αστικών επιρροών τους. Περιγράφονται τα πρότυπα που διαχύθηκαν στην ελληνική επαρχία σχετικά με την ατομική και κοινοτική πρόοδο, καθώς και οι οργανωτικές πρακτικές και δεξιότητες που μεταφέρθηκαν μέσω της συνεργασίας των ελληνοαμερικανικών συλλόγων με τοπικούς παράγοντες και αθηναϊκούς συλλόγους. Στη συνέχεια αναλύονται τα κίνητρα, οι επιρροές και οι προσδοκίες του Ελληνοαμερικανού ευεργέτη. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με τη συζήτηση γύρω από τις ασυμμετρίες που διέκριναν το διεθνικό πεδίο και καθόριζαν τα όρια της συνεργασίας απόδημων και κοινοτήτων. Παρουσιάζονται οι αντιδικίες αλλά και οι συμβιβασμοί που επέβαλλε το κοινό ενδιαφέρον για την ιδιαίτερη πατρίδα.

Η διερεύνηση της διεθνικής διασύνδεσης των τόπων εγκατάστασης και καταγωγής των Ελλήνων μεταναστών αποκαλύπτει ότι η υπερατλαντική μετανάστευση υπήρξε διάχυτη και πολυσήμαντη κοινωνική εμπειρία και τα πεδία παρέμβασης των μεταναστών και των οργανωμένων ομάδων τους στην ελληνική κοινωνία πολλαπλά και ποικίλα. Παρακολουθώντας τη διεθνική μεταναστευτική υποκειμενικότητα, την οικογένεια και την κοινότητα, η μελέτη αναδεικνύει το σύνθετο, ρευστό και δυναμικό τοπίο της μετανάστευσης, διευρύνοντας την οπτική και τις γνώσεις μας γύρω από την κοινωνική ιστορία της μετανάστευσης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΛΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ ΣΤΙΣ ΗΝΩΜΕΝΕΣ ΠΟΛΙΤΕΙΕΣ

A. Θεωρητικές προσεγγίσεις

1. Διεθνική μετανάστευση

Τα νέα χαρακτηριστικά των πληθυσμιακών μετακινήσεων που άρχισαν να εκδηλώνονται μετά τις πολιτικές ανατροπές του 1989-1991 και μέσα στο πλαίσιο της εντεινόμενης παγκοσμιοποίησης ενίσχυσαν το θεωρητικό αναστοχασμό γύρω από το κυρίαρχο ερμηνευτικό σχήμα της προσαρμογής/αφομοίωσης των μεταναστών στις κοινωνίες υποδοχής ενθαρρύνοντας κριτικές προτάσεις για την εννοιολόγηση και ανάλυση του μεταναστευτικού φαινομένου (Βεντούρα και Τρουμπέτα, 2006, σελ. 21-22). Οι εισηγήτριες της διεθνικής θεώρησης, οι πολιτισμικοί ανθρωπολόγοι Linda Basch, Nina Glick-Schiller και Cristina Szanton-Blanc (1994), βασισμένες σε έρευνες πεδίου πάνω στις μεταναστευτικές κοινότητες των ΗΠΑ στις αρχές της δεκαετίας του 1990, ανέδειξαν τα «διεθνικά κοινωνικά πεδία» (*transnational social fields*) ή αλλιώς τους «διεθνικούς χώρους» (*transnational spaces*), που διαμορφώνουν οι σύγχρονοι μετανάστες μέσα από τις συστηματικές οικονομικές, κοινωνικές, πολιτισμικές και πολιτικές δραστηριότητες και διασυνδέσεις τους τόσο με την κοινωνία καταγωγής όσο και με εκείνη της εγκατάστασής τους. Έδωσαν έμφαση στο μεταναστευτικό υποκείμενο, ορίζοντάς το ως «διαμετανάστη» (*transmigrant*) και στις σχέσεις του με το κράτος καταγωγής, οι οποίες συμβάλλουν στην απο-εδαφοποίηση του (*deterritorialization*). Συνέδεσαν, τέλος, τη διεθνικότητα με τη διεθνή διείσδυση του παγκόσμιου κεφαλαίου και την εμβάθυνση των ανισοτήτων και την ερμήνευσαν ως υπονόμηση, ταυτόχρονα, όμως, και ως ενίσχυση των ηγεμονικών κατασκευών του έθνους-κράτους, της τάξης, του φύλου και της φυλής.

Ο νέος τρόπος προσέγγισης του μεταναστευτικού φαινομένου συνάντησε τεράστια αποδοχή τα επόμενα χρόνια από τους κοινωνικούς επιστήμονες, όπως μαρτυρά η πληθωριστική χρήση του όρου «διεθνικότητα» και των ποικίλων νεολογισμών που τον συνόδευαν σε τίτλους ακαδημαϊκών δημοσιεύσεων, συνεδρίων, και ερευνητικών προγραμμάτων. Σε αντίθεση, όμως, με την ευφορία που γεννούσαν οι πολυάριθμες εμπειρικές έρευνες, η θεωρητική πλαισίωση της διεθνικής έρευνας συνοδεύτηκε εξ αρχής από αρκετές συγχύσεις, πλήθος ερωτημάτων και συχνά αμφισβήτηση της ίδιας της έννοιας, που απέρρεε από την περιεκτικότητά της, την αποσπασματικότητα του αναδύμενου ερευνητικού πεδίου και τους μεθοδολογικούς φραγμούς των μελετητών της (Καραγιάννης, 2006). Η διεθνική μετανάστευση, υποκατηγορία ευρύτερων διεθνικών κοινωνικών σχηματισμών, αποτέλεσε πράγματι μια καινούρια έννοια-«ομπρέλα» για

πληθώρα πρακτικών και θεσμών που συνέδεσαν μετανάστες, άτομα, κράτη και οργανισμούς σε πολλαπλούς τόπους. Σε μια προσπάθεια εννοιολόγησής της, ο Vertovec (2009, σελ. 4-13) ταύτισε τη διεθνικότητα κατ' αρχάς με μια νέα *κοινωνική μορφολογία*, δηλαδή ένα νέο κοινωνικό σχηματισμό, ο οποίος συνίσταται στην τριαδική σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ μιας διασκορπισμένης ανά τον κόσμο εθνοτικής κοινότητας, του κράτους εγκατάστασης και εκείνου της καταγωγής. Αναγνώρισε, επίσης, σε αυτήν ένα *είδος συνείδησης* που χαρακτηρίζεται από πολλαπλές ταυτίσεις και ρωγμές μνήμης, καθώς και έναν *τρόπο πολιτισμικής αναπαραγωγής* που διακρίνεται για τη ρευστότητά του και αποτυπώνεται ως «κρεολοποίηση», «υβριδισμός» ή «πολιτισμική μετάφραση». Συνέδεσε, τέλος, τη διεθνικότητα με *οικονομικές ροές* (κεφάλαια πολυεθνικών εταιρειών ή εμβάσματα μεταναστών) και *πολιτικές δραστηριότητες* μέσα σε ένα παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον (ΜΚΟ, κρατικές πολιτικές υπέρ αποδήμων), αλλά και με νέες διατοπικότητες (*translocalities*), δηλαδή με μια *νέα πρόσληψη του χώρου και του τόπου*.

Ο κοινωνιολόγος Alejandro Portes επισήμανε αρκετά νωρίς τις παγίδες αλλά και τις υποσχέσεις της διεθνικής έρευνας και συνέβαλε καθοριστικά στη διασαφήνιση της νέας έννοιας. Όρισε ως διεθνικές πρακτικές των μεταναστών τις οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικο-πολιτισμικές διασυνδέσεις που υπερβαίνουν εθνικά όρια, διακρίνονται από τακτικότητα, πυκνότητα, διάρκεια και ποικιλία, έχουν ως φορείς τούς μετανάστες και τα κοινωνικά δίκτυά τους, αξιοποιούν τις νέες τεχνολογίες και αναπτύσσονται ως στρατηγικές/απαντήσεις των υποδεέστερων ομάδων απέναντι στο κυρίαρχο οικονομικό σύστημα και τις κρατικές πολιτικές (Portes, Guarnizo and Landolt, 1999). Για την ομάδα αυτή η διεθνικότητα αποτελεί «ένα περίπλοκο αλλά βασικά κλειστό σύνολο [διασυννοριακών] σχέσεων, τόσο περιεκτικών ώστε στην ουσία να εξαλείφουν κάθε διάκριση ανάμεσα στο “εδώ” και το “εκεί”» (Waldinger and Fitzgerald, 2004, σελ. 1180). Απέναντι σε αυτή την προσέγγιση της διεθνικότητας ως μιας κατάστασης και ενός συνεχούς, η Levitt (2001b) παρουσίασε μια πιο ασταθή και λιγότερο έντονη διάστασή της. Υποστήριξε τη μεταβλητότητα των διεθνικών δραστηριοτήτων μέσα στο χρόνο, ανά γενεές και μεταναστευτικές κοινότητες, την ποικιλία τους ως προς την ποιότητα και τους στόχους τους και την εξάρτησή τους από τα ρευστά διεθνικά πεδία μέσα στα οποία αναπτύσσονται.

Η διαφορετική ερμηνεία της πρόθεσης «διά» από τις διάφορες επιστημονικές πειθαρχίες, η οποία αναμφισβήτητα σχετίζεται με τις ισχύουσες ιδέες και πρακτικές απέναντι στο εθνοτικό (*national*) και πολιτικό συν-ανήκειν (*civic*), επέτρεψε την επικράτηση δύο διακριτών προσεγγίσεων της διεθνικότητας (Morawska, 2001a, σελ. 175-177). Από τη μία πλευρά, κοινωνιολόγοι και ανθρωπολόγοι είδαν μέσω των διεθνικών πολιτικών δεσμών, των διασυννοριακών οικονομικών δραστηριοτήτων, των πολλαπλών κοινωνικών δικτύων και των πολιτισμικών ταυτοτήτων των διεθνών μεταναστών της Βόρειας κυρίως Αμερικής την απο-εδαφοποίηση του εθνικού κράτους και όχι την υπονόμευσή του. Προσέγγισαν, δηλαδή, το μεταναστευτικό φαινόμενο ως ένα σύνολο κοινωνικών

διαδικασιών που «διαπερνούν» (*going horizontally across*) πολιτικά κατά βάση όρια, δημιουργούν διεθνικά πεδία και επιτρέπουν στα μεταναστευτικά υποκείμενα να αρθρώσουν πολιτικές διεκδικήσεις και να προαγάγουν προσωπικά οφέλη. Θεώρησαν, λοιπόν, το διεθνικό λόγο περί «απο-εδαφοποίησης» απόλυτα συμβατό με το «εθνικό», δηλαδή ως μια νέα νοηματοδότηση του έθνους, της εδαφικότητας και του τρόπου συγκρότησης των συλλογικοτήτων, καθώς και ως μια προσπάθεια επαναπροσδιορισμού των σχέσεων του κράτους με τους απόδημους του (Levitt and Dehesa, 2003). Από την άλλη πλευρά, πολιτικοί επιστήμονες με την εμπειρία της ευρωπαϊκής υπερεθνικής ένωσης προσέλαβαν τη διεθνικότητα ως την «υπέρβαση» (*going beyond/ vertically over*) του εθνικού κράτους μέσα από την ανάπτυξη μιας συμπεριληπτικής μετα-εθνικής ταυτότητας του πολίτη, η οποία βασίζεται σε υπερεθνικούς πολιτικούς δεσμούς, υπερκρατικά δικαιώματα και πανανθρώπινες αξίες (Καραγιάννης, 2006, σελ. 25-26· Morawska, 2001a). Τη συγκεκριμένη ερμηνεία υιοθετούν, επίσης, οι πολιτισμικές και μετααποικιακές σπουδές, οι οποίες αντιπαρερχόμενες τις κυρίαρχες εθνικές αναγνώσεις του κόσμου εστιάζουν στον «τρίτο χώρο» που καταλαμβάνει το διασπορικό άτομο και στη μελέτη των θρησκευτικών δεσμών, των παγκοσμιοποιημένων ταυτοτήτων και των υβριδικών πολιτισμικών συστημάτων του (Βεντούρα, 2006, σελ. 34-36).

Ιδιαίτερη θέση στη διεθνή βιβλιογραφία καταλαμβάνει αναμφισβήτητα και ο προβληματισμός για το κατά πόσο είναι καινοφανές το διεθνικό φαινόμενο. Ο Portes και οι συνεργάτες του υποστήριξαν την ιδιαιτερότητα των διεθνικών πρακτικών των σύγχρονων μεταναστών, οι οποίες σε σχέση με εκείνες των παλαιότερων μεταναστευτικών ρευμάτων απέκτησαν την «κρίσιμη μάζα και την απαραίτητη συνθετότητα ώστε να μπορεί να γίνεται λόγος για ένα αναδυόμενο κοινωνικό πεδίο» (Portes, Guarnizo and Landolt, 1999, σελ. 217). Σύντομα, όμως, πολλοί ερευνητές έστρεψαν την έρευνά τους στο παρελθόν και στη συγκριτική μελέτη των δύο μεταναστευτικών ρευμάτων προς την Αμερική, των αρχών και του τέλους του 20ού αιώνα (Foner, 1997· Glick-Schiller, 1999· Morawska, 2001a· Smith, 2003). Όπως υποστηρίχτηκε, η διεθνικότητα δεν αποτελούσε τελικά ένα νέο φαινόμενο αλλά ένα νέο τρόπο προσέγγισης της μετανάστευσης. Οι διασυνδέσεις των μεταναστών στο παρελθόν, αν και υπαρκτές, υπήρξαν διαφορετικής μορφής, έντασης και έκτασης, ενώ διέφευγαν της επιστημονικής προσοχής μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1990 λόγω της επιρροής της κυρίαρχης αντίληψης περί εδαφικής, πολιτισμικής και κοινωνικής ισομορφίας (Wimmer and Glick-Schiller, 2002). Ως σημαντικότεροι παράγοντες που καθιστούν τους σύγχρονους διεθνικούς δεσμούς πιο έντονους και άμεσους προβάλλονται οι νέες τεχνολογίες επικοινωνίας και μεταφοράς, η μεγαλύτερη ανεκτικότητα και η αναγνώριση της πολυπολιτισμικότητας των κοινωνιών υποδοχής, οι διασπορικές πολιτικές των εθνικών κρατών και το νέο διεθνές καθεστώς των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (Levitt, 2001a, σελ. 21-27· Vertovec, 2009, σελ. 14-16). Κοντά στις μακρο-δυνάμεις που διαμορφώνουν τη διεθνικότητα των σημερινών μεταναστών και που σχετίζονται με το παγκόσμιο σύστημα, τα κράτη καταγωγής και

υποδοχής, οι μελετητές προσθέτουν μικρο-παραμέτρους, που αφορούν τα κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά των μεταναστών και τις τοπικές συνθήκες στις κοινότητες καταγωγής και εγκατάστασης, για να καταλήξουν στο ότι πρόκειται για ένα «απείρως περίπλοκο» φαινόμενο, πολύ πιο πλουραλιστικό ως προς τη μορφή και το περιεχόμενο σε σχέση με το παρελθόν, καθώς και θεσμικά πιο προστατευμένο από τα εθνικά κράτη (Morawska, 2001a, σελ. 190-193, 196).

Υποστηρίζεται, ωστόσο, ότι οι ερευνητές με το να κατασκευάζουν ποιοτικές διακρίσεις ανάμεσα σε ένα κλειστό παρελθόν και ένα ανοιχτό παρόν, οι οποίες συνήθως υπαγορεύονται από έναν τεχνολογικό ντετερμινισμό, κινδυνεύουν τελικά να απο-ιστορικοποιήσουν το παρόν. Αντί λοιπόν η έρευνα να αναζητά ασυνέχειες ή παραλληλισμούς ανάμεσα στο τώρα και τότε, κλήθηκε στο εξής να εστιάσει κυρίως στη χρονική μεταβολή των πολιτικών σχηματισμών, οι οποίοι διαμορφώνουν τις συνθήκες για την ανάπτυξη της διεθνικής κοινωνικής δράσης, καθώς και στις αιτίες αυτών των αλλαγών (Waldinger and Fitzgerald, 2004, σελ. 1186-1192). Ο Waldinger (2008) επέμεινε ιδιαίτερα στην ανάδειξη της διεθνικότητας ως σταθερού χαρακτηριστικού της παγκοσμιοποιημένης νεωτερικότητας, τόσο της πρώιμης όσο και της ύστερης φάσης της. Υπογράμμισε μάλιστα τρεις διαφορετικές τροπικότητες μέσα από τις οποίες το μεταναστευτικό παρόν συνδέεται με το παρελθόν, δηλαδή την «επαναληπτικότητα» (*recurrence*), την «εξελισσιμότητα» (*secular change*) και την «ενδεχομενικότητα» (*contingency*) της εκδήλωσης του φαινομένου.

Το διεθνικό φαινόμενο άρχισε, λοιπόν, αρκετά γρήγορα να προσεγγίζεται ως προς την ιστορικότητά του, ταυτόχρονα και ως προς την περιπλοκότητα, τη συνθετότητα και τη δυναμική του. Οι ερευνητές επισήμαναν την ετερογένεια των διεθνικών πρακτικών, τη διαφορετική συχνότητα της εμφάνισής τους και τον άνισο βαθμό συμμετοχής των μεταναστών σε αυτές και τις συσχέτισαν με το οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό κεφάλαιο που εξακολουθούν να απαιτούν, ακόμα και σήμερα, η κινητικότητα και η επικοινωνία από μεγάλη απόσταση, καθώς και με τις ειδικές δυνάμεις/συνθήκες και τις ιδιαίτερες παραδόσεις που επενεργούν πάνω σε κάθε μεταναστευτική κοινότητα (Portes, Guarnizo and Landolt, 1999, σελ. 224, 233). Ως σημαντικές παραμέτρους για τη διατήρηση των δεσμών αναγνωρίζουν, επίσης, τη γεωγραφική εγγύτητα του κράτους υποδοχής με το κράτος αποστολής, το φύλο και την ηλικία των μεταναστών, τα ιστορικά και τα δημογραφικά χαρακτηριστικά της μεταναστευτικής κοινότητας, αλλά και το είδος και την ποικιλία των ροών που πραγματοποιούνται. Τέλος, προσδίδουν τη διαγενεακή διάσταση στο ζήτημα της διάρκειας της διεθνικότητας, καθώς δεν θεωρούν δεδομένη την ανθεκτικότητα μέσα στο χρόνο των δεσμών της δεύτερης και τρίτης γενεάς μεταναστών με την κοινότητα καταγωγής τους, δεν προδιαγράφουν, όμως, και τη φθίνουσα πορεία τους (Mahler, 1998, σελ. 82-87· Portes, 2003). Όπως υποστηρίζουν, ακόμα και αν η δεύτερη γενιά στερείται την ευχέρεια της μητρικής γλώσσας και δεν προτίθεται να εγκατασταθεί στη χώρα καταγωγής, διαθέτει τα κοινωνικά δίκτυα

και τις δεξιότητες για να γίνει διεθνικά ενεργή στο χρόνο, το βαθμό και το επίπεδο που θα την εξυπηρετεί (Levitt and Jaworsky, 2007, σελ. 133-134).

Όπως γίνεται αντιληπτό, οι νεότερες προσεγγίσεις νοηματοδοτούν τη διεθνικότητα σε συνάρτηση με τα πολυεπίπεδα και πολύπλευρα κοινωνικά πεδία (*social fields*) που διαμορφώνονται μέσα από την ταυτόχρονη έδραση (*embeddedness*) των μεταναστών σε περισσότερες από δύο κοινωνίες. Μέσα σε αυτούς τους χώρους πυκνές και ευρείες ροές προσώπων, χρημάτων, ιδεών, αξιών, πρακτικών και κοινωνικού κεφαλαίου ασκούν πολλαπλές επιρροές ακόμα και σε άτομα που δεν μετακινούνται, λειτουργώντας ως καταλύτες σημαντικών και διαφοροποιημένων αλλαγών στον οικονομικό, πολιτικό, κοινωνικό και πολιτισμικό τομέα (Levitt, 1998· Levitt and Jaworsky, 2007, σελ. 134-141· Levitt and Lamba-Nieves, 2011). Στη διαμόρφωση της μορφής και της δυναμικής των διεθνικών πεδίων καθοριστική είναι η σημασία των χωρικών κλιμάκων (*spatial scales*), των ιστορικο-πολιτισμικών και δημογραφικών χαρακτηριστικών τους αλλά και η αλληλοδιαπλοκή τους με την τάξη, τη φυλή, την εθνικότητα και το φύλο (Levitt and Jaworsky, ό.π., σελ. 143-144· Mahler, 1998, σελ. 82-87). Τα άτομα από την πλευρά τους, συνδυάζοντας «τρόπους διεθνικής ύπαρξης» (*ways of being*) και «τρόπους διεθνικού ανήκειν» (*ways of belonging*), σε διαφορετικό βαθμό και σε συγκεκριμένα πλαίσια, καθιστούν ακόμα πιο περίπλοκη την κατανόηση της διεθνικής μετανάστευσης. Μπορούν, δηλαδή, αφενός, να αναπτύσσουν διεθνικές σχέσεις και δραστηριότητες χωρίς απαραίτητα να διαμορφώνουν και διεθνικές ταυτότητες, αφετέρου, να ταυτίζονται συνειδητά με μια εθνοτική ομάδα μέσω της μνήμης, της νοσταλγίας ή της φαντασίας και να μην εμπλέκονται σε σημαντικό βαθμό ή και καθόλου σε διεθνικές πρακτικές. Υιοθετώντας την έννοια των «κοινωνικών πεδίων» μπορούμε, συνεπώς, να αντιληφθούμε τη μετανάστευση ως διαδικασία και όχι ως γεγονός και να προσεγγίσουμε τη διεθνικότητα όχι ως μια διασπορική συνθήκη αλλά και ως μια δυναμική πρακτική ομάδων που δεν βιώνουν απαραίτητα άμεσα τη μεταναστευτική εμπειρία (Levitt and Glick-Schiller, 2004, σελ. 1007-1012).

2. Τυπολογίες

Σε μια προσπάθεια συστηματοποίησης του εμπειρικού υλικού και ακριβούς περιγραφής του ερευνητικού αντικείμενου τους, οι μελετητές της διεθνικής μετανάστευσης κατήρτισαν πολλαπλές και αναλυτικές τυπολογίες (Vertovec, 2009, σελ. 18-21). Οι ίδιες οι διεθνικές δραστηριότητες, οι οποίες καλύπτουν όλες τις σφαίρες της κοινωνικής δράσης, ταξινομήθηκαν σε οικονομικές, πολιτικές, πολιτισμικές και κοινωνιακές (*civic-societal*) για να συμπεριλάβουν αντίστοιχα: τις επιχειρηματικές και οικονομικές διασυννοριακές δραστηριότητες (εμπόριο, επενδύσεις, εμβάσματα)· τον «εθνικισμό εξ αποστάσεως»· τις πολιτισμικές πρακτικές και θεσμούς που διαμορφώνουν ταυτότητες και

αξίες (μεταναστευτικά πολιτισμικά κέντρα, μουσική, τελετές και ΜΜΕ) και τις πρακτικές κοινωνικότητας και αμοιβαιότητας που απορρέουν από τις κοινοτικές υποχρεώσεις και το αίσθημα του ανήκειν των μεταναστών (εθνοτοπικοί σύλλογοι) (Itzigsohn et al., 1999· Vertovec, 2009). Ως αυτόνομη κατηγορία μελέτης έχουν αναδειχτεί τα τελευταία χρόνια και οι διεθνικές πρακτικές με πολιτικό χαρακτήρα που αναπτύσσουν διάφοροι θρησκευτικοί οργανισμοί (πολιτικο-θρησκευτικά κινήματα) (Levitt, 2003).

Οι «διεθνικοί κοινωνικοί χώροι» (*transnational social spaces*), ορολογία που καθιερώθηκε στο χώρο της διεθνικής έρευνας, σημασιοδοτήθηκαν όχι μόνο ως προς την εδαφικότητά τους αλλά και ως προς τον κοινωνικό τους συμβολισμό, δηλαδή ως προς τις εικόνες, τις αξίες, τις έννοιες και τους δεσμούς με τους οποίους επενδύονται από τους μετανάστες. Κατηγοριοποιήθηκαν σε «ομάδες που σχηματίζονται από δεσμούς συγγένειας» (*transnational kinship groups*) με αλτρουιστικά και συμβολικά χαρακτηριστικά, σε «διεθνικά κυκλώματα» (*transnational circuits*) με σταθερές ροές και δεσμούς εργαλειακής ανταλλαγής και σε «διεθνικές κοινότητες» (*transnational communities*), που βασίζονται στην αλληλεγγύη, αναπτύσσουν δημόσιες θεσμοποιημένες πρακτικές και μακροχρόνιες πενταγωνικές σχέσεις μεταξύ της κοινωνίας των πολιτών των κρατών καταγωγής και εγκατάστασης, των αντίστοιχων κυβερνήσεων και της διασποράς (Faist, 2000, σελ. 45-46, 198-210).

Η συμμετοχή των μεταναστών σε διεθνικές πρακτικές δεν είναι γενικευμένη. Διακρίνεται από ετερογένεια και έντονη διαβάθμιση ως προς τη συχνότητα, την ένταση και την έκτασή της (Portes, 2003, σελ. 876-877). Περιγράφεται ως «βασική διεθνικότητα» (*core*), όταν είναι τακτική, οργανωμένη και αναπόσπαστο τμήμα της καθημερινότητας του ατόμου, ενώ ως «διευρυμένη» (*expanded*), όταν αφορά περιστασιακή εμπλοκή σε πολλές σφαίρες της κοινωνικής ζωής και ως απάντηση σε ποικίλες κρίσεις. Διακρίνεται, επίσης, σε «περιεκτική» (*comprehensive*) ή αντίθετα σε «επιλεκτική» (*selective/core*) με κριτήριο το πλήθος των τομέων της κοινωνικής ζωής στους οποίους εκδηλώνεται (Levitt, DeWind and Vertovec, 2003, σελ. 569-570). Ως προς το βαθμό της εμπλοκής των μεταναστών στο διεθνικό πεδίο, της μετακίνησής τους εντός του διεθνικού γεωγραφικού χώρου και της θεσμοποίησης των πρακτικών τους, εμφανίζεται περιστασιακή και ασταθής (*broad*) ή σταθερή, τακτική και θεσμοποιημένη (*narrow*) (Itzigsohn et al., 1999). Τέλος, οι διασυνδέσεις μπορεί να βασίζονται σε συναισθηματικούς δεσμούς (*linear transnationalism*), να απορρέουν από το συσσωρευόμενο οικονομικό και κοινωνικό κεφάλαιο (*resource dependent transnationalism*), ή να προκαλούνται από τις διακρίσεις που ο μετανάστης βιώνει στην κοινωνία υποδοχής και από την αναζήτηση εναλλακτικών διεξόδων κοινωνικής υπεροχής (*reactive transnationalism*) (Itzigsohn and Giorguli-Saucedo, 2002).

3. Αφομοίωση vs διεθνικότητα

Η θεωρητική πλαισίωση της διεθνικής μετανάστευσης επέμεινε ιδιαίτερα στην αμφισβήτηση των βασικών θέσεων της κλασικής θεωρίας της προσαρμογής/αφομοίωσης των μεταναστών στην κοινωνία υποδοχής (Καραγιάννης, ό.π., σελ. 25-28· Kivisto, 2001, σελ. 570-573). Σε αντίθεση με τους πρώτους μελετητές, οι οποίοι πρόέβαλαν τις συστηματικές σχέσεις με τη χώρα υποδοχής και καταγωγής ως ταυτόχρονη διαβίωση και ενσωμάτωση σε δύο εθνικές κοινωνίες, οι νεότερες επεξεργασίες στέκονται κριτικά απέναντι στη σχέση της διεθνικότητας με την αφομοίωση, αμφισβητώντας την τελεολογία της δεύτερης όχι όμως και την αναγκαιότητά της. Η νέα θέση κάνει διάκριση κατ' αρχάς μεταξύ της αφομοίωσης ως *πολιτικού/κρατικού προγράμματος* και της αφομοίωσης ως μακροχρόνιας και μη γραμμικής *κοινωνικής διαδικασίας*, θεωρώντας τη δεύτερη απολύτως συμβατή σήμερα με τη διεθνικότητα, τουλάχιστον για την πρώτη γενιά μεταναστών (Lucassen, 2006, σελ. 17-19). Επιπλέον, λαμβάνει υπόψη το πλήρες περιεχόμενο της έννοιας κοινωνία και συνεκτιμά τις δυνατότητες και τις στοχεύσεις της ατομικής δράσης, αλλά και τις κρατικές πολιτικές. Επισημαίνει, δηλαδή, ότι οι δεσμοί του μετανάστη με την κοινωνία καταγωγής του δεν είναι πάντα δι-εθνικοί αλλά δια-τοπικοί (*translocal*) ή συχνότερα δι-τοπικοί (*bi-local*), ενώ το περιεχόμενό τους έχει κυρίως θρησκευτικό, πολιτισμικό και κοινωνικό χαρακτήρα (Fitzgerald, 2004, σελ. 231, 244). Θεωρεί μάλιστα ότι η επιμονή της θεώρησης της υπέρβασης των ορίων αποκλειστικά ως κρατικών/εθνικών και όχι ως πολιτισμικών ή ορίων ομάδων ακυρώνει τους προγραμματικούς στόχους της ίδιας της διεθνικής έρευνας για υπέρβαση του «μεθοδολογικού εθνικισμού».¹

Επιπλέον, τονίζεται όλο και περισσότερο η σημασία του τόπου και του χώρου στη ζωή των διεθνικών μεταναστών, άρα η ανάγκη τους να δεθούν κυρίως με έναν, καθώς και η επιλογή τους να αξιολογούν κάθε φορά πού θα κατευθύνουν τις δραστηριότητές τους. Είναι εξίσου σημαντικό να υπενθυμίζεται ότι η κινητικότητα και οι σχέσεις από απόσταση απαιτούν πολλαπλούς πόρους και δεν αφορούν ούτε το σύνολο των μεταναστών ούτε σε ίδιο βαθμό, εύρος, επίπεδο, ένταση και συχνότητα όσους εμπλέκονται (Levitt, DeWind and Vertovec, 2003, σελ. 569-571· Waldinger, 2010). Περιορισμούς, άλλωστε, επιβάλλουν τα ίδια τα κράτη με τις πολιτικές και νομοθετικές ρυθμίσεις τους απέναντι τόσο στους μετανάστες που διαβιούν στο εσωτερικό τους όσο και στις δικές τους διασπορές, γεγονός που καταδεικνύει ότι

1. Ως «μεθοδολογικός εθνικισμός» ορίζεται η αντιμετώπιση των ορίων των εθνικών κρατών ως φυσικών ορίων και του έθνους και του κράτους ως φυσικών ενότητων που ταυτίζονται στο χώρο (Καραγιάννης, ό.π., σελ. 23· Wimmer and Glick-Schiller, 2002).

«η εμφάνιση μιας νέας τάξης μεταναστών, οικονομικών επιχειρηματιών ή πολιτικών ακτιβιστών η οποία διεξάγει διασυνοριακές δραστηριότητες σε τακτική βάση, είναι αυτή που βρίσκεται στον πυρήνα του [διεθνικού] φαινομένου»

(Guarnizo, Portes and Haller, 2003, σελ. 1213).

Αναγνωρίζεται συνεπώς ότι οι διεθνικές πρακτικές, όταν αναπτύσσονται, δεν αποκλείουν ούτε αντιστρατεύονται πρακτικές και συνθήκες αφομοίωσης του υποκειμένου μέσα στην κοινωνία υποδοχής ή ταυτόχρονης ένταξης και στις δύο κοινωνίες. Σε κάποιες περιπτώσεις προϋποθέτουν την ένταξη και προσαρμογή στο νέο περιβάλλον, όπως καταδεικνύει η διεθνική δράση μιας ελίτ μεταναστών, σε άλλες τη διευκολύνουν, όπως στην περίπτωση συσσώρευσης κοινωνικού κεφαλαίου και εξαργύρωσής του στον τόπο διαμονής, ενώ σε μερικές τρίτες την αποφεύγουν στοχεύοντας στη γρήγορη παλιννόστηση. Εγκαταλείποντας, λοιπόν, τις θεωρίες περί βαθμιαίας και αναπότρεπτης ενσωμάτωσης των μεταναστών στην κοινωνία υποδοχής, οι μελετητές κάνουν λόγο για εναλλακτικές στρατηγικές οικονομικής και κοινωνικής ανάδειξης που εφαρμόζουν οι μετανάστες και για νέες δυνατότητες αφομοίωσης που παρουσιάζονται μέσα στα διεθνή πεδία (Itzigsohn and Giorguli-Saucedo, 2002, σελ. 770-773· Portes, Guarnizo and Landolt, 1999, σελ. 228-229).

Στην πραγματικότητα, το ζήτημα που τίθεται κυρίως ως προς τη δεύτερη γενιά μεταναστών δεν είναι το αν αυτή θα αφομοιωθεί αλλά ως προς ποιο επίπεδο αυτό θα πραγματοποιηθεί. Οι διεθνικές δραστηριότητες, όταν επιλέγονται, προσφέρουν στους δρώντες οικονομικές ευκαιρίες και συμβολικές εναλλακτικές, διευκολύνοντας πολλές φορές την ομαλή ένταξη και αποτρέποντας την τάση προς μια καθοδική αφομοίωση (Portes, 1999, σελ. 469-473). Συνεπώς, ακόμα και αν οι μελετητές αμφιταλαντεύονται για το αν η διεθνικότητα αποτελεί τελικά εναλλακτική μορφή, αντίδοτο ή και παραλλαγή της αφομοίωσης, εκείνο που διαφαίνεται είναι ότι η διεθνική έρευνα βαδίζει μάλλον προς μια «συμφιλίωση» των δύο εννοιών, τάση η οποία αναντίρρητα συνδέεται και με τη γενικότερη επιφύλαξη ως προς τα όρια της ατομικής δράσης, η οποία είχε υπέρμετρα προβληθεί (Kivisto, 2001, σελ. 570-573).

4. Μεταξύ δομής και δράσης

Πράγματι, προτείνεται και υιοθετείται ευρέως η πρόσληψη της μετανάστευσης ως «δομοποίησης» (*structuration*), δηλαδή ως μιας δυναμικής μεταξύ δομής και δράσης, η οποία αναπτύσσεται εντός των διεθνικών πεδίων (Morawska, 2001b). Τονίζεται δηλαδή ότι η διεθνική κοινωνική δράση, ακόμα και όταν εκμεταλλεύεται τις τεχνολογικές ευκολίες, δεν αναπτύσσεται από μόνη της, ανεξάρτητα από τα κράτη, τις εθνικές πολιτικές και τις διεθνείς σχέσεις. Σε έναν κόσμο διαιρεμένο σε εθνικά κράτη, η διάσχιση κρατικών συνόρων,

η συμπερίληψη σε μια πολιτική κοινότητα, η διατήρηση πολλαπλών και ανταγωνιστικών ταυτοτήτων αποτελούν ζήτημα έντονα πολιτικό. Απέναντι στις συγκεντρωτικές και ομοιογενοποιητικές δυνάμεις των ισχυρών ελίτ που δρουν στο μακρο-επίπεδο (*διεθνικότητα από πάνω*), οι υπόλοιποι άνθρωποι αναπτύσσουν τελικά πολιτικές οι οποίες παράγουν και ταυτόχρονα αναπαράγουν εξουσίες σε παγκόσμιο, εθνικό, περιφερειακό και τοπικό επίπεδο (*διεθνικότητα από κάτω*) (Waldinger and Fitzgerald, 2004). Αν, ωστόσο, ληφθεί υπόψη ότι είναι τελικά μια ελίτ μεταναστών εκείνη η οποία πρωταγωνιστεί στις διεθνικές δράσεις υποστηρίζοντας σε μεγάλο βαθμό τις ηγεμονικές εξουσίες και παραγκωνίζοντας άλλες ομάδες, τότε η παραπάνω διάκριση καθίσταται ιδιαίτερα προβληματική (Mahler, 1998, σελ. 66-73). Οι διεθνικές πρακτικές και οι νέες ταυτότητες των διαμεταναστών μπορούν πράγματι να προκαλέσουν κοινωνικούς μετασχηματισμούς, αμφισβητήσεις προνομιών, μικρές ρωγμές ή ανατροπές ρόλων χωρίς, ωστόσο, αυτό να αποτελεί μια γραμμική και ξεκάθαρη διαδικασία. Η διεθνικότητα δημιουργεί ευκαιρίες, ταυτόχρονα όμως και πολλαπλούς περιορισμούς, εμπλέκει μακρο- και μικρο-δυναμικές, γι' αυτό και οι επιπτώσεις της στην κοινωνική οργάνωση μπορούν τελικά να εξετασθούν μόνο μέσα σε συγκεκριμένο τοπικό και χρονικό πλαίσιο (Guarnizo and Smith, 1998, σελ. 20-29· Mahler, *ό.π.*, σελ. 66-73, 90-92).

Το ερώτημα αν η διεθνικότητα λειτουργεί «απελευθερωτικά» για το άτομο, αν δηλαδή το ξεπλίζει με τα απαραίτητα μέσα και τις δυνάμεις για να θέσει σε αμφισβήτηση τις ταξικές, έμφυλες, φυλετικές και άλλες κοινωνικές ιεραρχίες, έχει αποκτήσει μια πιο διαφοροποιημένη διατύπωση: ποιον ωφελεί η διεθνικότητα, κάτω από ποιες συνθήκες και γιατί (Portes, 2003, σελ. 877-879). Συμπληρωματικά υποερωτήματα αφορούν το είδος των αλλαγών που αυτή προωθεί, τα επίπεδα εμφάνισής τους, το βάθος και τη διάρκεια τους. Οι κοινωνικο-οικονομικές επιπτώσεις της αναζητούνται λοιπόν όχι μόνο σε επίπεδο νοικοκυριού/οικογένειας αλλά και σε τοπικό (κοινότητα καταγωγής) και σε εθνικό (κράτος). Είναι μάλιστα η σωρευτική επίδραση των ατομικών μεταναστευτικών πρακτικών –και όχι αυτές καθαυτές οι διεθνικές δραστηριότητες– που θεωρείται ότι μπορούν να επενεργήσουν μετασχηματιστικά σε ένα σύστημα αξιών και στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων· στην πραγματικότητα μάλιστα έρχονται να διευρύνουν, να εμβαθύνουν και να εντατικοποιήσουν τις συνδεδεμένες διαδικασίες αλλαγής που ήδη πραγματοποιούνται στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης (Vertovec, 2009, σελ. 21-24).

Β. Συνέχειες και τομές στην ιστορία των νεότερων ελληνικών μετοικεσιών

1. Τα αίτια της υπερπόντιας εξόδου

Η ελληνική εκροή προς την αμερικανική ήπειρο δεν υπήρξε μια μεμονωμένη πληθυσμιακή κίνηση αλλά τμήμα της μαζικής ευρωπαϊκής υπερπόντιας μετανάστευσης του τέλους του 19ου αιώνα, η οποία προσδιορίστηκε στις δημόσιες συζητήσεις της εποχής ως «νέα μετανάστευση», παρόλο που στην πραγματικότητα αποτελούσε συνέχεια του προηγούμενου δυτικοευρωπαϊκού μεταναστευτικού ρεύματος προς «τις οικονομίες του Ατλαντικού» (Hoerder, 2002, σελ. 331-365). Ο όρος υπέκρυπτε σαφώς την πολιτισμική ιεράρχηση των μεταναστευτικών ομάδων υπό την επιρροή των φυλετικών θεωριών της εποχής σύμφωνα με τις οποίες οι παλαιότεροι μετανάστες αγγλοσαξονικής –κατά κύριο λόγο– καταγωγής προσλαμβάνονταν ως πρωτοπόροι έποικοι αντίθετα με τους νεοαφιχθέντες Νοτιοευρωπαίους, οι οποίοι κατατάσσονταν στους ανειδίκευτους προλετάριους και στις λιγότερο «λευκές» και συγγενείς πολιτισμικά φυλές (Λαλιώτου, 2006, σελ. 58-74).

Οι Ηνωμένες Πολιτείες, οι οποίες μετά τη λήξη του Εμφυλίου Πολέμου άρχισαν να αναδύονται σε παγκόσμια οικονομική δύναμη με ταχύρρυθμη βιομηχανική ανάπτυξη και υψηλή αστικοποίηση, υπήρξαν δελεαστικός προορισμός για τους αγροτικούς πληθυσμούς της Ευρώπης, οι οποίοι επλήγησαν από τη μεγάλη οικονομική ύφεση του τελευταίου τετάρτου του 19^{ου} αιώνα, την εκμηχάνιση της παραγωγής και τον ανταγωνισμό των φθηνών προϊόντων που κατέφθαναν από τις αποικίες (Χομπσμπάουμ, 2003, σελ. 261-291). Αν και στους λόγους φυγής προς το Νέο Κόσμο προστέθηκαν, επίσης, φυσικές καταστροφές, πολεμικές αναταραχές, εθνοτικές διαμάχες και εξεγέρσεις στο εσωτερικό των αυτοκρατοριών, καθώς και περιοριστικά πολιτικά μέτρα και διώξεις για ορισμένες μειονότητες, η «νέα μετανάστευση» αποτελούσε κατεξοχήν οικονομική μετανάστευση νεαρών ηλικιών και ειδικά ανδρών με πρόθεση επιστροφής (Wyman, ό.π., σελ. 39-41). Υπολογίζεται ότι 50-55.000.000 Ευρωπαίοι εγκατέλειψαν την ήπειρό τους μεταξύ 1815-1939 για υπερπόντιους προορισμούς, εκ των οποίων μόνο η Βόρεια Αμερική δέχτηκε 35.000.000 (Hoerder, 2002, σελ. 331-332). Τα 23.000.000 κατευθύνθηκαν στις ΗΠΑ μεταξύ 1880-1930 (Wyman, ό.π., σελ. 16).

Οι μελετητές έχουν επισημάνει τη στενή διασύνδεση της υπερατλαντικής μετανάστευσης με τη μακρά παράδοση του πρόσκαιρου ξενιτεμού στην Ευρώπη. Η αρκετά διαδεδομένη πρακτική της εποχικής μετακίνησης μικρών αποστάσεων προς αναζήτηση εργασίας το 19ο αιώνα είχε διαμορφώσει μια «νοοτροπία μετανάστευσης» στους αγροτικούς πληθυσμούς, δηλαδή μια ψυχολογική αλλαγή, η οποία χαρακτηριζόταν από τις αυξημένες οικονομικές και κοινωνικές προσδοκίες τους και την τάση να διευρύνουν συνεχώς τις γεωγραφικές διαδρομές τους αξιοποιώντας την τεχνολογία της εποχής

προκειμένου να πραγματοποιούν τα βιοποριστικά σχέδιά τους (Brunnbauer, 2016, σελ. 15-25· Γκριν/Green, 2004, σελ. 112· Χομπσμπάουμ/Hobsbawm, 2003, σελ. 304· Ρετμεζας, 1995, σελ. 431-433· Vecoli, 1991, σελ. 11· Wyman, ό.π., σελ. 17-22).

Η ελληνική ύπαιθρος, η οποία προστατεύθηκε συγκυριακά από τις επιπτώσεις της παγκόσμιας οικονομικής ύφεσης, ακολούθησε με μια σχετική χρονική υστέρηση τις υπόλοιπες μεσογειακές χώρες στη διόγκωση της υπερατλαντικής μετανάστευσης (Πετμεζάς, 2012, σελ. 59). Οι νέοι απόδημοι προέρχονταν από γεωγραφικές περιοχές και πληθυσμιακές ομάδες οι οποίες δεν αποτελούσαν παραδοσιακές εστίες μετανάστευσης. Είχαν, όμως, ήδη εμπλακεί στις διεθνείς αγορές και παρουσίαζαν σημαντική κινητικότητα σε γειτονικούς νομούς όπου προσέφεραν εποχική έμμισθη απασχόληση (Sutton, 2008, σελ. 7-14). Επρόκειτο κυρίως για μικροϊδιοκτήτες της ενδοχώρας της Πελοποννήσου, των Ιονίων νήσων και της δυτικής Στερεάς, οι οποίοι μέχρι τότε συμπλήρωναν το πενιχρό οικογενειακό εισόδημα που άφηνε η εκτατική καλλιέργεια των δημητριακών και η ημινομαδική κτηνοτροφία με την περιστασιακή απασχόληση στη ζώνη των εμπορευματικών φυτειών. Η σταθερή και συνεχής επέκταση των τελευταίων και η διάθεση των προϊόντων τους στις διεθνείς αγορές είχαν δημιουργήσει εισοδηματικά πλεονάσματα που επλήγησαν από την οξεία σταφιδική κρίση που σημειώθηκε την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα (Κιτροέφ, 1999, σελ. 135· Πετμεζάς, 1999α, σελ. 61-73).

Τα δημογραφικά χαρακτηριστικά των πρώτων μεταναστών, ο προσωρινός χαρακτήρας της αποδημίας και η κοινή αναχώρηση συγγενικών μελών δείχνουν ότι επρόκειτο για μετανάστευση ατόμων, τα οποία δρούσαν υπό την επιρροή ενός πλέγματος οικογενειακών εξουσιών, κληρονομικών δικαιωμάτων και ηθικών υποχρεώσεων (Ψυχογιός, 1986, σελ. 168). Η αγροτική οικογένεια ως οικονομική και κοινωνική μονάδα επιχειρούσε να επιβιώσει απέναντι στην παρατεταμένη και οξεία κρίση εισοδήματος παίρνοντας αποφάσεις και κάνοντας επιλογές, μεταξύ των οποίων η εξωτερική μετανάστευση του πιο δυναμικού της μέλους αποτελούσε μία αλλά σίγουρα όχι την αποκλειστική εναλλακτική. Η αναχώρηση των ανδρών υπαγορευόταν από τις ανάγκες της βιομηχανικής οικονομίας και της αμερικανικής αγοράς και την έμφυλη κατανομή της εργασίας στον αγροτικό χώρο.

Η υπερατλαντική έξοδος δεν επηρέασε ομοιόμορφα τους κατοίκους των σταφιδωπαγωγικών περιοχών. Το γεγονός, άλλωστε, ότι από τις αρχές του 20ού αιώνα επεκτάθηκε και στις υπόλοιπες γεωγραφικές περιφέρειες του ελλαδικού χώρου οι οποίες ελάχιστη σχέση είχαν με τις οικονομικές εξελίξεις της Πελοποννήσου, καθώς και σε κοινωνικές ομάδες οι οποίες περιλάμβαναν εμποροϋπαλλήλους, μικροεμπόρους, δασκάλους, φοιτητές ακόμα και επιστήμονες, αποδεικνύει τη συνθετότητα και τη δυναμική της. Πράγματι, ένα σύνολο οικονομικών παραγόντων, δημογραφικών δεικτών, τοπικών ιδιαίτερων συνθηκών και άλλων συγκυριακών κρίσεων που έπληξαν εξαγωγή αγροτικά προϊόντα, σε συνδυασμό με τη γενικότερη χρηματοοικονομική κατάσταση του ελληνικού βασιλείου και το απαισιόδοξο πολιτικο-ιδεολογικό κλίμα της εποχής εξηγούν

το μαζικό αλλά άνισο βαθμό συμμετοχής των κατοίκων των διαφόρων επαρχιών στην υπερατλαντική μετανάστευση (Κιτροέφ, 1999, σελ. 132-142· Petmezaz, 1995, σελ. 470-474· Χασιώτης, 1993, σελ. 98).

Για τα οικονομικά αίτια της ελληνικής υπερατλαντικής μετανάστευσης στην καμπή του αιώνα συμφωνούν όλοι οι ερευνητές της εποχής (Κρίκος, 1915, σελ. 5-7· Τουρνάκης, 1923, σελ. 7-9). Στις δομικές πιέσεις που δεχόταν ο αγροτικός κόσμος η ελληνική βιβλιογραφία της εποχής επαναλάμβανε, επίσης, στερεοτυπικά και μια σειρά από ελληνικές παθογένειες: τα υπέρμετρα φορολογικά βάρη των λαϊκών τάξεων, την ανεξέλεγκτη τοκογλυφία, τον κλασικισμό του εκπαιδευτικού συστήματος, την πολιτική διαφθορά και κατασπατάληση του δημόσιου πλούτου, τις αυθαιρεσίες των χωροφυλάκων και την έλλειψη έργων υποδομής (Βλάχος, 1909, σελ. 272· Θεοδοωρίδης 1907, σελ. 11-29· Κανούτας, 1909, σελ. 39-40· Ρέπουλης, ό.π., σελ. 34-58). Οι ερμηνείες για τη διόγκωση του μεταναστευτικού ρεύματος επέμεναν ιδιαίτερα στο ρόλο της μίμησης και του προσηλυτισμού. Οι αντιθέσεις σε όρους οικονομικούς, τεχνολογικούς, κοινωνικούς και πολιτειακούς ανάμεσα στον αμερικανικό κόσμο και την ελληνική επαρχία λειτουργούσαν, σύμφωνα με τους μελετητές, ως ισχυρά ελατήρια για την απόφαση της φυγής όχι μόνο στους νεαρούς άνδρες και τα ανήλικα παιδιά αλλά και στις ώριμες ηλικίες (Έξαρχος, 1917, σελ. 150· Καβάγιας, 1917, σελ. 161· Λυδάκης, 1917, σελ. 219-220· Μηλιαρέσης, 1917, σελ. 205-206· Τσαούσης, 1917, σελ. 186). Αν, όμως, η αλληλογραφία και οι χρηματικές αποστολές θεωρούνταν οι κατεξοχήν κήρυκες της μετανάστευσης, οι «πράκτορες μεταγωγής» και οι εργατομεσίτες χαρακτηριζόνταν ως οι «ισχυρότεροι αγωγοί» της (Δημητρακόπουλος, 1917, σελ. 85· Λυκούδης, ό.π., σελ. 26· Μηνόπουλος, 1917, σελ. 78). Οι νέες, πραγματικές και εκπληκτικές –για την εποχή– δυνατότητες της τεχνολογίας και ένα οργανωμένο και ιδιαίτερα ανταγωνιστικό δίκτυο επιχειρηματιών και ναυτιλιακών εταιριών που δραστηριοποιούνταν στα ελληνικά λιμάνια καθιστούσαν την υπερπόντια μετάβαση ευκολότερη απ' ό,τι στο παρελθόν· ο ρόλος τους, όμως, στην όλη διαδικασία δείχνει να είναι υπερεκτιμημένος. Η διαφημιστική προπαγάνδα και η επιρροή των πρακτόρων βρήκαν γόνιμο έδαφος στους οικονομικά πιεσμένους και άπειρους χωρικούς στην πρώτη φάση της μετανάστευσης, μετριάστηκαν, ωστόσο, όσο διαμορφώνονταν και παρέμβαιναν στη μεταναστευτική διαδικασία τα συγγενικά και εθνοτοπικά δίκτυα (Κιτροέφ, 1999, σελ. 137· Fairchild, 1911, σελ. 80).

2. Η μορφή και η δομή της «νέας μετανάστευσης»

Η επιλογή νέων μακρινών προορισμών για εργασία με αρχικό στόχο την πρόσκαιρη εγκατάσταση προσέδωσε στη νέα μεταναστευτική εμπειρία ιδιαίτερα γνωρίσματα. Για τους πρώτους Έλληνες μετανάστες οι ΗΠΑ δεν θεωρούνταν «προνομιακός» πολιτισμικά και κοινωνικά χώρος ούτε οικείος γεωγραφικά προορισμός όπως οι κοντινές μεσογειακές

εμπορικές παροικίες. Επιπλέον, οι ενδιαφερόμενοι προσέφευγαν σε διαφορετικούς μηχανισμούς εξόδου και υποδοχής στην αμερικανική αγορά, οι οποίοι αποτελούνταν από εξειδικευμένες ναυτιλιακές επιχειρήσεις, εργατομεσίτες και τοκιστές και συμπληρώνονταν από τα συγγενικά και εθνοτοπικά δίκτυα (Κιτρορέφ, 1999, σελ. 124-125· Λαλιώτου, ό.π., σελ. 128-130· Χατζιωσήφ, 1999, σελ. 14).

Η μαζική κινητικότητα προς έναν κοινό προορισμό (κατά κύριο λόγο στις Ηνωμένες Πολιτείες) και μέσα σε ένα σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα (από το 1890 έως το 1924) υπήρξε, επίσης, πρωτοφανής σε σύγκριση με τις προηγούμενες μεταναστευτικές ροές οι οποίες ήταν μικρότερου μεγέθους, συνεχείς στο χρόνο και διάχυτες στο γεωγραφικό χώρο της Μεσογείου. Αν και ακριβής καταμέτρηση του συνολικού αριθμού των μεταναστών ελληνικής υπηκοότητας δεν εξασφαλίστηκε ούτε από τις αμερικανικές ούτε από τις ελληνικές αρχές, τα αμερικανικά στοιχεία επιτρέπουν την αποτύπωση της δυναμικής της εξόδου. Η μετανάστευση από το ελληνικό βασίλειο ξεκίνησε λίγο πριν το 1880, εξαπλώθηκε μετά το 1890 και απέκτησε μαζικές διαστάσεις στην πρώτη δεκαετία του αιώνα μέχρι και την έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Συγκεκριμένα, περισσότεροι από 100 Έλληνες έφτασαν στις ΗΠΑ το 1882, ξεπέρασαν τους 1.000 το 1891 και τους 10.000 το 1903. Συνολικά τη δεκαετία 1881-1890 οι μετανάστες στις ΗΠΑ ανήλθαν στους 2.308, την επόμενη 1891-1900 στους 16.979, ενώ τη δεκαετία 1901-1910 στους 167.519. Η έξοδος κορυφώθηκε τη δεκαετία 1911-1920 με 184.201 μετανάστες και μειώθηκε σε 69.675 μετανάστες τη δεκαετία 1921-1930, λόγω της επιβολής το 1921 και 1924 των αμερικανικών περιορισμών στην είσοδο μεταναστών από τις χώρες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης (Johnson Quota Act, Johnson-Reed Law).²

Για το διάστημα 1899-1924 υπολογίζεται ότι μετανάστευσαν συνολικά 397.987 Έλληνες υπήκοοι, δηλαδή πάνω από το 8% του συνολικού πληθυσμού της χώρας. Το 1907 σημειώθηκε η μεγαλύτερη εκροή με 36.580 μετανάστες και ακολούθησε το 1914 με 35.832 μετανάστες. Οι δείκτες μετακίνησης της δεύτερης δεκαετίας επηρεάστηκαν σαφώς από το Μεγάλο Πόλεμο, κινήθηκαν ανοδικά στις αρχές της τρίτης δεκαετίας (11.981 μετανάστες το 1920 και 28.502 μετανάστες το 1921), και πτωτικά μετά την επιβολή των αμερικανικών απαγορευτικών μέτρων (3.457 μετανάστες το 1922 και 4.871 το 1924) [Κουρτούμη-Χαντζή, ό.π., σελ. 38-40, 398-399 (πίν. 7)]. Η ελληνική εκροή υπήρξε

2. Αν και οι αμερικανικές στατιστικές θεωρούνται πιο αξιόπιστες από τις δύο ελληνικές κρατικές απογραφές, οι οποίες βασίστηκαν στις πληροφορίες που συγκέντρωσαν οι δήμαρχοι και οι κατά τόπους ιερείς και δάσκαλοι για την περίοδο 1901-1910 (Ρέπουλης, ό.π., σελ. 18-23), εντούτοις ούτε αυτές αποτυπώνουν τον ακριβή αριθμό των Ελλήνων μεταναστών οι οποίοι εισήλθαν στις ΗΠΑ. Δεν συμπεριλαμβάνουν μετανάστες οι οποίοι μπήκαν λαθραία στη χώρα μέσω τρίτων χωρών ή με ναυτικά φυλλάδια ενώ δεν αποτυπώνουν ξεχωριστά την παλινδρομη κίνηση μεταξύ Ελλάδας και ΗΠΑ. Ο τρόπος καταμέτρησης των Ελλήνων μεταναστών από τις αμερικανικές υπηρεσίες μέχρι το 1899, με κριτήριο μόνο την υπηκοότητα («by country of birth») και όχι και την εθνική-εθνοτική καταγωγή/«φυλή» («by race»), δεν φαίνεται να επηρέασε σημαντικά τον αριθμητικό υπολογισμό των μεταναστών από την Παλαιά Ελλάδα [Κουρτούμη-Χαντζή, ό.π., σελ. 38-55, 395-396 (πίν. 5), 398-399 (πίν. 7), 400-401 (πίν. 9)].

από τις υψηλότερες στην Ευρώπη αναλογικά προς το μέγεθος και την πυκνότητα του ελληνικού πληθυσμού, γι' αυτό και είχε σημαντικές δημογραφικές συνέπειες (Επιτροπή της Βουλής, 1906, σελ. 7-8· Κιτροέφ, 1999, σελ. 127).

Η ελληνική υπερατλαντική μετανάστευση υπήρξε «αγροτικό φαινόμενο», με έντονα επιλεκτικό αρχικά χαρακτήρα ως προς τα φύλα, τις ηλικίες, τη μόρφωση και την οικονομική κατάσταση. Αφορούσε, κυρίως, τις παραγωγικές ηλικίες μεταξύ 14-44 ετών, κατεχοχήν το ανδρικό φύλο και ειδικά τους άγαμους. Ιδιαίτερα υψηλή ήταν και η αναλογία των παιδιών ηλικίας κάτω των 14 ετών, η είσοδος των οποίων περικόπηκε σημαντικά στη δεύτερη δεκαετία του αιώνα λόγω των αμερικανικών νόμων κατά της παιδικής εργασίας και των ελληνικών στρατολογικών περιορισμών. Αν και οι πρώτοι Έλληνες μετανάστες παρουσίαζαν χαμηλό ποσοστό αναλφαβητισμού σε σύγκριση με τις υπόλοιπες μεταναστευτικές εθνότητες από τη Νοτιοανατολική Ευρώπη, το μορφωτικό τους επίπεδο δεν συγκρινόταν με εκείνο όσων Ελλήνων απασχολούνταν στις εμπορικές παροικίες της Μεσογείου και προέρχονταν από ημιαστικά στρώματα [Βαλαώρας, 1937, σελ. 34-36· Τσουκαλάς, 2006, σελ. 153-155· Fairchild, ό.π., σελ. 255 (πίν. 9)]. Αποτελούσαν τα πιο δυναμικά και φιλόδοξα άτομα των αγροτικών κοινοτήτων και προέρχονταν από τα «μεσαία αγροτικά στρώματα» της νότιας Ελλάδας, τα οποία μπορούσαν να χρηματοδοτήσουν το υπερωκεάνιο ταξίδι και να αναπληρώσουν την καθημερινή εργασία τους με την πρόσληψη κάποιου εργάτη ή την απασχόληση των υπολοίπων μελών (Γκόρτζης, 1904, σελ. 6-7· Κιτροέφ, ό.π., σελ. 144-146· Fairchild, ό.π., σελ. 86).

Από τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα παρατηρήθηκε μια αλλαγή στη φυσιογνωμία της μετανάστευσης. Το ποσοστό των απόδημων γυναικών παρουσίασε αυξητικές τάσεις και συνδέθηκε με την αναχώρηση αρκετών έγγαμων ανδρών.³ Με νομοθετική ρύθμιση του 1921 η μετανάστευση των γυναικών εξαρτήθηκε και νομικά από τους άνδρες της οικογένειας καταδεικνύοντας έτσι ότι η υπερωκεάνια μετανάστευση σε όλη τη διάρκειά της υπήρξε «ανδρικό εγχείρημα» (Λαλιώτου, ό.π., σελ. 124-125). Ηλικιωμένοι άνδρες συμμετείχαν, επίσης, σε μεγαλύτερο βαθμό στην υπερπόντια έξοδο, ενώ τη δεκαετία του 1920 αυξήθηκε εκ νέου η ροή των ανήλικων παιδιών στο πλαίσιο της οικογενειακής επανένωσης (Κιτροέφ, 1999, σελ. 142).

Ένα νέο χαρακτηριστικό της υπερπόντιας αποδημίας είναι το γεγονός ότι αποτέλεσε αντικείμενο δημοσίων συζητήσεων και κρατικού ενδιαφέροντος. Προσελήφθη ως μια διακριτή πληθυσμιακή μετακίνηση, η οποία ορίστηκε ως «πρόβλημα» που επηρέαζε πολλαπλούς και σημαντικούς τομείς του δημοσίου συμφέροντος και γι' αυτό επέβαλλε την κρατική παρέμβαση. Τα μεταναστευτικά νομοσχέδια και οι εκθέσεις που προετοιμάστηκαν από το 1906 έως το 1912, οι απαγορεύσεις στην έξοδο των στρατεύσιμων ανδρών και των ασυνόδευτων γυναικών και ο πρώτος μεταναστευτικός νόμος

3. Το 1898 το ποσοστό των γυναικών μεταναστριών ήταν 3,98%. Ανήλθε στο 9,65% το 1912 και στο 22,70% το 1915. Έκτοτε τα ποσοστά παρέμειναν διψήφια με θεαματική αύξηση τη δεκαετία του 1920 (64,71% το 1923) (Πετμεζάς, 1999β, σελ. 48).

του 1920 καταδείκνυαν το νέο διαχειριστικό ρόλο του ελληνικού κράτους (Λαλιώτου, ό.π., σελ. 116-130).

3. Η θέση των Ελλήνων μεταναστών στην αμερικανική αγορά εργασίας

Η μετάβαση στην Αμερική των Ελλήνων μικροϊδιοκτητών ισοδυναμούσε με την προλεταριοποίησή τους, τουλάχιστον κατά το αρχικό διάστημα. Καθώς ο στόχος τους ήταν η άμεση εξοικονόμηση ενός επαρκούς κεφαλαίου για την κάλυψη των υποχρεώσεων της οικογένειας και η επιστροφή, γεωργικές και κτηνοτροφικές εργασίες δεν προσέλκυαν το ενδιαφέρον τους. Στερούμενοι κεφαλαίων και επαγγελματικών γνώσεων κατευθύνονταν από τα δίκτυά τους σε ανειδίκευτες χειρωνακτικές και εποχικές εργασίες στις βιομηχανίες, τα ορυχεία και τα σιδηροδρομικά έργα (Κιτροέφ, ό.π., σελ. 153-155· Fairchild, ό.π., σελ. 190· Χασιώτης, 1993, σελ. 104-105).

Τα εμπόδια που είχαν να υπερπηδήσουν οι νεοφερμένοι στην αμερικανική αγορά εργασίας ήταν πάρα πολλά. Ως αγρότες με χαμηλή μορφωτική στάθμη, άγνοια της αγγλικής γλώσσας, των αμερικανικών νόμων και των αστικών ηθών, δυσκολεύονταν να εγκλιματισθούν στο αγγλοσαξονικό περιβάλλον, ενώ συχνά έπεφταν θύματα των ομοεθνών «γλωσσάδων» και εργατομεσιτών (Γεωργακόπουλος και Παπαχελάς, 1917, σελ. 11-15· Σαραντοπούλου, 1916, σελ. 34). Αν και για ένα μεγάλο διάστημα καθλώνονταν σε εργασίες, δύσκολες, επικίνδυνες, με ασταθή εισοδήματα και χωρίς προοπτικές, τις οποίες οι «αμερικανογεννημένοι» απαξίωναν, αρκετοί καταφέρναν να μεταπηδήσουν στην αυτοαπασχόληση χάρη στα συγκριτικά υψηλά ημερομίσθια, το λιτό βίο στους εθνοτικούς θύλακες και την παράταση της παραμονής τους στην Αμερική (Κιτροέφ, ό.π., σελ. 126· Τσουκαλάς, 2006, σελ. 152-153). Ξεκινώντας από τη μαθητεία στα καταστήματα των πρωτοπόρων μεταναστών, σε συνθήκες έντονης εργασιακής και οικονομικής εκμετάλλευσης, προετοιμάζονταν για το δικό τους επιχειρηματικό τόλμημα (Georgakas, 1987, σελ. 34· Saloutos, 1964, σελ. 48-56). Η επαγγελματική ανέλιξή τους οπωσδήποτε συνδέεται με την ιδεολογία της κοινωνικής ανόδου που είχε εδραιωθεί στον αγροτικό πληθυσμό της Ελλάδας και είχε καθορίσει και τα προηγούμενα μεταναστευτικά ρεύματα (Τσουκαλάς, 2006, σελ. 156-157). Συμπορευόταν φυσικά με τη σταδιακή εναρμόνισή τους με τις πολιτισμικές και κοινωνικές συμπεριφορές της χώρας υποδοχής και την προσαρμογή τους στους κανόνες και τις συνθήκες της αμερικανικής οικονομίας.

Τη δεκαετία του 1920 παρατηρείται αύξηση του αριθμού των εθνοτικών επιχειρήσεων στον κλάδο του επισιτισμού και της εστίασης, της παροχής υπηρεσιών και της λιανικής πώλησης. Η αύξηση του αριθμού των αυτοαπασχολούμενων και η ανάδυση ισχυρών ελληνικών ονομάτων στη βιομηχανία των τροφίμων και στο χώρο της ψυχαγωγίας συνέβαλαν στο χτίσιμο του μύθου του αυτοδημιούργητου πλούσιου Ελληνοαμερικανού.

Απέκρυσαν, ωστόσο, την καθήλωση ενός μεγάλου μέρους των μεταναστών ως υπαλλήλων και εργατών και την επισφαλή θέση των περισσότερων μικρών και μεσαίων εθνοτικών επιχειρήσεων. Η οικονομική ύφεση στα τέλη της δεκαετίας και ο εντεινόμενος ανταγωνισμός των επιχειρηματικών αλυσίδων ανέδειξαν τα όρια της μεταναστευτικής επιχειρηματικότητας του Μεσοπολέμου (Georgakas, 1987, σελ. 24, 35· Καρπόζηλος, 2010, σελ. 171-178).

4. Η θέση των Ελλήνων μεταναστών στην αμερικανική κοινωνία

Οι Έλληνες ως μετανάστες αντιμετώπιζαν ένα διπλό μειονέκτημα: είχαν εισέλθει αργοπορημένα στην αμερικανική αγορά εργασίας και επιπλέον δεν ήταν αγγλοσαξονικής καταγωγής (Μουσούρου, 1991, σελ. 31). Έχοντας βιώσει την πρωτόγνωρη εμπειρία ενός δύσκολου και μακρινού θαλάσσιου ταξιδιού (Κουρτούμη-Χαντζή, ό.π., σελ. 225-260· Σαραντοπούλου, ό.π., σελ. 32-33), με την άφιξή τους στο αμερικανικό έδαφος έρχονταν αντιμέτωποι με νέους κώδικες και κανόνες, με πρακτικές διάκρισης και διαδικασίες στιγματισμού (Βεντούρα, 1994, σελ. 53). Οι συχνές παραβιάσεις των αμερικανικών μεταναστευτικών διατάξεων από όσους εισέρχονταν είτε λαθραία ως πληρώματα ξένων πλοίων είτε με προσυμφωνημένη εργασία, η εμπλοκή Ελλήνων εργοδοτών ή μεσιτών σε κυκλώματα διακίνησης και εργασιακής εκμετάλλευσης ανηλίκων μεταναστών ενέτειναν τα εχθρικά αισθήματα των αμερικανικών αρχών απέναντί τους (Κουρτούμη-Χαντζή, ό.π., σελ. 270-276).

Με την είσοδό τους στην αγορά εργασίας οι Έλληνες βίωναν την αυστηρότητα των νόμων και τους περιορισμούς κατά την άσκηση των εμπορικών τους δραστηριοτήτων, οι οποίοι συχνά υπαγορεύονταν από τον ανταγωνισμό και τις πιέσεις που ασκούσαν στις δημοτικές αρχές οι Αμερικανοί πολίτες ή οι παλαιότερες μεταναστευτικές ομάδες (Κιτροέφ, 1999, σελ. 159-165). Η προθυμία των νεοφερμένων να εργαστούν με χαμηλότερα ημερομίσθια, η αποχή τους από τα εργατικά σωματεία και η χρησιμοποίησή τους από τους εργοδότες ως απεργοσπαστών συσώρευαν την οργή των Αμερικανών εργατών. Τα ξενοφοβικά αισθήματα υποδαυλιζόνταν από τις φήμες που κυκλοφορούσαν για την αμφίβολη ηθική τους, την εγκληματική τους ροπή, την αυξημένη παραβατικότητα και τις απειλητικές για τη δημόσια υγεία συνθήκες διαβίωσής τους (Abbott, 1909, σελ. 379-393· Fairchild, ό.π., σελ. 200-207). Αρνητικές προδιαθέσεις δημιουργούσαν το χαμηλό μορφωτικό επίπεδό τους, η άρνησή τους να μάθουν την αγγλική γλώσσα και να πολιτογραφηθούν και οι αυξημένες ροές των οικονομίων τους προς την Ελλάδα (Georgakas, 1987, σελ. 18, 22). Οι εναντίον τους αντιδράσεις κυμαίνονταν μεταξύ προσβλητικών χαρακτηρισμών, συχνών καταγγελιών στις αρχές αλλά και πογκρόμ διώξεων (Κιτροέφ, 1999, σελ. 163-165· Μελάς και Μελάς, 1917, σελ. 41, 51· Fairchild, ό.π., σελ. 130-132· Saloutos, 1964, σελ. 66-70).

Οι νέες αυτές κοινωνικές εμπειρίες υπήρξαν αναμφισβήτητα καθοριστικές για τη συγκρότηση της εθνοτικής ταυτότητας των Ελλήνων μεταναστών των αρχών του 20ού αιώνα. Η εθνοτική περιχαράκωση που ακολούθησε η πρώτη γενιά μέσα στους κατά βάση ανδρικούς εθνοτικούς θύλακες, τις «Greektowns», λειτούργησε αρχικά και ως ένα βαθμό προστατευτικά της ελληνικότητάς τους, υποχώρησε, ωστόσο, σταδιακά μπροστά στην αφομοιωτική δύναμη του αμερικανικού περιβάλλοντος (Τουρνάκης, 1923, σελ. 15-16). Θα πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι οι ελληνικές εργατικές κοινότητες στις ΗΠΑ ήταν στην πραγματικότητα αρκετά πορώδεις και ανοιχτές στον κόσμο γύρω τους. Οι κοινοί εργατικοί αγώνες με άλλες μεταναστευτικές ομάδες και η ταξική και πολιτισμική αλληλεγγύη με μεταναστευτικούς πληθυσμούς οι οποίοι κατατάσσονταν από τους γηγενείς στους «Ανατολίτες», αποτελούν δείγματα της εξωστρέφειάς τους (Georgakas, 1987, σελ. 26, 47-48). Το εντεινόμενο κλίμα ξενοφοβίας μέσα στην αμερικανική κοινωνία μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, σε συνδυασμό με τις πιέσεις που δέχονταν από την ίδια την ομοσπονδιακή κυβέρνηση έδρασαν καταλυτικά στη διαδικασία εξαμερικανισμού τους. Όπως συνέβη και με τους υπόλοιπους Νοτιοευρωπαίους, η επιβολή των περιοριστικών μεταναστευτικών νόμων σήμανε το τέλος της μαζικής μετανάστευσης των Ελλήνων, ταυτόχρονα, όμως, και μια νέα περίοδο κοινωνικής ενσωμάτωσης όσων είχαν ήδη εγκατασταθεί.

5. Η διατλαντική κινητικότητα

Αντίθετα με τους πρώτους μελετητές της υπερατλαντικής ευρωπαϊκής μετανάστευσης, οι οποίοι είδαν τους μετανάστες να ριζώνουν και να αφομοιώνονται στην αμερικανική κοινωνία, υπό την ισχυρή μάλιστα πίεση του νέου περιβάλλοντος (Handlin, 1951-Thomas and Znaniecki, 1918), οι νεότερες μελέτες προσεγγίζουν τη μετανάστευση όχι ως μια δεσμευτική απόφαση ως προς τη διάρκεια ή τον τόπο εγκατάστασης. Εστιάζουν στο μεγάλο ποσοστό των παλιννοστήσεων και των μετακινήσεων πίσω στην πατρίδα, θεωρώντας τες αναπόσπαστο κομμάτι της ιστορίας των μεταναστεύσεων αυτής της περιόδου. Ωστόσο, η καταμέτρηση των παλιννοστούντων μεταναστών ανά εθνικότητα επιχειρήθηκε από τις αμερικανικές αρχές μόνο μετά την 1η Ιουλίου του 1907, όχι χωρίς συγχύσεις και ελλείψεις.⁴ Το καθυστερημένο αυτό ενδιαφέρον σχετίζεται στενά με τη διάχυτη αμερικανική αντίληψη ότι η εγκατάσταση των μεταναστών στις Ηνωμένες Πολιτείες ήταν οριστική και αμετάκλητη, αντίληψη η οποία στηριζόταν στην αυτοεικόνα των Αμερικανών ως έθνος μεταναστών, καθώς και στο εθνικό αφήγημα της μοναδικότητας και της αφομοιωτικής δύναμης της αμερικανικής δημοκρατίας και του

4. Οι αμερικανικές στατιστικές καταχώριζαν στις παλιννοστήσεις τα επαναλαμβανόμενα ταξίδια των εποχικών μεταναστών και ταξιδιωτών προς τις πατρίδες τους. Παρέλειπαν τις μετακινήσεις μέσω τρίτων χωρών και τα ταξίδια με εισιτήριο δεύτερης και πρώτης θέσης (Κουρτούμη-Χαντζή, ό.π., σελ. 55-57).

αμερικανικού πολιτισμού (Cinel, 1991, σελ. 96-97). Στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού, η έλλειψη στοιχείων από τις υπηρεσίες των κρατών καταγωγής των μεταναστών συνδέεται με την κοινή πεποίθηση ότι το μεταναστευτικό φαινόμενο ήταν προσωρινό και ότι αργά ή γρήγορα οι απόδημοι θα επέστρεφαν στη γενέτειρά τους. Είναι χαρακτηριστικό ότι η Έκθεση της Βουλής (1906, σελ. 10) αμφισβητούσε ακόμα και την καταλληλότητα της χρήσης του όρου «μετανάστης» για τους Έλληνες, αφού, όπως υποστήριξε, το περιεχόμενο που οι λαοί της Βόρειας Ευρώπης απέδιδαν σε αυτόν ως «πρόσωπο[ν] το οποίον εγκαταλείπει την πατρώαν γην, ίνα εν τη ξένη ιδρύση νέαν πατρίδα» ήταν ακριβές για τη δική τους περίπτωση όχι όμως και για την ελληνική.⁵

Συνεπώς, το φαινόμενο της παλιννόστησης άρχισε να καταμετράται μόνο από τη στιγμή που απέκτησε «ορατότητα». Για τις αμερικανικές αρχές, ο μαζικός επαναπατρισμός των Νοτιοευρωπαίων μεταναστών που παρατηρούνταν από την πρώτη κυρίως δεκαετία του 20ού αιώνα αντιμετωπιζόταν ως «παθητικό» για την εθνική οικονομία, ταυτόχρονα και ως απειλή για την αμερικανική πολιτεία. Τα αμερικανικά κεφάλαια που συγκέντρωναν οι μετανάστες με το λιτό βίο τους διέφευγαν στα κράτη καταγωγής, ενώ η προσήλωσή τους στην πατρίδα τους ήγειρε υπόνοιες για τη νομιμοφροσύνη τους προς τις Ηνωμένες Πολιτείες. Αντίθετα, για τα κράτη προέλευσης η παλιννόστηση λειτουργούσε εφησυχαστικά, όταν αποκτούσε μαζικές διαστάσεις. Προσλαμβάνονταν ως τεκμήριο του πατριωτισμού και της διατήρησης της εθνικής ταυτότητας των μεταναστών, ισοδύναμο οικονομικών και πολιτισμικών ωφελημάτων και αντισταθμιστικό κεφάλαιο έναντι των πληθυσμιακών διαρροών και των ελλείψεων που προκαλούσε στο στράτευμα η αποδημία. Ωστόσο, το ποσοστό των παλιννοστήσεων δεν ήταν πάντα το αναμενόμενο και οι κατηγορίες των παλιννοστούντων όχι απαραίτητα οι επιθυμητές. Οι αφίξεις απόρων, φθισικών ή εξαπατημένων από τις ατμοπλοϊκές εταιρίες και εξαγριωμένων μεταναστών γεννούσαν ανησυχίες, όπως επίσης η απροθυμία επιστροφής πολλών στρατεύσιμων ή σταδιακή πολιτογράφηση όσων παρέμεναν στην Αμερική.

Παρά τους όποιους περιορισμούς, τα υπάρχοντα αμερικανικά στατιστικά δελτία σε συνδυασμό με τις δευτερογενείς μαρτυρίες καταδεικνύουν ένα σταθερά υψηλό αριθμό παλιννοστήσεων Ευρωπαίων καθ' όλη τη διάρκεια της υπερπόντιας μετανάστευσης, με εκτίναξή του σε ιδιαίτερες ιστορικές συγκυρίες. Συγκεκριμένα, εκτιμάται ότι μεταξύ 1880 και 1930 το ένα τέταρτο ή/και ένα τρίτο όλων των Ευρωπαίων μεταναστών στις ΗΠΑ επέστρεψαν προσωρινά ή μόνιμα στο κράτος καταγωγής τους, ενώ για την περίοδο 1908-1931 ο αριθμός των παλιννοστούντων υπολογίζεται στα 4.077.263 άτομα (Saloutos, 1956, σελ. 29· Wyman, 1993, σελ. 6, 74).

Στην περίπτωση των Ελλήνων μεταναστών οι οποίοι δήλωσαν ως τόπο μελλοντικής εγκατάστασης το ελληνικό κράτος, τα αμερικανικά στοιχεία για το διάστημα 1908-1924 τους κατατάσσουν σε υψηλή θέση μεταξύ των μεταναστευτικών ομάδων που

5. Ομοίως: *Νέον Άστν*, 13/02/1902· Κρίκος, 1915, σελ. 4-5. Βλ. αντίθετα τις πρώιμες επιφυλάξεις του Λυκούδη (1903, σελ. 10).

παλιννόστησαν, με συνολικό αριθμό τα 169.032 άτομα. Οι εδαφικές αλλαγές πάντως του ελληνικού κράτους και ο διπλός τρόπος καταχώρισης των Ελλήνων μεταναστών στις ΗΠΑ καθιστούν εξαιρετικά δύσκολο τον ακριβή υπολογισμό του ποσοστού των παλιννοστήσεων. Εκτιμάται, ωστόσο, ότι συνολικά και για τα έτη πριν το 1908 το ποσοστό δεν πρέπει να ξεπέρασε το 40% (Κιτροέφ, 1999, σελ. 131). Αν και οι ρυθμοί παλιννόστησης δεν υπήρξαν ομοιόμορφοι, οι περίοδοι 1911-1914 και 1919-1921 παρουσίασαν εξαιρετικά υψηλό αριθμό επαναπατρισμών (άνω των 10.000 ετησίως), με αποκορύφωμα τα έτη 1913 (30.603) και 1920 (20.314). Το πρώτο, ωστόσο, αξιοσημείωτο κύμα επιστροφής σημειώθηκε μεταξύ 1908-1910 (συνολικά 19.881 άτομα) και αποδόθηκε στην κρίση της αμερικανικής οικονομίας και στην ολοκλήρωση του μεταναστευτικού κύκλου για πολλούς από τους πρώτους μετανάστες, οι οποίοι είχαν αναχωρήσει στα τέλη του 19ου αιώνα. Με εξαίρεση το 1915 (9.775 παλιννοστούντες), στα υπόλοιπα χρόνια του Πολέμου τα ποσοστά κινήθηκαν πτωτικά, άρχισαν να μειώνονται εκ νέου μετά το 1922 (7.506 άτομα το έτος αυτό) και συρρικνώθηκαν μετά την παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929 (733 άτομα το 1930). Παρά τις αρχικές υποθέσεις ότι η οικονομική ύφεση θα ωθούσε σε μαζική αναχώρηση τους Έλληνες μετανάστες, ο βαθμός ενσωμάτωσής τους στην αμερικανική κοινωνία και οι συνθήκες που επικρατούσαν στην Ελλάδα απέτρεψαν αυτή την επιλογή. Στα χρόνια του Νιου Ντηλ τα ποσοστά των παλιννοστήσεων έφτασαν στα χαμηλότερα ποσοστά (402 άτομα το 1935) (Saloutos, 1956, σελ. 52).

Για την περίοδο πριν από το 1908, οι όποιοι υπολογισμοί του αριθμού των παλιννοστήσεων θεωρούνται εξαιρετικά επισφαλείς λόγω της έλλειψης επίσημων στατιστικών στοιχείων. Οι εκτιμήσεις, ωστόσο, για σαφώς μικρότερες τάσεις παλιννόστησης δείχνουν να δικαιολογούνται από τις δυσκολίες που παρουσίαζε το υπερατλαντικό ταξίδι πριν το 1905 και την καθιέρωση της απευθείας σύνδεσης με την Αμερική του λιμανιού της Πάτρας, καθώς επίσης και από το ελάχιστο χρονικό διάστημα διαμονής και εργασίας στις Ηνωμένες Πολιτείες που προϋπέθετε η –μερική έστω– ικανοποίηση του μεταναστευτικού σχεδίου των πρώτων αποδήμων.⁶

Η απουσία επίσημων κρατικών μετρήσεων της διατλαντικής κινητικότητας δεν επιτρέπει την εξαγωγή επιμέρους συμπερασμάτων για τη γεωγραφική προέλευση των Ελλήνων ταξιδιωτών. Το γεγονός, όμως, ότι στην πλειονότητά τους οι μετανάστες κατάγονταν από τις επαρχίες της Πελοποννήσου και διευκολύνονταν από την τακτική ακτοπολική σύνδεση των λιμανιών της με την Αμερική συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι η παλινδρομη κίνηση υπήρξε εντονότατη προς αυτό το γεωγραφικό διαμέρισμα. Η παρουσία των Πελοποννησίων στις ιδιαίτερες πατρίδες τους επιβεβαιώνεται, άλλωστε, από τον τοπικό Τύπο, τους ξένους περιηγητές και τους μελετητές της περιόδου.

Η διατλαντική κινητικότητα των Ελλήνων μεταναστών θα πρέπει να συνδεθεί με τις δεσμεύσεις τους απέναντι στην οικογένεια και την κοινότητα. Όπως έχει παρατηρήσει

6. Η Έκθεση Ρέπουλη (ό.π., σελ. 12-18) υπολογίζει ότι την περίοδο 1891-1911 σε σύνολο 210.000 Ελλήνων μεταναστών παλιννόστησαν στο ελληνικό κράτος περίπου 60.000 άτομα.

ο Τσουκαλάς (1994, σελ. 28), η μετανάστευση-παλιννόστηση «ανταποκρ[ινόταν], σε μεγάλο τουλάχιστον βαθμό, σε ένα καθολικό εσωτερικευμένο σύστημα κοσμοποραστάσεων που ενυπ[ήρχε] στους μετανάστες από την αρχή». Η επάνοδος αποτελούσε δηλαδή δέσμευση της πλειονότητας, προϋπόθεση της οποίας, όμως, αποτελούσε η επίτευξη του οικονομικού οικογενειακού στόχου. Αν τουλάχιστον το 60% των αποδήμων παρέμεινε τελικά στις ΗΠΑ εξαιτίας των επαγγελματικών υποχρεώσεων και των δεσμών που δημιούργησε μέσα στην αμερικανική κοινωνία, το υπόλοιπο ποσοστό δεν επέστρεψε απαραίτητα για να εγκατασταθεί μόνιμα ούτε επειδή είχε καταφέρει να ανταποκριθεί επιτυχώς στον οικονομικό σχεδιασμό της οικογένειας. Η μεταναστευτική εμπειρία δεν είχε οπωσδήποτε για όλους ούτε τέλος ούτε πάντα αίσιο χαρακτήρα. Δεν υπέκειτο αποκλειστικά σε απρόσωπες δομικές δυνάμεις, δεν αποτελούσε όμως και μια απόλυτα ατομική ορθολογική διαδρομή. Περιλάμβανε σε πολλές περιπτώσεις αρκετά διατλαντικά ταξίδια μέχρι την επιλογή του τελικού τόπου εγκατάστασης. Όπως ακριβώς τα αίτια μετάβασης στο Νέο Κόσμο ήταν σύνθετα και πολλαπλά, εξίσου πολυδιάστατη ήταν και η πραγματικότητα της φυγής από αυτόν (Wyman, ό.π., σελ. 14, 123-124).

Μια «δυναμική συγκυριών», ένας συνδυασμός δηλαδή προσωπικών κινήτρων, οικογενειακών δεσμεύσεων και οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών συνθηκών στις χώρες υποδοχής και καταγωγής ενθάρρυναν τον μετανάστη να ταξιδεύσει πίσω στην πατρίδα με στόχο την οριστική εγκατάσταση ή την προσωρινή παραμονή (Cinél, ό.π., σελ. 111-121· Morawska, 1991, σελ. 278-279· Saloutos, 1956, σελ. 29-49· Wyman, ό.π., σελ. 74-98·). Υποκινούμενος από τα συμφέροντα, τις ανάγκες και τις φιλοδοξίες του, συχνά, όμως, και από τα συναισθήματά του, αξιολογούσε τα οφέλη και τις ζημιές της παραμονής στις Ηνωμένες Πολιτείες και αποφάσιζε την επίσπευση ή την περαιτέρω αναβολή του ταξιδιού. Οι πραγματικοί λόγοι εγκατάλειψης της «Γης της Επαγγελίας» δεν ομολογούνταν πάντοτε, συχνά συγκαλύπτονταν και αρκετές φορές ωραιοποιούνταν. Η πρόσληψη του «Αμερικάνου» ως επιτυχημένου οικονομικά ήταν τόσο ισχυρή στην ελληνική επαρχία, σε μεγάλο βαθμό και λόγω του Τύπου, ώστε να απωθούνται οι πραγματικές εμπειρίες και οι διαφορετικές ανάγκες των παλιννοστούντων. Οι τελευταίοι, προσπαθώντας να ανταποκριθούν στις προσδοκίες των συμπατριωτών τους, υιοθετούσαν σε μεγάλο βαθμό τους ρόλους που εκείνοι τους απέδιδαν (Λαλιώτου, ό.π., σελ. 151).

Οι ρυθμοί της αμερικανικής οικονομίας κατά τη χρονική στιγμή άφιξης του μετανάστη και οι ευκαιρίες απασχόλησης, ο ανταγωνισμός με τις υπόλοιπες εθνικές ομάδες, η προσαρμοστικότητα του ατόμου, τα οικογενειακά και εθνοτοπικά δίκτυα μετακίνησής του καθόριζαν την απορρόφηση και την κινητικότητα του μέσα στην αμερικανική αγορά εργασίας, άρα και τη διάρκεια παραμονής του στο Νέο Κόσμο (Βεντούρα, 1994, σελ. 56-58). Οι οικονομικές δυσκολίες, οι επαγγελματικές αποτυχίες και κυρίως η ανεργία που προκαλούσαν η μεταβλητή ζήτηση και ο ανταγωνισμός στους τομείς της αμερικανικής οικονομίας, όπου ως ανειδίκευτοι οι νέοι μετανάστες κατευθύνονταν, ανέτρεπαν τα αρχικά σχέδια, ενώ τα εργατικά ατυχήματα και η κλονισμένη υγεία επέσπευδαν την

επιστροφή. Οπωσδήποτε, όμως, ούτε η οικονομική επιτυχία ούτε η αποτυχία προδίκαζαν την εγκατάλειψη της Αμερικής. Η πρώτη συνήθως δημιουργούσε οικονομικούς δεσμούς και υποχρεώσεις στο νέο περιβάλλον, ενώ η δεύτερη ελπίδες για ανάκαμψη και ηθικές αναστολές για την άμεση επάνοδο.

Στα υπερωκεάνια που κατευθύνονταν προς την Ελλάδα μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο επέβαιναν αρκετοί μετανάστες με σαφώς βελτιωμένη οικονομική κατάσταση σε σχέση με το παρελθόν, οι οποίοι συνήθως επέστρεφαν με εισιτήριο δεύτερης θέσης για να επενδύσουν ή να αποταμιεύσουν τα μικροκεφάλαιά τους στη γενέτειρα και να παντρευτούν (Saloutos, 1956, σελ. 53-54). Με την επιλογή της παλιννόστησης εκδήλωναν την προτίμησή τους σε έναν πιο παραδοσιακό και εύκολο γι' αυτούς τρόπο ζωής και εργασίας στην πατρίδα από την αφομοίωση στις αμερικανικές βιομηχανικές μεγαλουπόλεις και φυσικά την προσήλωσή τους στους οικογενειακούς και κοινοτικούς δεσμούς (Hoerder, 2002, σελ. 344· Saloutos, ό.π., σελ. 45-46). Με εισιτήριο τρίτης θέσης ταξίδευαν απολυμένοι εργάτες και υπάλληλοι όπως και μικροεπιχειρηματίες οι οποίοι πλήττονταν από τις διακυμάνσεις της αμερικανικής οικονομίας και έχαναν τα κέρδη τους από τις πτωχεύσεις των Τραπεζών. Το δρόμο της επιστροφής ακολουθούσαν αναγκαστικά όσοι απορρίπτονταν από τις αμερικανικές αρχές επειδή δεν πληρούσαν τα κριτήρια εισόδου στο αμερικανικό κράτος. Για πολλούς μετανάστες η εμπειρία στο Νέο Κόσμο αποκτούσε αρνητικό πρόσημο καθώς ισοδυναμούσε αποκλειστικά με εργασιακή εκμετάλλευση, συνήθως από συμπατριώτες πράκτορες και εργοδότες, σκληρό ανταγωνισμό με τις υπόλοιπες εργατικές ομάδες για το μεροκάματο και δυσκολία προσαρμογής στους βιομηχανικούς ρυθμούς ζωής και εργασίας. Απογοητευμένοι από τις επαγγελματικές αποτυχίες, τις σκληρές συνθήκες διαβίωσης, τη μοναξιά και την εθνοτική περιχαράκωση απέναντι σε ένα περιβάλλον τελείως διαφορετικό πολιτισμικά και αρκετά εχθρικό επέστρεφαν στην πατρίδα για να εγκατασταθούν οριστικά (Κιτροέφ, 1999, σελ. 159-165).

Μια ειδική κατηγορία παλιννοστούντων αποτέλεσαν και οι εθελοντές στρατιώτες, οι οποίοι συμμετείχαν στις πολεμικές συρράξεις του ελληνικού κράτους. Το ηθικό χρέος προς την πατρίδα δεν παρέλειπαν να τους το υπενθυμίζουν με τα γράμματά τους οι συγγενείς, οι ομογενειακές εφημερίδες, τα εθνοτοπικά σωματεία, οι εκπρόσωποι των κοινοτήτων της Αμερικής και της *Πανελληνίας Ένωσης*. Τον πατριωτισμό των μεταναστών ενίσχυαν και οι κυβερνητικοί παράγοντες ή οι «εθναπόστολοι», οι οποίοι επισκέπτονταν κατά καιρούς την Αμερική για προπαγανδιστικούς σκοπούς (Παπαδόπουλος, 2008, σελ. 171-185· Saloutos, 1956, σελ. 36-37). Αν και οι πρωτοβουλίες αυτές ήταν αποσπασματικές και δεν εντάσσονταν στο πλαίσιο ενός οργανωμένου κρατικού σχεδίου παλιννόστησης, συντηρούσαν το εθνικό φρόνημα των μεταναστών, καλλιεργούσαν την προσήλωσή τους στην αλυτρωτική ιδεολογία και άφηναν ανοιχτό το ενδεχόμενο επανόδου στην πατρίδα, όπως μαρτυρούν τα δύο ρεύματα επιστροφής: ένα μικρότερο κατά τον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897 και ένα μαζικότερο κατά

τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων. Αν και ο συνολικός αριθμός τους είναι ανεξ ακρίβωτος, πηγές αναφέρουν 2.000-3.000 μετανάστες στην πρώτη περίπτωση και 42.000 στη δεύτερη (Μπούρας, 1904, σελ. 111· Saloutos, 1956, σελ. 35-40).⁷ Οι εθελοντές στους Βαλκανικούς, προετοιμασμένοι οι περισσότεροι στρατιωτικά στους εθελοντικούς λόχους των μεταναστευτικών κοινοτήτων τους, ταξίδεψαν κατά κύματα στην Ελλάδα με δικά τους έξοδα ή με χρηματοδότηση της ομογένειας, επισκέφθηκαν τα χωριά τους μετά τη λήξη των συρράξεων, παντρεύτηκαν και στην πλειονότητά τους αναχώρησαν εκ νέου για την Αμερική, συνοδευόμενοι συνήθως από τις συζύγους τους (Γαλάνης, 1917, σελ. 65· Μασκαλέρης, 1917, σελ. 96· Μηνόπουλος, 1917, σελ. 82· Ράπης, 1917, σελ. 109· Σπηλιωτόπουλος, 1917, σελ. 106).

Σε προσωπικό επίπεδο, οι οικογενειακές υποχρεώσεις και οι ισχυροί δεσμοί, επίσης, υποκινούσαν αρκετούς μετανάστες να ταξιδέψουν στα χωριά τους για να ρυθμίσουν κληρονομικές, στρατιωτικές και οικονομικές εκκρεμότητες, να επισκεφτούν τους γονείς, τις συζύγους και τα παιδιά τους ή να αποκαταστήσουν τις ανύπανδρες αδελφές (Γαλάνης, ό.π., σελ. 63· Δαμίρης, 1911, σελ. 21-22· Δημητρακόπουλος, 1917, σελ. 88· Δογάνης, 1917, σελ. 68-69· Μασκαλέρης, ό.π., σελ. 96· Μηνόπουλος, ό.π., σελ. 79· Saloutos, ό.π., σελ. 41-49). Η νοσταλγία, η πίεση από την οικογένεια, συχνά και η ανησυχία γι' αυτήν, την οποία προκαλούσαν οι φήμες που έφταναν στην Αμερική μέσω της αλληλογραφίας και των δικτύων, επιδρούσαν καθοριστικά πάνω στον μετανάστη ο οποίος επέστρεφε μετά από μακρά απουσία, συνήθως χωρίς να έχει προγραμματίσει το ταξίδι, συχνά όμως και χωρίς να έχει προαποφασίσει τη μόνιμη παραμονή ή τη νέα αναχώρησή του. Τις περισσότερες φορές πάντως ένα ταξίδι εξυπηρετούσε πολλαπλούς στόχους· στην περίπτωση μάλιστα των άγαμων ανδρών, ένας από αυτούς ήταν η εξεύρεση νύφης και η δημιουργία οικογένειας.

Το νεαρό της ηλικίας των μεταναστών, η έλξη που ασκούσε πάνω τους η ζωή στις πόλεις και φυσικά οι ευκαιρίες της αμερικανικής αγοράς εργασίας σε σύγκριση με τις δυσλειτουργίες της ελληνικής, ωθούσαν αρκετούς να αποφασίσουν εκ νέου το διάπλου του Ατλαντικού (Burgess, 1913, σελ. 182-184· Xenides, 1922, σελ. 80). Οι φοιτητές του Ανδρεάδη αναφέρονταν στα ισχυρά κίνητρα που είχαν οι μετανάστες να αφήσουν για δεύτερη φορά την πατρίδα τους, μεταξύ αυτών και η ανεπάρκεια των «αμερικανικών» κερδών για κάποια αξιόλογη επένδυση (Δημητρακόπουλος, ό.π., σελ. 90· Δογάνης, ό.π., σελ. 70· Μηνόπουλος, ό.π., σελ. 79-80). Αναχωρώντας συνήθως με την οικογένεια, παραλαμβάνοντας συχνά και κάποιο συγγενή ή συμπατριώτη, οι επιμετανάστες δημιουργούσαν νέα δίκτυα αλυσιδωτής μετανάστευσης προς την Αμερική.

Στην απόφαση της επανάληψης του υπερωκεάνιου ταξιδιού μέχρι τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, οπωσδήποτε, προσμετρούσαν τα ανταγωνιστικά ναύλα και οι συχνές προσφορές των εταιριών, η συχνότητα των απευθείας δρομολογίων από τα ελληνικά λιμάνια και η

7. Στις 40.000-50.000 υπολόγιζε ο Burgess (1913, σελ. 85) τους έφεδρους και εθελοντές μετανάστες οι οποίοι συμμετείχαν στους Βαλκανικούς, ενώ ο Μαλαφούρης (1948, σελ. 108) στους 35.000 περίπου.

συγκριτική ασφάλειά τους. Η μεταφορά των δραστηριοτήτων της «Αυστροαμερικάνας» στο λιμάνι της Πάτρας το 1905 και η είσοδος στην αγορά της υπερατλαντικής επιβατικής ναυτιλίας μετά το 1907 τριών ελληνικών εταιριών, της «Ελληνικής Υπερωκεανείου Ατμοπλοΐας» του Μωραΐτη (1907-1908), της «Υπερωκεανείου Ελληνικής Ατμοπλοΐας» (1908-1912) και της «Εθνικής Ατμοπλοΐας» των αδελφών Εμπειρικού (1908-1937), συνέβαλαν στο να συρρικνωθεί σημαντικά η φυσική και νοητή απόσταση μεταξύ Ελλάδας και Αμερικής και να διευκολυνθεί σε μεγάλο βαθμό ο διάπλους του ωκεανού, ακόμα και γι' αυτούς οι οποίοι ταξίδευαν στην τρίτη θέση (Τουργέλη, 2019, σελ. 74-88).

Ο φόβος και η έντονη ανασφάλεια που βίωναν οι μετανάστες μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο μπροστά στο κίνημα του «αυτοχθονισμού» (nativism) και οι πιέσεις εξαμερικανισμού τους αποτέλεσαν ισχυρό κίνητρο εγκατάλειψης της Αμερικής.⁸ Για πολλούς Νοτιοευρωπαίους μετανάστες, η Αμερική φάνταζε όλο και λιγότερο ως η «Γη της Ελευθερίας». Στην περίπτωση όσων έβλεπαν ούτως ή άλλως την παρουσία τους εκεί ως προσωρινή, η αίσθηση αυτή θα πρέπει να συνηγόρησε στην απόφαση της επιστροφής. Από την άλλη πλευρά, η Ελλάδα της Συνθήκης των Σεβρών υποσχόταν εργασιακές προοπτικές και ασφάλεια για εκείνους οι οποίοι δεν είχαν καταφέρει να αποκατασταθούν επαγγελματικά στην Αμερική. Το χαμηλό ποσοστό, άλλωστε, των πολιτογραφημένων Αμερικανών που επέστρεφε στην Ελλάδα δείχνει ότι άπαξ και γινόταν ο Έλληνας Αμερικανός πολίτης είχε περισσότερα κίνητρα να παραμείνει στην Αμερική.⁹

Ιδιαίτερα δελεαστικό εμφανίζεται να είναι στη δεκαετία του 1920 και το κόστος ζωής στην Ελλάδα, κυρίως για όσους είχαν καταφέρει να συγκεντρώσουν ένα επαρκές κεφάλαιο και ενδιαφέρονταν να το επενδύσουν σε αστικά ακίνητα. Πολλοί επανέκαμπταν δοκιμαστικά για να διερευνήσουν την ελληνική αγορά εργασίας και την προοπτική της μόνιμης εγκατάστασής τους, παράλληλα, όμως, να επιδείξουν και τα πλούτη τους στην τοπική κοινωνία και να εισπράξουν την κοινωνική αναγνώριση. Την ανάγκη διεκδίκησης μιας διακριτής θέσης στην τοπική κοινωνία παραδεχόταν στον Saloutos (1956, σελ. 48), στις αρχές της δεκαετίας του 1950, ένας Ελληνοαμερικανός παλιννοστών ιδιοκτήτης καθαριστηρίων: «Εδώ είμαι βασιλιάς, στις Ηνωμένες Πολιτείες ήμουν ένα τίποτα». Οι «αμφιταλαντευόμενοι μετανάστες» (Cinεl, ό.π., σελ. 120-121), εκείνοι δηλαδή οι οποίοι διέσχισαν αρκετές φορές τον Ατλαντικό μέχρι να κατασταλάξουν στο κράτος της μόνιμης εγκατάστασης, υποκινούνταν οπωσδήποτε από οικονομικά κίνητρα, συχνά, όμως, και από ψυχολογικούς λόγους. Η έλλειψη προστατευτικών θεσμών και εμπορικής πίστης στην ελληνική αγορά αποθάρρυνε την επένδυση των μεταναστευτικών κεφαλαίων, οδήγούσε συχνά σε ατυχείς επαγγελματικές συνεργασίες και στην κατασπατάληση

8. Πρόκειται για κίνημα που αναπτύχθηκε στις ΗΠΑ με κύριο στόχο την πρόσπιση των λευκών «αυτοχθόνων». Για τις ρατσιστικές επιθέσεις που δέχονταν οι μεταναστευτικές ομάδες βλ. Georgakas, 1987, σελ. 45-46· Wyman, ό.π., σελ. 99-124.

9. Ενδεικτικά για το έτος 1920, σε σύνολο 20.314 Ελλήνων παλιννοστώντων μόνο 158 είχαν αποκτήσει αμερικανική ιθαγένεια (Saloutos, 1956, σελ. 51).

των «αμερικανικών» αποταμιεύσεων, εξαναγκάζοντας πολλούς μετανάστες, παρά την αρχική τους απόφαση και πρόθεση, να αναχωρήσουν εκ νέου για την Αμερική (Saloutos, ό.π., σελ. 74-87). Πρόσθετο δέλεαρ αποτελούσαν τα ήθη και ο σύγχρονος τρόπος ζωής στις αμερικανικές μεγαλουπόλεις, καθώς και η συνεχής σύγκριση με τους θεσμούς και τις συνήθειες της πατρίδας.

Την παλίνδρομη κίνηση μεταξύ Αμερικής και Ευρώπης ευνοούσε ασφαλώς και η πολιτική των «ανοικτών θυρών» που εφάρμοσε η αμερικανική κυβέρνηση την περίοδο 1880-1924. Προτού αρχίσουν να εφαρμόζονται οι ποιοτικοί και ποσοτικοί περιορισμοί στη μεταναστευτική κίνηση, ο Έλληνας μετανάστης μπορούσε να θέτει σε εφαρμογή το σχέδιο εργασίας και πλουτισμού στην Αμερική και άμεσης επιστροφής στην Ελλάδα. Η υλοποίηση του στόχου περιλάμβανε βέβαια ανατροπές, όπως επ' αόριστον παραμονή στην Αμερική, άμεση επιστροφή λόγω προβλημάτων υγείας, ανεργίας και απορίας, νέα αναχώρηση ή απλή επίσκεψη στην πατρίδα. Όπως σχολίαζε επαρχιακό περιοδικό στο Μεσοπόλεμο, μέχρι το 1920

*«ο Έλλην εβιάδιζεν ανεργάτιστος εν Αμερική, χωρίς να έχη διαμορφώση κανέν απολύτως πρόγραμμα, συγκείμενον είτε εις το να παλιννοστήση μίαν ημέραν και εγκατασταθή οίκαδε είτε εις το να σταθεροποιήση και μονιμοποιήση την θέσιν του εν Αμερική. Και η θέσις του Έλληνος μέχρι της εποχής εκείνης ήτο ούτω ρευστή, τρόπον τινά και πάντοτε ευμετάβλητος».*¹⁰

Μετά το 1924 η άδεια εισόδου στην Αμερική επιτρεπόταν μόνο στους Αμερικανούς πολίτες. Για τους Ελληνοαμερικανούς, οι οποίοι πληρούσαν τον παραπάνω όρο η μετάβαση στην Ελλάδα εξυπηρετούσε όχι μόνο οικογενειακές και προσωπικές ανάγκες αλλά και επαγγελματικές και κοινοτικές υποχρεώσεις. Το οικογενειακό ταξίδι απέβλεπε αρκετά συχνά και στην ικανοποίηση των εκπαιδευτικών αναγκών των παιδιών, πολλά από τα οποία έρχονταν για να φοιτήσουν στο Ελληνικό Πανεπιστήμιο και στα ελληνικά σχολεία. Καθώς μάλιστα στο Μεσοπόλεμο τα υπερωκεάνια ταξίδια είχαν καταστεί αρκετά ευχάριστη και σταδιακά όλο και πιο πολυτελής εμπειρία, η επίσκεψη στην πατρίδα μετατρεπόταν σε δραστηριότητα αναψυχής, την οποία μπορούσαν να βιώσουν εκτός από τους ευκατάστατους επιχειρηματίες και πολλοί Ελληνοαμερικανοί μικροαστοί στο πλαίσιο των οργανωμένων εκδρομών των συλλόγων τους. Ακολουθώντας τις νέες ταξιδιωτικές τάσεις της εποχής, αποβιβάζονταν στα λιμάνια της Πάτρας και του Πειραιά για να επισκεφτούν τα χωριά τους και να περιηγηθούν σε ελληνικά αξιοθέατα (Τουργέλη, 2019, σελ. 205-218).

Την ίδια περίοδο συχνά ήταν τα ταξίδια προς την Αμερική και από οικογενειακά μέλη που ζούσαν στην πατρίδα και επιθυμούσαν να επισκεφτούν τους απόδημους συγγενείς

10. *Νέα Από Την Ελλάδα*, 64, 5^{ος}/1931, σελ. 225.

τους. Σε πολλές περιπτώσεις βέβαια το ταξίδι μετατρεπόταν σε μετανάστευση, αφού ανύπαντρες αδελφές των αποδήμων παντρεύονταν με Ελληνοαμερικανούς και εγκαθίσταντο οριστικά στην Αμερική, ενώ ηλικιωμένοι ή χήροι γονείς γηροκομούνταν από τα απόδημα παιδιά τους. Το δρόμο της μετανάστευσης ακολουθούσαν οι νύφες «μέσω αλληλογραφίας ή φωτογραφίας», καθώς και οι γυναίκες και τα παιδιά των Ελληνοαμερικανών στο πλαίσιο της οικογενειακής επανένωσης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: ΤΑ ΕΜΒΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΟΙ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΤΩΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ

A. Θεωρητικές προσεγγίσεις

1. Τα Νέα Οικονομικά της Εργατικής Μετανάστευσης

Τα εμβάσματα των μεταναστών προς τις χώρες καταγωγής τους, αντικείμενο έντονων θεωρητικών συζητήσεων μετά το 1950, προσέλκυσαν εκ νέου το ενδιαφέρον των θεωρητικών της μετανάστευσης τη δεκαετία του 1990, στο πλαίσιο της αλλαγής παραδείγματος, της επικράτησης πλουραλιστικών και υβριδικών προσεγγίσεων στο χώρο των κοινωνικών σπουδών και της συνεργασίας ερευνητών από διαφορετικούς επιστημονικούς χώρους και παραδόσεις (De Haas, 2008).

Η ανάπτυξη των Νέων Οικονομικών της Εργατικής Μετανάστευσης (New Economics of Labour Migration/NELM) και η διεθνική στροφή στις μεταναστευτικές σπουδές επέτρεψαν την απομάκρυνση από γραμμικά, στατικά και ανιστορικά μοντέλα σύνδεσης της μετανάστευσης με την ανάπτυξη και ανέδειξαν την αλληλοσύνδεση, συμπληρωματικότητα και εσωτερική ανομοιογένεια των δύο αυτών φαινομένων. Η μετανάστευση άρχισε να προσεγγίζεται ως μεταβλητή που απορρέει από την ανάπτυξη και αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι ευρύτερων μετασχηματισμών. Ταυτόχρονα, όμως, της αναγνωρίστηκαν οι δικές της αυτο-συντηρούμενες και αυτο-υπονομευόμενες δυναμικές και η ξεχωριστή συμβολή της στις διαδικασίες κοινωνικών μεταβολών (De Haas, 2008, σελ. 43). Μέσα από τη σύζευξη νεοκλασικών/αναπτυξιακών και δομιστικών προσεγγίσεων δόθηκε για πρώτη φορά έμφαση τόσο στους δομικούς περιορισμούς –πολιτικούς, θεσμικούς, οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτισμικούς– εντός των οποίων λαμβάνει χώρα η μετανάστευση όσο και στις προσδοκίες, τις πρωτοβουλίες και τις περιορισμένες –εντούτοις υπαρκτές– δυνατότητες των υποκειμένων να τις υπερβαίνουν. Οι ερευνητές της μετανάστευσης επικεντρώθηκαν στη μελέτη της επίδρασης που έχουν τα εμβάσματα στη μεταναστευτική απόφαση, εστίασαν στις χώρες αποστολής και ειδικά στις κοινότητες καταγωγής των μεταναστών και θεώρησαν τους μη μετανάστες ως ένα εξίσου ενδιαφέρον πεδίο ανάλυσης. Πολυάριθμες έρευνες πεδίου σε κράτη της Λατινικής Αμερικής, της Ασίας και της Μεσογείου που γνώρισαν υψηλή μεταναστευτική εκροή άρχισαν να εξετάζουν το νοικοκυριό-οικογένεια ως την κατεξοχήν μονάδα λήψης αποφάσεων κατά τη μεταναστευτική διαδικασία και να διερευνούν τους ποικίλους και σταθερούς δεσμούς που διατήρησαν οι μετανάστες με την κοινότητα καταγωγής τους.

Η μετανάστευση ερμηνεύτηκε όχι ως μια προσωπική επιλογή μεμονωμένων ατόμων αλλά ως απόρροια οικογενειακού σχεδιασμού, ο οποίος δεν αποβλέπει μόνο στη

μεγιστοποίηση του αναμενόμενου εισοδήματος αλλά και στην ελαχιστοποίηση των κινδύνων για τα υπόλοιπα μέλη μέσα από τη διαφοροποίηση της κατανομής των οικιακών πόρων. Πρόκειται για μια στρατηγική ολόκληρης της οικογένειας, η οποία πολύ πιο αποτελεσματικά απ' ό,τι το μεμονωμένο άτομο επιχειρεί να αντιμετωπίσει τους δομικούς περιορισμούς της παγκόσμιας αγοράς και να διασφαλίσει την ευημερία της χρηματοδοτώντας την αποδημία κάποιου μέλους της και αναμένοντας τα εμβάσματά του. Αυτή η σκόπιμη επιλογή του νοικοκυριού δεν έχει στενά οικονομικό χαρακτήρα, αλλά αντίθετα υπαγορεύεται από ένα συνδυασμό κινήτρων και αναγκών που συνδέονται με τους κοινωνικούς θεσμούς, τις ενδοοικογενειακές σχέσεις και ιεραρχίες και τους μηχανισμούς απόκτησης υλικών και συμβολικών πόρων. Προϋποθέτει την επιλεκτική πρόσβαση των μελών του στα διάφορα κεφάλαια (οικονομικό, κοινωνικό, ανθρώπινο), τις διαφορετικές εκτιμήσεις των ευκαιριών και τις μεταβαλλόμενες και διαφοροποιημένες προσδοκίες των πρωταγωνιστών (De Haas, 2008, σελ. 36).

Η προσέγγιση της μετανάστευσης όχι ως απέλπιδας προσπάθειας ατομικής διαφυγής από ακραίες συνθήκες φτώχειας, αλλά ως στρατηγικής επιλογής κοινωνικών ομάδων να βελτιώσουν το οικονομικό και κοινωνικό στάτους τους μέσα στην κοινότητα, συνάδει με το διεθνικό μοντέλο θεώρησης της μετανάστευσης ως έκφρασης ισχυρών κοινωνικών δεσμών μεταξύ αυτών που αποδημούν και εκείνων που μένουν πίσω. Αυτός ο συμβολαϊκός χαρακτήρας της μετανάστευσης επεξηγεί τη συνεχή ροή ανθρώπων, κεφαλαίων, αγαθών και ιδεών μεταξύ κράτους αποστολής και υποδοχής. Ειδικά τα εμβάσματα θεωρήθηκαν ως η πιο απτή απόδειξη και ένα μέτρο σύγκρισης του βαθμού συμμετοχής των μεταναστών στην καθημερινή ζωή και τις ανάγκες της κοινωνίας από την οποία προέρχονται. Έθεσαν σε αμφισβήτηση τη συμβατική ιδέα της άνευ όρων αφομοίωσής τους στην κοινωνία υποδοχής και της οριστικής αποκοπής τους από τη χώρα καταγωγής, έφεραν στο προσκήνιο τη δράση των μεταναστών και την επίδρασή τους σε τοπικό, εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο και τόνισαν τη σημασία της συχνής κυκλοφορίας και επικοινωνίας για τη διατήρηση του «διεθνικού πεδίου». Γρήγορα έγινε αντιληπτό ότι η οικονομική διάσταση της διεθνικής ζωής δεν περιοριζόταν στις ροές οικογενειακών εμβασμάτων. Συνεπώς, το πεδίο μελέτης των οικονομικών πτυχών της διεθνικής ζωής διευρύνθηκε για να συμπεριλάβει τις μεταφορές κεφαλαίων από οργανωμένες ομάδες μεταναστών για την υποστήριξη των αναγκών των κοινοτήτων καταγωγής τους (εμβάσματα συλλόγων), τις ποικίλες επαγγελματικές υπηρεσίες για την ικανοποίηση των διεθνικών αναγκών τους (Τράπεζες, αμμοπλοϊκές, δικηγορικές και κτηματικές εταιρίες), τις διεθνικές επιχειρηματικές πρωτοβουλίες και τις κτηματικές επενδύσεις τους στην πατρίδα. Ταυτόχρονα, η διεθνική οπτική ανέδειξε τις αλληλοσυνδεόμενες και πολυσήμαντες κοινωνικές, πολιτισμικές, πολιτικές και οικονομικές διαστάσεις των διασυνοριακών πρακτικών και εμπειριών και κάλεσε τους μελετητές να ανιχνεύσουν οικονομικές σημασίες σε όλο το κοινωνικο-πολιτισμικό πεδίο δράσης των μεταναστών, καθώς και κοινωνικές λειτουργίες πίσω από κάθε οικονομική πρακτική (Guarnizo, 2003).

Όπως υποστηρίχτηκε, η αποστολή εμβασμάτων υπαγορεύεται από ένα πλέγμα κινήτρων, επιδιώξεων και υποχρεώσεων. Αποτελεί μια κοινωνιακή/σχεσιακή πράξη, η οποία υποδηλώνει την πίστη και την αφοσίωση του μεταναστευτικού υποκειμένου στα συστήματα αξιών, συμβόλων και κανόνων ενός κοινωνικού συνόλου. Εξυπηρετεί κατ' αρχάς μια άρρητη συμφωνία αποπληρωμής του κόστους της μετανάστευσης, το οποίο έχουν επιφορτισθεί όσοι έχουν παραμείνει πίσω, εκφράζει αλτρουιστικά συναισθήματα προς όσους ζουν σε συνθήκες στέρησης και τέλος αντανακλά προσωπικές επιδιώξεις. Η μεταφορά μεταναστευτικών κεφαλαίων στην πατρίδα θεωρείται, επίσης, ότι προετοιμάζει την επιστροφή του μετανάστη, επαυξάνει την ατομική περιουσία του και ενισχύει την κοινωνική θέση και το προσωπικό του γόητρο στην κοινότητα καταγωγής (Lacroix, 2010a, σελ. 5-10). Ταυτόχρονα, συγκρατεί στην πατρίδα μέλη, τα οποία στο πλαίσιο της αμοιβαιότητας δεσμεύονται με οικογενειακές υποχρεώσεις από τις οποίες απαλλάσσεται ο απόδημος (Mazzucato, 2011).

Μέσα από την κριτική αποτίμηση των πρώτων θεωρητικών τους εργασιών οι ερευνητές της διεθνικότητας επισήμαναν τις πολλαπλές κατευθύνσεις των χρηματικών ροών, την ενθάρρυνσή τους στο ιστορικό και γεωγραφικό πλαίσιο, καθώς και το ιστορικό προηγούμενο της οικονομικής διεθνικής ζωής. Τόνισαν την ανάγκη αναθεώρησης της σχέσης μεταξύ της κινητικότητας της εργασίας και του κεφαλαίου και επαναπροσέγγισης παλαιότερων μεταναστευτικών κυμάτων (Foner, 1997· Guarnizo, 2003, σελ. 666-671). Η ανάδειξη του νοικοκυριού ως κεντρικής μονάδας λήψης της μεταναστευτικής απόφασης συνοδεύτηκε, επίσης, από τον προβληματισμό σχετικά με τον κίνδυνο ουσιοποίησης του και απόκρυψης των ανισοτήτων, έμφυλων και ηλικιακών, που υπάρχουν στο εσωτερικό του. Όπως υποστηρίχτηκε, η μονολιθική προσέγγισή του ως ενός αδιάρρηκτου συνόλου με αλτρουιστικούς στόχους, σαφή σχέδια και ορθολογικές στρατηγικές εμποδίζει τη διερεύνηση της ατομικής δράσης που αναπτύσσει συχνά ο μετανάστης ανεξάρτητα από τη βούληση της οικογένειάς του (De Haas, 2008, σελ. 45).

2. Συζητήσεις για την αναπτυξιακή δυναμική των εμβασμάτων

2.1 Το ενδιαφέρον των κρατών αποστολής

Από τις αρχές του 20ού αιώνα οι κυβερνήσεις στη Νοτιοανατολική Ευρώπη είχαν διαβλέψει τα οικονομικά ωφελήματα που μπορούσαν να αποκομίσουν σε εθνικό επίπεδο από τη μαζική διατλαντική έξοδο των πολιτών τους. Τα μεταναστευτικά εμβάσματα αποδεικνύονταν σωτήρια για το ισοζύγιο πληρωμών όχι μόνο για κράτη με αδύναμη οικονομία, όπως το Μαυροβούνιο, αλλά και για αυτοκρατορίες, όπως η Αυστροουγγαρία, η οποία είχε καταφέρει στις παραμονές του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου να έχει θετικό ισοζύγιο συναλλαγών χάρη στα εμβάσματα των Ούγγρων αποδήμων της (Brunnbauer, ό.π., σελ. 119). Βέβαια, μόνο στην Ιταλία, όπου από νωρίς η μετανάστευση είχε καταστεί

μία από τις μεγαλύτερες «βιομηχανίες» της, οι κρατικές αρχές εφάρμοσαν σχεδιασμένες πολιτικές προκειμένου να προσελκύσουν και να προστατεύσουν τα μεταναστευτικά εμβάσματα από τις απάτες των ιδιωτών τραπεζιτών που δρούσαν στην Αμερική, τις ανεπαρκείς ταχυδρομικές υπηρεσίες και τον ανταγωνισμό του αμερικανικού τραπεζικού συστήματος. Η ανάθεση της διαχείρισης των αποταμιεύσεων των Ιταλών αποδήμων στην Τράπεζα της Νάπολης με τη Μεταναστευτική Νομοθεσία του 1901 αποτέλεσε μία από τις πολλές προσπάθειες του ιταλικού κράτους να εξορθολογίσει τη ροή των εμβασμάτων (Cinèl, ό.π., σελ. 134-141), παράδειγμα που ακολούθησε και η Ουγγαρία με το μεταναστευτικό νόμο του 1903 (Brunnbauer, ό.π., σελ. 155).

Στην Ελλάδα οι εκθέσεις των Επιτροπών της Βουλής του 1906 και του 1912 συνιστούσαν την κρατική ρύθμιση της μεταναστευτικής διαδικασίας από διαφορετική αφετηρία η καθεμία. Η Επιτροπή του 1906 ήταν η πρώτη η οποία παρέθετε εμπειρικά στοιχεία για το ύψος των μεταναστευτικών εμβασμάτων, προκειμένου να τεκμηριώσει τα σημαντικά οικονομικά ευεργετήματα της ελληνικής υπερπόντιας μετανάστευσης. Η εκσυγχρονιστική ομάδα του Ρέπουλη (1912), αντίθετα, υιοθετούσε επιφυλακτική θέση απέναντι στα μακροπρόθεσμα οφέλη, τα οποία μπορούσε να αποκομίσει η ελληνική οικονομία από την αφαίμαξη του πιο παραγωγικού τμήματός της. Οι «πλουτολογικές» πτυχές της ελληνικής μετανάστευσης στην Αμερική απασχόλησαν και τους φοιτητές του καθηγητή Ανδρεάδη (1917), οι οποίοι διερεύνησαν τις επιπτώσεις των χρηματικών αποστολών των μεταναστών στις επαρχίες τους σε τομείς, όπως η τοκογλυφία, η γεωργική παραγωγή και οι υλικοί όροι ζωής των οικογενειών τους. Ο πρώτος Μεταναστευτικός Νόμος του 1920 δεν προέβλεπε ρυθμίσεις για την προσέλκυση των μεταναστευτικών κεφαλαίων, ενώ οι περιοριστικοί αμερικανικοί μεταναστευτικοί νόμοι σε συνδυασμό με τις πολιτικές εξελίξεις της περιόδου αποθάρρυναν τη χάραξη πολιτικών αξιοποίησης των μεταναστευτικών εισοδημάτων. Κριτική στη μεταναστευτική πολιτική του κράτους, η οποία συνέχιζε να αντιμετωπίζει τη μετανάστευση των πολιτών του ως «φαινόμενον νοσηρότητας», ασκούσε την ίδια περίοδο ο καθηγητής Ιωάννης Τουρνάκης, ο οποίος αναδείκνυε στις μελέτες του όχι μόνο τα άμεσα χρηματικά κέρδη που μπορούσε να αποκομίσει η ελληνική οικονομία από τη μετανάστευση αλλά και τα μακροπρόθεσμα εμπορικά και τουριστικά οφέλη. Επιμένοντας στην ανάγκη προαγωγής και οργάνωσης της ελληνικής αποδημίας, η οποία στο Μεσοπόλεμο στρεφόταν σε νέους υπερωκεάνιους προορισμούς, συνιστούσε τη διευκόλυνση της μεταφοράς και της εκμετάλλευσης των μεταναστευτικών κεφαλαίων (Τουρνάκης, 1923-1930). Η παρουσία 500.000 περίπου Ελλήνων στις ΗΠΑ προσέλκυσε πάντως το ενδιαφέρον των ελληνικών τραπεζών, οι οποίες επέκτειναν στο Μεσοπόλεμο τις δραστηριότητές τους στις μεταναστευτικές κοινότητες της Αμερικής διεκδικώντας μερίδιο από τη συγκέντρωση των καταθέσεων, την εξυπηρέτηση των εμπορικών αναγκών και τη διακίνηση των εμβασμάτων τους (Παντελάκης, 1998).

2.2 Το ακαδημαϊκό ενδιαφέρον

Υπό το πρίσμα των Νέων Οικονομικών της Εργατικής Μετανάστευσης και της ανάπτυξης των πολιτισμικών σπουδών, οι συζητήσεις σχετικά με την ευεργετική ή αντιπαραγωγική επίδραση των εμβασμάτων απέκτησαν νέο περιεχόμενο. Οι απαισιόδοξες ερμηνείες της δεκαετίας του 1970 και 1980, οι οποίες επέμεναν στο «σύνδρομο του μετανάστη» και τη θεωρία της εξάρτησης για να περιγράψουν ντετερμινιστικά την οικονομική εξαθλίωση των αγροτικών κρατών της περιφέρειας μέσα από τη συνεχή αφαίμαξη του εργατικού δυναμικού τους και τη μεγέθυνση της ανισότητας στο εσωτερικό τους, αντικαταστάθηκαν από τοποθετήσεις πιο πλουραλιστικές οι οποίες έδιναν έμφαση τόσο στην ανθρώπινη δράση όσο και στη σημασία των κοινωνικών δομών (De Haas, 2007, σελ. 1-4). Παράλληλα, αντί να αποθεώνει τη συμβολή της μετανάστευσης και ειδικά της παλιννόστησης στην ανάπτυξη, όπως είχε κάνει το αισιόδοξο αναπτυξιακό (*developmentalist*) μοντέλο ερμηνείας του 1950 και 1960, η νέα οπτική υιοθετούσε την αρχή ότι η διεθνής μετανάστευση και τα εμβάσματα δεν οδηγούν στην ανάπτυξη με αυτόματο και γραμμικό τρόπο. Η αλληλεπίδρασή τους είναι ετερογενής, περίπλοκη και κοινωνικά διαφοροποιημένη (Papademetriou and Martin, 1991).

Εστιάζοντας κατ' αρχάς στην οικονομία του νοικοκυριού και στα όρια της κοινότητας, οι μελετητές στράφηκαν στη συνεξέταση των παραγόντων που υποκινούν τη διεθνή μετανάστευση και των συνεπειών που απορρέουν από αυτήν προκειμένου να κατανοήσουν τον τρόπο διαχείρισης των εμβασμάτων από τις οικογένειες των μεταναστών (De Haas, 2008, σελ. 3-4· Taylor, 1999, σελ. 76). Επέμεναν ότι είναι ουτοπικό, αν όχι αφελές, να αναμένει κάποιος ότι τα εμβάσματα θα φέρουν επενδύσεις σε μια αγροτική περιοχή στην οποία οι κακές δημόσιες υπηρεσίες, οι ελλιπείς υποδομές και οι δυσμενείς οικολογικές συνθήκες ωθούν στην αποδημία. Δέχτηκαν, βεβαίως, ότι συγκυριακά τα εμβάσματα μπορούν να χαλαρώσουν τους περιορισμούς στην παραγωγή και στις επενδύσεις και να επενεργήσουν θετικά σε ορισμένες μεταναστευτικές κοινότητες (Taylor, *ό.π.*, σελ. 72-74). Η αλληλεπίδραση μετανάστευσης και ανάπτυξης δεν θεωρείται ούτε γενικευμένη ούτε αδιαφοροποίητη, αλλά, αντίθετα, τοποθετείται μέσα σε συγκεκριμένες γεωγραφικές και χρονικές κλίμακες. Οι ροές εμβασμάτων είναι συνάρτηση του χρόνου παραμονής των μεταναστών στο εξωτερικό, των κοινωνικο-οικονομικών τους χαρακτηριστικών, του νομικού καθεστώτος, των πολιτισμικών παραδόσεων τους και των οικονομικών συνθηκών στη χώρα εγκατάστασης και καταγωγής (De Haas, 2007, σελ. 14-16). Σε σύγκριση με τα μη μεταναστευτικά νοικοκυριά οι επενδυτικές τάσεις των μεταναστών είναι σαφώς ισχυρότερες, σε τομείς τους οποίους οι ίδιοι εκτιμούν ως ασφαλείς, προϋποθέτουν, ωστόσο, την ικανοποίηση πολλών βασικών αναγκών όσων έχουν μείνει πίσω, ενώ συνδέονται με την προοπτική επιστροφής. Ακόμα πάντως και τα μικρά ποσά που κυκλοφορούν μπορούν να έχουν σταδιακά θετική επίδραση, αρκεί να έχουν σταθερή, συνεχή και γενικευμένη ροή προς το σύνολο της κοινότητας, καθώς και υποστήριξη από δημόσιες πολιτικές (Goldring, 2004, σελ. 808· Taylor, *ό.π.*, σελ. 75).

Βασικό ζήτημα προς διερεύνηση και αφετηρία του προβληματισμού των μελετητών των Νέων Οικονομικών υπήρξε πρωτίστως το περιεχόμενο της έννοιας «ανάπτυξη» και «παραγωγική επένδυση». Εμπειρικές αναλύσεις συνέχισαν να προσφέρουν σημαντικά ποσοτικά στοιχεία για το ύψος των εμβασμάτων που ρέουν στις τοπικές κοινότητες και τον τρόπο διάθεσής τους· διαφάνηκε, όμως, ότι δεν μπορούσαν να αναδείξουν το πλήθος και την ποικιλία των επιδράσεών τους ούτε το σύνολο των ανθρώπων που ωφελούνται από αυτά. Άρχισε ουσιαστικά να γίνεται κατανοητό ότι η ανάπτυξη δεν αποδεικνύεται πάντα –ούτε κυρίως– μέσα από τους δείκτες εισοδήματος και παραγωγικότητας. Συνεπώς, οι ερευνητές έπαψαν να συμμαρίζονται τις αφοριστικές απόψεις οι οποίες, εμμένοντας σε στενά οικονομικές ερμηνείες, έβλεπαν την πλειονότητα των οικογενειών να «κατασπαταλούν» σε μη παραγωγικές δραστηριότητες και επιδεικτικές καταναλωτικές αγορές τα φθίνοντα με το χρόνο μεταναστευτικά εμβάσματα, τις μεταναστευτικές οικογένειες να είναι μόνιμα εξαρτημένες από το εξωτερικό και τους λιγοστούς επενδυτές να στρέφονται σε κορεσμένους επιχειρηματικούς κλάδους (De Haas, 2007, σελ. 29-30). Επιλογές των μεταναστών, όπως η κατασκευή πολυτελών σπιτιών, οι δαπάνες για οικογενειακές τελετές και καταναλωτικά αγαθά, οι οποίες προηγουμένως αξιολογούνταν ως αντι-παραγωγικές αναγνωρίστηκε ότι τονώνουν άμεσα την τοπική και περιφερειακή οικονομία, ενθαρρύνοντας επενδύσεις και δημιουργώντας νέες θέσεις εργασίας για πληθυσμούς που δεν λαμβάνουν οι ίδιοι εμβάσματα. Δαπάνες πάλι για την εξασφάλιση της σχολικής φοίτησης, τη βελτίωση της διατροφής και της υγείας θεωρούνται ότι ενισχύουν το ανθρώπινο κεφάλαιο και την κοινωνική ανάπτυξη, παρέχοντας ασφάλεια, ευζωία και μόρφωση στις μεταναστευτικές οικογένειες. Ταυτόχρονα βοηθούν στη συγκρότηση κοινωνικού κεφαλαίου, το οποίο μακροπρόθεσμα μπορεί να αποδώσει οικονομικά οφέλη. Εξίσου σημαντική για την ποιότητα ζωής συνολικά της κοινότητας και την τοπική οικονομία θεωρήθηκε η διάθεση των εμβασμάτων για την υλοποίηση κοινοτικών έργων (Goldring, 2004, σελ. 808, 822· Taylor, *ό.π.*, σελ. 65, 70, 72-73, 78).

Η κριτική της συμπεριφοράς των λαϊκών τάξεων ως προς τον τρόπο διαχείρισης των εμβασμάτων ως ανορθολογικής θεωρείται αυθαίρετη, καθώς δεν λαμβάνει υπόψη το πολιτισμικό πλαίσιο και τις κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες μέσα στις οποίες αυτή εκδηλώνεται, ούτε τις κοινωνικές συνδηλώσεις που έχει για τα ίδια τα υποκείμενα. Αναγνωρίζεται δηλαδή ότι ο τρόπος διάθεσης των εμβασμάτων δεν υπακούει αποκλειστικά σε οικονομικές ανάγκες αλλά και σε μια «κοινωνική λογική», δηλαδή σε κοινωνικές στρατηγικές που αναπτύσσει το μεταναστευτικό υποκείμενο (Lacroix, 2010a, σελ. 9). Πράγματι, μια εξίσου παραμελημένη από την έρευνα πτυχή της ανάπτυξης είναι η οπτική του ίδιου του μετανάστη, το τι δηλαδή αυτός θεωρεί κέρδος και επιτυχία για τον εαυτό του και την οικογένειά του. Η ενίσχυση των δυνατοτήτων του μετανάστη να διάγει μια αξιοπρεπή ζωή και η επαύξηση των ανεξάρτητων επιλογών του συνιστά για πολλούς μελετητές βελτίωση της ποιότητας της ζωής του (Σεν/Sen, 2006). Οι μεταναστευτικές εμπειρίες, οι διασυνδέσεις και τα δίκτυα που διαμορφώνει, δημιουργούν

νέες ταυτίσεις και οπτικές ανάπτυξης, οι οποίες δεν συμφωνούν απαραίτητα με τις αντιλήψεις της υπόλοιπης κοινότητας ή τα σχέδια των κρατικών και διεθνών παραγόντων (Dannecker, 2009). Επιπλέον, οι πολιτισμικές επιδράσεις που δέχεται μέσα από τη μεταναστευτική διαδικασία προσφέρουν στον ίδιο προσωπικά οφέλη αλλά και νέες αντιλήψεις που μπορούν να θέσουν σε κίνηση μετασχηματισμούς οι οποίοι μέχρι πρότινος διέφευγαν της προσοχής των ερευνητών.

Ανάμεσα στους κοινωνικο-πολιτισμικούς παράγοντες που επηρεάζουν την οικονομική συμπεριφορά του μετανάστη οι μελετητές εντάσσουν και την κοινωνική/συμβολική αξία του χρήματος. Το χρήμα αποτελεί και πολιτισμικό προϊόν, το οποίο νοηματοδοτείται και καταναλώνεται ανάλογα με τις συνθήκες υπό τις οποίες αποκτάται. Τα μεταναστευτικά εμβάσματα θεωρούνται «ειδικό εισόδημα» που κερδήθηκε σε ένα προνομιακό περιβάλλον εκτός της κοινότητας γι' αυτό και δικαιολογείται μια πιο ελεύθερη χρήση τους στο χώρο καταγωγής. Μέσα από την επιδεικτική κατανάλωση, οι κάτοχοί τους επιδιώκουν να αναβαθμίσουν την κοινωνική θέση τους απέναντι στους συμπατριώτες τους, οι οποίοι είναι καθηλωμένοι στον τόπο και περιορισμένοι σε χαμηλά εισοδήματα (Kurien, 2008, σελ. 5-10. Zelizer, 1989).

Το επιστημονικό ενδιαφέρον προσέκλυσε, επίσης, οι υλικές μεταφορές, καθώς και τα λιγότερο ορατά, μη μετρήσιμα και άυλα «κοινωνικά εμβάσματα», τα οποία αποδεικνύονται συχνά πιο επιδραστικά από τα αντίστοιχα οικονομικά. Με ένα επιστημονικό άρθρο (1998) και μία μονογραφία (2001a), η Levitt επέκτεινε το περιεχόμενο του όρου «εμβάσματα», επιχειρώντας να αναδείξει την οικονομική μετανάστευση ως μια εγγενώς πολιτισμική πράξη. Επινοώντας τον όρο «κοινωνικά εμβάσματα», έστρεψε την προσοχή σε μορφές πολιτισμικής διάχυσης που πραγματοποιούνται σε τοπικό επίπεδο και «από τα κάτω», δηλαδή στους κανόνες και τις αξίες, τις πρακτικές, τις ταυτότητες και το κοινωνικό κεφάλαιο που κυκλοφορούν μεταξύ της κοινωνίας υποδοχής και της κοινωνίας καταγωγής από μια μεταναστευτική ομάδα. Κοινωνικά και πολιτισμικά εφόδια που μεταφέρονται από την πατρίδα και που διευκολύνουν την εγκατάσταση και προσαρμογή των μεταναστών στο νέο περιβάλλον, ανασυγκροτούνται και επανεισάγονται αναμορφωμένα στην πατρίδα μετασχηματίζοντας την κοινωνική, πολιτισμική και πολιτική ζωή της.

Αναλύοντας τη διαδικασία διαμόρφωσης των κοινωνικών εμβασμάτων η Levitt (1998, σελ. 930-933) εξήγησε ότι μέσα από την αλληλόδραση των μεταναστών με το νέο περιβάλλον τα πλαίσια αναφοράς που μεταφέρουν από την πατρίδα υφίστανται διαφοροποιημένες αλλαγές ανάλογα με τα κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά της μεταναστευτικής ομάδας και τις ευκαιρίες που παρέχουν οι δομές του κράτους υποδοχής. Έτσι, όσοι μετανάστες απομονώνονται στους εθνοτικούς θύλακες, δέχονται ως απλοί παρατηρητές επιρροές από το νέο περιβάλλον μέσα από τις περιορισμένες κοινωνικές τους επαφές· άλλοι προσαρμόζουν εργαλειακά τα πολιτισμικά τους εφόδια προκειμένου να αντιμετωπίσουν τις πρακτικές προκλήσεις της μεταναστευτικής ζωής· τέλος, νεωτεριστές επιδιώκουν σκόπιμα το δημιουργικό και επιλεκτικό εμπλουτισμό των

ιδεών και πρακτικών τους. Τα «σενάρια πολιτισμικών μείξεων» τα οποία προκύπτουν από τις παραπάνω διαδικασίες περιλαμβάνουν: α) έξεις οι οποίες αναπαράγονται και διατηρούνται αμετάβλητες, β) ιδέες και πρακτικές που εγκαταλείπονται στο νέο περιβάλλον, γ) νέες συνήθειες και δεξιότητες οι οποίες εγγράφονται στα παλιά εφόδια και δ) νέα υβριδικά πολιτισμικά συστήματα.

Τα κοινωνικά εμβάσματα μεταφέρονται μεταξύ ατόμων, οργανώσεων ή μέσω κοινωνικών δικτύων και άτυπων ομάδων. Καθοριστική για τη διάχυσή τους είναι η διαπροσωπική επικοινωνία. Οι παλιννοστίσεις και τα ταξίδια στην πατρίδα, οι επισκέψεις συγγενών και φίλων στις μεταναστευτικές κοινότητες προσφέρουν τις συνθήκες και τις ευκαιρίες διασταύρωσης και ζύμωσης των ιδεών, αξιών και τρόπων ζωής των μεταναστών με τις κοινωνίες καταγωγής. Αλλά και η τεχνολογία κάθε εποχής επιτρέπει τη διάχυση από απόσταση της μεταναστευτικής εμπειρίας στο φαντασιακό, τις προσδοκίες και τους γνωστικούς ορίζοντες όσων έχουν μείνει πίσω (Bocconi and Decimo, 2013, σελ. 8). Σε αντίθεση με τον απρόσωπο και μαζικό χαρακτήρα των παγκόσμιων πολιτισμικών ροών, τα εμβάσματα ταξιδεύουν μέσω αναγνωρίσιμων δρόμων και προσωποποιημένων δικτύων, ενώ μεταδίδονται εμπρόθετα και σε συγκεκριμένους δέκτες. Ταυτόχρονα, βέβαια, τα εμβάσματα αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι μιας συνεχούς διαδικασίας πολιτισμικής διάχυσης, στην οποία παγκόσμιες ροές προηγούνται και διευκολύνουν τη μετάδοσή τους σε τοπικό επίπεδο, δυσχεραίνοντας έτσι τη δυνατότητα να απομονώσει κανείς τη διακριτή συμβολή των μεταναστών (Levitt, 1998, σελ. 936-937).

Παράγοντες που διευκολύνουν την κυκλοφορία και το βαθμό επίδρασης των κοινωνικών εμβασμάτων σε μια διεθνική κοινότητα είναι η γεωγραφική και πολιτισμική εγγύτητα μεταξύ κράτους υποδοχής και κράτους αποστολής, η πολιτισμική ακτινοβολία, η οικονομική και τεχνολογική επιρροή του πρώτου, όπως επίσης και οι δεσμοί των μεταναστών με το κράτος και την κοινότητα καταγωγής τους. Σημαντικό ρόλο παίζουν, επίσης, η φύση των ίδιων των εμβασμάτων (π.χ. υλικά αγαθά) και του διεθνικού πεδίου (π.χ. πυκνότητα), τα χαρακτηριστικά του πομπού (π.χ. οικονομικο-κοινωνικό στάτους) και του δέκτη (φύλο, τάξη, κύκλος ζωής) και η διαδικασία μετάδοσής τους. Εμβάσματα που «συνταξιδεύουν» ή υποστηρίζονται από παγκόσμιες πολιτισμικές ροές και διαχέονται συστηματικά, αυξάνουν τη δεκτικότητά τους από τις τοπικές κοινότητες. Η επιρροή τους ενδέχεται να είναι τόσο θετική όσο και αρνητική, μπορεί να προκαλέσει κοινωνικούς μετασχηματισμούς, όχι όμως κοινωνικές ανατροπές, ενώ μεγιστοποιείται όταν υποστηρίζεται από κατάλληλες κρατικές πολιτικές (De Haas, 2007, σελ. 25-27. Levitt, 1998, σελ. 937-944).

B. Οικονομικές ροές και αλλαγές

1. Στοιχεία για τα οικονομικά εμβάσματα των Ελλήνων μεταναστών

Πληροφορίες για τα οικονομικά εμβάσματα των μεταναστών προς την Ελλάδα υπάρχουν μετά το 1900. Ειδικά για την πρώτη δεκαετία του αιώνα, τα στοιχεία προέρχονται από ετερόκλητες πηγές, είναι αποσπασματικά και ελλιπή, ενώ υπολογίζονται σε διαφορετικά κάθε φορά νομίσματα. Βασίζονται κατεξοχήν στα στοιχεία που περιλαμβάνουν οι δύο κυβερνητικές εκθέσεις του 1906 και του 1912, σε δημοσιεύματα του τοπικού και αθηναϊκού Τύπου, σε εκτιμήσεις των Διευθυντών των Τραπεζών και των Ταχυδρομείων που έχουν ενσωματωθεί σε μελέτες της εποχής και τέλος στις αμερικανικές στατιστικές. Φυσικά, μεγάλο μέρος των εμβασμάτων παρέμεινε «αόρατο», καθώς οι ανεπίσημες διόδοι μεταφοράς τους προς την Ελλάδα προτιμούνταν από τους περισσότερους μετανάστες. Η δυσκολία αποτύπωσης του μεγέθους των χρηματοποστολών οφείλεται και στην αδυναμία/απροθυμία των ελληνικών υπηρεσιών να τις καταγράψουν. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην Έκθεση της Βουλής του 1906 (σελ. 49), ο Γενικός Διευθυντής των Ταχυδρομείων και Τηλεγράφων παραδεχόταν την πλημμελή λειτουργία της στατιστικής υπηρεσίας των Ταχυδρομείων και προσέφευγε όχι στην ακρίβεια των αριθμών αλλά σε μια προσωπική, βιωματική περιγραφή προκειμένου να αποτυπώσει τη θεαματική αύξηση των απλών επιστολών οι οποίες στέλνονταν από την Αμερική. Παρών ο ίδιος πολλές φορές κατά την άφιξη των ταχυδρομικών σάκων, περιέγραφε ότι «δισ της εβδομάδος λόφοι ολόκληροι σχηματίζονται εξ απλών επιστολών και εντύπων, αποστελλομένων υπό των μεταναστών εις τους εν Ελλάδι συγγενείς των». Σε άλλο σημείο της Έκθεσης (σελ. 52) γινόταν αναφορά στην κλοπή επιταγών αξίας 120.000 χρυσών φράγκων σε ένα τρίμηνο το 1905 στην επαρχία Λακεδαίμονος προκειμένου να αναδειχθεί το ύψος των εμβασμάτων που διακινούνταν στον κατεξοχήν μεταναστευτικό νομό της χώρας.

Η ίδια Έκθεση (σελ. 56) πάντως παρέθετε περισσότερες πληροφορίες για τη συστημένη αλληλογραφία που έφτασε στο Ταχυδρομείο των Αθηνών από τις Ηνωμένες Πολιτείες μεταξύ των ετών 1901 και 1905. Οι συστημένες επιστολές, οι οποίες είχαν κυρίως αποσταλεί στους μεταναστευτικούς νομούς της Πελοποννήσου την πενταετία αυτή, είχαν τριπλασιασθεί από 52.068 σε 162.286. Όλες περιλάμβαναν κάποια μικρή ή μεγάλη ποσότητα χρήματος, γεγονός που καθιστούσε μεγάλη την οικονομική αξία τους.

Εξίσου ανοδική ήταν η κίνηση των ταχυδρομικών επιταγών, οι οποίες το 1902 έφταναν μόλις τις 409 και η αξία τους ισοδυναμούσε με 66.475 χρυσά φράγκα, ενώ το 1905 είχαν αυξηθεί σε 10.007 και η αξία τους ανερχόταν στο 1.734.967 χρυσά φράγκα. Η αύξησή τους ήταν εντυπωσιακή, όπως καταδείκνυε η πρώτη τριμηνιαία έκθεση του 1906: 5.918 επιταγές αξίας 998.915 χρυσών φράγκων έναντι 1.577 επιταγών αξίας 250.938 χρυσών

φράγκων για το αντίστοιχο τρίμηνο του 1905. Η αύξηση αυτή οδηγούσε στην εκτίμηση ότι για το 1906 οι ταχυδρομικές επιταγές που θα διακινούνταν από το Ταχυδρομείο των Αθηνών θα υπερέβαιναν το ποσό των 5.000.000 χρυσών φράγκων και τα συνολικά εμβάσματα θα ξεπερνούσαν τα 40.000.000 χρυσά φράγκα ετησίως (Επιτροπή της Βουλής, ό.π., σελ. 50, 55). Αν και το ποσό που εμβαζόταν σε κάθε επιταγή την πενταετία αυτή κατά μέσο όρο ήταν μικρό (από 156 έως 173 χρυσά φράγκα), η αύξηση του αριθμού των μεταναστών και η σταδιακή συσσώρευση κεφαλαίων από τους παλαιότερους απόδηλους δικαιολογούσαν τις αισιόδοξες προβλέψεις (Στο ίδιο, σελ. 13).

Η αύξηση του εισαγόμενου χρυσού από τις Ηνωμένες Πολιτείες συνεχίστηκε την επόμενη πενταετία. Σύμφωνα με τη *Μελέτη* του Ρέπουλη (σελ. 84-87), το 1910 η αξία των 88.463 ταχυδρομικών επιταγών ανήλθε στα 20.427.062 χρυσά φράγκα, ενώ των τραπεζικών επιταγών στα 53.471.460 χρυσά φράγκα. Οι συντάκτες της υπολόγιζαν τον εισαγόμενο χρυσό από την προσωπική εργασία των μεταναστών για τη διετία 1910-1911 κατά μέσο όρο στα 34.000.000 χρυσά φράγκα.

Πληροφορίες για τα εμβάσματα αντλούνται και από την αμερικανική πλευρά. Η Επιτροπή Dillingham υπολόγιζε συνολικά για τα έτη 1900-1909 το συνολικό ποσό των ταχυδρομικών εμβασμάτων προς την Ελλάδα στα 7.631.535,82 δολάρια (United States Senate, 1911b, σελ. 275). Ο Fairchild (1911, σελ. 191-192) παρέθετε, επίσης, κάποιες αποσπασματικές πληροφορίες που είχε λάβει από τον Αμερικανό Πρόξενο στην Αθήνα Τζωρτζ Χόρτον, ο οποίος υπολόγιζε στα 4.000.000 δολάρια τα συνολικά εμβάσματα για το 1903 και στα 3.000.000 δολάρια για το 1904. Ανέφερε επιπλέον την εκτίμηση αμερικανικής μελέτης για το ετήσιο σύνολο των ελληνικών εμβασμάτων στα 5.000.000 δολάρια και στα 50 δολάρια το κατά κεφαλήν έμβασμα, το υψηλότερο σε σχέση με άλλες μεταναστευτικές ομάδες αυτής της δεκαετίας.

Αν πάντως η παρακολούθηση της ροής των μεταναστευτικών εμβασμάτων προς την Παλαιά Ελλάδα παρουσιάζει δυσχέρειες, ακόμα δυσκολότερη είναι η συγκέντρωση ποσοτικών στοιχείων και η εξαγωγή συμπερασμάτων ειδικά για περιοχές με υψηλή μεταναστευτική κίνηση στην πρώτη δεκαετία του αιώνα. Προσθέτουμε ενδεικτικά και μόνο τις πληροφορίες που διασώζονται για συγκεκριμένους νομούς. Στις 6/04/1905 ο Διευθυντής του *Νέου Αιώνα Πατρών* κατέγραφε τις εντυπώσεις του από την περιοδεία του στην Τρίπολη, την «πόλιν του χρυσού», όπως την χαρακτήριζε. Τα στοιχεία και οι μαρτυρίες που είχε συλλέξει για τον πλούτο που κυκλοφορούσε στην περιοχή επιβεβαιώνονταν από τις εικόνες ευφορίας που ο ίδιος είχε αντικρίσει στα υποκαταστήματα των Τραπεζών με τους «χωρικούς ερχομένους, εξαργυρούντας τσεκ και λαμβάνοντας μετά της μεγαλύτερας απαθείας, άνευ τινός συγκινήσεως ωραία καινούργη πεντακοσάδραχμα». Στο Ταχυδρομείο της Τριπόλεως έφταναν από την Αμερική 150 συστημένες επιστολές κατά μέσο όρο την εβδομάδα με τσεκ αξίας τουλάχιστον 30 λιρών η καθεμία (περίπου 146 δολάρια). Υπολόγιζε ότι κατά μέσο όρο 4.500 λίρες εισάγονταν εβδομαδιαίως στην ευρύτερη περιοχή, γεγονός που δικαιολογούσε την εξοικείωση των χωρικών

με το άφθονο χρήμα. Με 22.465 αποδήμους σε πληθυσμό 162.324 κατοίκων ο νομός Αρκαδίας δικαιολογημένα θεωρούνταν από τους πιο ευνοημένους οικονομικά εκείνη την περίοδο (Ρέπουλης, ό.π., σελ. 67-78). Μια εικόνα για την κίνηση των ταχυδρομικών εμβασμάτων στην Τρίπολη παρουσίαζε και ο Fairchild (1911, σελ. 192). Για το 1905 ανέφερε το ποσό των 18.383 δολαρίων, για το 1906 τα 65.330 δολάρια, για το 1907 τα 54.453 δολάρια και για το 1908 τα 39.412 δολάρια. Φοιτητής του καθηγητή Ανδρεάδη στην εργασία του για την ίδια περιοχή, αναφερόταν σε στατιστική η οποία υπολόγιζε τα αμερικανικά εμβάσματα, τα οποία αποστέλλονταν σε τρεις τράπεζες της Τρίπολης τη δεύτερη δεκαετία στα 10.000.000 δραχμές ετησίως (Μηνόπουλος, 1917, σελ. 80).¹¹

Από τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα και εξής, τα στατιστικά στοιχεία για τα τραπεζικά εμβάσματα πληθαίνουν. Σύμφωνα με τις πληροφορίες της Εθνικής Τράπεζας οι οποίες περιλαμβάνονται στην Οικονομική Επετηρίδα της Ελλάδας του 1938 (παράτιθενται στον: Saloutos, 1956, σελ. 120), τα εμβάσματα καθ' όλη τη δεκαετία κινήθηκαν ανοδικά, φτάνοντας τα 24.644.000 δολάρια το 1918. Μετά τη λήξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου σημείωσαν αλματώδη αύξηση: 72.285.000 δολάρια το 1919, 110.077.000 δολάρια το 1920 και 73.371.000 δολάρια το 1921. Μετά από αυτή τη χρυσή τριετία και έως το 1931 τα εμβάσματα σταθεροποιήθηκαν σε αρκετά χαμηλότερα επίπεδα με καλύτερες χρονιές το 1924 και το 1930 κατά τις οποίες ανήλθαν στα 42.246.000 και 40.666.000 δολάρια αντίστοιχα. Το 1932 συρρικνώθηκαν στα 7.352.000 δολάρια και μόνο το 1937 άγγιξαν τα 30.400.000 δολάρια.

Ο Τουρνάκης (1930, σελ. 100-102) ανέφερε ότι σε όλη την περίοδο 1914-1928 τα τραπεζικά εμβάσματα των Ελλήνων μεταναστών ανήλθαν στα 2.896.000.000 χρυσές δραχμές και κάλυψαν πάνω από το 50% του ελλείμματος από το εξωτερικό εμπόριο αποτελώντας μετά τις εξαγωγές εμπορευμάτων τον σπουδαιότερο πόρο της Εθνικής Οικονομίας.¹² Μέχρι το 1921 η Εθνική Τράπεζα ήταν αυτή η οποία διαχειριζόταν το σύνολο σχεδόν των μεταναστευτικών εμβασμάτων της Αμερικής, ενώ μετά το 1922 και την ίδρυση υποκαταστήματος στη Νέα Υόρκη από την Τράπεζα Αθηνών περιορίστηκε στη διαχείριση τού ενός τρίτου των αμερικανικών εμβασμάτων.

Σε τοπικό επίπεδο, στο Μεσοπόλεμο τα μεταναστευτικά εμβάσματα, τα οποία εισέρρεαν στην Αρκαδία και τη Λακωνία, προσέλκυσαν το δημοσιογραφικό ενδιαφέρον του Μιχαήλ Ροδά. Σύμφωνα με την έρευνά του (Ροδάς, 1927, σελ. 140), μόνο στο υποκατάστημα της Εθνικής Τράπεζας της Τρίπολης οι ντόπιοι παρουσίασαν προς εξαργύρωση επιταγές το 1923 αξίας 22.000.000 δραχμές και το 1924 αξίας 31.000.000 δραχμές. Στο πρώτο εξάμηνο του 1925 είχαν εξαργυρωθεί επιταγές από το εξωτερικό συνολικής αξίας

11. Βλ., επίσης, αποσπασματικές πληροφορίες για τη Ζάκυνθο (Δαμίρης, 1911, σελ. 16-17, 23-24), την Κεφαλλονιά (Κατάνης, 1917, σελ. 199), την Κυπαρισσία (Βεργάρου, 2014, σελ. 489) και το νομό Φθιώτιδος-Φωκίδος (Ρέπουλης, ό.π., σελ. 146-148).

12. Βλ., επίσης, πληροφορίες για τα εμβάσματα για την περίοδο 1914-1938 σε χρυσά φράγκα στο: Polyzos, 1947, σελ. 215. Σε δραχμές στο: Βαλαώρας, ό.π., σελ. 58-59.

9.800.000 δραχμές. Το συνάλλαγμα ανερχόταν στα 150.000 δολάρια μηνιαίως και ετησίως στο 1.800.000 δολάρια. Ο Ροδάς (σελ. 176) παρέθετε, επίσης, τη μαρτυρία του Διευθυντή της Εθνικής Τράπεζας Σπάρτης, σύμφωνα με την οποία στο νομό εισάγονταν κάθε μήνα από την Αμερική πάνω από 100.000 δολάρια, γι' αυτό και το υποκατάστημά της πολιορκούνταν καθημερινώς «από τους «δολλαριούχους κατοίκους», οι οποίοι επένδυναν τα χρήματά τους σε έντοκα γραμμάτια του κράτους.

Τις νέες οικονομικές δυνατότητες του Βασσαρά Λακωνίας αποτύπωνε το περιοδικό *Μαλεβός* το 1922. Κοινότητα 269 οικογενειών αριθμούσε 292 μετανάστες. Τα ποσά που φυλάσσονταν μέσα στο χωριό εκτιμούνταν σε 200.000 δολάρια και οι καταθέσεις των κατοίκων μόνο σε ελληνικές Τράπεζες στα 5.000.000 δραχμές.¹³

2. Η οικονομική συμπεριφορά των μεταναστών

Μελέτες της οικονομικής συμπεριφοράς των μεταναστών έχουν αναδείξει μια σειρά από παράγοντες που καθορίζουν το ύψος, τη συχνότητα και τον όγκο των χρηματικών αποστολών τους προς την πατρίδα (Glytsos, 1988· Γλυτσός, 1994· Έμκε-Πουλοπούλου, 1986, σελ. 296-317). Η φύση και οι στόχοι της μετανάστευσης κατ' αρχάς, οι οποίοι δεν είναι πάντα σταθεροί παρά την αρχική πρόθεση, επηρεάζουν τη διαχρονική εξέλιξη των εμβασμάτων. Όσο η μετακίνηση έχει πρόσκαιρο χαρακτήρα, το υποκείμενο στοχεύει στη γρήγορη συγκέντρωση αποταμιεύσεων στο κράτος εισδοχής και στην αξιοποίησή τους για την κάλυψη των αναγκών των μελών που μένουν πίσω αλλά και του ίδιου όταν επιστρέψει. Για την οικογένεια η οποία παραμένει στον τόπο καταγωγής τα εμβάσματα αποτελούν «τακτικό και κανονικό έσοδο», το οποίο της εξασφαλίζει ένα βιοτικό επίπεδο που ανταποκρίνεται στις προσδοκίες της κοινότητας. Οι δυνατότητες, όμως, του μετανάστη να ικανοποιήσει αυτές τις ανάγκες όσο το δυνατόν γρηγορότερα και αποτελεσματικότερα εξαρτώνται από τις συνθήκες και τον κλάδο απασχόλησης, το ύψος των αμοιβών, τον τρόπο διαβίωσης και την αποταμιευτική έφεσή του. Ταυτόχρονα, η ηλικία του μετανάστη και η οικογενειακή του κατάσταση, το μέγεθος των υποχρεώσεων στην πατρίδα, οι οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες κάτω από τις οποίες ζουν τα εξαρτώμενα από αυτόν μέλη επηρεάζουν εξίσου τη ροή των χρηματικών αποστολών. Όταν αντίθετα η μετανάστευση αποκτά μόνιμο χαρακτήρα, η οικονομική συμπεριφορά του μετανάστη μεταβάλλεται. Προτεραιότητά του είναι πλέον η βελτίωση του βιοτικού επιπέδου της οικογένειας που έχει δημιουργήσει ή έχει μεταφέρει στο εξωτερικό, ενώ τα εμβάσματα προς την πατρίδα έχουν περισσότερο τη μορφή ενός «δώρου» προς συγγενείς οι οποίοι δεν εξαρτώνται οικονομικά αποκλειστικά από αυτόν. Προέρχονται από το περίσσειμα του μεταναστευτικού εισοδήματος και έχουν προσωρινό και περιστασιακό χαρακτήρα.

13. *Μαλεβός*, 20, 11^{ος}/1922, σελ. 30-26, 6^{ος}/1923, σελ. 111.

Όσον αφορά την ελληνική μετανάστευση, διαπιστώνουμε ότι ο πρόσκαιρος χαρακτήρας της μέχρι την επιβολή των αμερικανικών ποσοστώσεων και το αυξητικό μέγεθός της καθόρισαν τον όγκο των μεταναστευτικών εμβασμάτων. Οι οικονομικές ροές υπήρξαν συνεχώς ανοδικές κατά τη διάρκεια της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα, όσο δηλαδή η αποδημία ήταν μαζική και συνεχώς ανανεούμενη. Η κατά ηλικία και φύλο διάρθρωση του μεταναστευτικού πληθυσμού επηρέασε την οικονομική συμπεριφορά του. Επρόκειτο κατεξοχήν για ανδρικό πληθυσμό ο οποίος βρισκόταν στην πλειονότητά του σε παραγωγική ηλικία, συνοδευόταν από ελάχιστο αριθμό γυναικών και γι' αυτό διατηρούσε ισχυρούς δεσμούς με την οικογένεια στην Ελλάδα. Η μεταφορά ή δημιουργία οικογένειας στην Αμερική έγινε αισθητή μετά το 1910 και αποτελούσε το 9% του ελληνικού πληθυσμού [Βαλαώρας, ό.π., σελ. 46-47 (πίν. XIV)]. Τα εμβάσματα επηρεάστηκαν από την ολιγόμηνη κρίση της αμερικανικής οικονομίας στα τέλη του 1907, συνέχισαν όμως σταθερά αυξητικά την επόμενη δεκαετία παρακολουθώντας τους ανοδικούς ρυθμούς της μεταναστευτικής εκροής μέχρι τον Α' Παγκόσμιο, τις αυξημένες οικονομικές ανάγκες των οικογενειών στην πατρίδα και τα ενισχυμένα αμερικανικά εργατικά ημερομίσθια στα χρόνια του Πολέμου.

Τα στοιχεία δηλώνουν, επίσης, ότι τα εμβάσματα των μεταναστών αποτελούνταν αυτήν την περίοδο κατά μέσο όρο από μικροποσά της τάξεως των πέντε και δέκα δολαρίων, τα οποία ακριβώς λόγω της χαμηλής αξίας τους αποστέλλονταν κυρίως με απλές ή συστημένες επιστολές.¹⁴ Η παραλαβή τους από τις οικογένειες προσέκρουε σε διάφορα εμπόδια, όπως καθυστερήσεις στη μεταφορά των ταχυδρομικών σάκων στην ελληνική επαρχία, πλαστογράφηση των επιταγών ή αδυναμία εξαργύρωσής τους στα κατά τόπους ταχυδρομικά γραφεία λόγω έλλειψης συναλλάγματος και κυρίως αποσφράγιση των φακέλων και υπεξαίρεση του εγχρήματου περιεχομένου τους από ταχυδρομικούς υπαλλήλους, διανομείς και διεθνείς σπείρες (Επιτροπή της Βουλής, ό.π., σελ. 49-55). Η συνεχής και σταθερή ροή τους λειτουργούσε, ωστόσο, σωρευτικά και ανακουφιστικά για αγροτικά νοικοκυριά, τα οποία προηγουμένως στερούνταν μετρητών και μπροστά στις ατυχίες της παραγωγής και της ζωής προσέφευγαν αμέσως στο δανεισμό. Αποτελούσαν προϊόν σκληρού μόχθου σε ανειδίκευτες, χαμηλά αμειβόμενες και επισφαλείς απασχολήσεις. Η πλειονότητα των αποδημών αυτής της περιόδου απασχολήθηκαν ως εργάτες στο σιδηρόδρομο και στα εργοστάσια, καθώς και ως υπάλληλοι με ημερομίσθια που ήταν 20% και 30% χαμηλότερα των Αμερικανών εργατών, –λόγω της μη προσχώρησής τους σε εργατικές ενώσεις–, σαφώς, όμως, υψηλότερα των ελληνικών. Έτσι, ο αγρότης που κέρδιζε σε εποχικές εργασίες μεροκάματο δύο με τρεις δραχμές στην Πελοπόννησο μπορούσε ως μετανάστης στην Αμερική να διεκδικήσει τακτικότερη και υψηλότερη ημερήσια αμοιβή, η οποία συχνά ξεπερνούσε τα δύο δολάρια, δηλαδή εννέα με δέκα δραχμές (Martin, 1913, σελ. 162· Miller, 1905, σελ. 229· Ρέπουλης, ό.π., σελ. 89). Φυσικά

14. Βλ. ενδεικτικά τα μικροποσά που παραλάμβαναν από την Αμερική το 1903 οι οικογένειες στην Αράχωβα Λακωνίας. Αναστασία, 1903-1904 (Καρούς, φ. 44, 6^ο-8^ο/1996, σελ. 7).

τα εισοδήματα ποίκιλλαν ανάλογα με το είδος, την κατηγορία και τη διάρκεια της απασχόλησης.¹⁵ Η σταθερή και συνεχής εργασία για τους ιδιαίτερα κινητικούς τον πρώτο καιρό μετανάστες ήταν σπάνια και το μεροκάματο που τους αναλογούσε κατά μέσο όρο περιοριζόταν στο ένα δολάριο την ημέρα. Αυτό σήμαινε ότι οι μετανάστες έπρεπε να ελαχιστοποιήσουν τις δαπάνες διαβίωσής τους και να αποταμιεύσουν το μεγαλύτερο δυνατό ποσό για να μπορέσουν να συνδράμουν τους συγγενείς τους με ποσά τα οποία συνήθως κυμαίνονταν στα 100, 150 και 200 δολάρια το έτος (Κανούτας, 1909, σελ. 28· Κρίκος, 1915, σελ. 20· United States Senate, 1911a, σελ. 413). Με δεδομένο πάντως το σχετικά χαμηλό κόστος των προϊόντων στην Αμερική, το μεταναστευτικό μεροκάματο θεωρούνταν επαρκές για την ημερήσια συντήρηση, την αγορά βασικών καταναλωτικών αγαθών και την αποταμίευση (Brunnerbauer, ό.π., σελ. 100).

Οι Έλληνες θεωρούνταν γενικά από εκείνες τις μεταναστευτικές ομάδες που διήγαν τον πιο λιτό βίο, σε επικίνδυνο συχνά βαθμό, καταφέροντας έτσι να εμβάζουν το μεγαλύτερο κατά κεφαλή ποσό σε σύγκριση με τις υπόλοιπες (Fairchild, 1911, σελ. 192). Με κέρδη από την εργασία τους από επτά έως δώδεκα δολάρια τη βδομάδα προσπαθούσαν να ξεοδεύουν από δυόμισι έως τέσσερα δολάρια και να αποταμιεύουν γύρω στα πέντε με εννέα δολάρια προκειμένου να εξασφαλίζουν τη συντήρησή τους σε περιόδους ανεργίας ή ασθένειας και να τακτοποιούν τις υποχρεώσεις τους προς την οικογένεια (Εξάρχος, 1917, σελ. 151).¹⁶ Από αυτές προτεραιότητα είχε η απόσβεση του χρέους του ταξιδιού το ύψος του οποίου ανερχόταν στις 400-500 περίπου δραχμές, δηλαδή 80-100 δολάρια (Δαμίρης, 1911, σελ. 23-24, 29· Κανούτας, 1909, σελ. 27-28· Ρέπουλης, ό.π., σελ. 87-88). Η κάλυψη του ποσού από την εργασία τουλάχιστον ενός χρόνου ενθάρρυνε την παραμονή του μετανάστη στην Αμερική και την υλοποίηση των επόμενων στόχων: την αγορά γης, τη συγκέντρωση προίκας, την κατασκευή σπιτιού (Ψυχογιός, 1986, σελ. 178).

Οι στερήσεις ωστόσο ήταν πολλές, όπως οι ίδιοι οι μετανάστες παραδέχονταν στις επιστολές τους: «[ό]πιος θέλη να έλθη εις την αμερικην πρέπει να μάθη την κοιλιάν του (το πώς μασάνε κάθε 44 ώρες)».¹⁷ Σύμφωνα με τον Κρίκο (1915, σελ. 16-20), οι εργάτες δύσκολα μπορούσαν να επιμείνουν σε έναν τέτοιο τρόπο ζωής πάνω από πέντε ή έξι έτη, ενώ οι υπάλληλοι πάνω από δύο με τρία έτη. Μετά από αυτό το χρονικό διάστημα επερχόταν είτε η φυσική εξάντληση και η αδυναμία εργασίας είτε η αναγκαστική προσαρμογή στον αμερικανικό τρόπο ζωής και ο περιορισμός των χρηματαποστολών

15. Βλ. αναλυτικά στοιχεία για τις αμοιβές των Ελλήνων μεταναστών στο: Γεωργακόπουλος και Παπαχελάς, ό.π., σελ. 9-10· Κρίκος, 1915, σελ. 15-16· Fairchild, ό.π., σελ. 191.

16. Τον οικονομικό προγραμματισμό του περιέγραφε ο μετανάστης Γεώργιος Πιπέρος στον πατέρα του Αλέξανδρο, (Νέα Υόρκη 10/12/1907, ΥΦ. 4.1, Αρχείο Χρόνη):

«Ο μισθός μου είναι 20 δολάρια τον μήνα αλλά έχω και 7-8 δολάρια τον μήνα τυχερά και με αυτά βγένω τα έξοδά μου και μου μένου τα 20 (είκοσι) καθαρά έχω 2 μήνες που εργαζομε και σήμερα επίρα τον δεύτερον μισθόν και θα σας τα έστειλα αλλά διά να σας στίλω 40 δολάρια πρέπει να έχω και εγώ 20 δολάρια εις την τσέπην διότι τώρα είναι χειμώνας και εάν με διόξουν δεν βρισκο εύκολα εργασία».

17. Γεώργιος Πιπέρος προς Αλέξανδρο Πιπέρο, Νέα Υόρκη 10/12/1907, ΥΦ. 4.1, Αρχείο Χρόνη.

τους. Τα ποσά, ακόμα και αν με τον καιρό αυξάνονταν, δεν ήταν συνεχή. Ασθένειες και ανεργία ανέτρεπαν τα οικονομικά σχέδια των περισσότερων μεταναστών, παρέτειναν την παραμονή τους ή επέσπευδαν την επιστροφή τους.

Πολέμιοι της μετανάστευσης προσπάθησαν να υποβαθμίσουν την αξία των εμβασμάτων για τις αγροτικές οικογένειες, επικαλούμενοι τις δύσκολες συνθήκες υπό τις οποίες αυτά κερδίζονταν. Ο Κανούτας (ό.π., σελ. 27-30) επισημάνει ότι, καθώς αυτά δεν προέρχονταν από το περίσσειμα εημεροούντων μεταναστών αλλά από σκληρή οικονομία, συχνά μάλιστα από δανεικά, μπορούσαν να καλύπτουν μόνο προσωρινά τις οικογενειακές ανάγκες. Συνιστούσε αυτοσυγκράτηση στον ενθουσιασμό που δημιουργούσαν τα συγκεντρωτικά στοιχεία καθώς η προοδευτική αύξηση των ποσών συνδεόταν με τη συνέχιση της μαζικής εξόδου και τη βελτίωση της οικονομικής κατάστασης των παλαιότερων μεταναστών. Είναι αλήθεια ότι οι συνεχείς μεταναστευτικές εκροές μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1920 δικαιολογούν την ανοδική πορεία των συνολικών εμβασμάτων αυτής της περιόδου παρά τις πολλαπλές παλιννοστήσεις και το μικρό κατά μέσο όρο ποσό που αναλογούσε σε κάθε οικογένεια. Ωστόσο, σε κάθε περίπτωση, τα μικροποσά που εισέρχονταν στις αγροτικές κοινότητες ήταν ανακουφιστικά για την κάλυψη των τρεχουσών αναγκών και στο σύνολό τους επαρκή για την εκπλήρωση του αρχικού οικογενειακού οικονομικού σχεδιασμού. Αν μάλιστα ληφθεί υπόψη ότι αρκετές οικογένειες είχαν περισσότερα από ένα απόδημα μέλη, αντιλαμβανόμαστε ότι τα εμβάσματα που εισπράττονταν ήταν σημαντικά. Τη ζωτική σημασία τους για την επιβίωση των κατοίκων κατέδειξε έρευνα που πραγματοποιήθηκε σε ορεινό χωριό της Δωρίδος στις αρχές του αιώνα, σύμφωνα με την οποία, οι μισές περίπου από τις ετήσιες δαπάνες των κατοίκων καλύπτονταν από τα αμερικανικά εμβάσματα (Παπαθανασίου, 2003, σελ. 43-44).¹⁸

Ο υψηλός αριθμός των παλιννοστήσεων και οι επιμεταναστεύσεις της περιόδου επιβεβαιώνουν ότι τα κεφάλαια τα οποία έφθαναν στην Ελλάδα, αν και ικανοποιητικά αρχικά, αποδεικνύονταν γρήγορα ανεπαρκή για τις νέες ανάγκες που δημιουργούσε η ίδια η μετανάστευση. Οι μετανάστες, οι οποίοι επέλεγαν να εγκαταλείψουν νωρίς τη γοργά αναπτυσσόμενη αμερικανική οικονομία, λειτουργούσαν, δηλαδή, ως «ανυπόμονοι και γρήγοροι αποταμιευτές» για να αποδειχτούν γρήγορα «αδύναμοι κεφαλαιούχοι» (Glytsos and Katseli, 2005, σελ. 366). Όσοι παλιννοστούσαν σε λιγότερο από έξι χρόνια μετέφεραν μαζί τους, σύμφωνα με εκτιμήσεις, ένα κεφάλαιο 800-1.000 δολαρίων, πέρα από τα εμβάσματα που είχαν κατά καιρούς αποστείλει (Εξαρχος, ό.π., σελ. 152). Στην Αράχωβα Λακωνίας, μία από τις αρχαιότερες μεταναστευτικές κοινότητες, τοπική μαρτυρία υπολόγιζε στα 5.000-15.000 δραχμές τα συνηθισμένα «αμερικανικά» κέρδη των αποδήμων της στις αρχές του αιώνα.¹⁹ Στις 5.000-6.000 δραχμές εκτιμούσε ο Fairchild (ό.π., σελ. 85-86) το κεφάλαιο που έφερνε στην Ελλάδα ένας μετανάστης με αγροτοκτηνοτροφικό

18. Βλ. και στο Βασσαρά τη δεκαετία του 1920 την εξάρτηση της πλειονότητας των οικογενειών (με εξαίρεση τις κτηνοτροφικές) από τα εμβάσματα. *Μαλεβός*, 17, 8^{ος}/1922, σελ. 9-10, 16.

19. Αναστασέα, 1903-1904 (*Καρούς*, φ. 42, 12^{ος}/1995-2^{ος}/1996, σελ. 7. φ. 44, 6^{ος}-8^{ος}/1996, σελ. 7).

υπόβαθρο, εξαρτημένη εργασία και εξαετή τουλάχιστον παραμονή στην Αμερική, ποσό που, όπως τόνιζε, δεν συγκρινόταν με την περιουσία των 50.000 και 60.000 δραχμών, που μπορούσε να δημιουργήσει στην Αίγυπτο ένας επιχειρηματίας με επιδεξιότητες και κάποιο αρχικό κεφάλαιο.²⁰

Φυσικά τα ποσά που μπορούσε να κερδίσει στην Αμερική ένας μικροεπιχειρηματίας ήταν υψηλότερα, δύσκολα όμως μπορούν να υπολογιστούν αφού τα κέρδη ήταν ασταθή και συχνά επανατοποθετούνταν στην επιχείρηση. Άλλωστε, η σύνθεση της συγκεκριμένης κατηγορίας αυτή την περίοδο ήταν ιδιαίτερος ασαφής, καθώς περιλάμβανε τους πλανόδιους πωλητές, τους υπαίθριους εργαζομένους (λούστρους), αλλά και τους ιδιοκτήτες κάποιου καταστήματος (Κρίκος, 1915, σελ. 41-42). Ένας μικροπωλητής για παράδειγμα, ο οποίος πλήρωνε στην αστυνομία για μια καλή θέση σε κομβικά σημεία της Νέας Υόρκης μπορούσε να κερδίζει στα τέλη του 19ου αιώνα 500-1.000 δολάρια το χρόνο (Holt, 1906, σελ. 45). Τα εμβάσματα άνω των 60 λιρών (περίπου 292 δολάρια), τα οποία σύμφωνα με τοπικές μαρτυρίες αποστέλλονταν στις τοπικές κοινότητες, δικαιολογούνταν μόνο από παρόμοιες ανεξάρτητες εργασίες στις οποίες μεταπήδησαν γρηγορότερα οι πρώτοι μετανάστες και όσοι υποστηρίχτηκαν από καλά εγκατεστημένα οικογενειακά δίκτυα.²¹

Το μεταναστευτικό συνάλλαγμα κορυφώθηκε την τριετία 1919-1921, περίοδο έντονων μετακινήσεων από και προς την Αμερική. Η παλιννόστηση, όμως, ενός σημαντικού αριθμού μεταναστών οι οποίοι απέστειλαν μέχρι τότε σημαντική βοήθεια στην πατρίδα, η οικογενειακή επανένωση άλλων στην Αμερική, η επιβολή των αμερικανικών ποσοτώσεων και ο δραστικός περιορισμός στην άφιξη νέων μεταναστών είχαν σημαντικό αντίκρουσμα στις χρηματικές ροές προς την Ελλάδα τα επόμενα χρόνια. Μεταξύ 1925 και 1940 εισήλθαν στις ΗΠΑ περίπου 30.000 μετανάστες, εκ των οποίων οι 26.000 ήταν συγγενείς Ελληνοαμερικανών, αριθμοί που σηματοδοτούσαν τη σταδιακή αποδυνάμωση των δεσμών των Ελλήνων του εξωτερικού με την πατρίδα (Κιτροέφ, 2002, σελ. 374). Η αρχική πρόθεση για παλιννόστηση διαφαίνεται ότι είχε μετατραπεί σε απόφαση μόνιμης διαμονής, γεγονός που καταδεικνύεται, επίσης, από την αυξητική τάση πολιτογράφησης των Ελλήνων μεταναστών μετά το 1920, καθώς και από την ισχυρή παρουσία γυναικών. Μετά την επιβολή των αμερικανικών μεταναστευτικών περιορισμών, ο αριθμός των γυναικών που κατέφθανε στις ΗΠΑ για πρώτη φορά υπερέβαινε εκείνον των ανδρών (Κιτροέφ, 1999, σελ. 141). Το 1920 οι γεννηθέντες στις ΗΠΑ αντιπροσώπευαν το 23% του συνολικού ελληνικού πληθυσμού (52.083 σε σύνολο 228.055 Ελλήνων) [Βαλαώρας, ό.π., σελ. 46-47 (πίν. XIV)]. Η οικονομική συμπεριφορά των μεταναστών εστίαζε πλέον στις ανάγκες στη χώρα διαβίωσης, παρακολουθώντας και τους ευρύτερους μετασχηματισμούς της αμερικανικής κοινωνίας της πρώτης μεσοπολεμικής δεκαετίας. Οι νέες καταναλωτικές συνήθειες, οι αποταμιευτικές πρακτικές και

20. Βλ. ανάλογες εκτιμήσεις στο: Saloutos, 1956, σελ. 53.

21. Αναστασέα, 1903-1904 (Καρυές, φ. 44, 6^ο-8^ο/1996, σελ.7· φ. 55, 3^ο-5^ο/1999, σελ. 6).

οι επαγγελματικές επενδύσεις των Ελλήνων μεταναστών συγκρατούσαν το εισόδημά τους στην Αμερική αντανακλώντας την πορεία εξαμερικανισμού τους (Καρπόζηλος, ό.π., σελ. 69-76).

Τα ποσά που εισέρρευσαν από το 1922 μέχρι και το 1931, αν και ήταν χαμηλότερα από αυτά της «χρυσής τριετίας», εμφανίζονται σταθερά ανοδικά και υψηλότερα από αυτά των πρώτων δύο δεκαετιών. Το γεγονός αυτό οπωσδήποτε οφείλεται σε «φαινομενικούς λόγους», δηλαδή στη συναλλαγματική διαφορά, συνδέεται ωστόσο και με «πραγματικούς λόγους», δηλαδή με την αύξηση του ημερομισθίου στην Αμερική, τη συσσώρευση περιουσίας από τους πρώτους μετανάστες και τη μετακίνησή τους σε ανεξάρτητα επαγγέλματα (Τουρνάκης, 1923, σελ. 11-12). Η «ψευδαίσθηση της επιστροφής» (Glytsos, 1988, σελ. 533) φαίνεται, επίσης, ότι διατηρούνταν για αρκετούς μετανάστες της πρώτης γενιάς, οι οποίοι, αν και ενσωματωμένοι στην αμερικανική κοινωνία, συνέχισαν να συντηρούν οικογένειες, γονείς και περιουσίες στα χωριά. Η διατήρηση οικονομικών και συναισθηματικών δεσμών με την ιδιαίτερη πατρίδα θα πρέπει να συνδεθεί και με το υψηλό ποσοστό αγάμων μεταναστών. Σύμφωνα με τον Βαλαώρα [ό.π., σελ. 48-49 (πίν. XV)] το 1930 το ποσοστό των άγαμων μεταναστών, ηλικίας άνω των 15 ετών άγγιζε το 41% των «εξ Ελλάδος ελθόντων», δηλαδή πάνω από 52.000 άτομα σε σύνολο 127.912 ανδρών. Ένας σημαντικός αριθμός αυτών αφορούσε μετανάστες των πρώτων χρόνων, αποκατεστημένους επαγγελματικά, ώριμης ηλικίας και με περιορισμένες προοπτικές σύναψης γάμου.

Οι σταθερές ροές εμβασμάτων τη δεκαετία του 1920 καταδεικνύουν λοιπόν ότι για πολλούς μετανάστες οι ηθικοί και οικονομικοί δεσμοί με την ιδιαίτερη πατρίδα παρέμεναν ισχυροί. Οι διευρυμένες οικογενειακές υποχρεώσεις στην πατρίδα δεν επέτρεπαν ακόμα και σε εκείνους οι οποίοι είχαν δημιουργήσει οικογένεια στις ΗΠΑ να εγκαταλείψουν οικονομικά τα χωριά και τους οικείους τους. Ηλικιωμένοι γονείς και αδέρφια που είχαν μείνει πίσω για να τους συντηρήσουν εξαρτιόνταν σε μεγάλο βαθμό από τα μεταναστευτικά κεφάλαια. Το γεγονός ότι τα εμβάσματα αυτής της περιόδου προέρχονταν κατεξοχήν από το περίσσειμα ενός σαφώς βελτιωμένου εισοδήματος, καθώς και από αποταμιεύσεις της προηγούμενης δεκαετίας διαφαίνεται και από το γεγονός ότι αυτά διατίθενταν σε ένα μεγάλο ποσοστό και για τις ανάγκες της κοινότητας. Τα ποσά που συγκεντρώνονταν τη δεκαετία του 1920 μέσω διαφόρων εράνων και διοχετεύονταν στην ιδιαίτερη πατρίδα κυρίως μέσω των εθνοτοπικών συλλόγων της Αμερικής συμπεριλαμβάνονταν στους συγκεντρωτικούς πίνακες των τραπεζών χωρίς, ωστόσο, αναλυτικά στοιχεία για το ύψος τους. Οι πληροφορίες που παρείχε κυρίως ο ομογενειακός Τύπος για αυτήν την κατηγορία των εμβασμάτων μαρτυρούν την οικονομική δυναμική των ελληνικών μεταναστευτικών κοινοτήτων.²²

22. Ενδεικτικά: μέχρι το 1927 τρία ισχυρά λακωνικά εθνοτοπικά σωματεία (των Γορανιτών της Ν.Υ., των Αραχωβιτών της Γκαστόνια και των Αρνωτιών του Μπρούκλιν) είχαν αποστείλει στις κοινότητές τους 92.000 δολάρια, ενώ τη διετία 1926-1927 τα συνολικά εμβάσματα των ελληνικών συλλόγων ξεπερνού-

Τα νέα κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά των μεταναστών του Μεσοπολέμου δικαιολογούν σε κάθε περίπτωση το μέγεθος των ροών. Αν και στην πλειονότητά τους οι Έλληνες μετανάστες παρέμεναν στο χώρο της μισθωτής εργασίας απασχολούμενοι ως υπάλληλοι σε εθνοτικές επιχειρήσεις ή βιομηχανικοί εργάτες, χάρη στα σταθερά και βελτιωμένα ημερομίσθια απείχαν κατά πολύ από την εργασιακή επισφάλεια των αρχών του αιώνα (Καρπόζηλος, ό.π., σελ. 78-80). Η ανοδική κοινωνική πορεία τους διαγράφεται μέσα από την αυτοαπασχόληση πολλών σε εθνοτικές επιχειρήσεις, οι οποίες σχετίζονται με την παροχή υπηρεσιών, τον επισιτισμό και το λιανικό εμπόριο και ιδρύονται με τις αποταμιεύσεις ειδικά της περιόδου του Μεγάλου Πολέμου. Μικρομεσαίοι επιχειρηματίες και μισθωτοί ευνοημένοι από την οικονομική ευφορία της δεκαετίας του 1920 μπορούσαν να εμβάζουν μεγαλύτερα ποσά απ' ό,τι στο παρελθόν τόσο για τις οικογενειακές ανάγκες όσο και για τα κοινοτικά έργα. Στις ατομικές δωρεές τους περιλαμβάνονταν μάλιστα συχνά ποσά που υπερέβαιναν τα 1.000 δολάρια.²³

Τη δεκαετία του 1930 τα οικονομικά εμβάσματα ακολούθησαν πτωτική πορεία και το 1932, έτος κορύφωσης της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, άγγιξαν το πιο χαμηλό επίπεδο. Οι εύκολες δανειοδοτήσεις της προηγούμενης δεκαετίας αποδείχτηκαν ζημιογόνες για τους Ελληνοαμερικανούς μικροεπιχειρηματίες, οι οποίοι είδαν την κατανάλωση να συρρικνώνεται και το λιανικό εμπόριο να πλήττεται από την κυριαρχία των μεγάλων αλυσίδων. Ταυτόχρονα, οι απολύσεις ή οι περικοπές μισθών επηρέασαν δραματικά το βιοτικό επίπεδο των βιομηχανικών εργατών. Η οικονομική δυσπραγία των Ελληνοαμερικανών, η οποία είχε αντίκτυπο στις κοινοτικές υποχρεώσεις τους στην Αμερική, δεν μπορούσε να αφήσει ανεπηρέαστους τους οικονομικούς δεσμούς τους με την ιδιαίτερη πατρίδα. Παράλληλα, ο νόμος της αναγκαστικής δραχμοποίησης των ελληνοαμερικανικών καταθέσεων που επιβλήθηκε από την κυβέρνηση Βενιζέλου το 1932 είχε ως αποτέλεσμα την απώλεια της εμπιστοσύνης των ομογενών στο ελληνικό κράτος (Καρπόζηλος, ό.π., σελ. 150-178). Κεφάλαια εθνοτοπικών συλλόγων απώλεσαν μεγάλο μέρος της αξίας τους με αποτέλεσμα η κοινωφελής δράση να συρρικνωθεί και σε πολλές περιπτώσεις να διακοπεί. Φυσικά δεν πρέπει να παραβλεφθεί το γεγονός ότι ο βαθμός ενσωμάτωσης των Ελλήνων στην αμερικανική κοινωνία ήταν ακόμα μεγαλύτερος αυτή τη δεκαετία, ενώ από την πρώτη γενιά μεταναστών πολλοί είχαν αποβιώσει, παλιννοστήσει ή μονιμοποιήσει τη διαμονή τους στην Αμερική.

σαν το 1.000.000 δολάρια. *Εθνικός Κήρυξ*, 23/11/1927.

23. Ο πρώτος έρανος του συλλόγου των Γκορτσιωτών του Τζέιμσταουν της Νέας Υόρκης απέδωσε το 1921 το ποσό των 25.200 δολαρίων. Μεταξύ των προσφορών ξεχώριζε η δωρεά των 5.000 δολαρίων του επιχειρηματία Ι. Βουλουμάνου, η οποία ξεπερνούσε τις 100.000 δραχμές. Χωρίς να απουσιάζουν τα συμβολικά ποσά των δύο και πέντε δολαρίων, συνηθισμένες εισφορές των μελών ήταν αυτές των 25 δολαρίων, ενώ των διακεκριμένων δωρητών τα 500 δολάρια. Ως μέτρο σύγκρισης της οικονομικής δύναμης των Ελληνοαμερικανών και όσων συντοπιτών τους είχαν παραμείνει στην Ελλάδα, παραθέτουμε την εισφορά των 5.000 δραχμών (200 δολάρια) του Βασσαράιου Γ. Παπά, διευθυντή του Ξενοδοχείου Σπλέντιντ στην Αθήνα. *Μαλεβός*, 8, 1921, σελ. 2-3, 7· 16, 7ος/1922, σελ. 11, 19, 20.

3. Οικονομικές αλλαγές στις αγροτικές κοινότητες

Η μαζική φυγή των ανδρών για τη «Γη της Επαγγελίας» στην πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα δρομολόγησε οικονομικές αλλαγές, οι οποίες άρχισαν να γίνονται άμεσα αντιληπτές στις κοινότητες καταγωγής τους. Προκάλεσε ελάττωση της κατανάλωσης, νέκρωση της τοπικής εμπορικής αγοράς και οικονομική στασιμότητα στις κοινότητες των αποδήμων. Με τον πλούτο να συγκεντρώνεται στις πόλεις-σταθμούς των μεταναστών και στα λιμάνια υπερωκεάνιας σύνδεσης (Τουργέλη, 2019, σελ. 160-175), οι τοπικοί έμποροι διαμαρτύρονταν για τον αντίκτυπο που είχε στην εμπορική κίνηση η φυγή των παραγωγικών ηλικιών.²⁴

Η απώλεια εργατικών χεριών φαίνεται ότι επηρέασε και την αγροτική παραγωγή. Βεβαίως, η οικογενειακή περιουσία δεν εγκαταλείφθηκε αφού, όπως διαφαίνεται από τις μελέτες της εποχής, τις αγροτικές εργασίες ανέλαβαν οι γυναίκες, οι γονείς και τα μεγαλύτερα παιδιά. Σε κοινότητες στις οποίες προ μετανάστευσης υπήρχε εργατικό πλεόνασμα που απασχολούνταν εποχικά σε σταφιδοπαραγωγικές περιοχές, οι γυναίκες ήταν ήδη συνηθισμένες στην αντικατάσταση της αντρικής εργασίας γι' αυτό και δεν παρατηρήθηκε δυσλειτουργία στην τοπική οικονομία (Παπαθανασίου, 2003, σελ. 81-104). Χάρη μάλιστα στο αμερικανικό χρήμα όλο και περισσότερα νοικοκυριά μπορούσαν να προμηθεύονται άροτρα και άλλα εργαλεία και να υποβοηθούνται στο έργο τους από τα απαραίτητα ζώα (Γαλάνης, 1917, σελ. 64· United States Senate, 1911a, σελ. 414). Η παρατεταμένη απουσία όμως των ανδρών οπωσδήποτε ισοδυναμούσε με την εγκατάλειψη κάποιων απαιτητικών καλλιεργειών και με την επιλογή εκμεταλλεύσεων στις οποίες μπορούσαν να ανταποκριθούν όσα μέλη παρέμεναν στη γενέτειρα (Δημητρακόπουλος, ό.π., σελ. 89· Δογάνης, ό.π., σελ. 70· Έμκε-Πουλοπούλου, ό.π., σελ. 274-275· Κατάνης, ό.π., σελ. 199· Μασκαλέρης, ό.π., σελ. 99· Μηνόπουλος, ό.π., σελ. 80· Polyzos, ό.π., σελ. 217· Ράπης, ό.π., σελ. 110). Η γυναικεία εργασία αν και είχε εντυπωσιάσει πολλούς ερευνητές σε επίπεδο εμπειρίας και απόδοσης, φαίνεται ότι τελικά λόγω και της πολυδιάσπασής της δεν αρκούσε για να υποκαταστήσει πλήρως την ανδρική απασχόληση (Fairchild, ό.π., σελ. 225-226).²⁵

Η παραγωγή φαίνεται να επλήγη στην περίπτωση των μεγαλοκτηματιών, οι οποίοι είδαν τους εποχικούς εργάτες τους να μεταναστεύουν, τα μεροκάματα να ανυψώνονται και το κόστος της καλλιέργειας να εκτοξεύεται. Το 1907 ο Νομάρχης Μεσσηνίας ανήσυχος με την έλλειψη εποχικών εργατών στην τοπική αμπελοκαλλιέργεια λόγω της μαζικής αποδημίας αναζητούσε εργατικά χέρια μέσω του Υπουργείου Εσωτερικών.²⁶ Στη

24. *Ατλαντίς*, 21/03/1907· *Λακεδαίμων*, 11/10/1909.

25. Βλ. αντίθετα στη νότια Ιταλία τους ισχυρούς πολιτισμικούς κώδικες οι οποίοι επέβαλλαν τη συντήρηση του οικογενειακού κλήρου κατά τη διάρκεια της απουσίας του μετανάστη μόνο από κάποιον άρρενα συγγενή προκειμένου να διαφυλαχθεί η συζυγική τιμή (Reeder, 2003, σελ. 154-167).

26. *Ατλαντίς*, 19/03/1907.

Σπάρτη αναφέρεται ότι στις αρχές του αιώνα το γυναικείο μεροκάματο συναγωνιζόταν το ανδρικό αγγίζοντας τις πέντε δραχμές, ενώ στη σταφιδοπαραγωγική Ηλεία οι εργάτες κέρδιζαν έως και έξι δραχμές την ημέρα, ποσό το οποίο διεκδικούσαν στα χρόνια της σταφιδικής ευφορίας.²⁷ Κατά δύο δραχμές είχε ανυψωθεί το μεροκάματο στην υπόλοιπη Πελοπόννησο και στη Θεσσαλία χωρίς όμως να δελεάζει τους ντόπιους εργάτες ούτε αυτούς από τις γειτονικές περιοχές (Παπαγεωργίου, 1917, σελ. 177· Σπηλιωτόπουλος, 1917, σελ. 105).²⁸ Στη Ζάκυνθο, αντίθετα, όπου υπήρχε επάρκεια εργατικών χεριών, τα ημερομίσθια συγκρατήθηκαν, ενώ η εποχική αποδημία προς την Πελοπόννησο και τη Στερεά σταμάτησε (Δαμίρης, ό.π., σελ. 29-30). Στις περιοχές αυτές το κενό αναπλήρωσαν εργάτες κυρίως από την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

«Εις την Θεσσαλίαν και την Στερεάν, όταν πρόκειται να καλλιεργηθούν τα κτήματα κατά την εποχήν του θερισμού, κατεβαίνει ολόκληρος ξένος πληθυσμός από την γείτονα αυτοκρατορίαν και οι αγρόται αυτοί εργάται είναι περιζήτητοι και το ημερομίσθιόν των φθάνει 7 και 9 δραχμάς»,

σχολιαζόταν σε αθηναϊκή εφημερίδα,²⁹ ενώ η εποχική εργασία Αλβανών και άλλων Βαλκάνιων μαρτυρείται και στα αμπέλια της Αχαΐας (Fairchild, ό.π., σελ. 226).

Η εισροή ρευστού πάντως στις αγροτικές κοινότητες όλων των Βαλκανίων ανακούφισε τα νοικοκυριά αποκαθιστώντας τη διαταραγμένη τοπική οικονομία και επιλύοντας χρόνια οικονομικά προβλήματα (Balch, 1910, σελ. 182). Στην Πελοπόννησο τα εμβάσματα απέβλεπαν πρωτίστως στην εξόφληση των συσσωρευμένων χρεών των μικροϊδιοκτητών, τα οποία είχε δημιουργήσει η παρατεταμένη σταφιδική κρίση. Η έλλειψη αγροτικής πίστης και η ανάγκη εξεύρεσης πρόσθετων κεφαλαίων για την ανταπόκριση σε μια οικονομία όλο και πιο εκχρηματισμένη οδηγούσε συχνά τους ευάλωτους μικροπαραγωγούς και τους εποχικούς εργάτες να δανείζονται σημαντικά ποσά με ιδιαίτερα επαχθείς όρους από τα εμπορικά κυκλώματα που έλεγχαν τις εξαγωγές. Η απουσία προστατευτικού νόμου είχε ως αποτέλεσμα η πραγματική αξία των δανειστικών συμβολαίων να αποκλίνει κατά πολύ από την ονομαστική και οι τόκοι να κυμαίνονται αυθαίρετα μεταξύ 20-25% για τα ενυπόθηκα δάνεια, ίσως και πάνω από 50% για τα προσωπικά. Συχνά, η αισχροκέρδεια των τοκιστών υποχρέωνε τους οφειλέτες να παραδίδουν και αγροτοκτηνοτροφικά προϊόντα ή να δεσμεύονται με συμβόλαια για ποσά πολύ μεγαλύτερα από αυτά που πραγματικά λάμβαναν (Δαμίρης, ό.π., σελ. 25· Κόλλιας, 1917, σελ. 165· Μηνόπουλος, ό.π., σελ. 77· Παπαγιαννάκης, 1917, σελ. 228· Σπηλιωτόπουλος, ό.π., σελ. 104· Τσουκαλάς, 2006, σελ. 93· Φωτίου, 1917, σελ. 268). Αν και οι ανατοκισμοί και οι λοιποί όροι καθιστούσαν την πίστωση ασφυκτική, η εξασφάλισή της κρινόταν απαραίτητη μετά τον τερματισμό της

27. *Νέον Αστυ*, 13/02/1902, 11/03/1902.

28. Αναστασέα, 1903-1904 (*Καρυές*, φ. 48, 6^ο-8^ο/1997, σελ. 8).

29. *Σκριπ*, 20/03/1912.

σταφιδικής ευημερίας. Στην ανάγκη εξεύρεσης ρευστού για την καλλιέργεια των κτημάτων, την αγορά προϊόντων διατροφής, την πληρωμή των φόρων, την προικοδότηση των ανύπαντρων γυναικών προστέθηκε και η πίεση εξεύρεσης των ναύλων του μεταναστευτικού ταξιδιού (Βλάχος, 1909, σελ. 273).

Οι πρώτες χρηματοπιστοτικές των μεταναστών απέβλεπαν στη σταδιακή αποπληρωμή των πρόσφατων δανείων και των παλαιών χρεών. Οι θετικές προοπτικές μάλιστα που διανοίγονταν στην Αμερική για τους επίδοξους μετανάστες ενθάρρυναν συχνά τους τοκιστές να δανείζουν με χαμηλότερους τόκους τις υπερχρεωμένες οικογένειες προσδοκώντας ότι η μετανάστευση κάποιου μέλους θα διασφάλιζε την επιστροφή όλων των χρημάτων τους (Κόλλιας, ό.π., σελ. 164). Φυσικά, η κυκλοφορία μετρητών στα μεταναστευτικά χωριά και η αποστολή προπληρωμένων εισιτηρίων κατέστησαν σταδιακά περιττή την ίδια την πράξη του δανεισμού (Σακελλάριος, 1917, σελ. 128· Ψυχογιός, 1986, σελ. 174). Ο Δαμίρης (ό.π., σελ. 26) ανέφερε χαρακτηριστικά ότι στη Ζάκυνθο «οι σαραγιάντιδες, οίτινες εδίσταζον διά το αφερέγγυον αυτών να δανείζωσι πάντας τους χωρικούς, σήμερον δεν ευρίσκουν όσους θα ήθελον πελάτας».

Η ανάδειξη νέων μικροκεφαλαιούχων μεταξύ των παλινοστούτων προκάλεσε την αισθητή πτώση των τόκων στο 8-6%, συχνά μάλιστα ακόμα χαμηλότερα. Για τη συμβολή της μετανάστευσης στην πάταξη του φαινομένου της τοκογλυφίας, συμφωνούν όλοι οι φοιτητές του καθηγητή Ανδρεάδη, τα στοιχεία μάλιστα που παραθέτουν είναι δηλωτικά όχι μόνο της αλλαγής που επέφεραν τα εμβάσματα αλλά και της χαοτικής κατάστασης που επικρατούσε προηγουμένως (Γαλάνης, ό.π., σελ. 64· Δαμίρης, ό.π., σελ. 26· Δημητρακόπουλος, ό.π., σελ. 86· Δογάνης, ό.π., σελ. 69· Μασκαλέρης, ό.π., σελ. 98· Μηνόπουλος, ό.π., σελ. 77· Ράπης, ό.π., σελ. 110). Στη Σπάρτη πλήθος αργυραμοιβίων και εξοφλητικών γραφείων λειτουργούσαν ως μικροτράπεζες με τόκους οι οποίοι ήδη από την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα είχαν υποβιβαστεί ακόμα και στο 4% (Θεοδωρόπουλος, 1901, σελ. 3· Παρασκευόπουλος, 1896, σελ. 90-91). Στο 6% υπολόγιζε την πτώση των τόκων και η δημοσιογραφική έρευνα του *Νέου Άστεως* στις 13/02/1902. Αμερικανικές και ελληνικές κρατικές εκθέσεις αναφέρονταν σε αυτή τη θετική συνέπεια της μετανάστευσης, αν και ήταν αρκετά συγκρατημένες στην αποτίμηση του ύψους των τόκων προ μετανάστευσης (Επιτροπή της Βουλής, ό.π., σελ. 14-15· United States Senate, 1911a, σελ. 412-413). Στην Αρκαδία μαρτυρίες επιβεβαίωναν τη δυνατότητα πολλών καταχρεωμένων χωρικών όχι μόνο να εξοφλούν τα χρέη τους αλλά και να δανείζουν τα «αμερικανικά» κεφάλαιά τους σε τιμές πιο ανταγωνιστικές και από εκείνες των τραπεζών (Ρέπουλης, ό.π., σελ. 141· Saloutos, 1964, σελ. 31). Στην Αλέα της Αργολίδας το κύμα της μετανάστευσης, το οποίο είχε αρχικά προσφέρει στους παλιούς ολιγάριθμους τοκιστές νέες ευκαιρίες για επωφελή δράση, φαίνεται ότι διέλυσε μέσα σε μια δεκαετία «την άμετρον επιβολή τους». Αδυνατώντας να διαθέσουν τα κεφάλαιά τους, όπως αναφέρεται, συμβιβάζονταν με τη συντηρητική τοποθέτησή τους στις τράπεζες με επιτόκια 2-3% (Μπούκουρας, 1970, σελ. 142-147).

Επόμενος στόχος των μεταναστών και βασική οδηγία προς τις οικογένειές τους ως προς τον τρόπο διάθεσης των αμερικανικών εμβασμάτων ήταν η αγορά νέων κτημάτων ή η επανάκτηση εκείνων που είχαν χαθεί με τους πλειστηριασμούς. Η κατοχή γης εξασφάλιζε ένα μέσο βιοπορισμού για εκείνους που είχαν μείνει πίσω, καθώς και για όσους παλιννοστούσαν και δεν είχαν προλάβει να μνηθούν στην Αμερική σε κάποια τέχνη ή στο εμπόριο. Στο νοητικό ορίζοντα των πρώτων απόδημων η γη παρέμενε η ασφαλέστερη επένδυση, πηγή οικονομικής δύναμης και κοινωνικού κύρους, γι' αυτό και η απόκτησή της σηματοδοτούσε τις περισσότερες φορές την εκπλήρωση του μεταναστευτικού σχεδίου. Η μεγάλη ζήτηση, όμως, των κτημάτων επέφερε σταδιακά την κατακόρυφη αύξηση της αξίας τους, σε ορισμένες περιοχές πάνω από 50% επί της αρχικής. Η διαφορά αυτή θα πρέπει να συσχετισθεί και με το γεγονός ότι η τιμή τους είχε ήδη υποστεί μείωση λόγω των αγροτικών κρίσεων, της οικονομικής δυσπραγίας των κατοίκων αλλά και των εσπευσμένων πωλήσεων από όσους ήθελαν να εξοικονομήσουν τα ναύλα για την Αμερική (Καλπούζος, 1917, σελ. 139). Έτσι, στην επαρχία των Πατρών κτήματα ποτιστικά, τα οποία πριν από τη μετανάστευση αποτιμούνταν στις 500 δραχμές το στρέμμα, εκτινάχτηκαν στις αρχές της δεκαετίας του 1910 στις 1.200 δραχμές, ενώ τα ξερικά από 70 δραχμές ξεπέρασαν τις 200 δραχμές το στρέμμα (Δογάνης, ό.π., σελ. 69-70). Στην Τεγέα την ίδια περίοδο ένα στρέμμα καλής ποιότητας αξίας 400-500 φράγκων, πωλούνταν στα 1.200-1.500 φράγκα (Δημητρακόπουλος, ό.π., σελ. 89). Ανάλογες αυξήσεις παρατηρούνταν στη Μεγαλόπολη,³⁰ ενώ στο δήμο Σπαρτιατών η αξία των κτημάτων είχε σε πολλές περιπτώσεις δεκαπλασιαστεί (Θεοδωρόπουλου, 1903, σελ. 11). Στη Ζάκυνθο οι μεγαλοκτηματίες οι οποίοι δεν έβρισκαν κανένα οικονομικό ενδιαφέρον στη γεωργία μετά τη σταφιδική κρίση, επέλεξαν να πωλήσουν την περιουσία τους στους κεφαλαιούχους παλιννοστούντες και να εγκατασταθούν στην Αθήνα. Σε μια τέτοια περίπτωση κτήμα που αγοράσθηκε 12.000 δρχ. στα τέλη της πρώτης δεκαετίας μεταπωλήθηκε μέσα σε ένα περίπου χρόνο σε μετανάστη στο ποσό των 16.500 δρχ. (Δαμίρης, ό.π., σελ. 27). Στη Θήβα το ελαιόδεντρο το οποίο πριν το 1901 άξιζε κατά 10-15 δραχμές, τη δεκαετία του 1910 ξεπερνούσε τις 30 δραχμές (Κόλλιας, 1917, σελ. 165). Ωστόσο, μετά τις υπερβολές που προκάλεσε η εισροή χρυσού και ο ανταγωνισμός μεταξύ των παλιννοστούντων, η αξία των κτημάτων φαίνεται ότι σταδιακά σταθεροποιήθηκε (Μασκαλέρης, ό.π., σελ. 99).

Τέλος, τα εμβάσματα τροφοδότησαν και συντήρησαν την ίδια τη μεταναστευτική διαδικασία για μεγάλο χρονικό διάστημα. Για κάποιους αποτέλεσαν το κίνητρο ή το μέσο της αποδημίας, για άλλους προϋπόθεση της παραμονής τους στη γενέτειρα. Εξασφάλιζαν κατ' αρχάς τα ναύλα του υπερατλαντικού ταξιδιού για τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας. Έχοντας ξεπληρώσει το κόστος του δικού του ταξιδιού, για το οποίο είχε επιβαρυνθεί συνολικά η οικογένεια, ο μετανάστης αναλάμβανε με τη σειρά του με

30. Θάρρος Καλαμών, 9/12/1917.

αίσθημα καθήκοντος τα έξοδα της αναχώρησης των συγγενών του, απαλλάσσοντάς τους από την προσφυγή στους τοκογλύφους (Δογάνης, ό.π., σελ. 69· Μηνόπουλος, ό.π., σελ. 80· Σακελλάριος, ό.π., σελ. 128-129). Η αποστολή χρημάτων για την αγορά του εισιτηρίου στα τοπικά πρακτορεία ή η προπλήρωσή του από την Αμερική αποτελούσε βασική μέριμνα για εκείνους οι οποίοι έβλεπαν ότι τα εμβάσματά τους δεν θα επαρκούσαν για να συντηρήσουν πολυμελείς οικογένειες ή ότι, με δεδομένες τις ευκαιρίες στην Αμερική, δεν άξιζε να συγκρατήσουν τους συγγενείς τους στην πατρίδα.

Εξίσου ισχυρή ήταν και η δύναμη που ασκούσαν τα εμβάσματα προς όσους κατοίκους της κοινότητας τα στερούνταν. Ενθάρρυναν οικογένειες να συμμετάσχουν και αυτές στη μαζική αποδημία με την αποστολή κάποιου μέλους τους και να εξασφαλίσουν μελλοντικά πρόσβαση στον πλούτο που υποσχόταν η Αμερική. Ταυτόχρονα όμως τα εμβάσματα των αποδημών διασφάλισαν την παραμονή στον τόπο αρκετών μελών της οικογένειας, παρέχοντάς τους εγγυήσεις για μια αξιοπρεπή διαβίωση και ενασχόληση με την ενισχυμένη οικογενειακή ιδιοκτησία ή ακόμα και για κοινωνική και επαγγελματική ανέλιξη μέσα από τη σύναψη ενός «πετυχημένου» κοινωνικά γάμου, την πρόσβαση στη μόρφωση, την άσκηση κάποιου μικροαστικού επαγγέλματος. Βεβαίως, σε κάποιες περιπτώσεις, λειτούργησαν δεσμευτικά για όσους επιφορτίστηκαν αποκλειστικά με τη συντήρηση των ηλικιωμένων γονέων ή της όποιας πατρικής περιουσίας σε κοινότητες με περιορισμένες παραγωγικές δυνατότητες, ανεπαρκείς υποδομές και υπηρεσίες.

Τα εμβάσματα εξυπηρέτησαν, λοιπόν, τις ιδεολογικές και παραγωγικές λειτουργίες συνολικά της αγροτικής οικογένειας. Η μετανάστευση στην Αμερική αντί να αποδιοργανώσει, ισχυροποίησε το οικογενειακό κύτταρο ως οικονομική μονάδα μπροστά στους κλυδωνισμούς που δεχόταν από τον εκχρηματισμό της οικονομίας και συνέσφιξε ακόμα περισσότερο τους εσωτερικούς δεσμούς του. Λειτούργησε ως βαλβίδα ασφαλείας μπροστά στην απορρύθμιση της οικογένειας που επέφεραν ο αγροτικός υπερπληθυσμός και οι οικονομικές κρίσεις, ενώ, ταυτόχρονα, διασφάλισε την αναπαραγωγή της (Τσουκαλάς, 2006, σελ. 145-159). Μέσα από τη συνεχή αποστολή ενός σημαντικού μέρους των κερδών του ο μετανάστης απέτρεψε το ξεπούλημα της πατρογονικής ιδιοκτησίας στους τοκογλύφους, επαύξησε σε πολλές περιπτώσεις την ακίνητη περιουσία, κάλυψε τις αυξανόμενες βιοτικές ανάγκες, ενίσχυσε τις ελπίδες και ταυτόχρονα δημιούργησε προϋποθέσεις ανοδικής κινητικότητας για όλα τα μέλη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΙ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΤΩΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ

1. Μεταναστευτική κουλτούρα

Στην Παλαιά Ελλάδα στις αρχές του 20ού αιώνα, η εκδήλωση της μαζικής μετανάστευσης ανδρών εφηβικής και νεανικής ηλικίας δημιούργησε τεράστιες δυσλειτουργίες όχι μόνο στην τοπική οικονομία αλλά και στην κοινωνική ζωή, τη λειτουργία των σχολείων και των δήμων. Πολλά κείμενα της εποχής επισήμαιναν την αισθητή μείωση ως προς τους στρατεύσιμους, τους ψηφοφόρους, το εκκλησιαστικό ποίμνιο, το μαθητικό δυναμικό, ακόμα και τους γιατρούς, τους ιερείς και τους δημοτικούς συμβούλους. Σε δημοσιογραφική έρευνα του *Νέου Άστεως* (2/03/1902) αναφερόταν η περίπτωση χωριού της Αρκαδίας το οποίο είχε αποψιλωθεί σε σημείο ώστε ο αριθμός των δημοτών του να μην επαρκεί για την εκλογή δημάρχου, ενώ στα Φιλιατρά η έλλειψη απαρτίας του δημοτικού συμβουλίου το 1906 είχε οδηγήσει σε διοικητικό αδιέξοδο.³¹ Ο φημολογούμενος πλούτος της Αμερικής και ο φόβος για τις οικονομικές και κοινωνικές ανατροπές που άρχιζε να επιφέρει είχε παρασύρει ακόμα και ευκατάστατους κτηματίες, οι οποίοι έβλεπαν τις τοκογλυφικές δραστηριότητές τους να συρρικνώνονται.³² Η Τρίπολη, τα χωριά της Τεγέας και του Πάρνωνα, η επαρχία της Κορίνθου παρουσίαζαν εικόνα απονέκρωσης η οποία γινόταν ιδιαίτερα αισθητή την περίοδο των θρησκευτικών εορτών (Μηνόπουλος, ό.π., σελ. 79· Fairchild, ό.π., σελ. 230-231· Saloutos, 1964, σελ. 41). Οι μνήμες από την πληθυσμιακή ελάττωση της Πελοποννήσου την περίοδο της μαζικής φυγής ήταν ακόμα νωπές τη δεκαετία του 1920, όπως διαπίστωσε ο Ροδάς (1927, σελ. 139) κατά την περιοδεία του:

*«Μου διηγούνται ότι υπήρξε εποχή εις τας περιφερείας της Γορτυνίας κατά τας οποίας εις την εκκλησίαν τας Κυριακάς μόνον γυναίκες και παιδιά ενεφανίζοντο. Οι άνδρες, νέοι και γέροντες ακόμη, είχαν μεταναστεύσει, είχαν ανοίξει τα φτερά των προς άλλους κόσμους διά να δημιουργήσουν τον όγκον των δολλαρίων...».*³³

Όσο κορυφώνονταν η έξοδος, στις μεταναστευτικές κοινότητες αναστάτωση βίωνε και ο χώρος της εκπαίδευσης και ειδικά η λειτουργία των Ελληνικών σχολείων (Γαβαλά, 1999, σελ. 143-258· Μηλίτση-Νίκα, 2004, σελ. 126-136). Το φαινόμενο συνδεόταν με το σύστημα πατρωνίας, που είχε αναπτυχθεί κυρίως γύρω από τα αμερικανικά στιλβωτήρια

31. Πατρίς Πύργου, 29/12/1906· Φως Μεσσηνίας, 28/09/1906.

32. Τεγέα, 25/05/1894.

33. Βλ. και: Αναστασιά, 1903-1904 (Καρυές, φ. 43, 3^{ος}-5^{ος}/1996, σελ. 8).

και ευνοούσε μέχρι τους Βαλκανικούς Πολέμους την εφηβική μετανάστευση (Λυκούδης, 1903, σελ. 32).³⁴ Στη Βαμβακού Λακωνίας, η αφάιμαξη μικρών ηλικιών ήταν τόσο μεγάλη ώστε η Ένωση των Πληρεξουσίων απηύθυνε έκκληση μετά το 1902 στους μετανάστες να μην καλούν τα παιδιά τους στο εξωτερικό προτού τελειώσουν το Ελληνικό σχολείο ή τουλάχιστον το δημοτικό τόσο για το συμφέρον των ίδιων όσο και των σχολείων, τα οποία κινδύνευαν να κλείσουν από την έλλειψη μαθητών (Σταυρόπουλος, 1989, σελ. 150, 156-157). Για να τους πείσουν επικαλούνταν την ευκολία με την οποία οι απόφοιτοι μπορούσαν να εκμάθουν την αγγλική γλώσσα, να ενταχθούν στην αμερικανική αγορά εργασίας και κοινωνία.

Η μεταβολή στα ήθη των χωρικών, οι οποίοι έως τότε θεωρούνταν κλειστοί στον έξω κόσμο τονιζόταν σε βαθμό υπερβολής από τους ερευνητές του μεταναστευτικού φαινομένου. Ο Δαμίρης (ό.π., σελ. 18-19) παρέθετε ως παράδειγμα την ευκολία με την οποία ένας νεαρός Ζακυνθινός υποψήφιος μετανάστης αντικαταστάθηκε την τελευταία στιγμή από τον εξηκονταετή πατέρα του επειδή διαγνώσθηκε ως τραχωματικός. Για τους πολέμιους της μετανάστευσης η γενικευμένη τάση φυγής από την ελληνική επαρχία ερμηνεύονταν ως παθολογικός παροξυσμός (Κουρτίδης, 1907, σελ. 258· Λυκούδης, 1903, σελ. 22). Το φαινόμενο θα πρέπει, ωστόσο, να συσχετισθεί με το πώς είχε βιωθεί και ερμηνευτεί το «αμερικανικό όνειρο» στις τοπικές κοινωνίες και το πώς διαμορφωνόταν σταδιακά μια ισχυρή μεταναστευτική παράδοση. Η υπερατλαντική μετακίνηση και οι διεθνικές πρακτικές ανταλλαγής και επικοινωνίας οι οποίες αναπτύσσονταν, είχαν πράγματι επιπτώσεις στην οπτική και την κοσμοθεωρία όχι μόνο των μεταναστών αλλά και εκείνων οι οποίοι ήταν στενά συνδεδεμένοι με αυτούς. Η διεθνική ζωή κάποιων διαμόρφωνε τη διεθνική φαντασία άλλων (Golbert, 2001, σελ. 717). Μετασχημάτιζε όχι μόνο την ποιότητα ζωής τους αλλά και την πρόσληψη της κοινωνικής πραγματικότητας μέσα στην οποία δρούσαν. Όπως, δηλαδή, οι μετανάστες διατηρούσαν ένα διπλό πλαίσιο αναφοράς στην καθημερινή τους ζωή, έτσι και όσοι έμεναν πίσω ανέπτυσσαν σε ένα βαθμό μια διεστιακότητα (*bifocality*), μια διπλή συνείδηση με την οποία αξιολογούσαν τις καθημερινές εμπειρίες, το παρελθόν και το μέλλον τους. Στον ιδεολογικό ορίζοντα των περισσότερων η αποδημία εγγραφόταν ως προγραμματικός στόχος καθώς αξίες και αντιλήψεις συνυφασμένες με τη μετανάστευση, όπως η κοινωνική καταξίωση και η οικονομική επιτυχία, γίνονταν και δικό τους κτήμα (Vertovec, 2004, σελ. 974-977). Κοινότητες οι οποίες είχαν διαμορφώσει μεταναστευτικά δίκτυα μούονταν λοιπόν σταδιακά στη διαδικασία της μετανάστευσης. Αγνοώντας τους πολλαπλούς αποκλεισμούς του «αμερικανικού ονείρου» και ταυτίζοντας την παραμονή στη γενέτειρα με τη

34. Στο 6% υπολογίζει ο Πολύζος τις ηλικίες των μεταναστών κάτω των 15 έως το 1920, στο 12% ο Βαλαώρας έως το 1912 ενώ η Επιτροπή της Βουλής αναφέρει ποσοστά έως και 13% για τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Η αυστηροποίηση της αμερικανικής νομοθεσίας μετά το 1907 και οι στρατολογικοί περιορισμοί του ελληνικού κράτους τη δεκαετία του 1910 εξηγούν τις αποκλίσεις των παραπάνω ποσοστών (Ψυχολόγος, 1986, σελ. 160-167).

στασιμότητα, τη δειλία και την αποτυχία, ιδιαίτερα η νεολαία επιζητούσε την ένταξή της σε κάποια ομάδα και την άμεση αναχώρησή της. Αυτή η πολιτισμική αλλαγή είχε τη δική της δυναμική καθώς ενίσχυε περαιτέρω τις μεταναστευτικές τάσεις (De Haas, 2006, σελ. 125· Χομπσμπάουμ/Hobsbawm, 2003, σελ. 303-304). Με τον καιρό δηλαδή ψυχολογικές παράμετροι και ατομικές επιδιώξεις, όπως η προσπάθεια αποφυγής της μακράς στρατιωτικής θητείας, επενεργούσαν όλο και περισσότερο στην απόφαση της φυγής (Ρέπουλης, ό.π., σελ. 82-83). Η μετανάστευση δεν ήταν πλέον εξαρτημένη μόνο από δομικές αιτίες αλλά και από προσωπικούς στόχους. Η επιλογή προϋπέθετε βέβαια γνώση για τις ευκαιρίες στο Νέο Κόσμο και τις δυνατότητες μετάβασης σε αυτόν, ενώ ήταν ενθουσιάζουσα μέσα σε ένα πλέγμα κοινωνικών σχέσεων (Brunnbauer, ό.π., σελ. 55).

Για τις μεταναστευτικές κοινότητες των αρχών του 20ού αιώνα, η Αμερική δεν αποτελούσε απλώς έναν επιθυμητό προορισμό αλλά ένα φανταστικό τόπο, μια κατασκευή, μεταφορά και σύμβολο πολύ περισσότερων πραγμάτων από αυτό που συνιστούσε η γεωγραφική αναφορά της. Στη μυθοποίησή της συντελούσε, κυρίως, η κοινωνικοπολιτισμική απόσταση των μεγαλουπόλεων της από την ελληνική επαρχία, το χάσμα δηλαδή ανάμεσα στις οικονομικές λειτουργίες, τις κοσμοαντιλήψεις και τις αξίες ενός κόσμου διαφορετικού από εκείνου των ντόπιων (Νιτσιάκος, 1995, σελ. 106-107). Στους νοητικούς ορίζοντες των κατοίκων είχε πράγματι εγγραφεί μια γεωγραφία ισχύος, σύμφωνα με την οποία η πατρίδα τους και η Αμερική συγκροτούσαν δύο άνισους τόπους από υλική, τεχνολογική, πολιτική και κοινωνική πλευρά. Οι περιγραφές αυτού του ιδεατού προορισμού στον τοπικό Τύπο επιτρέπουν ως ένα βαθμό την κατανόηση των εικόνων που είχαν διαμορφωθεί στις κοινότητες της Παλαιάς Ελλάδας οι οποίες διατηρούσαν διεθνικούς δεσμούς. Ήταν η «υπερωκεάνιος νύμφη των ονείρων» (Βεντούρα, 2012, σελ. 96), η «χρυσόφορος χώρα του Κολόμβου» και «η πέραν του ωκεανού χώραν των ονείρων των», ένας «πλουτοφόρος πακτωλός», η «χώρα των θαυμάτων», η «υπερωκεάνιος Δημοκρατία», η «χαρίεσσα χώρα της πρωτοτυπίας και της εκκεντρικότητας», η «χώρα των χρυσών περιστάσεων».³⁵ Στις θετικές πολιτισμικές αναπαραστάσεις της Αμερικής κυριαρχούσαν ο ανεξάντλητος πλούτος και οι ευκαιρίες κοινωνικής ανόδου, η ευνομία και η δικαιοσύνη, ο πολιτισμός και η πρόοδος, τα παράδοξα και οι εκπλήξεις της (Λαλιώτου, ό.π., σελ. 159-176).

Οι κάτοικοι των αγροτικών περιοχών, οι οποίοι είχαν έως τότε μικρή γνώση του κόσμου και αγνοούσαν ότι βρισκόταν πέρα από τα όρια των αγροκτημάτων τους, εξοικειώνονταν σταδιακά με τη μακρινή αυτή ήπειρο (Holt, 1906, σελ. 40). Με τον ξενιτεμό τόσων παιδιών, συζύγων, συγγενών και συγχωριανών, άνδρες και γυναίκες «μάθαιναν» γεωγραφία, «έβλεπαν» άλλους τόπους και άλλους ανθρώπους (Γρηγόρης, 2000, σελ. 197). Στην Αράχωβα Λακωνίας 450 άνδρες είχαν μεταναστεύσει στις αρχές του αιώνα σε σύνολο 1.800 κατοίκων. Η επιρροή της Αμερικής ήταν διάχυτη στο σύνολο του

35. Έτσι περιγράφεται η Αμερική στον Πελοποννησιακό τύπο. Ενδεικτικά: *Καλάβρυτα*, 3/02/1932· *Λακωνία*, 26/02/1906, 8/05/1911· *Νέος Αιών*, 21/09/1903.

πληθυσμού, όπως κατέγραφε η δασκάλα του τοπικού σχολείου στο ημερολόγιό της: «Δεν ακούεται δε και εκ του στόματος των άλλων εμμή η κεχρυσωμένη λέξις Αμέρिका». ³⁶ Η «Αμερική» μετατρέπεται σε λέξη κοινή σε κάθε νοικοκυριό των μεταναστευτικών κοινοτήτων και οι χωρικοί αναφέρονταν σε Πολιτείες και πόλεις της, με την ίδια ευκολία με την οποία συζητούσαν για κάποια κοντινή ελληνική επαρχία ή την Αθήνα (Burgess, 1913, σελ. 143). Στη Ζάκυνθο στα τέλη της πρώτης δεκαετίας ήταν γνωστή η περίπτωση ενός γέροντα χωρικού ο οποίος καυχιόταν ότι γνώριζε επακριβώς τη γεωγραφία των 49 Πολιτειών της Αμερικής χάρη στις επιστολικές αναφορές των μεταναστών γιών του (Δαμίρης, 1911, σελ. 34). Οι γνώσεις, ωστόσο, που κυκλοφορούσαν μέσω των περιγραφών και των αφηγήσεων των απόδημων δεν επέτρεπαν παρά το σχηματισμό μιας αφηρημένης, ανακριβούς και ατελούς εικόνας των Ηνωμένων Πολιτειών ως πολιτικής οντότητας. Τις περισσότερες φορές, άλλωστε, οι αναφορές των ίδιων των μεταναστών παρέπεμπαν σε συγκεκριμένες πόλεις ή τόπους εργασίας, συχνά μάλιστα σε κάποια περίοδο της ατομικής ζωής και σε προσωπικές εμπειρίες (Λαλιώτου, ό.π., σελ. 192-193). Καθώς λοιπόν οι μετανάστες χαρτογραφούσαν βιωματικά την αμερικανική ήπειρο, η σύγχυση των ντόπιων ως προς την πραγματική έκταση των περιοχών, τη θέση τους στο γεωγραφικό χάρτη και τις αποστάσεις ήταν μεγάλη (Jones, 2004, σελ. 36-37). Η ανάγνωση της Αμερικής ως ενιαίου χώρου (Δούνια, ό.π., σελ. 108) λειτουργούσε, ωστόσο, εφησυχαστικά για τους συγγενείς, οι οποίοι αισθάνονταν ότι τα ίχνη των ανθρώπων τους δεν θα χαθούν και ότι θα μπορούσαν να επικοινωνήσουν μαζί τους μέσω κάθε ταξιδιώτη.

Οι μεταναστευτικές κοινότητες της Παλαιάς Ελλάδας εμφανίζονταν σε μεγάλο βαθμό «αμερικανοποιημένες», όπως άλλωστε επιβεβαίωναν και οι ξένοι περιηγητές (Holt, ό.π., σελ. 48). Δεν ήταν μόνο τα σπίτια και οι δημόσιες δωρεές που μαρτυρούσαν την αμερικανική επιρροή αλλά και η ίδια η παρουσία και οι συνήθειες των παλιννοστούντων. Οι μετανάστες έδειχναν να απολαμβάνουν το αίσθημα της πολιτισμικής διαφοράς και της νέας γλωσσικής δεξιοτήτας επιμένοντας στη χρήση των αγγλικών λέξεων, στη διατήρηση των εξαμερικανισμένων ονομάτων και συνηθειών, καθώς και στην επίδειξη των βιομηχανικών τους αγαθών. Τα εικοσαδολάρα που μετέφεραν στην Ελλάδα ή που εσώκλειαν στα γράμματά τους ήταν ιδιαίτερα δημοφιλή στα μεταναστευτικά χωριά, συχνά μάλιστα εντάσσονταν στις καθημερινές συναλλαγές ελλείψει διαθέσιμου συναλλάγματος. Ανταλλάσσονταν από τους κατοίκους της Πελοποννήσου στις τοπικές εμποροπανηγύρεις με καταναλωτικά αγαθά και μέσω των γυρολόγων εμπόρων διαδίδονταν σε μακρινές κοινότητες, οι οποίες δεν διέθεταν αποδήμους (Gounaris, 1989, σελ. 147. Χατζηνικολάου, 2009).

Τα παραδοσιακά τραγούδια της ξενιτιάς ενσωμάτωσαν γρήγορα το αφήγημα της μετανάστευσης στην Αμερική και μοτίβα, όπως το μακρινό θαλάσσιο ταξίδι, οι περιπέτειες των ανδρών στις μεγαλουπόλεις, η ερήμωση των χωριών, ο αποχωρισμός, ο γυρισμός

36. Αναστασία, 1903-1904 (Καρυές, φ. 42, 12^{ος}/1995-2^{ος}/1996).

και ο γάμος των ξενιτεμένων, αποτύπωναν όχι απλώς τις αντιλήψεις, τους φόβους και τις προσδοκίες όσων έμειναν πίσω αλλά και τη σταδιακή πολιτισμική εξοικείωσή τους με το μεταναστευτικό εγχείρημα (Σωνιέ/Saupier, 2004, σελ. 287-297).

*Όποιος θα πάη στ'ν Αμερική
να κάτση ν'το συλλογιστή
σαράντα μέρες θάλασσα
φουρτούνες και ξεράσματα...
Μες στό παπόρι μπήκαμε
στη Νέα Όρκη βγήκαμε
σαν τα πουλιά γυρίζαμε,
κανένα δε γνωρίζαμε*

(Τριανταφυλλίδης, 1952, σελ. 50)

Νέες λέξεις, επίσης, εντάχθηκαν στο τοπικό λεξιλόγιο της κοινότητας: τα «πέυ μπουκ», τα «τσέκια», οι «μπίζνες», το «ολράιτ», το «Μπρούκλιν» (Τσιμπιδάρος, 2001, σελ. 60-61). Ακόμα και οι γυναίκες, οι οποίες αντιμετώπιζαν με φόβο και προκατάληψη τα πρώτα χρόνια την προοπτική της Αμερικής (Κουκουλές, 1954, σελ. 64· Marshall, 1938, σελ. 190-191), ενέταξαν στις συζητήσεις τους την αμερικανική καθημερινότητα των ανδρών τους. «Η ζωή των άλλων, αυτών των απόμακρων άλλων» (Piault, 1987 σελ. 414) μονοπωλούσε τα ενδιαφέροντα και όσων ανδρών παρέμεναν στο χωριό. Οι τελευταίοι αρέσκονταν να σχολιάζουν με άνεση τις πολιτικές εξελίξεις στην Αμερική και το άνοιγμα των δουλειών, να μεταφέρουν με καμάρι όσες πληροφορίες τούς είχαν γράψει οι δικοί τους και να επενδύουν σε αυτές τα δικά τους όνειρα και επιθυμίες. Στα τέλη της πρώτης δεκαετίας, ο Fairchild (ό.π., σελ. 84) είχε εντυπωσιαστεί από τις συζητήσεις των ντόπιων στα καφενεία, οι οποίες περιστρέφονταν γύρω από την οικονομική κρίση του 1907, τις προεδρικές εκλογές και τις ευοίωνες προοπτικές που παρουσίαζε η εκλογή του Ουίλιαμ Χάουαρντ Ταφτ ως Προέδρου των ΗΠΑ.

Οι χρόνοι αναχώρησης και επιστροφής των μεταναστών, η πληρωμή των μεροκάματων κάθε Σάββατο, οι περίοδοι ανεργίας, τα έτη απουσίας σηματοδότησαν για τις οικογένειες των μεταναστών μια αλλαγή στον τρόπο αντίληψης και οργάνωσης του χρόνου. Η μέτρησή του στις μεταναστευτικές κοινότητες δεν ακολουθούσε πλέον μόνο το αγροτικό και χριστιανικό ημερολόγιο αλλά, παράλληλα, και τους ρυθμούς της αμερικανικής βιομηχανικής κοινωνίας. Επηρεαζόταν όχι αυστηρά από τις κυκλικές εναλλαγές των εποχών και τις αγροτικές εργασίες αλλά και από τα προγραμματισμένα δρομολόγια των υπερωκεάνιων εταιριών, τα συμβόλαια εργασίας στην Αμερική, την αναμονή των επιστολών και των εμβασμάτων.³⁷ Η ανέγερση των κοινοτικών ρολογιών στις πλα-

37. Βλ. στη νότια Ιταλία πώς η μετανάστευση των ανδρών επηρέασε την καθημερινότητα των οικογενειών (Reeder, 2003, σελ. 127-141). Για τη μεταβολή στην κουλτούρα της Δυτικής Ευρώπης του τρόπου

τείες, πολύ περισσότερο όμως η επιδεικτική χρήση του ατομικού ρολογιού από τους «Αμερικάνους», πέρα από τους πολλαπλούς άλλους συμβολισμούς τους, σηματοδοτούσαν την επαφή με μια διαφορετική πειθαρχία του χρόνου. Μαρτυρούσαν μια μεταβολή στον τρόπο με τον οποίο οι κάτοικοι των μεταναστευτικών χωριών προσλάμβαναν, διαχειρίζονταν και αποτιμούσαν το χρόνο. Παράλληλα με τις συλλογικές αναπαραστάσεις του χρόνου ως αέναης επανάληψης του παρελθόντος, οι κάτοικοι αντιλαμβάνονταν πλέον και ως άτομα το παρόν τους, προσανατολισμένο προς ένα γραμμικά ανώτερο μέλλον (Levitt and Lamba-Nieves, 2013, σελ. 11–22· Νιτσιάκος, 2003, σελ. 130). Ακολουθώντας αυτούς τους νέους ρυθμούς, οι κάτοικοι έκαναν σχέδια ζωής, προγραμματίζαν τους γάμους, τις γεννήσεις, το χρόνο παραμονής των παιδιών στο σχολείο, τις νέες αναχωρήσεις και την επιστροφή από την Αμερική.

Ειδικά η νεολαία ήταν αυτή η οποία είχε κατεξοχήν επηρεαστεί από τη μαζική μεταναστευτική έξοδο. Κοινωνικοποιούνταν μέσα σε ένα περιβάλλον στο οποίο οικογενειακές και ατομικές διαδρομές και στρατηγικές, ταυτότητες, μνήμες, μορφές κατανάλωσης, κοινωνικοπολιτισμικές πρακτικές, τρόποι ανατροφής ενσωμάτωναν διεθνικές έξεις και πρακτικές (Vertovec, 2004, σελ. 977). Η «Αμερική», λέξη μαγική, η οποία ταυτιζόταν με τη γη των ονείρων, του χρυσού και της ευκαιρίας, προκαθόριζε τις επιλογές της. «Τα μικρά παιδιά των λαϊκών τάξεων ονειροπολούν την εποχήν, που θα ημπορούν “να κάμουν πανιά” από το χωρίον των και οι έφηβοι δεν βλέπουν την ώραν πότε να συμπληρωθή ο ναύλος ή προσεγγίση το υπερωκεάνειον», σχολίαζε μελετητής όταν είχαν ήδη συμπληρωθεί τρεις δεκαετίες εξόδου προς την Αμερική (Δένδιας, 1919, σελ. 91). Στην ίδια παρατήρηση προέβιαν στις αρχές του αιώνα ο Λυκούδης (ό.π., σελ. 24) και ο Αμερικανός Πρόξενος Τζορτζ Χόρτον (Fairchild, ό.π., σελ. 223). «Στα παιδικά μου χρόνια, προ παντός στη ρούγα, πολύ μιλούσαν για την ξενιτιά», θυμόταν ένας μετανάστης καταγόμενος από το Τσουνι Λακωνίας. Κοινωνικοποιημένος με τις συζητήσεις για την Αμερική, βίωνοντας παράλληλα τη μετανάστευση του δικού του πατέρα και αρκετών συγγενών του, έβλεπε και τη δική του αναχώρηση για την Αμερική στο Μεσοπόλεμο να είναι προδιαγεγραμμένη (Γρηγόρης, 2000, σελ. 192, 193, 198).

Η Αμερική πρωταγωνιστούσε στα παιγνίδια, στην καθημερινότητα και τα όνειρα των παιδιών. Στο Νεοχώρι Λακωνίας, το αγαπημένο παιδικό παιγνίδι αντανάκλασε όλες τις παραστάσεις και τις εικόνες με τις οποίες είχε γαλουχηθεί η νέα γενιά την περίοδο της μεταναστευτικής εξόδου. Ονομαζόταν οι «Αμερικάνοι» και επρόκειτο για ένα παιγνίδι κοινωνικών ρόλων, οι οποίοι αναπαριστούσαν την κοινωνική πραγματικότητα έτσι όπως είχε διαμορφωθεί μέσα από τη μαζική αποδημία των ανδρών του χωριού.³⁸

με τον οποίο αντιλαμβάνονταν οι άνθρωποι το χρόνο βλ. την κλασική μελέτη του Τόμσον/Thompson (2008).

38. Η Παπαθανασίου (ό.π., σελ. 277-282) στη μελέτη της για την παιδική ηλικία στο Κροκύλειο Δωριδας αναρωτιέται αν τα περιορισμένα ευρήματά της για τα παιγνίδια κοινωνικών ρόλων μεταξύ των αγοριών οφείλονται στη μαζική μετανάστευση των ανδρών και τη μακροχρόνια απουσία του πατρικού προτύπου.

Αποτελούσε μια πολεμική αναμέτρηση ανάμεσα σε δύο αντίπαλες ομάδες αγοριών, οι οποίες εκπροσωπώντας τους ντόπιους και τους «Αμερικάνους», αντίστοιχα, διεκδικούσαν τα κορίτσια της κοινότητας. Σε μια περίοδο κατά την οποία κάθε κοπέλα εξαρτούσε το μέλλον της από το γάμο με ένα μετανάστη, η έκβαση του παιγνιδιού έδειχνε προβλέψιμη και μη αναστρέψιμη (Marshall, 1938, σελ. 74).³⁹

Αγόρια και κορίτσια μεγάλωναν «κοιτάζοντας προς την Αμερική» (Fairchild, ό.π., σελ. 93). Η μετανάστευση των ανδρών και ο γάμος των κοριτσιών με έναν «Αμερικάνο» αντανakλούσαν τον έμφυλο χαρακτήρα του κοινωνικού φαντασιακού απέναντι στη μετανάστευση. Ποικίλες εικόνες και μηνύματα μεταφέρονταν μέσα στο διεθνικό πεδίο επηρεάζοντας τον τρόπο με τον οποίο οι νέοι αξιολογούσαν τις δυνατότητες και τα οφέλη της δικής τους κινητικότητας ή εκείνης των υπόλοιπων μελών της οικογένειας (Mahler and Pessar, 2001, σελ. 450-451). Η πίεση, μάλιστα, που ασκούσαν οι μετανάστες για την αναχώρηση του επόμενου συγγενή ήταν μεγάλη, όπως φαίνεται στο απόσπασμα επιστολής μετανάστη προς τη μητέρα του:

«Εδώ είναι ζωή και όχι αυτού· χάνει κανείς τον νου του εδώ μέσα, αυτού έδωκε ο Θεός τη νύχτα και εδώ τη μέρα. [...] Να πουλήσης ένα χωράφι για να μάσης τα ναύλα του Παναγιωτάκη και να μου τον στείλεις γλήγορα εδώ να νοιώξη τα μάτια του. Αν δεν τον στείλεις δεν θέλω να ξέρω για σας ούτε και θα σας ξαναγράψω, μη λυπηθείς το χωράφι, αργότερα θα σου στείλω πολλά χρήματα και το ξαναγοράζεις»

(Καλπούζος, 1917, σελ. 133-134).

Τη φαντασία των νέων έθρεφαν φυσικά οι ελκυστικές πολιτισμικές κατασκευές του αστικού εκσυγχρονισμού οι οποίες απέκλιναν από τη ζώσα εμπειρία τους, όπως οι φωτογραφίες με τους κουστουμαρισμένους συγγενείς έξω από κάποια αμερικανική επιχείρηση και τα ασπρόμαυρα πορτραίτα που είχαν τραβηχτεί σε κάποιο φωτογραφικό στούντιο. «Η ενδυματολογική μεταμόρφωση των μικρών λούστρων σε τραπεζίτες» εντυπωσίαζε τους συνομήλικούς τους στην Ελλάδα (Constant, 2005, σελ. 151), στον ίδιο βαθμό που διήγειραν τη φαντασία τους τα γράμματα με τις ειδήσεις των αποδήμων, τα εμβάσματα και τα δέματα με τα εξωτικά αμερικανικά αγαθά. Αν και γνώριζαν ότι οι δουλειές που τους περίμεναν ήταν δύσκολες και ταπεινές, ωστόσο το γόητρο που ασκούσε πάνω τους το αστικό πρότυπο φαίνεται ότι ήταν ισχυρό. «Και εδώ που κάθομαι τι κάμνω; Θα υπάγω εκεί να γίνω λούστρος να φορώ και “ψηλό καπέλλο”»,

Ωστόσο, παιγνίδια με έντονα έμφυλο χαρακτήρα, όπως οι «Αμερικάνοι», καταδεικνύουν ότι οι διεθνικές ροές επέτρεπαν τη φαντασική ταύτιση με τον κόσμο των μεγάλων.

39. Βλ. καταγραφές από λαογράφους «αμερικανικών» παιδικών παιχνιδιών και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες αποστολής μεταναστών. Στην Ουγγαρία το παιγνίδι «μάντεψε τι» αφορούσε επαγγέλματα που ασκούσαν οι συμπατριώτες τους στην Αμερική (Wyman, ό.π., σελ. 184).

απαντούσε με αυτοπεποίθηση στο δημοσιογράφο του *Νέου Άστεως* στις 7/03/1902 ένα παιδί ηλικίας 10-12 χρόνων, έτοιμο να αναχωρήσει από το σιδηροδρομικό σταθμό της Τρίπολης (Λυκούδης, ό.π., σελ. 34). Δεν ήταν μόνο η οικονομική πίεση και οι οικογενειακές υποχρεώσεις που ενθάρρυναν τη γεωγραφική κινητικότητα των νέων αλλά και οι προσωπικές επιθυμίες και προσδοκίες για το τι ήθελαν να γίνουν και πώς ήθελαν να τους βλέπουν οι άλλοι (Mills, 1997, σελ. 37-61). Στις νέες φανταστικές δυνατότητες που παρουσίαζε η Αμερική συμπεριλαμβανόταν η κοινωνική καταξίωση μέσα από την υιοθέτηση συμβόλων της αστικής επιτήδευσης.

Η αναμονή του ταχυδρόμου, στιγμή με απίστευτη πυκνότητα για τις οικογένειες των μεταναστών, βιώνόταν από όλο το χωριό με μεγάλη ένταση. Η άφιξη ενός γράμματος και κυρίως το πάχος του, ενδεικτικό του εγχρήματου περιεχομένου του, προσέλκυαν την προσοχή των κατοίκων, οι οποίοι έσπευδαν να ευχηθούν στους παραλήπτες και να κερασθούν στην υγεία του αποστολέα (Marshall, ό.π., σελ. 74). Ακόμα πιο σημαντική ήταν η ιεροτελεστία της ανάγνωσής του, στην οποία συνήθως διαμεσολαβούσαν οι εγγράμματοι του χωριού ή τα μεγαλύτερα παιδιά (Γρηγόρης, 2000, σελ. 195). Ήταν η προνομιά στιγμή της επικοινωνίας με τους απόντες μετά την οποία ο καθένας αναδιπλωνόταν στη δική του ζωή (Pialut, 1987, σελ. 406).

«Είμουν μικρό παιδί ακόμη, όταν το πρώτον ησθάνθην ξενιτιάν και ταύτην με το γράμμα, που εξ αυτής ανυπομόνωσ το περιεμένομεν. Τας πικρίας της, κατεπράϋνεν η λήψις τούτου με το περιεχόμενόν του, ζωγραφίζοντος τον ξενιτευμένον μας, πώς ζη, και πού ευρίσκειται»,

περιέγραφε τη δεκαετία του 1920 σε τοπικό περιοδικό Λάκωνας αρθρογράφος.⁴⁰ Ομοίως το άνοιγμα των δεμάτων με τα ρούχα και τα δώρα και οι «αμερικανικές» επιταγές που προορίζονταν για τις σπουδές των παιδιών, προσέφεραν ευτυχία και ανεμελιά, ταυτόχρονα όμως ενίσχυαν το θαυμασμό και την περιέργεια για το μυθικό αυτό κόσμο (Χάρης, 1955, σελ. 263-264). Χάρη σ' αυτά τα υλικά αγαθά τα παιδιά προσλάμβαναν τους τόπους ως διαφοροποιημένους και ιεραρχημένους με κριτήριο τον πλούτο τους, ταυτόχρονα όμως στενά συνδεδεμένους χάρη στα εθνοτοπικά δίκτυα (Coe, 2012, σελ. 920). Ο Fairchild (ό.π., σελ. 83-105) περιέγραψε τον τρόπο με τον οποίο οι εγκατεστημένοι στις ΗΠΑ μετανάστες ενθάρρυναν τους συμπατριώτες τους στην απόφαση της πραγματοποίησης ενός τόσο μεγάλου γι' αυτούς εγχειρήματος και συνέβαλλαν στην επιτυχία του παρέχοντας πληροφόρηση, υλική και ηθική υποστήριξη. Μέσα από το παράδειγμα ενός εφήβου από τα Τσιπιανά Αρκαδίας κατέδειξε ότι ούτε η οικονομική απόγνωση ούτε ο μιμητισμός αρκούσαν για να διαμορφώσουν τα σχέδια ζωής. Η

40. Μαλεβός, 16, 7^ο/1922, σελ. 9.

απόφαση δεν λαμβανόταν πάνω σε μια «άγραφη πλάκα» αλλά βάσει πληροφόρησης και εμπειρίας συσσωρευμένης από τα μεταναστευτικά δίκτυα.

Η Αμερική ήταν παρούσα στα σπίτια τους με τις φωτογραφίες των απόδημων συγγενών και τα αντικείμενα που μετέφεραν οι ίδιοι και που επιδείκνυαν ως σύμβολα του μοντέρνου τρόπου ζωής. Ήταν, επίσης, ζωντανή στο σχολείο, το οποίο ήταν εξοπλισμένο με τις δωρεές των ομογενών, συχνά μάλιστα στολισμένο με αμερικανικές σημαίες και με φωτογραφίες δωρητών. Δεν έλειπε ούτε από τις θρησκευτικές τελετές και τις εθιμοτυπικές εκδηλώσεις της κοινότητας. Η ομαδική αναχώρηση των νέων μεταναστών από την πλατεία του χωριού, για παράδειγμα, εγγραφόταν στη μνήμη της νεολαίας ως ένα συλλογικό γεγονός πλαισιωμένο από κοινοτικά έθιμα. Πραγματοποιούνταν συνήθως μετά από κάποια θρησκευτική εορτή ή γάμο, συνοδευόταν απαραίτητα από τον εκκλησιασμό και τον αποχαιρετισμό της κοινότητας συνοδεία οργανοπαιχτών (Κουκουλές, 1954, σελ. 43· Μπρεδήμας, 2003, σελ. 54-55· Παπανικόλα, ό.π., σελ. 149-150· Τσολομήτης, 2000, σελ. 100-101). Παρόμοια τελετουργία πανηγυρικού όμως χαρακτήρα πλαισίωνε την άφιξη ενός «Αμερικάνου» προσφέροντας νέο υλικό για τα όνειρα, τις προσδοκίες και τις φιλοδοξίες των νέων. Ο μετανάστης έμπαινε θεατρικά στο χωριό σαν μεσαιωνικός ιππότης, καβάλα στο στολισμένο άλογο του αγωγιάτη με το χωριό όλο να συνοδεύει την πορεία του και τα παιδιά να περιεργάζονται εντυπωσιασμένα την αμφίεση και τα μπαούλα του και να μιμούνται τις αμερικανικές εκφράσεις του. Το σπίτι του πλημμύριζε για μέρες από συγχωριανούς, οι οποίοι αναζητούσαν πληροφορίες για τους δικούς τους ξενιτεμένους και τεκμήρια της προκοπής του νεοαφιχθέντα. Στις υποχρεώσεις του «Αμερικάνου» περιλαμβάνονταν ο εκκλησιασμός, η εκπλήρωση του τάματος της επιστροφής με μια γενναία δωρεά και η διοργάνωση γλεντιού. Οι συναντήσεις των αντρών μεταφέρονταν στο καφενείο, όπου τα κεράσματα και οι αφηγήσεις του προσέλκυαν μικρούς και μεγάλους (Θεοφίλης, 1995, σελ. 24-25· Κουκουλές, ό.π., σελ. 60-63, 74-80· Marshall, ό.π., σελ. 76).

Σε αυτό το δημόσιο χώρο της ομοκοινωνικής συναναστροφής διαμορφώνονταν σε μεγάλο βαθμό οι έμφυλες ιδεολογίες της μετανάστευσης και δομούσαν εναλλακτικές νεανικές ανδρικές υποκειμενικότητες. Η άμεση οπτική επαφή με την ενδυματολογική ετερότητα του μετανάστη και η λεκτική ανταλλαγή δημιουργούσαν την επιθυμία στους νεαρούς θαμώνες να βιώσουν οι ίδιοι αισθητηριακά και ενσώματα την κοινωνική και πολιτισμική πραγματικότητα της μακρινής χώρας (Σιώτου, 2015, σελ. 75-76). Στις συναντήσεις αυτές το ηδονοβλεπτικό βλέμμα των «ακίνητων» (ακόμα) νεαρών ανδρών τραβούσε ο πλούτος που έφερε το σώμα των «Αμερικάνων». Η υλική επιτυχία τους εντυπωσίαζε, ωθούσε στη «φθονερή σύγκριση» μαζί τους και μετατρέποταν σε πρότυπο. Η επιθυμία τους τρεφόταν ακόμα περισσότερο μέσα από τις επιτελεστικές πρακτικές κατανάλωσης και τις αφηγηματικές ικανότητες του μετανάστη. Η επιδεικτική διάθεση χρήματος για το γλέντι της παρέας και οι «αμερικανικές ιστορίες» διαμόρφωναν ισχυρά και ανθεκτικά πρότυπα αρρενωπότητας συνδεδεμένα με την κατοχή άφθονου ρευστού

χρήματος. Ο «αμερικανικός πλούτος» αποκτούσε πρόσθετη αξία για τους θαμώνες μέσα από την απόκρυψη του ακριβούς τρόπου απόκτησής του και την απόσταση που είχε μεσολαβήσει ανάμεσα στο χρόνο συσσώρευσης και κατανάλωσής του (Ahmad, 2009, σελ. 311–316· Osella and Osella, 2000, σελ. 120-122).

Οι καυχηματίες μετανάστες υπερέβαλλαν στην παρουσίαση της κατάστασης στην Αμερική, τα καλά μεροκάματα και τον τρόπο ζωής στις μεγαλουπόλεις αποκρύπτοντας σκόπιμα τις δυσκολίες και αποτυχίες τους. Στις ιστορίες τους κυριαρχούσε μια επιλεκτική και εν μέρει ανακατασκευασμένη ανάμνηση της Αμερικής. Ήταν αυτή η εκδοχή της αμερικανικής πραγματικότητας που έτρεφε τη φαντασία των εφήβων (Δογάνης, ό.π., σελ. 67), αύξανε το αίσθημα της στέρησης, παράλληλα όμως ικανοποιούσε και τις προσδοκίες τους γύρω από το «μεταναστευτικό μύθο» που είχε ήδη διαμορφωθεί. Οι αφηγήσεις ως πολιτισμικές κατασκευές προσπαθούν ακριβώς να προσαρμόζονται στο κοινωνικοπολιτισμικό περιβάλλον με το οποίο ο αφηγητής ταυτίζεται και να ανταποκρίνονται στις εδραιωμένες αντιλήψεις γύρω από έναν αξιόπιστο και αποδεκτό τρόπο ζωής. Αντανακλούν όχι μόνο το παρελθόν το αφηγητή αλλά και το παρόν του, την αίσθηση δηλαδή που έχει για τον εαυτό του και την πολιτισμική ταυτότητά του (Olwig, 1999, σελ. 269, 279). Οι μετανάστες λειτουργώντας αρχικά ως μεσολαβητές απέβλεπαν στο να καταστήσουν προσιτό το ανοίκειο, με τον καιρό όμως επιχειρούσαν περισσότερο να διατηρήσουν ζωντανή και να επενδύσουν με τοπικά νοήματα τη διεθνή εμπειρία την οποία πλέον μοιραζόταν άμεσα ή έμμεσα και η υπόλοιπη κοινότητα (Golbert, 2001, σελ. 720-722). Είχαν γίνει οι πιο σημαντικοί διαμορφωτές των απόψεων, των εικόνων και παραστάσεων για την Αμερική και είχαν συμβάλει σε μεγάλο βαθμό ώστε «η ίδια η μεταναστευση να εξελιχτεί σε κύρια αιτία της μετανάστευσης» (Brunnbauer, ό.π., σελ. 68).

Εικόνες του εξωτερικού κόσμου και νέα κοινωνικά πρότυπα εισέβαλλαν, λοιπόν, μέσω των μεταναστών σε χωριά τα οποία δεν επικοινωνούσαν εύκολα με τις πόλεις και δεν είχαν τις παραστάσεις και τα ερεθίσματα που προσέφεραν οι ναυτικοί, οι παραθεριστές, οι σπουδαστές, οι ταξιδιώτες, τα βιβλία και αργότερα ο κινηματογράφος (Βεντούρα, 2012, σελ. 103).⁴¹ Ιστορίες με τα τεχνολογικά θαύματα της Αμερικής, όπως οι άμαξες που έτρεχαν στους δρόμους χωρίς άλογα και τα πανύψηλα κτίρια (Fairchild, ό.π., σελ. 91), χιουμοριστικά ανέκδοτα, στα οποία πρωταγωνιστούσαν οι άπειροι μετανάστες, αξιοπερίεργες αφηγήσεις για «τις γυναίκες που κάπνιζαν και κάθονταν σταυροπόδι σαν άντρες» (Παπανικόλα, ό.π., σελ. 109) και άνισες συγκρίσεις ανάμεσα στους δύο τόπους διαμόρφωναν μια νεανική κουλτούρα με εξωστρεφή προσανατολισμό και διεθνικές αναφορές. Η υπερατλαντική μετανάστευση προσλαμβανόταν ως ο κύριος, αν όχι ο μοναδικός, τρόπος κοινωνικής ανόδου, δίαυλος υλοποίησης των αυξανόμενων προσωπικών προσδοκιών και κατάκτησης της προσωπικής ελευθερίας. Αντίθετα, η παραμονή σε κοινότητες με μαζική αποδημία ισοδυναμούσε με καθήλωση σε ένα τόπο έντονα «θηλυκοποιημένο»,

41. Βλ. τη συμβολή των ναυτικών στη διάδοση των παραστάσεων της πόλης σε ένα απομονωμένο ναυτικό χωριό στη μελέτη της Μπεοπούλου (1987).

ταυτισμένο με τους ανήμπορους. Δύσκολα μπορούσε κανείς να κλονίσει την εδραιωμένη πεποίθηση ότι η τύχη και η προκοπή περίμενε μόνο εκείνους οι οποίοι μπορούσαν να φύγουν για την Αμερική (Reeder, ό.π., σελ. 6· United States Senate, 1911a, σελ. 56).

Πληροφορίες, εικόνες και ιστορίες από την Αμερική ανταλλάσσονταν στις τοπικές κοινωνίες και μετατρέπονταν σε καθημερινή «εμπειρία» που διεκδικούσαν όλοι. Δεν είναι, άλλωστε, μόνο η πράξη της μετακίνησης αλλά και η αφήγησή της που παράγει εμπειρίες. Οι αφηγήσεις ιστοριών από την Αμερική δεν αποτελούσαν πράγματι συνήθεια αποκλειστικά των μεταναστών, οι οποίοι διέθεται τις εμπειρίες και τις δεξιότητες προβολής τους, αλλά και των κατοίκων, οι οποίοι δεν είχαν ταξιδεύσει ποτέ. Οι τελευταίοι διεκδικούσαν και αυτοί την αυθεντία στο συγκεκριμένο τομέα αντλώντας αφηγηματικό υλικό από τον πολιτισμικό αφηγηματικό πλούτο των συγγενών και συμπατριωτών μεταναστών (Fairchild, ό.π., σελ. 84· Golbert, ό.π., σελ. 721-722). Αναπαρήγαν ιστορίες ενισχύοντας ακόμα περισσότερο τον διεθνικό προσανατολισμό και τις εξωστρεφείς πολιτισμικές προοπτικές των νέων. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση της «Αμερικάνας», η οποία, μολονότι η ίδια είχε βγει έξω από το χωριό μόνο μία φορά και αυτή για να επισκεφτεί τους γιατρούς της πλησιέστερης πόλης, συνήθιζε να τρέφει τα όνειρα των παιδιών της με τις ιστορίες της Αμερικής. Οι περιγραφές της για «τις μηχανές που χρησιμοποιούσαν οι γυναίκες για να καταπιούν τη σκόνη από το σπίτι», «τους απόπατους μέσα στα αμερικανικά σπίτια», «το τρεχούμενο νερό και τη ζέστη που έφταναν στις κάμαρες» έκαναν τα παιδιά να κρέμονται από το στόμα της με τον ίδιο τρόπο που και η ίδια εξαρτιόταν από τις αφηγήσεις του άντρα της κάθε φορά που επέστρεφε στο χωριό (Γκατζογιάννης, 2017, σελ. 249-250, 259-260).

Μέσα σ' αυτό το διεθνικό περιβάλλον τα αγόρια προσδοκούσαν να ενταχθούν σε κάποιο μεταναστευτικό δίκτυο και να ζήσουν το «αμερικανικό όνειρο». «[E]ν έτει 18 το 1906 απεφάσισα να ταξιδεύσω διά την Αμερικήν, καθ' ότι έβλεπα [ότι] πολὺς κόσμος εταξίδευαν διά χρήματα», κατέγραφε στο ημερολόγιό του με απόλυτη φυσικότητα ο Χρήστος Θεοδωρακόπουλος. «Εταξίδευσα δε κατ' εποχήν όπου έκαμνα και έρωτα με μίαν δεσποινίδα αλλά η Αμερική μας τα έκαμνε σαλάτα» (Καββαδίας, 2013, σελ. 11-12). Για τον νέο η αναχώρηση φαίνεται ότι προτασσόταν ως στόχος ζωής παρά τον αντίκτυπο που είχε στη συναισθηματική του ζωή. Η μετανάστευση είχε πράγματι ενταχθεί στο ρεπερτόριο των επιλογών όσων προσδοκούσαν τη βελτίωση των συνθηκών ζωής τους και ειδικά εκείνων οι οποίοι είχαν απόδημους συγγενείς και μπορούσαν να εξασφαλίσουν το εισιτήριο. Στην πραγματικότητα αισθάνονταν «Αμερικάνοι» προτού ζήσουν στην Αμερική (Marshall, ό.π., σελ. 78). Φαντάζονταν ήδη τον εαυτό τους αλλού και είχαν μπει σε μια διαδικασία προετοιμασίας για την προσαρμογή τους στο νέο γλωσσικό, πολιτικό και κοινωνικο-οικονομικό περιβάλλον, μελετώντας μεταναστευτικούς οδηγούς και μεθόδους εκμάθησης της αγγλικής. Καθώς η μετανάστευση αποτελούσε κατεξοχήν ανδρική εμπειρία, η πραγματοποίησή της βιωνόταν ως το πέρασμα στην ενηλικίωση. Αποτελούσε, άλλωστε, μια εμπειρία που για πολλούς προηγούνταν ή και αντικαθιστούσε εκείνη του

στρατού και που περιλάμβανε την αγορά του πρώτου κοστουμιού, τις ιατρικές εξετάσεις, την επαφή με την πόλη, το υπερωκεάνιο ταξίδι, την επιθεώρηση στο αμερικανικό έδαφος.

Φιλοδοξίες, σχέδια ζωής και όνειρα επενδύονται συνεπώς «κάπου αλλού» και όχι στην απομονωμένη ορεινή γενέτειρα, ούτε φυσικά στη δύσκολη αγροτική ζωή.⁴² Εξαιτίας των «Αμερικάνων» οι ορεινές κοινότητες φάνταζαν περισσότερο από ποτέ μικρές και απομονωμένες και η παραμονή σε αυτές ασφυκτική και στερημένη· αντίθετα ο έξω κόσμος εμφανιζόταν καταπληκτικά πλησίον και ο εκπατρισμός η σωτηρία τους (Παπαθανασίου, *ό.π.*, σελ. 314-315). «[Α]φ' ης εποχής ήρχισεν η μετανάστευσις ταυτοχρόνως ήρχισαν να εκπολιτίζωνται τα διάφορα χωρία, [...] οι δε άνθρωποι εξηγενίσθησαν και ήρχισαν να εννοώσι και εξ άλλης απόψεως τον κόσμον», σημείωνε το 1903 η δασκάλα της Αράχωβας.⁴³ Η νεαρή δασκάλα δεν κατέγραφε μόνο τις υλικές επιπτώσεις της μετανάστευσης, διέβλεπε ήδη από τις αρχές του αιώνα τις ανακατατάξεις σε επίπεδο αξιών και νοοτροπιών των κατοίκων, οι οποίες θα τροφοδοτούσαν το μεταναστευτικό ρεύμα σταθερά τις επόμενες δεκαετίες μετατρέποντας τη συγκεκριμένη λακωνική κοινότητα σε τυπική διεθνή μεταναστευτική κοινότητα. Για τους νέους οι οποίοι είχαν γαλουχηθεί μέσα σε ένα τέτοιο περιβάλλον το ερώτημα-εμμονή δεν ήταν το *πού*, αλλά το *πότε* και το *πώς* θα μεταναστεύσουν (De Haas, 2006, σελ. 133-134). Ακόμα και αν τελικά δεν κατάφερναν να μετακινηθούν, η νέα νοοτροπία είχε αναπτυχθεί, καθώς η καθημερινότητά τους έχει ενθικευθεί σε ένα διεθνικό πεδίο αλληλοσυνδεόμενων ιδεών, ιστοριών και ταυτοτήτων (Golbert, *ό.π.*, σελ. 725· Hannerz, 1996, σελ. 11). Με τους παλιννοστούντες να αποτελούν όχι απλώς ζωντανές αναπαραστάσεις της ζωής στην Αμερική αλλά και φορείς της μνήμης της, η μετανάστευση αποτέλεσε ένα ανθεκτικό γεγονός της κοινωνικής ζωής στις μεταναστευτικές κοινότητες, ένας «τόπος μνήμης» στον οποίο επενδύονταν ελπίδες και προσδοκίες, ακόμα και όταν μετά το 1924 τα ποσοστά της αποδημίας συρρικνώθηκαν δραματικά (Brunnbauer, *ό.π.*, σελ. 82, 125).

2. Νέοι υλικοί όροι

2.1 Κατανάλωση

Η αγροτική οικονομία των απομονωμένων γεωγραφικά και πυκνοκατοικημένων -σε σχέση με τους διαθέσιμους φυσικούς πόρους και την ανάπτυξη τους- ορεινών κοινοτήτων της Παλαιάς Ελλάδας τελούσε σε όλο το 19ο αιώνα υπό ένα ιδιόμορφο καθεστώς συμβίωσης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής με την οικονομία αυτοσυντήρησης.

42. Ο Κάρλο Λέβι/Levi (2014, σελ. 137-140) παρατηρούσε για τους χωρικούς της Λουκανίας ότι η Νέα Υόρκη αποτελούσε τη «Γη της Επαγγελίας» τους ενώ η Ρώμη την πρωτεύουσα των ευγενών. Τη συμβολική αυτή ταύτιση τους με την Αμερική καταδείκνυε το αμερικανικό δολάριο και η φωτογραφία του Ρούσβελτ που κρέμονταν στα σπίτια τους δίπλα στην εικόνα της Μαντόνα.

43. Αναστασία, 1903-1904 (*Καρυές*, φ. 42, 12^{ος}/1995-2^{ος}/1996).

Το καθεστώς μικροϊδιοκτησίας, η διαφορικότητα των καλλιεργειών που επέβαλλαν οι παραδοσιακοί τρόποι εργασίας και ο ανεπαρκής εξοπλισμός, καθώς και η περιορισμένη οικόσιτη κτηνοτροφία δεν επέτρεπαν την αυτάρκεια της χωρικής οικογένειας, επιβάλλοντας τη συμπλήρωση των αυτοκαταναλούμενων προϊόντων με την αγορά των άκρως απαραίτητων διατροφικών και βιοτεχνικών προϊόντων. Μικρό ή μεγάλο πλεόνασμα από εμπορευματικά προϊόντα, υπηρεσίες και παραπληρωματικές εξειδικευμένες εργασίες γίνονταν πηγές χρήματος για την οικονομία του χωριού, οπωσδήποτε όμως όχι επαρκείς για τις ανάγκες του. Η εποχική ή προσωρινή μετανάστευση των αντρών σε σταφιδοπαραγωγικές περιοχές ή σε εμπορικά κέντρα της Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας εξασφάλιζε τους πρόσθετους εισοδηματικούς πόρους που η οικογένεια είχε ανάγκη για τη συντήρησή της, την καταβολή του εγχρήματου μέρους των βαρύτατων κρατικών φόρων, της προίκας και των πιστωτικών δανείων, καθώς επίσης για την πρόσβαση στις εξειδικευμένες υπηρεσίες των διαφόρων επαγγελματιών (Ασδραχάς, 1988, σελ. 43-55· Καραποστόλης, 1979, σελ. 25-26· Petmezaz, 1995, σελ. 431-446· Τσουκαλάς, 2006, σελ. 85-96).

Με ιδιαίτερα επισφαλή, ωστόσο, τη θέση τους μέσα στην οικονομία της αγοράς οι αγροτικοί πληθυσμοί αναγκάζονταν συχνά να αναδιπλωθούν σε αυτοκαταναλωτικά συστήματα. Η έλλειψη χρημάτων ιδιαίτερα σε περιόδους γεωργικών κρίσεων αλλά και το ανύπαρκτο οδικό δίκτυο καθιστούσαν το εμπόριο στις κλειστές κοινότητες περιορισμένο και δαπανηρό και την κυκλοφορία των όποιων υλικών αγαθών ασήμαντη για την κοινωνική διαφοροποίηση των κατόχων τους (Αγριαντώνη, 1999, σελ. 185· Παπαθανασίου, ό.π., σελ. 110-112· Fairchild, ό.π. σελ. 62). Με την οικογενειακή οικονομία να βασιζείται στη λιτότητα, η πρόσληψη της φτώχειας ταυτιζόταν περισσότερο με την πείνα, ενώ οι βελτιωμένες οικονομικές δυνατότητες των αγροτικών πληθυσμών διαφαίνονταν κυρίως από το καθημερινό διαιτολόγιο και την κάλυψη των στοιχειωδών ενδυματολογικών αναγκών τους (Παπαθανασίου, ό.π., σελ. 107-125). Η ροή των αμερικανικών εμβασμάτων επέφερε, ωστόσο, σημαντικές αλλαγές στη λειτουργία της οικογενειακής και της τοπικής οικονομίας. Ο μετανάστης, όπως δήλωνε το 1931 ο Καραβίδας (σελ. 440), «εκήρυξε τον θάνατον του αρχαίου θεού της αυτάρκειας· μετά καιρόν έφερε στο σπίτι το ποθητόν χρήμα».

Η μετάβαση στην Αμερική και η τακτική αποστολή μικροποσών άρχισαν να βελτιώνουν αισθητά την καθημερινότητα των οικογενειών. Χρωσμένοι μέχρι τότε οίκοι κατάφερναν πλέον να εξασφαλίζουν τα χρεώδη και να διαθέτουν κάποιο απόθεμα μετρητών για τις έκτακτες ανάγκες χωρίς να εξαρτούν την τύχη και τη γη τους από τους τοκογλύφους (Δημητρακόπουλος, ό.π., σελ. 88· Μασκαλέρης, ό.π., σελ. 98). Οι οικογένειες των μεταναστών προμηθεύονταν από την αγορά όλο και πιο συχνά βασικά διατροφικά αγαθά που δεν παρήγαν, όπως κρέας, γαλακτοκομικά και φρούτα, εμπλούτιζαν τη

διατροφή τους με αποικιακά είδη,⁴⁴ ενώ ξόδευαν στα εμπορικά της πόλης και τα επαρχιακά παζάρια για την αγορά ετοιμών ενδυμάτων, υφασμάτων και υποδημάτων. Τεχνίτες και έμποροι φαίνεται ότι ήταν ιδιαίτερα ευνοημένοι από τις νέες καταναλωτικές ανάγκες των οικογενειών των μεταναστών. Οι Γορτύνιοι, για παράδειγμα, συνέρρεαν στο γειτονικό Κουμάνι για να εξαργυρώσουν τις επιταγές τους στο τοπικό Ταχυδρομείο και με την ευκαιρία έκαναν τις αγορές τους στα καταστήματα χρησιμοποιώντας συχνά χαρτονομίσματα δολαρίων.⁴⁵ Την κεντρική πλατεία της Τρίπολης, τα καφενεία και τα εμπορικά πλημμύριζαν οι κάτοικοι της Τεγέας κάθε φορά που ήθελαν να πραγματοποιήσουν τις τραπεζικές τους συναλλαγές, ενώ στη Σπάρτη κατέβαιναν τα «δολαριούχα» χωριά του Πάρνωνια (Ροδάς, 1927, σελ. 139, 176). Στα χωριά της Λακωνίας όπου κυκλοφορούσαν άφθονα τα «πράσινα μεγάλα χαρτονομίσματα», πλανόδιοι μικροπωλητές από μακρινές περιοχές, όπως τη Ναύπακτο, έκαναν χρυσές δουλειές με τις οικογένειες των ξενιτεμένων (Χατζηνικολάου, 2009). Τα οικονομικά ευεργετήματα της μετανάστευσης διαχέονταν γεωγραφικά και κοινωνικά σε περισσότερες πληθυσμιακές ομάδες από εκείνες που αρχικά είχε εμπλέξει η μεταναστευτική διαδικασία.

Τα δολάρια, όμως, δεν αύξησαν μόνο τις καθημερινές ανάγκες, άλλαξαν, επίσης, τους νοητικούς ορίζοντες και τις προσδοκίες των κατοίκων της ελληνικής επαρχίας, διαμόρφωσαν νέες καταναλωτικές συνήθειες και διαφορετικές νοοτροπίες. «Η μετανάστευσις [...] έδωκεν ώθησίν τινα εις την ευμάρειαν, άγνωστον πρότερον παρά τοις χωρικοίς», παρατηρούσε ο Νομάρχης Αρκαδίας το 1912 (Ρέπουλης, ό.π., σελ. 141-142). Οι τομείς στους οποίους κατεχοχίη εκδηλώθηκε αυτή η «ευμάρεια» ήταν φυσικά το ντύσιμο και τα σπίτια. Η διαφορά, όμως, με το παρελθόν δεν αφορούσε μόνο τις αυξημένες δαπάνες των κατοίκων για την κάλυψη των ενδυματολογικών και οικιστικών αναγκών τους αλλά και την υιοθέτηση νέων προτύπων. Τα εμβάσματα μετασχημάτιζαν σταδιακά τις επιλογές και το γούστο ανδρών και γυναικών στρέφοντάς τους προς την υιοθέτηση αστικών συνηθειών (Καραβίδας, ό.π., σελ. 460-461).

Οι νεωτεριστικές αντιλήψεις για την εξωτερική περιβολή δεν ήταν φυσικά εντελώς άγνωστες ακόμα και για τους ορεινούς αγροτικούς πληθυσμούς, η εξοικείωση, ωστόσο, των ίδιων των μεταναστών με τη μόδα των βιομηχανικών προϊόντων και, κυρίως, η εξασφάλιση χρημάτων τα οποία θα μπορούσαν να διατεθούν και για τα υπόλοιπα μέλη, ενθάρρυναν την εγκατάλειψη του παραδοσιακού και εγχώρια κατασκευασμένου ρούχου και τη συχνή αγορά ενδυμάτων και υποδημάτων του εμπορίου. Στη Σπάρτη και στις γύρω περιοχές η αυξημένη ζήτηση έτοιμων ευρωπαϊκών ρούχων ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα ανέδειξε μια σειρά από καταστήματα που ειδικεύονταν στο συγκεκριμένο είδος και που ανήκαν συνήθως σε παλινοστούντες εμπόρους με εμπειρία στο

44. Η λειτουργία οκτώ παντοπωλείων και οι τακτικές παραλαβές προμηθειών στον ορεινό Βασσαρά στο Μεσοπόλεμο μαρτυρά τη βελτίωση της διαίτας των κατοίκων οι οποίοι εξαρτιόνταν κατεχοχίη από τα εμβάσματα. *Μαλεβός*, 17, 8^ο/1922, σελ. 11-12-7, 1921, σελ. 12-25, 5^ο/1923, σελ. 103.

45. *Πατρίς Πύργου*, 2/08/1908.

«αμερικανικό γούστο» (Ματάλας, 2006, σελ. 61).⁴⁶ Τα αστικά πρότυπα διεισέδνυαν και στις ορεινές και αποκλεισμένες ακόμα οδικά κοινότητες χάρη στα μεταναστευτικά εμβάσματα. Υιοθετούνταν εύκολα από τους νέους και, όπως φαίνεται από περιγραφή της εφημερίδας *Εμπρός* (5/04/1907), άλλαζαν τις προσδοκίες και τα όνειρά τους για τη ζωή:

«Η μόνη εκδήλωσις του χρήματος της μεταναστεύσεως εις τα χωριά [της Λακεδαίμονος] είναι το λούσο και η πολυτέλεια. Εις τα χωριά όπου το παπούτσι ήτο άγνωστον, σήμερον εισεχώρησε το λουστρίνι, εκεί δε όπου ουδέποτε είχε πατήσει μοδίστρα σήμερον είναι εγκατεστημένα δύο. Το χρήμα όπερ στέλλεται [...] δημιουργεί πόθους πόλεων και ενισχύει το όνειρον του εκπατρισμού προς την τύρβην των κοσμοβριθών πόλεων της Αμερικής...».

Στο Μεσοπόλεμο πάντως οι αλλαγές στην καθημερινότητα των κατοίκων των μεταναστευτικών χωριών και ειδικά του γυναικείου πληθυσμού έγιναν ακόμα πιο αισθητές. Έκπληκτος Αθηναίος δημοσιογράφος με την ενδυματολογική εξέλιξη των γυναικών της επαρχίας, σχολίαζε σχετικά:

*«Τώρα, όμως, τα τελευταία χρόνια όπου με την Αμερική και τον πόλεμο, μια αριστοκρατία πλούτου αρχίζει να δημιουργήται στα χωριά μας, το γραφικό και χρυσοκέντητο γιορντάνι, το ζαπουνάκι, το υφαντό χονδρό φόρεμα, και το μεταξωτό μαντήλι εγκαταλείπονται. Πάνε στο σεντούκι. Η ευρωπαϊκή μόδα αρχίζει να κυριαρχή. Μοδίστρες πάνε κι' έρχονται εις τα χωριά και κουβαλάνε τα φιγουρίνια των. Όταν σε κάποιο χωριό της Μαντινείας είδαμε ψηλά τακούνια μέσα εις τα κατσαβραχα, κάναμε το σταυρό μας από την έκπληξι μας».*⁴⁷

Η μεταβολή της εξωτερικής εμφάνισης των ντόπιων γυναικών και των αισθητικών προτύπων τους ήταν εντυπωσιακή και στα μεταναστευτικά χωριά του Πάρνωνα.⁴⁸ Στο Βασσαρά οι μοδίστρες, οι οποίες παλαιότερα λόγω της αναδουλειάς έκαναν συμπληρωματικά τις προξενήτρες στην περιοχή, τη δεκαετία του 1920 είχαν αυξηθεί, ασκούσαν μόνιμα το επάγγελμα και, όπως φαίνεται, δεν προλάβαιναν να ικανοποιήσουν τις αυξημένες απαιτήσεις για ρούχα τα οποία ακολουθούσαν τις επιταγές της αθηναϊκής μόδας (Θεοφίλης, 1995, σελ. 53).⁴⁹ Η νέα καταναλωτική συμπεριφορά των μεταναστευτικών χωριών εξαρτιόταν φυσικά από τις συναλλαγματικές διακυμάνσεις. Όσοι δέχονταν εμβάσματα συνέρρεαν στις πόλεις όπου βρίσκονταν τα υποκαταστήματα των Τραπεζών για να τα εξαργυρώσουν ή σύχναζαν στα καφενεία όπου μπορούσαν να ανταλλάξουν

46. *Λακεδαίμων*, 1/03/1909.

47. Αναδημοσίευση από την *Ατλαντίδα*, 2/12/1928.

48. *Μαλεβός*, 50, 6^{ος}/1925, σελ. 402-403.

49. *Μαλεβός*, 42, 10^{ος}/1924, σελ. 306.

πληροφορίες για τις αυξομειώσεις της αξίας του δολαρίου. Μαζί με αυτούς αγωνιούσαν και οι έμποροι οι οποίοι έβλεπαν τις πωλήσεις τους να ακολουθούν την τιμή του ξένου νομίσματος (Ροδάς, ό.π., σελ. 139).

Χάρη σε αυτόν τον έξωθεν ερχόμενο πλούτο αστικές συνήθειες και νέα πρότυπα κατανάλωσης διείσδυσαν ευκολότερα στις αγροτικές περιοχές. Τα χρηματικά και υλικά εμβάσματα των αστικοποιημένων μεταναστών κυρίως του Μεσοπολέμου, ο επιδεικτικός βίος των ίδιων των παλιννοστούντων και οι αφηγήσεις τους για τη ζωή στην Αμερική, μύησαν τους ντόπιους σε ένα τρόπο ζωής ο οποίος θεωρούνταν ασυμβίβαστος με τις πραγματικές τους παραγωγικές δυνατότητες, τις ανάγκες και τη ζωή στο χωριό (Εμκε-Πουλοπούλου, ό.π., σελ. 292-293). Ο Κρίκος (1950, σελ. 16), μάλιστα, σχολίαζε ότι «το έτοιμον χρήμα ήρχισε να προλειάινη το έδαφος διά την αστυφιλίαν» [...] διηκόλυνε [...] την ανάρμοστον προς το περιβάλλον πολυτέλειαν». Πράγματι, τα εμβάσματα και οι νέες προσδοκίες των μεταναστών απομάκρυναν τα παιδιά τους από τις αγροτικές εργασίες και ενθάρρυναν τη φοίτησή τους στα γυμνάσια των πόλεων. Μέσα από το συγχρωτισμό τους με τη νεολαία της πόλης, μούνταν σε νέους τρόπους διασκέδασης, ένδυσης και διατροφής και εθίζονταν στα αστικά ήθη. Τα ερεθίσματα αυτά μεταφέρονταν στα χωριά όπου ο ανταγωνισμός των οικογενειών για την επίδειξη του υλικού πλούτου ήταν έντονος.

Φυσικά οι περιβεβλημένοι με κοινωνική αίγλη εξωτερικοί μετανάστες με τα εμβάσματά τους δεν ήταν οι μοναδικοί φορείς των νέων συνηθειών. Η άφιξη του αυτοκινήτου στις ορεινές κοινότητες στο Μεσοπόλεμο, σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα χάρη στα έργα οδοποιίας, τα οποία πραγματοποιήθηκαν με τα αμερικανικά συλλογικά εμβάσματα, ο καλοκαιρινός παραθερισμός των «Αθηναίων» συγχωριανών τους στα μεταμορφωμένα από το αμερικανικό χρήμα χωριά, η κυκλοφορία των εφημερίδων και των περιοδικών, συνέβαλλαν, επίσης, στη διάδοση των καταναλωτικών συνηθειών των πόλεων στις ορεινές περιοχές (Παπαθανασίου, ό.π., σελ. 120). Οι κάτοικοι των μεταναστευτικών κοινοτήτων εθίζονταν στον τρόπο ζωής και τα καταναλωτικά πρότυπα της πόλης, όχι όμως χωρίς αντιδράσεις και αντιστάσεις από όσους προσλάμβαναν αυτές τις ανακατατάξεις του αγροτικού οικιακού βίου ως «ψευτονεωτερισμούς», οι οποίοι προσέβαλλαν τα πατροπαράδοτα και ακύρωναν το ίδιο το μεταναστευτικό σχέδιο. «Η Αμερική μας στέλνει τα με ιδρώτας και με το αίμα αποκτηθέντα δολλάρια και η Ευρώπη με τον έμπορον μας τα αρπάζουσι χωρίς να το αντιληφθώμεν», διαμαρτυρόταν το 1925 γυμνασιάρχης, νοσταλγός του λιτού βίου και της αυστηρής αγροτικής διαίτας.⁵⁰ Η νέα αυτή οικονομική συμπεριφορά των αγροτικών πληθυσμών δεν είναι οπωσδήποτε άσχετη με την υπεροχή του αστικού τομέα απέναντι στην οικονομία της υπαίθρου και τη διασύνδεσή του με την κοινωνική κινητικότητα. Για τη μεταναστευτική οικογένεια και το ευρύτερο περιβάλλον της τεκμήριο της ευρωστίας και της νέας κοινωνικής θέσης της εντός της

50. Μαλεβός, 45, 1^ο/1925, σελ. 342.

κοινότητας αποτελούσε η καταναλωτική και όχι η παραγωγική αξιοποίηση των αμερικανικών εμβασμάτων. Το θεωρούμενο δηλαδή «εύκολο» εισόδημα που είχε αποκτηθεί εκτός κοινότητας έπρεπε να καταναλωθεί και όχι να επενδυθεί σε κάποια παραγωγική δραστηριότητα μέσα στην κοινότητα (Καραποστόλης, ό.π., σελ. 23-30).

Μέσα στο νέο αυτό εγχρήματο περιβάλλον που διαμόρφωσαν τα εμβάσματα, οι επιστολές και οι επισκέψεις των εθισμένων στις καταναλωτικές δαπάνες μεταναστών, κοινωνικοποιήθηκαν οι οικογένειες που παρέμειναν στα μεταναστευτικά χωριά. Το αυξημένο ενδιαφέρον των γυναικών για την εξωτερική τους εμφάνιση και την ευρωπαϊκή μόδα σήμαινε ενσωμάτωση του απομονωμένου προηγουμένως γεωγραφικά και κοινωνικά γυναικείου πληθυσμού στην εγχώρια και διεθνή καταναλωτική οικονομία.⁵¹ Οι γυναίκες και τα παιδιά των διεθνικών οικογενειών, οι οποίες στο παρελθόν συμμετείχαν ελάχιστα στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων ως προς τον τρόπο διάθεσης του οικογενειακού εισοδήματος, άρχισαν να διεκδικούν μεγαλύτερο μερίδιο στο σχεδιασμό και τη διάθεση της οικογενειακής κατανάλωσης. Ανέπτυσσαν ατομικές ανάγκες, συνεχώς μεταβαλλόμενες και κοινωνικά φορτισμένες, καλλιεργούσαν προσδοκίες κοινωνικής ανέλιξης και γίνονταν δέκτες μηνυμάτων και πρακτικών κατανάλωσης της πόλης. Με ελαστικές τις πολιτισμικές αντιστάσεις της υπαίθρου απέναντι στον δαπανηρό αστικό τρόπο ζωής και συνεχώς αυξουσα τη σημασία της καταναλωτικής πράξης, η κάλυψη των πολλαπλασιαζόμενων αναγκών ισοδυναμούσε με συνεχή εκροή οικογενειακών εισοδημάτων· πόρων που απέρρεαν από τα ασταθή εμβάσματα των αποδήμων της Αμερικής και όχι από τις παραγωγικές δραστηριότητες των μονίμων κατοίκων της χωρικής κοινότητας (Στο ίδιο, σελ. 30-33, 41-47, 137-138).

2.2 Τα «σπίτια των εμβασμάτων»

Τεκμήριο των νέων όρων διαβίωσης των οικογενειών που δέχονταν εμβάσματα από κάποιο συγγενή τους μετανάστη υπήρξε αναμφισβήτητα η ανέγερση καινούριων σπιτιών πολλά από τα οποία, στα μάτια των συγχρόνων τους, ικανοποιούσαν τις απαιτήσεις ενός νοικοκυριού της εποχής. Η βελτίωση των οικιστικών συνθηκών στην κοινότητα καταγωγής θεωρείται άμεση προτεραιότητα των μεταναστών σε όλα τα κράτη αποστολής και ερμηνεύεται πολυπρισματικά (Hsu, 2000, σελ. 142-154· Wyman, ό.π., σελ. 127-129). Η ανέγερση σπιτιού αποτελεί για τον πρώην χρεωμένο αγρότη προβολή της οικονομικής του επιτυχίας στο εξωτερικό και απόδειξη της νέας κοινωνικής θέσης του. Υπενθυμίζει τη διατήρηση της ιδιότητάς του ως μέλους της οικογένειας, η οποία έχει μείνει πίσω και την ικανότητά του να της εξασφαλίζει υλικές ανέσεις και οικονομική ασφάλεια. Καταδεικνύει, επίσης, το ανήκειν του απόλυτα ιδιοκτήτη στην κοινότητα και το ενδιαφέρον του να εκπληρώσει τα καθήκοντά του προς αυτήν. Η επένδυση στο σπίτι συνιστά δηλαδή μια «επικοινωνιακή-σχεσιακή πράξη», η οποία ανταποκρίνεται σε

51. Βλ. ανάλογες παρατηρήσεις για τις γυναίκες στις μεταναστευτικές κοινότητες της νότιας Ιταλίας (Reeder, ό.π., σελ. 223-231).

προσωπικές, οικογενειακές και κοινοτικές υλικές και συμβολικές προσδοκίες. Εκφράζει τον τρόπο με τον οποίο το άτομο ερμηνεύει τις ελευθερίες και τις δεσμεύσεις οι οποίες απορρέουν από τη μεταναστευτική ιδιότητά του (Lacroix, 2010a, σελ. 10).

Τα σπίτια των «Αμερικάνων» ήταν κατά βάση διώροφα (τα «ανωκάτωγα»), μεγάλα και καλοκτισμένα. Ξεχώριζαν από τις «χαμοκέλες», τα μονώροφα πλινθόκτιστα σπίτια των ντόπιων, τα οποία εξυπηρετούσαν τη στέγαση τόσο της οικογένειας όσο και των ζώων. Χτισμένα αραιά το ένα από το άλλο, ευάερα και ευήλια, διέθεταν αρκετές υποδομές οι οποίες εξασφάλιζαν ανέσεις και ταυτόχρονα ικανοποιούσαν τη ματαιοδοξία των κατόχων τους. Λιθόκτιστα, σοβατισμένα και διαιρεμένα σε δωμάτια, είχαν επενδυμένα ταβάνια και πατώματα, διέθεταν τζάκια, μπαλκόνια και παράθυρα με τζάμια, (Μασκαλέρης, ό.π., σελ. 98· Παπαθανασίου, ό.π., σελ. 126-127). Αν και δεν ενέπιπταν όλα στην κατηγορία του αρχοντικού, τα «αμερικανικά σπίτια» ήταν διακριτά μέσα στον οικιστικό ιστό της κοινότητας λόγω του μεγέθους και της κατασκευής τους. Η παρουσία τους άλλαζε σε μεγάλο βαθμό την όψη των ορεινών χωριών και εντυπωσίαζε τους επισκέπτες, όπως παρατηρούσε η Αύρα Θεοδωροπούλου:

«Τα Τσιντζίνα, το ωραίο της Λακεδαίμονος χωριό, κάνει, όποιον το επισκέπτεται, να τρίβη τα μάτια του και να ερωτά τον εαυτό του, αν αληθινά ευρίσκεται στην Ελλάδα. Σπίτια ωραία, με δύο πατώματα, που θα τα ζήλευε κάθε πρωτεύουσα ελληνικής επαρχίας, ευμάρεια και πολιτισμός, ημερότης και ευγένεια»

(Θεοδωρόπουλου, 1910, σελ. 59).

Ακόμα μεγαλύτερη εντύπωση προκαλούσε φυσικά η ανέγερση μεγαλοπρεπών οικοδομημάτων, συχνά αταίριαστων στο αγροτικό περιβάλλον ως προς την αισθητική τους και μη λειτουργικών σε σχέση με τις υποδομές της περιοχής. Έφεραν, ταυτόχρονα, τοπικές αλλά και εισαγόμενες κατασκευαστικές τεχνικές και αρχιτεκτονικά στίλ και, ενώ επιδείκνυαν μεταξύ τους κάποιες ομοιότητες, διακρίνονταν από μια μοναδικότητα, η οποία απέρρεε από την ιδιαίτερη μεταναστευτική διαδρομή και εμπειρία του χρηματοδότη τους (Lopez, 2010, σελ. 33). Κτισμένα σε περίοπτες θέσεις, ήταν διακοσμημένα με κολόνες, μπαλκόνια και σιδερένιους εξώστες (Δούνια, ό.π., σελ. 296). Κάποια ήταν σχεδιασμένα από Αθηναίους αρχιτέκτονες, άλλα ήταν εικονογραφημένα και ζωγραφισμένα στο εσωτερικό τους από γνωστούς τεχνίτες της περιοχής.⁵² Έφεραν συχνά εξωτερικά αμερικανικά διακοσμητικά σύμβολα, όπως αγάλματα της Ελευθερίας και κήπους με αμερικανικές ποικιλίες φυτών (Λιάμπη κ.ά, 2016, σελ. 426· Marshall, ό.π., σελ. 145, 184-185). Διέθεταν προχωρημένες τεχνικές εγκαταστάσεις, οι οποίες, όμως, στις περισσότερες

52. Βλ. αναφορά στην «εργατικότητα και καλλιτεχνία» δύο σοβατζήδων οι οποίοι είχαν αναλάβει στη Σπάρτη την κατασκευή μεγαλοπρεπούς κατοικίας ομογενούς με «ζωγραφίες και εικονογραφίες» στο εσωτερικό της. Ο Σπαρτιάτης, 1/04/1928.

περιπτώσεις έμειναν αχρησιμοποίητες για δεκαετίες λόγω της έλλειψης υποδομών. Το αρχοντικό, για παράδειγμα, του μετανάστη Παναγιώτη Λάσκαρη, χτισμένο στην άκρη του Βασσαρά στο Μεσοπόλεμο, είχε πλήρεις ηλεκτρικές και υδραυλικές εγκαταστάσεις, παρόλο που το χωριό στερούταν ηλεκτροδότησης και δικτύου ύδρευσης. Το ηλεκτρικό έφτασε μετά από σαράντα χρόνια, ενώ η υδροδότηση της κουζίνας και του λουτρού εξασφαλιζόταν με στέρνες (Γλέντης, 1977, σελ. 19-20· Θεοφίλης, ό.π., σελ. 50).

Εκείνο φυσικά που προσέδιδε πρόσθετη αξία στα «αμερικανικά σπίτια» ήταν τα αντικείμενα με τα οποία εξοπλιζόνταν, σταλμένα από την Αμερική ή φερμένα από τους ίδιους τους μετανάστες. Καταναλωτικά αγαθά τα οποία προορίζονταν για τη διευκόλυνση της νοικοκυράς ή τη διακόσμηση του χώρου σηματοδοτούσαν τον πλούτο και την κοινωνική άνοδο των ιδιοκτητών τους. Παρά την τεράστια συμβολική τους αξία, τα «σπίτια των εμβασμάτων» είχαν τις περισσότερες φορές περιορισμένη αξία χρήσης (Lopez, 2010, σελ. 34· Polyzos, ό.π., σελ. 213). Κάποια από αυτά δεν κατοικήθηκαν ποτέ μόνιμα λόγω της συνεχούς αναβολής της μόνιμης παλιννόστησης του μετανάστη ή σε άλλες περιπτώσεις της επανένωσης της οικογένειας στην Αμερική. Άλλα δέσμευσαν τη σύζυγο του μετανάστη και κάποια από τα παιδιά να παραμείνουν στον τόπο σε δύσκολες ιστορικές συγκυρίες και με ανύπαρκτες επαγγελματικές προοπτικές. Η τύχη τους ρίζωσε στη λαϊκή φαντασία, διατηρήθηκε στις επόμενες γενιές και αποτυπώθηκε στη λογοτεχνική γραφή (Κώτσιας, 2004).

Τα ιδιωτικά σπίτια των μεταναστών απορρόφησαν ένα μεγάλο μέρος των μεταναστευτικών οικονομιών. Η μεγάλη ζήτηση μάλιστα οικοπέδων για την ανέγερση νέων οικιών είχε ως αποτέλεσμα την υπερτίμηση της αξίας τους σε ορεινές κοινότητες, όπως, για παράδειγμα, στην περιοχή της Ευρυτανίας (Παπαγιάννης, 1917, σελ. 120). Η μέση αξία της κατασκευής τους στις αρχές του αιώνα κυμαινόταν από 5.000-6.000 δολάρια, κάποιες φορές όμως τριπλασιαζόταν.⁵³ Μελετητές της εποχής, όπως ο Καραβίδας (ό.π., σελ. 461), τα χαρακτήρισαν επενδύσεις αντιπαραγωγικές, «έργα επιδείξεως, δυσανάλογα με την τοπική οικονομία και άχρηστα εις την εργασίαν των χωρικών», τα οποία συχνά εξανάγκασαν τους ιδιοκτήτες τους σε νέα αναχώρηση στην Αμερική.⁵⁴ Ο Πολύζος, επίσης, σχολίαζε επικριτικά την ανέγερση πολυτελών σπιτιών αξίας πριν τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο 6.000-10.000 δολαρίων σε απομονωμένες οδικά ορεινές κοινότητες (Polyzos, ό.π., σελ. 213). Η Αύρα Θεοδωροπούλου παρατηρούσε στα χωριά της Λακωνίας «σπίτια διώροφα και τριώροφα εκ των οποίων μόνον το ισόγειο κατοικείται,

53. Στην Αργολίδα το 1905 το κόστος της ανέγερσης των σπιτιών των μεταναστών υπολογιζόταν σε 3.000 δραχμές (Μπούκουρας, ό.π., σελ. 370). Πολύ πιο αναλυτικές είναι οι πληροφορίες για τις οικίες στην Αράχωβα Λακωνίας. Το κόστος των ισόγειων σπιτιών ανερχόταν στα 1.000-2.000 δολάρια, των διώροφων στις 5.000-6.000 και το «μέγαρο» του Γεωργίου Ματάλα στις 18.000 δολάρια. Βλ. Αναστασία, 1903-1904 (Καρυές, φ. 44, 6°-8°/1996, σελ. 7).

54. Μέχρι και το 1990 οι μελετητές ερμήνευαν αυτή τη «νοοτροπία της πέτρας» (*mentalité de pierre*) ως ανορθολογική πρακτική, δαπανηρή και μακροπρόθεσμα επιζήμια (De Haas, 2006, σελ. 131).

τα δέ υπεράνω αυτού ερειπούνται ακατοίκητα και παρημελημένα»,⁵⁵ ενώ φοιτητής του Ανδρεάδη έκανε αναφορά στις πολλές ευπρεπείς οικίες της Τεγέας, ταυτόχρονα όμως και στη φτώχεια που μάστιζε τους ενοίκους τους, αφού αυτές όχι μόνο δεν τους απέδιδαν κάποιο εισόδημα αλλά και είχαν απορροφήσει μεταναστευτικά κεφάλαια ή και δανεικά. Ο ίδιος πάντως παραδεχόταν ότι η ανέγερση οικιών, ανώτερων των υλικών αναγκών και των οικονομικών δυνατοτήτων των μεταναστών, ενίσχυε το κοινωνικό κεφάλαιο των οικογενειών τους και μακροπρόθεσμα παρείχε υλικά οφέλη. «Και τούτο πράττουσι, ανέφερε χαρακτηριστικά, μόνον και μόνον όπως καταδειχθή επαρκώς ο πλουτισμός των και δυνηθώσιν ούτω να νυμφευθώσιν επωφελέστερον» (Δημητρακόπουλος, ό.π., σελ. 88).

Πίσω από την επιδεικτική αυτή διάθεση του οικονομικού κεφαλαίου που με μόχθο συσσώρευσε ο μετανάστης στην Αμερική πρέπει πράγματι να ανιχνεύσουμε στρατηγικές προβολής και κατοχύρωσης της νέας κοινωνικής θέσης της οικογένειάς του μέσα στην κοινότητα. Η προβολή της ευμάρειάς του αποτελούσε τον πιο ισχυρό και αδιαμφισβήτητο δείκτη της επιτυχίας του και μακροπρόθεσμα εξαργυρωνόταν με νέα οικονομικά οφέλη: την τέλεση ενός καλού γάμου, τη διεκδίκηση τοπικών αξιωμάτων, τη σύναψη οικονομικών συμφωνιών. Η ανέγερση σπιτιού και ο εξοπλισμός του αποτελούσαν λοιπόν επένδυση σε κοινωνική δύναμη η οποία δεν είχε ατομικό χαρακτήρα. Αξιοποιούσε τους οικογενειακούς δεσμούς αφού ήταν η οικογένεια αυτή η οποία συνήθως επέβλεπε τις οικοδομικές εργασίες, ενώ, ταυτόχρονα, συνέβαλλε στην αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων και τη διατήρηση των οικογενειακών δεσμών από απόσταση (Basch et al., 1994, σελ. 183). Το σπίτι ως καταναλωτική πρακτική μαρτυρούσε πράγματι επιδέξιες διαπραγματεύσεις των οικογενειακών σχέσεων από την πλευρά του μετανάστη: αποτελούσε ένα έξοδο το οποίο εξασφάλιζε μεγαλύτερη αυτονομία για τα μέλη τού συνήθως πολυμελούς νοικοκυριού, καθώς και εξισορρόπηση των συζυγικών σχέσεων που είχε διαταράξει η παρατεταμένη απουσία του άνδρα (Βλαχούτσικου, 1991). Η βελτίωση των συνθηκών ζωής του μετανάστη και της οικογένειάς του θα πρέπει να ιδωθεί και ως επένδυση στο ανθρώπινο κεφάλαιο, θωράκιση της υγείας, της ασφάλειας και της προόδου των μελών (De Haas, 2006, σελ. 131-132). Όπως σχολίαζε η Άνρα Θεοδωροπούλου,

*«Η βελτίωσις των συνθηκών του βίου, η οποία είναι τόσον καταφανής εις τα Τσίντζινα, δεν είναι δυνατόν παρά να επιφέρει και βελτίωσιν εις την υγείαν των κατοίκων. Η μέλλουσα γενεά θα είναι ακμαιότερα και ισχυροτέρα».*⁵⁶

Πάντως, ο οικοδομικός αυτός οργανισμός που παρατηρήθηκε στις μεταναστευτικές κοινότητες από τις αρχές του 20ού αιώνα υπήρξε οικονομικά επωφελής και για οικογένειες οι οποίες δεν συμμετείχαν οι ίδιες στη μεταναστευτική διαδικασία. Η άφιξη εργολάβων, χτιστάδων, μαραγκών και άλλων τεχνιτών από γειτονικές περιοχές (π.χ.

55. Λακεδαίμων, 13/09/1909.

56. Λακεδαίμων, 6/09/1909.

Λαγκαδιανών) ή και Ηπειρωτών κομπανιών (π.χ. Πυρσογιαννιτών) για την ανέγερση και επένδυση των πολυτελών κτισμάτων των «Αμερικάνων» σήμαινε ευρεία κυκλοφορία του χρήματος και αναζωογόνηση της τοπικής και περιφερειακής οικονομίας. Συνέβαλε, επίσης, στη διάδοση της φήμης της πλουτοφόρου Αμερικής και στην ενθάρρυνση της μεταναστευτικής εξόδου και από άλλους νομούς, όπως συνέβη με τους χριστάδες από τα Μαστοροχώρια της Κόνιτσας πολλοί από τους οποίους είχαν προηγουμένως δουλέψει στη Λακωνία (Παπαγεωργίου, 2016, σελ. 134-140). Οι επενδύσεις ήταν πολύ πιο μεγάλες στο Μεσοπόλεμο, όπως συνέβη στην περίπτωση του Ελληνοαμερικανού Νικόλαου Αλεξόπουλου ο οποίος κατασκεύασε στο Καπαρέλι Αρκαδίας πολυτελή οικία απασχολώντας για δύο μήνες 120 εργάτες. Αν και το έργο ήταν ιδιωτικό, ο τοπικός Τύπος το συμπεριέλαβε μαζί με το δημοτικό σχολείο και τον κοινοτικό δρόμο στις ευεργεσίες του ομογενούς προς τους συμπατριώτες του.⁵⁷

Εξίσου αυξημένη ήταν από τους δολαριούχους ιδιοκτήτες η ζήτηση σε οικοδομικά υλικά, εργαλεία, έπιπλα και σκεύη. Είναι χαρακτηριστικές οι διαφημίσεις στον τοπικό Τύπο της Λακωνίας του Μεσοπολέμου εργοστασίων ενημερωμένων πάνω στις νέες οικοδομικές τεχνικές και ύλες, συνεργαζόμενων με εξειδικευμένους τεχνίτες, οι οποίες προφανώς απευθύνονταν σε πελάτες με εκλεπτυσμένα γούστα, νέες συνήθειες, ιδιαίτερες ανάγκες και οικονομική άνεση.⁵⁸ Χάρη στα εμβάσματα τέτοιες δυνατότητες διέθεταν πλέον όχι μόνο οι αστοί των πόλεων αλλά και οι οικογένειες των μεταναστών που κατοικούσαν σε ορεινές περιοχές. Το Ξηροκάμπι Λακωνίας, για παράδειγμα, γνώρισε έναν οικοδομικό οργασμό στο Μεσοπόλεμο, ο οποίος θα πρέπει να συνδεθεί με την πολυπληθή κοινότητα παλιννοστούντων του. Μεταξύ 1928-1939 είχαν εκδοθεί 37 οικοδομικές άδειες, εκ των οποίων δέκα αφορούσαν την ανέγερση διώροφων σπιτιών, τέσσερις μονώροφων και δεκατέσσερις την κατασκευή νέων οικιών με χρήση οπλισμένου σκυροδέματος.⁵⁹ Στην Αράχωβα Λακωνίας πάντως οι παλιννοστούντες είχαν αποκτήσει και τη δική τους συνοικία. Η πρώην περιοχή «Πνιγούρα» η οποία χωριζόταν με ένα μικρό γεφύρι από τη δημόσια οδό που οδηγούσε στην υπόλοιπη κωμόπολη μετονομάστηκε από τον πρώτο οικιστή της, έναν πρώην μετανάστη, σε «Μπρούκλιν» καθώς του θύμιζε τη μεγάλη γέφυρα που συνέδεε τη Νέα Υόρκη με το ομώνυμο προάστιο της. Αραιοκατοικημένη και με καινούριες κατοικίες, οι περισσότερες των οποίων ανήκαν σε παλιννοστούντες, η συνοικία στο Μεσοπόλεμο διέθετε καταλύματα για ξένους παραθεριστές εξυπηρετώντας έτσι και την τουριστική κίνηση στην κοινότητα (Μεϊντάνης, 1950, σελ. 339).⁶⁰

57. *Τεγεατικός Αστήρ*, Β', τχ. Γ', 12^{ος}-1^{ος}/1927, σελ. 21.

58. Ενδεικτικά: *Ο Σπαρτιάτης*, 14/11/1926.

59. *Φάρις*, 49, 7^{ος}/2009, σελ. 14.

60. *Ο Σπαρτιάτης*, 31/07/1927.

2.3 Τα υλικά αγαθά των «Αμερικάνων»

Παλινοστούντες και ταξιδιώτες μετέφεραν στην ελληνική επαρχία υλικά αγαθά τα οποία ασκούσαν ιδιαίτερη γοητεία στους αγροτικούς πληθυσμούς, καθώς αντανακλούσαν την αμερικανικό κόσμο, τον πλούτο και τον μοντέρνο τρόπο ζωής. Πρωταγωνιστούσαν οι βαλίτσες και τα περίτεχνα μπαούλα (Παπανικόλας, 2000, σελ. 36), τα οποία ενσάρκωναν το πετυχημένο ταξίδι στο Νέο Κόσμο και το συμβολικό κεφάλαιο όσων είχαν μετακινηθεί (Burrell, 2008, σελ. 362). Εξέφραζαν τη νέα οικονομική δύναμή τους, τα εκλεπτυσμένα γούστα τους και την κατάκτηση του «αμερικανικού ονείρου». Η άφιξή τους συνοδεία του μετανάστη αποτελούσε, άλλωστε, μια από τις δημόσιες παραστασιακές πρακτικές της μεταναστευτικής υποκειμενικότητας, οι οποίες συνέβαλλαν στην υλική αναπαράσταση της μετανάστευσης. Τροφοδοτούσαν το φαντασιακό των χωρικών με απτές εικόνες για το πώς είναι η υλική ζωή σε μια οικονομικά ισχυρή και βιομηχανικά ανεπτυγμένη χώρα και για το πώς ζούσαν εκεί οι ξενιτεμένοι τους (Basu and Coleman, 2008· Λαλιώτου, ό.π., σελ. 252-268).

Βεβαίως, τα πρώτα αγαθά που αποστέλλονταν στα χωριά ήταν ευτελούς αξίας, συχνά μάλιστα ούτε καν αγορασμένα. Στα χωριά της Μάνης στα πρώτα δώρα περιλαμβάνονταν φτηνά μουσαμαδένια τραπεζομάντηλα και άσπρα τσουβάλια από αλεύρι, τα οποία οι μετανάστες μάζευαν από τους φούρνους και τα ζαχαροπλαστεία στα οποία δούλευαν και τα έστελναν στις γυναίκες για να τα γαζώσουν και να τα μετατρέψουν σε σεντόνια. Σε κοινωνίες με έλλειψη αγαθών τα ταπεινά αυτά δώρα μεταποιούνταν για να καλύψουν τις πολλαπλές και πιεστικές ανάγκες τους (Τσιμπιδάρος, 2001, σελ. 61). Τα ίδια τα μπαούλα των «Αμερικάνων» μετατρέπονταν στα χωριά σε σεντούκια και χώρους αποθήκευσης πολύτιμων για την οικιακή οικονομία αγαθών, ενώ τα χοντρά σκοινιά με τα οποία ήταν δεμένα λύνονταν προσεκτικά και μοιράζονταν μεταξύ των ανδρών για να αξιοποιηθούν στις αγροτικές δουλειές (Γκατζογιάννης, ό.π., σελ. 266· Παπαθανασίου, ό.π., σελ. 291).

Πριν επαναπατριστούν οι ξενιτεμένοι άνδρες συνήθιζαν να επενδύουν μέρος των οικονομιών τους σε αμερικανικά μικροεργαλεία κάθε είδους. Εντυπωσιασμένοι από την υλική ευμάρεια της αμερικανικής αγοράς οι μετανάστες αγόραζαν σιδερένια και ατσάλινα μικροαντικείμενα, τα οποία μελλοντικά θα τους βοηθούσαν στις αγροτικές και τις χρηστικές ανάγκες τους. Το καταναλωτικό ενδιαφέρον τους προσέλκυαν πέρα από τα γεωργικά εργαλεία, τα ψαλίδια, οι σουγιάδες, τα μαχαίρια, τα ξυράφια, οι κουρευτικές μηχανές αλλά και εξειδικευμένα αντικείμενα, όπως οι «δοντάγρες» για την εξαγωγή δοντιών.⁶¹ Τα εργαλεία αυτά θεωρούνταν ανώτερης ποιότητας από τα ντόπια,

61. Φάρις, 52, 7^{ος}/2010, σελ. 22. Ο Κάρλο Λέβι/Levi (ό.π., σελ. 147) είχε εντυπωσιαστεί από τα αμερικανικά εργαλεία καθημερινής χρήσης που κυκλοφορούσαν στα χωριά της Λουκτανίας στο Μεσοπόλεμο. Οι γυναίκες συνέχιζαν να γνέθουν το μαλλί σε παλιά αδράχτια, έκοβαν, όμως, την κλωστή με αστραφτερά ψαλίδια από το Πίτσμποργκ, οι αγρότες χρησιμοποιούσαν τσεκούρια από αμερικανικό ατσάλι, ενώ οι κουρείς διέθεταν τα τελειότερα ξυράφια σε όλη την Ιταλία.

ενώ η γνώση του τρόπου χρήσης και συντήρησής τους από τους μετανάστες τα καθιστούσαν ακόμα πιο ανθεκτικά και ταυτόχρονα μοναδικά (Efremkin, 2016, σελ. 7-8). Τα αμερικανικής κατασκευής οπισθογεμή και επαναληπτικά δίκανα αφθονούσαν επίσης στις μεταναστευτικές κοινότητες και, μολονότι επρόκειτο για φθηνά μοντέλα μαζικής παραγωγής, θεωρούνταν πολύτιμα από τους ντόπιους (Μείντάνης, 1950, σελ. 374).⁶²

Σταδιακά τα αγαθά που μετέφεραν οι παλινοστούντες και οι ταξιδιώτες μετά από αρκετά χρόνια διαμονής στην Αμερική γίνονταν πιο εκλεπτυσμένα. Περιλάμβαναν καταναλωτικά αντικείμενα μεγαλύτερης αξίας, τα οποία μέχρι τότε μπορούσε κάποιος να συναντήσει στα αστικά σπίτια γιατρών και εμπόρων. Επρόκειτο για προϊόντα που σηματοδοτούσαν την τεχνολογική πρόοδο με την οποία οι μετανάστες έδειχναν εξοικειωμένοι και που υπενθύμιζαν ότι οι συνήθειες και η καθημερινότητά τους στην Αμερική είχαν αλλάξει σε σχέση με τη ζωή των ντόπιων (Abbott, 1909, σελ. 381· Salih, 2002, σελ. 58). Η δωρεά τους σε οικείους συνέσφιγγε τη σχέση μαζί τους και επιβεβαίωνε την αντοχή των δεσμών τους, υποδηλώνοντας, όμως ταυτόχρονα, και την πολιτισμική απόσταση που τους χώριζε (Basu and Coleman, 2008, σελ. 326). Στα αγαθά αυτά περιλαμβάνονταν φωνογράφοι, γραμμόφωνα και δίσκοι, μουσικά όργανα, όπως μαντολίνα και φουσαρμόνικες, ρολόγια τοίχου γνωστών αμερικανικών εταιριών, μηχανές Σίνγκερ και γραφομηχανές. Οικογένειες Ελληνοαμερικανών οι οποίες επαναπατρίζονταν μετέφεραν και την αμερικανική οικοσκευή τους (Marshall, *ό.π.*, σελ. 184), ενώ στα είδη προικός που αποστέλλονταν περιλαμβάνονταν συχνά λινά σεντόνια και αμερικανικές χοντρές κουβέρτες (Γκατζογιάννης, *ό.π.*, σελ. 157). Άνδρες παλινοστούντες περιορίζονταν στη μεταφορά μεμονωμένων αντικειμένων μεταξύ των οποίων μπορούσε κάποιος να βρει σομιέδες κρεβατιών,⁶³ καρέκλες, καθώς και πρωτοποριακά για την ελληνική επαρχία είδη, όπως αμερικανικές μπανιέρες (Μίλλερ/Miller, 1974, σελ. 28). Μαζί τους έπαιρναν, επίσης, κομμάτια από τον εξοπλισμό των διαλυμένων επιχειρήσεών τους, καθώς και δώρα για τις κοινοτικές ανάγκες. Χάρη στους απόδημους οικογένειες ορεινών κοινοτήτων διέθεταν στο Μεσοπόλεμο φωτογραφικές μηχανές και ραδιόφωνα.⁶⁴ Ελληνοαμερικανοί ταξιδιώτες στα τέλη του Μεσοπολέμου μετέφεραν, επίσης, ποδήλατα, κινηματογραφικές μηχανές και μπομπίνες σε μια προσπάθεια αποτύπωσης εικόνων από το υπερωκεάνιο ταξίδι, τη γενέτειρα και τους ανθρώπους της (Δούνια, *ό.π.*, σελ. 276-281.) Εξειδικευμένα ανδρικά ρούχα όπως τα αδιάβροχα και οι μπότες γίνονταν περιζήτητα από τους συγγενείς, οι οποίοι περήφανοι για την κατοχή τους φρόντιζαν να τα φορούν ακόμα και όταν οι καιρικές συνθήκες δεν δικαιολογούσαν τη χρήση τους (Marshall, *ό.π.*, σελ. 68-69, 84-85). Αλλά και τα παιδιά των αγροτικών οικογενειών αποκτούσαν άφθονη γραφική ύλη και βιομηχανοποιημένα παιχνίδια, τα οποία έως τότε προμηθεύονταν από την Ευρώπη μόνο οι αστοί (Γκατζογιάννης, *ό.π.*, σελ. 293).

62. Οινούντιος, 2, 2^ο/1927, σελ. 12.

63. Νεολόγος Πατρών, 28/12/1931.

64. Φάρις, 62, 7^ο/2015, σελ. 15.

Οι μετανάστες μετέφεραν γενικά πράγματα τα οποία τροφοδοτούσαν το συλλογικό φαντασιακό με εικόνες της «αυθεντικής» Αμερικής, της προόδου και της μοντερνικότητας. Τα προϊόντα αυτά αποτελούσαν τμήμα του λόγου περί ιεραρχίας μεταξύ τόπων, επιβεβαίωναν τη «διάκριση» των κατόχων τους και μαρτυρούσαν τον τρόπο με τον οποίο αυτοί οικειοποιούνταν και διαπραγματεύονταν σύμβολα του εκσυγχρονισμού (Gardner, 1993, σελ. 11-13). Οι μετανάστες επέλεξαν αντικείμενα τα οποία προκαλούσαν την εντύπωση και το θαυμασμό σε ανθρώπους αγροτικών περιοχών, οι οποίοι εισάγονταν βιαίως στον εμπορευματοποιημένο κόσμο. Οι αντιλήψεις των μεταναστών και των ντόπιων για το σύγχρονο και το αισθητικά ωραίο οπωσδήποτε διέφεραν από τις αισθητικές προτιμήσεις και κρίσεις των κατοίκων μιας αμερικανικής μεγαλούπολης ή ενός ελληνικού αστικού κέντρου (Salih, 2002, σελ. 59).

Τα τεχνολογικά αγαθά ήταν φυσικά αυτά τα οποία κατεξοχήν κινούσαν την περιέργεια και έτρεφαν τη φαντασία ανθρώπων οι οποίοι αδυνατούσαν να συλλάβουν και να κατανοήσουν τον τρόπο λειτουργίας τους. «Του Σατανά και καινά δαιμόνια» θεωρούσε ο παππούς του Κλείτου Κύρου τη μοτοσικλέτα, τα κιάλια και τη φωτογραφική μηχανή που έφερε από την Αμερική ο γιος του (Κύρου, 2001, σελ. 27). Ο φωνογράφος που δώρισε ένας μετανάστης στη Γαράντζα Μεσσηνίας δημιούργησε ακόμα μεγαλύτερη εντύπωση στα παιδιά αφότου άκουσαν από ένα συγχωριανό τους ότι «[εκεί] μέσα είναι ένας κοκκαλένιος άνθρωπος που τραγουδάει» (Μπρεδήμας, 2003, σελ. 150). Ομοίως, στην Κρεμαστή Λακωνίας το χωριό σχολίαζε ειρωνικά το πόσο θα επιβάρυνε οικονομικά τον κάτοχο του πρώτου «αμερικανικού» ραδιοφώνου η συντήρηση «εκείνου που είναι κλεισμένος μέσα στο κουτί και μιλάει όλη μέρα» (Δούνια, ό.π., σελ. 79). Πίσω από τις ανεκδοτολογικές αυτές ιστορίες κρύβεται η δυσκολία των απομονωμένων κοινοτήτων και των αμόρφωτων ανθρώπων να εξοικειωθούν με την τεχνολογία την οποία επιχειρούσαν να τους γνωρίσουν οι απόδημοι συμπατριώτες τους.

Τα περισσότερα από αυτά τα βιομηχανικά αγαθά μεταφέρονταν όχι μόνο για χρήση αλλά και για επίδειξη (Salih, ό.π., σελ. 57). Τα αμερικανικά ρολόγια, για παράδειγμα, στόλιζαν τα χέρια και τα γιλέκα των μεταναστών σε χωριά στα οποία κανένας δεν ενδιαφερόταν να μάθει την ώρα. Πένες, οι οποίες είχαν από καιρό σταματήσει να λειτουργούν, διατηρούνταν σε εμφανές σημείο του κοστουμιού για να υποδηλώσουν το βελτιωμένο μορφωτικό επίπεδο των κατόχων τους, ενώ γυαλιά οράσεως φοριούνταν επιδεικτικά για να πείσουν για τη συνήθεια της ανάγνωσης της εφημερίδας. Πολλά αγαθά πάλι, όπως οι αμερικανικές ηλεκτρικές συσκευές, αχρηστεύονταν καθώς οι αγροτικές υποδομές δεν επέτρεπαν τη λειτουργία τους ή οι ντόπιοι στους οποίους αυτές δωρίζονταν αγνοούσαν τον τρόπο χρήσης τους. Φυλάσσονταν, ωστόσο, σε περίοπτη θέση καθώς η συμβολική τους αξία ως στοιχείου μοντερνικότητας δεν ακυρωνόταν.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η πολιτισμική βιογραφία των αμερικανικών αγαθών, αφού τα αντικείμενα, όπως ακριβώς και οι άνθρωποι, ακολουθούν ιδιαίτερες διαδρομές, νοηματοδοτούνται και αξιοδοτούνται μέσα από συγκεκριμένες πολιτικές γνώσης και χρήσης.

Όπως αναφέρει ο Appadurai (1986, σελ. 5), «τα πράγματα δεν έχουν άλλο νόημα εκτός από εκείνο που τους προσδίδουν οι ανθρώπινες συναλλαγές, οι συμβολισμοί και τα κίνητρα». Τα ξένα αντικείμενα δηλαδή δεν υιοθετούνται απλώς από μια τοπική κοινότητα αλλά επαναπροσδιορίζονται πολιτισμικά και μετασχηματίζονται, έστω εν μέρει, σε συμφωνία με τις τοπικές πολιτισμικές αξίες και πραγματικότητες. Ότι συγκροτεί τον «κόσμο του μετανάστη» δεν μεταφέρεται απλώς στην πατρίδα του, αλλά «μεταφράζεται», επανερμηνεύεται (Basu and Coleman, 2008· Koritoff, 1986, σελ. 64-91· Salih, 2002, σελ. 56).

Πολλά αμερικανικά τεχνολογικά αντικείμενα καταναλώνονταν πράγματι ως σύμβολα της μοντερνικότητας συνδέοντας τοπικές συνήθειες με την κυρίαρχη αμερικανική κουλτούρα (Philibert and Jourdan, 1996, σελ. 55-73). Αποκτούσαν συχνά ευφάνταστες νέες χρήσεις προκειμένου να δικαιολογήσουν την παρουσία τους σε κάποιο μέρος. Σε χωριό της Ευρυτανίας μια αμερικανική ταμειακή μηχανή, απομεινάρι της διαλυμένης επιχείρησης ενός μετανάστη, τοποθετήθηκε στην τοπική εκκλησία για να λειτουργήσει ως παγκάρι. Γρήγορα όμως εγκαταλείφθηκε, προς απογοήτευση του δωρητή, καθώς ο θόρυβος που παρήγε δεν ταίριαζε με την ιερότητα του χώρου (Μαυρίκου, 2005, σελ. 199). Σε άλλες περιπτώσεις, βιομηχανικά αγαθά μαζικής παραγωγής, φθηνής συνήθως ποιότητας, ευτελούς αξίας και χαμηλής αισθητικής καθίσταντο μοναδικά, ξεχωριστά και πολύτιμα. Έβγαιναν από τη σφαίρα του εμπορεύματος, φορτιζόνταν με την προσωπική και κοινωνική εμπειρία του μετανάστη και μετατρέπονταν σε «έργα τέχνης» (Gell, 1986, σελ. 111-115· Salih, 2002, σελ. 58). Το «φτερό ξεσκονίσματος» που απέστειλε ένας Ελληνοαμερικανός σε χωριό της Ηπείρου τοποθετήθηκε στο ανθοδοχείο στην καλή κάμαρα του σπιτιού, «σαν μπουκέτο με λουλούδια που δεν μαραινόταν», λειτουργώντας ως έμβλημα της μεταναστευτικής ιστορίας του σπιτιού (Γκατζογιάννης, ό.π., σελ. 267). Ομοίως, το κιβώτιο με τα αμερικανικά δώρα εντάχθηκε από τον «Αμερικάνο φωτογράφο των Φιλιατρών» στο σκηνοθετημένο διάκοσμο για τη φωτογράφιση της οικογένειάς του και την αφήγηση της προσωπικής του διαδρομής στην Αμερική (Ριβέλλης, 2006, σελ. 19). Αμερικανικά κέρματα προστίθενταν στα γυναικεία επιστήθια κοσμήματα για να υπενθυμίζουν στις εκδηλώσεις της κοινότητας τον «αμερικανικό» πλούτο των κατόχων τους (Λιάμπη κ.ά., 2016, σελ. 420). Τα στοιχεία που καθιστούσαν «πολυτελή» κοινότοπα βιομηχανικά αγαθά ήταν η σπανιότητά τους στις αγροτικές κοινότητες, η δυσκολία της απόκτησής τους, τα μηνύματα που απέστελναν και, φυσικά, η γνώση του τρόπου λειτουργίας και κατανάλωσής τους μόνο από τον μετανάστη κάτοχό τους.

Στις βαλίτσες και στα δέματα των «Αμερικάνων» βρίσκονταν συχνά παλιά φύλλα της *Ατλαντίδας* και φθηνά εικονογραφημένα βιβλία στην αγγλική γλώσσα, τα οποία θα διατηρούνταν για χρόνια σε περίοπτη θέση στα σπίτια και θα επιδεικνύονταν στους ξένους ως τεκμήρια των νέων πολιτισμικών εμπειριών και των πνευματικών ενδιαφερόντων που είχαν αποκτήσει οι οικογένειες με διασυνδέσεις στην Αμερική. Το ενδιαφέρον των μεταναστών για τα μορφωτικά αγαθά ήταν έντονο από την αρχή της μετανάστευσης. Σε κοινωνίες με περιορισμένες πνευματικές διεξόδους οι εκδόσεις αυτές συμβόλιζαν

το άνοιγμα των κατόχων τους στη γνώση και στον «πολιτισμένο» δυτικό κόσμο. Ο Αμερικανός κλασικός φιλόλογος Basil Lanneau Gildersleeve εντόπισε τέτοια μεταναστευτικά ντοκουμέντα κατά την περιήγησή του στη Λακωνία στα τέλη του 19ου αιώνα. Ο οδηγός για διαλόγους στα αγγλικά και το κακοτυπωμένο άλμπουμ της *Columbian Exposition*, τα οποία με περηφάνια τού παρουσίασαν δύο Σπαρτιάτες, μπορεί να μην συγκίνησαν τον ίδιο, όμως για τους κατόχους τους λειτουργούσαν ως πειστήρια του πολιτισμικού κεφαλαίου τους (Ματάλας, 2006, σελ. 60-61).⁶⁵ Στο Μεσοπόλεμο οι βιβλιοεπιλογές των Ελληνοαμερικανών έγιναν πιο στοχευμένες σε μια προσπάθεια να στηρίξουν τα επαγγελματικά σχέδιά τους στην Ελλάδα ή τη μόρφωση των παιδιών τους. Η δημιουργία οικογενειακής βιβλιοθήκης στην Αμερική ή την πατρίδα ενθαρρυνόταν διαφημιστικά και από τις μεγάλες ομογενειακές εφημερίδες, οι οποίες διατηρούσαν εκδοτικό τμήμα. Χάρη στις δωρεές κάποιου απόδημου αγγλικά λεξικά, βιβλία αμερικανικής ιστορίας και ελληνικά κλασικά έργα των οικονομικών εκδόσεων της *Ατλαντίδας* και του *Εθνικού Κήρυκα* κοσμούσαν τα σπίτια και τα σχολεία στις κοινότητες καταγωγής υποδηλώνοντας τα πολλαπλά μορφωτικά ερεθίσματα και τους αμερικανικούς δεσμούς των κατόχων τους.

Η περίοπτη δαπάνη και η συσσώρευση αγαθών σε κοινωνίες στις οποίες μέχρι τότε καταναλωνόταν κυρίως ό,τι ήταν αναγκαίο για τη συντήρησή τους ταυτίστηκε γρήγορα με την επιτυχία και την ευποληψία. Η κατανάλωση ήταν αυτή που σηματοδοτούσε στην κοινότητα καταγωγής τη χρηματική επιτυχία και την κοινωνική άνοδο του μετανάστη και εξασφάλιζε την εκτίμηση ή και το φθόνο των συμπατριωτών του. Στις δαπάνες γοήτρου εντασσόταν κατεξοχήν η ενδυμασία, καθώς ήταν άμεσα εκτεθειμένη στο δημόσιο βλέμμα και παρείχε ενδείξεις για την εισοδηματική κατάσταση του κατόχου της. Η σπανιότητα των βιομηχανικών ρούχων στο αγροτικό περιβάλλον, η ποσότητα, η ποικιλία και ο τρόπος επίδειξης τους προσέφεραν ενδείξεις κοινωνικής αξίας και ευπρέπειας. Τα κριτήρια της επιλογής τους δεν ήταν πάντα η πρακτικότητα αλλά τις περισσότερες φορές η αναζήτηση του κύρους. Ο μετανάστης μιμούμενος αστικές πρακτικές και τρόπους συμπεριφοράς προσπαθούσε να πείσει για την εξοικείωσή του με την κομψότητα και να καταδείξει τη δυνατότητά του να απολαμβάνει τησχόλη.⁶⁶ Η επιλογή δηλαδή αστικών ενδυμάτων και πλήθους αξεσουάρ απέστεινε το μήνυμα ότι ο ίδιος απείχε πλέον από εργασίες χειρωνακτικές, είχε μεταπηδήσει σε εμπορικές δραστηριότητες και είχε ανέλθει κοινωνικά (Βέμπλεν/Veblen, 1982, σελ. 168-185).

65. Τέσσερις δεκαετίες αργότερα σε ένα καφενείο έξω από το Ηράκλειο ένας πρώην μετανάστης προσπαθούσε να κερδίσει την προσοχή του Χένρυ Μίλλερ/Miller (1974, σελ. 114-115) με ένα φθαρμένο αμερικανικό ημερολόγιο για αγρότες. Αντίθετα με το συγγραφέα, οι υπόλοιποι θαμώνες φάνηκαν να εντυπωσιάζονται από τις διαφημίσεις των αγροτικών μηχανημάτων που περιείχε.

66. Είναι χαρακτηριστικό ότι όταν ξεκινούσαν το μεταναστευτικό ταξίδι οι χωρικοί αισθάνονταν άβολα στο κοστούμι και το έσκιζαν μέχρι να φτάσουν στο λιμάνι αναχώρησης, ενώ άλλοι χρειάζονταν τη βοήθεια του εμπόρου για να μάθουν να βάζουν κάλτσες (Μπρεδήμας, 2007, σελ. 275).

Τα αντικείμενα με τα οποία οι μετανάστες προσπαθούσαν να επιδείξουν δημοσίως την «προκοπή» και τον εξαστισμό τους ήταν τα χρυσά δακτυλίδια, οι ασημένιες ταμπκιέρες, οι επίχρυσοι αναπτήρες και οι καρφίτσες. Αυτόματοι στυλογράφοι και φυσικά το ρολόι τσέπης με την αλυσίδα στόλιζαν την εξώτση του σακακιού ως τεκμήριο του «εκπολιτισμού» τους (Fairchild, ό.π., σελ. 231).⁶⁷ Τα αμερικανικά ρολόγια ήταν τα πιο συνηθισμένα δώρα, τα οποία αγοράζονταν σε ποσότητες και ποικιλίες για τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας και μεταφέρονταν σε απίστευτες κρυψώνες προκειμένου οι μετανάστες να μην πληρώσουν δασμούς στα τελωνεία (Βαλτινός, 2007, σελ. 122). Με την ευκαιρία αρραβώνων και γάμων, οι μετανάστες δεν παρέλειπαν να δωρίζουν στις γυναίκες της οικογένειας επιχρυσωμένα κοσμήματα, τα οποία συνηθίζονταν στην Αμερική. Οι μετανάστες μετασχημάτιζαν τα γούστα των γυναικών, μεταφέροντας τελικά όχι μόνο αντικείμενα αλλά και νέες αισθητικές τάσεις, όπως καταδεικνύει η επιστολή του Γιώργου Πιπέρου στην αδελφή του:

*«Είδον και την (miss anastasia Piperou) να μου γράφει σε κάθε επιστολή διά σκουλαρίκια πέστης τίποτε άλλο αν θέλλη να της στήλω διότι αυτό που θέλλει δεν δύναμαι να εύρω της ώρεξής της διότι δεν τασηνιθούνε τα κοράσια εδώ εάν θέλλη κανα γυνεκίον ορωλόγιον ή κανα βραχιόλη».*⁶⁸

Οι «αμερικανικές» βαλίτσες ήταν φυσικά γεμάτες από ανδρικά «ευρωπαϊκά» ρούχα, αγορασμένα όχι απαραίτητα στην Αμερική αλλά και στα μεσογειακά λιμάνια στα οποία στάθμευαν τα υπερωκεάνια. Οι πρώτες αγορές τους περιορίζονταν σε βασικά ρούχα και σε υλικά με τα οποία ήταν συνηθισμένοι οι αγροτικοί πληθυσμοί: βαμβακερά εσώρουχα, πουκάμισα, κάποιο κοστούμι και ένα ζευγάρι παπούτσια (Βαλτινός, 2007, σελ. 118). Οι μεταγενέστερες επιλογές τους γίνονταν βέβαια πιο καταναλωτικές, επηρεασμένες από τη ζωή στις αμερικανικές μεγαλουπόλεις. Περιλάμβαναν προϊόντα δηλωτικά της νέας κοινωνικής θέσης τους και της δυτικής ευμάρειας την οποία οι ίδιοι είχαν γνωρίσει: περισσότερα κοστούμια, πολύχρωμα πουκάμισα, γραβάτες και παπιγιόν, μεταξωτές κάλτσες, κολάρα, ρεπούμπλικες, λουστρίνια. Η ποικιλία, τα χρώματα, η ποιότητα και η ποσότητα των ενδυμάτων που έφεραν, προϊόντα συσσωρευμένα καθ' όλη τη διάρκεια της διαμονής τους στην Αμερική, έρχονταν σε αντίθεση με την ενδυματολογική και χρωματική λιτότητα των ντόπιων. Υφάσματα του εμπορίου, τα οποία προορίζονταν για την κάλυψη κατεχοχών των γυναικείων αναγκών, περιλάμβαναν συχνά υλικά δυσεύρετα στις αγροτικές κοινότητες, όπως το μετάξι, η μουσελίνα, η δαντέλα. Τα τελευταία όταν δεν μεταπωλούνταν από τους ντόπιους για την εξασφάλιση βασικών αγαθών, χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή ρούχων ειδικών περιστάσεων, όπως νυφικών (Δούνια, ό.π., σελ. 177-178· Παπανικόλα, ό.π., σελ. 146). Σε κοινωνίες όπου τα ενδύματα μέχρι

67. Φάρις, 63, 12^{ος}/2015, σελ. 21.

68. Γεώργιος Πιπέρος προς Αλέξανδρο Πιπέρο, Νέα Υόρκη 28/02/1909, ΥΦ. 4.1, Αρχείο Χρόνη.

τότε ήταν κυρίως χειροποίητα, η εισαγωγή έτοιμων ρούχων και υφασμάτων, τα οποία θεωρούνταν δαπανηρότατα και πολυτελέστατα, άλλαζε σταδιακά τις αντιλήψεις και τα τοπικά γούστα. Εξοικείωνε τους κατοίκους με τα ρούχα των πόλεων, αύξανε τις ανάγκες τους και τους ωθούσε στη σταδιακή αλλαγή των καταναλωτικών τους συνηθειών. Παράλληλα διαμόρφωνε νέες τάσεις στην κατασκευή τους, αλλάζοντας τις τεχνικές και τα σχέδια που μέχρι τότε ακολουθούσαν οι τοπικοί ράφτες και υποδηματοποιοί.⁶⁹

Οι μαρτυρίες για τον τρόπο ντυσίματος των πρώτων παλινοστούντων συνηγορούν υπέρ ενός ενδυματολογικού συγκρητισμού. Το «αμερικανικό γούστο», ένας ιδιαίτερος αισθητικός τρόπος των μεταναστών, ο οποίος είχε διαμορφωθεί μέσα από τις εμπειρίες της μετανάστευσης στην Αμερική και της μετεγκατάστασης στην πατρίδα, χρησίμευε ως ένα αισθητικό και κοινωνικό μέσο για την οικοδόμηση μιας συλλογικής ταυτότητας (Savaş, 2014). Συνδυάζοντας τον ισχυρό συμβολισμό του έτοιμου δυτικού ενδύματος με κομμάτια τοπικής ενδυμασίας επιχειρούσαν να ισχυροποιήσουν τη θέση τους μέσα στην κοινότητα επιδεικνύοντας, αφενός, τον πλούτο και τον εκσυγχρονισμό τους, αφετέρου, υπενθυμίζοντας την εντοπιότητά τους. Οι μετανάστες προέβαλλαν την ατομική επιτυχία τους μέσα από ρούχα και αξεσουάρ, τα οποία, όπως είναι λογικό, φορούσαν κατεξοχήν στο καφενείο, ενώ διατηρούσαν τα τοπικά ενδύματα για τις αγροτικές δραστηριότητές τους. Η εμφάνιση ενός παλινοστούντος χωρικού έξω από την Τρίπολη με «βλαχόκαλτσα» στις αρχές της δεκαετίας του 1910 παραξέενυσε δύο συνεργάτες του καθηγητή Ανδρεάδη. Ο πρώην μετανάστης ο οποίος τους μίλησε στα αγγλικά, φαινόταν να έχει πλήρως συμμορφωθεί στον παραδοσιακό τρόπο ζωής και να έχει εγκαταλείψει αμερικανικές συνήθειες όπως το κοστούμι (Μελάς και Μελάς, ό.π., σελ. 49-50). Η μακρά διαβίωση στην Αμερική και η εγκατάσταση των παλινοστούντων στις πόλεις οπωσδήποτε προσέφεραν περισσότερες ευκαιρίες χρήσης των δυτικών ενδυμάτων. Στις αλλαγές της εξωτερικής εμφάνισής τους στο Μεσοπόλεμο συμπεριλαμβάνονταν το ξυρισμένο μουστάκι, το κάπνισμα πίπας και η επιμελημένη κόμμωση (Κύρου, 2001, σελ. 28-29· Saloutos, 1956, σελ. 64).⁷⁰ Τα αστικά αισθητικά πρότυπα διαχέονταν στην ελληνική επαρχία και μέσω των συζύγων τους. Προσαρμοσμένες οι περισσότερες στις δυτικές αισθητικές επιταγές είχαν τα μαλλιά τους κομμένα σε στυλ τσάρλεστον, έφεραν μακιγιάζ, φορούσαν τακούνια, κοσμήματα, αξεσουάρ, πολύχρωμα φουστάνια και γούνες (Δούνια, ό.π., σελ. 165).

Αγνοώντας πολύ συχνά τη χρησιμότητα και τη λειτουργικότητα των εξωτικών ενδυμάτων και των αξεσουάρ που κατέφθαναν από την Αμερική με τα μπαούλα οι ντόπιοι προχωρούσαν σε νέες πρωτότυπες χρήσεις, κάποιες φορές πετυχημένες. Οι πολύχρωμες

69. Το ιταλικό καλοκαιρινό κοστούμι που φορούσε ο Κορδοπάτης, αγορασμένο στο λιμάνι της Νεάπολης, στο ταξίδι της επιστροφής από την Αμερική, τράβηξε την προσοχή ενός ράφτη της Πάτρας. Ο καταστηματάρχης τον κέρασε καφέ στο μαγαζί του προκειμένου να μελετήσει προσεκτικά τη ραφή και να αντιγράψει το σχέδιό του (Βαλτινός, 2007, σελ. 124).

70. *Ατλαντίς*, 20/09/1928.

και ακριβές γραβάτες που προορίζονταν να φορεθούν από τον ίδιο τον «Αμερικάνο» όταν θα επέστρεφε στο χωριό, στόλισαν τελικά τη μέση των ανήλικων κοριτσιών του. Θεωρώντας τα παρδαλά αυτά μεταξωτά πανιά ως καινούριες ζώνες της μόδας, οι λεπτοκαμωμένες κόρες του φρόντισαν να τις επιδείξουν με καμάρι πάνω από τα φορέματά τους προκαλώντας τη ζήλεια των συνομηλίκων τους. Τα ψηλοτάκουνα γυναικεία παπούτσια από κροκόδειλο δεν είχαν ωστόσο την ίδια ανταπόκριση. «Δυσκολοφόρετα σαν ξυλοπόδαρα», αχρηστεύτηκαν στη σκληροτράχηλη βουνοπλαγιά του ηπειρώτικου χωριού αμέσως μόλις πρωτοφορέθηκαν (Γκατζογιάννης, ό.π., σελ. 266-267).

Η περίοπτη σπατάλη των μεταναστών, έτσι όπως εκφράστηκε στα υλικά αγαθά που έφεραν από την Αμερική, έθετε νέους κανόνες, χρηματικούς, στο τοπικό γούστο και την ευπρέπεια. Επηρέαζε, δηλαδή, τις λαϊκές αισθητικές αντιλήψεις επιτρέποντας την κυριαρχία της «χρηματικής ομορφιάς» (Βέμπλεν/Veblen, ό.π., σελ. 124-167). Η τάση, για παράδειγμα των μεταναστών να τοποθετούν χρυσά δόντια, μια κατεξοχήν γοητροφόρα πρακτική της εποχής, η οποία έγινε «σήμα κατατεθέν» όσων επέστρεφαν από την Αμερική, οπωσδήποτε ξεπερνούσε την ανάγκη της ιατρικής φροντίδας των δοντιών τους. Η δαπανηρότητα του υλικού, η οποία αποτελούσε αδιαμφισβήτητο τεκμήριο της οικονομικής άνεσής τους, κατέληγε να ταυτίζεται με την ομορφιά και να προσφέρει αισθητική ευχαρίστηση. Οι χρυσές γέφυρες και τα σφραγίσματα με τα οποία φορτωνόταν το στόμα τους, αντικαθιστώντας συχνά ακόμα και υγιή δόντια, μετατρέπονταν σε στοιχεία καλλωπισμού, προκαλούσαν το θαυμασμό των ντόπιων και ενθάρρυναν τη μίμηση.⁷¹ Το πλήθος των διαφημίσεων των «αμερικανικών οδοντιατρείων» στο Μεσοπόλεμο καταδεικνύει ότι η αμερικανική μόδα της τοποθέτησης χρυσών δοντιών υιοθετήθηκε μέσω των μεταναστών πολύ πιο γρήγορα από την ελληνική κοινωνία. Μάλιστα οδοντίατροι οι οποίοι παλαιότερα μετέβαιναν σε ευρωπαϊκές πρωτεύουσες για σπουδές ή μετεκπαίδευση άλλαζαν πλέον προορισμό προκειμένου να εξασκηθούν στις αμερικανικές τεχνικές και να ανταποκριθούν στην υψηλή ζήτηση. Στους νέους πελάτες συμπεριλαμβάνονταν και παλιννοστούντες, οι οποίοι έβρισκαν πιο φθηνές τις οδοντιατρικές υπηρεσίες στην Ελλάδα και, φυσικά, όλο και περισσότερο ντόπιοι, οι οποίοι προσπαθούσαν να τους μιμηθούν.

Οι καταναλωτικές πρακτικές των «Αμερικάνων» λειτουργούσαν ως γέφυρες επικοινωνίας, ανταλλαγής και συσχέτισης με τους συγχωριανούς τους που είχαν μείνει πίσω αλλά και με όσους είχαν μοιραστεί εξίσου τη μεταναστευτική εμπειρία. Τα «αμερικανικά» αγαθά «μιλούσαν» στην κοινότητα για την ατομική και κοινωνική ταυτότητα των κατόχων τους, μετέδιδαν πληροφορίες για τις στάσεις και προτιμήσεις τους, επιτρέποντας έτσι την κοινωνική εμπλοκή των κατόχων τους (Douglas & Isherwood, 1996). Η ποικιλία των αντικειμένων αυτών, ο τρόπος συσσώρευσης και έκθεσης/χρήσης τους στην καθημερινότητα αντανάκλασε μια προσωπική «αισθητική», μια «κοσμολογία»

71. Για την αστή Αύρα Θεοδωροπούλου η συγκεκριμένη αισθητική αποτελούσε ένδειξη νεοπλουτισμού των μεταναστών. *Λακεδαιμών*, 13/09/1909.

βάσει του οποίου οι μετανάστες αποτιμούσαν, ερμήνευαν την προσωπική τους διαδρομή, συγκροτούσαν την υποκειμενικότητά τους, διαμόρφωναν τις σχέσεις τους και διήγαν την καθημερινή τους ζωή (Miller, 2008).

3. Νέες πολιτισμικές πρακτικές

3.1 Υγεία και υγιεινή

Η Αμερική ταυτίστηκε από νωρίς στη συνείδηση των Ευρωπαίων όχι μόνο με τη χώρα των δολαρίων αλλά και με πηγή επάρατων ασθενειών (Wyman, ό.π., σελ. 83-88). Στην περίπτωση των Ελλήνων μεταναστών, η φθορά της υγείας τους και κυρίως η ανάπτυξη της φθίσεως η οποία συνδεόταν με τις κακές συνθήκες υγιεινής, διατροφής και εργασίας στο νέο περιβάλλον αποτέλεσε το βασικότερο επιχείρημα των πολέμιων του φαινομένου (Δένδιας, 1919, σελ. 90· Κανούτας και Σαββαΐδης, 1909, σελ. 10· Κρίκος, 1915, σελ. 98-99· Λυκούδης, 1903, σελ. 60· Ρέπουλης, 1912, σελ. 90-98). Αν και ήταν κοινώς αποδεκτό ότι η φυματίωση αποτελούσε πρόβλημα υπαρκτό στην Ελλάδα και πριν την κορύφωση της μετανάστευσης, η προσβολή των μεταναστών ενέπνεε πρόσθετες ανησυχίες (Γεωργακόπουλος και Παπαχελάς, 1917, σελ. 22). Η ιδιαιτερότητα αυτής της ομάδας των ασθενών έγκειτο στο μέγεθός της, το οποίο έδειχνε αυξητικό όσο κορυφωνόταν η μεταναστευτική έξοδος, στην εμφάνισή της σε περιοχές ορεινές και σε στρώματα του πληθυσμού θεωρούμενα μέχρι τότε υγιή, καθώς και στην απειλή που συνιστούσε για τις αγροτικές κοινότητες μέσω της παλιννόστησης και του συγχρωτισμού με τους υπόλοιπους κατοίκους. Τα ζητήματα αυτά είχαν απασχολήσει από νωρίς τους επιστήμονες, οι οποίοι πρότειναν την ίδρυση φθισιατρείων σε μεταναστευτικούς νομούς με υψηλό αριθμό κρουσμάτων. Ενδεικτικά, στο πρώτο ιατρικό συνέδριο του 1901 ανακοινωνόταν ότι στις επαρχίες Λακεδαιμόνος και Επιδάυρου Λιμηράς σε σύνολο 161 φυματικών, οι 90 ήταν παλιννοστούντες. Ειδικά στους δήμους Πελλάνης, Οινούντος και Θεραπνών στους οποίους δεκαπέντε χρόνια πριν η ασθένεια θεωρούνταν άγνωστη, οι νοσούντες μετανάστες ήταν 47 σε σύνολο 69 ασθενών. Η εξάπλωση της νόσου φαινόταν και από τον αριθμό των θανόντων την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα, ο οποίος ανερχόταν στους 342, εκ των οποίων οι 158 ήταν μετανάστες (Ζερβέας, 1903, σελ. 21-22). Η έλλειψη πάντως συγκριτικών στατιστικών στοιχείων από άλλους νομούς εμπόδιζε την αποτύπωση της ακριβούς έκτασης και εξέλιξης του προβλήματος μέσα στο χρόνο.

Πρόχειρες και γενικόλογες ήταν και οι εκτιμήσεις των θεραπευτηρίων της Αθήνας για τον αριθμό των μεταναστών που είχαν περιθάλψει μέχρι τα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα (Ρέπουλης, ό.π., σελ. 92-98). Φαίνεται, ωστόσο, ότι το πρόβλημα υπήρχε και ήταν έντονο στις παλιννοστήσεις των πρώτων κυμάτων μεταναστών, οι οποίοι είχαν ζήσει σε πιο σκληρές συνθήκες και διακρίνονταν από μια απειρία ως προς τη διαίτα και τη διαβίωσή τους στο αμερικανικό περιβάλλον. Το υψηλό ωστόσο ποσοστό

νόησης των πρώτων μεταναστών θα πρέπει να θορύβησε εκείνους που ακολούθησαν ωθώντας τους να επιδείξουν μεγαλύτερη μέριμνα για την υγεία τους. Σε αυτή την εκτίμηση προέβαινε ερευνητής για την περιοχή του Αγρινίου από την οποία οι αναχωρήσεις για την Αμερική πραγματοποιήθηκαν σε υστερότερη φάση:

«[Ο] αριθμός των εκ της επαρχίας μας προσβαλλομένων είναι ελάχιστος· τούτο αποδοτέον είτε εις την εγκράτειαν και αποφυγήν εκ πολλών επικρατούσων εν τη αλλοδαπή κακών έξεων, είτε εις τον ως προς την διαίταν παραδειγματισμόν αυτών εκ των παθημάτων των άλλων, κάπως καλύτερον αυτών διαιτωμένων»

(Παπαγιάννης, 1917, σελ. 121).

Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, ότι οι περισσότεροι συμφοιτητές του οι οποίοι εκπόνθησαν έρυνες τη δεκαετία του 1910, προσπερνούσαν το συγκεκριμένο ερώτημα είτε επιβεβαιώνοντας στερεοτυπικά και χωρίς επεξηγήσεις την ύπαρξη του προβλήματος στις επαρχίες τους είτε δηλώνοντας την περιορισμένη έκτασή του (Μάνος, 1917, σελ. 346· Τσαούσης, 1917, σελ. 192-193). Αρκετά νηφάλια, αντίθετα, ο ερευνητής της Ζακύνθου παρατηρούσε ότι η μετανάστευση δεν είχε θέσει σε ιδιαίτερο κίνδυνο την υγεία των κατοίκων, αφού οι συνθήκες διαβίωσης των αποδήμων δεν ήταν χειρότερες από αυτές που επικρατούσαν στο νησί. Κατέληγε στο ότι δεν χρειαζόταν να δαιμονοποιούν την Αμερική και τον μετανάστη από τη στιγμή που όλες οι γνωστές ασθένειες της εποχής ήταν ήδη διαδεδομένες στην Ελλάδα (Δαμίρης, 1911, σελ. 34).⁷²

Για την κατανόηση της έκτασης του προβλήματος έχει σημασία να αναλυθούν οι λόγοι για τους οποίους η ομάδα των νοσούντων μεταναστών ήταν ιδιαίτερα ορατή στην ελληνική κοινωνία. Σε σχέση με τους υγιείς, οι οποίοι παλιννοστούσαν υπό προϋποθέσεις, οι ασθενείς και ανίκανοι να εργασθούν δεν είχαν λόγους να παραμείνουν στην Αμερική. Επέστρεφαν στο σύνολό τους για να βρουν φροντίδα κοντά στους οικείους τους και στο καθαρό περιβάλλον της γενέτειράς τους (Κρίκος, 1915, σελ. 97-98). Ακόμα και εκείνοι οι οποίοι δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα, εξασφάλιζαν το εισιτήριο της επιστροφής χάρη στις αδελφότητές τους και τις συνεργαζόμενες ελληνικές υπερωκεάνιες εταιρίες (Burgess, 1913, σελ. 61· Σαραντοπούλου, 1916, σελ. 239).⁷³ Πολλοί από αυτούς που νοσούσαν ήταν σε τόσο προχωρημένο στάδιο που δεν προλάβαιναν

72. Στην ίδια επισήμανση προέβαινε και ο καθηγητής Μπενσής ο οποίος επέμενε ότι το κρατικό ενδιαφέρον έπρεπε να επικεντρωθεί όχι στους νοσούντες μετανάστες αλλά στις κρατικές ανεπάρκειες οι οποίες ευθύνονταν για την έκταση του προβλήματος συνολικά στη χώρα (Ρέπουλης, ό.π., σελ. 97).

73. Βλ. ενδεικτικά το 11^ο άρθρο του καταστατικού του εν Βοστώνη «Ελληνικού Συλλόγου Βασσαρά» (1901): «Δια παν μέλος του Σωματείου πάσχον εξ αμέμπτου ασθενείας, εάν εγκριθή υπό τριών ιατρών, ότι πρέπει να απέλθη εις Ελλάδα, το Σωματείον υποχρεούται να πληρώση τον ναύλον δευτέρας θέσεως μέχρι Πειραιώς και δέκα δολάρια εις μετρητά». Α1Σ40Υ44Φ29, ΙΑ/ΕΤΕ.

να φτάσουν στη γενέτειρά τους. Άλλοι πέθαιναν στα υπερωκέαγια και άλλοι ανευρίσκονταν σε κάποιο ξενοδοχείο του λιμανιού, στο δρόμο ή στο σιδηροδρομικό σταθμό, εξασφαλίζοντας έτσι μια θέση στις μικρές ειδήσεις του τοπικού Τύπου. Άποροι και ασθενείς παλιννοστούντες είχαν να αντιμετωπίσουν στην Ελλάδα και το πρόβλημα της συντήρησής τους, βιώνοντας ακόμα πιο έντονα το στίγμα της απόρριψης. Οι ασθενείς μετανάστες, όπως επιβεβαίωναν και οι γιατροί στις εκθέσεις τους, ήταν αυτοί οι οποίοι κατεξοχήν επισκέπτονταν τα ιατρεία στις μεγάλες πόλεις και ζητούσαν αποθεραπεία με αποτέλεσμα το ποσοστό τους στο γενικό σύνολο των καταγεγραμμένων φυματικών να είναι υψηλό (Ρέπουλης, ό.π., σελ. 96). Επιπλέον, η μεγάλη κοινωνική προκατάληψη απέναντι σε αυτή τη λοιμώδη νόσο την οποία καλλιεργούσε ιδιαίτερα ο Τύπος με την αρθρογραφία και τα λαϊκά διηγήματα⁷⁴ και ο φόβος εξάπλωσής της στα χωριά δημιουργούσε μια γενικότερη καχυποψία απέναντι σε όσους παλιννοστύσαν εξασθενημένοι σωματικά και πρόωρα γερασμένοι λόγω των συνθηκών εργασίας. Για τους ντόπιους η «ινκόγκνιτο επιστροφή» του μετανάστη και η τάση απομόνωσής του, η οποία μπορούσε να οφείλεται στην οικονομική αποτυχία του ή η ένδειξη κάποιας σωματικής αδυναμίας, αποτελούσαν «αδιάσειστο» τεκμήριο κάποιας σοβαρής μεταδοτικής ασθένειας.

Σύμφωνα πάντως με τους γιατρούς, οι φυματικοί μετανάστες παρουσίαζαν κάποιες ποιοτικές διαφορές σε σχέση με τους υπόλοιπους ασθενείς. Διακρίνονταν οι περισσότεροι από ένα ψυχικό σθένος και μια ψυχραιμία στον τρόπο με τον οποίο συζητούσαν και διαχειρίζονταν την ασθένειά τους, ενώ ήταν αρκετά ενημερωμένοι και ιδιαίτερα συνεργάσιμοι με τους Έλληνες γιατρούς για την αποθεραπεία τους. Θεωρούνταν μάλιστα καλά στοιχεία διαπαιδαγώγησης της υπόλοιπης κοινωνίας ως προς τον τρόπο καταπολέμησης της νόσου. Όπως παρατηρούσε ο καθηγητής Μπενσής,

«Εστερημένοι προλήψεων, προοδευτικοί, ψυχικώς ισχυροί, πλειότερον των άλλων προσιτοί εις τας περί υγιεινής ιδέας, παρέχουσι πλείονα εχέγγυα υποταγής εις τας νεωτέρας ιδέας. Ιδιαίτεράν εντύπωσιν μοι ενεποίησεν ο εφοδιασμός πολλών εκ τούτων δι' εγκολπίων πτυελοδοχείων»

(Ρέπουλης, ό.π., σελ. 97-98).

Στο Μεσοπόλεμο, η ανησυχία για τους φυματικούς μετανάστες και την κυκλοφορία τους στα χωριά είχε καταλαγιάσει. Την περίοδο αυτή ήταν οι φυματικοί στρατιώτες του Μεγάλου Πολέμου και όχι οι παλιννοστούντες αυτοί οι οποίοι προσέλκυαν το ενδιαφέρον των φιλόφρων και της ελληνικής κοινωνίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι απόδημοι στην Αμερική εμπλέκονταν στη συζήτηση περί φυματίωσης εξαιτίας των οικονομικών κεφαλαίων τους και όχι των νοσούντων μελών τους. Ήταν αυτοί οι οποίοι μπορούσαν

74. Η φθίση προβαλλόταν στα διηγήματα ως το τίμημα που είχε το κунήγι των δολαρίων και η απόδειξη της ματαιότητας του μεταναστευτικού εγχειρήματος. Βλ. «Η καλύβα του φθισικού», *Νέος Αιών Πατρών*, 12/01/1905· Τραυλαντώνης, 1913.

να ανταποκριθούν στις εθνικές εκκλήσεις και να χρηματοδοτήσουν την ανέγερση φθισιατρείων στην ορεινή Αρκαδία και Λακωνία.⁷⁵ Ο αριθμός των φθισικών μεταναστών δεν φαίνεται να απασχόλησε ούτε το κράτος το οποίο στον πρώτο μεταναστευτικό νόμο του 1920 δεν έλαβε ειδική μέριμνα για την περίπτωση τους.⁷⁶

Σε αντίθεση πάντως με τη φυματίωση, για την οποία γινόταν αναλυτική μνεία στις μελέτες της εποχής, για τα σεξουαλικά μεταδιδόμενα νοσήματα επικρατούσε μια συλλογική σιωπή. Τα στοιχεία κατ' αρχάς σπάνιζαν λόγω της άρνησης των παλιννοστώντων και ειδικά των παντρεμένων να ομολογήσουν την πάθησή τους και να ζητήσουν ιατρική βοήθεια. Εξίσου απρόθυμοι ήταν και οι Έλληνες γιατροί να αναφερθούν στα περιστατικά που δέχονταν. Αλλά και οι ερευνητές, ενώ περιλάμβαναν τη σύφιλη στις συχνές νόσους των μεταναστών, απέφευγαν να διερευνήσουν περισσότερο το ζήτημα (Ρέπουλης, ό.π., σελ. 98· Σαραντοπούλου, ό.π., σελ. 237-239). Η νόσηση αποτελούσε ταμπού όχι μόνο για τους ίδιους τους ασθενείς αλλά και για ολόκληρη την κοινωνία, η οποία δεν ήθελε να μιλήσει ανοιχτά για τις αλλαγές στα ήθη των αγροτικών κοινωνιών που έφερε η μετανάστευση και τους κινδύνους που εγκυμονούσε για την ελληνική οικογένεια η προσδοκία της παλιννόστησής τους.

Το πλήθος των διαφημίσεων στις ομογενειακές εφημερίδες της Αμερικής ή ακόμα και στα ελληνικά καφενεία για κλινικές και θεραπείες «ιδιωτικών» παθήσεων, καθώς και η δέσμευση των συλλόγων για συνδρομή μόνο σε όσα μέλη τους έπασχαν «εξ αμέμπτου ασθενείας» καταδεικνύει ότι το πρόβλημα ήταν υπαρκτό στις ανδρικές μεταναστευτικές κοινότητες. Αποδιδόταν στην «κοινωνική απειρία» των μεταναστών και τις προκλήσεις του νέου περιβάλλοντος, τη δυσκολία δηλαδή εξοικείωσής τους με τη διαφορετική ερωτική πραγματικότητα και τους νέους τρόπους διασκέδασης της κοινωνίας υποδοχής (Fairchild, ό.π., σελ. 206-207). «Λαός απαίδευτος και αμαθής, ευρεθείς αποτόμως μέσω ξένου περιβάλλοντος, δεν ήτο εις θέσιν να γνωρίζη να εκτιμά δεόντως τους περικυκλούντας αυτόν κινδύνους», σχολίαζε ερευνητής της Αρκαδίας (Δημητρακόπουλος, 1917, σελ. 87). Οι μετανάστες κατοικούσαν πράγματι σε υποβαθμισμένες συνοικίες των πόλεων με φθηνά ενοίκια και πολλούς οίκους ανοχής, ενώ σύχναζαν σε κέντρα διασκέδασης στα οποία οι επιχειρηματίες έφερναν εταίρες για να προσελκύσουν πελατεία. Ο μικρός αριθμός γυναικών στις μεταναστευτικές κοινότητες και η αποδέσμευση των ανδρών από τον κοινωνικό έλεγχο της οικογένειας και της κοινότητας ενθάρρυναν τη σεξουαλική ελευθερία τους. Οι ερευνητές πάντως επισήμαιναν όχι μόνο το υψηλό ποσοστό νόσησης ειδικά των άγαμων αλλά και τη στυγνή οικονομική εκμετάλλευσή τους από συμπατριώτες «γλωσσάδες», οι οποίοι τους κατηύθυναν κατεξοχήν σε πρακτικούς

75. Βλ. έκκληση του φιλανθρωπικού Συλλόγου ο «Άγιος Νίκων» προς τους λακωνικούς συλλόγους υπέρ του φυματικού στρατιώτη και του Φθισιατρείου του Ταυγέτου. *Μαλεβός*, 36, 4^ο/1924, σελ. 226.

76. Υπάρχει μόνο η γενική πρόβλεψη για την περίθαλψη των ασθενών παλιννοστώντων με χρήματα που θα προέρχονται από τα τέλη της έκδοσης πρακτορικών αδειών και ειστηριών. Νόμος 2475 «Περί Μεταναστεύσεως και Αποδημίας» της 24ης Ιουλίου 1920, ΦΕΚ τχ. Α, φ. 214, 17/09/1920 (άρθρο 38).

γιατρούς (Δένδιας, 1919, σελ. 89· Κρίκος, 1915, σελ. 28-29, 54, 57, 96, 100-102). Οι συμβουλές των μεταναστευτικών οδηγών για αποφυγή των ψευδοφαρμάκων και των «ταχύτατων θεραπειών» καταδεικνύει ότι η υγεία των μεταναστών επιβαρυνόταν και λόγω καθυστερημένης ή ακατάλληλης θεραπείας (Κανούτας και Σαββαΐδης, 1909, σελ. 14).

Από την άλλη πλευρά, η σταδιακή βελτίωση της οικονομικής κατάστασης των μεταναστών είχε θετικό αντίκτυπο στην υγεία των οικογενειών τους στην πατρίδα καθώς συνεπαγόταν την καλύτερη διατροφή και ένδυση, την ασφαλέστερη στέγαση και τη μεγαλύτερη προστασία τους από τις ασθένειες. Το επίπεδο ζωής που μπορούσαν να διάγουν οι οικογένειες στα μεταναστευτικά χωριά ήταν υψηλότερο σε σχέση με το παρελθόν, αλλά και σε σύγκριση με κοινότητες οι οποίες δεν διέθεταν απόδημα μέλη και επιλογές όπως κατοικίες ευρύχωρες και εξοπλισμένες, που ερμηνεύτηκαν ως επιδεικτική σπατάλη, μακροπρόθεσμα λειτούργησαν ως επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο. Επιπλέον, το νέο εισοδηματικό πλεόνασμα των κατοίκων δικαιολογούσε σε πολλές περιπτώσεις τη μόνιμη παρουσία γιατρού στα χωριά, τις συχνότερες επισκέψεις των ασθενών στους γιατρούς της πόλης, την αγορά φαρμάκων και την εφαρμογή θεραπειών (Μπούκουρας, 1970, σελ. 296-299, 370). Τα εμβάσματα, επίσης, των συλλόγων, τα οποία βελτίωσαν τις κοινοτικές υποδομές, όπως τα υδραγωγεία, συνέβαλαν στην αναβάθμιση του συνολικού βιοτικού επιπέδου και μακροπρόθεσμα θα πρέπει να είχαν αντίκτυπο στους δείκτες γεννητικότητας και θνησιμότητας.

Στο Μεσοπόλεμο ο παλιννοστών δεν εμφανίζεται πάντως να απειλεί την υγεία των ντόπιων αλλά αντίθετα να μεριμνά γι' αυτήν. Μεταξύ των προϊόντων τα οποία ταχυδρομούνταν από την Αμερική ή μεταφέρονταν από τους ίδιους τους μετανάστες περιλαμβάνονταν συχνά αγαθά ιατρικής φύσεως, όπως γυαλιά οράσεως για τους ηλικιωμένους γονείς και θεραπευτικές αλοιφές. Η προσφορά τους αποδείκνυε ότι παρά την απόσταση ο μετανάστης μπορούσε να φροντίσει για την υγεία και τις ανάγκες της οικογένειάς του. Κάνοντας χρήση όλο και πιο συχνά των ιατρικών και φαρμακευτικών υπηρεσιών στον τόπο εγκατάστασής τους, οι μετανάστες με κάποια αίσθηση υπεροχής επιχειρούσαν να συνδράμουν τους οικείους τους στα προβλήματα υγείας τους, όχι μόνο με συμβουλές αλλά και φάρμακα ευρείας χρήσης, τα οποία απέστελναν με δικούς τους ανθρώπους (Cancian, 2010, σελ. 45-46). Είναι χαρακτηριστική η αμερικανική ιατρική συνταγή που ταχυδρομεί μετανάστης το 1930 για την πάθηση του αδελφού του:

«Δημήτρη στην πρότηνσου επιστολήν μου έγγραφες ότη ήσουν άροστος από ταποδάργια σου και υπόφερες επί 2 μίνας. Εγώ εδό έχω έναν φίλον φαρμακοποιόν όπου το ήπα και μου έδοσε αυτήν την Συνταγήν και να πας ες το φαρμακίον να πάρης αυτήν την αλιφήν και να τρίβης τα ποδάργια σου κάθε

*βράδη όταν θέλης να κιμθής και θα ηδīs καλώ ήθελα να σου στίλω από εδώ
αλλά δεν την πέρνουν».*⁷⁷

Ακόμα και όταν γνώριζαν ότι η αποτελεσματικότητα των φαρμακευτικών και οπτικών προϊόντων προϋπέθετε διάγνωση και εξατομικευμένη συνταγή χορήγησής τους, οι μετανάστες επέμεναν στην αποστολή τους από την Αμερική είτε λόγω του χαμηλού κόστους τους είτε επειδή οι ηλικιωμένοι συγγενείς τους δυσκολεύονταν ή αρνούσαν να μεταβούν στις πόλεις και να δαπανήσουν οι ίδιοι χρήματα στους γιατρούς.⁷⁸

Οι πρακτικές ιατρικές γνώσεις των Ελληνοαμερικανών, οι αλοιφές, τα αντισηπτικά και τα φάρμακα ευρείας χρήσης που έφεραν μαζί τους αποδεικνύονταν σε αρκετές περιπτώσεις σωτήρια για τη θεραπεία κοινών ασθενειών, την επούλωση μικροτραυματισμών και την αντιμετώπιση έκτακτων περιστατικών. Στο Μεσορρούγι Αιγιαλείας οι κάτοικοι προσφώνουσαν τον Ελληνοαμερικανό συμπατριώτη τους Κωνσταντίνο Μάνο ως «ιατρό» λόγω των αποτελεσματικών εμπειρικών ιατρικών γνώσεών του. Ο μετανάστης ο οποίος ταξίδευσε στην πατρίδα του το 1926 χρειάστηκε να παρέμβει σε αρκετά περιστατικά κοινών ασθενειών και να αξιοποιήσει τις πρακτικές οδηγίες, τις οποίες του είχε δώσει στο παρελθόν ο οικογενειακός γιατρός του (Μάνος, 1964, σελ. 112-115). Ομοίως ο «Αμερικάνος» ο οποίος πληροφορήθηκε την αρρώστια της γυναίκας του, επέστρεψε αμέσως στην Ελλάδα για να τη σώσει με τις «αμερικανικές γνώσεις» του και να τη γλιτώσει από τις προλήψεις του χωριού. Φρόντισε για τον εξαιρεισμό του δωματίου της ασθενούς, τον εμπλουτισμό της διατροφής της με κρέας και την εξέτασή της από γιατρούς «σπουδαγμένους στην Ευρώπη» (Γκατζογιάννης, ό.π., σελ. 118-122). Έχοντας έρθει σε επαφή με γιατρούς, φαρμακεία, νοσοκομειακά ιδρύματα και υγειονομικές υπηρεσίες και έχοντας συγχρωτισθεί με ασθενείς στις πόλεις και στους χώρους εργασίας, οι μετανάστες διέθεταν πληροφόρηση και πρακτική εμπειρία για αρκετά νοσήματα, την αιτία τους και τα μέτρα ατομικής προφύλαξης από αυτά. Λιγότερο προκατελημμένοι και φοβισμένοι απέναντι στους ασθενείς και την ίδια την αρρώστια, επιδείκνυαν αρκετή ψυχραιμία και υπευθυνότητα στον τρόπο αντιμετώπισης των προβλημάτων υγείας (Marshall, 1938, σελ. 187-189). Κάποιοι από αυτούς μάλιστα δραστηριοποιούνταν και ως πρακτικοί ιατροί επιχειρώντας και επαγγελματικά να αξιοποιήσουν τις «αμερικανικές» ιατρικές γνώσεις τους.⁷⁹

Πολύτιμες υπήρξαν και οι πρακτικές και οι βασικές αρχές υγιεινής που μετέφεραν στην πατρίδα οι αστικοποιημένοι μετανάστες. Χαιρετίζονταν ως δείγμα «εκπολιτισμού» τους και συμβολή στην ανύψωση του επιπέδου διαβίωσης των συμπατριωτών τους. Το ενδιαφέρον των μεταναστών και ειδικά των γυναικών την περίοδο αυτή για την ατομική υγιεινή έρχεται σε αντίθεση με τη ρυπαρότητα του σώματός τους όταν ξεκινούσαν το

77. Κώστας Χρόνης προς Δημήτριο Χρόνη, Πήποντη (Peabody) 13/06/1930, ΥΦ. 1.1, Αρχείο Χρόνη.

78. Βλ. τη διαδεδομένη συνήθεια της αποστολής «έτοιμων» γυαλιών: Δούνια, ό.π., σελ. 84. Γεώργιος Πιπέρος προς Αλέξανδρο Πιπέρο, Νέα Υόρκη, 18/10/1920, ΥΦ. 4.1, Αρχείο Χρόνη.

79. Μαλεβός, 61-62, 5^{ος}-6^{ος}/1926, σελ. 541-542. *Ο Ξενητευμένος*, 23/05/1935.

υπερωκεάνιο ταξίδι.⁸⁰ Ελληνοαμερικανοί ταξιδιώτες και παλιννοστούντες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου προσπαθούσαν να εφαρμόσουν τους κανόνες υγιεινής που είχαν εκμάθει στην Αμερική, όπως το συχνό μπάνιο, το τακτικό πλύσιμο των ρούχων και των χεριών. Δεν είναι τυχαίο ότι τα νεόδμητα σπίτια τους περιλάμβαναν συχνά προχωρημένες υποδομές όχι μόνο για τα αγροτικά δεδομένα αλλά και για τις ελληνικές αστικές συνθήκες, όπως υδραυλικές εγκαταστάσεις και τουαλέτες με λουτρό, παρόλο που στις ορεινές κοινότητες η έλλειψη νερού καθιστούσε εξαιρετικά δύσκολη τη λειτουργία τους.⁸¹ Η έλλειψη ανέσεων στα χωριά δεν εμπόδιζε πάντως τους Ελληνοαμερικανούς να τηρούν τη συνήθεια της τακτικής σωματικής φροντίδας. Στο Ζευγολατιό Αρκαδίας στα τέλη της δεκαετίας του 1920 ο Μάρκος Βερέμης για να μπορεί να πλένεται τακτικά κατά τη διάρκεια της ολιγοήμερης διαμονής του στο χωριό, ζήτησε από ένα υδραυλικό να του φτιάξει ένα χειροκίνητο ντεπόζιτο ντους (Βερέμης, 2008, σελ. 140). Σε άλλη περίπτωση, μετανάστης μετέφερε από το Σικάγο μια μπανιέρα και την εγκατέστησε μόνος του στο πατρικό σπίτι προκειμένου να μυήσει τη μητέρα του στη συνήθεια του συχνού μπάνιου (Μίλλερ/Μiller, 1974, σελ. 28). Η κατασκευή αποχωρητηρίων μέσα στα σπίτια επιδιώχθηκε από αρκετούς μετανάστες, οι οποίοι θεωρούσαν ένδειξη οπισθοδρόμησης την επιμονή των συγχωριανών τους να χρησιμοποιούν τους υπαίθριους χώρους για τις σωματικές ανάγκες τους (Saloutos, 1956, σελ. 105).⁸² Η κινητοποίηση των ομογενών για την επίλυση του προβλήματος της ύδρευσης, οι δωρεές τους για την κατασκευή σχολικών λουτήρων μαρτυρά το ενδιαφέρον διάδοσης των συνηθειών αυτών στο αγροτικό περιβάλλον. Η μετοίκηση, άλλωστε, πολλών οικογενειών στις πόλεις απέρρευε και από την ανάγκη να διατηρήσουν τις ευκολίες υγιεινής στις οποίες είχαν εθιστεί στην Αμερική. Μεταξύ αυτών ήταν και η χρήση κρεβατιού, η οποία θεωρούνταν ότι τους παρείχε όχι τόσο άνεση όσο προστασία από το βρωμερό και υγρό δάπεδο (Γκατζογιάννης, ό.π., σελ. 123).

80. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο γιατρός που επιθεωρούσε το 1908 τους μετανάστες στην Πάτρα δυσφορούσε από τη δυσοσμία του σώματός τους, καθώς «δεν είχαν φαίνεται έλθει τινές εξ αυτών εις καμμίαν συνάφειαν εφ' όρου ζωής με το νερό». *Πατρίς Πύργου*, 26/03/1908. Στον Οδηγό του Ξανθάκη (1903, σελ. 5-6), ο συντάκτης εικάζε ότι η ρυπαρότητα του σώματος και της περιβολής των Ελλήνων μεταναστών ήταν σε πολλές περιπτώσεις η πραγματική αιτία του αποκλεισμού τους από τις αμερικανικές αρχές και όχι οι τυπικοί λόγοι που επικαλούνταν οι υπάλληλοι. Βλ. ανάλογες διαπιστώσεις για το επίπεδο υγιεινής των Ιταλών πριν και μετά τη μετανάστευση (Wyman, ό.π., σελ. 183).

81. Το 1940 μόνο το 4,1% των κατοίκων της χώρας διέθετε λουτρό (Καραδήμου-Γερόλυμπου, 2002, σελ. 93).

82. Βλ. στην ταινία μικρού μήκους *Γράμματα από την Αμερική* του Λάκη Παπαστάθη, βασισμένη στην οικογενειακή αλληλογραφία ενός μετανάστη από το Γύθειο, την οδηγία Ελληνοαμερικανού προς την οικογένειά του να κατασκευάσουν «καμπινέν εντός της οικίας διά τους φιλοξενούμενους» στο γάμο του. <https://lakispapastathis.gr/tainies/epilogi/grammata-apo-tin-ameriki>

Η προσπάθεια εφαρμογής των συνθηκών αυτών και διάδοσής τους στους συγγενείς, διαφαίνεται μέσα από την περίπτωση της μικροαστικής οικογένειας του Πώλ Λυμπερόπουλου, η οποία ταξίδευσε το 1936 στην Ελλάδα με τον Παναρκαδικό Σύλλογο. Κατά την ολιγοήμερη διαμονή τους στην πρωτεύουσα η σύζυγος χρησιμοποίησε το πλυτήριο του ξενοδοχείου για να φρεσκάρει τα ρούχα του δεκαήμερου ταξιδιού προτού συνεχίσουν για τον τελικό τους προορισμό το Μερκοβούνι Αρκαδίας. Το χαρτί υγείας και το σαπούνι αποτελούσαν είδη πρώτης ανάγκης που είχαν φέρει μαζί τους από το Σικάγο, όπως και ένα κουτί πρώτων βοηθειών με επιδέσμους και ιώδιο. Παρά την έλλειψη στοιχειωδών ανέσεων στο χωριό, η οικογένεια δεν εγκατέλειψε τη συνήθεια της τακτικής πλύσης των χεριών πριν το φαγητό και της φροντίδας του σώματος μετά την τουαλέτα. Η σύζυγος προσπάθησε να διαλύσει διάφορες προκαταλήψεις των συγγενών, όπως ότι το μπάνιο ήταν επικίνδυνο για τα μικρά παιδιά και τους ηλικιωμένους. Με επιμονή της το νεογέννητο ανίψι της το οποίο είχε καθαριστεί μόνο με ελαιόλαδο, σαπουνίστηκε για πρώτη φορά και πλύθηκε σε ζεστό νερό. Ιδιαίτερα προσεκτική στην παρασκευή του καθημερινού φαγητού η Ελληνοαμερικανίδα δίδαξε στις νοικοκυρές την ανάγκη συντήρησης και φύλαξης των τροφίμων μακριά από τις μύγες που προσέλκυαν τα αγροτόσπιτα (Constant, 2005, σελ. 341-342, 351-360· Saloutos, 1956, σελ. 123).

Το ενδιαφέρον των Ελληνοαμερικανών επεκτεινόταν και σε ζητήματα καθαριότητας του σπιτιού. Στο Βασσαρά Λακωνίας το 1925 το καθαρότερο σπίτι μετά από εκείνο της οικογένειας του γιατρού θεωρούνταν ότι το κρατούσε μια γερόντισσα που είχε ζήσει στην Αμερική. «Μ' ούλα της τα χρόνια και τη δυσκολία για το νερό δεν άφησε να χαθή ό,τι έμαθε στην Αμερική. Και στο ντύσιμό της είναι πάντα καθαρή και παράδειγμα για τις νοικοκυράδες», σχολιαζόταν στο *Μαλεβό*.⁸³ Φαίνεται πάντως ότι ο αντρικός χαρακτήρας της μετανάστευσης, ο σχετικά σύντομος χρόνος παραμονής ειδικά των πρώτων μεταναστών στην Αμερική, οι σκληρές συνθήκες διαβίωσής τους για λόγους οικονομίας και η απομόνωσή τους σε συμπαγείς ελληνικές κοινότητες δεν διευκόλυναν την εξοκείωση με διαφορετικές συνθήκες που άπτονταν της γυναικείας σφαίρας. Ταυτόχρονα, όμως, και οι συνθήκες ζωής στην ελληνική επαρχία δυσκόλευαν την εφαρμογή και τη διατήρηση όσων είχαν μάθει στο αμερικανικό περιβάλλον. Συνεπώς, δεν πρέπει να θεωρείται δεδομένο ότι οι αντιλήψεις των μεταναστών σε σχέση με την καθαριότητα, την υγιεινή του οικιακού χώρου και του ανθρώπινου σώματος άλλαξαν σε σημείο ώστε να μπορούν να επηρεάσουν τους ντόπιους.

Φορείς διαμεσολάβησης ανάμεσα στην ελληνική επαρχία και την κυρίαρχη κουλτούρα της Αμερικής υπήρξαν πάντως όχι μόνο οι μετανάστες αλλά και οι συμπατριώτες τους «αστοί», οι οποίοι μάλιστα λειτουργούσαν σε μεγάλο βαθμό ανταγωνιστικά. Θεωρώντας τους εαυτούς τους γνησιότερους εκφραστές των αστικών συνθηκών υποβάθμιζαν τους «νεόπλουτους» και ταξικά κατώτερους Ελληνοαμερικανούς και τις πρακτικές τους

83. *Μαλεβός*, 50, 6^{ος}/1925, σελ. 403.

θεωρώντας ότι η εκμάθησή τους ήταν επιφανειακή και περιορισμένης αξίας.⁸⁴ Από την άλλη πλευρά, η υποδοχή των νέων αντιλήψεων από την τοπική κοινότητα δεν ήταν εύκολη. Οι αγροτικοί πληθυσμοί δεν διέθεταν το χρηματικό και το ανθρώπινο κεφάλαιο ούτε και τις υλικές υποδομές για να μιμηθούν τις νέες συνήθειες και επενδύσεις σε θέματα εξατομικευμένης υγιεινής. Όπως συχνά ανέφεραν με παράπονο αλλά και με κάποια αίσθηση ανωτερότητας αρκετοί Ελληνοαμερικανοί, οι καινοτομίες τους όταν δεν συναντούσαν την καχυποψία ή το σκώμμα, αντιμετωπίζονταν με πλήρη αδιαφορία από τους ντόπιους:

«Έκανα όλη τη διαδρομή από το Σικάγο με μια μπανιέρα για τη μητέρα μου. Την εγκατέστησα εγώ ο ίδιος με τα χέρια μου. Νομίζετε πώς το εκτίμησαν αυτό; Με κοροϊδέψανε, μάλιστα! Την καθαριότητα δεν τη θέλουνε. Στο Σικάγο...»,

διαμαρτυρόταν ένας μετανάστης στον Χένρυ Μίλλερ/Miller (ό.π., σελ. 28) επιμένοντας να χαρακτηρίζει τους συμπατριώτες τους «αγράμματους, βρώμικους, καθυστερημένους, ανίκανους και τα λοιπά». Οι διαφορετικές πολιτισμικές προσλαμβάνουσες γεννούσαν αρνητικά στερεότυπα και δυσχέραιναν την επικοινωνία ανάμεσα σε αυτούς που είχαν ζήσει στο Νέο Κόσμο και σε όσους είχαν μείνει πίσω.

3.2 Τρόποι διατροφής

Κάποιες από τις αμερικανικές διατροφικές και μαγειρικές συνήθειες των Ελληνοαμερικανών φαίνεται ότι διατηρήθηκαν από τους ίδιους και στην Ελλάδα, ειδικά στα αστικά κέντρα όπου υπήρχαν οι ευκολίες της παρασκευής τους. Συνταγές του καθημερινού διαιτολογίου, τροποποιημένες φυσικά και προσαρμοσμένες στα διαθέσιμα υλικά της ελληνικής αγοράς και της τοπικής αγροτικής οικονομίας, συνέχισαν να εφαρμόζονται από τις Ελληνοαμερικανίδες νοικοκυρές και τα παιδιά τους. Δεν μπορούμε να μιλάμε ακόμα για διάδοσή τους στην ελληνική κοινωνία, καθώς αυτή προϋπέθετε επιχειρηματική επένδυση και οργανωμένες μεθόδους εμπορικής προώθησής τους (διαφημιστική/εκδοτική υποστήριξη). Ωστόσο, μια πρώτη γνωριμία όσων συναναστρέφονταν τους Ελληνοαμερικανούς με αμερικανικές συνταγές μαγειρικής και ζαχαροπλαστικής σίγουρα έγινε. Στο Μερκοβούνι Αρκαδίας, για παράδειγμα, ο μικρός γιος μιας ελληνοαμερικανικής οικογένειας συνέχισε να τρώει σάντουιτς με αυγά δείχνοντας ο ίδιος στη γιαγιά του τον τρόπο ετοιμασίας του. Η μητέρα του προσπάθησε, επίσης, να διδάξει τις γυναίκες της οικογένειας νέους τρόπους και συνταγές μαγειρικής (Constant, ό.π., σελ. 358, 384).

Μελέτες στην υπόλοιπη Ευρώπη αποδίδουν στους παλινοστούντες τη διάδοση στους αγροτικούς πληθυσμούς ποικίλων «αμερικανισμών», όπως της χρήσης ατομικών

84. Μαλεβός, 7, 1921, σελ. 8.

πιάτων αντί της κοινόχρηστης γαβάθας, η οποία συνηθιζόταν μέχρι τότε (Brunnbauer, ό.π., σελ. 117· Wyman, ό.π., σελ. 185). Δεν αποκλείεται η πρακτική αυτή να γενικεύτηκε και στην ελληνική επαρχία όπου τα μέλη των φτωχών αγροτικών οικογενειών συνήθιζαν να τρώνε με το ίδιο κουτάλι και πιρούνι, καθώς επίσης μέσα από το ταψί και το «κακάβι» (Παπαθανασίου, ό.π., σελ. 113-114). Η επιστροφή των «Αμερικάνων», οι νέοι αστικοί τρόποι συμπεριφοράς και οι αντιλήψεις περί υγιεινής, τα σερβίτσια που μετέφεραν οι Ελληνοαμερικανίδες και φυσικά οι αυξημένες καταναλωτικές τους δυνατότητες οπωσδήποτε άλλαξαν αρκετές διατροφικές πρακτικές και πολιτισμικές συνήθειες. Οι επιρροές τους ήταν αισθητές όχι μόνο στην επαρχία αλλά και στις πόλεις όπου πολλοί εγκαταστάθηκαν με τις οικογένειές τους. Το γεύμα εκτός σπιτιού, για παράδειγμα, το οποίο συνηθιζόταν από αρκετούς Ελληνοαμερικανούς, σηματοδοτούσε όχι απλώς την οικονομική άνεση και το κύρος τους αλλά και μια νέου είδους κοινωνικότητα. Το οικογενειακό τραπέζι σε επιχειρήσεις εστίασης στα αστικά κέντρα ή η παράθεση γευμάτων προς τιμή των καλεσμένων σε καταστήματα στην πλατεία του χωριού ερχόταν σε αντίθεση με την πρακτική των ντόπιων να οργανώνουν τις όποιες εκδηλώσεις τους μέσα στο σπίτι και να επιφορτίζουν τη νοικοκυρά με την περιποίηση των ξένων (Δούνια, ό.π., σελ. 297).

Με τους μετανάστες συνδέεται, επίσης, η διάδοση στις ευρωπαϊκές χώρες του κέικ, της πουτίγκας και της μηλόπιτας. Η γνωριμία των Ελλήνων με το παγωτό και το παστεριωμένο γάλα σίγουρα οφείλεται στους παλιννοστούντες επιχειρηματίες και καταναλωτές. Οι πρώτοι τα προώθησαν στην ελληνική αγορά, οι δεύτεροι υπήρξαν από τους πρώτους που τα εμπιστεύτηκαν (Saloutos, 1956, σελ. 91, 123· Wyman, ό.π., σελ. 185).⁸⁵ Ο Saloutos (ό.π., σελ. 125) ο οποίος επισκέφτηκε την Ελλάδα στα μέσα της δεκαετίας του 1950 παρατήρησε ότι η πρώτη γευστική επαφή του αθηναϊκού καταναλωτικού κοινού με τα αναψυκτικά, το μιλκ σέικ, τα ντόνατς είχε ήδη γίνει. Ωστόσο, παραδεχόταν ότι οι αμερικανικές γεύσεις ήταν αρκετά ξένες στις ελληνικές διατροφικές συνήθειες με αποτέλεσμα αγαπημένα και οικονομικά πιάτα των Ελλήνων μεταναστών στην Αμερική, όπως το χοτ ντογκ και τα χάμπουργκερ, να μην βρουν καμία ανταπόκριση στην Αθήνα. Άλλωστε, με εξαίρεση κάποια γνωστά εστιατόρια Ελληνοαμερικανών στην πρωτεύουσα στα οποία σερβίρονταν και αμερικανικά πιάτα, οι παλιννοστούντες επιχειρηματίες δεν φαίνεται να ενδιαφέρθηκαν να προωθήσουν φθηνά και εύκολα στην παρασκευή τους αμερικανικά γεύματα στους Έλληνες καταναλωτές.

3.3 Δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου

Η χρήση και σημασιολόγηση των διεθνικών αγαθών στις τοπικές κοινότητες αντανάκλα μια διαδικασία πολιτισμικού συγκρητισμού, η οποία προέκυπτε από την υποδοχή και οικειοποίησή τους από τους ντόπιους πληθυσμούς. Η κατανάλωση όχι μόνο βιομηχανικών προϊόντων αλλά και νέων ψυχαγωγικών ειδών και υλικών τρόπων διαβίωσης

85. Βλ. διαφήμιση του κέικ από παλιννοστούντα ζαχαροπλάστη στην Πάτρα. *Νεολόγος Πατρών*, 11/06/1920.

στο περιβάλλον της ελληνικής επαρχίας προϋπέθετε «επανακατασκευή», δηλαδή ενσωμάτωσή τους σε ένα νέο πολιτισμικό πλαίσιο και σε συγκεκριμένες κοινωνικές σχέσεις. Τα δυτικά πολιτισμικά προϊόντα μετασχηματίζονταν σε νέα υβριδικά είδη για να εκφράσουν τοπικές ταυτότητες, να ταιριάζουν με οικείες πρακτικές και συστήματα αξιών και να γίνουν αποδεκτά από τους ντόπιους. Συνδυάζοντας ισχυρές δυτικές εικόνες με τοπικές αισθητικές φόρμες και παραδοσιακά σύμβολα, οι μετανάστες γίνονταν φορείς νέων πολιτισμικών μείξεων. Ενσωμάτωναν εξωτερικές επιρροές στην τοπική κουλτούρα παράγοντας νέες εκδοχές, νοήματα και χρήσεις που δεν σχετίζονταν με την αρχική προέλευσή τους.⁸⁶

Οι γιορτές των παλιννοστούντων του Μεσοπολέμου συνδύαζαν, για παράδειγμα, πατροπαράδοτα ελληνικά έθιμα και δυτικές μουσικοχορευτικές επιρροές. Τον Απρίλιο του 1935 ο εορτασμός της Λαμπρής από τους Ελληνοαμερικανούς της Τρίπολης ακολουθούσε την παράδοση: το ομαδικό ψήσιμο του οβελία, το κοκορέτσι, την οινοποσία, τα τραγούδια, το κέφι. Στις «ελληνοαμερικανικές ψηταργιές» όμως οι ευχές ανταλλάσσονταν και στα αγγλικά, ο στολισμός περιλάμβανε ελληνοαμερικανικές σημαίες («Κολοκοτρώνης-Washington αδελφωμένοι»), ο αμερικανικός φωνόγραφος έπαιζε την «πρινσέσα ντε λας σάρδας», οι χοροί γύριζαν σε ταγκό και σλόου φοξ και τα τραγούδια στη «Σερενάτα ντε Τσέλι». Επρόκειτο για πολιτισμικές μείξεις, οι οποίες στα μάτια των παλιννοστούντων δεν στερούσαν τον ελληνοπρεπή χαρακτήρα από τον εορτασμό, όπως διαφαίνεται και από την ενθουσιώδη και αυθόρμητη διαπίστωση του Μάρκου Βερέμη: «Όποιος δεν είδε Λαμπρή στην Τρίπολι, δεν ξέρει τι είναι Πάσχα».⁸⁷

Οι καθαρά αμερικανικοί εορτασμοί δεν έλειπαν από τους κύκλους των παλιννοστούντων, ειδικά εκείνων οι οποίοι ήταν εγκατεστημένοι στην Αθήνα. Στις εκδηλώσεις που διοργανώνονταν από ελληνοαμερικανικούς συλλόγους, όπως τη Λεγεώνα και τον Ελληνοαμερικανικό Σύνδεσμο, περιλαμβάνονταν εξοχικά «πικ-νικς», οικογενειακές συνεστιάσεις σε αίθουσες ξενοδοχείων, ο εορτασμός της «Ημέρας των Ευχαριστιών» και

86. Η βιβλιογραφία γύρω από την υποδοχή μιας ηγεμονικής κουλτούρας από τις τοπικές/εθνικές κοινότητες είναι πλούσια. Εστιάζοντας σε προϊόντα μαζικής παραγωγής και κατανάλωσης, όπως την Κόκα Κόλα, τις κούκλες Μπάρμπι, τα Μπλου Τζινς, τις ταινίες του Χόλυγουντ κ.ά., οι μελετητές θέτουν σε αμφισβήτηση το επιχείρημα περί παγκόσμιας ομοιογενοποίησης, απόλυτης δηλαδή ομοιομορφίας και τυποποίησης, η οποία βασίζεται στην εμπρόθετη δράση του παραγωγού. Υποστηρίζουν ότι η υποδοχή των δυτικών αγαθών δεν γίνεται χωρίς διαπραγματεύσεις και δημιουργικότητα από την πλευρά του καταναλωτή οι οποίες οδηγούν σε μία ποικιλία πιθανών συναρθρώσεων του παγκόσμιου με το τοπικό (Howes, 1996· Love, 1995· Macdougall, 2003).

87. Ο Ξενητευμένος, 16/05/1936.

της «4ης Ιουλίου»⁸⁸ και προγράμματα αμερικανικής μουσικής.⁸⁹ Η τήρηση αμερικανικών εθίμων και η κατανάλωση αμερικανικών ακουσμάτων αφορούσαν φυσικά έναν περιορισμένο αριθμό ευκατάστατων Ελληνοαμερικανών του Μεσοπολέμου οι οποίοι επιδίωκαν την αναδημιουργία ενός αμερικανικού περιβάλλοντος και τη διατήρηση μιας διακριτής ταυτότητας. Η δυνατότητα διάχυσής τους στην υπόλοιπη κοινωνία ήταν ακόμα περιορισμένη, συνέβαλαν, ωστόσο, μαζί με άλλα στοιχεία στη σταδιακή διαμόρφωση μιας δεκτικότητας απέναντι σε κάθε τι αμερικανικό.

Οι μελωδίες που ταξίδευαν στην Ελλάδα δεν ήταν φυσικά αποκλειστικά αμερικανικές. Οι δίσκοι γραμμοφώνου, οι οποίοι μεταφέρονταν από την Αμερική για προσωπική κατανάλωση ή ως δώρο σε συγγενείς και φίλους, αφορούσαν και αμερικανικές ηχογραφήσεις Ελλήνων ή Ελληνοαμερικανών λαϊκών καλλιτεχνών, οι οποίες ανθούσαν στην αγορά των ελληνικών κοινοτήτων. Γνωστά ρεμπέτικα σε νέες εκτελέσεις των Γιώργου Κατσαρού και Μαρίας Παπαγκίκα, ηχογραφήσεις σκηνών επιθεωρησιακών θιάσων και νέα τραγούδια στα οποία καταγράφονταν πτυχές της ζωής των Ελλήνων μεταναστών στην Αμερική ακούγονταν πλέον και στα γραμμόφωνα που στόλιζαν τα σπίτια των οικογενειών τους στην Ελλάδα (Αθανασάκης, 2002, σελ. 165-167· Λαλιώτου, ό.π., σελ. 241-243).

Οι διαδρομές γενικά των πολιτισμικών εμβασμάτων αποδεικνύονται εξαιρετικά περίπλοκες. Ελληνικά έθιμα και συνήθειες ταξίδευαν στην Αμερική για να μπολιαστούν με νέα στοιχεία και να επιστρέψουν μετασχηματισμένα. Είναι χαρακτηριστικό ότι η χαρτοπαιξία, στην οποία οι μετανάστες ήταν μνημένοι ήδη από την Ελλάδα, ασκούσε ακόμα μεγαλύτερη έλξη στις ανδρικές μεταναστευτικές κοινότητες. Στα εθνοτικά καφενεία όπου προσπαθούσαν να αναδημιουργήσουν ένα ελληνικό περιβάλλον, μακριά από τον οικογενειακό έλεγχο και τους κοινωνικούς φραγμούς που επέβαλλε η κοινότητα, οι μετανάστες επιδίωκαν όχι μόνο στα ήδη γνωστά τους λαϊκά τυχερά παιχνίδια, όπως την κολιτσίνα και την πρέφα, αλλά και σε νέα τα οποία εισήγαγαν με τα ταξίδια τους

88. *Ο Ξενητευμένος*, 23/11/1935. Η αμερικανική «Γιορτή των Ευχαριστιών» («thanksgiving day») δεν βρήκε ανταπόκριση στην ελληνική κοινωνία καθώς ήταν εντελώς ξένη προς τα ελληνικά έθιμα. Στην κεντρική Ευρώπη όμως ένα άλλο αμερικανικό έθιμο βρήκε πρόσφορο έδαφος για να διαδοθεί. Πρόκειται για το χριστουγεννιάτικο δέντρο για το οποίο υποστηρίζεται ότι μεταφέρθηκε στην Αμερική από τη Βόρεια Ευρώπη μέσω των μεταναστών και επέστρεψε ως αντιδάνειο με τους παλιννοστούντες (Wyman, ό.π., σελ. 183). Στην Ελλάδα η φιγούρα του Άγιου Βασίλη με τα κόκκινα ρούχα διαδόθηκε προς το τέλος του Μεσοπολέμου από τους Ελληνοαμερικανούς, οι οποίοι έστειλαν χριστουγεννιάτικες κάρτες με την εικόνα του (Σιταράς, 2018).

89. Ήδη από την εποχή των Βαλκανικών Πολέμων ο Αμερικανός συνταγματάρχης Hutchison (1913, σελ. 62-63) είχε εντυπωσιαστεί όταν στο Πανελλήνιο Καφενείο της Πανεπιστημίου η ευρωπαϊκή ορχήστρα έπαιζε μουσική «ραγκ-τάιμ» κατόπιν παραγγελίας των Ελλήνων μεταναστών οι οποίοι είχαν επιστρέψει από την Αμερική ως εθελοντές. Οι μετανάστες εμφανίζονταν εξοικειωμένοι με το συγκεκριμένο είδος αφροαμερικανικής μουσικής, χειροκροτούσαν και διασκέδαζαν εκπλήσσοντας τους υπόλοιπους θαμώνες, οι οποίοι ήταν συνηθισμένοι σε ευρωπαϊκά ακούσματα.

και στις κοινότητες καταγωγής. Παιγνίδια που ήταν ήδη γνωστά στους μεγαλοαστικούς κύκλους της πρωτεύουσας διαδόθηκαν μέσω των μεταναστών και στις ορεινές κοινότητες. Όπως σχολίαζε Αθηναίος δημοσιογράφος ο οποίος περιόδευσε στην ελληνική επαρχία στο Μεσοπόλεμο,

*«Τώρα μάλιστα που [...] οι ξενητεμένοι εις την Αμερικνήν γυρίζουν πίσω εις την φτωχήν των πατρίδα, η πρέφα και η κοντσίνα εγκαταλείπονται: το πόκερ επικρατεί. Το κουν-καν και το ραμί που παίζουν αι δικαί μας εδώ με μανιάν κοσμικαί κυρίαί, τους είναι πολύ γνωστό και ανιαρό και το γνωρίζουν ως ρούμι».*⁹⁰

Το «ανοικτό πόκερ», το «ρώσικο σκαμπίλι», το «πινάκλι» αποτελούσαν τις πιο γνωστές «αμερικανικές μεταφορές» τυχερών παιγνιδιών στην ελληνική επαρχία (Θεοφίλης, 1995, σελ. 29).⁹¹ Επρόκειτο βέβαια για πολιτισμικά προϊόντα επενδυμένα με τοπικές αξίες και νέα νοήματα. Το «αρνιώτικο πινάκλι», για παράδειγμα, το οποίο είχαν διδάξει στους ντόπιους οι απόδημοι Αρνιώτες της Λακωνίας αποτελούσε ένα είδος διασκεδαστικού και ζηρού χαρτοπαιγνίου. Δεν παιζόταν σιωπηλά και σκυθρωπά, όπως συνηθιζόταν από τους Αμερικάνους, αλλά με αστεία, πειράγματα, σχόλια, νευρικότητα και φωνασκίες, όπως δηλαδή ταίριαζε στις συνήθειες των λαϊκών ανθρώπων της ελληνικής επαρχίας (Προκοπίδης, 1970, σελ. 101).

3.4 Η αγγλική γλώσσα

Προτού καταφθάσουν τα κύματα του τουρισμού στην ελληνική επαρχία, η παρουσία των παλιννοστούντων είχε προλειάνει το έδαφος για τη διάδοση των ξένων γλωσσών. Ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα, δυτικοί περιηγητές συναντούσαν στην απομακρυσμένη Λακωνία και μάλιστα σε ορεινές κοινότητές της, όπως στο Ξηροκάμπι και τη Λαγκάδα, παλιννοστούντες πρόθυμους να επικοινωνήσουν μαζί τους σε μια παραμορφωμένη ακόμα αγγλική (Ματάλας, ό.π., σελ. 59-61). Στο Μεσοπόλεμο οι ομιλητές της αγγλικής ήταν διασκορπισμένοι σε όλη την Ελλάδα και εντοπιζόνταν εύκολα από τους ξένους ταξιδιώτες όχι μόνο στα μεταναστευτικά χωριά αλλά και στα αστικά κέντρα, στα τρένα και τους σταθμούς, στα ξενοδοχεία, τα καφενεία και τους αρχαιολογικούς χώρους (Kitto, 1933· Μίλλερ/Miller, 1974). Τις περισσότερες φορές, βέβαια, επρόκειτο για μια υβριδική εκδοχή της αγγλικής, η οποία ομιλούνταν από μετανάστες με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο και συνήθως μικρό χρονικό διάστημα παραμονής στην Αμερική, γι' αυτό και περιοριζόταν στη βασική μόνο συνεννόηση με έναν Αμερικανό. Αναμενόταν μάλιστα ότι η γνώση της γρήγορα θα λησμονούνταν με την οριστική εγκατάλειψη του

90. *Ατλαντίς*, 2/12/1928.

91. *Μαλεβός*, 42, 10^{ος}/1924, σελ. 306-55, 11^{ος}/1925, σελ. 466.

αμερικανικού περιβάλλοντος και το πέρασμα των χρόνων (Καλπούζος, 1917, σελ. 140· Παπαγεωργίου, 1917, σελ. 177).

Ένα «ανακάτωμα ελληνοαγγλικό» παρουσίαζε και η γλώσσα που χρησιμοποιούσαν οι παλιννοστούντες στην καθημερινότητά τους, τουλάχιστον τον πρώτο καιρό της προσαρμογής τους, σε μια προσπάθεια να αποδώσουν νέες έννοιες της αμερικανικής ζωής για τις οποίες δεν ήταν ευρέως διαδεδομένες οι αντίστοιχες ελληνικές λέξεις, ταυτόχρονα όμως για να πείσουν για την ισχυρή επίδραση που είχε πάνω τους ο αμερικανικός πολιτισμός. *Ατμομπίλι* (automobile), *μασίνα* (machine) και *κάρο* (car) για τα αυτοκίνητο, *ελεβέτα* (elevator) για τον ανελκυστήρα, *φρίτζι* (fridge) για το ψυγείο, *πίτσες* (pictures) για το σινεμά, *σο* (show) για το θέατρο είναι ορισμένες μόνο από τις ελληνοποιημένες αγγλικές λέξεις, οι οποίες περιέγραφαν στους ντόπιους τα τεχνολογικά θαύματα της Δύσης που είχαν γνωρίσει οι μετανάστες. Εξοικειωμένοι σε μεγάλο βαθμό με τα «γκρήκλις» των «Αμερικάνων», οι κοινότητες καταγωγής υιοθετούσαν αρκετές λέξεις και εκφράσεις τους, όπως *μπόσης* (boss), *φάρμα* (farm), *πολισμάνος* (policeman), *πινότσια* (peanuts), *γροσαρία* (grossarie), *χοτέλι* (hotel), *σπιτάλι* (hospital), *πουσκάρια* (push-car), *πικνίκι* (pic-nic), *τέξες* (taxes) κ.ά., άλλοτε για να μοιραστούν την καθημερινότητα των αποδήμων τους άλλοτε για να ειρωνευτούν τους προκλητικούς παλιννοστούντες (Τριανταφυλλίδης, 1963, σελ. 278-290). Χιουμοριστικά προσωνύμια, όπως «Δετσοράκηδες», «Χάουγιαλάκηδες», «Χελλόου-μπόους», «Οκέυ-μπόους», τα οποία κυκλοφορούσαν στην ελληνική επαρχία προέρχονταν από τις επαναλαμβανόμενες εκφράσεις των παλιννοστούντων, όπως «that's all right», «how do you like this», «hello-boys» και «okay-boys» (Saloutos, 1956, σελ. 63· Τριανταφυλλίδης, 1963, σελ. 275).

Η εκμάθηση πάντως της αγγλικής θεωρήθηκε από νωρίς διαβατήριο των νέων για την Αμερική, ενώ στο Μεσοπόλεμο ενθαρρύνθηκε από τους ίδιους τους απόδημους και τους παλιννοστούντες γονείς, καθώς συνδέθηκε με τα επαγγελματικά σχέδιά τους για τα παιδιά τους.⁹² Τις προοπτικές αυτές προσπάθησαν να διασφαλίσουν ενθαρρύνοντας τη φοίτησή τους στα αγγλόφωνα σχολεία της πρωτεύουσας και της συμπρωτεύουσας. Σε αυτά κατευθύνονταν όχι μόνο τα παιδιά των Ελληνοαμερικανών που είχαν μετακομίσει από την Αμερική, διέθεταν ήδη τη γλωσσική δεξιότητα και επιθυμούσαν να τη διατηρήσουν αλλά και αρκετά παιδιά μεταναστών, τα οποία είχαν γεννηθεί και ζήσει στην Ελλάδα. Κάποια από αυτά χρειάζονταν την αγγλική για να διαδεχτούν με την ενηλικίωσή τους τον απόδημο πατέρα στις επιχειρήσεις του στην Αμερική. Σε άλλα όμως η εκμάθησή της ενθαρρυνόταν ως πρόσθετο μορφωτικό εφόδιο για μελλοντική επαγγελματική αποκατάσταση στην Ελλάδα. Ο Σωτήρης Κύρου, για παράδειγμα, έχοντας ο ίδιος γνωρίσει τον αμερικανικό τρόπο ζωής ως μετανάστης, επέλεξε για τις δευτεροβάθμιες σπουδές του γιου του το αμερικανικό κολλέγιο Ανατόλια της Θεσσαλονίκης. Η απόφαση αυτή σίγουρα δεν απέρρεε μόνο από τη γοητεία που ασκούσε πάνω του

92. Βλ. προτάσεις για διδασκαλία της αγγλικής στα Γυμνάσια και τα Ελληνικά σχολεία. *Νέος Αιών Πατρών*, 2/11/1905· *Σημεία Καλαμών*, 23/07/1922.

το αμερικανικό πρότυπο. Θα πρέπει να συνδεόταν και με τις προσωπικές επαγγελματικές συνεργασίες που ο ίδιος είχε ξεκινήσει με Αμερικανούς στη Θεσσαλονίκη όπου είχε πλέον εγκατασταθεί (Κύρου, ό.π., σελ. 54-63).

3.5 Θρησκευτικό συναίσθημα και λαϊκές δοξασίες

Στις αλλαγές που παρουσίαζαν όσοι επέστρεφαν από την Αμερική οι μελετητές της μετανάστευσης περιλάμβαναν και συνήθειες οι οποίες νοσηματοδοτούνταν αρνητικά, όπως για παράδειγμα τη χαλάρωση του θρησκευτικού συναισθήματος (Λυδάκης, ό.π., σελ. 225). «Ο Θεός του μαμωνά παραμέρισε τον Θεό των πατέρων του[ς]», σημείωνε ο Κουκουλής (1954, σελ. 72-73) στο ηθογραφικό διήγημα που έγραψε για την κοινότητα του Βασσαρά. Οι μετανάστες την πρώτη περίοδο της προσαρμογής τους στην τοπική κοινότητα φαίνεται πράγματι ότι επιδείκνυαν μικρότερο ενδιαφέρον για την άσκηση των θρησκευτικών τους καθηκόντων σε σχέση με τους ντόπιους. Εθισμένοι σε έναν διαφορετικό τρόπο ζωής απέφευγαν τον τακτικό εκκλησιασμό και τη νηστεία, καθώς και την τέλεση των μυστηρίων της εξομολόγησης και της Θείας Κοινωνίας. Η κάμψη του θρησκευτικού τους συναισθήματος αποδιδόταν στην έλλειψη εκκλησιών και ιερέων στην Αμερική, στους διαφορετικούς ρυθμούς ζωής και το κυνήγι του χρήματος, καθώς και στον πολυδογματισμό της αμερικανικής κοινωνίας. Ο Κρίκος (1915, σελ. 84-86) από τις παρατηρήσεις που έκανε σε διάφορες μεταναστευτικές ομάδες της Αμερικής, κατέταξε τους Έλληνες μετανάστες μαζί με τους Σικελούς «μεταξύ των αθεοτάτων». Τους θεωρούσε όχι μόνο αδιάφορους ως προς το τυπικό μέρος της λατρείας αλλά και βλάσφημους και αντιδραστικούς απέναντι στις απόπειρες ελέγχου και επίπληξης της συμπεριφοράς τους. Οι ίδιοι δικαιολογούσαν αυτήν την αμέλειά τους ισχυριζόμενοι ότι: «Εδώ είνε Αμερική, όταν επιστρέψω εις την Ελλάδα συμμορφώνομαι με τους τύπους». Η επανένταξη στην κοινότητα καταγωγής προϋπέθετε πράγματι τη συμμόρφωση με τους άγραφους νόμους και τις θρησκευτικές συνήθειές της. Ο κοινωνικός έλεγχος ήταν άλλωστε μεγάλος στις τοπικές κοινωνίες και η πίεση των οικογενειών προς τα απόδημα μέλη τους να τηρήσουν τις παραδόσεις ασφυκτική (Κουκουλής, ό.π., σελ. 72-73, 99-100· Marshall, ό.π., σελ. 128). Δύσκολα, λοιπόν, οι παλιννοστούντες μπορούσαν να επιμείνουν στις συνήθειες της Αμερικής και να διαφοροποιηθούν στη συμπεριφορά τους από τους συγχωριανούς τους.

Οι τοπικές κοινότητες διαπίστωναν, επίσης, και μια τάση αμφισβήτησης των παραδεδεγμένων αντιλήψεων από την πλευρά των πρώην μεταναστών. Οι «Αμερικάνοι» εμφανίζονταν επιφυλακτικοί απέναντι σε πρακτικές, όπως το ξεμάτιασμα, τα ξόρκια και ο αφορισμός (Κουκουλής, ό.π., σελ. 130-131).⁹³ Αντιμετώπιζαν ειρωνικά τελετές μαγείας και έδειχναν να μην εμπιστεύονται την πρακτική ιατρική της κοινότητας (Marshall, ό.π., σελ. 185-187). Βεβαίως τα χρόνια παραμονής στο εξωτερικό και ο βαθμός έκθεσης στον

93. Βλ. το διήγημα «Οι Αφωρεσμένοι», *Μαλεβός*, 6, 9^{ος}/1921, σελ. 9-11.

αμερικανικό πολιτισμό καθόριζαν το βαθμό αντίστασής τους απέναντι σε τέτοιες πρακτικές. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι επισκέπτες Ελληνοαμερικανοί του Μεσοπολέμου προσέγγιζαν σχετικές τελετές και δοξασίες αν όχι επικριτικά, οπωσδήποτε με έκπληξη και διάθεση περιέργειας, αντίθετα με τους πρώτους παλιννοστούντες, οι οποίοι εγκλιματίζονταν γρήγορα και πείθονταν εύκολα για την αποτελεσματικότητά τους.

Μεγαλύτερη ανησυχία ενέπνεε στους κόλπους της Εκκλησίας ο κίνδυνος της διάδοσης του προτεσταντικού δόγματος στην ελληνική κοινωνία μέσω των παλιννοστούντων. Ο προσηλυτισμός κάποιων μεταναστών στην Αμερική σχολιαζόταν συχνά στον ομογενειακό Τύπο και σε ελληνικές μελέτες και είναι λογικό να είχε θορυβήσει τους κληρικούς σε χωριά με μεγάλο αριθμό αποδήμων.⁹⁴ Ο Κρίκος (ό.π., σελ. 88) είχε εντοπίσει ελληνικές προτεσταντικές εκκλησίες στο Σικάγο, το Λόουελ, τη Βοστώνη και γνώριζε για την επιρροή που είχαν στους προσήλυτους η ελευθερία του νέου δόγματος και η απαλλαγή του από το τυπικό της λατρείας. Η επιτυχής δράση των προτεσταντών στις ελληνικές κοινότητες αποδιδόταν, επίσης, στο χαμηλό ηθικό και μορφωτικό επίπεδο του ελληνικού κλήρου (Σαραντοπούλου, 1916, σελ. 151-163). Ανησυχίες ότι ο προσηλυτιστικός κίνδυνος θα μπορούσε να μεταφερθεί στις ιδιαίτερες πατρίδες των μεταναστών μέσω της παλιννόστησης εκφράστηκαν κυρίως στο Μεσοπόλεμο. Τα περιστατικά προπαγάνδας πάντως ήταν περιορισμένα και σε καμιά περίπτωση συγκρίσιμα με τα αντίστοιχα που παρατηρούνταν σε καθολικές χώρες, όπως στην Ιταλία και την Πολωνία (Wyman, ό.π., σελ. 174-178). Είναι αλήθεια ότι νέες θρησκευτικές πρακτικές δύσκολα μπορούσαν να διαδοθούν στις κοινότητες της Παλαιάς Ελλάδας καθώς αυτές απέκλιναν σημαντικά από το ορθόδοξο δόγμα. Επρόκειτο δηλαδή για ένα κοινωνικό έμβασμα το οποίο προσέκρουε στις αξιακές και γνωστικές δομές της κοινωνίας αποστολής (Levitt, 1998, σελ. 940). Η αντίδραση πάντως της ελληνικής εκκλησιαστικής ιεραρχίας ήταν άμεση και αποφασιστική προκειμένου να απομονωθούν τα όποια περιστατικά. Στο Θεολόγο Λακωνίας η προσηλυτιστική δράση του παλιννοστούντος προτεστάντη Ν. Παπαγιαννόπουλου το 1927 έγινε γνωστή στο μητροπολίτη Γερμανό μέσω της ενοριακής επιτροπής. Θορυβημένος ο ιεράρχης από τον αντίκτυπο που φαίνεται ότι είχε το κήρυγμα του μετανάστη στο συγγενικό αρχικά κύκλο του επισκέφτηκε το χωριό και με σκληρή γλώσσα από τον άμβωνα της εκκλησίας επιχείρησε να περιορίσει την επιρροή του στους υπόλοιπους κατοίκους.⁹⁵ Μεμονωμένα περιστατικά δεν αποκλείεται να σημειώθηκαν και σε άλλες περιοχές, ωστόσο η αντοχή του νέου δόγματος θα πρέπει να ήταν αρκετά δύσκολη με δεδομένο ότι η επανένταξη των μεταναστών στην κοινότητα προϋπέθετε την πλήρη εναρμόνισή τους με τα τοπικά ήθη και τις ελληνορθόδοξες παραδόσεις.

94. *Ατλαντίς*, 29/01/1897· *Πατρίς Πύργου*, 8/09/1910.

95. *Ο Σπαρτιάτης*, 11/09/1927, 18/09/1927.

4. Νέα ήθη

4.1 Φυγή εγκληματικών στοιχείων

Ο ενθουσιασμός που προκάλεσαν οι συνεχείς οικονομικές ροές από την Αμερική, και ο θαυμασμός για τις εξωτερικές αλλαγές που έφεραν οι παλιννοστούντες ενίσχυσαν την πεποίθηση των ντόπιων ότι η σκληρή εργασία και η διαμονή σε μια προηγμένη και ευνομούμενη πολιτεία θα είχαν μεταβάλει και τα ήθη τους. Πολλές πηγές της εποχής περιέγραφαν τις μεταναστευτικές κοινότητες στην περίοδο της μαζικής εξόδου από τις πιο φιλήσυχες του κράτους, γεγονός που αποδιδόταν και στην αναχώρηση των «ατάκτων στοιχείων» (Ρέπουλης, ό.π., σελ. 142). Επιχειρώντας μια αριθμητική αποτύπωση του μεγέθους της φυγής από τη Ζάκυνθο όσων θεωρούνταν «παραβατικοί», ο Δαμίρης (ό.π., σελ. 33) ανέφερε ότι στις αρχές της δεύτερης δεκαετίας του 20ού αιώνα από τους 96 φυγόποινους του νησιού οι 52 εργάζονταν στην Αμερική, ενώ από τους 72 φυγόδικους είχαν μεταναστεύσει τουλάχιστον 41. Από την αλληλογραφία την οποία διατηρούσαν πολλοί από αυτούς με τις οικογένειές τους ο ερευνητής εκτιμούσε ότι είχαν προσαρμοστεί στη νέα κοινωνία διάγοντας έναν έντιμο βίο.

Είναι αλήθεια ότι μέχρι την επιβολή των αμερικανικών ποσοτώσεων η διαφυγή στην Αμερική αποτελούσε μια εναλλακτική για όποιους είχαν προβλήματα με τη δικαιοσύνη. Υπόδικοι, καταχραστές, πτωχευμένοι έμποροι, κακοποιοί που λυμαινόνταν την ελληνική επαρχία, δραπέτες των φυλακών και απατεώνες κάθε είδους επιχειρούσαν να κρύψουν τα ίχνη τους για κάποιο τουλάχιστον διάστημα στην αμερικανική ήπειρο (Παπανικόλα, ό.π., σελ. 234).⁹⁶ Πολλοί από αυτούς δεν κατάφερναν ή δεν είχαν και την πρόθεση να εγκλιματισθούν στο νέο περιβάλλον και επέστρεφαν «αφού ροκάνιζαν τα κλοπιμαία» για να συνεχίσουν, όπως φαίνεται, τη ληστρική τους δράση. Ωστόσο η διαφυγή από την Ελλάδα δεν ήταν τόσο εύκολη όσο πολλές μαρτυρίες της εποχής την παρουσίαζαν. Το κόστος της ήταν υψηλό για τις δυνατότητες μιας αγροτικής οικογένειας, καθώς περιλάμβανε όχι μόνο την αγορά του υπερωκεάνιου εισιτηρίου αλλά και την αμοιβή των διαφόρων μεσαζόντων. Σε πολλές περιπτώσεις πάντως κρινόταν προτιμότερο από το έξοδο των υπηρεσιών ενός δικηγόρου του οποίου η συνεισφορά για την εκδίκαση της υπόθεσης έδειχνε αμφίβολη (Ελεφάντης, 2001, σελ. 45-53· Κατσένης, 2007, σελ. 104-175).

Το ποσοστό των εγκληματιών που κατέφευγαν στην Αμερική ήταν σίγουρα μεγεθυμένο στη λαϊκή φαντασία. Είναι χαρακτηριστικό ότι η Επιτροπή Dillingham δεν είχε πληροφορίες για αυξημένες αφίξεις στο αμερικανικό έδαφος «εγκληματικών στοιχείων» ούτε και είχε διαπιστώσει ενθάρρυνση της φυγής τους από κάποια ευρωπαϊκή κυβέρνηση (United States Senate, 1911a, σελ. 67). Στην Ελλάδα η αναχώρηση προϋπέθετε τυπικά και πιστοποιητικό ποινικού μητρώου. Ωστόσο, η κατά καιρούς έκδοση εγκυκλίων με τις οποίες το Υπουργείο Εσωτερικών ζητούσε από τις Νομαρχίες αυστηροποίησή της

96. *Νεολόγος Πατρών*, 22/06/1906, 3/11/1906, 8/10/1908· *Νέος Αιών Πατρών*, 28/09/1906.

διαδικασίας καταδείκνυε ότι το μέτρο παραβιαζόταν συστηματικά (Κουρτούμη-Χαντζή, ό.π., σελ. 87).⁹⁷ Πάντως οι αστυνομικοί έλεγχοι στα περιφερειακά λιμάνια προς αναζήτηση των επικηρυγμένων ληστών φαίνονται εντατικοί και συχνά αποτελεσματικοί. Ο κίνδυνος, άλλωστε, της αναγνώρισης και της κατάδοσής τους από επαρχιώτες ταξιδιώτες οι οποίοι κατέφθαναν μαζικά και περιφέρονταν στα πρακτορεία μετανάστευσης μέχρι την αναχώρηση του υπερωκεανίου ήταν μεγάλος.⁹⁸

Πάντως τις πληροφορίες περί διαφυγής στο εξωτερικό σε πολλές περιπτώσεις τις διέδιδαν οι ίδιοι οι κακοποιοί σε μια προσπάθεια αποπροσανατολισμού των αστυνομικών ερευνών. Οι δράστες αποσύρονταν από την ενεργό δράση για ένα διάστημα και φρόντιζαν να κάνουν πιστευτή την ιστορία της φυγής τους στην Αμερική μέσω ιδίωχειρων επιστολών τις οποίες ταχυδρομούσαν γνωστοί τους από το εξωτερικό. Τις αμφιβολίες των αστυνομικών αρχών για τη μετανάστευσή του στην Αμερική επιχείρησε να διαλύσει στα τέλη του 1907 ο ληστής Ρήγας, αποστέλλοντας στο *Νεολόγο* επιστολές και φωτογραφία του από την Αμερική. Λίγους μήνες μετά επανεμφανιζόταν στη Γορτυνία και με το συνεργό του Σκαρτσώρα προέβαιναν σε νέες εγκληματικές πράξεις.⁹⁹ Ο Τύπος της εποχής καλλιεργούσε τη φήμη ότι όλοι οι κακοποιοί αργά ή γρήγορα κατέφευγαν σε κάποιο επαρχιακό λιμάνι για να αναχωρήσουν με το πρώτο υπερωκεάνιο για Αμερική. Στην εποχή της μαζικής αποδημίας οι υπερβολές στις περιγραφές και την ερμηνεία του φαινομένου οπωσδήποτε υπερίσχυαν κάθε νηφάλιας εκτίμησης. Η εικόνα της ερήμωσης της Ελλάδας την οποία επιχειρούσαν να αποδώσουν δραματικά, συμπληρωνόταν με την συμπερίληψη στους αναχωρούντες και των κακοποιών. Για την τελευταία κατηγορία δημιουργούνταν μάλιστα συχνά υπαινιγμοί περί σκοπιμότητας των κρατικών αρχών.¹⁰⁰

Ο λόγος των Ελλήνων δημοσιογράφων αναπαρήγε, επίσης, το κυρίαρχο αφήγημα της Δύσης περί χαμηλού πολιτισμικού και ηθικού επιπέδου των μεταναστών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης και ταυτόχρονα περί της αναμορφωτικής δύναμης του αμερικανικού περιβάλλοντος. Ο *Νεολόγος Πατρών*, για παράδειγμα, σε άρθρο του στις 26/06/1912, στο οποίο περιέγραφε τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των μεταναστευτικών πληθυσμών στην Αμερική, εκθείαζε τη μόρφωση και το εμπορικό πνεύμα των Γερμανών, παρουσίαζε τους Ιταλούς ως κατεξοχήν εργάτες μεταξύ των οποίων «κυριαρχεί η σάρα η μάρα και το κακό συναπάντημα, οι εγκληματίαι και οι μαφιόζοι της Σικελίας», ενώ συμπεριλάμβανε στον Ελληνισμό της Αμερικής ανθρώπους του ξιναριού, της πέννας, του καφενείου, ξεπεσμένους, φυγόδικους και δραπέτες. Παρέθετε, ωστόσο, παραδείγματα Πελοποννησίων φυγόδικων, οι οποίοι μέσα στο αμερικανικό πολιτισμικό χωνευτήρι

97. *Νεολόγος Πατρών*, 6/02/1908· *Πατρίς Πύργου*, 16/03/1908.

98. Βλ. συλλήψεις καταζητούμενων ληστών στο λιμάνι της Πάτρας. *Νεολόγος Πατρών*, 21/07/1906, 3/10/1907, 13/05/1913· *Νέος Αιών Πατρών*, 18/12/1905.

99. *Νεολόγος Πατρών*, 7/02/1908, 20/04/1908, 2/06/1909, 13/05/1912.

100. Τους υπαινιγμούς αυτούς φαίνεται ότι υιοθέτησαν αβίαστα νεότεροι μελετητές του ληστρικού φαινομένου, όπως ο Τάσος Βουρνάς (1980).

είχαν επιδειξει εντυπωσιακή εργατικότητα, σωματειακή και πολιτική δράση. Η θετική επίδραση του αμερικανικού κράτους πάνω στους Έλληνες κακοποιούς εξυπηρετούσε φυσικά εύκολες δημοσιογραφικές συγκρίσεις με το φτωχό ελληνικό βασίλειο και παρείχε ευκαιρίες για άσκηση σκληρής κριτικής στην ανομία και αναρχία που το τελευταίο θεωρούνταν ότι ενθάρρυνε.

Η διασύνδεση της εγκληματικότητας με τη μετανάστευση ήταν σίγουρα πολύ πιο σύνθετη από αυτήν που επιχειρούσαν οι δημοσιογράφοι. Η σύγχυση της, για παράδειγμα, με τα μικροαδικήματα ήταν συχνή, ενώ η αποσιώπηση των οικονομικών αιτιών της δεν επέτρεπε την κατανόηση της συμβολής των αμερικανικών εμβασμάτων στον περιορισμό της. Στις 22/05/1911 ο ανταποκριτής του *Νεολόγου* στον Πύργο παρουσίαζε τη μείωση του αριθμού των κρατουμένων στις τοπικές φυλακές ως ένδειξη του περιορισμού της εγκληματικότητας στο νομό. Στους μέχρι τότε συνήθεις τροφίμους των φυλακών περιλάμβανε συμμορίες ληστοφυγόδικων που είχαν πια εξολοθρευθεί, «άτακτα εγκληματικά στοιχεία [...] εκπατρισθέντα εις την Αμερικήν», και πτωχούς οφειλέτες που παλαιότερα καταδιώκονταν για ασημαντα ποσά. Η συρρίκνωση της τελευταίας κατηγορίας, αν και ομολογούνταν, δεν συνδεόταν, ωστόσο, με τη ροή των εμβασμάτων και τη δυνατότητα πολλών οικογενειών να αποπληρώσουν τα χρέη τους και να εξασφαλίσουν καλύτερες συνθήκες διαβίωσης και νέους ορίζοντες ζωής στα μέλη τους. Οπωσδήποτε η πληθυσμιακή αποσυμφόρηση χωριών με καταχρεωμένους κατοίκους εκτόνωσε τις κοινωνικές εντάσεις, ενώ η άφιξη των παλιννοστούντων με οικονομική άνεση, κοινωνικό γόητρο και διαφορετικές πολιτισμικές παραστάσεις τροφοδότησε τις νέες γενιές με εναλλακτικές λύσεις και διαφορετικά ερεθίσματα.

Από την άλλη πλευρά, τα αμερικανικά πλούτη προσέφεραν σε επικίνδυνες συμμορίες νέες ευκαιρίες για οργανωμένη δράση και πλούσια λεία. Ενθάρρυναν ληστείες και απαγωγές με θύματα αυτή τη φορά τους παλιννοστούντες και τις οικογένειές τους. Οι μετανάστες με την επιδεικτική «αμερικανική αμφίεση» και το πλήθος των αποσκευών τους τραβούσαν την προσοχή μικροαπατεώνων ήδη με την αποβίβασή τους στα λιμάνια. Η επιστροφή στο χωριό αποδεικνυόταν το ίδιο επικίνδυνη καθώς στο δρόμο πολλοί από αυτούς δέχονταν ληστρικές επιθέσεις.¹⁰¹ Στο Μεσοπόλεμο οι φήμες για τον πλούτο των Ελληνοαμερικανών κινητοποίησαν ληστοσυμμορίες ειδικά στη Στερεά Ελλάδα και τη δυτική Πελοπόννησο. Στο στόχαστρό τους έμπαιναν οι ανύπαντρες κόρες και τα εμβάσματα που παραλάμβαναν οι μητέρες τους. Όταν τη δεκαετία του 1920 στο Νεοχώρι Φθιώτιδας έφτασε η πληροφορία ότι ο Μηλιάκης είχε δημιουργήσει περιουσία στην Αμερική, οι κόρες του θεωρήθηκαν «πολύφερνες» και ταυτόχρονα απροστάτευτες. Η σύζυγός του κατάφερε να τις σώσει από τη συμμορία του περιβόητου Παρούση πιέζοντας ένα απόσπασμα της χωροφυλακής να τις φυγαδεύσει μακριά από το χωριό και να καταδιώξει τους κακοποιούς (Ελεφάντης, ό.π., σελ. 61-69).¹⁰²

101. *Νεολόγος Πατρών*, 11/10/1911.

102. Έξαρση της εγκληματικότητας με θύματα τις οικογένειες των αποδήμων στις ΗΠΑ παρατηρού-

Η επιστροφή των μεταναστών δεν καθιστούσε τις οικογένειές τους λιγότερο ευάλωτες. Ο επαναπατρισμός τους με όλα τα κέρδη της Αμερικής και οι πληροφορίες για την απόσυρσή τους από τις Τράπεζες λόγω των κρατικών οικονομικών πολιτικών δеляάζαν τους κακοποιούς. Οι στοχευμένες κρούσεις τους μαρτυρούν την ακριβή πληροφόρηση που τους παρείχαν τα δίκτυα κατασκοπείας για τις κινήσεις των θυμάτων τους και τις συναλλαγές τους με τις τράπεζες.¹⁰³ Στην Καστανιά Ναυπακτίας τον Ιούνιο του 1925 οι τρεις αδελφοί Αντωνόπουλοι δέχτηκαν επίθεση από πολυμελή σπείρα στο οικογενειακό χάνι στο οποίο δραστηριοποιούνταν επιχειρηματικά χάνοντας τους κόπους αρκετών χρόνων στην Αμερική. Το περιστατικό το οποίο θορύβησε την κοινή γνώμη, αναστάτωσε ακόμα περισσότερο τις οικογένειες των παλιννοστούντων.¹⁰⁴ Την ευφορία που είχε δημιουργήσει στις αρχές του αιώνα η φήμη της μαζικής φυγής των ληστών στην Αμερική και η ασφάλεια της υπαίθρου φαίνεται ότι δεν την συμμερίζονταν πλέον στο Μεσοπόλεμο. Για τους ευκατάστατους μετανάστες η συνέχιση της οργανωμένης δράσης των ληστών θα πρέπει να παρείχε ισχυρά αντικίνητρα μόνιμης εγκατάστασης αν όχι στην Ελλάδα, οπωσδήποτε στις απομονωμένες ορεινές και νησιωτικές περιοχές της.

4.2 Επιστροφή «αναμορφωμένων υποκειμένων»

Τα χρόνια διαβίωσης και εργασίας πολλών μεταναστών σε αστικοποιημένα περιβάλλοντα, οπωσδήποτε, συνέβαλλαν στο να αλλάξουν αρκετές συνήθειες και συμπεριφορές τους. Άνθρωποι οι οποίοι είχαν κοινωνικοποιηθεί σε κλειστές κοινωνίες υπό την επιρροή ισχυρών εθμικών κωδίκων υιοθετούσαν μέσα από τη σκληρή εργασία, την εκπαίδευση, τη δημιουργία επιχειρήσεων και οικογένειας στην Αμερική αρκετές από τις αξίες και τις νοοτροπίες της νέα κοινωνίας. Ο σεβασμός στο νόμο και η πειθαρχία όσων επέστρεφαν στην πατρίδα δεν περνούσαν απαρατήρητα σε κοινωνίες μέχρι τότε απομονωμένες γεωγραφικά και κοινωνικά, όπου η μόρφωση ήταν περιορισμένη και η αυτοδικία άγραφος νόμος. Ο νομός Λακωνίας, για παράδειγμα, ο οποίος μέχρι και τις αρχές του αιώνα θεωρούνταν από τις αστυνομικές αρχές ως ένας από τους πιο ταραχώδεις, παρουσίαζε εντυπωσιακές αλλαγές σε επίπεδο ηθών (Βεντούρα, 2012, σελ. 105· Fairchild, 1911, σελ. 226). Ερευνητές του μεταναστευτικού φαινομένου στην ελληνική επαρχία ανέφεραν ότι η ζωκλοπή, μία από τις πιο συνηθισμένες εγκληματικές πράξεις της υπαίθρου, είχε σημαντικά περιοριστεί και ότι οι πρώην μετανάστες σπανίως απασχολούσαν την ελληνική δικαιοσύνη (Κόλλιας, ό.π., σελ. 166· Ράπης, ό.π., σελ. 111). Η πραότητα και η ευγένεια στους τρόπους τους, οι παραστάσεις και οι γνώσεις τους σχολιάζονταν θετικά από τους συμπατριώτες τους. Ο Δαμίρης (ό.π., σελ. 34) ανέφερε για τους Ζακυνθινούς παλιννοστούντες:

νταν την ίδια περίοδο στις μεταναστευτικές κοινότητες της νότιας Κίνας (Hsu, ό.π., σελ. 50-52).

103. *Νεολόγος Πατρών*, 9/10/1925, 11/07/1928, 25/04/1931.

104. *Νεολόγος Πατρών*, 27-31/08/1925, 1-4/09/1925, 13-23/11/1927.

«Συνομιλήσαντες μετά εργασθέντων επί τινά έτη εν Αμερική και εκείθεν επανακαμψάντων χωρικών, οίτινες αμόρφωτοι άλλοτε εντελώς όντες και εις τας προαναφερθείσας ασχολίας του Ζακυνθινού χωρικού επιδιδόμενοι, διεκρίνοντο ως “στραβόξυλα” κατά το δη λεγόμενον, εύρομεν αυτούς με ποικίλας γνώσεις και κυρίως με άλλας ιδέας και αρχάς».

Σε πολλές περιπτώσεις βέβαια η εξευγενισμένη συμπεριφορά και η πνευματική αναμόρφωση των μεταναστών θα πρέπει να ήταν επιφανειακές και να λειτουργούσαν ως μέσο επίδειξης της ανωτερότητάς τους απέναντι στους συγχωριανούς τους. Όπως σχολίαζε ειρωνικά ερευνητής της περιοχής του Αγρινίου, «αποφεύγουσι πολλές κακάς έξεις (οίον την μέθην κλπ.) και τούτο εκ φόβου, μήπως παύσωσιν οι συνδημόται των να τους θεωρώσιν ανεπτυγμένους!» (Παπαγιάννης, ό.π., σελ. 121).

Η επαφή με το νέο κράτος, τον τρόπο λειτουργίας του και τα ήθη των πολιτών του οπωσδήποτε επέτρεπε στους μετανάστες συγκρίσεις με τα βιώματά τους από την πατρίδα. «Ενόμιζα δε καθώς έλεγον ότι υπήρχον άγριοι οι άνθρωποι εις Αμερικήν αλλά τουναντίον είναι πάρα πολλά μορφωμένοι από παν έθνος», κατέγραψε στο ημερολόγιό του ο μετανάστης Χρήστος Θεοδωρακόπουλος (Καβαδίας, ό.π., σελ. 16). Το θαυμασμό του για τον τρόπο λειτουργίας των αμερικανικών δικαστηρίων και το ήθος των Αμερικανών δικαστών εξέφρασε και ο Κωνσταντίνος Πολένης (1945, σελ. 49-50), με αφορμή την απαλλαγή του από μια άδικη κλήτευση που δέχτηκε από την αμερικανική υγειονομική υπηρεσία για το μαγειρείο που διατηρούσε. Τις νέες παραστάσεις τους, οι μετανάστες θα μετέφεραν σε κάθε ευκαιρία και στους συμπατριώτες τους στην Ελλάδα μέσω των συχνών αφηγήσεων ή των παρεμβάσεών τους στον τοπικό Τύπο, λειτουργώντας ως διαυλοι πολιτισμικών εμβασμάτων.

Βεβαίως, το αμερικανικό περιβάλλον ούτε ενιαίο ήταν ούτε και επιδρούσε με αυτόματο και ομοιογενή τρόπο πάνω στους Έλληνες μετανάστες. Διαφορετικές επαγγελματικές εμπειρίες, κοινωνικές συναναστροφές, πολιτισμικά ερεθίσματα και μορφωτικά εφόδια συνέβαλλαν στο να μην παρουσιάζουν σημάδια «αναμόρφωσης» όλοι όσοι επέστρεφαν από την Αμερική. Την άποψη ότι

«[μ]ετανάσται της κατωτάτης κοινωνικής υποστάθμης, άνθρωποι ανήθικοι και του χειρίστου είδους, μετά ολιγοετή διαμονήν εις Αμερικήν ήθικοποιούνται επί τοσούτον ώστε να μη δύναται τις να τους αναγνωρίση επανερχομένους μετά 5-10 έτη»

(Φωτίου, 1917, σελ. 271)

δεν φαίνεται να τη συμμερίζονταν όλοι οι ερευνητές. Στην επαρχία Καλαβρύτων, για παράδειγμα, φοιτητής του Ανδρεάδη (Σπηλιωτόπουλος, ό.π., σελ. 106) παρατηρούσε ότι οι επανακάμπτοντες διατηρούσαν τα ελαττώματα και τις κακιές τους:

«Καμμία απολύτως, έστω και η στοιχειωδεστέρα, μόρφωσις δεν παρατηρείται εις αυτούς, εξ ου και το λαϊκόν δίστιχον εις τον τόπο μας: 'Ανάθεμά σε Αμερική, ανάθεμά σε Πόλι, Που σώστειλα τον άνθρωπον και μου τον στέλνει βόϊδι'».

Απέδιδε την αντοχή των έξεών τους στο είδος των εργασιών τους, οι οποίες δεν τους επέτρεπαν να συγχρωτισθούν και να δεχτούν επιρροές από την αμερικανική κοινωνία. Οι κοινωνικές και πολιτισμικές έξεις των μεταναστών, ειδικά των μεγαλύτερων σε ηλικία και όσων δεν είχαν φοιτήσει σε σχολεία δυσχέραιναν πράγματι την προσαρμογή τους στα ήθη και τους κανόνες του νέου περιβάλλοντος, ενώ τα σχέδια άμεσης επιστροφής επέβαλλαν την προσήλωση στα πολιτισμικά συστήματα της πατρίδας (Βεντούρα, 2012, σελ. 97-98· Foner, 1997, σελ. 358). Πιστοί στους πολιτισμικούς κανόνες της κοινωνίας από την οποία προέρχονταν, κάποιοι, για παράδειγμα, επέστρεφαν για να εκδικηθούν για την «τιμή» της οικογένειάς τους.¹⁰⁵

Η «μεταμόρφωση» των μεταναστών ήταν σίγουρα πιο ορατή στο Μεσοπόλεμο. Μετανάστες με μόρφωση, ενδιαφέροντα, επαγγελματική εμπειρία και διαφορετικές πολιτισμικές παραστάσεις μετέφεραν στις αγροτικές κοινότητες νέα ήθη, πρότυπα και αξίες. Πολλοί από αυτούς παρενέβαιναν στον Τύπο ασκώντας κριτική σε συνθήκες και πρακτικές των συμπατριωτών τους τις οποίες θεωρούσαν επικίνδυνες, ενοχλητικές και επιζήμιες, όπως για παράδειγμα, τη δικομανία ή τις τουφεκίες στα γλέντια.¹⁰⁶ Τη διείσδυση των νέων προτύπων στην τοπική κοινωνία διευκόλυνε σε μεγάλο βαθμό το κύρος των Ελληνοαμερικανών ως ευεργετών, πετυχημένων επιχειρηματιών και ανθρώπων οι οποίοι είχαν έρθει σε επαφή με ένα κράτος το οποίο ταυτιζόταν στο συλλογικό φαντασιακό με ένα ανώτερο πολιτισμικό επίπεδο.

5. Ανασημασιοδότηση κοινωνικών ιεραρχιών: Οι Μπρούκλινδες

Η μετανάστευση δεν θολώνει μόνο τα εξωτερικά όρια της κοινότητας, τα όρια ανάμεσα στο «εδώ» και το «εκεί», διαταράσσει και τη συνοχή της λόγω της οικονομικής, πολιτισμικής, κοινωνικής δύναμης και των «πόρων κινητικότητας» που συσσωρεύει ο μετανάστης (Lacroix, 2010a, σελ. 9). Η μετακίνηση μπορεί, δηλαδή, να εξασφαλίσει στο

105. *Λακεδαίμων*, 31/05/1909· *Τεγέα*, 4/11/1894. Στα λαϊκά διηγήματα και την αρθρογραφία οι ιστορίες με μετανάστες οι οποίοι διαπράττουν «εγκλήματα τιμής» και αθρώνονται από τα δικαστήρια ήταν συχνές. Βλ. Θεοδωρόπουλου, 1908, σελ. 92-94· *Καλαματιανό Ημερολόγιο 1931*, σελ. 113-121. Αντανακλούν την προσήλωση των μεταναστών σε μια παραδοσιακή συλλογική αντίληψη για την τιμή, καθώς και την κοινωνική και νομική νομιμοποίηση αυτού του είδους διαπροσωπικής βίας. Για μια εμπεριστατωμένη μελέτη όσον αφορά την έννοια της «τιμής» και τη σχέση της με τα εγκλήματα, βλ. Αβδελά, 2002.

106. *Καλάβρυτα*, 4/07/1930.

υποκείμενο πολύ περισσότερα κέρδη από τα οικονομικά και τα υλικά· παράγει εμπειρία η οποία αναδιαμορφώνει το κοινωνικό πεδίο στην κοινότητα καταγωγής και το εντάσσει σε μια «γεωγραφία ισχύος», στην οποία ιεραρχούνται τόσο τόποι όσο και άνθρωποι. Σχέσεις εξουσίας οι οποίες παλαιότερα εκφράζονταν με όρους εργασίας και μέσα από την πρόσβαση στη γη, αρθρώνονται πλέον με κριτήρια γεωγραφικά, μέσω της μετάβασης σε έναν άλλο τόπο ο οποίος μετατρέπεται σε μεταφορά/ιδίωμα δύναμης, διαφοροποίησης και προόδου (Sørensen and Stepputat, 2001, σελ. 313-318).

Η μετανάστευση στην Αμερική θα πρέπει, συνεπώς, να εξεταστεί σε σχέση και με τις ανακατατάξεις που προκάλεσε στις κοινωνικές ιεραρχίες της ελληνικής επαρχίας. Δημιούργησε νέες μορφές ανισότητας στο εσωτερικό των κοινοτήτων θέτοντας μια νέα κοινωνικο-οικονομική διαχωριστική γραμμή στα νοικοκυριά ανάλογα με το αν παραλάμβαναν εμβάσματα ή όχι (De Haas, 2006, σελ. 126-127). Ανέδειξε μια καινούρια «μεταναστευτική ελίτ», η οποία, παρόλο που και αυτή επένδυσε στη γη στον τόπο καταγωγής, αντλούσε την οικονομική δύναμή της από τα εργατικά μεροκάματα στην Αμερική. Πολύ πιο πορώδης κοινωνικά και ασταθής οικονομικά, σε σύγκριση με τις παλαιότερες τοπικές προνομιακές ομάδες, συνέβαλε στην καθιέρωση νέων κριτηρίων κοινωνικής διαστρωμάτωσης, στα οποία συμπεριλαμβάνονταν εκτός από τα εμβάσματα, τα καινούρια σπίτια, τα ρούχα, τα καταναλωτικά αγαθά, η νέα γλωσσική δεξιοτέχνη και οι αμερικανικές εμπειρίες (Goldring, 1998, σελ. 175-176).

Το πιο εντυπωσιακό ίσως παράδειγμα ανατροπής των τοπικών ιεραρχιών περιγράφεται στην επιστολή ενός μετανάστη προς το πρώην αφεντικό του, η οποία παρατίθεται στην έκθεση Ρέπουλη (ό.π., σελ. 56):

«Εδώ εργάζονται οι άνθρωποι πολύ και τακτικά, και αναπαυόμαστε μόνον την Κυριακή, αλλά περνάμε καλά. Σήμερα που γράφω είνε Κυριακή, έκαμα το λουτρό μου, επήρα το γάλα μου, και η μέρα θα περάση με ευχαρίστησιν. Πού ήξευρα εγώ εκεί ζωί με αυτήν την τάξι; Αν θέλης, αφεντικό, καλά θα κάμης να έρθης και συ, και σου στέλνω τον ναύλο!!!»

Η Αμερική από νωρίς ταυτίστηκε με τη «χώρα των θαυμάτων και των ευκαιριών», εκεί όπου φτωχοί ακτήμονες μπορούσαν να γίνουν πλούσιοι, αξιοσέβαστοι και σημαντικοί. Επιστολές, φωτογραφίες και αφηγήσεις περιέγραφαν την κοινωνική ανέλιξη των μεταναστών μέσα από την ενδυματολογική αλλαγή τους, τη δημιουργία ιδιόκτητων επιχειρήσεων στις οποίες απασχολούνταν συμπατριώτες και συχνάζαν ευυπόληπτοι Αμερικανοί και το νέο αστικό τρόπο ζωής τους. Για πρώτη φορά οι αγροτικές οικογένειες έβλεπαν να προβάλλονται στον τοπικό ή ομογενειακό Τύπο ως σημαντικές κοινωνικές εκδηλώσεις τα βασικά γεγονότα της ζωής τους. Αποκόμματα από εφημερίδες της Αμερικής με αναγγελίες γάμων, βαπτίσεων, ονομαστικών εορτών και εισφορών

σε εράνους αποστέλλονταν στα χωριά και επιδεικνύονταν στους ντόπιους ως τεκμήρια της κοινωνικής ανόδου τους (Burgess, ό.π., σελ. 19-21).

Την ίδια εντύπωση προκαλούσαν οι διαφημίσεις με τις ιδιόκτητες αμερικανικές επιχειρήσεις και τα επιστολόχαρτα με τις επαγγελματικές επωνυμίες στα οποία οι μετανάστες συνέντασαν την οικογενειακή αλληλογραφία τους, οι φωτογραφίες των καταστημάτων με τους υπαλλήλους και τα δημοσιογραφικά αφιερώματα για τις επαγγελματικές επιτυχίες τους. Οι συναναστροφές των μεταναστών, η αποδοχή που είχαν στην αμερικανική κοινωνία, τα κεφάλαια που διαχειρίζονταν ή οι χώροι στους οποίους εργάζονταν, περιγράφονταν στα γράμματα και δημοσιοποιούνταν με περηφάνια από τους γονείς σε όλο το χωριό για να τεκμηριώσουν την προκοπή τους και να διεκδικήσουν και οι ίδιοι μερίδιο από το αμερικανικό γόητρο. Σε μια τέτοια επιστολή ο γιος εξηγούσε στον πατέρα το νέο πετυχημένο επαγγελματικό του βήμα:

«[Α]νοιξαμε ένα ξενοδοχείον του φαγητού μαζί με παγωτού και ζαχαροπλαστέιου. Είχε επίσης και καπνοπωλείον. [...] Το ιδικόν μας μαγαζί είναι το καλύτερον. Μας έχει στοιχήσει πολλά χρήματα άνω των 35.000 δρχ. [...] Οι εργασίες μας παγένουν πολύ ωραία. Έχουμε 8 υπαλλήλους και 3 που είμαστε εμείς 11. [...] '[Ε]χουμε πελατείαν με την καλύτερην τάξην της πόλεώς μας. [...] Τώρα που σου γράφω το γράμμα είναι η ώρα 3 μετά το μεσονύκτιον και μόλις ήρτανε δύο πρόσωπα ο δικαστής και εισαγγελεύς της πόλης μας διότι είναι πρωτεύουσα της επαρχίας».¹⁰⁷

Σε άλλη περίπτωση μετανάστης επιχειρούσε να συγκρατήσει τον ενθουσιασμό του πατέρα του, ο οποίος ζητούσε επίμονα πληροφορίες για την εργασία και τα αφεντικά του:

«Ο αφεντικός έχει 85 με στη νέα υόρκη ξενοδοχία έχω τόσον καιρό που εργάζο και [δεν] γνωρίζο ποίος είνε αφεντικός μου διότι σε κάθε ξενοδοχίο έχει και ένα διευθυντή και να μην μου γράφης άλλην φοράν χερετίσματα εις τον αφεντικόν σου διότι με κοροϊδεύουν».¹⁰⁸

Φυσικά στην πατρίδα επιδεικνυόταν και το κοινωνικό κεφάλαιο που οι μετανάστες είχαν συγκροτήσει μέσα στην εθνοτοπική ομάδα και το οποίο εξαργυρωνόταν μέσα από την ανάδειξη σε κάποια θέση στις αδελφότητες τους. Σηματοδοτούσε την εμπειρία που είχαν συσσωρεύσει στο εξωτερικό, την πνευματική αναμόρφωσή τους και την αναγνώριση της προσωπικής αξίας τους στους κόλπους της μεταναστευτικής

107. Νίκος Σκλαβενίτης Μένες προς Δημήτριο Σκλαβενίτη, Μόρισον Ιλλινόις 22/07/1919. Παρατίθεται στο: Σκλαβενίτης, 2004. (Ευχαριστώ τον Τριαντάφυλλο Σκλαβενίτη για την παραχώρηση φωτοαντίγραφου του λευκώματος).

108. Γεώργιος Πιπέρος προς τους γονείς του, Νέα Υόρκη 14/07/1908, ΥΦ. 4.1, Αρχείο Χρόνη.

κοινότητας. Η τελευταία αποδεικνύοταν μέσα από την αλληλέγγυα συμπεριφορά τους προς τους συμπατριώτες και τη δραστηριοποίησή τους για λογαριασμό της γενέτειρας. Είναι χαρακτηριστικό το απόσπασμα επιστολής που παρέθετε ο Saloutos (1964, σελ. 75), στην οποία ο απόδημος γιος καλούσε τον πατέρα του που είχε αποτύχει εκλογικά στο χωριό να αντλήσει κύρος από τη δική του διάκριση στην Αμερική: «Πατέρα μην στεναχωριέσαι που απέτυχες να γίνεις δήμαρχος στην πόλη γιατί εγώ εκλέχτηκα πρόεδρος του σωματείου μας εδώ στην Αμερική». Ο Burgess (ό.π., σελ. 21), επίσης, σχολίαζε την ισχυρή επιρροή που θα είχαν στην τοπική κοινωνία ειδήσεις όπως αυτή του πρώην φτωχού βοσκού, ο οποίος κατόρθωσε να γίνει Πρόεδρος του Αρκαδικού Συλλόγου στο Σικάγο. Η επιδεικτική προβολή της σωματειακής εμπειρίας των μεταναστών παρατηρούνταν και στους παλιννοστούντες οι οποίοι επέμεναν να διατηρούν στα ρούχα τους το διακριτικό σήμα του μεταναστευτικού συλλόγου στον οποίο ανήκαν όσο ζούσαν στην Αμερική (Παλιεράκης, 1917, σελ. 252).

Η παλιννόστηση και τα ταξίδια των μεταναστών ήταν φυσικά αυτά τα οποία προκαλούσαν τη μεγαλύτερη αναστάτωση στις τοπικές κοινότητες.

«Με τους επανακάμπτοντας πρώτους μετανάστες η φαντασία του Έλληνας διηγείρετο εις το έπακρον. Έβλεπεν ούτος μίαν θαυμαστήν υπερπόντιον χώραν, όπου τα όνειρα γίνονται πραγματικότητες, όπου “μία σύγχρονος Κίρκη μεταμόρφωνε τον ασθενικόν τσοπάνην του βουνού εις ωραίον και αξιοπρεπήν κύριον και ήλασσε την λερωμένην χρηματοσακκούλαν του με τας ολίγας δραχμάς εις έν ωραίον χρηματοφυλάκιον γεμάτον με τα παντοδύναμα δολλάρια!”».¹⁰⁹

Σε κοινότητες με περιορισμένους διαθέσιμους εσωτερικούς πόρους και με μία σχετικά ισόρροπη πρόσβαση των κατοίκων σε αυτούς, η Αμερική προσέφερε τους διαφοροποιητικούς μηχανισμούς, οι οποίοι μπορούσαν να διαρρήξουν τα επιχώρια συστήματα αξιών και τις κοινωνικές ισορροπίες. Οι νέες κοινωνικές προοπτικές που παρείχε η γενέτειρα εξηγεί και την επιλογή πολλών ξενιτεμένων να αφήσουν τα παιδιά και τη γυναίκα τους πίσω, εκεί όπου η προκοπή τους θα μπορούσε να αναγνωριστεί αντί να τη μεταφέρουν σε κάποια αμερικανική μεγαλούπολη όπου θα παρέμεναν η οικογένεια ενός βιοπαλαστή μετανάστη (Γκατζογιάννης, ό.π., σελ. 125-126). Την αλλαγή της κοινωνικής θέσης τους επισφράγιζε ο τίτλος του «Αμερικάνου», ο οποίος τους αποδιδόταν για να υποδηλώσει όχι απλώς το πέρασμά τους από ένα κόσμο κοινωνικοπολιτισμικά μακρινό και σχεδόν μυθοποιημένο, αλλά πολύ περισσότερο την οικειοποίηση των συμβόλων και των αξιών του. Η διαφοροποίηση των «Αμερικάνων» από τους υπόλοιπους κατοίκους, η θέση και η παρουσία τους στις τοπικές κοινότητες έτειναν μάλιστα να προσλάβουν

109. *The Aegea Magazine*, II (9), 1935 (Παρατίθεται στο Βαλαώρας, ό.π., σελ. 57).

χαρακτηριστικά κοινωνικού στρώματος, το οποίο διακρινόταν από τη συσσώρευση χρήματος, γης, καταναλωτικών αγαθών και πολιτισμικών παραστάσεων (Νιτσιάκος, 1995, σελ. 107-109).

Τα δολάρια τα οποία έφερε ο μετανάστης για να τα επενδύσει κατεχοχήν στη γη έφεραν κατ' αρχάς ανατροπές στην ιδιοκτησία και ανέδειξαν νέες κυρίαρχες ομάδες στις τοπικές κοινότητες. Οι κοινωνικές αλλαγές, οι οποίες δρομολογήθηκαν από τις αρχές του αιώνα, έγιναν ακόμα πιο αισθητές στο Μεσοπόλεμο, σύμφωνα με το περιοδικό *Μαλεβός*: «Χθεςνοι υπηρέται έγιναν πλούσιοι και άλλοι νοικοκυραίοι πριν, σήμερα είναι πτωχοί».¹¹⁰ Πολλές οικογένειες ακτημόνων χάρη στα εμβάσματα είχαν πράγματι καταφέρει τα προηγούμενα χρόνια να αποκτήσουν γη σε καλές τοποθεσίες, εκτοπίζοντας τους παλιούς ιδιοκτήτες, οι οποίοι αναγκάζονταν σταδιακά να πωλούν. Σε πολλές μάλιστα περιπτώσεις οι νέοι αγοραστές διεκδικούσαν ακίνητα παλιών νοικοκυραίων, τα οποία ενίσχυαν το κύρος τους και επιβεβαίωναν τη νέα κοινωνική θέση τους.¹¹¹ Οικογένειες μεταναστών μπορούσαν, επίσης, να πλειοδοτούν στις κρατικές δημοπρασίες των μοναστηριακών κτημάτων και να παραγκωνίζουν καλλιεργητές, οι οποίοι δούλευαν από πολλές γενιές τη συγκεκριμένη γη και υπολόγιζαν στην απαλλοτρίωσή της.¹¹²

Ο «αμερικανικός» πλούτος επηρέασε και τις παραδοσιακά ανταγωνιστικές σχέσεις των δύο παραγωγικών τάξεων πολλών ορεινών κοινοτήτων, των γεωργών και των κτηνοτρόφων. Οι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι οι οποίοι εμφανίζονταν λιγότερο «αστικοποιημένοι» ως προς τον τρόπο ζωής και τους κώδικες τιμής σε σχέση με τους εδραίους κατοίκους, θεωρούνταν ωστόσο «νοικοκυραίοι» λόγω των χρηματικών κεφαλαίων τους και της επάρκειας τροφής που τους εξασφάλιζαν τα κοπάδια τους, είδαν τη θέση τους να αποδυναμώνεται με την επιστροφή πολλών μεταναστών (Παπαθανασίου, ό.π., σελ. 55-57). Στο Βασσαρά, για παράδειγμα, οι «χωρολόγοι», οι οποίοι ήταν αυτοί που κατεχοχήν μετανάστευαν από τα τέλη του 19ου αιώνα, κατάφεραν με τα εμβάσματα να αυξήσουν τις ιδιοκτησίες τους και να ενισχύσουν τη διαπραγματευτική τους δύναμη μέσα στο χωριό περιορίζοντας την αυθαίρετη βοσκή των κοπαδιών στην περιοχή και πιέζοντας τους κτηνοτρόφους με την απειλή των δικαστικών προστίμων και των αποζημιώσεων για σεβασμό των περιουσιών τους. Τεκμήριο της ισχυροποίησης των αγροτών αποτελούσε και η θέση που καταλάμβανε στην κοινωνική ζωή του χωριού και στη συλλογική μνήμη το πέρασμά τους από την Αμερική. Τα βιώματα των ξενιτεμένων αγροτών και οι επιτυχίες τους «εις την πέραν του Ωκεανού πολύχρυσον χώραν» εντάχθηκαν γρήγορα στην ιστορία του χωριού, εκτοπίζοντας από τις στήλες του τοπικού Τύπου και την καθημερινότητα των κατοίκων του Πάρνωνια τις ηρωικές περιπέτειες ζωοκλοπής των ποιμένων.¹¹³

110. *Μαλεβός*, 16, 7^{ος}/1922, σελ. 12.

111. *Εμπρός*, 5/04/1907.

112. *Μαλεβός*, 43, 11^{ος}/1924, σελ. 321-323.

113. *Μαλεβός*, 19, 10^{ος}/1922, σελ. 10-11. Το μεταναστευτικό αφήγημα της κοινότητας του Βασσαρά,

Χάρη στα αμερικανικά εμβάσματα η γη άλλαζε χέρια και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας, όπως στα Επτάνησα. Το πέρασμα της ιδιοκτησίας από ιστορικές αρχοντικές οικογένειες στους «σέμπρους» παρουσιαζόταν ως επαναστατική αλλαγή στις μελέτες της εποχής. Στη Ζάκυνθο, σύμφωνα με τον Δαμίρη (ό.π., σελ. 27-28), η αγορά της γης από τους «εξ Αμερικής νεόπλουτους χωρικούς» δεν σηματοδοτούσε απλώς την εμφάνιση στο προσκήνιο νέων κοινωνικών ομάδων, αλλά ριζικές αλλαγές στην ίδια τη γεωργία. Όπως εκτιμούσε, το ενδιαφέρον των νέων ιδιοκτητών για τις καλλιέργειες, η πρόσληψη εργατών και η εφαρμογή των προοδευτικών τους ιδεών θα ενίσχυαν σημαντικά τη συνολική παραγωγή του νησιού. Ομοίως, στη Λευκάδα, οι πρώην ενοικιαστές της γης μετατρέπονταν στους νέους άρχοντες του νησιού, οι οποίοι, σε αντίθεση με τις μεγαλοοικογένειες των Τσαρλαμπά, Μαχαιρά και Βαλαωρίτη, επιδείκνυαν προσωπικό ενδιαφέρον για τις αγροτικές δραστηριότητες και την ανάπτυξη της υπαίθρου (Σκλαβενίτης, 2004).

Η «επιδεικτική κατανάλωση» αποτέλεσε γρήγορα το πιο ισχυρό πειστήριο της νέας κοινωνικο-οικονομικής θέσης των μεταναστών. Οι «Αμερικάνοι» εντυπωσίαζαν με την εξωτερική τους εμφάνιση και τον «αέρα» της προόδου που έφεραν. Τα νεόκτιστα και εξοπλισμένα με διάφορα «εξωτικά» αγαθά σπίτια τους, οι προίκες των θυγατέρων τους και οι νέες καταναλωτικές συνήθειες των οικογενειών τους καθιστούσαν την κοινωνική κινητικότητα πιο ορατή και τη διαφορά των συνθηκών διαβίωσής τους από τους υπόλοιπους κατοίκους ακόμα πιο έντονη. Συνέβαλλαν στην πρόσληψη του πλούτου με όρους υλικής αφθονίας, οικιακών ανέσεων και περίοπτης ατομικής κατανάλωσης. Σε χώρους συνάθροισης όπου η κοινωνική διαφοροποίηση μπορούσε να εκφραστεί έντονα, όπως στο καφενείο, την εκκλησία και την πλατεία του χωριού, η παρουσία των μεταναστών ήταν συχνή και επιδεικτική. Μέσα από το συμποσιασμό και τον εκκλησιασμό επιχειρούσαν να επιβεβαιώσουν την τοπική ταυτότητά τους και ταυτόχρονα να δημιουργήσουν κοινωνικές σχέσεις υπό νέους όρους (Νιτσιάκος, 2003, σελ. 94· Παπαταξιάρχης, 2006). Το γενναϊόδωρο κέρασμα προς τους συγχωριανούς και η πλούσια προσφορά στο παγκάρι, στην οποία συχνά περιλαμβάνονταν αμερικανικά χαρτονομίσματα, συνιστούσαν πράξεις γοήτρου, υπεροχής και κοινωνικής δύναμης, οι οποίες υπόκεινται σε συλλογική κρίση και αξιολόγηση (Λέβι/Levi, 2014, σελ. 134· Marshall, ό.π., σελ. 76· Τραυλαντώνης, 1913). Τελετουργίες, επίσης, οι οποίες απαιτούσαν οικονομικούς και κοινωνικούς πόρους για την πραγματοποίησή τους, όπως ο γάμος και η βάπτισμα, προσφέρονταν για τη δημόσια επιτέλεση τόσο της συνέχειας όσο και της αλλαγής του μεταναστευτικού υποκειμένου.

κυρίαρχο στις σελίδες του περιοδικού *Μαλεβός* (1921-1926), περιλάμβανε τους πρωτοπόρους Βασσαράιους στην Αμερική, όπως τον Λύκουρα στα νησιά της Χαβάης, τους εθελοντές μετανάστες των Βαλκανικών Πολέμων, τους ευεργέτες του χωριού, τους «Αμερικάνους» γαμβρούς, τις οικογενειακές τραγωδίες και αποτυχίες, τα ευτράπελα από τη ζωή και εργασία στις αμερικανικές μεγαλουπόλεις, τις μυθικές περιουσίες.

Αποτελούσαν πεδία διαπραγμάτευσης της νέας κοινωνικής θέσης, της οικονομικής δύναμης και της ταυτότητάς του (Gardner and Grillo, 2002).

Βεβαίως ο πλούτος που είχαν συσσωρεύσει οι μετανάστες δεν περιοριζόταν στην ατομική περίοπτη σπατάλη. Χάρη στα εμβάσματα οι υλικοί όροι της ζωής όλων των οικογενειακών μελών είχαν διαφοροποιηθεί σε σχέση με εκείνους των υπόλοιπων νοικοκυριών. Οικογένειες χρεωμένες άλλοτε και καταδικασμένες στη στέρηση ζούσαν με σχετικές ανέσεις και είχαν πρόσβαση σε καταναλωτικά αγαθά. Οι γυναίκες των «Αμερικάνων», ακόμα και αν οι ίδιες δεν είχαν ποτέ τους βγει παραέξω, διέφεραν από τις υπόλοιπες ως προς το βιοτικό επίπεδο και τον «αέρα» που είχαν μέσα στο χωριό:

«Ιδώ όλις ίδις ήμασταν. Μόνουν αυτές οι Αμερικάνις που' χαν άντρις στ'ν Αμερική ξιχώριχαν. Φορούσαν πιο καλά ρούχα. Είχαν άλλις μόδις αυτές. Διακρίνονταν. Τ'ς βλέπαμεν αλλιώς αυτές. Ήταν παραπάν', ήταν διαφουριτικές, πώς να σι πω...»

(Παρατίθεται στο Νιτσιάκος, 1995, σελ. 107).

Τα παιδιά τους, επίσης, θεωρούνταν πιο προνομιούχα από τα υπόλοιπα καθώς μπορούσαν να απολαύσουν καλύτερες υλικές συνθήκες, να απομακρύνονται σταδιακά από τις αγροτικές εργασίες και να συνεχίζουν τη φοίτηση στο σχολείο (Παπαθανασίου, ό.π., σελ. 86). Οι οικογένειες των μεταναστών χάρη στο χρηματικό τους εισόδημα κατατάσσονταν πλέον στην προνομιακή ομάδα του χωριού, στην οποία μέχρι τότε ανήκαν οι μικροέμποροι (ο παντοπώλης, ο κρεοπώλης, ο μυλωνάς) και οι εγγράμματοι (ο παπάς, ο δάσκαλος, ο δικαστικός κλητήρας) (Στο ίδιο, σελ. 53). Κάποιες μάλιστα μπορούσαν να συναγωνίζονται στην οικονομική δύναμη και το κύρος παλιούς νοικοκυραίους, τοκογλύφους και μεγαλοκτηματίες οι οποίοι μπροστά στο φόβο του ξεπεσμού, επίσης, ενθάρρυναν την αποδημία μελών τους στην Αμερική. Η σύγκριση με τους παλινοστούντες δημιουργούσε στους κατοίκους όχι μόνο αισθήματα στέρησης και φτώχειας αλλά και προσωπικές ματαιώσεις. Αγαπητικιές που είχαν εν τω μεταξύ παντρευτεί, αφεντικά που είχαν ξεπέσει και συγχωριανοί που είχαν επιλέξει να παραμείνουν στο χωριό έβλεπαν στο πρόσωπο των «Αμερικάνων» τις δικές τους χαμένες ευκαιρίες και τις μη εκπληρωμένες προσδοκίες. Ο αρχικός θαυμασμός των κατοίκων, μετατρέπόμενος συχνά σε ζήλεια για όλα αυτά που οι μετανάστες είχαν καταφέρει να αποκτήσουν με τη μετάβασή τους στο εξωτερικό, γινόταν συχνά κίνητρο για νέες ομαδικές αναχωρήσεις.

Στα μάτια όσων είχαν μείνει πίσω η πνευματική αναμόρφωση των «Αμερικάνων» ήταν εξίσου εντυπωσιακή με τα όποια κεφάλαια έφερναν, όπως μαρτυρούν οι περιγραφές της εποχής: «Πόσοι τσοπάνηδες και αγράμματοι δεν επέστρεψαν εξ Αμερικής, ζηλευτώς μυαλωμένοι, καίτοι και εκεί ουδεμιάς έτυχον διδασκαλίας!».¹¹⁴ Οι ευκαιρίες

114. Μαλεβός, 16, 7^{ος}/1922, σελ. 9.

φοίτησης σε νυχτερινά σχολεία ήταν πράγματι περιορισμένες για όσους παρέμειναν λίγα χρόνια στην Αμερική και παλιννόστησαν μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η Αμερική αποδεικνυόταν, ωστόσο, η ίδια ένα σχολείο για τους μετανάστες, οι οποίοι εγκαθίστατο κατεξοχήν σε πόλεις, έρχονταν καθημερινά σε επαφή με το οικονομικό, πολιτικό και νομικό σύστημά της και καλούνταν να προσαρμοστούν σε μια διαφορετική εθνοπολιτισμική πραγματικότητα. Όσοι ταξίδευαν στην Ελλάδα διακατέχονταν από αυτοπεποίθηση και αίσθηση ανωτερότητας, την οποία αντλούσαν όχι μόνο από τα δολάρια τους αλλά και από την έκθεσή τους σε νέες εμπειρίες και την εξοικείωσή τους με αστικές συνήθειες.

«Και μας έρχονται από τον νέον κόσμο και από τας χρυσοφόρους χώρας τέλειοι τζέντελμαν, [...] αγνώριστοι εντελώς [...] με την ιδιότροπον εξωτερικήν περιβολήν άμεμπτον, με την εσωτερικήν δε διάπλασιν πλήρη»,

περιέγραφε λακωνική εφημερίδα στις αρχές του αιώνα.¹¹⁵ Για τους κατοίκους οι οποίοι δεν είχαν κυκλοφορήσει έξω από το χωριό παρά ελάχιστα και δεν είχαν συγχρωτισθεί με άλλους πληθυσμούς, συνήθειες όπως η ανάγνωση της *Ατλαντίδας*, η χρήση της αγγλικής γλώσσας, οι δημόσιες αγορεύσεις για την Αμερική αποτελούσαν τεκμήριο διανοητικής εξύψωσης. Ακόμα και αν τα οικονομικά σχέδια τους δεν είχαν ευδοωθεί, οι μετανάστες οι οποίοι είχαν αντικρίσει ευρωπαϊκά λιμάνια στο υπερωκεάνιο ταξίδι και είχαν περιπλανηθεί μεταξύ ξένων πληθυσμών επιβάλλονταν στις κοινότητες ως κοσμογυρισμένοι, ανοιχτόμυαλοι και προοδευτικοί. «Λοιπόν πατέρα [...] και αν δεν κερδίσαμε [χρήματα], τουλάχιστον είδαμεν κόσμο», έγραφε το 1907 μετανάστης, αποτυχημένος οικονομικά, ικανοποιημένος ωστόσο από την «αμερικανική» εμπειρία του (Παρατίθεται στο: Παπαγεωργίου, 2016, σελ. 140).

Τα πλούσια βιώματα των μεταναστών και οι διαφορετικές παραστάσεις όχι μόνο από το αμερικανικό περιβάλλον αλλά και από τη συνολική μεταναστευτική τους περιπέτεια καθιστούσαν, άλλωστε, δύσκολη την προσαρμογή τους στη γενέτειρα. Για τον Χρήστο Θεοδωρακόπουλο, ο οποίος επέστρεψε στη Βιλιβίνα Καλαβρύτων το 1912 μετά από τέσσερα χρόνια πολυτάραχης περιπλάνησης στην Αμερική και ένα πλούσιο σε εμπειρίες ταξίδι μέσω Ευρώπης, ο τόπος τού φαινόταν κατώτερος σε σύγκριση με τις αμερικανικές πόλεις στις οποίες είχε ζήσει: «αλλά τόσοσ άσχημος μου εφάνη ο κόσμος εις την Ελλάδα, διότι εις την Αμερικκήν έχουν πολύ ανωτέραν ανάπτυξιν» (Καββαδίας, ό.π., σελ. 33). Οι νέες ιδέες και η διαφορετική οπτική των μεταναστών που αποτυπώνονταν στον τρόπο εργασίας και στις προτάσεις τους για την τοπική ανάπτυξη εξασφάλιζαν μια διακριτή θέση μέσα στην κοινότητα, όπως μαρτυρά ο ευρύς κοινωνικός κύκλος τους και η διεκδίκηση τοπικών αξιωμάτων. Η υιοθέτηση αρκετών από τους κανόνες και τα πρότυπα αστικής συμπεριφοράς ενίσχυε την κοινωνική υπεροχή τους και προκαλούσε το

115. *Λακωνία*, 24/01/1910.

θαυμασμό των συγχωριανών τους.¹¹⁶ Αποτελούσαν πρόσωπα άξια σεβασμού, έχαιραν υψηλής εκτίμησης και λειτουργούσαν για τη νεότερη γενιά ως πρότυπο.

Μέσω των μεταναστών το αστικό πρότυπο στην ελληνική επαρχία κατέστη ακόμα πιο θελκτικό. Πολύ πριν η μαζική κουλτούρα διαδώσει συνήθειες της πόλης και σύμβολα του μοντέρνου, οι κάτοικοι των ορεινών μεταναστευτικών κοινοτήτων, και ειδικά η νέα γενιά, είχαν ανοιχτεί στον έξω κόσμο (Τσουκαλάς, 2006, σελ. 134). Γι' αυτούς ο πλούτος αποκτούσε ακόμα μεγαλύτερη σπουδαιότητα μέσα από τη σύνδεσή του με τη ζωή και τις ανέσεις των πόλεων. Η αλλαγή νοοτροπίας, για παράδειγμα, των παιδιών των «Αμερικάνων», αισθητή στο Μεσοπόλεμο, διαφαινόταν μέσα από την οριστική απομάκρυνσή τους από την αγροτική ζωή. Καθώς τα εμβάσματα και οι φιλοδοξίες των γονιών αποσύνδεαν το μέλλον των παιδιών τους από την παραμονή στο χωριό και την ενασχόληση με τη γη, η συνέχιση των σπουδών τους στις πόλεις έδειχνε να είναι προδιαγεγραμμένη. Τα «χωριατόπαιδα» με τα δολάρια εμφανίζονταν μάλιστα να συναγωνίζονται με ευκολία τους αστούς στα ρούχα, στα φερσίματα και στις φιλοδοξίες και να διεκδικούν την ενσωμάτωσή τους στις παρέες των ομηλικών.¹¹⁷

Μελέτες της μετανάστευσης στην υπόλοιπη Ευρώπη έχουν αναδείξει από την πλευρά των μεταναστών και των οικογενειών τους μια τάση υπονόμησης των παραδοσιακών κοινωνικών και πολιτικών ιεραρχιών, καθώς επίσης και μια έντονη αμφισβήτηση των εκκλησιαστικών εκπροσώπων (Wyman, ό.π., σελ. 172). Στις ελληνικές αγροτικές κοινότητες όπου οι ιεραρχίες δεν ήταν τόσο στεγανές, όπως ήταν για παράδειγμα στη νότια Ιταλία, είναι αλήθεια ότι η επιστροφή των μεταναστών δεν δημιούργησε ρήξεις αλλά μάλλον συγχώνευση των νέων κυρίαρχων του χρήματος με τις παλιές ισχυρές οικογένειες των μεγαλοκτηματιών μέσω των επιγαμιών. Πολλά διηγήματα της εποχής πραγματεύονταν την αναχώρηση του φτωχού χωρικού για την Αμερική με στόχο τη συγκέντρωση του απαραίτητου κεφαλαίου που θα του επέτρεπε να διεκδικήσει υπό νέους όρους την αγαπημένη του «αρχοντοπούλα». Η προκοπή στην Αμερική αρκούσε για να πείσει τον πατέρα της να συνηγορήσει για το γάμο με τον «δολαριούχο» γαμβρό.¹¹⁸ Εξίσου εύκολη ήταν η αναρρίχηση του μετανάστη στα τοπικά αξιώματα. Η πείρα και οι καινοτόμες ιδέες των «Αμερικάνων», οι αντιλήψεις τους για την τάξη, τους νόμους, την εργατικότητα και την πρόοδο, ο συμβιβαστικός ρόλος τους στις τοπικές διενέξεις και η ελεύθερη έκφραση γνώμης επέτρεπαν την εμπλοκή τους στις κοινοτικές υποθέσεις και την επιβολή τους στο χωριό.

Αν, όμως, η μετανάστευση στην Αμερική αποτέλεσε για τους κατοίκους της ελληνικής επαρχίας από νωρίς διαυλο οικονομικής και κοινωνικής ανόδου, οι μετασχηματισμοί που επέφερε στις τοπικές κοινωνικές ιεραρχίες δεν επιβλήθηκαν χωρίς ενστάσεις, αντιδράσεις

116. Για την ευποληψία των μεταναστών, βλ. *Φάρικ*, 63, 12^{ος}/2015, σελ. 21-22.

117. *Ο Σπαρτιάτης*, 23/10/1927.

118. Βλ. πρωτοχρονιάτικο διήγημα της εφημ. *Νέα Κόρινθος*, 25/12/1913 και το διήγημα «Ο Κουρελής», *The Ahepa Magazine*, IV (3), 3^{ος}/1930, σελ. 32-33.

και διαπραγματεύσεις από την πλευρά κυρίως των συμπατριωτών τους οι οποίοι είχαν μετοικήσει στην Αθήνα. Η κριτική περί «νεοπλουτισμού», η οποία αναπτύσσεται κυρίως στο Μεσοπόλεμο, προερχόταν κατεξοχήν από τους «αστούς» (δικηγόρους, καθηγητές, ιεράρχες και μικροεμπόρους), οι οποίοι με το κύρος της πνευματικής και κοινωνικής μόρφωσής τους και την αίσθηση της ανωτερότητας ως κάτοικοι της πόλης και ιδίως της πρωτεύουσας απαξίωναν τις αισθητικές επιλογές των Ελληνοαμερικανών, τον τρόπο και τα μέσα συσσώρευσης του πλούτου τους. Το ηρωικό πρότυπο των «Αμερικάνων» υφίσταται ρωγμές σε αυτή την περίοδο και ο θαυμασμός για τον οικονομικό πλούτο τους μετατρέπεται σε αμφισβήτηση της κοινωνικής τους ανωτερότητας από τις «ελίτ» της κοινότητας. Στερούμενοι πνευματικής καλλιέργειας, οι περισσότεροι μετανάστες είχαν καταφέρει με χειρωνακτικές εργασίες να βελτιώσουν την οικονομική τους κατάσταση και μέσω του χρήματος να διεκδικήσουν συμμετοχή στο πεδίο της κοινωνικής διάκρισης (Μπουρντιέ/Bourdieu, 2015). Η ιδιαίτερα επιδεικτική και αλαζονική χρήση του πλούτου τους και οι εύκολες συγκρίσεις μεταξύ Ελλάδας και Αμερικής στις οποίες προέβαιναν προκειμένου να πείσουν για την ανωτερότητά τους, προκαλούσαν εκείνους οι οποίοι έδειχναν να είναι καλύτερα προσαρμοσμένοι στο αστικό περιβάλλον και την αστική κουλτούρα. Ο ανταγωνισμός για την επιβολή των κριτηρίων κατανομής των ατόμων στις κοινωνικές ιεραρχίες ήταν έντονος, όπως μαρτυρά η συζήτηση η οποία αναπτύχθηκε γύρω από τους «Αμερικάνους» στα τοπικά περιοδικά.¹¹⁹

Ο Κρίκος (1915, σελ. 211) σχολίαζε τη δυσκολία αποδοχής ακόμα και των ευκατάστατων Ελληνοαμερικανών από την «καλή κοινωνία» της Αθήνας η οποία εξέφραζε την «αίσθηση της διάκρισης» μέσω της επίδειξης του πολιτισμικού κεφαλαίου της: «Ενταύθα διά να συναναστραφή τις έστω και την μεσαίαν τάξιν των Αθηνών –όπου θα προτιμήση να κατοικήση εις πλούσιος- πρέπει να είνε κάτοχος της Γαλλικής γλώσσης και ετικέτας». Παλιννοστών ο ίδιος, υπερασπιζόταν «τον φίλεργον και πρακτικόν εξαμερικανισθέντα Έλληνα» απέναντι στην ξενολατρία, τις μιμητικές κοινωνικές έξεις που ο ίδιος παρατηρούσε στις εκδηλώσεις της ζωής των Αθηναίων. Απέδιδε μάλιστα στο ψυχρό και επιτηδευμένο περιβάλλον της πρωτεύουσας την επιμετανόηση πολλών Ελληνοαμερικανών στο Μεσοπόλεμο. Οι Παναγιωτόπουλος (1955, σελ. 261), Saloutos (1956, σελ. 62, 106-108) και Τριανταφυλλίδης (1952, σελ. 21), επίσης, διαπίστωσαν τη δεκαετία του 1950 μια περιφρόνηση αναμειγμένη κάποιες φορές και με φθόνο από την πλευρά των κατοίκων της Αθήνας προς το πρόσωπο των Ελληνοαμερικανών. Μπορεί, πράγματι, οι καταναλωτικές συνήθειες των «Μπρούκληδων» να ενθουσίαζαν τους εμπόρους των πόλεων και οι γαμήλιες πρακτικές τους να τροφοδοτούσαν τις προσδοκίες των λαϊκών στρωμάτων, οι επιτηδευμένοι, όμως, τρόποι τους γίνονταν εύκολα αντιληπτοί από τους αστούς. Η καταγόμενη από εύπορη οικογένεια κτηματιών της Μονεμβασιάς

119. Μιχ. Θεοδωρόπουλου, «Οι μετανάστες εις Αμερικήν», *Σπάρτιατικά Χρονικά*, 11/1937, σελ. 7. Οινούντιος, 16, 4^{ος}/1928, σελ. 186.

Λούλα Ρίτσου (1981, σελ. 121, 123) κατέγραψε στο αυτοβιογραφικό της έργο την πρώτη εντύπωση που σχημάτισε για τον Ελληνοαμερικανό αρραβωνιαστικό της:

«Ήξερε μόνο λίγα γράμματα και με την ιδιότητα του πρώην εργάτη μας (δυστυχώς βάραινε τότε κι αυτό) ήταν κάθε άλλο παρά ο κατάλληλος άνθρωπος να με συγκινήσει. [...] Γαλαντόμος, φαινόταν να έχει κάνει περιουσία στην Αμερική, καλοντυμένος και γενναιόδωρος. Βέβαια, στην ομιλία και στη συμπεριφορά χτυπούσε στο μάτι σαν τυπικός εκπρόσωπος των Ελλήνων μεταναστών, που γυρίζουν στην πατρίδα από την Αμερική. Όμως τότε, είχε μεγάλο γόητρο τούτη η ιδιότητα κι ο καλός μου Μήτσος δεν το έκρυβε αυτό».

Το θέαμα των Ελληνοαμερικανών παλιννοστούντων και ταξιδιωτών να κυκλοφορούν παράταιρα ντυμένοι για να επιδείξουν τα πολυτελή ρούχα τους, να προσποιούνται τους «διαβασμένους» και τους «σπουδαίους» και να χρησιμοποιούν επιδεικτικά αγγλικές εκφράσεις γινόταν συχνά αντικείμενο σκωπτικών σχολίων στις εφημερίδες¹²⁰ και ευτράπελων συζητήσεων στα χωριά.¹²¹ Η ποικιλία των ειρωνικών προσωνυμίων που αρχίζουν αυτή την περίοδο να διαδίδονται και εκτός μεταναστευτικών κοινοτήτων, όπως «Τζόνηδες», «Έτσολράιτ» κ.ά., απηχούν την επιφυλακτική στάση των ντόπιων απέναντί τους. Κυρίαρχο παρατσούκλι βέβαια του Μεσοπολέμου ήταν ο «Μπρούκλης», το οποίο απεικόνιζε στερεοτυπικά τις ενδυματολογικές και γλωσσικές εκκεντρικότητες του Ελληνοαμερικανού, τον κομπασμό του για τη διαβίωσή του στην Αμερική και τις επιδεικτικές καταναλωτικές πρακτικές του.¹²²

Η αμφισβήτηση του αυτοδημιούργητου μετανάστη και του «αμερικανικού πλούτου» του δεν απέρρεε φυσικά μόνο από διαφορές σε ζητήματα αισθητικής κρίσης. Άλλωστε, τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των Ελληνοαμερικανών του Μεσοπολέμου δεν δικαιολογούσαν πάντα την κριτική που τους γινόταν. Επρόκειτο, δηλαδή, για άτομα τα οποία ξεκίνησαν από τη βιοπάλη και κατάφεραν μετά από αρκετά χρόνια σκληρής δουλειάς να αποκτήσουν σημαντικά κεφάλαια, κάποιοι από αυτούς και μόρφωση. Επιδείκνυαν,

120. *Νεολόγος Πατρών*, 10/01/1931, 13/03/1931, 17/04/1931.

121. Βλ. το διήγημα «Ο Μπρούκλης», *Φάρις*, 42, 3^{ος}/2007, σελ. 17-19.

122. Τη γένεση του όρου οι μελετητές τη συνδέουν με τα πρώτα κύματα μεταναστών οι οποίοι αποβιβάζονταν στο λιμάνι της Νέας Υόρκης και αναζητούσαν εργασία και κατοικία στη φτωχή συνοικία του Μπρούκλιν. Σημείο αναφοράς μεταξύ των πρώτων μεταναστών, η περιοχή μονοπωλούσε τις συζητήσεις τους και στην πατρίδα. Προσπαθώντας να παρουσιάσουν στους συγχωριανούς τους τούς εαυτούς τους ως κοσμογυρισμένους, οι παλιννοστούντες αναφέρονταν συνέχεια στο Μπρούκλιν και στην ονομαστή γέφυρά του είτε γιατί αρκετοί από αυτούς δεν είχαν γνωρίσει άλλη αμερικανική πόλη είτε γιατί θεωρούσαν ότι η συγκεκριμένη αναφορά η οποία ήταν πλέον γνωστή σε όλους, τούς εξύψωνε. Καθώς στα χωριά διαμορφώθηκε η πεποίθηση ότι όλοι οι μετανάστες έρχονταν από το Μπρούκλιν, το προσωνύμιο ταυτίστηκε με τη μεταναστευτική εμπειρία (Κονταργύρης, 1964, σελ. 15-16· Saloutos, 1956, σελ. 63). Βλ. συζήτηση για τον «Μπρούκλη»: *Πάρων*, 5, 10^{ος}/1928, σελ. 66.

επίσης, ισχυρή αυτοπεποίθηση, η οποία απέρρευε από τον αγώνα επιβίωσης, την αυτοαπασχόληση σε εμπορικές δραστηριότητες, την έκθεση σε ένα νέο είδος ζωής και σε μια θεωρούμενη από όλους ως ανώτερη κουλτούρα, την κατοχή δεξιοτήτων και γνώσεων από τη μακρά εμπλοκή στους μεταναστευτικούς συλλόγους και την οργάνωση των κοινοτήτων τους. Η μεταμόρφωση των μεταναστών ήταν σε πολλές περιπτώσεις εντυπωσιακή όχι μόνο ως προς τα πλούτη και τα υλικά αγαθά τους αλλά και ως προς τα ήθη, την νοοτροπία, τις αντιλήψεις και τη συμπεριφορά τους.

Τα υπονοούμενα που άφηνε το προσωνόμιο του «Μπρούκλεη» για τον τρόπο απόκτησης του πλούτου, την ιδιοτελή και αντιπαραγωγική κατανάλωσή του και οι αμφιβολίες που ήγειρε για την ειλικρινή προθυμία του Ελληνοαμερικανού να συνδράμει οικονομικά στην ανάπτυξη της ιδιαίτερης πατρίδας του έκρυβαν σίγουρα και προσωπικές διαφεύσεις, απογοητεύσεις και φθόνο, κυρίως όμως ανταγωνισμούς για την επιβολή και διάκριση στις κοινότητες καταγωγής. Η μετανάστευση στην Αμερική έπαυε να αποτελεί μια ανοιχτή και ελπιδοφόρα προοπτική για τους υπόλοιπους κατοίκους ύστερα από την επιβολή του Μεταναστευτικού Νόμου των ποσοστώσεων το 1924. Η λειτουργία των μεταναστευτικών δικτύων δυσχεραινόταν και οι δυνατότητες να επωφεληθούν οι ντόπιοι από τους συγγενείς ή συντοπίτες τους στις ΗΠΑ για να μετακινηθούν περιορίζονταν σημαντικά. Επιπλέον, τα οικογενειακά και συλλογικά οικονομικά εμπόσματα της Αμερικής κινδύνευαν να περικοπούν δραστικά από τη συρρίκνωση των ροών και τη σταδιακή γήρανση των ελληνοαμερικανικών κοινοτήτων, ταυτόχρονα όμως και από τις παγκόσμιες συγκυρίες (κρίση του 1929) και τις κρατικές πολιτικές (δραχμοποίηση καταθέσεων). Οι πιέσεις προς τους Ελληνοαμερικανούς για επαγγελματικές επενδύσεις, συνεταιριστικές προσπάθειες αλλά και δωρεές εντεινόταν συνεπώς αυτή την περίοδο τόσο σε ατομικό επίπεδο από φίλους και συγγενείς όσο και σε συλλογικό από τους «αστούς» συντοπίτες τους οι οποίοι πρωτοστατούσαν στη συγκρότηση συλλόγων και την έκδοση εφημερίδων και περιοδικών. Οι «αστοί», οι οποίοι είχαν αναλάβει να μεσολαβήσουν στην κεντρική εξουσία μέσω των δικών τους δικτύων και να αναζητήσουν εναλλακτικές πηγές χρηματοδότησης για να βελτιώσουν τις συνθήκες ζωής στα χωριά τους, επιδίωκαν, φυσικά, συμβολικές ανταμοιβές και αύξηση του κοινωνικού τους κύρους μεταξύ των συντοπιτών τους. Η επιβολή τους στις τοπικές κοινότητες προσέκρουε ωστόσο στην ισχυρή παρουσία και δράση των Ελληνοαμερικανών παλινοστούτων και ταξιδιωτών, οι οποίοι άλλοτε με τις επιχειρηματικές τους πρωτοβουλίες και άλλοτε με το στάτους του ευεργέτη, το κύρος του «Αμερικάνου» ή τη διάκριση σε κάποιο τοπικό αξίωμα διεκδικούσαν, επίσης, έναν ηγεμονικό ρόλο στις τοπικές κοινωνίες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

1. Γυναικεία γονιμότητα

Η μακρόχρονη απουσία των ανδρών στην Αμερική διατάραξε την ίδια την αγροτική οικογένεια ως προς τη σύνθεση και την αναπαραγωγή της. Το ελληνικό κράτος διαθέτει απογραφικές στατιστικές του πληθυσμού του, όχι όμως ποικιλία ποσοτικών στοιχείων ούτε πληθώρα αναλύσεων των δεδομένων αυτών. Μελέτες ως προς τις δημογραφικές συνδέσεις της διατλαντικής μετανάστευσης έχουν πραγματοποιηθεί, τα συμπεράσματα, ωστόσο, ως προς τους δείκτες γαμηλιότητας, γονιμότητας, αριθμού και ρυθμού γεννήσεων είναι πολύ περιορισμένα (Βαλαώρας, 1937· Polyzos, 1947). Αρκετά από τα κενά των δημογραφικών αναλύσεων μπορούν να συμπληρώσουν τα ηθιογραφικά διηγήματα, τα περιηγητικά κείμενα, ο Τύπος και οι κρατικές εκθέσεις, οι οποίες περιγράφουν παραστατικά τις ανατροπές που βίωσε η ύπαιθρος και η ελληνική οικογένεια λόγω της μαζικής μετανάστευσης. Η Επιτροπή Dillingham, για παράδειγμα, παρέθετε δηλώσεις του Αμερικανού προξένου στην Πάτρα και του Νομάρχη Αρκαδίας σχετικά με την ερήμωση πολλών επαρχιών της Πελοποννήσου από άντρες ακμαίας και παραγωγικής ηλικίας και ανέφερε την περίπτωση των Αχουρίων, χωριού με μαζική αποδημία, στο οποίο ο αριθμός των γεννήσεων είχε αισθητά μειωθεί (United States Senate, 1911a, σελ. 412). Στο ημερολόγιο της δασκάλας της Αράχωβας η γέννηση το 1903 ενός αγοριού, γιου του εύπορου παντοπώλη του χωριού, καταγραφόταν ως ιδιαίτερο γεγονός αφού η στασιμότητα του πληθυσμού λόγω των ομαδικών αναχωρήσεων ήταν αισθητή: «Αι γεννήσεις ενταύθα είνε σπανιώταται. Γάμοι γίνονται οπωσδήποτε συχνότερα ένεκα επιγαμιών λαμβανουσών χώραν μετ' άλλων χωρίων».¹²³

Η μετανάστευση είχε στην πραγματικότητα προκαλέσει όχι συρρίκνωση του πληθυσμού, αλλά αναστολή του ρυθμού αύξησής του λόγω της παρατεταμένης απουσίας των ανδρών και του επακόλουθου περιορισμού των γεννήσεων.¹²⁴ Έτσι, σύμφωνα με τις απογραφές που διενεργήθηκαν μεταξύ 1896 και 1907, περίοδο μαζικής εκροής προς την Αμερική, ο πληθυσμός της Παλαιάς Ελλάδας είχε αυξηθεί κατά 198.146 κατοίκους, δηλαδή 8,1%, και ανερχόταν σε 2.631.952 κατοίκους, όταν την περίοδο 1889-1896 η αύξηση ήταν 245.798 κάτοικοι, δηλαδή ποσοστό 11,2% και το σύνολο πληθυσμού

123. Αναστασέα, 1903-1904 (*Καρυές*, φ. 42, 12^ο/1995-2^ο/1996, σελ. 7).

124. Στους Νομούς Λακωνίας και Αρκαδίας, για παράδειγμα, στους οποίους εκδηλώθηκε πρώτη και μαζικά η έξοδος προς την Αμερική, τα στοιχεία δείχνουν κατά τόπους πληθυσμιακές μεταβολές στην απογραφή του 1896, μείωση το 1907 και ισχυρότερες επιδράσεις στην απογραφή του 1920, όπου όμως παράλληλα επενέργησαν και άλλα φαινόμενα, όπως η εσωτερική μετανάστευση, οι συνεχείς πολεμικές συρράξεις και η γρίπη του 1918. Τη δεκαετία του 1920, πάντως, ο πληθυσμός δείχνει να σταθεροποιείται (ΓΣΥΕ, 1921, σελ. 32-44, 186-199· ΓΣΥΕ, 1935, σελ. 36-50, 220-234· Χουλιάρáκης, 1973, σελ. 125-129, 136-142, 192-197, 204-210, 288-293, 298-304).

2.433.806 κάτοικοι. Ταυτόχρονα το 1907 η αναλογία ανδρών-γυναικών είχε μειωθεί στο 50,3% από 52,1% που είχε καταγραφεί το 1896 (United States Senate, 1911a, σελ. 411-412).¹²⁵

Η μαζική αναχώρηση ανδρών σε ακμαία ηλικία¹²⁶ και με στόχους που καθόριζε το οικογενειακό μεταναστευτικό σχέδιο, δηλαδή άμεση παλιννόστηση μετά την εξοικονόμηση ενός επαρκούς κεφαλαίου, επέφεραν την καθυστέρηση σύναψης γάμου για τους ίδιους και αναγκαστικά και για τις ανύπαντρες κοπέλες που έμεναν πίσω.¹²⁷ Η έλλειψη υποψήφιων νυφών στις απομονωμένες κοινωνικά ελληνικές μεταναστευτικές κοινότητες της Αμερικής, αλλά και γαμβρών στα μεταναστευτικά χωριά της Πελοποννήσου παρέτεινε τη διάρκεια τόσο της αγαμίας όσο και της ατεκνίας (Polyzos, ό.π., σελ. 203-204). Αλλά και η απουσία των έγγαμων μεταναστών σήμαινε καθυστέρηση απόκτησης παιδιών για τις νιόπαντρες γυναίκες και παρεμπόδιση γέννησης νέων για τις οικογένειες που είχαν ήδη δημιουργηθεί. Ο θάνατος ή η εξαφάνιση των μεταναστών στην Αμερική ισοδυναμούσε τις περισσότερες φορές με πρόωρο τερματισμό της γονιμότητας των γυναικών, ενώ η παρατεταμένη απουσία, η επιβάρυνση της υγείας των μεταναστών όπως και ο γάμος πολλών σε μεγάλη ηλικία περιόριζαν τον αριθμό των παιδιών, ενώ δεν απέκλειαν την πιθανότητα ατεκνίας.¹²⁸

Οι νέες, ωστόσο, οικονομικές δυνατότητες των μεταναστών διόρθωσαν σε μεγάλο βαθμό τις πληθυσμιακές ανατροπές της Παλαιάς Ελλάδας. Επέτρεψαν την παλιννόστηση αρκετών ανδρών, η οποία, αν και δεν ήταν πάντα οριστική, συνήθως οδηγούσε στην εγκυμοσύνη των γυναικών. Με τη νέα αναχώρησή τους οι μετανάστες άφηναν πίσω αγέννητα ή μικρά παιδιά. Για τον μετανάστη ο οποίος είχε συγκεντρώσει κάποιο κεφάλαιο και σχεδίαζε να επιστρέψει στην αγροτική κοινότητά του η απόκτηση πολλών παιδιών σήμαινε ότι και για τους μόνιμους κατοίκους: εξασφάλιση εργατικών χεριών,

125. Η Έκθεση Ρέπουλη (ό.π., σελ. 79) παρατηρούσε μείωση της μέσης ετήσιας αύξησης του πληθυσμού από 14,34 επί 1.000 κατοίκων κατά την απογραφική περίοδο 1879-1896 σε 7,04 επί 1.000 κατοίκων την περίοδο 1896-1907. Ωστόσο, επιστούσε την προσοχή στην ερμηνεία των στοιχείων αυτών.

126. Ο Fairchild (ό.π., σελ. 192), υπολογίζει στο 95,4% το ποσοστό των ανδρών μεταναστών για την περίοδο 1899-1910 ενώ ο Polyzos (ό.π., σελ. 51) στο 89,34% για τα έτη 1900-1914 (90,04% το ποσοστό για τις ηλικίες από 15-44 ετών).

127. Σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει η Έκθεση Ρέπουλη (ό.π., σελ. 80-81) το 1910 σε 35.609 άρρενες μετανάστες ηλικίας από 14-44 ετών, οι 24.351 ήταν άγαμοι και οι 11.209 έγγαμοι ενώ το 1911 σε σύνολο 33.167 αρρένων μεταναστών της ίδιας ηλικίας, οι 23.152 ήταν άγαμοι, οι 9.960 έγγαμοι και οι υπόλοιποι χήροι ή διαζευγμένοι. Επίσης, η απογραφή του ελληνικού πληθυσμού το 1907 είχε καταδείξει υπεροχή του γυναικείου φύλου στις ηλικίες 16-30 ετών κατά 46.893 άτομα κατεξοχήν στους νομούς με υψηλή μεταναστευτική εκροή.

128. Ζητήματα γαμηλιότητας, γονιμότητας σε συνάρτηση με τη μαζική και μακροχρόνια μετανάστευση των Πορτογάλων, των Ιταλών και των Κινέζων πραγματεύονται οι αντίστοιχες μελέτες των: Bretell, 1986; Hsu, 2000; Reeder, 2003. Για τις δημογραφικές επιπτώσεις της υπερατλαντικής μετανάστευσης στη Νοτιοανατολική Ευρώπη: Brunnbauer, 2016, σελ. 123-124· για την Κεντρική Ευρώπη: Παπαθανασίου, 2003, σελ. 65.

τα οποία μάλιστα θα μπορούσαν να υποκαταστήσουν τον απόντα πατέρα και διασφάλιση της βιωσιμότητας της οικογένειας μπροστά στον κίνδυνο της υψηλής βρεφικής θνησιμότητας. Ο οικογενειακός προγραμματισμός ήταν άγνωστος στις ορεινές κοινότητες, παρέμενε, όμως, εξίσου ακατανόητος για τους μετανάστες, οι οποίοι λόγω της σύντομης παραμονής τους και της απομόνωσής τους σε ελληνικούς θύλακες δεν προλάβαιναν να μυηθούν σε νέα πρότυπα ζωής (Παπαθανασίου, ό.π., σελ. 65-68).

2. Γαμήλιες στρατηγικές

Τα εμπόσματα επηρέασαν πολλαπλώς τη «γαμήλια αγορά» στις κοινότητες οι οποίες βίωσαν τη μαζική έξοδο των ανδρών. Η διάθεσή τους για την προικοδότηση των άγαμων γυναικών διευκόλυνε το γάμο τους και στήριξε το θεσμό της οικογένειας. Ηθικός καταναγκασμός για τα αδέρφια, αλλά και προϋπόθεση αναπαραγωγής του οικιακού τρόπου παραγωγής, ο οποίος βρισκόταν στον απόλυτο έλεγχο του πατέρα και αρχηγού του οίκου, η εξασφάλιση προίκας αναφέρεται ως προτεραιότητα των περισσότερων μεταναστών σε βάρος ακόμα και της ίδιας της εξόφλησης των χρεών η οποία ερχόταν συχνά σε «δεύτερη μοίρα» (Δαμίρης, ό.π., σελ. 27· Ψυχογιός, 1986, σελ. 177). Έχοντας συγκεντρώσει ένα ικανοποιητικό κεφάλαιο, μετά από σκληρή δουλειά και υπερβολικές στερήσεις, οι μετανάστες μπορούσαν πλέον να ικανοποιούν τις απαιτήσεις των υποψήφιων γαμβρών και να εξασφαλίζουν τη συγκατάθεσή τους για τη σύναψη γάμου με τις αδελφές ή τις κόρες τους (Παπαγιάννης, 1917, σελ. 116).¹²⁹ Προφύλασσαν έτσι τις γυναίκες από το στίγμα της «γεροντοκόρης», παράλληλα, όμως, απελευθερώνονταν και οι ίδιοι από τις οικονομικές και ηθικές δεσμεύσεις τους προς την οικογένεια και μπορούσαν να δρομολογήσουν το δικό τους γάμο (Fairchild, ό.π., σελ. 39-40· Ferriman, 1910, σελ. 186-187). Τα κεφάλαια που συσώρευαν και ο μύθος που με τον καιρό καλλιεργούνταν γύρω από τις περιουσίες τους οδήγησαν, ωστόσο, σε πληθωριστικά επίπεδα την αξία της προίκας. Οι κόρες των «Αμερικάνων» προικίζονταν γενναιόδωρα, ταυτόχρονα όμως και οι ίδιοι οι παλιννοστούντες ήγειραν για λογαριασμό τους υπέρμετρες αξιώσεις προς τις οικογένειες των υποψήφιων νυφών (Ψυχογιός, 1986, σελ. 179).

Έτσι, προίκες σε μετρητά οι οποίες στην επαρχία Θηβών προ μετανάστευσης κυμαίνονταν από 300 έως 400 δραχμές, στη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα άγγιζαν το ποσό των 5.000 και 10.000 δραχμών (Κόλλιας, ό.π., σελ. 165). Στην Αργολίδα, ήδη το 1905, οι προίκες είχαν εκτιναχτεί στις 5.000 δραχμές, ποσό που θεωρούνταν μυθώδες για την εποχή και την περιοχή, ενώ στο λακωνικό Πάρνωνα οι κασέλες κάποιων ανύπαντρων γυναικών περιλάμβαναν ακόμα και 3.000 δολάρια (Κουκουλές, ό.π., σελ. 20-21, 88-99· Μπούκουρας, 1970, σελ. 370). Λόγω της έλλειψης ανύπανδρων ανδρών τα ποσά αυτά

129. Λακωνία, 24/01/1910.

προσφέρονταν αναγκαστικά σε γαμπρούς, η κοινωνική θέση των οποίων δεν πληρούσε συνήθως τα κριτήρια των οικογενειών. Όπως χαρακτηριστικά σχολίαζε σε ανταποκριτή αθηναϊκής εφημερίδας έμπορος της Σπάρτης, «και οι γαμβροί ακόμη είνε δυσεύρετοι, οι δε υπάρχοντες ζητούν υπέρογκα σχετικές ποσά διά προίκα. Ένας αγωγιάτης τώρα ζητεί 5.000 δραχμάς».¹³⁰

Ο γυναικείος πληθυσμός ο οποίος έμεινε πίσω δυσκολευόταν πράγματι να βρει σύζυγο ακόμα και όταν διέθετε προίκες, γεγονός το οποίο αναφερόταν ως μία ιδιαίτερα αρνητική πτυχή της μαζικής μετανάστευσης. Υπό την πίεση της ανάγκης πολλές οικογένειες αναγκάζονταν να πλειοδοτήσουν στην προσφορά προίκας, παρατείνοντας έτσι την παραμονή των απόδημων μελών τους στην Αμερική. Για την αίσια ευδωση του συνοικεσίου της κόρης του αλλά και την υπερτίμηση της προίκας της ενημέρωνε πατέρας τον μετανάστη γιο του το 1911:

*«Μάθε δε και διά το συνικέσιον ότι ετελείωσεν μεταξύ ημών και του Γ. Νικολάου και του εδόσαμεν 3.500 χιλιάδες δραχμάς, διότι μας αντιπράξαν και του Παναγιώτη ήθελον και αυτοί να δόσουν το κορίτσι εκεί και το πίσμα με έφερεν εις θέσιν να δώσομε 3.500 δρ».*¹³¹

Αρκετές οικογένειες πάντως άρχισαν να αναζητούν γαμβρούς σε άλλες περιοχές, να περιορίζουν τις αξιώσεις τους όσον αφορά τα προσόντα τους και να ενθαρρύνουν την εγκατάστασή τους στο πατρικό σπίτι της νύφης. Οι αντιστάσεις φαίνεται ότι ήταν πολλές, η απαξίωση όμως της ανύπαντρης κόρης και η έγνοια των γονέων για την παραγωγή του οίκου και τη γηροκόμησή τους επέβαλλαν το συμβιβασμό (Τσαούσης, 1917, σελ. 189). Η υπόθεση που διατυπώνει η Παπαθανασίου στη μελέτη της (ό.π., σελ. 74) για τη «διάβρωση του ανδροπατροτοπικού συστήματος σε επίπεδο νοοτροπίας και πράξης, επομένως και τη διάβρωση σημαντικών κοινωνικο-οικονομικών δομών της ορεινής κοινωνίας» λόγω μετανάστευσης δείχνει να επαληθεύεται από τις πηγές της εποχής. Όπως σχολίαζε το περιοδικό *Μαλεβός*, ο Βασσαράς Λακωνίας, ερημωμένος από τους ενήλικες άνδρες από τα τέλη του 19ου αιώνα μετατράπηκε σε ένα «νυφοπάζαρο», καθώς η φήμη για τις «αμερικανικές» προίκες και η κινητοποίηση των προξενητών προσέλκυσαν φτωχούς «ξενόγαμπρους» από όλη την Πελοπόννησο. Η παρουσία «σώγαμπρων» στα χωριά, χωρίς μάλιστα αυτή να ισοδυναμεί με άλλα υλικά και συμβολικά οφέλη για την οικογένεια της νύφης, προσεγγιζόταν αρνητικά ακόμα και στο Μεσοπόλεμο, γεγονός που συνδέεται με τη δυσκολία αποδοχής της μονόπλευρης ανάληψης των οικονομικών βαρών του γάμου. Καταδεικνύει, επίσης, το φόβο των κλειστών χωριών για την εγκατάσταση πολυάριθμων ξένων ανδρών, την επιφυλακτικότητά τους απέναντι στις διαφορετικές νοοτροπίες και την ανησυχία τους για τον κίνδυνο ανατροπής

130. *Νέον Άστυ*, 9/03/1902. Βλ. και δημοτικό τραγούδι Κυνουρίας στο: Σωνιέ/Saunier, 2004, σελ. 292.

131. Β. Αναγνωστόπουλος προς Α. Αναγνωστόπουλο, Μάτσани 30/01/1911. Ιδιωτική Συλλογή.

των ισορροπιών μέσα στο χωριό. «Άλλως τε οι ξενόγαμπροι είναι σαράντα και πλέον και με τον όγκο τους και τον όγκο των συγγενών των γυναικών των αυτοί κανονίζουν την κοινή γνώμη του χωριού», ανέφερε ο ίδιος σχολιαστής.¹³² Οι επικριτικές αναφορές του «[σ]τη σαλατοποίηση της οικογένειας» συνοδεύονταν, ωστόσο, και από πιο νηφάλιες εκτιμήσεις σύμφωνα με τις οποίες οι γαμήλιες αυτές πρακτικές αναπλήρωναν τις δημογραφικές απώλειες που είχε προκαλέσει η μετανάστευση, έδιναν ζωή στα ερημωμένα χωριά, αφήνοντας περιθώρια για τη διαμόρφωση των κοινών συνηθειών μεταξύ του λαού: «Οι ξενόγαμπροι μας επρόσφεραν εκτός από το, πολλές φορές, διαλεχτό τους αίμα και κάτι σπουδαιότερο. Μας έδωκαν παιδιά. Χωρίς αυτούς, οι κάτοικοι του χωριού θα ήταν πολύ λιγώτεροι».¹³³ Το άνοιγμα των χωριών σε φτωχούς «ξενόγαμπρους» καταδείκνυε την αγωνία τους για την αναπαραγωγή των γυναικών με άνδρες «εύρωστους» και «υγιείς», αφού ήταν διάχυτη η αντίληψη ότι οι λιγοστοί άντρες οι οποίοι είχαν παραμείνει δεν ήταν οι «βιολογικώς ακμαιότεροι».¹³⁴

Η ίδια πάντως η κατοχή χρημάτων, έστω και φυλαγμένων μέσα στα μπαούλα, είχε θεωρηθεί επαρκής για να ενισχύσει την κοινωνική θέση των χωρικών και να καθορίσει τις γαμήλιες επιλογές τους. Στα μεταναστευτικά χωριά οι ανύπαντρες κοπέλες κατηγοριοποιούνταν ανάλογα με το αν οι κασέλες τους είχαν αμερικανικό χρήμα ή όχι και τα προξενιά αυξάνονταν με τη φήμη και μόνο ότι η οικογένεια της νύφης λάμβανε δολάρια. Οι «πολύφερνες νύφες» θεωρούνταν περιζήτητες και οι αξιώσεις των οικογενειών τους ως προς τα προσόντα των υποψήφιων γαμβρών είχαν προκλητικά μεταβληθεί. Τα «φουσκωμένα μυαλά» των μανάδων αναζητούσαν πλέον «λιμοκοντόρους», δηλαδή γιατρούς, δασκάλους, υπαλλήλους και φυσικά «Αμερικάνους». Όσοι νέοι δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις αυτές αναχωρούσαν και οι ίδιοι για την Αμερική με την προσδοκία ότι τα μεταναστευτικά κέρδη θα μπορούσαν εγκαίρως να διορθώσουν τα προξενιά που είχαν χαλάσει (Κουκουλές, ό.π., σελ. 20-21, 88-99). Η τιμή του «αμερικανικού» χρήματος άφηνε, τελικά, μεγάλα περιθώρια αναπλήρωσης των κληρονομικών «κενών» τιμής, όπως διαφαίνεται και στο δημοτικό τραγούδι της εποχής:

132. *Μαλεβός*, 20, 11^ο/1922, σελ. 24.

133. Στο ίδιο.

134. Η αντίληψη αυτή αναπαράγοταν και από τους μελετητές της εποχής. Ο Πολύζος, για παράδειγμα, επισήμαινε ότι οι ανύπανδροι άνδρες σε χωριά με μαζική αποδημία ήταν σε μεγάλο ποσοστό απορριφθέντες από τις υπηρεσίες μετανάστευσης για λόγους υγείας (ωστόσο κατεξοχήν τραχωματικοί) (Polyzos, ό.π., σελ. 213). Εκφράζοντας ευγονικές αντιλήψεις ο Κρίκος (1950, σελ. 20-21) παρέθετε στατιστικά στοιχεία για το ύψος και το βάρος των παιδιών της υπαίθρου στο τέλος του Μεσοπολέμου για να αποδείξει «τις εκφυλιστικές τάσεις» του πληθυσμού λόγω της μαζικής αποδημίας.

*«Εγώ της ζήτησα φιλί κι αυτή μου ζήτησε φλουρί
πού να το βρω το φλουράκι είμαι το φτωχό παιδάκι.
Θα πάω στην Αμερική να καζαντήσω ένα φλουρί
και θα έρθω να σε πάρω με παπά και με κουμπάρο...».*

(Νιτσαίκος, 1995, σελ. 108).

Παρά την ταπεινή τους καταγωγή, οι «δολαριούχοι» παλιννοστούντες μετατρέπονταν σε περιζήτητους γαμβρούς, καταφέροντας πολλοί από αυτούς να συνδεθούν με μεγαλοοικογένειες της περιοχής τους. Ο Σπύρος Νιάρχος, για παράδειγμα, εξαργύρωσε τη φήμη του πετυχημένου «Αμερικάνου» παίρνοντας για γυναίκα του την κόρη του αλευροβιομήχανου Σταύρου Κουμάνταρου κοντά στον οποίο είχε δουλέψει προτού μεταναστεύσει (Κορομβόκης, 2014, σελ. 62-64).

Η Αμερική, όμως, προσέφερε προοπτικές αποκατάστασης και στις άπορες κοπέλες, πολλές από τις οποίες δέχονταν πρόσκληση μετανάστευσης από κάποιο μακρινό συγγενή (Γαλάνης, ό.π., σελ. 63· Constant, ό.π., σελ. 209-214· Τσαούσης, ό.π., σελ. 189). Η παρουσία στα υπερωκεάνια πολλών ασυνόδευτων γυναικών μετά τη λήξη του Α' Παγκοσμίου και ειδικά μετά την επιβολή των αμερικανικών περιοριστικών νόμων αποτελούσε μια νέα πτυχή της αλυσιδωτής μετανάστευσης (Ψυχογιός, 1986, σελ. 179). «Νύφες από φωτογραφία» οι περισσότερες πραγματοποιούσαν το υπερωκεάνιο ταξίδι με προπληρωμένο από τους μνηστήρες το εισιτήριο αν όχι στη δεύτερη θέση, τουλάχιστον σε υπερωκεάνιο των ελληνικών γραμμών για λόγους προστασίας της τιμής τους.¹³⁵ Η έλλειψη ανύπαντρων γυναικών στις μεταναστευτικές κοινότητες και η δυσκολία πολλών μικροεπιχειρηματιών να αφήσουν σε αντικαταστάτες τα καταστήματά τους και να ταξιδεύσουν οι ίδιοι στην Ελλάδα τούς ωθούσαν στην πρακτική λύση της πρόσκλησης των νυφών στην Αμερική (Σακελλάριος, 1917, σελ. 128). Η αναζήτησή τους στον τόπο καταγωγής με μεσάζοντα και αναγκαστικά χωρίς οικονομικές αξιώσεις απήλλασε τις φτωχές οικογένειες από την υποχρέωση παροχής προίκας, ενώ μακροπρόθεσμα εξασφάλιζε μικροεμβάσματα για την οικονομική συντήρησή τους (Constant, ό.π., σελ. 86-87, 158· Saloutos, 1956, σελ. 72-73). Οι αυξημένες ανάγκες για ανύπαντρες Ελληνίδες στην Αμερική συνέβαλλαν, φυσικά, στην οικονομική ανακούφιση των ίδιων των μεταναστών οι περισσότεροι από τους οποίους είχαν υποχρεώσεις απέναντι στις θυγατέρες της δικής τους οικογένειας (Μασκαλέρης, 1917, σελ. 97-98). Ο περιορισμός του ύψους της προίκας που προσέφεραν για τις κόρες και τις αδελφές τους θα πρέπει να συσχετισθεί και με τα έξοδα που οι ίδιοι κατέβαλλαν για να τις φέρουν στην Αμερική (Κούτσης, 1999, σελ. 97-99).

Ο θεσμός της προίκας αν και φαίνεται ότι από ανάγκη είχε σε μεγάλο βαθμό εξασθενηθεί στην Αμερική, δεν είχε ωστόσο καταργηθεί. Μπορεί κάποιοι Ελληνοαμερικανοί να χαρακτηρίζαν το έθιμο συντηρητικό και ιδιαίτερα καταπιεστικό, ωστόσο, στην

135. *Νεολόγος Πατρών*, 2/06/1922.

πραγματικότητα, ήταν αρκετοί αυτοί οι οποίοι όταν μπορούσαν, προσπαθούσαν να το τηρήσουν (Saloutos, 1964, σελ. 86-87). Όσοι μετανάστες για παράδειγμα ταξίδευαν οι ίδιοι στην πατρίδα προς αναζήτηση της κατάλληλης νύφης προέβαλλαν οικονομικές απαιτήσεις. Παραιτούνταν, συνήθως, από την ακίνητη περιουσία ή την υλική προίκα οι οποίες δεν θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν στο Νέο Κόσμο, όχι όμως και από την αξίωση μετρητών το ύψος των οποίων διαπραγματεύονταν ανάλογα με τη φήμη που οι ίδιοι είχαν καλλιεργήσει για την προκοπή τους. Η παρουσία τους μάλιστα στη γενέτειρα δημιουργούσε έντονη κινητικότητα. Οι παλιννοστούντες κυκλοφορούσαν, διασκέδαζαν και σκορπούσαν δολάρια την ώρα που προξενήτρες αναζητούσαν την κατάλληλη νύφη. Παρόντες σε γάμους, βαφτίσια, ονομαστικές εορτές και κυριακάτικες λειτουργίες, γεννούσαν προσδοκίες σε κάθε ανύπαντρη κοπέλα, η οποία είχε μεγαλώσει με τις ιστορίες για τα πλούτη και τη μοντέρνα ζωή της Αμερικής (Marshall, ό.π., σελ. 76, 80).

Ωστόσο, ο γάμος με τους πολυδολαριούχους γαμβρούς δεν ήταν πάντα αυτό που οι περισσότερες νέες περίμεναν. Αταίριαστοι ηλικιακά οι γάμοι μεταξύ των μεσόκοπων αποκατεστημένων Ελληνοαμερικανών και των νεαρών φτωχών κοριτσιών, δημιουργούσαν απογοητεύσεις στις νύφες, φόβους-ζηλοτυπίες στους γαμβρούς, ποικίλα καλαμπούρια και κουτσομπολιά στα χωριά. Μετανιωμένοι για την επιλογή τους, όταν η εμφάνιση των νυφών απέκλινε κατά πολύ από την εικόνα της φωτογραφίας που τους είχε αποσταλεί, κάποιοι μετανάστες δεν δίσταζαν να τις εγκαταλείψουν στο λιμάνι της Νέας Υόρκης (Μπρεδήμας, 2007, σελ. 165-166). Οι γάμοι αυτοί διατηρήθηκαν στη συλλογική μνήμη ως «αφύσικοι» μέσα από ένα πλήθος σατιρικών τραγουδιών (Μπρεδήμας, 2007, σελ. 166· Σωνιέ/Saunier, 2004, σελ. 287-297· Τριανταφυλλίδης, 1952, σελ. 50):¹³⁶

*Μάνα, Τούρκοι, μάνα, Φράγκοι
μάνα τρεις Αμερικάνοι
ήρθανε για να με πάρουν (δics)
στο Τσικάγο να με πάγουν.
Μάνα πέφτω και πεθαίνω (δics)
στο Τσικάγο δεν πηγαίνω.*

*Στου Γυθείου το λιμάνι
Ήρθαν οι Αμερικάνοι
Με γαρύφαλλο στο πέτο
Για να παντρευτούν και εφέτο.
Σούρα σούρα το φουστάνι
Για να ρθουν οι Αμερικάνοι
Με δολάρια και λίρες.
Για να πάρουν τις μικρούλες*

136. *The Aepea Magazine*, III (4), 9^{ος}/1929, σελ. 32-33.

Όπως φαίνεται, λίγες ήταν οι κοπέλες οι οποίες επιδείκνυαν ένα ανεξάρτητο πνεύμα και απέρριπταν το συνοικέσιο με ένα μετανάστη. Οι περισσότερες υποτάσσονταν στη βούληση της οικογένειάς τους και στους οικονομικούς καταναγκασμούς. Τα ερωτικά δράματα τα οποία απασχολούσαν συχνά τις στήλες των τοπικών εφημερίδων αποκάλυπταν τα διλήμματα των ανύπαντρων κοριτσιών και την πίεση υπό την οποία δέχονταν την πρόταση γάμου των «Αμερικάνων».¹³⁷ Ασυμφωνία κοινωνική χαρακτήριζε και τους γάμους μεταξύ βιοπαλαιστών μεταναστών και γυναικών οι οποίες προέχονταν από ξεπεσμένες οικονομικά μεγαλοοικογένειες (Ρίτσου-Γλέζου, 1981, σελ. 118-133). Ο γάμος κάποιας κόρης με έναν «Αμερικάνο» θεωρούνταν μεγάλη τιμή και ανέλπιστη τύχη ακόμα και για αυτές τις οικογένειες, έστω και αν αυτό σήμαινε τη μετακίνησή της στη μακρινή Αμερική (Constant, ό.π., σελ.157-159). Φυσικά τα προτεινόμενα συνοικέσια και ο πλούτος των «Αμερικάνων» υπόκειντο σε έλεγχο από τις ενδιαφερόμενες οικογένειες. Τα εθνοτοπικά δίκτυα, σε κάποιες περιπτώσεις και οι προξενικές αρχές, επιστρατεύονταν προκειμένου να εξακριβωθεί εάν οι πληροφορίες για την προκοπή των υποψήφιων γαμβρών αλήθευαν.¹³⁸

Οι αντιλήψεις των Ελληνοαμερικανών για τα προσόντα των υποψήφιων νυφών φαίνεται, ωστόσο, ότι είχαν αλλάξει στο Μεσοπόλεμο και τα κριτήρια επιλογής τους είχαν αυστηροποιηθεί. Οι υποψήφιοι γαμβροί οι οποίοι κατέφθαναν στην Ελλάδα αυτή την περίοδο με ατομικά ταξίδια ή εκδρομές συλλόγων εκδήλωναν προτίμηση για κοπέλες με παιδεία και κοινωνική μόρφωση, συχνά μάλιστα αστές, όπως καταδεικνύουν τα αγγελτήρια γάμων, τα οποία δημοσιεύονταν στον επαρχιακό Τύπο. Ελληνοαμερικανοί επιχειρηματίες με οικονομική δύναμη, σχετική μόρφωση και δράση στους ομογενειακούς συλλόγους επέλεγαν ως συντρόφους κόρες αρχοντικών οικογενειών, ιατρών, δημάρχων, φαρμακοποιών, δημοσιογράφων, στρατιωτικών, δικηγόρων και συμβολαιογράφων οι οποίες διέθεταν «ελληνοπρεπή ανατροφή» και συμπληρωματική μόρφωση. Περιζήτητες ήταν οι διδασκάλισσες, οι μαίες και γενικά οι απόφοιτες οικοκυρικών σχολών, διδασκαλείων και Αρσακείων, οι οποίες εκτιμούνταν από τους Ελληνοαμερικανούς όχι για τα επαγγελματικά τους προσόντα αλλά για τα μορφωτικά τους εφόδια, τα οποία θα τους επέτρεπαν να ανταποκριθούν ως σύζυγοι στην κοινωνική ζωή της Αμερικής.¹³⁹ Οι προτιμήσεις αυτές και τα τεστ αναλαβητισμού που καθιέρωσαν οι αμερικανικές αρχές ωθούσαν με τη σειρά τους πολλούς γονείς να ενθαρρύνουν τη μόρφωση των κοριτσιών, να τις απομακρύνουν από τις αγροτικές ασχολίες και να τις προετοιμάζουν για την αστική ζωή.¹⁴⁰

137. *Νεολόγος Πατρών*, 15/10/1923, 13/08/1927, 21/08/1927.

138. Βλ. αίτηση κατοίκου Αθηνών προς το Υπουργείο Εξωτερικών για παροχή πληροφοριών σχετικά με την «κοινωνική θέση» του υποψήφιου μνηστήρα της αδελφής του: τη διαγωγή και την εργασία του, την κατοχή περιουσίας και το ύψος της. Αίτηση Γεωργίου Πετρή, 12/03/1912. ΙΑΥΕ 1912/55.1

139. *Νεολόγος Πατρών*, 7/06/1920, 13/06/1921, 9/02/1930.

140. *Ο Σπαρτιάτης*, 30/05/1925.

Για τον εντοπισμό των υποψήφιων νυφών οι ενδιαφερόμενοι Ελληνοαμερικανοί επιστράτευαν τα εθνοτοπικά δίκτυα, ενώ κάποιες φορές προσέφευγαν σε μια οικεία από την Αμερική πρακτική: τη μικρή αγγελία.¹⁴¹ Από τα τέλη της δεκαετίας του 1920 μεσολαβητικό ρόλο ανέλαβαν και οι ομογενειακοί σύλλογοι. Οι ομαδικές εκδρομές που διοργάνωναν στην πατρίδα λειτουργούσαν ως ευκαιρία γνωριμίας των ανύπανδρων ομογενών με νεαρές από όλη την Ελλάδα οι οποίες ήλπιζαν σε μια καλύτερη τύχη.¹⁴² Η κινητοποίηση προξενητών, ακόμα και επαγγελματιών μεσιτριών γάμου, ήταν μεγάλη κάθε φορά που κατέφθανε κάποιος Ελληνοαμερικανικός Σύλλογος και ο γυναικείος πληθυσμός επιδιόταν σε έναν αγώνα απόκτησης ενός Αχέπανς ή Γκάπανς γαμβρού. Η επιχειρηματική πρωτοβουλία των συνοικεσίων αποδιδόταν μάλιστα σε γυναικεία εταιρία της πρωτεύουσας η οποία σε συνεργασία με την ΑΧΕΠΑ βοηθούσε νεαρές Ελληνίδες να γνωρίσουν ανύπανδρους Ελληνοαμερικανούς.¹⁴³ Ένας άτυπος ανταγωνισμός είχε αναπτυχθεί ανάμεσα στις κοπέλες της Αθήνας και της επαρχίας με τις πρώτες να εμφανίζονται πιο ευνοημένες στην πραγματοποίηση του «αμερικανικού ονείρου» λόγω της άφιξης και παραμονής των υποψήφιων γαμβρών πρώτα στην πρωτεύουσα. Στην πραγματικότητα όμως ο ανταγωνισμός μεταξύ των υποψήφιων νυφών απέρρευε από τη μεταβολή των αντιλήψεων των Ελληνοαμερικανών σχετικά με το ρόλο και τα προσόντα μιας συζύγου.¹⁴⁴ Με χιουμοριστικό ύφος δημοσιογράφος του *Νεολόγου Πατρών* αναρωτιόταν για το αποτέλεσμα αυτού του αγώνα:

*«Ποιες τώρα θα νικήσουν; Οι πρωτευουσιάνικες σουσουράδες που ξέρουν τα ταγκώ και το φοξ τροτ, που γνωρίζουν ολίγη γαλλικήν και έμαθαν να κτυπούν τα χέρια των επάνω εις το πιάνο ή εκείνες που ζουν μακριά από το κέντρον και από το επίκεντρον όλων των νεωτερισμών και των αλλόκοτων αντιλήψεων;».*¹⁴⁵

Τα νέα κριτήρια των Ελληνοαμερικανών όσον αφορά την επιλογή συζύγου φαίνεται ότι είχαν αρχίσει να μετασχηματίζουν τα πρότυπα των οικογενειών της επαρχίας σχετικά με την ανατροφή και το μέλλον των κοριτσιών τους, όχι ωστόσο χωρίς προβληματισμό και επιφυλάξεις. Με παρέμβασή του σε αρκαδικό περιοδικό ένας από τους πρωτεργάτες της ίδρυσης της Οικοκυρικής Σχολής της Τεγέας επιχειρούσε στα τέλη

141. *Νεολόγος Πατρών*, 11/10/1926· *Ο Ξενητευμένος*, 22/06/1935.

142. Βλ. το τρίτο οργανωμένο ταξίδι της ΑΧΕΠΑ το 1930 και την άφιξη 1.000 περίπου Ελληνοαμερικανών. *Νεολόγος Πατρών*, 26/03/1930, 7/04/1930. *The Ahepa Magazine*, IV 3, 3^{ος}/1930, σελ. 19.

143. *Καλάβρυτα*, 28/03/1930· *Ο Ξενητευμένος*, 28/03/1935.

144. *Νεολόγος Πατρών*, 18/12/1929. Βλ. το διήγημα «Η Φιλημένη» του Ηλία Τζανετή και το δίλημμα του μετανάστη να επιλέξει ανάμεσα στην παλιά αγαπημένη του η οποία τον περίμενε πιστά 15 χρόνια ή τη μορφωμένη και μοντέρνα νεαρή κόρη ενός καθηγητή η οποία τον πολιορκούσε όσο παραθέριζε στο χωριό. *The Ahepa Magazine*, VI (6), 6^{ος}/1932, σελ. 27-28.

145. *Νεολόγος Πατρών*, 5/04/1930.

της δεκαετίας του 1920 να καθιστούσε τους φόβους των οικογενειών ότι η φοίτηση στη συγκεκριμένη σχολή, η ανέγερση της οποίας είχε κατεξοχήν χρηματοδοτηθεί από τους Ελληνοαμερικανούς, «ξεμύλιζε» τα κορίτσια της περιοχής. Υπερασπιζόμενος την αναγκαιότητα της λειτουργίας της, παρουσίαζε τους απόδημους ως υποστηρικτές της μόρφωσης των γυναικών, ταυτόχρονα, όμως, και απόλυτα ρεαλιστές ως προς τα αναγκαία προσόντα των μελλουσών συζύγων τους.¹⁴⁶ Είναι φανερό ότι μετά από τέσσερις περίπου δεκαετίες επικοινωνίας με την Αμερική τα πρότυπα, οι αντιλήψεις και οι συμπεριφορές των διεθνικών κοινοτήτων γύρω από το γάμο είχαν σε μεγάλο βαθμό μετασχηματισθεί.

3. Η μεταναστευτική οικογένεια

Η οικογένεια έπαιξε καθοριστικό ρόλο στο μεταναστευτικό εγχείρημα παρέχοντας τα κίνητρα και ταυτόχρονα τα οικονομικά μέσα και τα δίκτυα για να πραγματοποιηθεί. Ενταγμένοι σε πολυμελή νοικοκυριά γύρω από τα οποία αρθρωνόταν ένα ολόκληρο πλέγμα σχέσεων εξουσίας, δικαιωμάτων και υποχρεώσεων οι έγγαμοι και άγαμοι μετανάστες αναχωρούσαν για την Αμερική με στόχο την αναπαραγωγή της οικογένειας συμβάλλοντας όμως μακροπρόθεσμα στο μετασχηματισμό της. Ο Ψυχογιός (1986, σελ. 177) κάνει λόγο για συρρίκνωση των αγροτικών οίκων λόγω της αναχώρησης, της οριστικής εγκατάστασης και της δημιουργίας οικογένειας στην Αμερική από πολλούς άγαμους νέους. Ωστόσο, η διεθνική κινητικότητα εμφανίζεται να επηρεάζει με πολύ πιο σύνθετο τρόπο τη δομή και τη λειτουργία της οικογενειακής ζωής στις αγροτικές κοινότητες του ελλαδικού χώρου.

«Η μικρά χωρική οικογένεια» (Καραβίδας, 1931) η οποία κυριαρχούσε στην ελληνική ύπαιθρο, αποτελούσε ένα διευρυμένο κατά βάση οικιακό σχηματισμό ο οποίος συγκροτούνταν ακολουθώντας κατεξοχήν την πρακτική της ενδογαμίας και το ανδροπατροτοπικό σύστημα εγκατάστασης. Τις περισσότερες φορές δηλαδή το νέο ζευγάρι συγκατοικούσε με τους γονείς του άνδρα, για κάποιο διάστημα και με τα ανύπαντρα αδέρφια του και υποστηριζόταν από ένα δίκτυο συγγενικής αλληλεγγυότητας στο οποίο συμπεριλαμβάνονταν συγγενείς και από την πλευρά της μητέρας. Η συμβίωση διαφορετικών γενεών για αρκετά χρόνια αποτελούσε προϋπόθεση της μεταβίβασης των περιουσιακών στοιχείων, ενώ λειτουργούσε και ως ασφαλιστική δικλείδα σε περίπτωση που ο πατέρας απουσίαζε μακριά για μεροκάματο ή πέθαινε. Οι οικογενειακές σχέσεις δεν ήταν πάντα αρμονικές, χαρακτηρίζονταν συχνά από εντάσεις, ενίοτε και από συγκρούσεις, καθώς διέπονταν από πατριαρχικές δομές εξουσίας με τον γεννήτορα να κατέχει ηγετική θέση λόγω ηλικίας, φύλου και κοινωνικού ρόλου. Ήταν αυτός ο οποίος διαχειριζόταν τον οίκο ως οικονομική ενότητα συγκεντρώνοντας τα εισοδήματα,

146. Θεοφ. Αλεξόπουλος, «Κατηγορούμεθα», *Τεγεατικός Αστήρ*, Β', τχ. Ε', 4^ο-5^ο/1927, σελ. 7-9.

τα οποία προέρχονταν από τις αγροτικές και εξωαγροτικές δραστηριότητες όλων των μελών. Οι οικονομικές ανάγκες αλλά και οι νοοτροπίες της ανδροκρατούμενης κοινωνίας απαιτούσαν από τις γυναίκες να απέχουν από τη σχολική εκπαίδευση, να επωμίζονται βαρύτερες οικιακές και γεωργικές εργασίες και να υποτάσσονται στην ανδρική εξουσία η οποία ιεραρχούνταν ηλικιακά εντός της οικογένειας από τον πεθερό-παππού στο σύζυγο-πατέρα και το γιο-αδελφό. Ήταν αυτοί που περιφρουρούσαν την τιμή της και διασφάλιζαν την υπόληψη όλης της οικογένειας (Παπαθανασίου, ό.π., σελ. 71-76, 132-177· Ψυχογιός, 1995).

Η υπερατλαντική μετανάστευση επηρέασε σημαντικά την παραδοσιακή αγροτική οικογένεια, η οποία αποτελούσε το κέντρο της παραγωγικής δραστηριότητας και ταυτιζόταν με το νοικοκυριό, δηλαδή τη διαχείριση και το μοίρασμα της καθημερινότητας των μελών της κάτω από την ίδια στέγη. Ανέδειξε ένα νέο μοντέλο σύμφωνα με το οποίο,

«τα μέλη της ζού[σα]ν χωριστά το ένα από τα άλλα για κάποιο διάστημα ή για το μεγαλύτερο μέρος του βίου τους, διατηρού[σα]ν ωστόσο δεσμούς και δημιουργού[σα]ν ένα είδος αισθήματος κοινής ευημερίας και ενότητας, μια αίσθηση οικογενειακότητας, διαμέσου των συνόρων»

(Bryceson and Vuorela, 2002, σελ. 3).

Σε πολλές περιπτώσεις, αυτός ο διασκορπισμός μακριά από την οικιακή ομάδα δεν αποτέλεσε ένα προσωρινό φαινόμενο που οδήγησε στην επανένωση της οικογένειας είτε στη χώρα υποδοχής είτε στη γενέτειρα. Απέκτησε ένα μονιμότερο χαρακτήρα, καθώς το μεταναστευτικό εγχείρημα υφίστατο συνεχώς αναθεωρήσεις παρατείνοντας την παραμονή του μετανάστη στη νέα χώρα ή αναγκάζοντας τη νέα αναχώρησή του μετά την επιστροφή στην πατρίδα. Η «οικογένεια στα δύο άκρα» (Jiemin, 2003, σελ. 128) υπήρξε αποτέλεσμα της επιλεκτικής κινητικότητας ορισμένων μελών της, της αμφιταλάντευσης από την πλευρά του μετανάστη μεταξύ της μόνιμης ή της προσωρινής εγκατάστασης, των οικογενειακών δεσμών και των σχέσεων που ανέπτυξε στο νέο περιβάλλον, του προσανατολισμού του τόσο στην κοινωνία υποδοχής όσο και σε εκείνη της καταγωγής (Bryceson and Vuorela, ό.π., σελ. 6).

Τα διασκορπισμένα μέλη της μεταναστευτικής οικογένειας υπάκουαν σε μια ηθική οικονομία, η οποία εκδηλωνόταν με την αλληλεγγύη, τις αμοιβαίες δεσμεύσεις και το μοίρασμα των εισοδημάτων. Η λειτουργία της στηριζόταν στη συνεργατικότητα, την αλληλοκατανόηση· διαπερνούσαν, όμως, συχνά και απειλούνταν, από έμφυλες και διαγενεακές ιεραρχίες και συγκρούσεις (Dreby and Atkins, 2010, σελ. 680). Μέσα στις «έμφυλες γεωγραφίες της εξουσίας», οι οποίες αναπτύσσονταν εντός του διεθνικού πεδίου, οι οικογενειακές ιδεολογίες και σχέσεις επιβεβαιώνονταν ή αναδιατάσσονταν ανάλογα με τη δράση και το φαντασιακό των υποκειμένων (Mahler and Pessar, 2001).

Η διεθνική οικογένεια, η οποία διαμορφώθηκε μέσα από την ελληνική εργατική μετανάστευση στην Αμερική, δεν υπήρξε στατική. Οι κρατικές πολιτικές και η διάρκεια του μεταναστευτικού εγχειρήματος είχαν αντίκτυπο στη μορφή και την εξέλιξή της. Αρχικά, ο νεαρός άγαμος μετανάστης, συχνά μάλιστα ανήλικος, μετανάστευε στη Αμερική αφήνοντας πίσω μικρότερα αδέρφια και γονείς. Επέστρεφε ενήλικας για να παντρευτεί και να παραλάβει μαζί του σύζυγο και μερικά από τα αδέρφια του, αφήνοντας πίσω γονείς και κάποια ανύπανδρη αδελφή. Σε άλλο σενάριο, ο μετανάστης είχε παντρευτεί και είχε αποκτήσει παιδιά πριν την αναχώρησή του ή κατά τη διάρκεια των ταξιδιών του στην πατρίδα. Εμπιστευόταν στους γονείς την οικογένεια την οποία συντηρούσε με την εργασία του στην Αμερική. Για κάποιους, όμως, απόδημους η βελτίωση της οικονομικής κατάστασης και η δημιουργία επιχειρήσεων ισοδυναμούσε με την απομάκρυνση από το αρχικό σχέδιο παλιννόστησης. Στο πλαίσιο μιας διαπραγματεύσεως των δεσμευσών του προς την οικογένεια, ο μετανάστης εκπλήρωνε τις οικονομικές και ηθικές υποχρεώσεις του προς αυτή μέσω της αποστολής εμβασμάτων και επιστολών και ως αντάλλαγμα εξασφάλιζε τη συγκατάθεσή της για την παράταση της παραμονής του στο εξωτερικό (Baldassar, Baldock and Wilding, 2007, σελ. 15). Αξιολογώντας τα πλεονεκτήματα που του προσέφερε κάθε τόπος, επωφελούνταν από αυτά κάνοντας ατομικές επιλογές, οι οποίες τον απομάκρυναν από τον αρχικό οικογενειακό σχεδιασμό (Coe, 2012, σελ. 920). Απέκλειε, δηλαδή, την πρόσκληση των υπόλοιπων μελών στην Αμερική πιθανότατα λόγω της ύπαρξης ηλικιωμένων γονέων και παρουσίας στο χωριό και της προτίμησης της ανάθεσης της φροντίδας και της συντήρησής τους στα υπόλοιπα αδέρφια ή στη σύζυγο. Στο πλαίσιο της αμοιβαιότητας, η οικογένεια επιφορτιζόταν, δηλαδή, με την παροχή κάποιων υπηρεσιών προς τον μετανάστη, διευκολύνοντας έτσι τη δική του κινητικότητα και προκαλώντας τη δική της ακινησία.¹⁴⁷ Επρόκειτο για μια κατανομή ρόλων και αρμοδιοτήτων η οποία προκαλούσε συχνά τριβές και συγκρούσεις και υπαγορευόταν από τις έμφυλες και ηλικιακές ιεραρχίες εντός της οικογένειας (Basch et al., 1994, σελ. 263-265· Schewel, 2020, σελ. 343). Το κόστος διαβίωσης της οικογένειας στην Αμερική, οι διαφαινόμενες δυσκολίες προσαρμογής τους στο ξένο περιβάλλον αλλά και το δέλεαρ της ελευθερίας που ο μετανάστης μπορούσε να απολαμβάνει προσμετρούσαν στην απόφασή του να συνεχίσει να ζει χωριστά.

Οι ευκαιρίες μετακίνησης που προσέφερε το διεθνικό πεδίο στα νεότερα μέλη της οικογένειας καθιστούσαν συνεχώς ρευστό το χαρακτήρα της οικογένειας. Συχνά, δηλαδή, ο πατέρας καλούσε τα μεγαλύτερα παιδιά κοντά του στην Αμερική για να αναλάβουν τις επιχειρήσεις, να πραγματοποιήσουν σπουδές ή και για να παντρευτούν (Μασκαλέρης,

147. Πρόκειται για υπηρεσίες προς τον μετανάστη, όπως η ανατροφή των παιδιών, η γηροκόμηση των γονέων, η επίβλεψη της ανέγερσης του σπιτιού, η συντήρηση της έγγειας παρουσίας, η γραφειοκρατική διεκπεραίωση των στρατιωτικών εκκρεμοτήτων του κ.ά. οι οποίες ανταμείβονται με τα μεταναστευτικά εμβάσματα και γι' αυτό έχουν προσδιοριστεί στη διεθνή βιβλιογραφία ως «αντίστροφα εμβάσματα» (Mazzucato, 2011).

ό.π., σελ. 95). Η σύζυγος και τα μικρότερα τέκνα παρέμεναν στην Ελλάδα αναμένοντας την επιστροφή του συνταξιούχου πλέον μετανάστη. Σε κάποιες περιπτώσεις, μάλιστα, η αυστηροποίηση των προϋποθέσεων εισόδου στο αμερικανικό έδαφος τη δεκαετία του 1920 αλλά και οι στρατολογικές προϋποθέσεις που έθεσε η ελληνική νομοθεσία δημιούργησαν πρόσθετα κωλύματα στην επανένωση της κατακερματισμένης οικογένειας. Όταν οι μετανάστες δεν είχαν πολιτογραφηθεί, δεν μπορούσαν να καλέσουν κοντά τους τις οικογένειές τους, ενώ αγόρια που πλησίαζαν την ηλικία στράτευσης δεν εξασφάλιζαν άδεια εξόδου από το ελληνικό κράτος.¹⁴⁸ Άλλες φορές πάλι η μέχρι τότε ενωμένη οικογένεια που ζούσε στην Αμερική αναγκαζόταν να χωρίσει για λόγους σπουδών. Η μητέρα μαζί με τα παιδιά επέστρεφαν στην Ελλάδα, συνήθως στην Αθήνα, προκειμένου τα τελευταία να αποκτήσουν ελληνική μόρφωση σε κάποιο ιδιωτικό σχολείο ή στο Πανεπιστήμιο. Σε αυτήν την εκδοχή της διεθνικής ζωής, η οποία παρατηρείται στο Μεσοπόλεμο, ο μετανάστης πραγματοποιούσε συνήθως τακτικά ταξίδια στην Ελλάδα για να επισκεφτεί την οικογένεια και να προετοιμάσει την παλιννόστησή του. Τα σχέδια επανένωσης μπορούσαν, ωστόσο, να ματαιωθούν από τον ξαφνικό θάνατό του στην Αμερική.¹⁴⁹

Ο θάνατος του μετανάστη σήμαινε για την οικογένεια την απαρχή μιας ιδιαίτερα χρονοβόρας και δαπανηρής γραφειοκρατικής εμπλοκής με τράπεζες, δικηγόρους, προξενεία και αμερικανικά δικαστήρια για τη μεταβίβαση της αμερικανικής περιουσίας. Όταν δεν υπήρχαν γιοι ή αδέρφια στην Αμερική για να γνωρίζουν τις οικονομικές δραστηριότητες και επενδύσεις του μετανάστη και να διαχειριστούν οι ίδιοι τη σχετική γραφειοκρατία, οι άρρενες συγγενείς στην πατρίδα ήταν συχνά αυτοί που αναλάμβαναν για λογαριασμό της συζύγου να έρθουν σε επαφή με τις ελληνικές τράπεζες στις οποίες συνήθως τοποθετούσαν οι απόδημοι τα κεφάλαιά τους και να ζητήσουν την εκκαθάριση των περιουσιακών στοιχείων του.¹⁵⁰ Η άγνοια των γυναικών για τις επαγγελματικές δραστηριότητες και τις ακριβείς αποταμιεύσεις τού για πολλά χρόνια απόντα συζύγου, η απουσία διαθηκών και παράλληλα η ανάγκη διεκδίκησης ασφαλειών ζωής, αποζημιώσεων και συντάξεων του Αμερικανικού στρατού επέβαλλαν την προσφυγή στις διεθνικές υπηρεσίες ειδικευμένων δικηγορικών γραφείων, τα οποία εμφανίζονται να δραστηριοποιούνται ευρέως στην Αθήνα και σε μεταναστευτικούς νομούς κατά το Μεσοπόλεμο.¹⁵¹

148. Βλ. σχετικές υποθέσεις στο αρχείο του πρακτορείου Τσίμπη. Ενδεικτικά: Κ. Τσίμπης προς Χρ. Καράμπελα και Π. Δεκούλο, Πειραιάς 20/07/1927· προς Ευάγγελο Καρανάσιο, Πειραιάς 7/04/1927, 7/07/1927· προς Ευαγγελία Καρανάσιου 13/07/1927, ΥΦ. 2, Βιβλίο Επιστολών 28/10/1926-9/06/1927· ΥΦ. 3, Βιβλίο Επιστολών 10/06/1927-9/03/1928, Αρχείο Π&Κ. Τσίμπη.

149. Βλ. στις νεκρολογίες στον Τύπο του Μεσοπολέμου τις πολλαπλές εκδοχές των διεθνικών οικογενειών. Ενδεικτικά: *Καλάβρυτα*, 2/05/1930, 16/12/1931· *Νέος Ορίζων Ανδρίτσαινας*, 3/06/1928.

150. Βλ. Υποθέσεις Αμερικής Κληρονομικών. Αλληλογραφία μετά της Hellenic Bank Trust Company και άλλων τραπεζών Αμερικής, Α1Σ63Υ6Φ33, ΙΑ/ΕΤΕ.

151. Βλ. δικηγορικό γραφείο «Αμερικανικών Υποθέσεων» Αντώνιου Κέδρα στην Αθήνα. *Νεολόγος Πατρών*, 3/09/1928. «Εταιρεία Αμερικανικών Κληρονομικών Υποθέσεων» Όμηρου Μυράτ. *Σημαία Καλαμών*,

Τέτοιες υποθέσεις αναλαμβάνουν την ίδια περίοδο και οι τραπεζικοί οργανισμοί. Το πλούσιο αρχείο του δικαστικού τμήματος της Εθνικής Τράπεζας μαρτυρά αυξημένες εργασίες στο συγκεκριμένο τομέα.¹⁵² Ομοίως, οι διαφημίσεις της Τράπεζας Αθηνών αποκαλύπτουν την ανάπτυξη εξειδικευμένων διεθνικών νομικών υπηρεσιών προς τους μετανάστες και τις οικογένειές τους. Τα ελληνοαμερικανικά πιστωτικά ιδρύματα που λειτούργησαν στο Μεσοπόλεμο, η Bank of Athens Trust Company και η Hellenic Bank Trust Company, δραστηριοποιούνταν στην εκτέλεση διαθηκών, τη διαχείριση ή τη διαφύλαξη περιουσιών με τη βοήθεια εξειδικευμένων υπαλλήλων τους. Η χρησιμότητα της σύνταξης διαθήκης¹⁵³ με τη βοήθεια της Τράπεζας διαφημιζόταν στο Μεσοπόλεμο ως εγχείρημα το οποίο περιόριζε τους κινδύνους απώλειας ή μείωσης της περιουσίας κάποιου μετανάστη λόγω άγνοιας από την πλευρά των νόμιμων κληρονόμων, οικογενειακών ερίδων και μακροχρόνιας δικαστικής διεκδίκησής της.¹⁵⁴ Η διαδικασία ήταν πράγματι αργή καθώς περιπλεκόταν από τη διασπορά των περιουσιακών στοιχείων, το κόστος των διεθνικών νομικών υπηρεσιών και τις προϋποθέσεις των αμερικανικών νόμων, ενώ η εκκαθάριση, όταν ολοκληρωνόταν, απέδιδε πενιχρά αποτελέσματα για τις οικογένειές τους σε σχέση με τις αρχικές προσδοκίες που είχαν καλλιεργήσει οι φήμες για τα πλούτη των «Αμερικάνων» (Ελεφάντης, ό.π., σελ. 69-76).

4. Κατανομή ρόλων και οικογενειακών ευθυνών: η θέση της γυναίκας

Η γεωγραφικά διασπασμένη οικογένεια χρειαζόταν να διατηρήσει ζωντανή τη σχέση της, να την ανανεώσει και να την προσαρμόσει σε ένα νέο σχεσιακό πλαίσιο προκειμένου να λειτουργήσει και να μην διαλυθεί. Έπρεπε να αναπτύξει επιλεκτικούς συναισθηματικούς και υλικούς δεσμούς και να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις της λαμβάνοντας υπόψη τα χωρικά, χρονικά και πρακτικά εμπόδια που όρθωνε η διεθνική κινητικότητα (Bryceson and Vuorela, 2002, σελ. 14-19). Το βίωμα της μακροχρόνιας απουσίας και της στέρησης

14/01/1933.

152. Η Εθνική Τράπεζα ήταν από τα πρώτα τραπεζικά ιδρύματα που ασχολήθηκαν με τις εκκαθαρίσεις των περιουσιών των αποθανόντων ομογενών. Το Δικαστικό Τμήμα της διαχειρίστηκε κληρονομικές υποθέσεις και υπό τον ανταγωνισμό της Τράπεζας Αθηνών παρείχε αρκετές διευκολύνσεις στους πελάτες της σε Ελλάδα και Αμερική. Βλ. Φάκελος «Υποκατάστημα Νέας Υόρκης. 1927-1933», Α1Σ40Υ78Φ598, ΙΑ/ΕΤΕ. Το 1930 διαφήμιζε την καθοδήγηση των πελατών της ως προς τον τρόπο σύνταξης μιας διαθήκης και τη διασφάλιση των κληρονόμων τους. Βλ. ενημερωτική επιστολή της ΕΤΕ στις 18/03/1930 προς τους ομογενείς, Φάκελος «Εγγραφα σχετικά με την ίδρυση της Hellenic Bank Trust Company, NY», Α1Σ2Υ14Φ8, ΙΑ/ΕΤΕ.

153. Το 1932 η Τράπεζα Αθηνών διένειμε στους πελάτες της στην Αμερική το ειδικό έντυπο «Αι περιουσία μετά θάνατον». Βλ. *Νέα από την Ελλάδα*, 82, 11^ο/1932, σελ. 498.

154. *Νέα από την Ελλάδα*, 49, 2^ο/1930, σελ. 406-51, 4^ο/1930, σελ. 470-58, 11^ο/1930.

των οικείων κινητοποιούσε τα μέλη της να επινοούν τρόπους γεφύρωσης της απόστασης και ενίσχυσης της αίσθησης της οικογενειακής εγγύτητας. Όταν ο μετανάστης δεν κατάφερε να ανανεώσει τους δεσμούς του με την αυτοπρόσωπη παρουσία του, προσέφυγε σε άλλες λύσεις για να διαχειριστεί την ανάγκη της επαφής και να ξεπεράσει το πρόβλημα της γεωγραφικής απόστασης.

Φυσικά τα εμπόσματα αποτελούσαν την πιο ισχυρή συγκολλητική ουσία των διεθνικών οικογενειών. Η σταθερή ροή τους αποδείκνυε ότι ο μετανάστης ζούσε και μεριμνούσε για τις ανάγκες της οικογένειάς του. Δέσμευαν τη γυναίκα να παραμείνει πιστή στα οικογενειακά και τα συζυγικά καθήκοντά της παρά τη μακρά απουσία του ανδρός. Η διαχείρισή τους, ωστόσο, δεν ήταν απρόσκοπτη. Οι πατριαρχικοί κώδικες της ελληνικής αγροτικής κοινωνίας επέβαλλαν τη διατήρηση όλων των οικονομικών ευθυνών από τον πατέρα του απόδημου και αρχηγό της οικογένειας. Η γυναίκα και τα παιδιά, που τις περισσότερες φορές συγκατοικούσαν με τα πεθερικά και εργαζόνταν μαζί με τους ανύπαντρους θείους στα χωράφια, παρέμεναν στον έλεγχό τους και εξαρτιούνταν από τις οικονομικές τους αποφάσεις (Ψυχογιός, 1986, σελ. 167-168). Επρόκειτο για μια συμβίωση η οποία λόγω των πατριαρχικών σχέσεων εξουσίας γινόταν συχνά ακόμα πιο δύσκολη για τη νύφη του σπιτιού (Παπαθανασίου, ό.π., σελ. 148). Εξοικειωμένοι με τις οικονομικές συναλλαγές και τη μετάβαση στην πόλη, όπου γινόταν το εμπόριο της σοδειάς, οι άντρες αναλάμβαναν να εξαργυρώσουν τις αμερικανικές επιταγές αξιοποιώντας τις πληροφορίες που αντλούσαν από τα δίκτυά τους για τις συμφέρουσες συναλλαγματικές τιμές και τους ευνοϊκούς τραπεζιτικούς όρους. Ήταν αυτοί που ενημερώνονταν για τα προς πώληση κτήματα, εξοφλούσαν τα χρέη και πραγματοποιούσαν τις όποιες αγορές. Τραπεζικές και συμβολαιογραφικές πράξεις, επαφές με τους τοκογλύφους ενέπιπταν στις ανδρικές αρμοδιότητες οι οποίες προϋπέθεταν στοιχειώδη εγγραμματισμό, πληροφόρηση και δράση στο δημόσιο χώρο.¹⁵⁵ Βεβαίως, οι μετανάστες μαζί με τις οικονομίες τους απέστειλαν συνήθως οδηγίες για τον τρόπο διάθεσής τους, τις οποίες οι γονείς τηρούσαν ως ένδειξη σεβασμού προς τον απόντα, το μόχθο και την εμπειρία που είχε αποκτήσει στην ξενιτιά.

Η εμπλοκή των γυναικών σε οικονομικά ζητήματα περιοριζόταν σε οτιδήποτε αφορούσε την κατανάλωση, έναν τομέα ο οποίος τους επέτρεπε να συμμετέχουν στο παιχνίδι του κοινωνικού ανταγωνισμού (Μπεοπούλου, 1987, σελ. 283). Μελετητής της μετανάστευσης επιβεβαίωσε την παραπάνω κατανομή των έμφυλων ρόλων ως προς τη διαχείριση των εμβασμάτων (Παπαγιαννάκης, 1917, σελ. 235):

155. Ακόμα και για τους άνδρες η μετάβαση στις πόλεις και η εξαργύρωση των επιταγών στις αρχές του αιώνα δεν ήταν εύκολη υπόθεση όπως διαφαίνεται στην επιστολή κατοίκου της ορεινής Κορινθίας προς τον απόδημο γιο του τον οποίο ενημερώνει ότι την εξαργύρωση ανέλαβε να κάνει στην Αθήνα με συμφέρουσα τιμή ο πολιτευτής Κορινθίας Σωτήριος Κροκιδάς. Β. Αναγνωστόπουλος προς Α. Αναγνωστόπουλο, Μάτσασι 14/06/1909 και 17/10/1910. Κ. Δημόπουλος προς Α. Αναγνωστόπουλο, Μάτσασι 11/09/1910. Ιδιωτική Συλλογή.

«Οι μετανάσται, μόλις αποκτήσουν οικονομίας τινάς, σπεύδουν να εξοφλήσουν τα χρέη των, αποστέλλοντας [...] εις την μητέρα ή την σύζυγόν των τα αναγκαία προς διατροφήν και άλλην χρήσιν ποσά. Πολλάκις, όταν συλλέξη αρκετόν ποσόν, ως 200 εικοσοφράγκων, αποστέλλει αυτό εις τον πλησιέστερόν του συγγενή προς αγοράν κτήματος πωλουμένου εν τω χωρίω του εις ευθηνήν τιμήν».

Γνωρίζοντας πολύ καλά τη συμβολική και όχι μόνο την πρακτική αξία που είχαν τα καινούρια και επαρκή ενδύματα για όλα τα μέλη, οι ανέσεις του σπιτιού και ο εξοπλισμός του με σκεύη και έπιπλα, οι γυναίκες προμηθεύονταν από τους γυρολόγους, τα κοντινά παζάρια και τα εμπορικά των πόλεων ό,τι εκτιμούσαν ότι θα προέβαλλε μέσα στο χωριό την οικονομική επιτυχία του αποδήμου γιου ή συζύγου και θα συνέβαλλε στη βελτίωση της κοινωνικής θέσης όλης της οικογένειας (Παπαθανασίου, ό.π., σελ. 94).¹⁵⁶ Ιδιαίτερη μέριμνά τους αποτελούσε η δημιουργία της καλύτερης δυνατής προίκας για τις ανύπαντρες θυγατέρες (εγχερήματης και υλικής) και η διάδοση στο γυναικείο κύκλο του ύψους της και των απαιτήσεων που αυτή δημιουργούσε ως προς τα προσόντα του υποψήφιου γαμβρού (Κουκουλές, ό.π., σελ. 20-21, 88-99).

Στον κύκλο ζωής τού κάθε μεταναστευτικού νοικοκυριού υπήρχαν φυσικά περιθώρια διαφοροποίησης της θέσης των γυναικών. Ο θάνατος των πεθερικών, η μακροχρόνια απουσία του ξενιτεμένου, η απόκτηση παιδιών επέτρεπαν στις ώριμες πια γυναίκες να αναλάβουν οι ίδιες την οικονομική διαχείριση. Χήρες, επίσης, με μετανάστες γιους οι οποίες δούλευαν μεροκάματο σε ξένα χωράφια ή εκτελούσαν μόνες τους τις οικογενειακές αγροτικές εργασίες και δεν υποβοηθούνταν από άρρενες συγγενείς, είναι φυσικό ότι είχαν οικονομικές ευθύνες άρα και σχετικές ελευθερίες και εξουσίες στο σπίτι. Παραλάμβαναν οι ίδιες τα συστημένα γράμματα με τα εσώκλειστα δολάρια, ξεχρέωναν τους τοκογλύφους και εξαργύρωναν τις ταχυδρομικές επιταγές στο χωριό (Fairchild, ό.π., σελ. 96). Οι συναλλαγές με τις τράπεζες των πόλεων φαίνεται πάντως ότι παρέμεναν δύσκολες γι' αυτές ακόμα και στο Μεσοπόλεμο.¹⁵⁷ Σε πολλές περιπτώσεις ο μετανάστης εξουσιοδοτούσε στενούς συγγενείς ή έμπιστα πρόσωπα για τη διαχείριση της περιουσίας και των εμβασμάτων του και την εποπτεία της οικογένειάς του. Όσοι μάλιστα αναλάμβαναν το καθήκον αυτό εμφανίζονται να δικαιούνται άτυπα μερίδιο από τα εμβάσματα του μετανάστη ως αμοιβή για τις υπηρεσίες τους (De Haas, 2006, σελ. 10). Η ανάμειξη πάντως τρίτων προσώπων δημιουργούσε συχνά οικογενειακές προστριβές ή και συζυγικά δράματα, αφού αυτοί συνήθως παραμελούσαν τα καθήκοντά τους, ιδιοποιούνταν

156. Μαλεβός, 31, 11^ο/1923, σελ. 175.

157. Στο Μεσοπόλεμο, η Τράπεζα Αθηνών διαφήμιζε την παράδοση των εμβασμάτων κατ' οίκον από τον ταχυδρόμο ή τους ανταποκριτές της προς εξυπηρέτηση των γυναικών οι οποίες κατοικούσαν μακριά από κάποιο υποκατάστημά της. *Νέα από την Ελλάδα*, 62, 3^ο/1931, σελ. 127.

τα εμβάσματα, βιαιοπραγούσαν κατά των συζύγων και διέδιδαν φήμες για την ηθική τους προκειμένου να συγκαλύψουν τις οικονομικές απάτες τους.¹⁵⁸

Οι επενδυτικές επιλογές των γυναικών, βέβαια, ήταν σαφώς περιορισμένες. Η φύλαξη των δολαρίων στα σεντούκια και η αναμονή της καλύτερης συναλλαγματικής ισοτιμίας –για την οποία όμως ποτέ δεν ήταν σίγουρες– ήταν η προσφιλέστερη τακτική τους (Κατσένης, 2007, σελ. 125).¹⁵⁹ Αγράμματες και κοινωνικά απομονωμένες, άπειρες στις οικονομικές συναλλαγές, δύσπιστες συχνά στην εκμυστήρευση και την άντληση συμβουλών από ξένους για οικονομικά ζητήματα, οι γυναίκες άφηναν συχνά να αχρηστευθούν μέσα σε μπαούλα επιταγές και ομολογίες τις οποίες εντόπιζαν δεκαετίες αργότερα άθικτες τα παιδιά τους. Για τις περισσότερες μάλιστα τα χαρτιά αυτά είχαν πολλαπλή αξία: συναισθηματική, αφού, όπως ακριβώς και οι επιστολές, υποδήλωναν την επικοινωνία των ξενιτεμένων με την οικογένεια και την εκπλήρωση των ηθικών υποχρεώσεών τους προς αυτή· συμβολική, καθώς τα αριθμητικά και γραμματικά σύμβολα που έφεραν επάνω αντιπροσώπευαν τη μόρφωση που οι ίδιες είχαν στερηθεί· υλική λόγω της σπανιότητας του χαρτιού στις αγροτικές κοινότητες. Η ονομαστική αξία τους ήταν ίσως αυτή που δυσκολεύονταν περισσότερο να συλλάβουν γυναίκες αναλφάβητες και εθισμένες σε ένα λιτό και αυτάρκη βίο (Constant, 2005, σελ. 378-379).¹⁶⁰

Μεγαλύτερες εξουσίες και ευρύτερες αρμοδιότητες δείχνουν να διαθέτουν τη δεκαετία του 1920 οι γυναίκες οι οποίες έχουν εγκατασταθεί στις πόλεις προκειμένου να εξασφαλίσουν καλύτερη μόρφωση και περισσότερες ανέσεις για τα παιδιά τους. Η εγγραμματοσύνη αρκετών γυναικών, τα χρόνια απουσίας του μετανάστη και η εμπειρία που συσώρευαν οι ίδιες από τη διαχείριση του πυρηνικού νοικοκυριού και τη ζωή στις πόλεις, τα νέα καταναλωτικά πρότυπα και ερεθίσματα που δέχονταν, τους επέτρεπαν να διαχειρίζονται τα εμβάσματα αν όχι χωρίς διαμεσολαβητές, τουλάχιστον με τη βοήθεια προσώπων που εμπιστευόνταν.

5. Συζυγικές σχέσεις

Εκτός από τα εμβάσματα η προσωπική αλληλογραφία ήταν το μέσο που επέτρεπε όχι απλώς τη διατήρηση αλλά την αναδιαμόρφωση και επαναδιαπραγμάτευση των σχέσεων τις οποίες ο αποχωρισμός καθιστούσε ιδιαίτερα ευάλωτες. Οι μετανάστες και

158. Πατρίς Πύργου, 25/07/1909.

159. Μαλεβός, 28, 8^ο/1923, σελ. 138. Βλ. ανάλογους έμφυλους περιορισμούς στην επένδυση των μεταναστευτικών εμβασμάτων στη Σικελία. Εκεί οι γυναίκες επέλεγαν την οικεία για αυτές λύση της αγοράς οικοπέδων και της ανέγερσης σπιτιών όχι όμως και την επένδυση σε καλλιεργήσιμη γη η οποία λόγω της σπανιότητάς της ήταν προσιτή μόνο στα αντρικά δίκτυα (Reeder, ό.π., σελ. 142-154).

160. Βλ. στο διήγημα του Παπαδιαμάντη (1889) «Η Σταχομαζώχτρα» τη δυσκολία της γριάς Αχτίτσας να καταλάβει την αξία της αμερικανικής συναλλαγματικής που της είχε στείλει ο γιος της.

οι οικογένειές τους μέσα από μια συνεργατική διαδικασία, η οποία διακρινόταν από εμπρόθετες στρατηγικές σιωπής, κατασκεύαζαν μια νέα επιστολική σχέση, συχνά διαμεσολαβημένη από γραμματιζούμενους και ανοιχτή σε τρίτα πρόσωπα, η οποία στηριζόταν σε ένα λόγο κανονιστικό, εκφραστικό, ωστόσο, σε μεγάλο βαθμό των συναισθημάτων τους και περιγραφικό των εμπειριών και των αναγκών τους (Gerber, 2006, σελ. 92-139). Η διεθνική επικοινωνία ήταν καθοριστική για τη διατήρηση των οικογενειακών δεσμών, ωστόσο δεν ήταν δεδομένη. Εκτός από τα δομικά εμπόδια των αρχών του 20ού αιώνα, τα οποία δεν ευνοούσαν την τακτική αλληλογραφία, όπως ήταν η αναξιοπιστία και το κόστος των ταχυδρομικών υπηρεσιών, θα πρέπει να συνεκτιμηθούν και οι έμφυλες ασυμμετρίες και πολιτικές που επηρέαζαν το περιεχόμενο και την ποιότητα της επικοινωνίας. Ο αναλφαβητισμός των γυναικών και η πατριαρχική δομή της διευρυμένης οικογένειας εμπόδιζαν τη γυναίκα να διατηρεί μια προσωπική επιστολική σχέση με τον μετανάστη και μέσω αυτής να κατευνάζει φόβους και ανησυχίες και να ανανεώνει τους δεσμούς μαζί του. Καθώς μάλιστα η αλληλογραφία συνοδευόταν από εμβάσματα και μηνύματα προς πολλούς αποδέκτες, η παραλαβή ή η καθυστέρηση της σπάνια αποτελούσε ιδιωτική υπόθεση. Οι δημόσιες επιτελέσεις που παρήγε (αναγγελία της άφιξης της από τον ταχυδρόμο στην πλατεία του χωριού, δημόσια ανάγνωση των γραμμάτων, μετάδοση του περιεχομένου τους από στόμα σε στόμα) επέτρεπαν στην κοινότητα να παρακολουθεί και να σχολιάζει τη ροή και την ποιότητα της δημιουργώντας πρόσθετα άγχη στην οικογένεια του μετανάστη (Mahler, 2001b, σελ. 601-603). Στην οικογενειακή αλληλογραφία πάντως του Μεσοπολέμου, όπως σε αυτήν του μετανάστη Σπυρίδωνα Ζώη, η σύζυγος εμφανίζεται να συμμετέχει με πιο ενεργό ρόλο και να εκδηλώνει μεγαλύτερη οικειότητα και αυθορμητισμό στη γραπτή επικοινωνία της. Επιχειρεί να διαπραγματευθεί τη διεθνική σχέση της παρά τις έμφυλες ανισότητες που τη διέπουν.¹⁶¹

Ο ιερέας Σπυρίδωνας Ζώης ξεκίνησε το μεταναστευτικό ταξίδι του το 1938 με αρχική πρόθεση να μείνει στην Αμερική μόνο για τρία χρόνια, στόχος ο οποίος από την αρχή φαίνεται να αναθεωρείται παρά τη διαφωνία της συζύγου του, Βιργινίας και των τριών παιδιών τους, Πώργου, Αλεξάνδρας (Τσάντας) και Λίτσας. Παρά τις δυσκολίες βιοπορισμού της, η οικογένεια παρέμεινε εγκατεστημένη στο Μεσολόγγι, σε ενοικιαζόμενο σπίτι μακριά από τον έλεγχο των πεθερικών, οι οποίοι ζούσαν στο χωριό Γαλατά. Συντηρούνταν από τα εμβάσματα του μετανάστη, τα οποία, ωστόσο, φαίνεται ότι δεν επαρκούσαν να καλύψουν τις αυξημένες ανάγκες της ζωής στην επαρχιακή πόλη. Τα χρήματα τα διαχειριζόταν η σύζυγος, η οποία με τις στοιχειώδεις γραμματικές γνώσεις της επικοινωνούσε τακτικά μαζί του με προσωπικές επιστολές και τον ενημέρωνε αναλυτικά για τον τρόπο με τον οποίο τα δαπανούσε. Ο μορφωμένος αδελφός της Αντρέας εμφανίζεται να τη

161. Οι επιστολές συντάσσονται από τη σύζυγο, μια ημι-εγγράμματη λαϊκή γυναίκα, η οποία, αν και αυτονομείται από τον έλεγχο των πεθερικών της και εγκαθίσταται με τα παιδιά της στην πόλη, βρίσκεται υπό την επιτήρηση του κοινωνικού κύκλου του ιερέα και των συγγενών τους και για χρόνια εξαρτάται από τα εμβάσματα και τις αποφάσεις του.

βοηθάει σε ζητήματα που ενέπιπταν στις ανδρικές αρμοδιότητες, όπως στην αναζήτηση κατάλληλου οικοπέδου για την ανέγερση σπιτιού και στην εποπτεία της σχολικής προόδου των παιδιών.¹⁶²

Στην αλληλογραφία η προοπτική επανένωσης της οικογένειας στην Αμερική τίθεται πολύ συχνά από την πλευρά του μετανάστη. Η άρνηση της Βιργινίας Ζώη να τον ακολουθήσει με τα τρία παιδιά τους είναι σταθερή, στηριζόμενη στο επιχείρημα του υψηλού κόστους του ταξιδιού και της προτίμησης της γρήγορης εκπλήρωσης του οικογενειακού οικονομικού στόχου που ήταν η απόκτηση ιδιόκτητου σπιτιού στο Μεσολόγγι. Για τη γυναίκα η μετανάστευση και της ίδιας σήμαινε οριστικό κλείσιμο του σπιτικού τους και εγκατάλειψη των όποιων περιουσιακών τους στοιχείων. «Για σκέψου όμως πως έχομε και πράγματα που τα έχομε αλίθια με έμα αγορασμένα», εξηγεί στον μετανάστη εκφράζοντας ταυτόχρονα τους φόβους της για το υπερωκεάνιο ταξίδι: «[Κ]ε ήστερα μήπος μου έχις κανένα γνωστόν σήντροφο για νάρθο αυτού και επημένις αφού με ξέρις κίολα αν αντέχο στα ταξίδια και τόσο μακρινό ταξίδι».¹⁶³ Περισσότερο όμως από το φυσικό κίνδυνο της θάλασσας εκείνο που την αποθάρρυνε ήταν ο ψυχολογικός φόβος του αγνώστου και η τεράστια πολιτισμική απόσταση που τη χώριζε από τη νέα ήπειρο: «Ήδα να μου γράφις για ερχομό δεν σκέπτεσε καλά όμως γιααφτό το ζιτιμα να ξεκινίσο μια νέα γινέκα με τρία πεδιά και πού να πάω ένας ανέβγαλτος άνθρωπος».¹⁶⁴ Εσωτερικοί περιορισμοί, όπως η έλλειψη εμπειριών και γνώσεων, γεννούσαν πράγματι στις γυναίκες φόβο, ποικίλες προκαταλήψεις και περιορισμένες φιλοδοξίες για τη ζωή στην Αμερική, όπως σχολιαζόταν σε σχετικό άρθρο στο *Νεολόγο Πατρών*:

*«Κατά τους τελευταίους αυτούς μήνας απέστειλαν αρκετά χρηματικά ποσά πλείστοι [Έλληνες εργάται] προς τας συζύγους των, προσκαλούντες αυτάς να έλθωσιν εις Αμερικήν, αλλ' αυτά επιμόνωσ αρνούνται [...] διότι θεωρούσι την Αμερικήν ως χώραν ημιβάρβαρον εις την οποίαν επιπολάζει το έγκλημα».*¹⁶⁵

Ακόμα και τα επιχειρήματα του μετανάστη για την εξασφάλιση μιας καλύτερης τύχης και περισσότερων εκπαιδευτικών ευκαιριών για τα παιδιά τους στο εξωτερικό δεν έκαμπταν τις αναστολές της. «Ανέβγαλτες» γυναίκες, όπως αυτή, δεν μπορούσαν να φανταστούν το οικογενειακό μέλλον «πέρα από τα σύνορα» (Schewel, 2020, σελ. 342):

162. Ανδρέας Παπανδρέου προς Σπύρο Ζώη, Μεσολόγγι 10/04/1940, Αρχείο Ζώη.

163. Βιργινία Ζώη προς Σπύρο Ζώη, Μεσολόγγι 01/07/1939, Αρχείο Ζώη.

164. Βιργινία Ζώη προς Σπύρο Ζώη, Μεσολόγγι 25/05/1939, Αρχείο Ζώη. Τις ίδιες αναστολές είχε το 1911 και η γυναίκα του φυγόδικου Κατσένη ο οποίος είχε διαφύγει στην Αμερική. «Γυναίκα του χωριού» αδυνατούσε να αφήσει την Καρυά Αργολίδος και με τα πέντε παιδιά της να ταξιδεύσει έως το Λος Άντζελες (Κατσένης, 2007, σελ. 117).

165. *Νεολόγος Πατρών*, 3/08/1910.

«[Ο]ς αναφορά για τα παιδιά μας ας έχουν υγία και σπουδάζουν και εδώ και σε εδώ μεγάλες και εδώ έμαθες και γράματα δεν έπαθες τίποτε άστα αυτά τώρα [...] αμερική ή το κεδό».¹⁶⁶ Περιορισμοί που σχετίζονται με την τάξη, το φύλο και τη σεξουαλικότητα διαμόρφωναν και ήλεγχαν τελικά όχι μόνο την ικανότητα των γυναικών να μετακινηθούν μέσα στο διεθνικό πεδίο αλλά και τον τρόπο με τον οποίο αυτές νοηματοδοτούσαν και έπρατταν σε σχέση με τη μετανάστευση των υπόλοιπων μελών της οικογένειας (Pessar and Mahler, 2003, σελ. 823).

Η διέλευση του ωκεανού και η εγκατάσταση στη μακρινή Αμερική ήταν οπωσδήποτε μεγάλο βήμα για τις περισσότερες γυναίκες, γι' αυτό και πολλοί μετανάστες αναγκάζονταν να συμβιβαστούν με την προοπτική του χωριστού βίου. Για κάποιες άλλες, βέβαια, η παραμονή τους στο σπίτι εξέφραζε περισσότερο επιθυμία και επιλογή παρά εξαναγκασμό και φόβο για το άγνωστο. Η γυναικεία «αδυναμία», ο μητρικός ρόλος και οι διαγενεακές υποχρεώσεις τους τους εξασφάλιζαν μια σχετική και αμφίσημη προστασία (Βολντμάν κ.ά., 1997, σελ. 350-351). Έτσι ίσως εξηγείται η δυνατότητα που πρόσφερε ενδιαφερόμενος Ελληνοαμερικανός στην υποψήφια σύζυγο σύμφωνα με την αγγελία που δημοσίευσε στο *Νεολόγο Πατρών* στις 11/10/1926:

«Νέος Έλληνας εκ του νομού Αχαιοήλιδος καταγόμενος και καλώς αποκαταστημένος εν Αμερική, με καλές συστάσεις, ζητεί μίαν νέαν κόρην καλής οικογενείας και με καλές συστάσεις, ηθικήν, διά να την νυμφευθή, εμπορεί δε να εγκατασταθή και εν Ελλάδι όταν αυτή το θελήση».

Φαίνεται ότι για κάποιους μετανάστες η επιθυμία απόκτησης απογόνων υπερίσχυε της ανάγκης της συντροφικότητας στην απόφαση σύναψης γάμου υπαγορεύοντας τελικά τη διεθνική δομή της οικογένειας. Ο χωριστός βίος των ανδρογύνων δεν ήταν, άλλωστε, ούτε ασυνήθιστος ούτε κατακριτέος στην ελληνική επαρχία. Η υπερπόντια μετανάστευση είχε απλώς επιμηκύνει τις παραδοσιακές περιόδους απουσίας των περιφερόμενων έως τότε τεχνιτών και εποχικών εργατών (Γκατζογιάννης, ό.π., σελ. 107-108).

Φυσικά η ψυχική απομάκρυνση και η πολιτισμική διαφοροποίηση μεταξύ των συζύγων που επέρχονταν με το χρόνο, επίσης, ενθάρρυναν τους δύο συζύγους να ζουν χωριστά. Η δημοσιογράφος Σαραντοπούλου στην περιοδεία της στην Αμερική τη δεκαετία του 1910 είχε εκπλαγεί από την κυνική άρνηση αρκετών μεταναστών να καλέσουν κοντά τους την οικογένειά τους και ειδικά τα θήλαα μέλη: «Τι να κάμω την χωριάτα γυναίκα μου, θα γελά ο Αμερικανός μαζί μου», «Τι να τας κάμω εδώ, περνώ και χωρίς αυτάς άλλως τε τας υποχρεώσεις μου τας εκπληρώ, τας στέλλω χρήματα, δεν πεινούν». Δεν απέφυγε μάλιστα να ειρωνευτεί την αλλαγή του ήθους του μετανάστη και την περιφρόνησή του προς την Ελληνίδα γυναίκα. «Βλέπετε έχει τόσο εκπολιτισθή ώστε η

166. Βιργινία Ζώη προς Σπύρο Ζώη, Μεσολόγγι 15/06/1939, Αρχείο Ζώη.

χωρική σύζυγός του, η αδελφή του, η μητέρα να μη ανταποκρίνονται πλέον εις τας καλαισθητικές του ροπάς» (Σαραντοπούλου, 1916, σελ. 120). Το θέμα του μοναχικού συζυγικού βίου των γυναικών στη Λακωνία επανερχόταν συνεχώς και στα κείμενα της Αύρας Θεοδωροπούλου:

«Ευρίσκουν σχεδόν φυσικόν αυτόν τον αναπόφευκτον χωρισμόν! Τον αποδέχονται μάλιστα με φρικτήν ταπείνωσιν, θέτουν τον εαυτόν των εις τόσον χαμηλήν θέσιν απέναντι του άρρενος, ώστε δικαιολογούν την απομάκρυνσίν του από την οικογενειακήν εστίαν. – Τι να ιδούν από μας τα ζωντόβολα! Εκεί πέρα είνε γυναικές ωραίες, έξυπνες. Πού ναν τους κάνη καρδιά να γυρίσουν!»¹⁶⁷

Υιοθετώντας μια πατερναλιστική στάση απέναντι στις αγρότισσες, τη ζωή των οποίων η ίδια ως αστή θεωρούσε καταθλιπτική, τις προέτρεπε να ακολουθήσουν τους άνδρες τους στην Αμερική «για να ανοίξουν τα μάτια τ[ους] και να ξυπνήσει η αξιοπρέπείά τ[ους]» (Θεοδωρόπουλου, 1910, σελ. 55). Δεν λάμβανε υπόψη της, ωστόσο, την ικανότητα εμπρόθετης δράσης από την πλευρά των γυναικών, οι οποίες παρέμεναν στην Ελλάδα. Συνηθισμένες να ζουν μόνες, να οργανώνουν τη ζωή τους και να έχουν την ευθύνη του οίκου τους, αρκετές επέλεξαν πράγματι συνειδητά να παραμείνουν στο γνώριμο χώρο της κοινότητας, στην ασφάλεια του σπιτιού και την οικειότητα του συγγενικού κύκλου τους. Ως σύζυγοι των «Αμερικάνων», ειδικά οι γυναίκες ώριμης ηλικίας, μπορούσαν να απολαμβάνουν το κύρος και τα εμβάσματα των αντρών τους και παράλληλα να διεκδικούν τη δική τους αυτόνομη πορεία.¹⁶⁸ Άλλωστε, η δική τους «ακινήσια» ήταν σχετική με δεδομένο ότι κάποιες από αυτές, όπως η Βιργινία Ζώη, είχαν ήδη επιλέξει να μετακινηθούν σε κάποιο αστικό κέντρο (Schewel, 2020, σελ. 344).

Η αλληλογραφία δεν ικανοποιούσε σίγουρα μόνο τις συναισθηματικές ανάγκες των διασκορπισμένων μελών. Επέλυε πρακτικά ζητήματα καθώς περιλάμβανε από την πλευρά των μεταναστών οδηγίες για την αξιοποίηση των εμβασμάτων, συμβουλές για το μέλλον των παιδιών και την ασφάλεια της οικογένειας. Μέσω της γραφής τα μέλη της διεθνικής οικογένειας προσπαθούσαν να επιβεβαιώσουν τους ρόλους των συζύγων, των γονέων, των αδελφών και των παιδιών, τους οποίους και δυσκολεύονταν να ασκήσουν λόγω της απόστασης. Πληροφορίες για την υγεία της οικογένειας και τις σχολικές επιδόσεις των παιδιών συνόδευαν τα οικονομικά ζητήματα, τα οποία κατεξοχήν περιέχονταν στις επιστολές που ταξίδευαν προς την Αμερική. Η καθυστέρηση των εμβασμάτων, η τιμή εξαργύρωσης και ο τρόπος διάθεσής τους, οι τρέχουσες ανάγκες και οι δυσκολίες επιβίωσης προσεγγίζονταν από τις συζύγους που έμεναν πίσω με μια γλώσσα έντονα συναισθηματική και υπό το πρίσμα των πιεστικών υποχρεώσεων και των κοινωνικών προσδοκιών τους. Οι πληροφορίες ή και οι υποψίες ότι η οικογένεια

167. *Λακεδαίμων*, 27/09/1909. Βλ. και σχόλιο στο Βεντούρα, 2012, σελ.100.

168. Βλ. ανάλογες παρατηρήσεις για τις γυναίκες των ναυτικών στο Μπεοπούλου, 2006, σελ. 198.

δεν έχει αποκλειστική πρόσβαση στα μεταναστευτικά εισοδήματα δεν αποσιωπούσαν στην αλληλογραφία τους. Οι διαμαρτυρίες και τα παράπονά τους εκφράζονταν έντονα, γεγονός που αναδεικνύει τη βαρύτητα των οικονομικών ζητημάτων στις σχέσεις της διεθνικής οικογένειας (Borges and Cancian, 2016, σελ. 286):

«προ ημερών ήρθε κιο πατέρασου εδό κι ήρθε και μεβρήκε όχι όμως από πόνο και τον ρότισα μήπος ήχε κανένα γράμα από σένα και μου αρνήθηκε και τη ίδια ημέρα ήρθε και ξαργίροσε κε μένα με κορόϊδεβε κε μου λήε έχο πολί κερό να λάβο άλο από μια φωτογραφία γιαφτό δεν σου περισέβουν να μας στήλις περισσότερο και μουλες ικονομία».¹⁶⁹

Ο απόδημος καλούνταν πράγματι να ανταποκριθεί στα οικονομικά αιτήματα και του ευρύτερου συγγενικού και κοινωνικού του κύκλου, καθώς και στις κοινοτικές υποχρεώσεις ιεραρχώντας κάθε φορά τις ανάγκες και τις προτεραιότητες. Η πίεσή του προς τους πολλαπλούς αποδέκτες των εμβασμάτων του και τον ταχυδρομικό διανομέα, για εχεμύθεια αποτελούσε στρατηγική προκειμένου να συγκρατήσει τις απαιτήσεις τους και να αποτρέψει μια μεγαλύτερη ένταση στις ενδοοικογενειακές σχέσεις.

«Εις το γράμμα σας είδομεν ότι μας απειλής και μας λέγεις ότι λέμε στον κόσμο πως λαβένωμε λεπτά ενώ όμως ειμείς δεν λέμε τίποτα μάλιστα εκάμαμε και τον Διανομέα τον Μπερίτση ενήμερον να μην λείι τίποτε όπως μας έγγραφες του είπαμε και μας είπε πως δεν θα λείι τίποτε».

διαβεβαίωσε τον Σπύρο Ζώη ο ανιψιός του εκ μέρους των παππούδων του, οι οποίοι, όπως φαίνεται, εισέπρατταν εμβάσματα κρυφά από τη σύζυγο.¹⁷⁰ Η απόκρυψη του πλήθους των παραληπτών και του ύψους των εμβασμάτων προφύλασσε τον μετανάστη από επικρίσεις για επιβάρυνση του οικογενειακού προϋπολογισμού και υποβάθμιση των αναγκών τους προς όφελος της πατρικής οικογένειας (Δούνια, ό.π., σελ. 75-76).

Η μετανάστευση συχνά όχι μόνο επιτείνει τις υπάρχουσες εντάσεις εντός της οικογένειας αλλά δημιουργεί και νέες, που απορρέουν από τις διαφορετικές καθημερινές εμπειρίες, τις πολλαπλές υποχρεώσεις και τις ευθύνες που βιώνουν τα μέλη της. Όπως άλλωστε συμβαίνει και με τις υπόλοιπες οικογένειες, τα διεθνικά νοικοκυριά έχουν να αντιμετωπίσουν την άνιση δύναμη των μελών τους. Οι διαφορές ως προς την πρόσβαση στην κινητικότητα, τους υλικούς πόρους, τα διάφορα είδη κεφαλαίου και τον τρόπο ζωής αναδεικνύονται με ακόμα πιο εντυπωσιακό τρόπο στο εσωτερικό τους (Brucyson and Vuorela, 2002, σελ. 7). Είναι αλήθεια ότι οι Έλληνες μετανάστες παρά τους ποικίλους καταναγκασμούς που αντιμετώπιζαν στη νέα χώρα, μπορούσαν να απολαμβάνουν

169. Βιργινία Ζώη προς Σπύρο Ζώη, Μεσολόγγι 30/01/1939, Αρχείο Ζώη.

170. Ευάγγελος Π. Ζώης προς Σπύρο Ζώη, Γαλατάς 17/04/1939, Αρχείο Ζώη.

αρκετές από τις ανέσεις και τις ευκαιρίες που πρόσφερε το αμερικανικό περιβάλλον και να ατενίζουν τη ζωή με μεγαλύτερη αισιοδοξία. Η επαφή με τον κόσμο της πόλης κλόνιζε, επίσης, σταδιακά τις παλιές συνήθειες και αξίες τους οδηγώντας πολλούς από αυτούς σε επιλογές, οι οποίες δεν υπαγορεύονταν από τις συλλογικές οικογενειακές αποφάσεις, αλλά αντίθετα τους εξασφάλιζαν μεγαλύτερη προσωπική αυτονομία (Πετμεζάς, 1999β, σελ. 49). Η γυναίκα, όμως, αισθανόταν παγιδευμένη σε ένα καθεστώς επισφάλειας. Δεν είχε άμεση πρόσβαση στα οφέλη της μετανάστευσης παρά μόνο μέσω των εμβασμάτων του άνδρα, τα οποία ήταν ακανόνιστης ροής και ελεγχόμενα από άλλους. Στις μεταναστευτικές οικογένειες η άφιξη της αλληλογραφίας και των εμβασμάτων αποδεικνυόταν πιο απρόβλεπτη και από τα καιρικά φαινόμενα, τα οποία παλαιότερα καθόριζαν την παραγωγή και το επίπεδο διαβίωσής τους (Mahler, 2001b, σελ. 606). Η εξάρτηση της πυρηνικής οικογένειας από το μεταναστευτικό εισόδημα για την αντιμετώπιση των καθημερινών αναγκών καθιστούσε συχνά οξύ τον επιστολικό λόγο της συζύγου, τις συνεχείς απαιτήσεις της από τον μετανάστη ασφυκτικές και την αντίδρασή του εξίσου σκληρή. «[Μ]ου γράφεις να μι σενοχλό σε τι σενόχλιστα, εσί δεν έπαψες να με βρίζεις και να με φοβερίζεις γράφεις τα γράματα και λες πως τα στέλεις σε κανένα σκιλί και όχι στι γινέκα σου και στα πεδιά σου», διαμαρτύρεται η Βιργίνια Ζώη ύστερα, προφανώς, από τις επιπληξεις του μετανάστη για τα συνεχή οικονομικά αιτήματά της.¹⁷¹

Η ένταση πάντως στις οικογενειακές σχέσεις απέρρευε και από το γεγονός ότι κάθε πλευρά βίωνε διαφορετικά τη διεθνή ζωή. Η πραγματικότητα των μεταναστών ήταν δηλαδή επικεντρωμένη κυρίως στο τοπικό και διανθιζόταν με διεθνικές πρακτικές, αντίθετα με την οικογένεια πίσω στην πατρίδα, της οποίας οι διεθνικοί δεσμοί μετατρέπονταν σε αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινότητάς της. Αυτό σημαίνει ότι για τους άνδρες προτεραιότητα είχαν οι άμεσες έγνοιες που προέκυπταν από την επισφαλή οικονομική και κοινωνική τους θέση στην αμερικανική κοινωνία, ενώ αντίθετα για τις γυναίκες η ζωή περιστρεφόταν συνεχώς γύρω από ζητήματα που συνδέονταν με την απουσία των ανδρών: τα γράμματα που καθυστερούσαν ή που έφταναν με ή χωρίς εμβάσματα, την αγωνία για την υγεία τους, την περιέργεια για τον τρόπο ζωής τους, την αδημονία για την επιστροφή τους (Mahler, 2001a, σελ. 110· Pialt, 1987, σελ. 414· Pribilsky, 2004, σελ. 313-334). Η αβεβαιότητα αυτή των γυναικών και η ψυχολογική επιβάρυνσή τους από τη μακρόχρονη απουσία των ανδρών είχε μάλιστα αντίκτυπο σε αρκετές περιπτώσεις και στη σωματική υγεία τους.¹⁷²

Αισθήματα παραγκωνισμού από την πλευρά της συζύγου και διάψευσης των προσδοκιών της γεννιούνταν όχι μόνο όταν καθυστερούσε η αλληλογραφία με τις επιταγές αλλά και τα δέματα που είχε υποσχεθεί ο μετανάστης. Ο ανταγωνισμός με άλλες

171. Βιργίνια Ζώη προς Σπύρο Ζώη, Μεσολόγγι 1/07/1939, Αρχείο Ζώη.

172. *Νέα από την Ελλάδα*, 36, 1^{ος}/1929, σελ. 6. Η Βιργίνια Ζώη εμφανίζεται τη δεκαετία του 1940 να αντιμετωπίζει καρδιολογικά προβλήματα τα οποία ο γιος της απέδιδε στην παρατεταμένη απουσία του πατέρα. Γεώργιος Ζώης προς Σπύρο Ζώη, Μεσολόγγι 5/12/1947, Αρχείο Ζώη.

μεταναστευτικές οικογένειες ως προς την κατοχή υλικών αγαθών λειτουργούσε πιεστικά για τους «Αμερικάνους», οι οποίοι όφειλαν να ανταποκρίνονται στο «μύθο της ευμάρειας» και στα συνεχή αιτήματα των παιδιών και της συζύγου για δώρα.

«[Θ]έλο να μας στίλις από μια φορεσιά καλί για ενθήμιον καθώς λένε ότι ήνε έξοχα πράπατα προχθές ήμουνα στι θιά θεόνι κι έλαβε ένα κιβότιο ο μπακογιάνις αυτός που μένι δίπλα στι θιά ένα κιβότιο γεμάτο από φορέμα φορεσές τον πεδιόν χρισαφικά βροχιόλια σταβρουδάκια πολά πράματα».¹⁷³

Τα διεθνικά αντικείμενα που αποστέλλονταν ως δώρα από την Αμερική δημιουργούσαν δεσμεύσεις για ανταπόδοση και συντήρηση της διεθνικής σχέσης. Μέσω αυτών η αίσθηση της εγγύτητας και της θαλπωρής για τα μέλη της διεθνικής οικογένειας δεν παρέμενε μόνο νοερή αλλά και υλική (Salih, 2002, σελ. 57· Vuorela, 2002). Αγαθά που ικανοποιούσαν τις άμεσες ανάγκες τους, όπως ρούχα και υποδήματα ή συνέβαλλαν στην ενίσχυση της κοινωνικής θέσης τους, όπως χρυσά κοσμήματα και βιομηχανικά αγαθά μεταφέρονταν στην Ελλάδα από τους ίδιους τους μετανάστες, τους γνωστούς τους ή το ταχυδρομείο. Η ποσότητα, η συχνότητα και το είδος αυτών των αντικειμένων πληροφορούσε τη διεθνική κοινότητα όχι μόνο για την οικονομική άνεση και το ενδιαφέρον του μετανάστη αλλά και για την ποιότητα και την αντοχή της διεθνικής σχέσης με την οικογένειά του (Baldassar, 2008, σελ. 258).

Η ανταλλαγή φωτογραφιών λειτουργούσε εξίσου ανατροφοδοτικά για τη διεθνική οικογενειακή επικοινωνία. Μετέφερε μηνύματα για την υγεία των μελών και στις δύο πλευρές, για το επίπεδο διαβίωσής τους, τις ανάγκες και τα συναισθήματά τους. Η συχνότητα αποστολής των αμερικανικών φωτογραφιών ήταν μεγαλύτερη όχι μόνο λόγω του χαμηλότερου κόστους και της ευκολίας εξασφάλισής τους αρχικά στα στούντιο των αμερικανικών πόλεων και αργότερα, στο Μεσοπόλεμο, με τις ιδιωτικές φωτογραφικές μηχανές, αλλά κυρίως λόγω της πίεσης της οικογένειας να ελέγξει την υγεία του σκληρά εργαζόμενου μετανάστη. Φαίνεται, μάλιστα, ότι η φωτογραφία του μετανάστη υφίστατο ενδελεχή εξέταση στην πατρίδα ακόμα και από ειδικούς προκειμένου να διαγνωσθούν ασθένειες που πιθανότατα αποκρύπτονταν από την οικογένεια ή που και ο ίδιος ο μετανάστης δεν είχε ακόμα αντιληφθεί:

«Μας είπε δε [ο ιατρός ο Δημόπουλος] και να στείλεις ένα κάδρο φωτογραφημένος μοναχό σου κ ο Ιωάννης πάλιν την ιδικήν του φωτογραφίαν, ίνα δοκιμάση ο ιατρός εάν είσθε γεροί επειδή δουλεύετε την νύκτα».¹⁷⁴

Βεβαίως και οι οικογένειες πίσω στην Ελλάδα είχαν κίνητρα να επικοινωνήσουν «εικονικά» με το απόδημο μέλος τους. Φωτογραφίες των παιδιών με τα γιορτινά ρούχα και

173. Βιργινία Ζώη προς Σπύρο Ζώη, Μεσολόγγι 5/03/1939, Αρχείο Ζώη.

174. Β. Αναγνωστόπουλος προς Α. Αναγνωστόπουλο, Μάτσани 11/09/1910. Ιδιωτική Συλλογή.

τα καλοζωισμένα πρόσωπα λειτουργούσαν ως ευχαριστήρια προς τον μετανάστη για την ανταπόκρισή του στις ανάγκες τους, ταυτόχρονα και ως πειστικά τεκμήρια της ικανότητας της συζύγου να διαχειρίζεται ορθά τα εμβάσματα. Αν όμως οι αμερικανικές φωτογραφίες ήταν πάντα προσεγμένες για να πείσουν την οικογένεια για την προκοπή του μετανάστη στο νέο περιβάλλον και να την καθησυχάσουν για την υγεία του, οι ελληνικές απέφευγαν κάποιες φορές σκόπιμα την ωραιοποίηση προκειμένου να πείσουν για μεγαλύτερα εμβάσματα. Οι φωτογραφίες με τα τριμμένα ρούχα και τα λιπόσαρκα παιδιά –όπως και η συχνή αναφορά στις επιστολές στις ασθένειες της οικογένειας– εντάσσονταν στις «μικρο-πολιτικές» που ανέπτυσαν οι σύζυγοι για να διαπραγματευθούν τις εγχρήματες ροές.

«Μου γράφεις και για τι φωτογραφία μου δεν ήταν καλή ίσως τώρα να μι σου φένομε καλή για τι αν βλέπεις καλύτερα εδó ήμαστε από την καλοπέρασι ήμαστε τέσσαρα άτομα και περνάμε διο μήν με τα λεπτά που μας στέλεις [...] βέβεια να παχύνι κανίς θέλ' καλοπέρασι και η καλοπέρασι θελ' χρίματα»¹⁷⁵

διαμαρτύρεται η Βιργινία Ζώη, προσπαθώντας να εξασφαλίσει τακτικότερα και μεγαλύτερα εμβάσματα..

Οι φωτογραφίες, όμως, εκπλήρωναν και άλλους ρόλους. Συχνά για παράδειγμα, μέσω της τεχνικής του φωτομοντάζ, η οποία συνηθιζόταν στα αμερικανικά स्टούντιο, καθίστατο δυνατή η φαντασιακή συνένωση των οικογενειών, οι οποίες παρέμεναν δεκαετίες χωρισμένες λόγω μετανάστευσης (Λιάμπη κ.ά., 2016, σελ. 429· Παπαθανασίου, ό.π., σελ. 323).

«Δημήτρι, όταν θα φτιάξεις τα ρούχα τα κενούργια και φωτογραφισθείς να μας στήλεις μίαν φωτογραφίαν καλή φωτογραφισμένος μόνοσου διώτη θέλουμε να φωτογραφισθούμε και εμείς και θα την κάνουμε μία μεγάλη και η τρις»,

ζητούν από τον αδελφό τους στην Ελλάδα τα δύο αδέρφια στην Αμερική.¹⁷⁶ Επιπλέον, όμως, οι φωτογραφίες θεωρούνταν εμποτισμένες με το πνεύμα του αποστολέα, «σωματοποιημένες εσωτερικοποιημένες παρουσίες του απόντα» (Baldassar, 2008, σελ. 256-258).

Όπως και οι επιστολές, οι κάρτες, τα σημειώματα, τα αναμνηστικά ή οτιδήποτε εσωκλειόταν στους επιστολικούς φακέλους, οι φωτογραφίες καταλάμβαναν τη φυσική θέση των αγαπημένων που απουσίαζαν, προσέφεραν συντροφικότητα και αποτελούσαν τεκμήρια αγάπης και νοσταλγίας. Άλλοτε προστατευμένες σε κουτιά και άλλοτε τοποθετημένες σε περίοπτες θέσεις στο σπίτι, φυλάσσονταν ως κειμήλια για να «προβάλλ[ουν] τη συνάφεια του Άλλοτε και του Άλλού με το Εδώ και το Τώρα» (Piault, 1987,

175. Βιργινία Ζώη προς Σπύρο Ζώη, Μεσολόγγι 25/05/1939, Αρχείο Ζώη.

176. Κώστας Χρόνης προς Δημ. Χρόνη, Πήποντη 25/03/1923, ΥΦ. 1.1, Αρχείο Χρόνη.

σελ. 416). Αν και άψυχα αντικείμενα, τροφοδοτούσαν με την υλικότητά τους τις πρακτικές, τη φαντασία και τα συναισθήματα της διεθνικής ζωής, δημιουργούσαν συγκινήσεις και αισθήματα «δια πληρεξουσίου» (Baldassar, 2008, σελ. 258).

Το ρόλο του «πληρεξουσίου» στην επικοινωνία της διεθνικής οικογένειας αποκτούσαν και οι συγγενείς, φίλοι και συγχωριανοί μετανάστες, οι οποίοι επέστρεφαν στην πατρίδα και αναλάμβαναν να μεταφέρουν για λογαριασμό όσων παρέμεναν στην Αμερική χρήματα, γράμματα και μικροαγαθά. Η προετοιμασία της αναχώρησης κάθε μετανάστη για την Ελλάδα περιλάμβανε τελετουργικά την αποχαιρετιστήρια συνάντηση με φίλους και συμπατριώτες και τη συγκέντρωση μηνυμάτων για τους οικείους τους. Το ταξίδι αποκτούσε δημοσιότητα, καθώς οι ίδιοι οι εθνοτοπικοί σύλλογοι διοργάνωναν συχνά εορταστικές συγκεντρώσεις προς τιμήν των μελών τους που ετοιμάζονταν να επιστρέψουν στην πατρίδα, ενώ δεν έλειπαν και οι περιπτώσεις επίσημων ανακοινώσεων στον ομογενειακό Τύπο.¹⁷⁷ Τα πρόσωπα αυτά σίγουρα δεν περιορίζονταν σε ένα διεκπεραιωτικό ρόλο. Εκτός από την ανάγκη εξοικονόμησης των ταχυδρομικών ή τελωνειακών τελών, οι μετανάστες αξιοποιούσαν τα συγγενικά και εθνοτοπικά δίκτυά τους για να διατηρήσουν μια στενότερη επικοινωνία με τις οικογένειές τους. Η σχέση μεταξύ αποστολέα, παραλήπτη και έμπιστου μεσάζοντα βασιζόταν σε μια αμοιβαία υποχρέωση φροντίδας. Ο ταξιδιώτης αναλάμβανε, δηλαδή, όχι απλώς να παραδώσει κάποιο αγαθό ή μήνυμα, αλλά να επισκεφτεί και να συνομιλήσει με την οικογένεια στο σπίτι της, να διασκεδάσει τους φόβους και τις ανησυχίες της για το απόδημο μέλος της, να επεξηγήσει καταστάσεις που δεν μπορούσαν να ειπωθούν διά αλληλογραφίας (Constant, όπ. σελ. 157). Εισέπραττε ως αντάλλαγμα την περιποίησή τους και στην επιστροφή του στην Αμερική, επιφορτιζόταν με τη μεταφορά νέων μηνυμάτων και δώρων προς τον ξενιτεμένο (Cancian, 2010, σελ. 51-53).

Η απόσταση, πάντως, μεγέθυνε τις αμφιβολίες της γυναίκας για το αίσιο τέλος του μεταναστευτικού εγχειρήματος και ενέτεινε τους φόβους της μοναχικής ζωής. «[Κ]οντέβο να πο μάτια που δεν φέροντε γλίγορα λισμονιούντε», παραπονιόταν στον άνδρα της η Βιργινία Ζώη εκφράζοντας το φόβο της ότι εκείνος μπορεί να περιορίσει τη συχνότητα των γραμμάτων του και ίσως να μην επιστρέψει ποτέ.¹⁷⁸ Οπωσδήποτε πηγή έντασης αποτελούσαν και τα πρόσθετα άγχη της γυναίκας η οποία όφειλε να ζει ως «ζωντοχήρα» με αυξημένες ευθύνες ως προς την ανατροφή των παιδιών και τη συντήρηση του νοικοκυριού και της περιουσίας: «Μου γράφης να προσέχο τα παιδιά και τα άλλα ζιτίματα μιν ανισιχής παπασπίρομου να λες προς άφισες άνδρα πίσο και όχι γινέκα [...] και μιν ανισιχίς για όλα τα ζιτίματα που ήχαμε πή», επαναλαμβάνει συχνά.¹⁷⁹ Η αθέτηση των συμφωνηθέντων όχι μόνο από την πλευρά του μετανάστη αλλά και της οικογένειας που έμενε πίσω εκλαμβανόταν πράγματι ως απειλή για την οικογενειακή αλληλεγγύη και συνοχή

177. *Ατλαντίς*, 11/02/1907· *Καλάβρυτα*, 25/04/1930.

178. Βιργινία Ζώη προς Σπύρο Ζώη, Μεσολόγγι 1/07/1939, Αρχείο Ζώη.

179. Βιργινία Ζώη προς Σπύρο Ζώη, Γαλατάς 8/05/1938, Αρχείο Ζώη.

(Δούνια, ό.π., σελ. 73). Την τήρησή τους την επέπτευε εκ του μακρόθεν ο μετανάστης μέσα από την τακτική αναφορά που όφειλε να υποβάλλει η σύζυγος και τις πληροφορίες που διασταύρωνε από το οικογενειακό και φιλικό περιβάλλον με το οποίο, επίσης, αλληλογραφούσε. Ο πατριαρχικός έλεγχος παρέμενε ισχυρός στην πατρίδα και οι κοινωνικοί περιορισμοί της γυναίκας αποδεικνύονταν ανθεκτικοί ακόμα και όταν αυτή ζούσε στην πόλη: «[Σ]ήμερα με περιμένει η κουμπάρα να πάω στο Αργίριο γιατί άβριο γιορτάζουν Αγία χριστοφορίτες αλά χωρίς την άδια την δική σου δεν πηγένο ούτε πήγα πουθενά στο διάστημα πουλίπης», διαβεβαιώνει τον ιερέα για την πλήρη κοινωνική απομόνωσή της στα δύο περίπου χρόνια της απουσίας του στην Αμερική.¹⁸⁰ Αντίθετα με τον άνδρα ο οποίος ακολουθούσε συχνά τον «κανόνα της προστασίας», την απόκρυψη δηλαδή πολλών πληροφοριών γύρω από τη ζωή και την καθημερινότητά του προκειμένου να μην ανησυχήσει την οικογένεια που έμενε πίσω ή και να μην διαταράξει τις σχέσεις τους, η γυναίκα εμφανίζεται ιδιαίτερα εξομολογητική ως προς την καθημερινότητα τη δική της και των παιδιών όχι μόνο για να τον διαβεβαιώσει για τη συζυγική πίστη της αλλά και γιατί γνωρίζει ότι ο σύζυγος αργά ή γρήγορα θα τα πληροφορηθεί με κάποιο τρόπο.

Θέματα ευαισθητα, τα οποία αφορούσαν τη γυναικεία «τιμιότητα», κυκλοφορούσαν πράγματι συχνά στο διεθνικό πεδίο. Τα όποια περιστατικά συζυγικής απιστίας σημειώνονταν στα χωριά κατά τη διάρκεια της μακράς απουσίας των μεταναστών, δεν αποκρύπτονταν, αλλά, αντίθετα, περιγράφονταν με λεπτομέρειες στα γράμματα των συγγενών, οι οποίοι περιφρουρούσαν την τιμή και το όνομα του μετανάστη (Δούνια, ό.π., σελ. 97). Φαίνεται μάλιστα ότι ποικίλοι «καλοθελητές» τροφοδοτούσαν τον μετανάστη με αληθείς ή και ψευδείς πληροφορίες λειτουργώντας συχνά και εκβιαστικά με στόχο μερίδιο από τα εμβάσματά του (Παπαθανασίου, ό.π., σελ. 165).

Ωστόσο τα ποικίλα δημοσιεύματα στον τοπικό Τύπο σχετικά με τη γέννηση παιδιών «εκ κλεψιγαμίας» στις μεταναστευτικές κοινότητες θα πρέπει να περιγράφουν όχι τόσο μια υπαρκτή κοινωνική πραγματικότητα, όσο τις αυξημένες υποψίες της αγροτικής κοινωνίας για την επικινδυνότητα του γυναικείου σώματος που άφηνε πίσω για ιδιαίτερα μεγάλο χρονικό διάστημα ο μετανάστης και την επιτακτικότητα της αυστηρότερης επιτήρησής του.¹⁸¹ Όπως σημειώνουν οι μελετητές αυτής της πτυχής της μετανάστευσης, υπάρχει συνήθως μεγάλη απόκλιση μεταξύ των πραγματικών δημογραφικών δεικτών και των αντιλήψεων και προσλήψεων των ανθρώπων της εποχής για τις αθέμιτες σεξουαλικές

180. Βιργινία Ζώη προς Σπύρο Ζώη, Μεσολόγγι 8/05/1940, Αρχείο Ζώη. Όχι μόνο στις αγροτικές κοινότητες αλλά και στις πόλεις και στα νησιά ο χώρος κίνησης των γυναικών παρέμενε αυστηρά οριοθετημένος και ελεγχόμενος από τα ίδια τα γυναικεία δίκτυα (Μπεοπούλου, 2006, σελ. 196-197. Παπαθανασίου, ό.π., σελ. 89). Στην Ήπειρο, ο κώδικας ηθικής απαιτούσε από τις γυναίκες των ξενιτεμένων, να μαυροφορούνται και να συναναστρέφονται κυρίως ηλικιωμένες για να τις «ορμηλεύουν» (Γκατζογιάννης, ό.π., σελ. 116-117).

181. Οι φοιτητές του Ανδρεάδη, για παράδειγμα, δεν είχαν επισημάνει στις επαρχίες που μελετούσαν πρόβλημα γέννησης παιδιών εκτός γάμου (Δαμίρης, ό.π., σελ. 22).

σχέσεις των συζύγων των αποδήμων (Bretell, 1986, σελ. 213· Reeder, ό.π., σελ. 120-123). Φαίνεται ότι τα όποια περιστατικά σημειώνονταν, όπως οι αυτοκτονίες, οι δολοφονίες γυναικών λόγω «ανεπιθύμητης» εγκυμοσύνης ή ακόμα οι βρεφοκτονίες για τη συγκάλυψη των εξωσυζυγικών σχέσεων, διογκώνονταν και χρησιμοποιούνταν από τους δημοσιογράφους για γενικευμένα συμπεράσματα, τα οποία, ωστόσο, δεν δικαιολογούνταν από τον ισχυρό πατριαρχικό έλεγχο της ελληνικής κοινωνίας. Μαρτυρούσαν όχι μια κοινωνία «αποχαλινωμένη» λόγω μετανάστευσης, αλλά αντίθετα μία κοινωνία ανήσυχη και γι' αυτό επιφορτισμένη να θυμίζει στη γυναίκα ό,τι δεν κατάφερναν τα εμβάσματα: ότι δηλαδή ο μετανάστης είναι «παρών».¹⁸² Τα ηθογραφικά διηγήματα που περιέγραφαν την απρόσμενη επιστροφή των συζύγων στο χωριό μετά από μακρά απουσία από την Αμερική και παρατεταμένη σιωπή, θα πρέπει να λειτουργούσαν ως προειδοποίηση προς τις εγκαταλελειμμένες γυναίκες, οι οποίες σκέφτονταν να συνάψουν δεύτερο γάμο (Θεοδωρόπουλου, 1909, σελ. 83-87· Κουκουλές, ό.π., σελ. 63-72).

Η μακρόχρονη απουσία των μεταναστών και η μη κανονικότητα της αλληλογραφίας τους, συχνά εμπρόθετη, σε συνδυασμό με την πρόσληψη της Αμερικής ως τόπου αφθονίας και ελευθεριότητας καλλιεργούσαν την ανησυχία στις γυναίκες πως οι μετανάστες σύζυγοί τους θα μπορούσαν πολύ εύκολα να τις εγκαταλείψουν (Mahler, 2001b, σελ. 607-608· Σιώτου, 2015, σελ. 186). Η φυσική απόσταση δημιουργούσε κενά στην πληροφόρηση, τα οποία συμπληρώνονταν από τη φαντασία, και διαμόρφωνε αμφισβητούμενες αναπαραστάσεις για τη ζωή του άλλου, τις οποίες επιχειρούσαν να ερμηνεύσουν και να διαπραγματευθούν μέσω της αλληλογραφίας (Carling, 2008, σελ. 1462-1463· Mahler, 2001b, σελ. 585· Mahler and Pessar, 2001, σελ. 451):

*«[Δ]εν καταλαβένο να σου 'φτεξα πουθενά εκτελό καταγράμμα της διαταγέ σου μακάρι όλοι η άνδρες που πηγένουν ταξίδι να αφίνουν τέτις γιναικές πήσο τόρα δεν ήναι ανάγκη να σου τα γράφο αυτά αλά δεν ξέρο που να αποδόσο αυτήν την αδιαφορία σου που έχεις δίξι τόρα τελευτέος».*¹⁸³

Δεν ήταν, πάντως, μόνο η γεωγραφική απόσταση που προκαλούσε ρωγμές στο κανονιστικό έγγαμο και οικογενειακό πρότυπο αλλά και οι προσωπικές εμπειρίες, οι ατομικές ανάγκες και οι αλλαγές που σημειώνονταν και στα δύο άκρα. Η ψυχική απομάκρυνση των ζευγαριών γινόταν, για παράδειγμα, ακόμα πιο αισθητή με την επιστροφή των μεταναστών στα χωριά. Η δυσκολία επικοινωνίας απέρρευε όχι μόνο από τη διάρκεια του χωριστού βίου τους, αλλά πολύ περισσότερο από την πολιτισμική απόσταση των «δύο κόσμων» που εκπροσωπούσαν (Βεντούρα, 2012, σελ. 107-108).

182. Ενδεικτικά: Λακεδαίμων, 20/12/1909· Νεολόγος Πατρών, 6/10/1909· Πατρίς Πύργου, 26/06/1908, 22/02/1909, 25/07/1909.

183. Βιργινία Ζώη προς Σπύρο Ζώη, Μεσολόγγι 9/07/1940, Αρχείο Ζώη.

Οι νεότερες έρευνες έχουν, επίσης, αρχίσει να προσεγγίζουν το μεταναστευτικό υποκείμενο όχι ως ένα μοναχικό και σεξουαλικό άτομο που υποκινείται μόνο από υλιστικά κίνητρα και ηθικές δεσμεύσεις αλλά και ως ον με συναισθήματα και σεξουαλική ζωή (Σιώτου, 2015). Το διεθνικό πεδίο επέτρεπε στους μετανάστες να εκπληρώνουν τις υποχρεώσεις τους και παράλληλα να ακολουθούν ένα τρόπο ζωής μακριά από την πίεση της ανταπόκρισης στους συμβατικούς οικογενειακούς ρόλους. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται και το φαινόμενο της ανδρικής διγαμίας, οι φήμες της οποίας έφταναν μέχρι το χωριό, αν και δύσκολα αποδεικνύονταν. Οι δυσκολίες επικοινωνίας, η έλλειψη συμμάχων στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού, οι οποίοι θα μπορούσαν να περιφρουρήσουν τη συζυγική πίστη του μετανάστη, και η στέρηση μέσω πειθάρχησής του έφεραν σε μειονεκτική θέση τη γυναίκα (Kyle, 2000, σελ. 107-108). Οι φήμες για τη δημιουργία δεύτερης οικογένειας στην Αμερική δύσκολα επιβεβαιώνονταν και οι όποιες υποψίες των γυναικών σπάνια γίνονταν αφορμή ανοιχτής σύγκρουσης με τον μετανάστη ή με τους συγγενείς του, εφόσον εκείνος συνέχιζε να τους συντηρεί στην Ελλάδα. Αν και δεν αποκλείεται οι σύζυγοι στη Ελλάδα να έθεταν σε εφαρμογή τους δικούς τους μηχανισμούς πίεσης και αντίδρασης, είναι αλήθεια, ωστόσο, ότι τα κοινωνικά ήθη και η οικονομική εξάρτηση τους στερούσαν τη δυνατότητα της διάλυσης του γάμου επιβεβαιώνοντας ότι «οι άνθρωποι που τοποθετούνται διαφορετικά μέσα στο διεθνικό πεδίο δεν απολαμβάνουν ίσες ευκαιρίες έκφρασης των ανησυχιών τους» (Mahler, 2001b, σελ. 609).

Ο θάνατος του μετανάστη και τα κληρονομικά ζητήματα που ανέκυπταν ήταν αυτά που συνήθως αποκάλυπταν τη διπλή ζωή του, όπως συνέβη στην περίπτωση του Αριστοτέλη Λύκου το 1906. Ο θάνατός του στην Αθήνα και η μεγάλη περιουσία που είχε αποκτήσει στη Βοστώνη όπου εργάστηκε 15 χρόνια, έφερε στα δικαστήρια την Αμερικανίδα σύζυγό του και τα δύο τους παιδιά με την οικογένεια που δημιούργησε αργότερα στην Ελλάδα.¹⁸⁴ Το θέμα απέκτησε διαστάσεις στον ομογενειακό και ελληνικό Τύπο, καθώς έκθεση του Αμερικανού Πρεσβευτή στην Αθήνα προς την Ουάσιγκτον επιβεβαίωνε την πρακτική κάποιων μεταναστών να εγκαταλείπουν τις ξένες συζύγους τους στην Αμερική και να συνάπτουν ορθόδοξο γάμο με Ελληνίδες κατά την παλιννόστησή τους (Κανούτας, 1909, σελ. 285-287· Marshall, 1938, σελ. 164-165). Η γεωγραφική απόσταση και, ταυτόχρονα, η διαφορά των αμερικανικών και ελληνικών νόμων ως προς την τέλεση του γάμου θα πρέπει να ενθάρρυναν την τέλεση διττών γάμων από Έλληνες μετανάστες στις αρχές του 20ού αιώνα, ωστόσο το φαινόμενο ήταν ακόμα μάλλον περιορισμένο σε σύγκριση με τον Μεσοπόλεμο.¹⁸⁵

184. *Ατλαντίς*, 8/02/1907, 11/02/1907, 10/11/1909. Βλ. παρόμοια υπόθεση με μετανάστη στη Βραζιλία. Η απότομη διακοπή της αλληλογραφίας και των εμβασμάτων του ώθησε την Ελληνίδα σύζυγο να τον αναζητήσει μέσω Υπουργείου Εξωτερικών για να πληροφορηθεί επίσημα το θάνατό του και τη δημιουργία οικογένειας με Ισπανίδα χήρα. Υπόθεση Ιωάννου Ματθαίου, ΙΑΥΕ, 1910/Γ/47/1(177).

185. Η δημοσίευση στην εφημερίδα *Ο Σπαρτιάτης* στις 29/07/1928 ενημερωτικού άρθρου σχετικά με τις προϋποθέσεις νόμιμης έκδοσης εκκλησιαστικού διαζυγίου στην Αμερική από τους μετανάστες που

6. Διαγενεακές σχέσεις

Για τα ίδια τα παιδιά ο μετανάστης-πατέρας, όπως και ο ναυτικός, αποτελούσε πρόσωπο σεβαστό λόγω των εμβασμάτων και του υψηλού βιοτικού επιπέδου που τους εξασφάλιζε. Όσο ανταποκρινόταν στο πρότυπο του καλού πατέρα και του υπεύθυνου οικογενειάρχη, εκφράζονταν θετικά γι' αυτόν και αναγνώριζαν τις θυσίες του στα ξένα. Στη συνείδησή τους λειτουργούσε και συμβολικά καθώς εκπροσωπούσε τον κόσμο έξω από το χωριό (Παπαθανασίου, ό.π., σελ. 135-137). Η αίσθηση της απουσίας του αναπληρώνονταν άλλωστε, σε μεγάλο βαθμό, από την προσμονή υλικών αγαθών, όπως φαίνεται και από το διάλογο μεταξύ των δύο μικρών παιδιών που μεταφέρει στον απόδημο πατέρα τους η σύζυγος Βιργινία Ζώη: «Η δε λίτσα λέγι έχετε το τένο μαμά έχετε ο μπαμπάς η τσάντα της λέγι δεν έρχετε μουρί χαζί πάι στην αμερική ο μπαμπάς να μας στίλι φορέματα και παπούτσια». ¹⁸⁶ Στα σύντομα σημειώματα που του στέλνει ο μεγαλύτερος γιος του το αίτημα για «αμερικάνικα αγαθά» είναι σταθερό: «Στήλε μας και κανένα αμερικάνικο δώρο». ¹⁸⁷ Ως αντάλλαγμα τον ενημέρωνε για την πρόδοό του στο σχολείο: «[Μ]παμπά μου κάμαμε εξετάσις και πήραμε και τα δύο το απολιτήριο με το άριστα 10 και εγώ και η τσάντα». ¹⁸⁸ Όταν μάλιστα ο πατέρας δεν ανταποκρινόταν, το παιδί εκδήλωνε τη δυσαρέσκειά του με τη σιωπή: «Θα σούγραφε κιο γιοργάκις αλλά ήνε στο σχολίο ήνε και λίγο θημομένος που δεν του έστιλες τήποτε». ¹⁸⁹ Η απουσία πάντως του πατέρα δεν επηρέαζε τα παιδιά στον ίδιο βαθμό με τη σύζυγο, αφού οι αντιλήψεις για την πατρότητα και τις υποχρεώσεις της περιοριζόνταν κατά κύριο λόγο στη συντήρηση των παιδιών και όχι στην ανατροφή τους. Οπωσδήποτε, όμως, ο μετανάστης πατέρας ήταν πρόσωπο μη οικείο και ψυχικά απομακρυσμένο από τη ζωή των παιδιών, πολλά από τα οποία τον γνώριζαν σε μεγάλη ηλικία και γι' αυτό δυσκολεύονταν να επικοινωνήσουν μαζί του. Γινόταν απεχθής μόνο όταν αδιαφορούσε για τις ανάγκες τους και δεν έδινε σημεία ζωής για πολλά χρόνια (Παπαθανασίου, ό.π., σελ. 136-137). Ο χαρτοπαίκτης από τη Συκιά Λακωνίας, ο οποίος διέφυγε στην Αμερική το 1910 με το μεγαλύτερο γιο του για να γλιτώσει από τα χρέη, εγκατέλειψε πίσω μια μικρή κόρη και μία ετοιμόγεννη γυναίκα η οποία έκανε τα πάντα για να αποβάλει. Το αγόρι που τελικά γεννήθηκε δεν συγχώρησε ποτέ τον πατέρα του για τις υποθήκες που τους φόρτωσε και την εξαφάνισή του. Δεν μαλάκωσε ακόμα και όταν ο ίδιος έγινε ιερέας και απέκτησε δική του οικογένεια.

διατηρούσαν την ελληνική ή είχαν αποκτήσει την αμερικανική ιθαγένεια, καταδεικνύει το θόρυβο που είχε δημιουργηθεί στο εσωτερικό της ιεραρχίας και της λακωνικής κοινωνίας από τις πληροφορίες ή και τις φήμες για τα περιστατικά διάλυσης του ορθόδοξου γάμου με μη νόμιμο τρόπο από Ελληνοαμερικανούς οι οποίοι ζούσαν χωριστά για δεκαετίες από τις Ελληνίδες συζύγους τους.

186. Βιργινία Ζώη προς Σπύρο Ζώη, Γαλατάς 8/05/1938, Αρχείο Ζώη.

187. Γιώργος Ζώης προς Σπύρο Ζώη, Μεσολόγγι 22/11/1938, Αρχείο Ζώη.

188. Γιώργος Ζώης προς Σπύρο Ζώη, Μεσολόγγι 01/07/1939, Αρχείο Ζώη.

189. Βιργινία Ζώη προς Σπύρο Ζώη, Μεσολόγγι 14/01/1939, Αρχείο Ζώη.

«Δεν τον μνημόνευε καν στη λειτουργία, στην προσκομιδή», στάση που ερμηνεύτηκε από το δικό του γιο ως μη χριστιανική (Ζουμπουλάκης, 2018, σελ. 9-11).

Την ψυχρότητα των παιδιών προς τον αδιάφορο πατέρα περιέγραφε το διήγημα «Το τέλος του αμαρτωλού» που δημοσιεύτηκε στο Αχειπικό περιοδικό το 1930.¹⁹⁰ Στην ιστορία του άσωτου Πανάγου Χτενά, ο οποίος υπέκυψε στα θέλητρα της αμερικανικής μεγαλούπολης, τονίζεται ο αντίκτυπος που είχε η διάλυση των οικογενειακών δεσμών στον γιο του. Όταν μετά από είκοσι χρόνια εξαφάνισης ο αδιάφορος πατέρας μετανιώνει και επιχειρεί να επανασυνδεθεί με την οικογένειά του, η γυναίκα του τον συγχωρεί όχι όμως και ο ενήλικος γιος του. Με κλονισμένη την υγεία του ο μετανάστης επιστρέφει και καταφέρνει να επανασυνδεθεί μαζί του λίγο πριν το θάνατό του και με τη μεσολάβηση συγγενών και φίλων. Με δεδομένο ότι η ΑΧΕΠΑ δεχόταν ποικίλα αιτήματα από την Ελλάδα για τον εντοπισμό εξαφανισμένων μεταναστών, ο διδακτικός χαρακτήρας της ιστορίας γίνεται φανερός. Οι «παραστρατημένοι» μετανάστες καλούνταν να επανορθώσουν και να κερδίσουν το χαμένο χρόνο προτού η τύχη τους μεταστραφεί και η οικογένεια τούς αποκηρύξει (Λαλιώτου, ό.π., σελ. 195-196).

Ο μετανάστης δεν συμφωνούσε πάντοτε με τις αποφάσεις και τις εντολές της οικογένειας, τις διαπραγματευόταν προκαλώντας κάποιες φορές ρήξεις στις σχέσεις του με αυτήν. Οι περιπτώσεις στις οποίες οι απόδημοι επιχειρούσαν σε κάποια φάση του κύκλου ζωής τους να αποδεσμευτούν από τον κλοιό της οικογένειας δεν ήταν σπάνιες. Διέκοπταν την αλληλογραφία και την αποστολή εμβασμάτων, απομακρύνονταν από το εθνοτοπικό δίκτυο και εξαφανίζονταν σε κάποια μεγαλούπολη κατορθώνοντας έτσι να απαλλαγούν από τον κοινωνικό έλεγχο της πατρίδας. Οικογενειακές παρεξηγήσεις, οικονομικές ατυχίες, μικτοί γάμοι και ατομικά σχέδια που διαμορφώνονταν υπό την επιρροή νέων συνηθειών και την έκθεση στις αξίες του αμερικανικού περιβάλλοντος ωθούσαν τους μετανάστες να απαρνηθούν όχι μόνο τις οικογενειακές αλλά και τις διαγενεακές υποχρεώσεις τους, τη φροντίδα, δηλαδή, για τις συναισθηματικές και υλικές ανάγκες των γονέων τους.

Είναι γεγονός ότι η μετανάστευση και οι μεταβολές στη δομή της οικογένειας διατάραζαν τα δίκτυα αλληλεγγύης, στα οποία παραδοσιακά στηριζόταν η φροντίδα των ηλικιωμένων. Ακόμα και στις περιπτώσεις των γονέων που δέχονταν από απόσταση αρωγή με τη μορφή οικονομικών βοηθημάτων, δώρων και φαρμακευτικών αγαθών, το συναισθηματικό κόστος του χρόνιου αποχωρισμού από τα παιδιά τους ήταν υψηλό. Μετριαζόταν με τις επιστολές, τις φωτογραφίες, τα μηνύματα και την προσδοκία αν όχι της επιστροφής τουλάχιστον κάποιας επίσκεψής τους. Η επιστράτευση των συγγενικών και γειτονικών δικτύων εξασφάλιζε την πρακτική καθημερινή βοήθεια που δεν μπορούσαν να τους παράσχουν τα απόδημα παιδιά, καθώς και τη συμπαράσταση σε ώρες ανάγκης.

190. *The Ahepa Magazine*, IV (8), 9^{ος}/1930, σελ. 30-31.

Ωστόσο η γεωγραφική απόσταση δημιουργούσε καθεστώς μόνιμης ανασφάλειας για τους εξαρτημένους από τα ασταθή μεταναστευτικά εμβάσματα γηραιούς γονείς, γι' αυτό και αυτοί προσπαθούσαν να αποκωδικοποιήσουν μέσα από τα γράμματα τις προθέσεις και τη στάση των ξενιτεμένων γιων τους. Την παρεξήγηση που δημιούργησαν τα γραφόμενά του στον πατέρα του επιχείρησε να λύσει ο Γεώργιος Πιπέρος:

*«Ελαβον την επιστολήν σας και είδον να μου γράφεις ότι σου έγραψα διά το χρέως διά να μου φύγης από το κεφάλη μου. Δεν σου έγραψα να φύγης από το κεφάλη μου, παρά σου έγραφα να μου φύγη το χρέως από το κεφάλη μου».*¹⁹¹

Όταν βεβαιώνονταν για τη μεταστροφή των απόδημων γιων τους και την άρνησή τους να εκπληρώσουν τις οικονομικές υποχρεώσεις τους, οι γονείς επιχειρούσαν με οργανωμένες επιστολές να ασκήσουν εξ αποστάσεως την εξουσία τους και να τους συμμορφώσουν. Σε μια τέτοια επιστολή του 1912 ο δυσαρεστημένος πατέρας προσέφευγε σε ύβρεις και κατάρες:

«μου γράφεις ότι έχω και άλλα τέκνα αλλά εσύ γονείς άλλους δεν έχεις. Εμέ πλέον διά γονέα σου μην με θεωρείς καθώς και εγώ δε σε θέλω πλέον διά υιόν [...] και της βαβάς σου έστειλες από ένα ζεύγος οματογυάλια. Α μωρέ σου λέει δώρων. [...] Να (ζωγραφιά μιας μούτζας). Λάβε αυτή τη μούτζα διά το δώρον σου. [...] δέξου λοιπόν το γράμμα μου με τον να σου έμπει ο διάβολος μέσα σου να έχεις την κατάρα μου και να μην έλθεις ποτέ. Σε χέζω ο ... πατέρας σου».

(παρατίθεται στο: Σκλαβενίτης, 2004)

Σε άλλες περιπτώσεις απελπισμένοι γονείς αποδύονταν σε ένα αγώνα εύρεσης των ιχνών των εξαφανισμένων γιων τους. Οι περισσότεροι αναζητούσαν πληροφορίες μέσω ανακοινώσεων στον ελληνικό και ομογενειακό Τύπο,¹⁹² άλλοι προσέφευγαν στις υπηρεσίες του Υπουργείου Εξωτερικών,¹⁹³ ενώ κάποιοι πιο τολμηροί έφταναν μέχρι την Αμερική για να τους εντοπίσουν (Μπρεδήμας, 2007, σελ. 287-288). Η αναζήτηση των αγνοούμενων μεταναστών αποκάλυπτε το δράμα των γηραιών γονέων, οι οποίοι έμεναν πίσω αβοήθητοι, στερούμενοι άλλων τέκνων και πόρων ζωής.¹⁹⁴ Συγγενείς, συγχωριανοί, εκπρόσωποι

191. Γεώργιος Πιπέρος προς Αλέξανδρο Πιπέρο, Ν.Υ. 10/08/1909, ΥΦ. 4.1, Αρχείο Χρόνη (η υπογράμμιση στο πρωτότυπο).

192. Καλάβρυτα, 9/04/1931, 15/06/1932.

193. Υιοθετώντας μια έντονα συναισθηματική γλώσσα, απευθυνόμενοι συχνά στον Υπουργό αυτοπροσώπως, οι γηραιοί γονείς ζητούσαν την επιβεβαίωση/διάψευση πληροφοριών για την τύχη των παιδιών τους, τον εντοπισμό τους ή την παρέμβαση των προξενικών αρχών για την αποκατάσταση της επικοινωνίας μαζί τους. Βλ. ενδεικτικούς φακέλους: ΙΑΥΕ 1911/71.1 και 1912/55.1

194. Βλ. σε επιστολή μάνας την οποία ζητεί από το Υπουργείο Εξωτερικών να παραδώσει στον μεταναστή γιο της όταν θα τον εντόπιζε, την απόγνωσή της λόγω λιμοκτονίας και την απειλή αυτοκτονίας.

των μεταναστευτικών κοινοτήτων και των ομογενειακών συλλόγων, εφημέριοι και πρόξενοι επιστρατεύονταν για την αποκατάσταση της επικοινωνίας με τους μετανάστες και την εξασφάλιση πόρων για τη συντήρηση των γερόντων.¹⁹⁵ Η καθιέρωση των ομαδικών εκδρομών στα τέλη της δεκαετίας του 1920 αναπτέρωσε τις ελπίδες πολλών οικογενειών στην Ελλάδα για τον εντοπισμό των συγγενών τους. Αναποκρινόμενο στις ισχυρές πιέσεις που δεχόταν, το αρχηγείο της δεύτερης Αχεπικής εκδρομής εμφανίζεται να συγκροτεί ένα άτυπο ειδικό τμήμα στην πρωτεύουσα, το οποίο συγκέντρωνε αιτήματα για αγνοούμενους μετανάστες και αναλάμβανε τον εντοπισμό τους.¹⁹⁶

Γονείς οι οποίοι έβλεπαν αλυσιδωτά τα παιδιά τους να αναχωρούν για την Αμερική, προσπαθούσαν μάταια να κρατήσουν τα μικρότερα κοντά τους για τα γεράματά τους. Οι προσδοκίες για τη γηροκόμησή τους ειδικά από κάποια κόρη ήταν μεγαλύτερες, οι γάμοι ωστόσο άνευ προίκας στην Αμερική λειτουργούσαν δελεαστικά για τις πολύτεκνες οικογένειες. Υπολογίζοντας στα οικονομικά ευεργετήματα, οι γονείς έχαναν μακροπρόθεσμα πολύτιμα ηθικά στηρίγματα. Η συναισθηματική πίεση πάλι προς τα μικρότερα παιδιά για την παραμονή τους στο χωριό και τη φροντίδα των ηλικιωμένων θα πρέπει να δημιουργούσε συχνά τριβές στις σχέσεις τους με τα απόδημα αδέρφια, τα οποία θεωρούνταν πιο προνομιούχα. Η καθήλωσή τους στη γενέτειρα και τα καθημερινά οικογενειακά βάρη που επωμίζονταν προκαλούσαν ματαιώσεις, συγκρίσεις και ζήλια για εκείνους οι οποίοι είχαν καταφέρει να φύγουν και να ζήσουν τη μεταναστευτική εμπειρία (Δούνια, ό.π., σελ. 86).

Ο φόβος του παντοτινού αποχωρισμού εκφραζόταν με παράπονο στις επιστολές των ηλικιωμένων, οι οποίοι προσδοκούσαν πάντα την επιστροφή τους ή τουλάχιστον κάποια επίσκεψή τους. Η μοναξιά βιωνόταν εντονότερα στην περίπτωση χηρείας και επιβαρυνμένης υγείας. Η διακοπή της χρηματοδότησης ήταν βέβαια αυτή η οποία οδηγούσε σε απόγνωση τους ανήμπορους και εξαρτημένους οικονομικά γέροντες (Δούνια, ό.π., σελ. 85, 117· Marshall, ό.π., σελ. 178, 180-181). Η άσκηση κοινωνικής κριτικής στα χωριά απέναντι στους μετανάστες, οι οποίοι παραμελούσαν τις υποχρεώσεις τους ως τέκνων και απέκλιναν από τον εξιδανικευμένο τύπο του πετυχημένου μετανάστη οπωσδήποτε επιβάρυνε συναισθηματικά τους ηλικιωμένους (Baldassar, 2007, σελ. 282-284). Στα λαϊκά διηγήματα για τη μετανάστευση, τα οποία δημοσιεύονταν κυρίως κατά τις γιορτινές μέρες, το θέμα των εγκαταλελειμμένων γερόντων επανερχόταν συχνά σε μια προσπάθεια υπενθύμισης της υποχρέωσης των απόδημων να φροντίσουν για τις ανάγκες των γονέων τους. Ταυτόχρονα, όμως, οι αφηγήσεις αυτές αναδείκνυαν την ύπαρξη ενός σημαντικού κοινωνικού προβλήματος στην ελληνική επαρχία: τον κλονισμό ενός

Αίτηση Ελένης Στωϊάννου, ΙΑΥΕ 1911/71.1.

195. Βλ. αιτήματα μεσολάβησης του ιερέα Σπύρου Ζώη για την αποκατάσταση της επικοινωνίας των απόδημων με τους γηραιούς γονείς. Μαρία Δεληγιαννίδου προς Σπύρο Ζώη, Θεσσαλονίκη 23/08/1939, 20/06/1940, Αρχείο Ζώη.

196. *The Ahepa Magazine*, III (2), 6^{ος}/1929, σελ. 34- III (5), 9^{ος}/1929, σελ. 34.

παραδοσιακού συστήματος πρόνοιας λόγω της εξωτερικής μετανάστευσης.¹⁹⁷ Η επανεμφάνιση των «απολωλόντων γιων» μετά από μακρά περίοδο σιωπής γινόταν είδηση, η οποία γεννούσε ελπίδες σε πολλές οικογένειες για την αίσια έκβαση και της δικής τους ιστορίας.¹⁹⁸

Αν κάτι πάντως πιστοποιούσε οριστικά το ρήγμα στη συνοχή της διεθνικής οικογένειας και την πλήρη διάψευση των προσδοκιών των γονέων, αυτό ήταν η απόφαση της στέρησης των απόδημων τέκνων από τα κληρονομικά δικαιώματά τους. Υπακούοντας στον κανόνα της γενικευμένης αμοιβαιότητας, η κυκλοφορία της υλικής φροντίδας και της συναισθηματικής υποστήριξης στο διεθνικό πεδίο συνέβαλλε στην αναπαραγωγή της οικογενειακής ομάδας και στη διαγενεακή μεταβίβαση της περιουσίας της (Baldassar and Merla, 2014, σελ. 46-47). Τα αρσενικά μέλη, συνεπώς, τα οποία είχαν επιβαρύνει την οικογένεια με τα έξοδα της μετανάστευσης μπορούσαν να διεκδικήσουν κληρονομικό μερίδιο μόνο όσο η προοπτική της επιστροφής τους παρέμενε ανοικτή και η επικοινωνία-ανταλλαγή με τους γονείς δεν διακοπτόταν. Πολλοί διαθέτες εξέφραζαν ρητά την εντολή τους να αποκαταστήσουν τα υπόλοιπα παιδιά τους από τα οποία προσδοκούσαν αγαθά και υπηρεσίες στα γηρατειά και να αποκληρώσουν εκείνα που εκδήλωναν αχαριστία απέναντί τους:

«Επειδή έχω τα κορίτσια μου ανύπαντρα, θέλω να τα εξασφαλίσω ως αδύνατα μέρη καθότι οι τρεις υιοί μου έχουν φύγει εις Αμερικήν επί τέσσερα και πέντε έτη ο καθένας και εις αυτό το διάστημα μόνον το είσητήριο έκαστος μου έστειλαν ενώ εγώ εξόδευσα και τους γραμμάτισα»

(Παρατίθεται στο: Ηλιόπουλος, 2011, σελ. 275- 276).

Τεκμήριο αντίθετα της γονεϊκής αγάπης, της αναγνώρισης της προσφοράς των απόδημων παιδιών και επισφράγιση της οικογενειακής αλληλεγγύης αποτελούσε η επίδειξη εύνοιας προς αυτούς κατά τη διανομή της πατρικής περιουσίας:

«...καθόσον ο υιός μου ούτος μοί απέστειλεν εξ Αμερικής κατά διαφόρους εποχάς από του 1915 μέχρι σήμερα πλέον των 200.000 δρχ. διά των οποίων συνετήρησα και εβελτίωσα την περιουσίαν μου και εθεράπευσα διαφόρους ανάγκας της οικογένειάς μου, [...], δι ου εκφράζω προς αυτόν και διά της παρούσης μου την αγάπην μου και την εκτίμησίν μου...»

(Στο ίδιο, σελ. 280).

197. Ενδεικτικά: «Τα Χριστούγεννα στο χωριό», *The Ahepa Magazine*, III (8), 12^{ος}/1929, σελ. 29· «Μακρὰ στην ξενητεία», *Καλάβρυτα*, 13/01/1932· Φώτη Αστέρη, «Η Κυρά-Καλή της Μάνης», *Πάρνων*, 7, 12^{ος}/1928, σελ. 103.

198. *Νεολόγος Πατρών*, 12/03/1932.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ. Η ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΠΑΛΙΝΝΟΣΤΟΥΝΤΩΝ

1. Επαγγελματικές επενδύσεις

1.1 Αγροτικές εκμεταλλεύσεις

Μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο οι μετανάστες οι οποίοι παλιννοστούσαν μετά από ένα σχετικά σύντομο διάστημα παραμονής στην Αμερική, συνήθως λιγότερο από δέκα χρόνια, ήταν κυρίως οι γεωργοί και οι έγγαμοι (Καλπούζος, 1917, σελ. 139, 142· Ρέπουλης, ό.π., σελ. 100). Έχοντας συνδέσει την υπερπόντια αποδημία με ένα συγκεκριμένο οικονομικό στόχο, επέστρεφαν στις αγροτοκτηνοτροφικές ασχολίες τους τις οποίες κατά τη διάρκεια της απουσίας τους είχε αναλάβει η οικογένεια. Τα κεφάλαια που έφεραν χρησιμοποιούνταν ανάλογα με την περίπτωση για την απόκτηση ιδιόκτητης γης, την απελευθέρωση της υποθηκευμένης περιουσίας ή την αγορά νέων κτημάτων και ζώων. Τα περισσευόμενα αποταμιεύονταν στις τράπεζες ή τοποθετούνταν στην τοκογλυφία, τον πιο ασφαλή ίσως τρόπο προσαύξησής τους στις αγροτικές κοινότητες όπου οι ενδιαφερόμενοι ήταν συνήθως υποψήφιοι μετανάστες οι οποίοι θα ξεχρέωναν τα δανεικά από την Αμερική (Γαλάνης, ό.π., σελ. 64· Παπαγιάννης, 1917, σελ. 120).

Η επιστροφή μεταναστών με αγροτικό υπόβαθρο και η επιλογή της επένδυσης στη γη αποτελούσε κοινή τάση και στην υπόλοιπη Νοτιοανατολική Ευρώπη, ωθώντας τους μελετητές να συμφωνήσουν ότι η γη αποτέλεσε όχι μόνο παράγοντα εξώθησης προς τη μετανάστευση, αλλά και ισχυρό κίνητρο παλιννόστησης (Brunnbauer, ό.π., σελ. 61-67· Cinel, 1991, σελ. 164-200· Wyman, ό.π., σελ. 129-136). Ο Βρετανός Πρόξενος στην Κεφαλονιά κατέγραφε σε έκθεσή του το 1895 την τάση αυτή των κατοίκων των νοτιών Ιονίων επιχειρώντας ταυτόχρονα να την εντάξει στο ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο:

«Οι χωρικοί μεταναστεύουν σε όλον τον κόσμο. Αφού αποκτήσουν κάποια περιουσία, επιστρέφουν στη γενέτειρά τους και πολλοί αγοράζουν τις γαίες των πρώην αφεντικών τους. Έτσι, παρατηρείται τώρα αύξηση του αριθμού των μικροϊδιοκτητών»

(Παρατίθεται στο: Δερτιλής, 2014, σελ. 465).

Στηρίζοντας το θεσμό της μικροϊδιοκτησίας στη χώρα καταγωγής, τα αμερικανικά κέρδη απέτρεπαν την προλεταριοποίηση των αγροτικών πληθυσμών. Στην πραγματικότητα βέβαια η επένδυση στη γη είχε ήδη ξεκινήσει, ενώ βρίσκονταν στην Αμερική με τα εμβάσματα που απέστειλαν τακτικά στις οικογένειες και την επικοινωνία που διατηρούσαν σχετικά με τον τρόπο αξιοποίησής τους (Δογάνης, ό.π., σελ. 69). Διαβάζουμε σχετικά σε επιστολή Κορίνθιου προς τον μετανάστη γιο του:

«Αλέξανδρε [...] μάθε [...] και διά την επιταγήν την εξαργηρόσαμε με 25 κ 10 τη λείρα. [...] Τα λεπτά τα έχουμε να αγοράσουμε κανά χωράφι για σταφίδα εις τα Βαλάθρα εάν πουληθούνε. Τη λέγης εσή διότι αυτά είνε δικά σου λεπτά».¹⁹⁹

Οι πρώτοι παλιννοστούντες παρέμεναν λοιπόν καλλιεργητές και ως κτηματίες επιδείκνυαν ενδιαφέρον για την απόδοση των κτημάτων τους καλλιεργώντας συστηματικά τη γη με τη βοήθεια αροτριώντων ζώων και γεωργικών εργαλείων. Άροτρα και ραντιστικές μηχανές αγοράζονταν από τις οικογένειες με τα μεταναστευτικά εμβάσματα ενώ σιδερένια και ατσάλινα μικροεργαλεία, όπως τσεκούρια, τανάλιες, σφυριά, ψαλίδες, μαχαιρία μεταφέρονταν ή αποστέλλονταν από τους ίδιους τους μετανάστες από την Αμερική (Γαλάνης, ό.π., σελ. 64· Κωφός, 1917, σελ. 334· Λέβι/Levi, 2014, σελ. 147· Μασκαλέρης, ό.π., σελ. 98). Στις αποσκευές τους πολλοί έκρυβαν σπόρους φυτών τους οποίους θα δοκίμαζαν στο έδαφος της πατρίδας τους (Marshall, ό.π., σελ. 185). Η όρεξη για δουλειά, οι νέες ιδέες και η διαφορετική οπτική τους σηματοδοτούσε συχνά μια διαφορά σε σχέση με την προ αποδημίας εποχή, όπως καταδεικνύει το παράδειγμα του παλιννοστούντος στα Βέρροια Λακωνίας, ο οποίος μέχρι τα γεράματά του πειραματιζόταν συνεχώς με την καλλιέργεια λαχανικών, αναζητώντας τρόπους βελτίωσης της ποικιλίας τους (Θεοφίλης, 1995, σελ. 29).

Βέβαια η αποχή από γεωργικές εργασίες στην Αμερική δεν επέτρεψε στους μετανάστες να έρθουν σε επαφή με τις μεθόδους, τις τεχνολογίες και τις νέες καλλιέργειες που συνηθίζονταν από τους Αμερικανούς γεωργούς. Δύσκολα λοιπόν μπορούσαν επιστρέφοντας να εκσυγχρονίσουν τον τρόπο εργασίας τους.

«Είναι αδύνατον, επί παραδείγματι, να πεισθώσι και μεταχειρισθώσι τα χημικά λιπάσματα, καίτοι επιμόνωσ και εδώ τοις υποδεικνύονται υπό των αρμοδίων· προτιμώσι το Ησιόδειον άροτρον και τα αρχέγονα μέσα των πατέρων των»,

σχολίαζε επικριτικά μελετητής της μετανάστευσης στην Αρκαδία (Δημητρακόπουλος, ό.π., σελ. 90). Η σύντομη διαβίωση κυρίως των πρώτων μεταναστών στην Αμερική, η εργατική ενασχόληση και η μη απόκτηση κάποιας ειδικευσης, η απομόνωση σε εθνοτικούς θύλακες και το μικρό οικονομικό και ανθρώπινο κεφάλαιο που είχαν συγκεντρώσει, τους οδήγησε αναπόφευκτα σε κάποια συντηρητικότητα, η οποία αποθάρρυνε τον πειραματισμό και την ανανέωση των γεωργικών τους γνώσεων (Καραβίδας, ό.π., σελ. 460-461· Ρέπουλης, ό.π., σελ. 142). Φυσικά οι δομές και οι συνθήκες της ελληνικής υπαίθρου, όπως η πολυδιάσπαση της αγροτικής ιδιοκτησίας και η απομόνωσή της από τις τοπικές αστικές αγορές, λειτουργούσαν εξίσου αποθαρρυντικά για την εντατικοποίηση των αγροτικών καλλιεργειών και την αύξηση της παραγωγικότητας (Τουρνάκης, 1923,

199. Β. Αναγνωστόπουλος προς Αλέξανδρο Αναγνωστόπουλο, Μάτσани Κορινθίας 17/10/1910. Ιδιωτική Συλλογή.

σελ. 8-10). Ο Fairchild (ό.π., σελ. 233) σχολιάζοντας τις υψηλές προσδοκίες που είχαν δημιουργήσει οι πρώτες παλιννοστήσεις για το μετασχηματισμό των ορεινών κοινοτήτων, σημειώνει ότι καθώς το φαινόμενο της μετανάστευσης ήταν εν εξελίξει και δεν είχε συμπληρώσει καν τη διάρκεια μιας γενεάς δεν μπορούσε εκ των πραγμάτων να επιφέρει ουσιαστικές αλλαγές πέρα από κάποιες εξωτερικές, υλικές βελτιώσεις. Φυσικά σε ένα ρεύμα παλιννόστησης τέτοιου μεγέθους και τόσης διάρκειας υπήρχαν εξαιρέσεις, τις οποίες ο ίδιος μελετητής δεν παρέλειπε να αναφέρει. Παρέθετε ως παράδειγμα της αμερικανικής επίδρασης στην Πελοπόννησο την περίπτωση ενός παλιννοστούντος, ο οποίος στα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα λειτουργούσε πρότυπο ατμοκίνητο ελαιοτριβείο στην Τσίπα της Μάνης, ενθαρρύνοντας τη δημιουργία μιας μικρής ανθηρής κοινότητας (Στο ίδιο, σελ. 235). Τη νέα τεχνολογία στη Λακωνία αναφέρεται ότι την είχε μεταφέρει το 1905 και ένας άλλος μετανάστης, ο οποίος μετά από μια δεκαετία στη Βαλτιμόρη επένδυσε τα κέρδη του σε μηχανήματα για να λειτουργήσει ένα ατμοκίνητο ελαιοτριβείο και αλευρόμυλο στο Ξηροκάμπι.²⁰⁰

Οι προϋποθέσεις επένδυσης στη γεωργία υπήρξαν οπωσδήποτε πολύ πιο ευνοϊκές για τους μετανάστες οι οποίοι επέστρεφαν στο Μεσοπόλεμο με μεγαλύτερα κεφάλαια, υψηλότερο βαθμό ένταξης στο αστικό αμερικανικό περιβάλλον και εμπειρία από επιχειρηματικές πρωτοβουλίες. Περιοχές με γεωργικό προσανατολισμό και συγκοινωνιακή πρόσβαση στις αστικές αγορές προσέλκυσαν κάποιους μικροκεφαλαιούχους, οι οποίοι επένδυσαν στη συστηματική καλλιέργεια εμπορευματικών προϊόντων.²⁰¹ Άλλοι εφάρμοσαν πρακτικές λύσεις για να εξασφαλίσουν την άρδευση, τη λίπανση και την ωρίμαση των καλλιεργειών τους²⁰² ή εφάρμοσαν νέες γεωπονικές γνώσεις για τον εμβολιασμό άγριων και ήμερων δέντρων.²⁰³ Κάποιοι πιο τολμηροί επιχειρήσαν να δημιουργήσουν με αμερικανικούς σπόρους νέες βελτιωμένες ποικιλίες φρούτων. Τα «μήλα Ντελίσιους Πιλαφά», για παράδειγμα, οφείλουν τη γένεσή τους στην επιμονή του Ηλία Πιλαφά, ο οποίος παλιννόστησε το 1920 στην Κερασιά Αρκαδίας. Η ιστορία θέλει τον Πιλαφά να εντυπωσιάζεται από τη γεύση των μήλων που αγόρασε στο λιμάνι της Νέας Υόρκης για το ταξίδι και να φυλάει τους σπόρους για να τους καλλιεργήσει στην περιοχή του. Αν και στερούνταν γεωργικών γνώσεων, ύστερα από δεκαετή προσπάθεια κατάφερε να δημιουργήσει στο μικροκλίμα του οροπεδίου της Αρκαδίας μια νέα ποικιλία την οποία, όπως λέγεται, φρόντισε να διαδώσει με δική του επιμονή και έξοδα.²⁰⁴

200. Φάρις, 31, 3^ο/2002, σελ. 3-4.

201. Νέα από την Ελλάδα, 22, 11^ο/1927, σελ. 661.

202. Δ. Γ. Λάσκαρη, «Ένα πρωτοπόρος κηπουρός: Γεώργιος Β. Λάσκαρης», Φάρις, 33, 1^ο/2003, σελ. 22-23.

203. Καλάβρυτα, 11/05/1932.

204. Η ιστορία της ποικιλίας των «μήλων Ντελίσιους Πιλαφά» κυκλοφορεί σε πολλά αρκαδικά σάιτ. Ενδεικτικά: <http://www.odosarkadias.gr/ta-mila-tis-tripolis/>

Σε άλλες περιπτώσεις, οι παλιννοστούντες επέδειξαν ενδιαφέρον για τη λειτουργία αγροτοκτηνοτροφικών μονάδων στις οποίες εισήγαγαν νέες επιστημονικές μεθόδους και εκμηχάνιση της εργασίας, ενώ τις συνδύασαν με το εμπόριο και τη μεταποίηση των παραγόμενων προϊόντων σε πρότυπες εγκαταστάσεις (Θεοφίλης, 1995, σελ. 94). Ο χώρος της γεωργίας μπορεί να μην δελέαζε τους ομογενείς, παρείχε, ωστόσο, άλλες ευκαιρίες επικερδούς επιχειρηματικής δραστηριότητας, συνήθως μέσω της μίσθωσης αγροτικού μηχανικού εξοπλισμού σε τρίτους. Αλωνιστικές μηχανές και βενζινάροτρα εισάγονταν από την Αμερική ή αγοράζονταν με τα αμερικανικά εμβάσματα στην Ελλάδα και εξυπηρετούσαν επαγγελματικά τις γεωργικές ανάγκες των ντόπιων καλλιεργητών (Saloutos, 1956, σελ. 78).²⁰⁵ Η όποια οικογενειακή αγροτική περιουσία σπάνια εγκαταλείπταν ακόμα και από εκείνους που επέλεγαν να στραφούν σε εμπορικές επενδύσεις στα αστικά κέντρα. Τα αγροκτήματα εκμισθώνονταν σε συγχωριανούς ή συγγενείς με το σύστημα της επίμορτης καλλιέργειας και προσέφεραν συμπληρωματικά εισοδήματα στους ιδιοκτήτες τους (Στο ίδιο, σελ. 101).

Επιχειρηματίες με κεφάλαια δοκιμάστηκαν, επίσης, σε πιο δυναμικούς κλάδους της αγροτικής οικονομίας, όπως στις ιχθυοκαλλιέργειες. Η επένδυση, για παράδειγμα, της οικογένειας Πετρόπουλου στην εκμετάλλευση της λίμνης Μουριά στον Πύργο τη δεκαετία του 1930 θεωρήθηκε πρωτοποριακή παρά την οικονομική της αποτυχία (Κορνάρος, 2007, σελ. 229). Το επενδυτικό ενδιαφέρον προσέελκυσε, επίσης, η ανάπτυξη της συστηματικής πτηνοτροφίας-ορνιθοτροφίας με την ίδρυση ειδικών εγκαταστάσεων που λειτουργούσαν με επιστημονικές προδιαγραφές. Επρόκειτο για ένα κλάδο ελάχιστα ανεπτυγμένο στην Ελλάδα και με καλές προοπτικές, ωστόσο ιδιαίτερα απαιτητικό. Το ενδιαφέρον των μεταναστών για σχετικές επιχειρήσεις ήταν ιδιαίτερα αυξημένο, όπως καταδεικνύεται από τις επιστολές τους προς το περιοδικό της Τράπεζας Αθηνών από το οποίο ζητούσαν συμβουλές τοποθέτησης των κεφαλαίων τους.²⁰⁶ Το ορνιθοτροφείο του Γεωργίου Κανελλόπουλου στο Μπεγουλάκι Πατρών ήταν ένα από τα λίγα που λειτουργούσαν στις αρχές της δεκαετίας του 1930 με «αμερικανικό σύστημα» το οποίο ο επιχειρηματίας είχε παρακολουθήσει στην Αμερική. Ο τοπικός Τύπος επαινούσε την ποιότητα της εργασίας του και προέβαλλε τις βραβεύσεις του στην Έκθεση της Θεσσαλονίκης μεταξύ ισχυρών ανταγωνιστών.²⁰⁷

Οι προσδοκίες της κοινωνίας για τη συμβολή των αποδήμων στον εκσυγχρονισμό της γεωργίας ήταν οπωσδήποτε πολλές και η διάψυσή τους στο Μεσοπόλεμο μεγάλη.²⁰⁸ Ειδικά στη Λακωνία όπου ένας μεγάλος αριθμός κατοίκων εξωθήθηκε στην υπερατλαντική

205. *Νέα από την Ελλάδα*, 19, 8^{ος}/1927, σελ. 551.

206. *Νέα από την Ελλάδα*, 16, 5^{ος}/1927.

207. *Νεολόγος Πατρών*, 25/09/1931.

208. Βλ. τη δαιμονοποίηση των μεταναστών της Γαλικίας και της Αστουρίας από την ισπανική κοινωνία του Μεσοπολέμου λόγω διάψευσης των προσδοκιών της για αναμόρφωση της τοπικής οικονομίας (Núñez, 2005, σελ. 117-142).

έξοδο από τη μικρή παραγωγικότητα της γης, οι παλιννοστούντες αναμένονταν να λειτουργήσουν ως φορείς κοινωνικής και οικονομικής αλλαγής με την εφαρμογή καινοτόμων ιδεών και πρωτοπόρων καλλιεργητικών μεθόδων. Δημοσιογράφοι και τοπικοί παράγοντες καλούσαν τους κεφαλαιούχους να εκμεταλλευτούν το φυσικό πλούτο και μέσα από συνεταιριστικά σχήματα να επενδύσουν σε αρδευτικά έργα, νέες καλλιέργειες και μεταποιητικές μονάδες αγροτικών προϊόντων.²⁰⁹ Ωστόσο οι μετανάστες, οι οποίοι είχαν στραφεί σε άλλου είδους επιχειρήσεις στην Αμερική και σε έναν αστικό τρόπο ζωής, απωθήθηκαν ή και απέτυχαν σε υψηλού ρίσκου αγροτικές επενδύσεις, οι οποίες απαιτούσαν εμπειρία, γνώσεις, μακροπρόθεσμο σχεδιασμό και σκληρή εργασία (Kitto, 1933, σελ. 140-141).

Βέβαια, όσοι παλιννοστούντες στράφηκαν στη γεωργική εκμετάλλευση ειδικά στο Μεσοπόλεμο δεν στερούνταν ιδεών, διάθεσης για δουλειά και τόλμης να δοκιμάσουν ό,τι τους είχε εντυπωσιάσει στην Αμερική. Από τη δική τους οπτική οι παρεμβάσεις τους ήταν αν όχι καινοτόμες, οπωσδήποτε διαφορετικές από εκείνες που οι ίδιοι εφαρμόζαν στο παρελθόν ή και από αυτές που συνέχιζαν να ακολουθούν οι συμπατριώτες τους.²¹⁰ Χωρίς ωστόσο την παρουσία άλλων μετασχηματιστικών φορέων και παραγόντων σίγουρα οι πρωτοβουλίες αυτές δεν αρκούσαν για να επιφέρουν ριζικές αλλαγές (Wyman, ό.π., σελ. 138-146).

1.2 Εμπόριο – Τέχνες – Υπηρεσίες

Πολλοί παλιννοστούντες με εμπειρία αυτοαπασχόλησης στην Αμερική στρέφονταν σε εναλλακτικές επενδύσεις στη γενέτειρά τους, οι οποίες δεν απαιτούσαν εξειδικευμένες γνώσεις ούτε υψηλό κόστος εισόδου. Επρόκειτο συνήθως για ελαφριές συμπληρωματικές απασχολήσεις στο χώρο του σπιτιού, οι οποίες συνδύαζαν μικτές υπηρεσίες, όπως τη λειτουργία κάποιου καφενείου-παντοπωλείου, παρείχαν μικρές δυνατότητες πλουτισμού, εξασφαλίζοντας, ωστόσο, μια προνομιούχα θέση στην κοινωνία του χωριού (Παπαθανασίου, ό.π., σελ. 52). Σήμα κατατεθέν αυτών των μικρομάγαζων αποτελούσε κάποια αμερικανική φωτογραφία, η συνένευση των παλιννοστούντων του χωριού και οι αφηγήσεις των αμερικανικών εμπειριών τους (Μεϊντάνης, 1950, σελ. 216-217· Τσιμπιδάρος, 2001, σελ. 67). Η συγκεκριμένη επενδυτική επιλογή σχολιαζόταν αρνητικά από τους μελετητές της εποχής καθώς, όπως υποστήριζαν, ο αριθμός τους ήταν σε πλήρη αναντιστοιχία με την τοπική ζήτηση (Λυδάκης, 1917, σελ. 224· Παπαγιαννάκης, 1917, σελ. 235). Η υπερσυγκέντρωσή τους σε ορεινές περιοχές καταδεικνύει ότι αυτά λειτουργούσαν συμπληρωματικά προς τη συντήρηση της οικογενειακής κτηματικής περιουσίας, η χαμηλή παραγωγικότητα της οποίας επέβαλλε τις παράλληλες βιοποριστικές

209. Ενδεικτικά άρθρα: Μαλεβός, 22, 1^{ος}/1923, σελ. 54-26, 6^{ος}/1923, σελ. 111-112.

210. Στη συζήτηση σχετικά με τη συμβολή των αποδήμων στην ανάπτυξη του τόπου καταγωγής οι μελετητές όλο και περισσότερο αναδεικνύουν τη σημασία των αντιλήψεων του ίδιου του μετανάστη περί αλλαγής, καθώς και την απόκλιση αυτών από την οπτική των σύγχρονων ερευνητών (Νúñez, 2005).

δραστηριότητες. Ο παλιννοστών, ο οποίος πριν την αποδημία αναζητούσε πρόσθετους χρηματικούς πόρους με την εποχική μισθωτή εργασία στις εμπορευματικές φυτείες ή στα γειτονικά αστικά κέντρα, μπορούσε πλέον να τους εξασφαλίσει παραμένοντας στον τόπο του και λειτουργώντας κάποια μικροεπιχείρηση. Η «πολυσθενής οικονομική λειτουργία» της αγροτικής οικογένειας, η οποία προϋπέθετε τη συνεισφορά των δυνάμεων όλων των μελών της προκειμένου να διασφαλιστεί η οικιακή αυτονομία, αποτέλουσε οικεία πολιτισμικά στρατηγική επιβίωσης η οποία δεν εγκαταλείφθηκε ακόμα και από εκείνους που επέστρεψαν με μικροκεφάλαια (Avdela, 2006· Πιζάνιας, 1993· Τσουκαλάς, 2005· Φουντανόπουλος, 1999, σελ. 87-104). Η κριτική περί «υπερεπαγγελματισμού» στις μεταναστευτικές κοινότητες, η οποία αφορούσε επιχειρήσεις όπως τα καφενεία και τα οινοπωλεία, οφειλόταν και στην ταύτισή τους με την τεμπελιά και την αντιπαραγωγικότητα (Ποταμιάνος, 2015, σελ. 124-135). Συνδέεται φυσικά και με τις αυξημένες προσδοκίες της αγροτικής κοινωνίας για τα επαγγελματικά εφόδια και τα κεφάλαια του μετανάστη.

Οι πρώτοι μετανάστες που επέστρεφαν απέφευγαν γενικά να εμπλακούν σε νέες επιχειρήσεις στην Ελλάδα, γεγονός που οφειλόταν στην ενασχόλησή τους στην Αμερική με «δουλειές του ποδαριού» ή επαγγέλματα στο χώρο των υπηρεσιών και του εμπορίου, όπως ξενοδοχεία, ζαχαροπλαστεία, ανθοπωλεία, τα οποία δεν είχαν ακόμα μεγάλη ζήτηση στην ελληνική αγορά και ιδιαίτερα στην επαρχία (Σαραντοπούλου, 1916, σελ. 243). Οι όποιες απόπειρες έναρξης νέου επαγγέλματος συνδέονταν με κάποια τέχνη ή με το μικροεμπόριο, επέβαλλαν τη μετακόμιση σε κάποια κοντινή πόλη, ενώ περιόριζονταν συνήθως σε αυτό του παντοπώλη, του κουρέα, του λούστρου, του ράφτη και του τσαγκάρη.²¹¹ Στις συγκεκριμένες δραστηριότητες αντανακλούσαν μέχρι και τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η αμερικανική εμπειρία και τεχνογνωσία και οι όποιοι νεωτερισμοί. Οι μετανάστες δεν χρειάζονταν ιδιαίτερα κεφάλαια για την έναρξη των εργασιών τους αφού έφεραν οι ίδιοι από την Αμερική έναν στοιχειώδη εξοπλισμό, όπως μικρόεπιπλα, εργαλεία και μηχανήματα, καθώς και κάποια υλικά. Ο λούστρος που συνάντησε ο Bernhard Guttman στο Ναύπλιο στις αρχές της δεκαετίας του 1920 είχε ήδη πειραματιστεί στην Ελλάδα με διάφορες απασχολήσεις μετά την επιστροφή του από την Αμερική. Η δεξιοτέχνη στη χρήση της αγγλικής γλώσσας, η ευστροφία και ο χαρακτήρας του εντυπωσίασαν τον Γερμανό περιηγητή, η επαγγελματική επιλογή του, ωστόσο, τον παραξένεψε καθώς ακύρωνε τα προσόντα του και του απέφερε ελάχιστες απολαβές. Την απέδωσε στην εξωστρέφεια των Ελλήνων και τη ροπή τους προς την αυτοαπασχόληση ακόμα και αν επρόκειτο για πρόχειρες δουλειές στις οποίες είχαν μυηθεί στην

211. Παρόμοιοι ήταν οι ενασχολήσεις των Ιταλών παλιννοστούτων σε κουρεία, παντοπωλεία, καφενεία, μεταποιητικές μονάδες αγροτικών προϊόντων. Κάποιοι προσελκύστηκαν από τον κατασκευαστικό κλάδο λόγω της υψηλής ανοικοδόμησης που ενθάρρυναν τα μεταναστευτικά εμβάσματα ενώ άλλοι από την ίδια τη μεταναστευτική οικονομία (Cinel, 1991, σελ. 201-202, 206). Επενδυτικό ενδιαφέρον σε χάνια και μύλους παρατηρείται την ίδια εποχή και στη δυτική Μακεδονία (Gounaris, 1989, σελ. 148).

Αμερική (Γκούτμαν/*Guttman*, 1998, σελ. 148). Στην ομάδα των πλανόδιων εμπόρων και τεχνιτών της Γορτυνίας εντάχθηκε ο «Αμερικάνος» από τη Δημητσάνα, ο οποίος κατασκεύαζε και πούλαγε αδράχτια στην περιοχή μέχρι το Μεσοπόλεμο. Η ενασχόλησή του μπορεί να μην πρωτοτυπούσε, ανταποκρινόταν, όμως, σε μια τοπική ανάγκη την οποία με την αμερικανική εμπειρία του είχε εγκαίρως αντιληφθεί (Δρίνης, 2012, σελ. 190). Πιθανότατα συνδέοταν και με ένα διαφορετικό τρόπο εργασίας τον οποίο συνήθως ανέπτυσσαν οι παλιννοστούντες με τη βοήθεια των αμερικανικών μικροεργαλείων τους. Τέτοια ήταν η περίπτωση του πολυτεχνίτη, ο οποίος εμπορευόταν στη δυτική Μάνη αντικείμενα οικιακής χρήσης (σαπουνοθήκες, φαράσια κ.ά.), τα οποία κατασκεύαζε μόνος του, αντιγράφοντας, προφανώς, αυτά που κυκλοφορούσαν στην αμερικανική αγορά (Μπρεδήμας, 2007, σελ. 289).

Η συμμετοχή των γυναικών στις εμπορικές δραστηριότητες των παλιννοστούντων συζύγων τους δεν διαφαίνεται. Σε αντίθεση με άλλες μεταναστευτικές χώρες, όπως η Ιταλία, όπου οι σύζυγοι εμφανίζονται να λειτουργούν με τα εμβάσματα των μεταναστών παντοπωλεία, φούρνους και οινοπωλεία, για την Ελλάδα δεν υπάρχουν ανάλογες μαρτυρίες (Reeder, ό.π., σελ. 163-164). Μικροκαταστήματα ιδρύονταν μόνο μετά την επιστροφή των αντρών και, όπως φαίνεται, παρέμεναν στον αποκλειστικό έλεγχο αυτών με τις γυναίκες και τα παιδιά να περιορίζονται σε βοηθητικό ρόλο.²¹²

Μόνο στο Μεσοπόλεμο οι παλιννοστούντες από την Αμερική τόλμησαν επιχειρηματικά ανοίγματα στην Ελλάδα.²¹³ Φυσικά και σε αυτή την περίοδο η συμπεριφορά τους διακρινόταν από μεγάλη ανομοιογένεια. Πρόκειται για μετανάστες οι οποίοι είχαν αποκοπεί εντελώς από το γεωργικό βίο και τη ζωή στο χωριό, καθώς είχαν διαμείνει για μεγάλο διάστημα σε κάποια αμερικανική μεγαλούπολη και είχαν δραστηριοποιηθεί συνήθως σε ιδιόκτητη μικροεπιχείρηση την οποία και πώλησαν πριν επιστρέψουν. Στην απόφαση της επένδυσης στην Ελλάδα είχαν προσμετρήσει το εχθρικό περιβάλλον στην Αμερική για τους μη πολιτογραφημένους μετανάστες μετά τη λήξη του Μεγάλου Πολέμου και η θετική εικόνα που είχε καλλιεργήσει ο ομογενειακός Τύπος για τις οικονομικές προοπτικές της Ελλάδας. Μέσα στο κλίμα ευφορίας που είχαν δημιουργήσει τα εθνικά θέματα μέχρι το 1922 η χώρα παρουσιαζόταν ως μια ενδιαφέρουσα υποψήφια αγορά για την εξαγωγή αμερικανικών βιομηχανικών προϊόντων, ακόμα και ως το μελλοντικό οικονομικό κέντρο της Μέσης Ανατολής (Saloutos, 1956, σελ. 74). Από την άλλη πλευρά, ο τοπικός Τύπος εξέφραζε υψηλές προσδοκίες για τους παλιννοστούντες που συνέρρεαν κατά κύματα μετά την αποκατάσταση της υπερωκεάνιας σύνδεσης. Τα

212. Η αντιπροσώπευση των Ελληνίδων στην ιδιοκτησία ή τη διαχείριση καταστημάτων ήταν ούτως ή άλλως εξαιρετικά χαμηλή σε σύγκριση με το ποσοστό των Δυτικοευρωπαίων γυναικών καθώς πέρα από τους ηθικούς φραγμούς υπήρχαν και νομικοί περιορισμοί (Ποταμιάνος, 2015, σελ. 107-112).

213. Στο Μεσοπόλεμο ομογενείς από την Αυστραλία, την Αίγυπτο, το Βελγικό Κογκό, την Αιθιοπία εμφανίζονται, επίσης, να επαναπατρίζουν τα κεφάλαιά τους και να τα τοποθετούν σε επιχειρήσεις, παρόμοιες με αυτές των Ελληνοαμερικανών. *Ο Ξενητευμένος*, 15/06/1935, 14/09/1935, 21/09/1935.

«ξενιτεμένα τέκνα» με τα υλικά και ηθικά εφόδιά τους προσλαμβάνονταν ως «στοιχεία υγιή και εύρωστα», τα οποία θα ενίσχυαν τις οικονομικές και παραγωγικές δυνάμεις της χώρας.²¹⁴ Η αυξημένη ζήτηση εργατικών χεριών σε ορισμένους βιομηχανικούς κλάδους και η αύξηση των ημερομισθίων μετά τη λήξη του Πολέμου δημιουργούσαν προσδοκίες για την παλιννόστηση των μεταναστών ιδιαίτερα στην πρωτεύουσα (Ρηγίνος, 1987, σελ. 160-161).

Πολλοί από τους μετανάστες που ενδιαφέρονταν να εγκατασταθούν μόνιμα στην Ελλάδα κατά το Μεσοπόλεμο είχαν πραγματοποιήσει πρώτα κάποιο αναγνωριστικό ταξίδι και έναν έλεγχο της ελληνικής αγοράς πριν τον επαναπατρισμό ολόκληρης της οικογένειας (όταν ζούσε μαζί τους) και των κεφαλαίων τους. Άλλοι, εμπιστευόμενοι τις επενδυτικές προτάσεις συγγενών και συμπατριωτών, προχώρησαν σε συνεταιριστικές κινήσεις από τις οποίες, όμως, αρκετοί βγήκαν ζημιωμένοι. Αν και συνηθισμένοι και έμπειροι σε επαγγελματικές συνεργασίες στην Αμερική, βρέθηκαν εκτεθειμένοι λόγω του άνισου διαμοιρασμού των οικονομικών υποχρεώσεων και της μη κατοχύρωσής τους με νομικά έγγραφα (Πολένης, 1945, σελ. 58-62, 68-71· Saloutos, 1956, σελ. 80-81, 95).²¹⁵ Η αποξένωσή τους από την ελληνική αγορά, η άγνοια της ελληνικής γραφειοκρατίας και των συναλλακτικών συνηθειών, η αδυναμία εξεύρεσης πιστώσεων από τις ελληνικές τράπεζες οδήγησαν στην οικονομική καταστροφή πολλούς μικροεπιχειρηματίες. Η αστυφιλία και η «υπερεπαγγελματικότητα» της πλειονότητάς τους, η οποία υπαγορεύτηκε από τα διαθέσιμα επαγγελματικά, μορφωτικά και οικονομικά κεφάλαιά τους δεν επέτρεπαν, επίσης, την προσδοκώμενη κερδοφορία, η οποία σε συνδυασμό με το υψηλό κόστος διαβίωσης στα αστικά κέντρα ανέτρεπε τα ατομικά και οικογενειακά σχέδια πολλών εξ αυτών. Οι συχνές πωλήσεις κινητής και ακίνητης περιουσίας, καθώς και αχρησιμοποίητου σχεδόν επαγγελματικού εξοπλισμού από παλιννοστούντες που απαντούν στις μικρές αγγελίες στο Μεσοπόλεμο μαρτυρούν τις αποτυχημένες επαγγελματικές επενδύσεις αρκετών και τη νέα αποδημία τους στην Αμερική.²¹⁶ Οι αποτυχίες αυτές λειτουργούσαν με τη σειρά τους αποθαρρυντικά για αρκετούς υποψήφιους παλιννοστούντες και επενδυτές στην ελληνική αγορά. Φυσικά κάποιες επαγγελματικές πρωτοβουλίες ανέδειξαν σε πολλές περιπτώσεις ανθηρές επιχειρήσεις οι οποίες επιβίωσαν σε όλο τον Μεσοπόλεμο.

Συμβουλές προς τους Ελληνοαμερικανούς σχετικά με τη διαχείριση των όποιων κεφαλαίων τους και την προστασία τους από πιθανές ζημιογόνες εκμεταλλεύσεις

214. *Νεολόγος Πατρών*, 29/07/1919, 25/09/1919.

215. *Ο Ξενητευμένος*, 20/07/1935. Διηγήματα με πρωταγωνιστές εξαπατημένους Ελληνοαμερικανούς επενδυτές στην Ελλάδα οι οποίοι στα γεράματα επέστρεφαν στην Αμερική για να κάνουν μια νέα αρχή, ήταν συχνά στον ομογενειακό Τύπο και θα πρέπει να λειτουργούσαν σε μεγάλο βαθμό αποτρεπτικά για επαγγελματικές επενδύσεις στην πατρίδα. Ορφέως Β. Καραβία, «Η μετανάστευσις/ρεαλιστικό διήγημα», *The Ahepa Magazine*, V (5), 5^{ος}/1931, σελ. 31-32.

216. *Νεολόγος Πατρών*, 31/12/1928, 28/06/1930.

παρείχαν κατά καιρούς οι ελληνικές τράπεζες,²¹⁷ ιδιωτικές επιχειρήσεις ομογενών,²¹⁸ οι Ελληνοαμερικανικοί Σύνδεσμοι²¹⁹ και διάφορες εφημερίδες.²²⁰ Το ελληνικό κράτος, παρά τις σχετικές συστάσεις από ανθρώπους της ομογένειας δεν επέδειξε ενδιαφέρον για τη χάραξη πολιτικών προσέλευσης των μεταναστευτικών κεφαλαίων.²²¹ Όσοι πάντως συμμετείχαν στην προσπάθεια παροχής επενδυτικών συμβουλών προς τους παλιννοστούντες συνέκλιναν σε κάποια κοινά συμπεράσματα. Οι ενδιαφερόμενοι όφειλαν να μελετήσουν την ελληνική αγορά και να αξιολογήσουν τις ανάγκες της πριν από οποιαδήποτε επένδυση. Συμβουλευόνταν να δοκιμαστούν σε γνώριμες επαγγελματικές δραστηριότητες, να κάνουν αυστηρή επιλογή συνταίρου, να αποφύγουν τη διάθεση του συνολικού μεταναστευτικού κεφαλαίου και να προσαρμοστούν στις ελληνικές εμπορικές συνήθειες.

Η εγκατάσταση στα αστικά κέντρα ήταν γενικά μονόδρομος για τους παλιννοστούντες, οι οποίοι σχεδίαζαν να ξεκινήσουν κάποια εργασία παρόμοια με αυτήν που είχαν ασκήσει στην Αμερική.²²² Έχοντας ήδη πραγματοποιήσει την αγροτική τους έξοδο, όσοι επέστρεφαν στην Ελλάδα μετά από αρκετά χρόνια απουσίας δεν μπορούσαν παρά να παραμείνουν στο δευτερογενή και τριτογενή τομέα και να ζήσουν σε πόλεις οι οποίες προσέφεραν ευκαιρίες απασχόλησης και καθημερινές ανέσεις για αυτούς και τις οικογένειές τους. Στην Πελοπόννησο, οι περισσότερες πόλεις εμφανίζονται στις αρχές του 1920 πληθυσμιακά ενισχυμένες, γεγονός που τις κατέστησε ακόμα πιο ελκυστικές. Η αύξηση αυτή αποδίδεται στο δραστικό περιορισμό της εξόδου προς την Αμερική, την εσωτερική μετανάστευση, την άφιξη προσφυγικών πληθυσμών και στην ανάκαμψη της γεωργίας με τη στροφή σε νέες καλλιέργειες που τροφοδοτούσαν τις καταναλωτικές ανάγκες της Αθήνας (Λούκος, 2002, σελ. 134-135).

217. Βλ. την έκδοση του περιοδικού *Νέα από την Ελλάδα* (1926-1933), ενός μηνιαίου δελτίου οικονομικών ειδήσεων της Τράπεζας Αθηνών προς τους ομογενείς.

218. Βλ. επενδυτικές συμβουλές από το ελληνοαμερικανικό πρακτορείο ΦΑΡΟΣ. *Ο Ξενητευμένος*, 28/03/1935.

219. Βλ. πληροφορίες στο καταστατικό του Ελληνοαμερικανικού Συνδέσμου Μακεδονίας/Θράκης που ιδρύθηκε το 1935 και συστάσεις του Κανούτα προς τον Σύνδεσμο της Αθήνας για συστηματικότερη επαγγελματική καθοδήγηση των παλιννοστούντων. *Ο Ξενητευμένος*, 10/01/1935, 21/03/1935.

220. Βλ. τους στόχους της έκδοσης της εφημερίδας *Ο Ξενητευμένος*, 10/01/1935 και σειρά άρθρων διερευνητικών των επενδυτικών ευκαιριών και δυσκολιών που παρουσίαζαν η Αθήνα και άλλα αστικά κέντρα. *Ο Ξενητευμένος*, 15/06/1936, 22/06/1935, 29/06/1935, 6/07/1935, 13/07/1935, 20/07/1935, 27/07/1935, 3/08/1935, 24/08/1935, 31/08/1935, 14/09/1935, 21/09/1935, 5/10/1935.

221. Βλ. τις πρωτοβουλίες του Ελληνοαμερικανικού εκδότη Κανούτα για τη σύσταση ειδικού τμήματος στο Υπουργείο Εξωτερικών, αρμόδιου για την ενθάρρυνση της παλιννόστησης των ευπορότερων ομογενών. *Ο Ξενητευμένος*, 17/01/1935, 31/01/1935, 21/03/1935, 27/07/1935.

222. Είναι κοινή η διαπίστωση των μελετητών ότι οι παράγοντες που ενθαρρύνουν τους κατοίκους μιας αγροτικής περιοχής να μεταναστεύσουν αποθαρρύνουν, στη συνέχεια, τα όποια σχέδιά τους για επένδυση σε αυτήν. Οι εξωτερικοί μετανάστες με την παλιννόστησή τους γίνονται εσωτερικοί μετανάστες σε κάποιο αστικό κέντρο όπου μπορούν να τοποθετήσουν ανταποδοτικά τα κεφάλιά τους (Agoumy, 2007, σελ. 83-84· Χομπσμπάουμ/ Hobsbawm, 2003, σελ. 296· Taylor, 1999, σελ. 73-74).

Οι πρωτεύουσες των νομών καταγωγής των παλιννοστώντων με τη σαφώς μεγαλύτερη αγορά, τον αστικό τρόπο ζωής και τη συγκέντρωση των δημόσιων υπηρεσιών υπόσχονταν –σε διαφορετικό βεβαίως βαθμό η καθεμία– την οικονομική βιωσιμότητα των εμπορικών/βιοτεχνικών επιχειρήσεων τους καθώς και τη διατήρηση των καταναλωτικών συνθηκών που είχαν αποκτήσει στην Αμερική (Saloutos, 1956, σελ. 60-61). Όσες πόλεις διέθεταν μεταφορικές υποδομές είχαν οπωσδήποτε ένα συγκριτικό πλεονέκτημα για τη λειτουργία μεγάλων επιχειρήσεων. Η σιδηροδρομική διασύνδεση με την πρωτεύουσα, τα έργα οδοποιίας, η επικοινωνία με κάποιο λιμάνι βάρυναν ιδιαίτερα στην επιλογή της εγκατάστασης και της επένδυσης.²²³ Δεν είναι τυχαίο ότι η αγορά της απομονωμένης συγκοινωνιακά Σπάρτης δεν δελέασε τους Λάκωνες κεφαλαιούχους αρκετοί από τους οποίους φαίνεται ότι επέλεξαν να εγκατασταθούν όχι όμως και να επενδύσουν σε αυτήν. Είναι χαρακτηριστικό ότι μέσα στο κλίμα ευφορίας που είχε δημιουργήσει τη δεκαετία του 1920 η έναρξη της κατασκευής κοινοτικών δρόμων στην ορεινή Λακωνία με χρηματοδότηση από τους ομογενείς της Αμερικής, τοπικές εφημερίδες επιχείρησαν να κινήσουν το «κοιμώμενο χρήμα» των Ελληνοαμερικανών συμβουλευοντας την τοποθέτησή του στον κατασκευαστικό ή το μεταποιητικό κλάδο χωρίς ωστόσο να τους δελεάσουν.²²⁴ Το συγκοινωνιακό δίκτυο της ελληνικής επαρχίας μπορεί να μην παρεμπόδισε τη μεταναστευτική έξοδο και την επικοινωνία με την Αμερική, αποθάρρυνε, όμως, σε μεγάλο βαθμό την παλιννόστηση σε αυτή (Petmezaz, 1995, σελ. 455).

Αντίθετα η Πάτρα, περιφερειακό κέντρο με ανεπτυγμένο το δευτερογενή τομέα, αποτέλεσε πόλο έλξης για πολλούς παλιννοστώντες στο Μεσοπόλεμο.²²⁵ Η συνεχής πληθυσμιακή αύξησή της στις πρώτες δύο δεκαετίες του 20ού αιώνα έδωσε νέα ώθηση στην εσωτερική αγορά της ενισχύοντας τη ζήτηση καταναλωτικών ειδών από τους κατοίκους αλλά και υπηρεσιών πολυτελείας από τα μεσαία και ανώτερα στρώματά της (Αγριαντώνη, 1999, σελ. 176-177· Ηλιόπουλος, 2011, σελ. 33-35, 43-44). Επιπλέον οι μεταφορικές της υποδομές και η εξασφάλιση πυκνής επικοινωνίας με προμηθευτές πρώτων υλών και προϊόντων από το εξωτερικό και τις υπόλοιπες ελληνικές πόλεις δημιουργούσαν ενοϊκές προϋποθέσεις για επενδύσεις στο εμπόριο και τη βιοτεχνία (Μιτζάλης, 2006, σελ. 238). Τα ίδια πλεονεκτήματα σε μεγαλύτερο βαθμό συγκέντρωνε το λεκανοπέδιο της Αττικής (Αγριαντώνη, ό.π., σελ. 176-177· Saloutos, 1956, σελ. 61). Αν και το κόστος ζωής ήταν υψηλό για μια οικογένεια (Κρίκος, 1915, σελ. 209),²²⁶ η πρω-

223. Βλ. επιστολή ομογενούς προς το *Νέο Ορίζοντα Ανδρίτσαινας* (18/11/1928), όπου εκφράζεται η ελπίδα ότι τα σχεδιαζόμενα έργα οδοποιίας στην Ανδρίτσαινα θα προσελκύσουν κεφαλαιούχους ομογενείς.

224. Δημ. Ν. Κουφός, «Ο γυρισμός του Ξενιτεμένου», *Μαλεβός*, 27, 7^ο/1923, σελ. 123.

225. Η εγκατάσταση πολλών Ελληνοαμερικανών στην Πάτρα επιβεβαιώνεται και από τη μαρτυρία για τη λειτουργία Ελληνοαμερικανικού Συλλόγου και τα σχέδια εγκατάστασής του σε ιδιόκτητη Λέσχη το 1935. *Ο Ξενιτευμένος*, 14/02/1935. Ο Saloutos (ό.π., σελ. xii), στις αρχές της δεκαετίας του 1950, διαπίστωσε, επίσης, την ισχυρή παρουσία Ελληνοαμερικανών στην πόλη.

226. Για την ακρίβεια της ζωής στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη και τα έξοδα των παλιννοστώντων

τεύουσα εξασφάλιζε στα παιδιά των Ελληνοαμερικανών καλύτερο επίπεδο διαβίωσης, περισσότερες ευκαιρίες ψυχαγωγίας και κοινωνικοποίησης, δυνατότητες φοίτησης σε ξενόγλωσσα ιδιωτικά σχολεία και στο Πανεπιστήμιο.²²⁷

Η δραστηριοποίηση πολλών μεταναστών στο εμπόριο και την παροχή υπηρεσιών διαφαίνεται από τις συχνές και αναλυτικές διαφημίσεις τους στον Τύπο, στις οποίες τονίζονταν ιδιαίτερα η αμερικανική τους εμπειρία. Η προβολή του «αμερικανικού κεφαλαίου», ενδεικτική της ανταπόκρισης που αυτό έβρισκε στην ελληνική κοινωνία, καθιστά την ομάδα των Ελληνοαμερικανών επιχειρηματιών ορατή επαγγελματικά στο Μεσοπόλεμο, παρόλο που αριθμητικά η παρουσία τους ήταν μάλλον περιορισμένη. Το ενδιαφέρον τους τόσο στην επαρχία όσο και στο πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας στρεφόταν στο λιανικό και χοντρικό εμπόριο τροφίμων, σε παντοπωλεία και καταστήματα αποικιακών προϊόντων. «Πατριάρχης» στον κλάδο θα μπορούσε να θεωρηθεί ο Γ. Λέκας, χονδρέμπορας και εξαγωγέας στην Αμερική. Συνέταιρος στη διεθνή επιχείρηση «Λέκας & Δρίβας», τον αρχαιότερο ελληνικό εισαγωγικό οίκο τροφίμων της Νέας Υόρκης, ο οποίος δραστηριοποιούνταν σε όλες τις Ηνωμένες Πολιτείες, ο Λέκας από το 1895 που επέστρεψε στην Ελλάδα ανέλαβε το γραφείο της επιχείρησης στον Πειραιά από όπου επόπτευε όλη τη διαδικασία της εξαγωγής. Ο ελληνοαμερικανικός εμπορικός οίκος διέθετε ελαιοπιεστήρια και ελαιοδεξαμενές στην Ερμιόνη, αποθήκες ελιών στην Άμφισσα, το Βόλο και την Καλαμάτα, τυροκομεία στην Αρκαδία, την Ήπειρο, την Αλβανία, τη Σερβία και τη Σαρδηνία της Ιταλίας (Μαλαφούρης, 1948, σελ. 251· Ξανθάκης, 1903, σελ. 277).²²⁸

Ο χώρος της εστίασης και συγκεκριμένα, ζαχαροπλαστεία, εστιατόρια, ζυθοπωλεία, καφενεία αποτελούσαν συνηθισμένες επενδύσεις λόγω του χαμηλού κεφαλαίου που απαιτούσε η έναρξη μιας σχετικής επιχείρησης.²²⁹ Η αμερικανική προύπηρεσία των μαγειρών φαίνεται, επίσης, ότι εξαργυρωνόταν σε μεγάλα ξενοδοχεία ή στην εξυπηρέτηση των κοινωνικών αναγκών των μεγαλοαστικών οικογενειών (Μπρεδήμας, 2007, σελ. 37, 145). Ο κλάδος ένδυσης και υπόδησης προσέλκυσε επιχειρηματικά όσους παλιννοστούντες είχαν αποκτήσει σχετική τεχνογνωσία στην Αμερική. Από τις διαφημίσεις διαφαίνεται ότι αμερικανικές επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνταν στην παραγωγή, τη μεταποίηση και τον καθαρισμό ενδυμάτων και υποδημάτων είχαν προσφέρει σημαντική εμπειρία σε Έλληνες μετανάστες, την οποία προσπάθησαν να εξαργυρώσουν ιδρύοντας σε μεγάλες ελληνικές πόλεις στιλβωτήρια,²³⁰ σιδεροκαθαριστήρια,²³¹ καταστήματα

σε είδη διατροφής, ρουχισμού, ψυχαγωγίας και μόρφωσης βλ. *Ο Ξενητευμένος*, 28/02/1935, 3/08/1935.

227. Βλ. διαφημίσεις ιδιωτικών σχολείων, οικοτροφείων και σχολών με ξενόγλωσσα τμήματα για τους «εξ Αμερικής Ελληνοπάιδας». *Ο Ξενητευμένος*, 27/07/1935, 7/09/1935, 29/09/1935, 12/10/1935.

228. Πρόκειται για δύο ξαδέλφια, τον Γεώργιο Ν. Πετρολέκα και τον Γεώργιο Θ. Δρίβα, με καταγωγή από τον Ζάρακα της Λακωνίας. <http://idrymapetroleka.gr/>

229. *Νεολόγος Πατρών*, 11/04/1920, 24/09/1921, 24/01/1927· *Ο Ξενητευμένος*, 22/06/1935, 29/06/1935, 6/07/1935, 31/08/1935, 14/09/1935, 5/10/1935.

230. *Νεολόγος Πατρών*, 5/10/1920, 11/04/1921, 4/06/1921, 30/03/1922· *Σημαία Καλαμών*, 28/05/1926.

231. *Νεολόγος Πατρών*, 9/09/1922, 2/10/1930· *Ο Ξενητευμένος*, 29/06/1935· *Πάρωνν*, 9-10, 2^{ος}-3^{ος}/1929.

υποδημάτων και γουναρικών,²³² εμπορικά γυναικείων υφασμάτων και νεωτερισμών, ραφεία.²³³ Παρατηρείται μάλιστα έντονη δραστηριοποίηση υποδηματοποιών και ραφάδων στην περιοχή της δυτικής Πελοποννήσου και ειδικά στην Καλαμάτα.²³⁴ Στις πόλεις απασχολούνταν, επίσης, φωτογράφοι και κομμωτές,²³⁵ ωρολογοποιοί,²³⁶ και εξειδικευμένοι μάστορες.²³⁷

Οι περισσότεροι μετανάστες επένδυσαν σε μικροεπιχειρήσεις σε λαϊκές γειτονιές των πόλεων χωρίς να επιδιώξουν αλλά ούτε και να αντέξουν οικονομικά τη διαφημιστική προβολή τους. Οι μεγάλες επιχειρήσεις έχουν, ωστόσο, ενδιαφέρον όχι μόνο γιατί ήταν ιδιαίτερα προβεβλημένες αλλά και γιατί εκεί απαντούν οι περισσότεροι αμερικανικοί νεωτερισμοί. Λειτουργούσαν σε κεντρικούς δρόμους των πόλεων,²³⁸ εγκαινιάζονταν με κάθε επισημότητα²³⁹ και προβάλλονταν στον τοπικό Τύπο με αναλυτικά διαφημιστικά κείμενα. Μαρτυρούν ιδιοκτήτες με οικονομική επιφάνεια, οι οποίοι απέβλεπαν στην προσέλευση μιας αστικής πελατείας και στην εξασφάλιση ενός διευρυμένου κύκλου εργασιών. Για να το πετύχουν επένδυσαν σε πολυτελή καταστήματα, απασχολούσαν αρκετούς υπαλλήλους και παρείχαν συνδυαστικά υπηρεσίες και προϊόντα. Μία από αυτές τις επιχειρήσεις ήταν το κοσμικό καφέ-ζαχαροπλαστείο «Ζόναρς». Ανήκε στον Charles Zonars/Καλλικλή Ζωνάρα, ο οποίος επέστρεψε στην Ελλάδα στις αρχές της δεκαετίας του 1920 μετά από είκοσι περίπου χρόνια διαμονής στο Ντέιτον του Οχάιο, όπου διατηρούσε οικογενειακή αλυσίδα ζαχαροπλασטיών. Μετά το χρηματιστηριακό κραχ ο Ζωνάρας, ο οποίος είχε εν τω μεταξύ δημιουργήσει οικογένεια στην Αθήνα και είχε ήδη πειραματιστεί με μία ζημιογόνα επένδυση σε ένα εργοστάσιο κυτιοποιίας, εξοπλισμένο με αμερικανικά μηχανήματα, στράφηκε στο γνώριμο σε αυτόν κλάδο της ζαχαροπλαστικής. Ξεκίνησε παράγοντας σοκολατάκια πολυτελείας σε ένα μικρό εργαστήριο στη Λιοσίων και προωθώντας τα με τη δική του επωνυμία σε άλλους καταστηματάρχες. Στις αρχές της δεκαετίας του 1930 ο Ζωνάρας επένδυσε συνεταιρικά σε ένα μικρό ζαχαροπλαστείο στην Πανεπιστημίου και αργότερα σε ένα πολυτελέστερο στο νεόδμητο κτίριο του Μετοχικού Ταμείου Στρατού, το οποίο διακρίθηκε γρήγορα στην παροχή προϊόντων ζαχαροπλαστικής και υπηρεσιών εστίασης υψηλής ποιότητας και αισθητικής.²⁴⁰

Κύρου, 2001, σελ. 24.

232. *Νεολόγος Πατρών*, 24/01/1920, 10/09/1920, 18/09/1920.

233. *Θάρρος Καλαμών*, 27/05/1910· *Σπαρτιατικά Νέα*, 19/11/1933. Μπρεδήμας, 2007, σελ. 174.

234. *Νεολόγος Πατρών*, 6/08/1912, 29/06/1921, 16/05/1923, 6/03/1925· *Σημαία Καλαμών*, 16/12/1920, 14/07/1921, 25/06/1927.

235. *Νεολόγος Πατρών*, 28/05/1927, 30/12/1928.

236. *Νεολόγος Πατρών*, 29/04/1923.

237. *Νεολόγος Πατρών*, 21/11/1920.

238. Βλ. σχόλιο στην *Ατλαντίδα*, 2/09/1920 σχετικά με την υψηλή ζήτηση επαγγελματικών χώρων από ομογενείς στο κέντρο της Αθήνας και την αύξηση των ενοικίων.

239. *Νεολόγος Πατρών*, 22/07/1928, 3/11/1930, 10/03/1932.

240. *Νεολόγος Πατρών*, 5/12/1930· *Ο Ξενητευμένος*, 15/06/1935, 22/06/1935. Βλ. συνέντευξη της κόρης

Η συνεργασία το 1934 ανάμεσα στον ενοικιαστή ενός περιπτέρου στα Χαυτεία, άρτι αφιχθέντα από την Αμερική, και το γιο ενός πρώην μετανάστη έμελλε να αναδείξει μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο το μεγαλύτερο πολυκατάστημα της πρωτεύουσας: το «Μινιόν». Ο πρώτος ήταν ο Άγγελος Σεραφειμίδης από τη Θράκη και ο δεύτερος ο Ιωάννης Γεωργακάς από την Ολυμπία. Οι εμπορικές πρακτικές που εισήγαγε από την Αμερική ο Σεραφειμίδης και που υιοθέτησε πρόθυμα ο φιλόδοξος συντάιρός του ανέδειξαν δύο κερδοφόρα περίπτερα και ένα κατάστημα με την επωνυμία «Μινιόν» στο πιο πολυσύχναστο σημείο της πόλης, την Ομόνοια, ενώ μεταπολεμικά το πολυώροφο «Μινιόν» στην Πατησίων (Γεωργακάς, 1994).

Τα αστικά κέντρα προσέφεραν, επίσης, τη δυνατότητα άσκησης επαγγελμάτων, τα οποία ανταποκρίνονταν στις ανάγκες ενός σύγχρονου τρόπου ζωής. Η εξειδίκευση αρκετών μεταναστών στην Αμερική σε τεχνικά επαγγέλματα, όπως ψυγοποιών, μηχανουργών και μηχανικών, η εργασιακή εμπειρία σε μεγάλα εργοστάσια της Βόρειας Αμερικής σε συνδυασμό με τη διάθεση κεφαλαίων για την εισαγωγή του απαραίτητου τεχνολογικού εξοπλισμού ενθάρρυναν την επένδυση σε αντίστοιχες επιχειρήσεις στα τέλη της δεκαετίας του 1920.²⁴¹ Η βιομηχανική ανάπτυξη και τα μεγάλα τεχνικά έργα που πραγματοποιούνταν στο Μεσοπόλεμο στις μεγάλες πόλεις προσέφεραν επαγγελματικές ευκαιρίες σε όσους διέθεταν εμπειρία, υψηλή εξειδίκευση, κάποιες φορές και πανεπιστημιακή μόρφωση.²⁴² Μία πολλά υποσχόμενη νέα αγορά στην Ελλάδα συνιστούσε και ο κλάδος των μεταφορών²⁴³ και ειδικά του αυτοκινήτου με τον οποίο φαίνεται ότι ήταν αρκετά εξοικειωμένοι οι Έλληνες μετανάστες στην Αμερική.²⁴⁴ Έδωσε ευκαιρία σε διπλωματούχους οδηγούς να εργασθούν στις αστικές και υπεραστικές μετακινήσεις της χώρας,²⁴⁵ καθώς επίσης σε επιχειρηματίες να επενδύσουν συμπληρωματικά

του Ζωναρά, Αλίκης Αλεξανδράκη, στη Μαργαρίτα Πουρνάρα. *Καθημερινή*, 10/05/2016.

241. *Νεολόγος Πατρών*, 29/06/1926, 12/03/1928.

242. Βλ. αγγελία αναζήτησης εργασίας από πεπειραμένο μηχανικό με προϋπηρεσία σε εργοστάσια υφαντουργίας της Αμερικής. *Νεολόγος Πατρών*, 1/01/1927. Με σπουδές στο Πολυτεχνείο στο Σικάγο και προϋπηρεσία στην General Electric στην Αλάσκα και τη Χιλή ο Μάρκος Βερέμης προσελήφθη ως ηλεκτρολόγος-μηχανικός από την Ηλεκτρική εταιρία Power στην Αθήνα με αρμοδιότητα τη διάδοση των ηλεκτρικών συσκευών και την ενίσχυση της κατανάλωσης ρεύματος (Βερέμης, 2008).

243. Οι πρώτοι παλινοστούντες που προσελκύστηκαν από το χώρο των μεταφορών, εργάστηκαν ως αμαξάδες και αγωγιάτες-ταχυδρόμοι (Παπαθανασίου, ό.π., σελ. 52· Saloutos, 1956, σελ. 96-97). Βλ. τον αγωγιάτη με γνώση της αγγλικής, ο οποίος εξυπηρέτησε την Αύρα Θεοδωροπούλου στη Λακωνία. *Λακεδαίμων*, 13/09/1909.

244. Το πλήθος των διαφημίσεων των σχολών οδήγησης στην *Ατλαντίδα* (20/06/1919, 1/09/1920, 3/11/1920) καταδεικνύει ότι η εκμάθηση οδήγησης (υποχρεωτικά και της μηχανικής του αυτοκινήτου) ενδιέφερε τους Έλληνες μετανάστες. Οι σχολές υπόσχονταν την εξεύρεση εργασίας, άρα τα κίνητρα ήταν κατεχοχρήν επαγγελματικά.

245. Βλ. αναζήτηση εργασίας στην Πάτρα από διπλωματούχους σοφέρ εξ Αμερικής. *Νεολόγος Πατρών*, 9/09/1922. Βλ. τον παλινοστούντα σοφέρ του Καζαντζάκη στο ταξίδι του στην Πελοπόννησο τη δεκαετία του 1930 (Καζαντζάκης, 1961, σελ. 261) και τον «Αμερικάνο μηχανικό με τον μπερέ μοτοσικλετιστή» ο

στην εμπορία αυτοκινήτων, γεωργικών μηχανημάτων, ανταλλακτικών και ελαστικών.²⁴⁶ Οι θετικές προοπτικές, οι οποίες διαφαίνονταν στον κλάδο της επιβατικής και μεταφορικής συγκοινωνίας και ενισχύονταν από την ελλιπή νομοθεσία για τις τεχνικές και οικονομικές προδιαγραφές που έπρεπε να πληρούν όσοι επαγγελματίες παρείχαν σχετικές υπηρεσίες (Παπαζαφειροπούλου, 2015, σελ. 155-196), δέλεασαν αρκετούς κεφαλαιούχους να επενδύσουν στην αγορά και τη λειτουργία ταξί, φορτηγών και λεωφορείων (Θεοφίλης, 1995, σελ. 50· Saloutos, 1956, σελ. 78· Σγούρος, 2006, σελ. 72). Η επένδυση ενείχε σίγουρα ρίσκο, καθώς το κακό οδικό δίκτυο και ο περιορισμένος αριθμός συνεργείων και ανταλλακτικών αχρήστευε γρήγορα τα οχήματα. Αυτό συνέβη στην περίπτωση του Ελληνοαμερικανού Βασίλη Μπαλέ, ο οποίος στο Μεσοπόλεμο ίδρυσε μια επιχείρηση μεταφορών, η οποία εξυπηρετούσε τη γραμμή Ανδρίτσαινα-Μεγαλόπολη, για να δει, όμως, γρήγορα τα δύο επαγγελματικά οχήματά του να μετατρέπονται από τις πολλές φθορές σε παλιοσίδερα (Παπαζαφειροπούλου, ό.π., σελ. 195-196).

1.3 Αστικά ακίνητα – Κτηματικές/χρηματιστηριακές εργασίες

Ιδιαίτερα δημοφιλής στον κύκλο των παλιννοστώντων, ειδικά εκείνων οι οποίοι βρίσκονταν σε μεγαλύτερη ηλικία και επιδείκνυαν μια πιο συντηρητική συμπεριφορά, ήταν η επένδυση σε αστικά ακίνητα. Σε αντίθεση με το άνοιγμα κάποιας επιχείρησης που εγκυμονούσε κινδύνους, η αγορά διαμερισμάτων και μονοκατοικιών στην Ελλάδα προς εκμετάλλευση παρείχε σταθερό εισόδημα αλλά και διασφάλιση των αμερικανικών αποταμιεύσεων, που είχαν γλιτώσει από τις τραπεζικές κρίσεις της Αμερικής και τις κρατικές πολιτικές της Ελλάδας. Σε αρκετές μάλιστα περιπτώσεις διέσωσε αποτυχημένους επαγγελματίες στην Ελλάδα παλιννοστώντες, οι οποίοι δεν μπορούσαν να κάνουν ένα νέο ξεκίνημα στην Αμερική (Saloutos, 1956, σελ. 75-79, 101). Το ενδιαφέρον στρεφόταν και εδώ στο κέντρο των πόλεων²⁴⁷ όπου ακίνητα και οικόπεδα προσφέρονταν για εμπορική χρήση λόγω της συγκέντρωσης των διοικητικών, εμπορικών και κοινωνικών δραστηριοτήτων, ήταν, όμως, εξίσου κατάλληλα για ιδιοκατοίκηση λόγω της ποιότητας των υποδομών και των συνθηκών υγιεινής.

Το αυξημένο ενδιαφέρον των ομογενών για τα οικόπεδα, την κατασκευή ή την αγορά έτοιμων καταστημάτων και κατοικιών συνέβαλε στην ανάπτυξη του κατασκευαστικού και κτηματομεσιτικού κλάδου στις μεγάλες πόλεις και ειδικά στο λεκανοπέδιο της Αττικής και στη Θεσσαλονίκη (Polyzos, ό.π., σελ. 213-214).²⁴⁸ Στο συγκεκριμένο κλάδο, ο οποίος βρισκόταν ήδη σε τροχιά ανάπτυξης στο Μεσοπόλεμο, δραστηριοποιήθηκαν μάλιστα αρκετοί παλιννοστώντες επιχειρηματίες. Το μεσιτικό γραφείο «Αμέρিকা»,

ο οποίος εξυπηρέτησε τον Κάρλο Λέβι/Levi (ό.π., σελ. 94) στα χωριά της Λουκανίας.

246. *Νεολόγος Πατρών*, 12/03/1928.

247. Βλ. στον Τύπο της Πάτρας διάσπαρτες πληροφορίες για επενδύσεις παλιννοστώντων στην Κάτω Πόλη, περιμετρικά του εμπορικού κέντρου της. *Νεολόγος Πατρών*, 14/01/1925, 26/11/1928.

248. *Νέα από την Ελλάδα*, 62, 3^{ος}/1931.

για παράδειγμα, στην Πάτρα των Ιωάννη Πετρόπουλου και Νικόλαου Ζαφειρόπουλου, μεταναστών επί μια δεκαπενταετία στην Αμερική, δεν αποτελούσε απλώς μια ακόμα συνεταιριστική επιχείρηση δύο Ελληνοαμερικανών αλλά και ένα γραφείο που στόχευε στην πολυπληθή πελατεία των ομογενών κεφαλαιούχων, οι οποίοι ενδιαφέρονταν να γίνουν εισοδηματίες.²⁴⁹ Στην πρωτεύουσα οι σχετικές επιχειρήσεις ήταν περισσότερες, όπως ευρύτερος ήταν και ο κύκλος των εργασιών τους. Οι αγγλόφωνες διαφημίσεις, οι επωνυμίες και τα αμερικανικά ονόματα των ιδιοκτητών πολλών αθηναϊκών γραφείων μαρτυρούν το επαγγελματικό ενδιαφέρον των ομογενών για τον επιχειρηματικό αυτό χώρο και φυσικά την ανταπόκριση που έβρισκαν στον κύκλο των Ελληνοαμερικανών. Γνωρίζοντας εξ ιδίων τις ανάγκες των νεοαφιχθέντων αλλά και όσων σχεδίαζαν να επαναπατριστούν, τα γραφεία αναλάμβαναν πλήθος εργασιών, όπως αγοραπωλησίες, μισθώσεις ακινήτων, εισπράξεις ενοικίων, δάνεια, οικοδομικές, φορολογικές και ασφαλιστικές εργασίες.²⁵⁰

Η υπερτίμηση των οικοπέδων και της οικοδομικής ύλης δεν αποθάρρυνε τους ενδιαφερόμενους επενδυτές ακινήτων. Ο υπό ανέγερση εξοχικός συνοικισμός της Νέας Κηφισιάς διαφημιζόταν συχνά στο περιοδικό της Τράπεζας Αθηνών ως ευκαιρία προς επένδυση των μεταναστευτικών κεφαλαίων,²⁵¹ όπως και κεντρικά διαμερίσματα της πόλης και αγροκτήματα της Αττικής. Η ίδια η Τράπεζα μάλιστα ανταποκρινόμενη στο επενδυτικό ενδιαφέρον των Ελληνοαμερικανών ανέλαβε το 1928 τη διεκπεραίωση των κτηματικών υποθέσεων τους μέσω ειδικής υπηρεσίας.²⁵² Καθώς πολλοί ενδιαφέρονταν να επενδύσουν στην πατρίδα, χωρίς ωστόσο να σχεδιάζουν άμεσα ή μόνιμα να εγκατασταθούν σε αυτή, οι Τράπεζες και τα κτηματικά γραφεία αναλάμβαναν μέσω των συγγενών τους ή και διά αλληλογραφίας να διαχειρίζονται τα περιουσιακά τους στοιχεία στην Ελλάδα. Το 1927 η κτηματική εταιρία «Ίκαρος» διαφήμιζε το «διά φωτογραφιών σύστημα αγοραπωλησιών» που, όπως ισχυριζόταν, πρώτη αυτή είχε εφαρμόσει για να εξυπηρετεί τους ομογενείς επενδυτές, οι οποίοι παρέμεναν στο εξωτερικό. Θέτοντας στη διάθεση των πελατών της φωτογραφίες σπιτιών, οικοπέδων και αγροκτημάτων, η εταιρία αναλάμβανε να τους βοηθήσει στην επιλογή της επένδυσης, την αποπληρωμή της μέσω δανείων και την εμπορική εκμετάλλευσή της.

Ο τραπεζιτικός κλάδος αντίθετα δεν προσέλκυσε τους Ελληνοαμερικανούς κεφαλαιούχους στην Ελλάδα, αν και η παλιννόστησή τους συνέπεσε με την ελληνική «τραπεζομανία», που παρατηρήθηκε μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (Χατζηιωσήφ, 2002, σελ. 12). Η έλλειψη μεγάλων κεφαλαίων, πανεπιστημιακής μόρφωσης, εξειδικευμένων γνώσεων, καθώς και της ανάλογης πείρας που απαιτούσε η δραστηριοποίηση σε ένα χώρο, ο οποίος θεωρούνταν ούτως ή άλλως ιδιαίτερος, εξηγούν σε κάποιο βαθμό

249. *Νεολόγος Πατρών*, 19/02/1928.

250. *Ο Ξενητευμένος*, 18/04/1935, 6/07/1935, 13/07/1935, 3/08/1935, 5/10/1935.

251. *Νέα από την Ελλάδα*, 19, 8^{ος}/1927, σελ. 556. *Ο Ξενητευμένος*, 9/05/1935.

252. *Νέα από την Ελλάδα*, 23, 12^{ος}/1927· αρ. 35, 12^{ος}/1928.

την απουσία ιδιωτικών πιστωτικών οργανισμών υπό τη διεύθυνση Ελληνοαμερικανών.²⁵³ Αν και υπήρξαν προτάσεις για συνεταιρισμό των κεφαλαίων των παλιννοστούντων της επαρχίας και διάθεσής τους στην τοπική ανάπτυξη μέσω της σύμπληξης κάποιας μικρής πιστωτικής εταιρίας, οι υποσχέσεις για υψηλή αποδοτικότητα μιας τέτοιας κίνησης δεν φαίνεται να τους δέλεασαν.²⁵⁴ Το όποιο ενδιαφέρον για τον κλάδο περιορίστηκε στην εμπλοκή ορισμένων ομογενών σε χρηματοιστηριακές επιχειρήσεις στην περιοχή της πρωτεύουσας.²⁵⁵

1.4 Βιοτεχνία – Βιομηχανία

Καλύτερες προοπτικές έδειχνε να έχει ο βιομηχανικός κλάδος στο λεκανοπέδιο της Αθήνας. Κεφάλαια, εμπειρία και τεχνογνωσία έβρισκαν ευκαιρίες αξιοποίησης στην πρωτεύουσα με τη σαφώς μεγαλύτερη καταναλωτική αγορά, την αυξημένη προσφορά μισθωτής εργασίας και τη δεκτικότητα στις καινοτομίες. Μέσα στις έκτακτες συνθήκες που δημιουργούσε η ανάγκη αποκατάστασης των προσφύγων τη δεκαετία του 1920, ο μεταποιητικός τομέας και ιδιαίτερα οι μικρές βιοτεχνικές μονάδες με τους υψηλούς δείκτες ανάπτυξης φαίνεται ότι δέλεασαν αρκετούς ομογενείς κεφαλαιούχους (Αγριαντώνη, 2002, σελ. 274-277). Αν και δεν υπάρχουν ποσοτικά στοιχεία που να αποτυπώνουν το βαθμό εμπλοκής των Ελληνοαμερικανών στο συγκεκριμένο κλάδο, οι επιχειρήσεις τους καθίσταντο ορατές στο Μεσοπόλεμο μέσα από τις διαφημίσεις και τις συχνές παρεμβάσεις των ιδιοκτητών τους στα περιοδικά που απευθύνονταν στην κοινότητά τους.²⁵⁶ Η ελληνοαμερικανική αθηναϊκή εταιρία «Τιτάν», για παράδειγμα, φέρεται να τροφοδοτεί όλη την Ελλάδα με λινά υποδήματα και να εκτοπίζει σταδιακά τα ομοειδή ρωσικά που είχαν παλαιότερα υψηλή ζήτηση.²⁵⁷ Ο ομογενής από τη Ζελέχοβα Ολυμπίας διατηρούσε εργοστάσιο κλιών στον Πειραιά,²⁵⁸ ενώ στο Μοσχάτο λειτουργούσαν με επιτυχία τουλάχιστον δύο ελληνοαμερικανικές επιχειρήσεις: η βιομηχανία καρφίτσων και ξυλόπροκων των Κακλέα & Πούλου και το εργοστάσιο κατασκευής αλουμινίων των Αθανασιάδη & Σία. Η δεύτερη λειτουργούσε ως ανώνυμη εταιρία, διαχειριζόταν

253. Και οι Ιταλοί παλιννοστούντες επέδειξαν την ίδια απροθυμία να συνεταιρισθούν και να δημιουργήσουν ιδιωτικά πιστωτικά ιδρύματα τα οποία θα καταπολεμούσαν την τοκογλυφία που συνέχιζε να ανθεί στις κοινότητές τους. Οι κρατικές έρευνες απέδιδαν αυτή την απροθυμία στο ιδιαίτερα ανεπτυγμένο ατομικιστικό «ήθος των Νοτίων» (Cinèl, ό.π., σελ. 162-163). Στη Γιουγκοσλαβία, με πρωτοβουλία των παλιννοστούντων, ιδρύθηκε τράπεζα η οποία με έδρα το Σπλιτ απέβλεπε στην προσέλκυση των αμερικανικών κεφαλαίων και στην επένδυσή τους σε τουριστικές επιχειρήσεις στις Κροατικές ακτές (Brunnbauer, ό.π., σελ. 125). Βλ. ερμηνείες της αδιαφορίας των Ελληνοαμερικανών για τον κλάδο από τραπεζικά στελέχη: *Ο Ξενητευμένος*, 29/06/1935.

254. *Ο Σπαρτιάτης*, 19/12/1925.

255. *Ο Ξενητευμένος*, 20/07/1935.

256. *Νέα από την Ελλάδα*, 18, 7^{ος}/1927

257. *Νεολόγος Πατρών*, 16/05/1923.

258. *Νέος Ορίζων Ανδρίτσαινας*, 3/06/1928.

κεφάλαια και πιστώσεις 6.000.000 δραχμών περίπου, διέθετε εξοπλισμό 100 μηχανημάτων και απασχολούσε πάνω από 120 εξειδικευμένους εργάτες. Σύμφωνα με διαφήμισή της, συγκέντρωνε το 70% της ομοειδούς ελληνικής παραγωγής και συναγωνιζόταν τις αντίστοιχες ευρωπαϊκές στη μεσογειακή αγορά.²⁵⁹

Από τις μακροβιότερες και πλέον πετυχημένες επιχειρήσεις υπήρξε η βιομηχανία παστεριωμένου γάλατος *E.B.G.A.* των έξι αδελφών Σουραπά από τα Βέρβενα Αρκαδίας. Η οικογενειακή επιχείρηση στήθηκε το 1934 στο Βοτανικό, σε μια περιοχή που έσφυζε από βουστάσια, από τα κεφάλαια των επαναπατρισθέντων αδελφών που είχαν εργαστεί για δεκαετίες στο Σικάγο και τη συνδρομή όσων οικογενειακών μελών είχαν παραμείνει στην Ελλάδα. Το εργοστάσιο αποτελούσε πρότυπο για την εποχή λόγω των μοντέρνων εγκαταστάσεών του, της αμερικανικής τεχνογνωσίας στην παστερίωση του γάλατος και των διαχειριστικών ικανοτήτων των ιδιοκτητών (*Saloutos*, 1956, σελ. 90-91).²⁶⁰

Ενδιαφέρον για μικρές βιοτεχνικές μονάδες εκδηλώθηκε και στην επαρχία. Στο Άργος η τοπική παράδοση της κλωστοϋφαντουργίας προσέλκυσε επιχειρηματικά τον παλινοστούντα Ιωάννη Λαλουκιώτη, ο οποίος ξεκίνησε δίνοντας δουλειά στο σπίτι σε υφάντρες της περιοχής και αμείβοντάς τις με το κομμάτι. Στο Μεσοπόλεμο η επιχείρηση εγκαταστάθηκε σε κτήριο και εκμηχανίστηκε με αργαλειούς οι οποίοι κινούνταν με ντιζελομηχανή (*Κουμαδωράκης*, 2010, σελ. 175). Κάποιοι ομογενείς επένδυσαν και στη βιομηχανία ηλεκτρισμού ιδρύοντας μικρές μονάδες ηλεκτροπαραγωγής στους τόπους καταγωγής τους, οι οποίες εξυπηρετούσαν τις ανάγκες κίνησης και παραγωγής των ιδιόκτητων μεταποιητικών μονάδων και την περιορισμένη ακόμα τοπική ζήτηση για ηλεκτροφωτισμό.²⁶¹ Στο Γύθειο το εργοστάσιο παραγωγής ρεύματος των Ελληνοαμερικανικών αφών Κόκκαλη ηλεκτροφώτισε την πόλη, ενώ στη Βυτίνα η εταιρία που ίδρυσαν τρεις ομογενείς με κεφάλαιο 1.000.000 δραχμών περιλάμβανε εργοστάσιο ηλεκτροφωτισμού, αλευρόμυλο και ξυλουργείο.²⁶² Στο Ξηροκάμπι το ατμοκίνητο ελαιοτριβείο του μετανάστη Σολωμού εξοπλίστηκε με ηλεκτρογεννήτρια η οποία εξυπρέτησε και τον ηλεκτρικό φωτισμό του σπιτιού του.²⁶³ Τα σχέδια λειτουργίας ηλεκτρικών μονάδων φαίνεται ότι ήταν πολύ περισσότερα από τα έργα που τελικά υλοποιήθηκαν στο Μεσοπόλεμο καθώς η επαρχιακή ζήτηση για οικιακή και βιομηχανική ηλεκτρική κατανάλωση ήταν ακόμα εξαιρετικά χαμηλή (*Marshall*, ό.π., σελ. 169). Πάντως οι επαρχιακές αυτές μονάδες με τις ομολογουμένως περιορισμένες δυνατότητές τους –σε σύγκριση πάντα με εκείνες των ηλεκτρικών εταιριών των πόλεων– συνέβαλαν στη γνωριμία των τοπικών κοινοτήτων με τη νέα τεχνολογία κατά το Μεσοπόλεμο (*Βαξεβάνογλου*, 1996).

259. *Ο Ξενητευμένος*, 20/07/1935, 23/11/1935.

260. *Ο Ξενητευμένος*, 15/06/1935, 9/11/1935· βλ. το σάιτ της επιχείρησης: <http://www.evga.net/>

261. Βλ. ανάλογο επενδυτικό ενδιαφέρον των παλινοστούντων από την αμερικανική ήπειρο στην Ισπανική Γαλικία (*Νúñez*, 2005).

262. *Νέα από την Ελλάδα*, 16, 5^ο/1927· 21, 10^ο/1927. *Ο Σπαρτιάτης*, 21/01/1927.

263. *Φάρις*, 31, 3^ο/2002, σελ. 5.

1.5 Ψυχαγωγία – Τουρισμός

Οι μετανάστες είχαν επιδείξει ιδιαίτερο ενδιαφέρον από πολύ νωρίς για το χώρο της ψυχαγωγίας. Μαρτυρίες αναφέρουν ότι υπήρξαν από τους πρώτους οι οποίοι μετέφεραν και δώρισαν μηχανήματα βωβού κινηματογράφου στην ελληνική επαρχία στις αρχές του αιώνα δίνοντας τη δυνατότητα στους συγχωριανούς τους να έρθουν σε επαφή με μια τεχνολογία η οποία μόλις είχε αρχίσει να μπαίνει στα μεγαλοαστικά σπίτια (Λακίδου, 2009, σελ. 262· Παρασκευόπουλος, 1896, σελ. 35-36). Ενδιαφέρθηκαν για την επαγγελματική επένδυση στις κινηματογραφικές επιχειρήσεις στο Μεσοπόλεμο, περίοδο εξάπλωσης των αιθουσών, των εταιριών παραγωγής, εισαγωγής και εκμετάλλευσης ταινιών, μηχανών προβολής και συναφών εξαρτημάτων (Δελβερούδη, 2003, σελ. 367-377· Θεοδοσίου, 2000, σελ. 43-82).²⁶⁴ Οι Ελληνοαμερικανοί πρωτοστάτησαν στη μεταφορά από την Αμερική των νέων κινηματογραφικών προτύπων στην αρχιτεκτονική των χώρων του θεάματος και στην προβολή ταινιών, όπως καταδεικνύει η περίπτωση του Αλκιβιάδη Τριανταφύλλου, ιδιοκτήτη του κινηματογράφου «Πάνθεον» στην Πανεπιστημίου, δραστήριου επιχειρηματία και εισηγητή πολλών καινοτομιών στο χώρο, πιθανότατα επηρεασμένου από τις αντίστοιχες πρωτοβουλίες των αδελφών Σκούρα στο Σαιντ Λούις.²⁶⁵ Οι διαφημίσεις των κτηματικών γραφείων σε ομογενειακά περιοδικά της δεκαετίας του 1920 αντικατοπτρίζουν το ελληνοαμερικανικό επενδυτικό ενδιαφέρον για τα θέατρα και τους κινηματογράφους στην επαρχία και στην αθηναϊκή αγορά.²⁶⁶ Ειδικά στις αθηναϊκές συνοικίες το σχετικά προσιτό από τις λαϊκές τάξεις κινηματογραφικό θέαμα παρουσίαζε τεράστια ζήτηση μετά την άφιξη των προσφύγων. Καθώς οι περισσότερες κινηματογραφικές αίθουσες ήταν θερινές ή πολλαπλών χρήσεων, άρα μικρών επενδυτικών απαιτήσεων (Δελβερούδη, 2003, σελ. 367), η ανταπόκριση των επιχειρηματιών δείχνει να είναι μεγάλη σε σημείο ώστε στα μέσα της δεκαετίας του 1930 ο κλάδος να θεωρείται σε μεγάλο βαθμό κορεσμένος.²⁶⁷ Γνωριμίες και μικρά σχετικά κεφάλαια ενθάρρυναν, επίσης, τη μάλλον ευκαιριακή εμπλοκή με τη διανομή στην ελληνική αγορά των αμερικανικών κινηματογραφικών ταινιών.²⁶⁸

Κάποιοι παλιννοστούντες επιχειρηματίες αποτόλμησαν, επίσης, να εκμοντερνίσουν ή και να εξαμερικανίσουν τα παραδοσιακά ζυθοπωλεία-οινοπωλεία εισάγοντας τη μόδα

264. Ο Θεοδοσίου (2000, σελ. 53-54, 62) αναφέρει τη λειτουργία τουλάχιστον 71 κινηματογράφων στην Ελλάδα το 1926, εκ των οποίων οι 13 λειτουργούσαν στην Αθήνα και οι 6 στον Πειραιά. Το 1935 είχαν αυξηθεί σε 150 και το 1939 σε 280 το ένα τρίτο των οποίων λειτουργούσε στην Αθήνα.

265. Ο Αλκιβιάδης Τριανταφύλλου εμφανίζεται σε διαφημίσεις της εποχής γενικής διευθυντής εταιρίας εισαγωγών των ταινιών της American Film Co Inc και των αμερικανικών μηχανών προβολής «Simplex». *Κινηματογραφικός Αστήρ*, 2/01/1927. Θεοδοσίου, ό.π., σελ. 44, 53.

266. *Νέα Από Την Ελλάδα*, 23, 12^{ος}/1927.

267. *Ο Ξενητευμένος*, 15/06/1935, 31/08/1935.

268. Το γραφείο διανομής «Κύρος Φιλμ», για παράδειγμα, του Σωτήρη Κύρου (Κύρου, 2001, σελ. 31) στη Θεσσαλονίκη λειτούργησε μόνο ενάμιση χρόνο και διαδέχτηκε την προηγούμενη αποτυχημένη επαγγελματική επένδυσή του στην αντιπροσωπεία της Φορντ.

των «αμερικανικών μπαρ», όπως εκείνο που φέρεται να λειτουργεί στην Καλαμάτα το 1926 αλλά και των «ψυχαγωγικών κέντρων» στα αστικά κέντρα, μεγάλων δηλαδή αιθουσών στο ισόγειο των ξενοδοχείων που ικανοποιούσαν τις νέες τάσεις της οικογενειακής διασκέδασης και των συνεστιάσεων των συλλόγων.²⁶⁹

Ο τουρισμός ήταν ένας κλάδος ο οποίος κέρδισε τους Ελληνοαμερικανούς επενδυτές, ειδικά εκείνους οι οποίοι διέθεταν σχετική εμπειρία από την Αμερική. Έχοντας βιώσει οι ίδιοι την ταξιδιωτική εμπειρία από τις επισκέψεις τους στην Ελλάδα και σε άλλες ευρωπαϊκές πόλεις παρακινήθηκαν από τα πρώτα τουριστικά βήματα της Ελλάδας και τις προοπτικές του κλάδου κατά το Μεσοπόλεμο και επένδυσαν τα κεφάλαιά τους σε ξενοδοχειακές μονάδες στην Αθήνα, καθώς επίσης σε χάνια και πανδοχεία σε μικρότερες πόλεις και σε ορεινές τοποθεσίες όλης της Ελλάδας. Ειδικά στην πρωτεύουσα πολλοί Ελληνοαμερικανοί δραστηριοποιήθηκαν ως διευθυντές ξενοδοχειακών μονάδων προτού στραφούν, συνήθως με συνεταιρικά σχήματα, στην ανέγερση ιδιόκτητων τουριστικών επιχειρήσεων. Τέτοια ήταν η περίπτωση του Κωνσταντίνου Μπράουν/Ευγενόπουλου, πρώην δημοδιδάσκालου από τα Μαζέικα Αχαΐας, με πείρα στη διοίκηση των ξενοδοχειακών επιχειρήσεων στον Καναδά (Πανόπουλος, 1947, σελ. 50-52).²⁷⁰ Προτού αποκτήσει το δικό του ξενοδοχείο στο κέντρο της Αθήνας, τη «Νέα Αγγλία», ο Μπράουν είχε αναλάβει τη διεύθυνση του κοσμικού «Ακταίων» στο Νέο Φάληρο. Το «Lux», το «Αλάσκα» και το «Ακροπόλ Παλάς» στη λεωφόρο Πατησίων, το «Veto» στη Λυκούργου του Σταύρου Παναγόπουλου, το «Εξέλσιον» στην πλατεία Ομονοίας, η «Νέα Αγγλία» είναι ορισμένα μόνο από τα ονόματα ξενοδοχείων στα οποία εμφανίζονται αναμειγμένοι Ελληνοαμερικανοί επιχειρηματίες στο Μεσοπόλεμο (Αρβανίτη-Μιχαλοπούλου, 2013, σελ. 25).²⁷¹ Στον Πειραιά, επίσης, το ξενοδοχείο «Σικάγο» ανήκε στον Μακεδόνα ομογενή Καραμανίδη, ο οποίος δραστηριοποιούνταν παράλληλα σε πρακτορικές εργασίες στη Νέα Υόρκη.²⁷²

Σύμφωνα με μελέτες, το 28% των ξενοδοχειακών εγκαταστάσεων της χώρας στη δεκαετία του 1930 συγκεντρωνόταν στην Πελοπόννησο, τόπο καταγωγής πολλών Ελληνοαμερικανών και μάλιστα σε περιοχές, όπως τα Καλάβρυτα, η Ανδρίτσεια, η Καλαμάτα, η Τρίπολη [Dritsas, 1998, σελ. 11, 21 (πίν. 2)]. Τη δραστηριοποίηση πολλών μεταναστών στο χώρο επιβεβαιώνουν και οι ξένοι περιηγητές, οι οποίοι ταξίδευσαν στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου και εξυπηρετήθηκαν στις επιχειρήσεις τους (Kitto, ό.π., σελ. 30-32· Μίλλερ/Miller, ό.π., σελ. 63-64). Πολλές από αυτές ήταν φιλόδοξες και πολυδάπανες επενδύσεις, οι οποίες συνέβαλαν στη δημιουργία της ξενοδοχειακής υποδομής της χώρας, χωρίς ωστόσο να είναι εύκολα ανταποδοτικές. Τα ξενοδοχεία τους, τα οποία παρακολουθούσαν τις διεθνείς τάσεις ως προς τα μεγέθη, τις ανέσεις, τις παροχές και τις

269. *Σημαία Καλαμών*, 28/05/1926· Μπρεδήμας, 2007, σελ. 198.

270. *Ο Ξενητευμένος*, 14/09/1935.

271. *Ο Ξενητευμένος*, 15/06/1935, 22/06/1935 20/07/1935, 3/08/1935, 14/09/1935.

272. *Ατλαντίς*, 1/03/1931.

υποδομές, απορρόφησαν κεφάλαια ζωής, σε πολλές περιπτώσεις και τραπεζικά δάνεια για να ολοκληρωθούν. Χτισμένα στα τέλη της δεκαετίας του 1920, το «Μέγαρον των αφών Ρέτσου» (Παπαντωνόπουλος, 1991β, σελ. 153), το «Καινούριον Παλλάς» και το «Ανακτορικόν» του Αγγελή Γρίτση στην Τρίπολη (Ζαχαρόπουλος, 2006, σελ. 130), η «Μεγάλη Βρετανία» του Ιωάννη Λίβα και ο «Λευκός Οίκος» του Αλέκου Ξανθάκη στην Καλαμάτα²⁷³ αποτέλεσαν αντικείμενο μίμησης και για δεκαετίες τοπόσημα στην πόλη τους. Κάποια άλλαξαν χρήση προκειμένου να επιβιώσουν, άλλα κλυδωνίστηκαν από την οικονομική ύφεση και τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ενώ τα περισσότερα λόγω της πολυτέλειάς τους επιτάχθηκαν από τις δυνάμεις της ξένης κατοχής (Αρβανίτη-Μιχαλοπούλου, 2013, σελ. 52-53).

Το επενδυτικό ενδιαφέρον των Ελληνοαμερικανών προσέκλυσαν, επίσης, τα ορεινά θέρετρα στον τόπο καταγωγής τους, τα οποία απευθύνονταν κατά βάση σε Έλληνες εκδρομείς. Ανακαινισμένα πανδοχεία, νεόδμητα ξενοδοχεία, εξοχικά κέντρα και πολυχώριο διασκέδασης, όπως στο Καρπενήσι, το Σαραντάπηχο Κορινθίας, την Καστανιά Ναυπακτίας και το Κεφαλόβρυσσο Τριχωνίας διέθεταν ανέσεις πρωτόγνωρες για τα ελληνικά δεδομένα και τεχνικές προδιαγραφές δυσανάλογες με τις δυνατότητες της περιοχής.²⁷⁴ Μαρτυρούσαν την άγνοια των περισσοτέρων Ελληνοαμερικανών για τις συνθήκες της ελληνικής επαρχίας και τις ανάγκες της ελληνικής αγοράς, ταυτόχρονα, όμως, και το όραμά τους για την πρόοδο της ιδιαίτερης πατρίδας τους.

Η άφιξη των τουριστών και τα ταξίδια των Ελληνοαμερικανών στην πατρίδα το Μεσοπόλεμο ενθάρρυναν, επίσης, αρκετούς να επενδύσουν στα γραφεία ταξιδίων. Η ανώνυμη εταιρία «ΦΑΡΟΣ» με παραρτήματα σε μεγάλες ελληνικές πόλεις διοικούταν από τον παλιννοστούντα Κ. Τσιτουρή, ενώ το «Παγκόσμιον» στην Ομόνοια από τον Β. Πανόπουλο.²⁷⁵ Ελληνοαμερικανικές επιχειρήσεις λειτούργησαν σε μεγάλα λιμάνια, όπως στη Θεσσαλονίκη το Πρακτορείο Ταξιδίων «Αμέρικα» και στα Χανιά το «Πρακτορείο Μεταναστεύσεων και Διεκπεραιώσεως υποθέσεων κληρονομικών αποζημιώσεων Αμερικής-Εξωτερικού» του Ν. Μαρινάκη. Η «αμερικανική» εμπειρία των ιδιοκτητών κέρδιζε την εμπιστοσύνη των ενδιαφερόμενων ταξιδιωτών ενώ οι δικτυώσεις τους στους ελληνοαμερικανικούς συλλόγους εξασφάλιζαν ένα σταθερό δίκτυο πελατών (Παπαδουλάκη, 2011, σελ. 267-268).

273. Βλ. δάνειο του ομογενούς Ιωάννη Λίβα από την Ε.Τ.Ε Καλαμάτας για την ανέγερση του ξενοδοχείου της «Μεγάλης Βρετανίας». Φάκελος 003, Αρχείο Οικογενειών Μουτεβέλη-Λίβα (1918-2010), ΓΑΚ Μεσσηνίας-Μπρεδήμας, 2007, σελ. 198.

274. *Ο Ξενητευμένος*, 14/02/1935 και 21/02/1935· *Νεολόγος Πατρών*, 3/10/1927, 6/12/1928.

275. *Ο Ξενητευμένος*, 21/09/1935, 14/02/1935.

2. Το «αμερικανικό» σύστημα εργασίας των παλιννοστώντων

2.1 Υλικο-τεχνικός εξοπλισμός

Οι Ελληνοαμερικανοί επιχειρηματίες αποτέλεσαν κανάλια μεταφοράς της τεχνολογίας από τη Δύση ανεξάρτητα από την επιτυχία ή όχι των επιχειρηματικών τους σχεδίων. Εκτεθειμένοι στην τεχνολογία από τη διαβίωση και την εργασία στο αμερικανικό περιβάλλον, διαθέτοντας αρκετοί από αυτούς κεφάλαια για να χρηματοδοτήσουν την εισαγωγή της, επένδυσαν σε μικρομεσαίες επιχειρήσεις και σε τομείς που γνώριζαν καλά από την επαγγελματική προϋπηρεσία τους στις Ηνωμένες Πολιτείες, όπως στο εμπόριο καταναλωτικών προϊόντων και την παροχή υπηρεσιών που κάλυπταν τις νέες ανάγκες των κατοίκων των πόλεων (καθαριότητα, μεταφορές, ψυχαγωγία). Τα καταστήματά τους διέθεταν προχωρημένες για τα ελληνικά δεδομένα υλικοτεχνικές υποδομές, οι οποίες υπόσχονταν την παροχή εξειδικευμένων και αξιόπιστων υπηρεσιών στον πελάτη, όπως ευχάριστο περιβάλλον, ταχύτητα στην εξυπηρέτηση, υπευθυνότητα και ποιότητα στο αποτέλεσμα.

Ο θαυμασμός των Ελληνοαμερικανών για τη βιομηχανική πρόοδο της Αμερικής αποτυπωνόταν στο ενδιαφέρον πολλών να εκμηχανίσουν την εργασία τους με μέσα τελευταίας τεχνολογίας. Η συγκεκριμένη επένδυση ερχόταν σε αντίθεση με τη γενική απροθυμία των υπόλοιπων ιδιοκτητών μικρομεσαίων μονάδων να αυξήσουν την παραγωγή τους και να βελτιώσουν την ποιότητά της με τη χρήση μηχανής.²⁷⁶ Το βαφείο-κηλιδοκαθαριστήριο του Σωκράτη Λιακόπουλου στην Πάτρα, για παράδειγμα, διέθετε υπερσύγχρονο μηχάνημα ατμού και εγγυόταν τη δυνατότητά του να σιδερώνει ημερησίως έως σαράντα ενδυμασίες χωρίς τη φθορά που επέφερε το παραδοσιακό σίδερο.²⁷⁷ Την αξία του στεγνού καθαρίσματος των ενδυμάτων χάρη στον ειδικό εξοπλισμό της επιχείρησης και την τεχνογνωσία των υπαλλήλων της εξηγούσε με αναλυτική διαφήμιση το καθαριστήριο του Κώστα Λεωνίδου στην Πατησίων.²⁷⁸ Μηχανήματα και μεθόδους που ανταγωνίζονταν αντίστοιχες επιχειρήσεις της Αμερικής διαφήμιζαν και τα «αμερικανικά φωτογραφεία». Οι ιδιοκτήτες τους επιχειρούσαν να πείσουν για το «φιλοπρόοδο και νεωτεριστικό πνεύμα» τους με τις πρωτότυπες εγκαταστάσεις φωτισμού και την εφαρμογή των τελευταίων εξελίξεων στη φωτογραφική τέχνη όπως οι ίδιοι τις είχαν παρακολουθήσει στην Αμερική.²⁷⁹

276. Στοιχεία όπως οι βιομηχανικές απογραφές του Μεσοπολέμου και το ποσοστό κατανάλωσης ηλεκτρικού ρεύματος καταδεικνύουν την τεχνολογική υστέρηση των ελληνικών μικροεπιχειρήσεων η ανταγωνιστικότητα των οποίων επιτυγχανόταν με την εντατικοποίηση της εργασίας (Αγριαντώνη, 2002, σελ. 277· Ποταμιάνος, 2015, σελ. 97-98· Φουντανόπουλος, 1999, σελ. 302-303).

277. *Νεολόγος Πατρών*, 12/08/1922.

278. *Ο Ξενητευμένος*, 29/06/1935.

279. Βλ. το αμερικανικό φωτογραφείο «ΦΩΣ» του Γ. Γεωργίου στην Πάτρα. *Νεολόγος Πατρών*, 3/11/1930.

Ιδιαίτερα δεκτικοί στη χρήση του ηλεκτρισμού οι Ελληνοαμερικανοί μετέφεραν από την Αμερική ηλεκτροκίνητες μεταχειρισμένες μηχανές μικρής κλίμακας για να εξοπλίσουν μικροεπιχειρήσεις, όπως καφεκοπτεία και υποδηματοποιεία, εισήγαγαν, όμως, και καινούρια αμερικανικά μηχανήματα σε μεγαλύτερες εγκαταστάσεις, όπως στα παγοποιεία.²⁸⁰ Η νέα τεχνολογία φαίνεται ότι δελέασε κατεξοχήν επιχειρηματίες οι οποίοι στόχευαν στην παροχή υπηρεσιών πολυτελείας προς το αστικό κοινό των πόλεων. Οι πελάτες του «αμερικανικού κουρείου» Τσακανίκα στην Πάτρα μπορούσαν, για παράδειγμα, να απολαμβάνουν πρωτόγνωρες ανέσεις, όπως «ηλέκτρικ φέις μασάζ», «πλύσιμον δι' αφθόνου χλιαρού ύδατος επί του πολυτελούς νιπτήρος του οποίου η κρήνη ρέει πάντοτε θερμόν και ψυχρόν ύδωρ» και τέλος «στέγνωμα της κεφαλής διά του ειδικού ηλεκτρικού ανεμιστήρος».²⁸¹ Ελληνοαμερικανοί βιομήχανοι, όπως οι αφοί Σουραπά, αναζήτησαν στην Αμερική τον τεχνικό εξοπλισμό των βιομηχανικών μονάδων τους τον οποίο μάλιστα ανανέωναν με συνεχή ταξίδια τους.

Οι χώροι καταλύματος και εστίασης ήταν αναμφισβήτητα οι επιχειρήσεις στις οποίες κατεξοχήν εφαρμόστηκαν οι νέες τεχνολογικές εξελίξεις. Τα ξενοδοχεία των Ελληνοαμερικανών εντυπωσίαζαν όχι μόνο για τους πολυώρους και τις αίθουσες ψυχαγωγίας αλλά και για τις σύγχρονες εγκαταστάσεις τους. Πολλά επαρχιακά καταλύματα διέθεταν ηλεκτροδότηση από ιδιωτικές γεννήτριες, κεντρικά συστήματα υδροδότησης και θέρμανσης, μπάνια με τρεχούμενο θερμό και κρύο νερό, θειούχα λουτρά.²⁸² Διαθέτοντας μεγαλύτερα κεφάλαια και συναφή επαγγελματική εμπειρία, οι επιχειρηματίες του τουριστικού κλάδου εμφανίζονται όχι απλώς δεκτικοί στη νέα τεχνολογία αλλά και αποφασισμένοι να την εισαγάγουν με κάθε κόστος απευθείας από τα κράτη που εξειδικεύονταν στην παραγωγή της. «Εσωτερικά καμπινέ Αγγλίας», «θέρμανση γερμανικού συστήματος», «απολύμανση από Αμερικανούς ειδικούς» αποτελούσαν νεωτερισμούς πρωτόγνωρους για τα δεδομένα της Ελλάδας, οικείους όμως σε ανθρώπους οι οποίοι είχαν ζήσει στο ανεπτυγμένο τεχνολογικά περιβάλλον της Αμερικής και είχαν εργαστεί σε αμερικανικά ξενοδοχειακά συγκροτήματα.

Το δεύτερο ζαχαροπλαστείο του Ζωναρά που λειτούργησε στο ισόγειο του Μεγάρου του Μετοχικού Ταμείου Στρατού τον Αύγουστο του 1940 εντυπωσίασε την αθηναϊκή κοινωνία με τον πολυτελή εξοπλισμό και την αισθητική του. Ο επιχειρηματίας, ο οποίος είχε επενδύσει σε ένα ακριβό οίκημα προκειμένου να εκτοπίσει τους ανταγωνιστές του στην περιοχή, συνεργάστηκε με τους καλύτερους μάστορες και αρχιτέκτονες της εποχής για να φτιάξει το αριστοκρατικότερο κατάστημα εστίασης στην Αθήνα. Ο χώρος ήταν επενδυμένος με ξύλινες κατασκευές και έπιπλα από την εταιρία «Αθηναίος & Βαράγκης», στολισμένος με πολυελαίους, κρύσταλλα και καθρέπτες, ενώ τα προϊόντα σερβίρονταν σε ακριβά σερβίτσια εισαγόμενα από το εξωτερικό και λινά τραπεζομάντηλα που είχαν

280. *Νεολόγος Πατρών*, 25/08/1925, 4/03/1928· *Σημαία Καλαμών*, 3/09/1925.

281. *Νεολόγος Πατρών*, 13/04/1929, 20/05/1929.

282. Βλ. ξενοδοχείο ύπνου, ο «Ηλιος», στο Κεφαλόβρυσο Τριχωνίας. *Νεολόγος Πατρών*, 6/12/1928.

ετοιμάσει δεξιοτέχνες κεντήστρες της Αθήνας. Η επιχείρηση αποτέλεσε γρήγορα προσφιλές στέκι της πολιτικής, καλλιτεχνικής και κοσμικής Αθήνας γνωρίζοντας μεγάλες δόξες μεταπολεμικά.²⁸³

Μικροκαταστηματάρχες της επαρχίας επιχειρούσαν και αυτοί να εντυπωσιάσουν τους πελάτες τους με τα εργαλεία, τα έπιπλα και τις συσκευές που έφερναν από την Αμερική και που προέρχονταν συνήθως από τη διάλυση των μεταναστευτικών επιχειρήσεών τους. Ο «αμερικανικός» αυτός εξοπλισμός, αν και περιορισμένης έκτασης και οικονομικής αξίας, καθιστούσε ξεχωριστά τα καταστήματά τους. Προκαλούσε το θαυμασμό των πελατών με τις εξειδικευμένες χρήσεις και τις δυνατότητές του και επιδεικνυόταν ως απόδειξη της προσωπικής «αμερικανικής ιστορίας» των ιδιοκτητών. Ταυτόχρονα σηματοδοτούσε την ευμάρεια, το γούστο, την προοδευτικότητα και το άνοιγμα των οριζόντων τους. Ο Δημήτρης Σακελλίου «μη φεισθείς εξόδων» παρείχε στο ζυθοπωλείο του «Νέα Υόρκη» «όλην την αμερικανικήν πολυτέλειαν εις επίπλωσιν και σερβίτσια και υπηρεσίαν πρωτοφανή διά τας Πάτρας».²⁸⁴ Δεν ξέρουμε αν το «αμερικανικό γούστο» και η «αμερικανική πολυτέλεια» των παραπάνω διαφημίσεων συνίστατο στην εισαγόμενο επαγγελματικό εξοπλισμό της επιχείρησης ή απλώς στη διάθεση χρημάτων για την εξασφάλιση όλων αυτών των αντικειμένων, τα οποία στην Αμερική κρίνονταν απαραίτητα όχι απλώς για να λειτουργήσει μία αντίστοιχη επιχείρηση αλλά και για να προσελκύσει μια πελατεία με μεγαλύτερες απαιτήσεις, πάντως η ιδιαίτερη προβολή τους συνιστούσε μια αλλαγή νοοτροπίας. Ακόμα και μεμονωμένα αντικείμενα, όπως η αμερικανικής κατασκευής πολυθρόνα ενός κουρέα, η οποία είχε συνήθως μικτή χρήση,²⁸⁵ ή το ραδιόφωνο με το οποίο ψυχαγωγούνταν οι πελάτες στο ζαχαροπλαστείο του παλιννοστούντος στη Ζαχάρω Ηλείας²⁸⁶ τοποθετούνταν σε περίοπτες θέσεις και αποτελούσαν την «ατραξιόν» της επιχείρησης. Ως «έν άλμα επί τα πρόσσω» προβαλλόταν στη σχετική διαφήμιση του 1907 το «Αμερικανικόν Κομμωτήριον “Τα Ολύμπια”» στον Πύργο. «Τελείως πλουτισθέν με νέαν επίπλωσιν Αμερικανικήν, με συλλογήν εργαλείων και ειδικών μηχανών Αμερικανικών διά την κόμμωσιν», το κομμωτήριο μαζί με άλλους νεωτερισμούς, διεκδικούσε την αναγνώρισή του ως της πλέον πρωτότυπης επιχείρησης στην περιοχή.²⁸⁷

283. Συνέντευξη της κόρης του Ζωναρά, Αλίκης Αλεξανδράκη. *Καθημερινή*, 10/05/2016.

284. *Νεολόγος Πατρών*, 24/09/1921.

285. Βλ. διαφημίσεις πώλησης καρέκλας κουρέιου αμερικανικής κατασκευής, κατάλληλης και για οδοντιατρεία. *Νεολόγος Πατρών*, 21/10/1923· *Σημεία Καλαμών*, 18/08/1926.

286. *Νέος Ορίζων Ανδρίτσαινας*, 27/03/1938.

287. *Νέος Αιών Πατρών*, 19/02/1907.

2.2 Νέες επαγγελματικές αξίες – Νέα γούστα

Οι μετανάστες μετέφεραν από το εξωτερικό όχι μόνο την τέχνη και τα κεφάλαιά τους αλλά και επαγγελματικές συνήθειες πρωτόγνωρες ακόμα και για τους επιχειρηματίες των αστικών κέντρων. Ο φοιτητής του Ανδρεάδη που μελετούσε τη μετανάστευση από την Αχαΐα περιέγραφε εντυπωσιασμένος «την τάξιν, την μεθοδικήν και ταχείαν εργασίαν και την άνεσιν του πελάτου» που επικρατούσε στα στιλβωτήρια υποδημάτων της Πάτρας και στα υπόλοιπα καταστήματα ιδιοκτησίας μεταναστών. Για τον ίδιο μελετητή,

*«άξιον τονισμού είναι και το πνεύμα πειθαρχίας όπερ εμπνέουσιν οι κατα-
σηματάρχαι μετανάσται εις τους υπαλλήλους και υπηρέτας αυτών μετά
τοιαύτης ευκολίας ώστε να προκαλήται η απορία των εντοπίων»*

(Δογάνης, 1917, σελ. 72).

Η μεθοδική οργάνωση της εργασίας, η ευταξία του χώρου με την «αμερικανικότατην διαρρύθμισιν» των αγαθών,²⁸⁸ η υπακοή των υπαλλήλων, η ταχεία εξυπηρέτηση και η παροχή ανέσεων προς τους πελάτες αποτελούσαν πρακτικές φερμένες από την Αμερική και εντάσσονταν στις διανοητικές μεταβολές των μεταναστών οι οποίοι είχαν εργαστεί σ' ένα προηγμένο οικονομικά και τεχνολογικά δυτικό περιβάλλον. Η διαπίστωση ότι οι παλιννοστούντες «έθεσαν τάξιν εις τας εργασίας των», απέκτησαν αγάπη προς την καθαριότητα και δημιούργησαν απλά αλλά καλαίσθητα καταστήματα στην ελληνική επαρχία ήταν κοινή και από άλλους ερευνητές του φαινομένου (Παπαγιαννάκης, 1917, σελ. 238· Παπαγιάννης, 1917, σελ. 121).

Η υγιεινή του χώρου εργασίας τους και η παροχή ποιοτικών προϊόντων και υπηρεσιών αποτελούσαν, επίσης, στοιχεία που προέβαλλαν καινοτομώντας οι Ελληνοαμερικανοί επιχειρηματίες, όπως καταδεικνύουν οι επίμονες αναφορές τους στην τήρηση των κανόνων καθαριότητας, την εφαρμογή προστατευτικών για την υγεία των πελατών μέτρων και την υιοθέτηση νέων απολυμαντικών τεχνικών. Μυημένοι στα δυτικά πολιτισμικά πρότυπα όσον αφορά την προσωπική και δημόσια υγιεινή όχι μόνο από το συγχρωτισμό τους με την αμερικανική κοινωνία αλλά και από την εξοικείωσή τους με τους αυστηρούς υγειονομικούς κανόνες ως επιχειρηματίες, οι παλιννοστούντες γίνονταν φορείς των νέων αντιλήψεων στην Ελλάδα (Πολένης, 1945, σελ. 49-51). Τα καταστήματά τους προέβαλλαν με κάθε ευκαιρία τη συμμόρφωσή τους με τις επιταγές της δημόσιας υγείας, αντανακλώντας το αυξανόμενο ενδιαφέρον των ανθρώπων της πόλης για καθαριότητα και ευπρέπεια. Τα «αμερικανικά» ζαχαροπλαστεία, τα παντοπωλεία και τα εμπορικά ήταν αυτά που κατεξοχήν επιδίωκαν την «απαστράπτουσα καθαριότητα», εφαρμόζοντας καθημερινή και εξονυχιστική περιποίηση των εγκαταστάσεών τους, η οποία εντυπωσίαζε πελάτες και ανταγωνιστές (Γεωργακάς, ό.π., σελ. 129-130).

288. Βλ. διαφήμιση καταστήματος αποικιακών στην Πάτρα. *Νεολόγος Πατρών*, 15/07/1905.

Η καθαριότητα και η υγιεινή αποτελούσαν γι' αυτούς και αξίες προς πώληση, ιδιότητες δηλαδή που αποκτούσαν πέρα από χρηστική και διακριτική αξία, γι' αυτό και ήταν πολυδιαφημιζόμενες σε καταστήματα τα οποία παρείχαν υπηρεσίες προσωπικής φροντίδας, όπως τα κουρεία. Απολυμαντικές τεχνικές που εξασφάλιζαν την αποστείρωση των χεριών και των επαγγελματικών εργαλείων, παροχές προς τους πελάτες που περιλάμβαναν τη χρήση ατομικών προσοψίων και εργαλείων κομμωτικής καταδείκνυαν όχι απλώς την ιδιαίτερη μέριμνα των Ελληνοαμερικανών κομμωτών για την υγιεινή στο χώρο εργασίας και την ασφάλεια των πελατών τους αλλά και την πρόθεσή τους να επιδείξουν και να κεφαλοποιήσουν τις αμερικανικές τους εμπειρίες.²⁸⁹ Στον Πύργο το 1910 ο παλιννοστών κουρέας Γαλάνης Οικονόμου υποσχόταν την «εφαρμογή παντός συστήματος αντισηψίας και καθαριότητας, της βάσεως δηλαδή της κομμωτικής τέχνης ως αυτή εφαρμόζεται εν Αμερική».²⁹⁰ Το ανακαινισμένο και «αμερικανικώς τελειοποιημένο» επαρχιακό κουρείο του προβαλλόταν ως ένας χώρος όπου δοκιμάζονταν οι νέες αμερικανικές προδιαγραφές υγιεινής.

Αρκετοί μετανάστες, ειδικά όσοι προέρχονταν από το χώρο της αυτοαπασχόλησης, είχαν, επίσης, αναπτύξει μια επιχειρηματική αντίληψη, δεξιότητες που τους επέτρεπαν να αντιλαμβάνονται τις επιχειρηματικές ευκαιρίες στην ελληνική αγορά. Όπως σχολίαζε και ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος μεταπολεμικά (1955, σελ. 261), «[ο μετανάστης] βρίσκει πηγές εισοδημάτων εκεί όπου οι άλλοι δεν έβρισκαν τίποτε». Το επιχειρηματικό πνεύμα τους, δηλαδή, δεν περιοριζόταν στην πράξη της οικονομικής επένδυσης. Αποκτούσε επιπλέον μια κοινωνική διάσταση, η οποία είχε αντίκτυπο στους τρόπους με τους οποίους κινητοποιούσαν πόρους και στις στρατηγικές που εφαρμόζαν για την επιβίωση της επιχείρησής τους (Cassarino, 2014, σελ. 111). Το «Καλλιτεχνικόν Φωτογραφείον Παναγιώτου Φατσέα» στο Λειβάδι Κυθήρων χρωστούσε την επαγγελματική του επιτυχία στο Μεσοπόλεμο στην εκτέλεση παραγγελιών «απ' ευθείας παρα των εν Αμερική και Αυστραλία συμπολιτών» του. Η παραγωγή ενός μεγάλου αριθμού φωτογραφικών πορτραίτων σε έναν οικονομικά υποβαθμισμένο τόπο όπου η φωτογράφιση κόστιζε τρία με τέσσερα ημερομίσθια οφειλόταν στο ισχυρό μεταναστευτικό ρεύμα των Κυθηρίων και στην ανάγκη διατήρησης της επικοινωνίας με τις οικογένειές τους. Κάτοχος μίας από τις πρώτες φωτογραφικές μηχανές στο νησί, ο αυτοδίδακτος Φατσέας, ο οποίος παλιννόστησε στους Βαλκανικούς Πολέμους, αντιλήφθηκε αμέσως τη νέα καταναλωτική ανάγκη και φρόντισε να ανταποκριθεί σε αυτή συμπληρώνοντας συνεχώς τις τεχνικές γνώσεις του (Σταθάτος, 2008).

Οι μετανάστες καταλάβαιναν ότι νέα πολιτισμικά πρότυπα και πρακτικές «κοινωνικής διάκρισης» διαδίδονταν σε ευρύτερες ομάδες δημιουργώντας νέες καταναλωτικές ανάγκες τις οποίες έσπευδαν να ικανοποιήσουν. Η πολυτέλεια, για παράδειγμα, ταυτισμένη παλαιότερα αποκλειστικά με τη ζωή και την αισθητική των ανώτερων στρωμάτων

289. *Νεολόγος Πατρών*, 20/05/1929.

290. *Πατρίς Πύργου*, 5/05/1910.

των πόλεων προσφερόταν πλέον μέσω των Ελληνοαμερικανών και στους λαϊκότερους πελάτες των καταστημάτων της επαρχίας. Ειδικά στις μεταναστευτικές κοινότητες οι παλιννοστούντες έμποροι στόχευαν στις νέες καταναλωτικές δυνατότητες των οικογενειών οι οποίες είχαν ενισχυθεί οικονομικά από τα «αμερικανικά» εμπόσματα. Η διαφημιζόμενη «πολυτέλεια» των καταστημάτων τους συνίστατο συνήθως στην ποικιλία των παρεχόμενων προϊόντων, τις πρωτόγνωρες για τα τοπικά δεδομένα ανέσεις, καθώς και στην πιο επιμελημένη εμφάνιση του επαγγελματικού τους χώρου. Στολισμένες με το «αμερικανικό γούστο» των ιδιοκτητών τους οι επιχειρήσεις μιμούνταν ουσιαστικά τα λαϊκά εμπορικά καταστήματα, συνήθως εθνοτικού χαρακτήρα, στα οποία σύχναζαν οι μετανάστες στην Αμερική. Στη Μικρομάνη Μεσσηνίας, το 1919, παλιννοστών αναβάθμισε έναν «μπαξέ» σε «εξοχικό κέντρον πρώτης τάξεως, κατά το Αμερικανικόν σύστημα». Η αναμόρφωση του υπαίθριου χώρου ανέδειξε μια λειτουργική επιχείρηση η οποία συνδύαζε, σύμφωνα με τη σχετική διαφήμιση, μια διαφορετική αισθητική, ποιότητα και εξυπηρέτηση.²⁹¹ Κυρίως όμως ήταν η διάθεση μικροεπίπλων και νέων βιομηχανικών αγαθών στην υπηρεσία του κοινού, η οποία καθιστούσε πλέον την πολυτέλεια επιθυμητή και προσεγγίσιμη από τα λαϊκά στρώματα. Φωνόγραφοι και ραδιόφωνα, ταμειακές μηχανές, σερβίτσια, προθήκες και πολυθρόνες, συντριβάνια αρκούσαν για να αναβαθμίσουν στη λαϊκή φαντασία ένα λαϊκό κατάστημα στην κατηγορία των πολυτελών χώρων. Η σπανιότητα των αντικειμένων αυτών στην ελληνική επαρχία, οι αξιοπερίεργες χρήσεις τους ή οι μικροαπολαύσεις που παρείχαν και κυρίως η συμβολική αξία που αποκτούσαν μέσα από την ταύτισή τους με την προηγμένη Αμερική σηματοδοτούσαν την ευμάρεια και τη κοινωνική άνοδο όχι μόνο αυτών που τα κατείχαν αλλά και αυτών οι οποίοι μπορούσαν να κάνουν χρήση τους. Τα «αμερικανικά» καταστήματα ενίσχυαν τις νέες καταναλωτικές ανάγκες των ανθρώπων της επαρχίας, μετέβαλλαν τα γούστα τους και ταυτόχρονα προσέφεραν οφέλη κοινωνικής διάκρισης και αναγνώρισης.

Το πρακτικό πνεύμα, η παρατηρητικότητα και η ικανότητα εξεύρεσης λύσεων που είχαν αναπτυχθεί από ανθρώπους με περιορισμένα επαγγελματικά εφόδια μέσα από τον αγώνα για επιβίωση στην αμερικανική αγορά εργασίας βρήκαν εφαρμογή στην ελληνική πραγματικότητα με ιδιαίτερη επιτυχία. Αρκετές κερδοφόρες μεταναστευτικές επιχειρήσεις στηρίζονταν σε απλές ιδέες, οι οποίες, ωστόσο, προϋπέθεταν την αποτελεσματική διαχείριση ποικίλων μικροεμποδίων για να ευδοκιμήσουν. Στο Καρπενήσι, το καφενείο που λειτουργούσε υπό τη διεύθυνση ενός Ελληνοαμερικανού τη δεκαετία του 1930 στα περίχωρα, σε ένα πρώην «σκουπιδότοπο», έγινε γρήγορα σημείο αναφοράς των κατοίκων.²⁹² Όπως περιέγραψε ο Kitto (1933, σελ. 28-29), ο κήπος του καταστήματος είχε διακοσμηθεί με ένα μικρό σιντριβάνι, το οποίο, αν και ασήμαντο κατά την κρίση του, εντυπωσίαζε τους πελάτες λόγω της μοναδικότητάς του στην περιοχή. Για τον ίδιο μεγαλύτερο ενδιαφέρον είχε η μπάντα από βλαχόφωνους γύφτους η οποία είχε αναλάβει να

291. *Σημεία Καλαμών*, 18/07/1921.

292. *Ο Ξενητευμένος*, 21/02/1935.

προσφέρει ψυχαγωγία δημιουργώντας εξαιρετικό κέφι. Επρόκειτο για μια προσωρινή λύση που είχε εξεύρει ο ιδιοκτήτης καθώς το ραδιόφωνο που είχε παραγγείλει, το μεγαλύτερο στα Βαλκάνια, όπως ο ίδιος καμάρωνε, δεν του είχε ακόμα αποσταλεί.

Η εξοικονόμηση χρήματος, ζητούμενο για τους πελάτες χαμηλών εισοδημάτων, αποκτούσε νέο περιεχόμενο στις ελληνοαμερικανικές επιχειρήσεις καθώς συνδυάζταν και με την εξοικονόμηση χρόνου. Το πολυδιαφημιζόμενο «αμερικανικό σύστημα εργασίας» προέβαλλε και διέδιδε στην ελληνική αγορά τη νέα αξία της ταχύτητας στην εκτέλεση μιας εργασίας, της συνέπειας και της ακρίβειας στην παράδοση ενός έργου (Saloutos, 1956, σελ. 124). Για τους Ελληνοαμερικανούς, οι οποίοι είχαν μυηθεί σε μια νέα πειθαρχία του χρόνου μέσα από τους εντατικούς ρυθμούς μισθωτής εργασίας και διαβίωσης στις αμερικανικές μεγαλουπόλεις, ο χρόνος λογιζόταν όλο και περισσότερο ως χρήμα, δηλαδή ως εμπορεύσιμο προϊόν. Αρκετές επιχειρήσεις τους αξιοποιούσαν πολλές από τις τεχνολογικές δυνατότητες της εποχής προκείμενου να απαλλάξουν τον πελάτη από άσκοπες και χρονοβόρες μετακινήσεις, υψηλές δαπάνες και μακροχρόνιες αναμονές. Οι νέου τύπου υπηρεσίες περιλάμβαναν αυτοματοποιημένη εργασία, η οποία υποσχόταν την επιτάχυνση της εξυπηρέτησης των κατοίκων της πόλης και ειδικά των εργαζόμενων ανδρών. Αυτή ήταν και η δέσμευση Ελληνοαμερικανού προς τους πελάτες του καθαριστηρίου του στην Πάτρα:

*«κάθε κύριος δύναται εισερχόμενος εις το άνω σιδηρωτήριο και παραμένων εις ειδικής προς τούτον αίθουσαν, να εξέρχεται με φρεσκαρισμένα τα ενδύματά του, αναμένων μόνον 10-15 λεπτά της ώρας».*²⁹³

Μπορεί οι μετανάστες στην πλειονότητά τους να μην πρωτοτυπούσαν στο είδος της επιχείρησης στην οποία αποφάσιζαν να επενδύσουν τους κόπους της «αμερικανικής» ζωής τους, ωστόσο διαφοροποιούνταν στις μεθόδους, τις τεχνικές και τις ιδέες που εφάρμοζαν. Ο επιγραφοποιός ο οποίος εργάστηκε στο Ξηροκάμπι Λακωνίας στα τέλη της δεκαετίας του 1930 θεωρούνταν πρωτοπόρος για την περιοχή και την εποχή στη δημιουργία γραμματοσειρών και χρωμάτων. Τις τεχνικές της σύνθεσης και της επεξεργασίας των χρωμάτων αναφέρεται ότι τις είχε μάθει σε χρωματοπωλείο του Γυθείου μετά την παλιννόστησή του, οπωσδήποτε, όμως, η μεταναστευτική του εμπειρία και πιθανότατα οι εικόνες που είχε από τις αμερικανικές διαφημίσεις θα πρέπει να διαμόρφωσαν το καλλιτεχνικό του ύφος.²⁹⁴ Ομοίως, η καλλιτεχνική ποιότητα της δουλειάς του φωτογράφου των Φιλιατρών, Πάνου Ηλιόπουλου, ξεπερνούσε κατά πολύ το επίπεδο ενός επαγγελματία φωτογράφου της επαρχίας. Πρώην τσοπάνης και αργότερα βιομηχανικός εργάτης, ο Ηλιόπουλος με τα μαθήματα φωτογραφίας και κινηματογράφου που

293. Νεολόγος Πατρών, 2/10/1930.

294. Γεωργίου Θ. Καλάνη, «Επιγραφές και επιγραφοποιί του παρελθόντος- Ο Γιώργης Δημ. Ορφανάκος», *Φάρις*, 61, 12^{ος}/2014, σελ. 9-12.

παρακολούθησε σε ώριμη ηλικία στο παράρτημα του New York Institute of Photography στο Σικάγο, τα σεμινάρια ζωγραφικής σε σχολή του Ντιτρόιτ, τις τακτικές επισκέψεις του στο τοπικό μουσείο και την παρατηρητικότητα του κατάφερε να διαμορφώσει ένα προσωπικό ύφος στη φωτογράφιση των συγχωριανών πελατών του (Ηλιόπουλος, 2006, σελ. 207-210). Ράφτες, υποδηματοποιοί και κομμωτές εμφανίζονταν, επίσης, εξοικειωμένοι με τεχνικές και στυλ, τα οποία έως τότε γνώριζαν όσοι συνάδελφοί τους είχαν θητεύσει σε ευρωπαϊκές πόλεις και εξυπηρετούσαν τους μεγαλοαστούς της πρωτεύουσας. Μαρτυρίες, για παράδειγμα, σε άλλες μεταναστευτικές περιοχές της Ευρώπης αναφέρουν ότι οι «αμερικάνοι» ράφτες χρησιμοποιούσαν τις ίντσες ως μονάδα μέτρησης, καθώς και μοντέρνα συστήματα για το κόψιμο και τη ραφή του υφάσματος (Λέβι/Levi, ό.π., σελ. 140-141). Η επαγγελματική εμπειρία σε αντίστοιχες επιχειρήσεις ή βιομηχανίες της Αμερικής, οι εμπορικές γνώσεις, οι παραστάσεις που είχαν από τον τρόπο λειτουργίας της αμερικανικής αγοράς, η εξοικείωση με τις ανάγκες των αστικών στρωμάτων επέτρεπαν στους παλινοστούντες να αναπτύξουν ένα διαφορετικό τρόπο εργασίας, που αντανακλούνταν στην αναβαθμισμένη ποιότητα των προϊόντων και των υπηρεσιών τους.

Οι μετανάστες μετέφεραν συχνά στις αποσκευές τους φιγουρίνια μόδας για να συμβουλευούν τους πελάτες τους στα κομμωτήρια και τα ραφεία,²⁹⁵ εξειδικευμένα περιοδικά²⁹⁶ και εμπορικά βιβλία με οδηγίες προκειμένου αυτοί, οι συνεργάτες και οι υπάλληλοί τους να βελτιώνονται στην άσκηση της τέχνης και τη διαχείριση της επιχείρησής τους (Γεωργακάς, ό.π., σελ. 130). Ο ζήλος τους για τον εκσυγχρονισμό και την ανανέωση, η δεκτικότητα προς το καινούριο, η διάθεση για την αλλαγή, τον πειραματισμό και την καινοτομία οφείλονταν σε μεγάλο βαθμό και στους επαγγελματικούς τίτλους που κάποιοι από αυτούς είχαν αποκτήσει σε αμερικανικές σχολές (Saloutos, ό.π., σελ. 90- Σγούρος, 2006, σελ. 72). Όσοι διέθεταν κάποια πιστοποιημένη εξειδίκευση αντιλαμβάνονταν το πλεονέκτημα που διέθεταν έναντι των ανταγωνιστών τους και φρόντιζαν να το αξιοποιούν προβάλλοντάς το και προπαγανδίζοντας την αξία της επαγγελματικής εκπαίδευσης, της συνεχούς κατάρτισης και της παρακολούθησης των εμπορικών τάσεων. Οι νέες επαγγελματικές συνήθειες των Ελληνοαμερικανών εντυπωσίαζαν τους πελάτες και ενθάρρυναν ακόμα και τους ανταγωνιστές τους να τις ακολουθήσουν.²⁹⁷

295. Βλ. την περίπτωση του γουνοποίου που επέστρεψε από την Αμερική φέρνοντας «σωρείαν φιγουρινίων της τελευταίας μόδας» για την Πατραϊκή πελατεία του. *Νεολόγος Πατρών*, 10/09/1920.

296. Ο φωτογράφος Πάνος Ηλιόπουλος είχε φέρει από την Αμερική εκτός από φωτογραφικές μηχανές και έναν οδηγό φωτογραφικής τεχνικής, έκδοσης Gevaert, του 1927 (Κωνσταντίνου, 2006, σελ. 6).

297. Την επιτυχημένη πορεία του «Μινιόν» ζήλευσε ένας ανταγωνιστής ο οποίος αντέγραψε τη βιτρίνα, τα προϊόντα και τις μεθόδους του ιδρύοντας στα Χαυτεία το «Μπιζού» (Γεωργακάς, ό.π., σελ. 173-174).

2.3 Καταναλωτικές συνήθειες

Οι παλιννοστούντες επιχειρηματίες εισήγαγαν στην ελληνική αγορά καινούρια προϊόντα και εξοικείωσαν το αγοραστικό κοινό με νέες καταναλωτικές συνήθειες. Το «Αμερικανικό» ζαχαροπλαστείο Μιχαηλίδη στην Πάτρα διέθετε στους πελάτες του την «πρωτοφανή διά τας Πάτρας Αμερικανικήν φαρίναν του προς παρασκευήν κέικ». ²⁹⁸ Στη γαλακτοβιομηχανία των Αφών Σουραπά οφείλεται η διάδοση στους Έλληνες καταναλωτές του παστεριωμένου γάλατος και των τυποποιημένων γαλακτοκομικών προϊόντων, όπως του γιαουρτιού και της κρέμας γάλακτος σε κεσεδάκια και του βουτύρου σε πακέτο. Με τη βοήθεια ενός Αμερικανού μηχανικού που μετεκάλεσαν στην Ελλάδα από την επιχείρησή τους στο Σικάγο, οι Σουραπά εκπαίδευσαν το προσωπικό τους στην παστερίωση του γάλατος. Επρόκειτο για μια τεχνική γνωστή στην Ελλάδα μέχρι τότε, όμως, δύσκολα εφαρμόσιμη λόγω των τεράστιων κεφαλαίων και των τεχνικών δεξιοτήτων που απαιτούσε. Χάρη στην εταιρία η ελληνική αγορά και ιδιαίτερα οι λαϊκές τάξεις εξοικειώθηκαν, επίσης, με την κατανάλωσή του παγωτού, ενός προϊόντος ευαίσθητου και ελάχιστα έως τότε διαδεδομένου (Saloutos, 1956, σελ. 90-91). ²⁹⁹ Οι ευπορότεροι Αθηναίοι μπορούσαν πάντως να απολαμβάνουν στο κοσμικό «Ζόναρς» το χειροποίητο παγωτό «Σικάγο» και μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και την Coca Cola η οποία ερχόταν μέσα σε βρέλια κατευθείαν από την Αμερική. ³⁰⁰

Οι επιχειρήσεις έτοιμων ενδυμάτων και υποδημάτων που ιδρύθηκαν από παλιννοστούντες σε απομακρυσμένες επαρχιακές πόλεις ενίσχυσαν την τάση εγκατάλειψης της παραδοσιακής χειροποίητης ενδυμασίας, τη στροφή προς τα ρούχα του εμπορίου και την υιοθέτηση των αστικών ενδυματολογικών προτύπων. Οι ίδιοι οι μετανάστες, άλλωστε, φρόντιζαν να επιδεικνύουν στη γενέτειρά τους τον αμερικανικό τρόπο ντυσίματός τους ενθαρρύνοντας έτσι και τους ντόπιους να επιζητούν όλο και περισσότερο «ευρωπαϊκά» ρούχα. Είναι χαρακτηριστικό ότι από τα τέλη του 19ου αιώνα ο Αμερικανός κλασικός φιλόλογος Basil Lanneau Gildersleeve είχε παρατηρήσει την εξάπλωση της δυτικής ενδυμασίας στη Σπάρτη και τη λειτουργία καταστημάτων «πρετ-α-πορτέ», κάποιες από τις οποίες ανήκαν σε παλιννοστούντες (Ματάλας, 2006, σελ. 61). Τη δεκαετία του 1920, οι επιχειρήσεις νεωτερισμών είχαν ευρέως διαδοθεί στις λαϊκές τάξεις της επαρχίας. Σε μια εποχή κατά την οποία η κατά παραγγελία παραγωγή είχε περίοπτη θέση στα μεσαία και ανώτερα εισοδήματα, ενώ αντίθετα τα εισαγόμενα έτοιμα είδη ραπτικής και υποδηματοποιίας, όπως και τα μαζικά παραγόμενα από τις ελληνικές βιοτεχνίες θεωρούνταν ότι απευθύνονταν στους «παρακατιανούς», οι Έλληνοαμερικανοί έμποροι προσπάθησαν να διευρύνουν την πελατεία τους πείθοντάς την ότι τα αμερικανικά προϊόντα που εμπορεύονταν ή εκείνα που κατασκεύαζαν με σχέδια, υλικά και μηχανές φερμένες από την Αμερική συναγωνίζονταν τα επί παραγγελία και χειροποίητα ως προς την κομψότητα,

298. *Νεολόγος Πατρών*, 11/07/1920.

299. *Ο Ξενητευμένος*, 15/06/1935, 9/11/1935.

300. Συνέντευξη της κόρης του Ζωναρά, Αλίκης Αλεξανδράκη. *Καθημερινή*, 10/05/2016.

την πολυτέλεια, την αντοχή και τη μόδα. Αυτό διατεινόταν η επιχείρηση των παλιννοστούντων αφών Συρράκου στην Καλαμάτα για τα υποδήματα που κατασκεύαζε με εισαγόμενα δέρματα.³⁰¹ Η άνθηση της υποδηματοποιίας που παρατηρείται στη δυτική Πελοπόννησο στο Μεσοπόλεμο φαίνεται πάντως να οφείλεται σε μεγάλο βαθμό αν όχι στους ίδιους τους παλιννοστούντες, οπωσδήποτε στη συγκοινωνιακή και εμπορική διασύνδεση της περιοχής με την Αμερική.

Τα στιλβωτήρια, επίσης, ως επιχειρηματικός κλάδος ο οποίος στην Αμερική είχε περάσει στον έλεγχο των Ελλήνων μεταναστών, εξελίχθηκαν στην Ελλάδα υπό τη διεύθυνση των Ελληνοαμερικανών σε επιχειρήσεις παροχής ποικίλων εξειδικευμένων υπηρεσιών. Στεγάζονταν σε επαγγελματικό χώρο και δραστηριοποιούνταν όχι μόνο στη στιλβωση των υποδημάτων αλλά και στην αλλαγή χρωμάτων, την επιδιόρθωσή τους, καθώς και στον καθαρισμό καπέλων. Απευθύνονταν και στη γυναικεία πελατεία, ενώ εμπορεύονταν μια ποικιλία συναφών με την τέχνη τους προϊόντων, όπως βερνικιών και σαπουνιών.³⁰² Ομοίως, στο κέντρο των μεγάλων πόλεων διαδόθηκαν τα σιδεροκαθαριστήρια, τα οποία επιμελούνταν την καθαριότητα και την εμφάνιση των ενδυμάτων των αστών με τις γνώριμες από την Αμερική τεχνικές και τα αμερικανικά μηχανήματα. Αναβαθμισμένα εμφανίζονται και τα κομμωτήρια ελληνοαμερικανικής ιδιοκτησίας, τα οποία ξεχώριζαν για την πολυτέλεια, την αισθητική, τις εξατομικευμένες υπηρεσίες, την παρακολούθηση της ευρωπαϊκής μόδας και τη μικτή πελατεία τους.³⁰³

2.4 Τεχνικές προώθησης των πωλήσεων

Οι παλιννοστούντες επιχειρηματίες επιχείρησαν να εφαρμόσουν στην ελληνική αγορά βασικές εμπορικές δεξιότητες, τις οποίες είχαν αποκτήσει εμπειρικά στην Αμερική, όπως τεχνικές επικοινωνίας με τον πελάτη και μεθόδους προώθησης νέων προϊόντων και υπηρεσιών. Επέδειξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη συστηματική διαφήμιση και προβολή των επιχειρήσεών τους με έντυπες καταχωρίσεις, αργότερα και με ραδιοφωνικές, στις οποίες ενημέρωναν το κοινό με εύληπτα πληροφοριακά κείμενα για τα διαθέσιμα εμπορεύματα, τις ιδιότητες και τα πλεονεκτήματα των παρεχόμενων υπηρεσιών τους (Γεωργακάς, ό.π., σελ. 262-264). Στη διαφημιστική προβολή τους πρωτοστατούσε ο προσδιορισμός «Αμερικανικών»³⁰⁴ με τον οποίο δεν επιθυμούσαν να επιδείξουν απλώς

301. *Σημαία Καλαμών*, 25/06/1927.

302. *Νεολόγος Πατρών*, 30/03/1922, 18/12/1922.

303. *Νεολόγος Πατρών*, 14/06/1927· *Νέος Αιών Πατρών*, 19/02/1907.

304. Η ύπαρξη του προσδιορισμού «αμερικανικών» σε πολλές επιχειρήσεις του Μεσοπολέμου σίγουρα δεν αποδεικνύει ότι αυτές ανήκαν σε παλιννοστούντες. Με δεδομένο ότι τα αμερικανικά προϊόντα είχαν αυξανόμενη ζήτηση στην Ελλάδα μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, πολλά καταστήματα που τα εμπορεύονταν, περιλάμβαναν τον όρο στην επωνυμία τους. Πολλοί κινηματογράφοι, για παράδειγμα, ονομάζονταν «αμερικανικοί» λόγω των ταινιών που προέβαλλαν ενώ ατμοκαθαριστήρια διαφημιζόνταν ως «αμερικανικού τύπου» λόγω της αμερικανικής τεχνικής του στεγνού καθαρίσματος που χρησιμοποιούσαν ή των αμερικανικών μηχανημάτων τους. Όσοι, πάντως, ιδιοκτήτες είχαν εργαστεί στην Αμερική,

την αμερικανική πηγή της χρηματοδότησης της επιχείρησης και το μεταναστευτικό παρελθόν τους· πολύ περισσότερο επεδίωκαν να δηλώσουν έναν νέο τρόπο εργασίας και εξυπηρέτησης των πελατών, τη διάθεση υψηλής τεχνογνωσίας, μακράς εμπειρίας και σύγχρονου εξοπλισμού όπως και την άριστη ποιότητα των υλικών και των προϊόντων τους. Οι επιχειρηματίες προέβλεπαν την Ελληνοαμερικανική τους ταυτότητα με κάθε τρόπο, όπως διατηρώντας την εξαμερικανισμένη εκδοχή των ονομάτων/επωνύμων τους, υπογραμμίζοντας την πρόσφατη άφιξή τους από την Αμερική και φυσικά διαφημίζοντας την «πολυετή» αμερικανική τους εμπειρία.³⁰⁵ Όσοι μάλιστα στόχευαν στην πελατεία των παλιννοστούντων και των οικογενειών τους επέλεξαν συχνά τις δίγλωσσες διαφημίσεις στην ελληνική και την αγγλική γλώσσα, καθώς και την προβολή του ελληνικού καταστήματος όχι ως μιας νεοσύστατης επιχείρησης αλλά ως συνέχειας εκείνης που είχαν ιδρύσει και που πιθανότατα συνέχιζαν να διατηρούν στην Αμερική. Προσέγγιζαν τους Ελληνοαμερικανούς πελάτες ως μια διακριτή ομάδα με καταξιωμένα πολιτισμικά χαρακτηριστικά (εμπειρία διαβίωσης στην Αμερική, γνώση της αγγλικής γλώσσας, εξοικείωση με δυτικές καταναλωτικές συνήθειες και εμπορικά συστήματα) και τους ενθάρρυναν να συνεχίζουν να καταναλώνουν «αμερικανικά» προϊόντα και υπηρεσίες και να ικανοποιούν ανάγκες σε εμπορικούς χώρους οι οποίοι αναπαρήγαγαν το αμερικανικό περιβάλλον.³⁰⁶ Καταστήματα εστίασης και πρακτορεία ταξιδίων μετατρέπονταν συχνά σε χώρους καθημερινής συνεύρεσης των ομογενών, ενώ κατά καιρούς φιλοξενούσαν τις εκδηλώσεις των συλλόγων των παλιννοστούντων.³⁰⁷

Οι επιχειρηματίες επιδείκνυαν ανεξάντλητη εφευρετικότητα στο χτίσιμο της εικόνας της επιχείρησης με την επιλογή κεντρικής θέσης για τη στέγασή της, τη διοργάνωση διαφημιστικών εκδηλώσεων και την υιοθέτηση κάποιου πρωτότυπου και σταθερού διακριτικού ονόματος-λογότυπου. Αναγνωρίζοντας την αξία της χρήσης της επωνυμίας για την εμπορική αποδοχή και αναγνωρισιμότητα της επιχείρησης και των προϊόντων τους επένδυσαν σε γεωγραφικούς προσδιορισμούς που συνδέονταν με την αμερικανική ήπειρο, όπως «Νέος Κόσμος», «Ατλαντικός Ωκεανός», «Νέα Υόρκη», «Αμερική», «Ηνωμένα Πολιτεία», «Κούβα», «Λευκός Οίκος», «Αλάσκα», σε αμερικανοποιημένα

διαφήμιζαν το «αμερικανικό» παρελθόν τους με πρόσθετες πληροφορίες. *Νεολόγος Πατρών*, 4/03/1928, 21/07/1928· *Ο Σπαρτιάτης*, 30/10/1927.

305. *Νεολόγος Πατρών*, 1/10/1909, 14/05/1925.

306. Βλ. διαφήμιση του βαφείου-καθαριστηρίου Δημ. Γ. Ραπτόπουλου (Gim G. Raples) στη Μητροπόλεως. *Πάρνων*, 9-10, 2^{ος}-3^{ος}/1929.

307. *Ο Ξενητευμένος*, 23/11/1935, 21/02/1935, 20/07/1935.

επίθετα όπως το «Ζόναρ'ς», ή σε εμπορικά σήματα με έντονη διακριτική δύναμη, όπως «ΦΑΡΟΣ», «ΕΒΓΑ»,³⁰⁸ «MINION».³⁰⁹

Παραδοσιακές επιχειρήσεις αποκτούσαν νέα όψη χάρη στην ανανέωση του εξοπλισμού και των εμπορεύσιμων προϊόντων, καθώς και στον τρόπο έκθεσής τους. Το περίπτερο «Μινιόν» των Σεραφειμίδη-Γεωργακά στα Χαυτεία διέφερε απ' όλα τα υπόλοιπα του κέντρου της Αθήνας καθώς εκτός από εφημερίδες και καπνό εμπορευόταν μια τεράστια ποικιλία από χρηστικά μικροαντικείμενα χαμηλής αξίας, όπως στυλό, γυαλιά, είδη ξυρίσματος, ψαλίδια, σουγιάδες, καραμέλες, χτένες κλπ. Κλείνοντας τις δύο πλαϊνές πλευρές του περιπτέρου και τοποθετώντας προθήκες, οι δύο συντάριοι εξασφάλισαν πρόσθετο χώρο και ταυτόχρονα βιτρίνα, η οποία δελείζε τους περαστικούς (Γεωργακάς, *ό.π.*, σελ. 126-127).³¹⁰ Η τυποποίηση και η ομοιομορφία στην έκθεση των προϊόντων καταδείκνυε το ιδιαίτερο ενδιαφέρον των ιδιοκτητών για την εικόνα του καταστήματός τους. Η βιτρίνα της επιχείρησης, η συσκευασία και η ευπρέπεια των υπαλλήλων μετρούσαν ιδιαίτερα για τους επιχειρηματίες. Το «αμερικανικόν φερετροποιείον» Ιωάννου Χαριτάτου στην Πάτρα, για παράδειγμα, επέμενε στην επιμελημένη και ομοιόμορφη εμφάνιση των υπαλλήλων του, οι οποίοι συνόδευαν τη νεκρώσιμη πομπή εγκαινιάζοντας το 1923 τη χρήση στολών με τα αναγνωριστικά στοιχεία της επιχείρησης και την καθιέρωση ειδικών ενδυμασιών για τους νεκρούς.³¹¹ Τον ίδιο επαγγελματισμό επιδείκνυε και ο «λούστρος με το παπιγιόν» στην Τρίπολη τη δεκαετία του 1920. Αν και πλανόδιος στιλβωτής υποδημάτων, ο πρώην μετανάστης ξεχώριζε για την προσεγμένη εξωτερική εμφάνισή του κατά τη διάρκεια της εργασίας του (διέθετε σύμφωνα με μαρτυρίες δέκα κοστούμια, πάνω από είκοσι ζευγάρια παπούτσια, αρκετές ρεπούμπλικες και μπόλικά παπιγιόν), καθώς και για την επικοινωνιακή άνεση με τους πελάτες του. Το ακριβό και «μερακλίδικο» κασέλι του διέθετε ποικιλία νικελίων, πάντα περιποιημένων, καθώς και γυαλισμένο κουδουνάκι-καμπανάκι το οποίο χτυπούσε όταν ερχόταν ο πελάτης. Ιδιαίτερα εύθυμος και ευχάριστος τύπος, υποδεχόταν τους πελάτες με την προσφώνηση «μάι φρεντ» (Παπαντωνόπουλος, 1991α, σελ. 34-36).

Η κοινωνική επιδεξιότητα των καταστηματαρχών, η επιδίωξη της προσωπικής γνωριμίας με τον πελάτη, της κατανόησης των αναγκών του και της άμεσης ικανοποίησής

308. Το εμπορικό σήμα της εταιρίας ήταν τόσο πετυχημένο ώστε διατηρήθηκε αμετάβλητο παρόλο που αργότερα τα αρκτικόλεξά του αντιστοιχούσαν σε διαφορετικές λέξεις: (1934-1936: Εθνική Βιομηχανία Γάλακτος, 1936-1999: Ελληνική Βιομηχανία Γάλακτος, 1999-2002: Ελληνική Βιομηχανία Γάλακτος και Αλεύρου, 2002-σήμερα: Ευρωπαϊκή Βιομηχανία Γάλακτος και Αλεύρου).

309. Η επωνυμία ανήκε στη σύζυγο του Σεραφειμίδη και προερχόταν από το ομηρικό «μίνυος» που σημαίνει πολύ μικρός. Επιλέχτηκε γιατί προφερόταν και γραφόταν εύκολα τόσο στα ελληνικά όσο και στα λατινικά. Διατηρήθηκε και στα επόμενα καταστήματα παρόλο που αυτά άλλαξαν φιλοσοφία (Γεωργακάς, *ό.π.*, σελ. 127, 247).

310. Στην Ουγγαρία ανάλογης φιλοσοφίας επιχείρηση ήταν το «Amerikansky Schtore» το οποίο για πρώτη φορά συγκέντρωνε στον ίδιο χώρο ένα πλήθος από ετερόκλητα είδη (Wyman, *ό.π.*, σελ. 147).

311. *Νεολόγος Πατρών*, 4/03/1923.

τους απέβλεπαν στην ανάπτυξη μιας σταθερής σχέσης εμπιστοσύνης μαζί του. Η αξία των νέων πρακτικών μπορεί να γίνει αντιληπτή αν αναλογιστεί κανείς τον τρόπο με τον οποίο συνέχιζε να ασκείται το εμπόριο από την πλειονότητα των Ελλήνων εμπόρων στο Μεσοπόλεμο. Σύμφωνα με τον Eliot G. Mears, εμπορικό ακόλουθο στην Ανατολή, οι εμπορικές μέθοδοι των Ελλήνων επιχειρηματιών απείχαν πολύ από τα δυτικά μέτρα σύγκρισης: επηρεασμένοι περισσότερο από τη νοοτροπία του Λεβαντίνου έμπορα έδιναν προτεραιότητα στην άμεση συναλλαγή και το γρήγορο κέρδος παρά στην οικοδόμηση μακρών σχέσεων με τον πελάτη και τον προμηθευτή. Η δέσμευση του συνοικιακού κατά βάση καταναλωτή επιτυγχανόταν, κυρίως, μέσω της πρακτικής της πίστωσης, η οποία ενθάρρυνε την υπερκοστολόγηση των προϊόντων, την κακή ποιότητά τους και τις αυθαιρεσίες στο ζύγι (Mears, 1929, σελ. 175-178· Ποταμιάνος, 2015, σελ. 112-124· Saloutos, 1956, σελ. 105). Οι νέες πρακτικές του εμπορεύεσθαι που εφάρμοσαν οι Ελληνοαμερικανοί απέβλεπαν αντίθετα στην παροχή αξιόπιστων υπηρεσιών και στην ανάπτυξη μιας σταθερής μακροχρόνιας σχέσης με έναν ευρύτερο κύκλο καταναλωτών. Περιλάμβαναν την αποφυγή του παζαριού, τη συσκευασία και την αναγραφή καθορισμένων τιμών στα προϊόντα και στις υπηρεσίες τους (Δογάνης, ό.π., σελ. 72· Saloutos, ό.π., σελ. 123· Wyman, ό.π., σελ. 6-7). Οι διαφημιστικές καταχωρίσεις τους περιλάμβαναν συχνά πληροφορίες για τις τιμές και τον τρόπο εργασίας τους.³¹² Οι Ελληνοαμερικανοί επέμεναν επιπρόσθετα στην αναζήτηση νέων τρόπων ενίσχυσης των πωλήσεών τους. Για να τονώσουν την εμπορική κίνηση εφάρμοζαν συχνά το διαδεδομένο στα δυτικά κράτη σύστημα των εποχικών εκπτώσεων σε εορταστικές κυρίως περιόδους.³¹³ Σε άλλες περιπτώσεις, κατάφερναν να ενισχύσουν τη ρευστότητά τους αντικαθιστώντας τη χύμα πώληση με την προώθηση οικονομικών πολυσυσκευασιών.³¹⁴

Ο επαγγελματισμός των Ελληνοαμερικανών επιχειρηματιών φαινόταν συν τοις άλλοις από την εξατομικευμένη εξυπηρέτηση που παρείχαν στους πελάτες, το ενδιαφέρον για την άμεση ικανοποίηση των αναγκών τους και την ευέλικτη αντιμετώπιση των όποιων παραπόνων και προβλημάτων τους. Συχνά για παράδειγμα, καλούσαν το κοινό για δωρεάν δοκιμή των προϊόντων ή των υπηρεσιών τους, υπόσχονταν την επιστροφή των χρημάτων στους δυσαρεστημένους καταναλωτές, πρότειναν τη δωρεάν επιτόπου επιδιόρθωση ή και την αντικατάσταση των ελαττωματικών ειδών (Γεωργακάς, ό.π., σελ.

312. Βλ. κατάλογο τιμών και αναλυτική παρουσίαση των παρεχόμενων υπηρεσιών στις διαφημίσεις «αμερικανικών στίλβωτηρίων». *Νεολόγος Πατρών* 5/10/1920, 11/04/1921.

313. *Νεολόγος Πατρών*, 21/12/1922.

314. Ο Γεωργακάς και ο συνétaίρός του καθιέρωσαν στο περίπερό τους τη δυνατότητα αγοράς των γνωστών ξυραφιών Radium σε πακέτο με 10 λάμες και στην τιμή των 20 δραχμών αντί μιας μεμονωμένης λάμας αξίας τριών δραχμών. Η πρακτική αποδείχθηκε προσοδοφόρα και εφαρμόστηκε και για άλλα μικροείδη (Γεωργακάς, ό.π., σελ. 133).

129-130).³¹⁵ Άλλοι επιχειρηματίες προσέλκυαν το ενδιαφέρον των καταναλωτών μέσω της διοργάνωσης διαγωνισμών και της βράβευσης των νικητών.³¹⁶

Οι τεχνικές μάρκετινγκ ήταν επιβεβλημένες στην περίπτωση που οι επιχειρηματίες επιχειρούσαν να εισαγάγουν στην ελληνική αγορά ένα νέο προϊόν. Στο χώρο των κινηματοθεάτρων, για παράδειγμα, επιχειρήθηκε η προσέλκυση του αστικού κοινού με την παροχή νέων πρωτότυπων παροχών. Στις αμερικανικές ιδέες του Αλκιβιάδη Τριανταφύλλου, οι οποίες βρήκαν μιμητές μεταξύ των υπόλοιπων επιχειρηματιών φέρεται να ανήκουν η πλαισίωση των βουβών κινηματογραφικών προβολών με «cine-concerts», δηλαδή με συναυλίες από πολυμελή συμφωνική ορχήστρα, η εξυπηρέτηση των θεατών από ταξιδέτριες και η διακόσμηση της εισόδου των χειμερινών κινηματογράφων με πολυτελέστατα ντεκόρ, τα οποία αντλούσαν έμπνευση κάθε φορά από το θέμα της προβαλλόμενης αμερικανικής ταινίας λειτουργώντας ως διαφήμιση προς το κοινό (Θεοδοσίου, ό.π., σελ. 44, 53· Chrissochoidis, 2013, σελ. 49-81).

Στο χώρο της γαλακτοβιομηχανίας, οι αφοί Σουραπά χρειάστηκαν να κάμψουν το σκληρό ανταγωνισμό με τους εμπόρους του νωπού γάλατος και τη δυσπιστία του καταναλωτικού κοινού με την πραγματοποίηση μιας συστηματικής ενημερωτικής εκστρατείας από γιατρούς, εμπειρογνώμονες και κτηνοτρόφους γύρω από την ασφάλεια και την υψηλή ποιότητα των προϊόντων τους. Την ίδια στρατηγική ακολούθησαν για τη διάδοση του παγωτού στην ελληνική αγορά. Σε μια εποχή που το παγωτό κυκλοφορούσε από μικροπαραγωγούς χωρίς ελέγχους και προδιαγραφές στην παρασκευή και συντήρησή του, προκαλώντας συχνά στομαχικές διαταραχές και επιφύλαξη στους καταναλωτές, οι Ελληνοαμερικανοί προσέφυγαν στη δύναμη της διαφήμισης και στην επιστημονική αυθεντία για να πείσουν ότι το δικό τους προϊόν περιείχε αγνά υλικά, ήταν ελεγμένο από τους αρμόδιους κρατικούς φορείς και γι' αυτό ασφαλές.³¹⁷

Οι ίδιοι επιχειρηματίες κατόρθωσαν να κερδίσουν την εμπιστοσύνη των Ελλήνων καταναλωτών απέναντι στα γαλακτοκομικά προϊόντα τους ανανεώνοντας ριζικά τον τύπο, τη συσκευασία και τον τρόπο προώθησής τους. Αντιλήφθηκαν τη σημασία της συσκευασίας όχι μόνο για την προστασία των προϊόντων και την ασφαλή διάθεσή τους στην αγορά αλλά και για την ταυτότητα που μπορεί να τους προσδώσει και την επιρροή που μπορεί να ασκήσει στον καταναλωτή με την ελκυστική της εμφάνιση.³¹⁸ Εγκαταλείποντας τη διαδεδομένη πρακτική της «χύμα» πώλησης του γάλατος από πλανόδιους παραγωγούς (Ποταμιάνος, 2015, σελ. 77), τυποποίησαν το προϊόν και τα

315. *Νεολόγος Πατρών*, 13/09/1923.

316. Βλ. διενέργεια διαγωνισμού από το καλλιτεχνικό φωτογραφείο Γεωργίου (διπλωματούχου Αμερικής) για την εύρεση της επωνυμίας της επιχείρησης. *Νεολόγος Πατρών*, 30/12/1928.

317. Στις γραπτές ανακοινώσεις της εταιρίας τονίζονταν ότι «το παγωτό εκρίθη υπό του Γενικού Χημείου του Κράτους κανονικό». Βλ. <http://www.evga.net/> Βλ. διαφήμιση στον *Ξενητευμένο*, 27/07/1935.

318. Παρόμοια στρατηγική ακολούθησε και ο Ζωνάρας ο οποίος προωθούσε στην αγορά τα σοκολατάκια του σε πολυτελείς συσκευασίες. *Νεολόγος Πατρών*, 5/12/1930.

παράγωγά του και τα προώθησαν σε γυάλινα μπουκάλια, χάρτινα πακέτα και κεσέδια από αλουμίνιο. Στην εταιρία ανήκει η ευρεσιτεχνία της παραγωγής του παγωτού «ξυλάκι» (πολύ σύντομα και με την επικάλυψη σοκολάτας), αλλά και το πρωτότυπο χάρτινο περιτύλιγμά του που έπρεπε να το φουσκώσεις για να ανοίξει. Επενδύοντας σε ένα ευρύ δίκτυο διανομής, η ΕΒΓΑ δημιούργησε εκατοντάδες σταθερά σημεία διάθεσης των συσκευασμένων προϊόντων της με τη μορφή συνοικιακών γαλακτοπωλείων, ενώ εξακτίνωσε τους καλοκαιρινούς μήνες στις γειτονιές τούς περιφερόμενους παγωτατζήδες με την ομοιόμορφη ενδυμασία και το τρίκυκλο. Υποστηρίζοντας το εμπορικό σήμα τους με περίτεχνες διαφημιστικές μεθόδους και έξυπνα σλόγκαν,³¹⁹ οι Ελληνοαμερικανοί επένδυσαν όχι μόνο σε νέα διατροφικά είδη αλλά και σε εμπορικές αξίες καθιστώντας αναγνωρίσιμα και ελκυστικά τα προϊόντα τους και ισχυρή την επιχειρηματική τους ταυτότητα για δεκαετίες.³²⁰

3. Η υποδοχή των «αμερικανικών» νεωτερισμών

Η μεταφορά από την Αμερική των νέων επιχειρηματικών ιδεών και των ανανεωμένων πολιτισμικών προτύπων δεν ήταν φυσικά εύκολη υπόθεση. Η πολιτισμική απόσταση ανάμεσα στην ελληνική επαρχία και τις αμερικανικές μεγαλουπόλεις φαίνεται ότι ήταν εξαιρετικά μεγάλη και η μεσολάβηση των αποδήμων δεν αρκούσε πάντα για να τη γεφυρώσει. Οι ίδιοι οι παλινοστούντες αντιμετώπισαν καχυποψία, κάποιες φορές και αντίδραση όχι τόσο ως εισοδηματίες ή καλλιεργητές αλλά πολύ περισσότερο ως επιχειρηματίες, οι οποίοι τολμούσαν να επενδύσουν σε νέα προϊόντα, τεχνικές και ιδέες.

Το «αμερικανικό γούστο», για παράδειγμα, δεν γινόταν εύκολα αποδεκτό από τις τοπικές κοινωνίες, οι οποίες επιδείκνυαν συντηρητισμό και επιφυλακτικότητα απέναντι στις νέες αισθητικές τάσεις. Ο Saloutos (1956, σελ. 97) παρουσίαζε την περίπτωση ενός παλινοστούντος στη δυτική Στερεά Ελλάδα, ο οποίος τη δεκαετία του 1920 εισήγγε αμερικανικά υποδήματα χωρίς ιδιαίτερη επιτυχία, καθώς οι πελάτισσές του συνηθισμένες στα χαμηλά και με στρογγυλή μύτη υποδήματα απέρριπταν τα αμερικανικά σχέδια που προσπαθούσε να τους πουλήσει. Οι λαϊκές γυναίκες εμφανίζονται πράγματι ιδιαίτερα επιφυλακτικές απέναντι στην αμερικανική μόδα, καθώς ζώντας σε ένα περιβάλλον στερούμενο ανάλογων ερεθισμάτων ήταν λιγότερο εξοικειωμένες με τους δυτικούς κανόνες αισθητικής και φυσικά τα νέα πρότυπα κοινωνικής διάκρισης. Βεβαίως, πολλές από τις καινοφανείς παροχές των Ελληνοαμερικανών επιχειρηματιών ξένιζαν

319. Οι παγωτατζήδες με τις λευκές ποδιές και τα τρίκυκλα φορτωμένα με πάγο και παγωτό καλούσαν τα παιδιά με ευφυή σλόγκαν, όπως «έβγασα να πάρεις ΕΒΓΑ».

320. Παρά τις αρχικές δυσκολίες η εταιρία επιβλήθηκε στην αγορά αλλάζοντας τις ελληνικές διατροφικές συνήθειες. Σύμφωνα με στοιχεία της, ενώ το 1935 διακινούσε περίπου 2.000 γαλόνια γάλατος την ημέρα, το 1953 είχε αυξήσει τη διάθεση σε 18.000-20.000 γαλόνια (Saloutos, 1956, σελ. 90-91).

εξίσου το «αριστοκρατικό» κοινό των πόλεων, δηλαδή τα μεσαία και ανώτερα εισοδήματα. Οι επαναλαμβανόμενες αναλυτικές διαφημίσεις των εμπόρων μαρτυρούν την επίμονη προσπάθειά τους να εξοικειώσουν τους πελάτες τους με τις νέες τεχνικές, τις μεθόδους και τα αισθητικά κριτήρια και να κερδίσουν την εμπιστοσύνη τους. Σε αυτή την πρακτική προσέφυγε το «αμερικανικόν κουρείον» Τσακανίκα στην Πάτρα, το οποίο έκανε έναρξη εργασιών τον Απρίλιο του 1929 υποσχόμενο «τέλειαν εφαρμογήν εργασίας αμερικανικού τύπου». Το γεγονός ότι μέσα σε πέντε μήνες ζητούσε να προσλάβει και τέταρτο τεχνίτη προκειμένου να ικανοποιήσει την πολυπληθή πελατεία του δείχνει ότι είχε καταφέρει το στόχο του.³²¹ Πολύ πιο δεκτικοί στη δυτική μόδα οι κάτοικοι της πόλης με κάποια οικονομική επιφάνεια, φαίνεται ότι αποδέχονταν με την κατάλληλη διαφημιστική πειθώ πιο εύκολα την καινοτομία. Μικροαστοί οι οποίοι είχαν συνηθίσει στα επί παραγγελία ραμμένα ενδύματα αναγκάζονταν, επίσης, συχνά για λόγους οικονομίας, να προσφύγουν στα «αμερικάνικα» καταστήματα. Θεωρούσαν δελεαστική την αμερικανική μόδα ως προς το κόστος της, υπερτιμημένη, ωστόσο, ως προς την εφαρμογή και την κομψότητά της.³²²

Οι επιχειρήσεις των Ελληνοαμερικανών είχαν οπωσδήποτε πολύ περισσότερες δυνατότητες να πετύχουν στα αστικά κέντρα και στην Αθήνα, ωστόσο και αυτές δεν καθιερώνονταν χωρίς προβλήματα. Πολλοί παλιννοστούντες αντιμετώπιζαν, για παράδειγμα, ιδιαίτερη δυσκολία να εκπαιδεύσουν τους υπαλλήλους τους στις νέες αμερικανικές τεχνικές. Συνηθισμένοι οι τελευταίοι στο «λεβαντίνικο τρόπο του εμπορίου», επηρεασμένοι άλλοι από τα ευρωπαϊκά μοντέλα, χρειάζονταν αρκετό χρόνο για να αφομοιώσουν τις οδηγίες των «εξ Αμερικής» ιδιοκτητών. Κάποιοι από αυτούς μάλιστα όταν ανακάλυπταν την εμπορική αξία των καινούριων γνώσεων, προσπαθούσαν να τις κεφαλαιοποιήσουν αλλάζοντας εργοδότη και διεκδικώντας καλύτερο μισθό (Saloutos, 1956, σελ. 89). Πολεμική δέχονταν οι Ελληνοαμερικανοί και από ανταγωνιστές οι οποίοι συχνά δυσφημούσαν τις νέες επιχειρήσεις και τα προϊόντα τους και περιεμπόδιζαν τα επιχειρηματικά τους σχέδια. Όταν το διακύβευμα ήταν υψηλό, όπως οι διαμορφωμένες καταναλωτικές συνήθειες, τα θιγόμενα συμφέροντα αντιδρούσαν και υπονόμευαν οποιαδήποτε απόπειρα αλλαγής τους.³²³ Ο ρόλος της διαφήμισης ήταν πάντως καθοριστικός στην αλλαγή των καταναλωτικών προτύπων, όπως καταδεικνύει το παράδειγμα της βιομηχανίας ΕΒΓΑ.

Οπωσδήποτε, πολλές από τις νέες εμπορικές πρακτικές μπορούσε να τις συναντήσει κανείς και σε επιχειρηματίες οι οποίοι δεν είχαν ποτέ βιώσει την «αμερικανική» εμπειρία. Οι «αμερικανικοί νεωτερισμοί» διαχέονταν, άλλωστε, με πολλούς τρόπους στην ελληνική

321. *Νεολόγος Πατρών*, 18/04/1929, 9/09/1929.

322. Βλ. σχετικό χρονογράφημα στην εφημερίδα *Ο Σπαρτιάτης*, 8/04/1928.

323. Η Βιομηχανία «ΕΒΓΑ» δέχτηκε πόλεμο από τους παραγωγούς γάλατος ενώ οι ιδιοκτήτες του «Μινιόν» συκοφαντήθηκαν από τους ανταγωνιστές στους στην Ομόνοια (Γεωργακάς, ό.π., σελ. 173-174. Saloutos, 1956, σελ. 91).

κοινωνία εκείνη την εποχή. Αποτελούσαν προσφιλέθιμα του Τύπου την εποχή της μαζικής εξόδου, περιλαμβάνονταν στις αφηγήσεις των παλιννοστώντων, ενώ απεικονίζονταν και στις φωτογραφίες που αποστέλλονταν από τους Έλληνες μετανάστες σε συγγενείς. Στα χρόνια του Μεσοπολέμου, η διάδοσή τους ενισχυόταν και μέσω του κινηματογράφου. Δεν αποτελούσαν επομένως αποκλειστικό προνόμιο των παλιννοστώντων επιχειρηματιών. Δεν ήταν, όμως, ούτε απαραίτητα αμερικανικής προέλευσης. Πολλές από τις νέες εμπορικές μεθόδους και πρακτικές που διαφήμιζαν οι Ελληνοαμερικανοί σε λαϊκότερα καταστήματα και στην επαρχία συνηθίζονταν ήδη στην πρωτεύουσα από μεγάλους εμπορικούς οίκους οι οποίοι τις είχαν υιοθετήσει πρώτοι μέσα από τις συναλλαγές τους με ευρωπαϊκά κράτη. Οι ιδιοκτήτες τους, πολυταξιδεμένοι και σπουδαγμένοι συνήθως σε κάποια δυτικοευρωπαϊκή πρωτεύουσα, διατηρούσαν σταθερές εμπορικές σχέσεις με ξένους οίκους από τους οποίους εισήγαν απευθείας προϊόντα πολυτελείας και συστήματα εργασίας, τα οποία ικανοποιούσαν τα εκλεπτυσμένα γούστα της «υψηλής κοινωνίας». Η «Πανελλήνιος Αγορά» (Bazar Panhellenique) της Κεφαλλονίτικης οικογένειας Δρακάτου στη Σταδίου, για παράδειγμα, ένα από τα πρώτα πολυκαταστήματα της Αθήνας, περιλάμβανε στις καινοτομίες της το «σύστημα της ωρισμένης τιμής», τις περιμετρικές βιτρίνες, τις πολλαπλές εισόδους, τα ποικίλα εμπορικά τμήματα και την αφθονία των πολυτελών ειδών, πρακτικές τις οποίες δοκίμαζαν, σε μικρότερη βέβαια κλίμακα, και οι παλιννοστούντες στο Μεσοπόλεμο (Χατζηγιάννου, 1923, σελ. 332-333).

Η εργασία «αμερικανικού τύπου», στην οποία οι μετανάστες είχαν μυηθεί στην Αμερική και την οποία επιχειρούσαν να εφαρμόσουν και στην ελληνική αγορά, αποτελούσε στην πραγματικότητα μεταφορά μέσω μιας νέας οδού, της μεταναστευτικής, των πολιτισμικών προτύπων της Δύσης. Επρόκειτο για επαγγελματικές ιδέες και πρακτικές που οι ίδιοι οι Ελληνοαμερικανοί είχαν αφομοιώσει βιωματικά, ακολουθώντας τους νόμους και τις συνήθειες του αμερικανικού περιβάλλοντος. Οι περισσότεροι δεν διέθεταν εμπορικές σπουδές, παρά μόνο εμπειρία και διάθεση να κεφαλαιοποιήσουν στην ελληνική αγορά ό,τι θεωρούσαν εμπορικά πρωτοπόρο και κερδοφόρο. Χάρη σε αυτούς πάντως οι δυτικές εμπορικές μέθοδοι εφαρμόστηκαν σε λαϊκότερα μαγαζιά, ενώ δοκιμάστηκαν και στην επαρχία. Δεν κατάφεραν, ωστόσο, να δημιουργήσουν ανατροπές στο χώρο του εμπορίου. Ούτε η επαγγελματική τους επιτυχία ήταν πάντα εξασφαλισμένη, ούτε ο αριθμός τους επαρκής ούτε και η μόνιμη εγκατάστασή τους στην Ελλάδα δεδομένη ώστε να καταφέρουν να επηρεάσουν τις τοπικές οικονομίες επιβάλλοντας νέα πρότυπα επένδυσης και κατανάλωσης. Οι παλιννοστούντες δεν φαίνεται να διεκδικούν συνδικαλιστικές θέσεις, να διακρίνονται σε σωματειακές ενώσεις και γενικά να επιδιώκουν την ορατότητά τους πέρα από το στενό ελληνοαμερικανικό κύκλο τους. Οι περισσότεροι ήταν αφοσιωμένοι στην ευόδωση των προσωπικών τους επιχειρηματικών σχεδίων, ενώ κάποιοι εξακολουθούσαν να διατηρούν οικονομικά συμφέροντα και δεσμούς με την Αμερική.

Δεν πρέπει εξάλλου να παραβλέπουμε το γεγονός ότι τις «αμερικανικές» επιχειρηματικές μεθόδους και αρχές οι περισσότεροι παλινοστούντες τις γνώρισαν εμπειρικά με την όψιμη ένταξή τους στο αμερικανικό περιβάλλον. Προερχόμενοι στην πλειονότητά τους από την τάξη των αγροτοκτηνοτρόφων, απορροφήθηκαν στην Αμερική σε ποικίλες προλεταριακές εργασίες προτού δοκιμαστούν στην αυτοαπασχόληση. Η επαγγελματική αυτή ανέλιξη των Ελλήνων μεταναστών στην Αμερική όσο εκπληκτική και αν φάνταζε στους ερευνητές της εποχής, γεννούσε ταυτόχρονα αμφιβολίες για την ποιότητά της και πολύ συχνά επικριτικά σχόλια για τις μεθόδους στις οποίες στηρίχτηκε. «Εκτός της ελλείψεως του πνεύματος της συνεργασίας [ο Έλλην εμπορεύομενος] [...] πιστεύει άλλως τε ότι το εμπόριον επιδέχεται και ψεύδος και πάσαν ατιμίαν χάριν του κέρδους», παρατηρούσε ο Κρίκος (1915, σελ. 33). Το σύστημα εργασίας που εφαρμόζαν πολλοί από αυτούς στην αμερικανική αγορά εργασίας για μεγάλο χρονικό διάστημα ήταν πράγματι σύμφωνο προς τις συνθήκες και τη νοοτροπία του Παλαιού Κόσμου, προκαλώντας την αντιπάθεια των γηγενών και τη συχνή παρέμβαση των αμερικανικών αρχών. Στις συνήθεις κατηγορίες που αποδίδονταν τουλάχιστον μέχρι τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα στους Έλληνες εμπόρους περιλαμβάνεται η συχνή παραβίαση του ωραρίου λειτουργίας των καταστημάτων τους, η αθέμιτη απόσπαση πελατών με τον υποβιβασμό των τιμών κάτω της τρεχούσης, οι νοθείες στα προϊόντα, η δυσφήμιση των αντιπάλων τους και ο κακόπιστος τρόπος διάλυσης των επιχειρήσεων (Γεωργακόπουλος και Παπαχελάς, ό.π., σελ. 17-18· Μελάς και Μελάς, ό.π., σελ. 44-47).

Αυτό το ετερόκλητο πλήθος των μικροεπιχειρηματιών της Αμερικής δεν πρέπει, συνεπώς, να θεωρείται ότι είχε αδιακρίτως ως σύνολο και μέσω μιας αυτόματης διαδικασίας εμποτισθεί με τις εμπορικές ιδέες του Νέου Κόσμου και ότι ήταν ικανό να τις αναπαραγάγει εύκολα στο ελληνικό περιβάλλον. Ως νέοι επαγγελματίες δέχτηκαν ό,τι ήταν προσιτό στο μορφωτικό κεφάλαιό τους κυρίως μέσω της αυτοδιδασκαλίας και της μίμησης. Καθώς μάλιστα η πειθαρχία τους στους νέους όρους εργασίας δεν ήταν δεδομένη, ο εξαναγκασμός από τον αμερικανικό νόμο ερχόταν να συμπληρώσει τις όποιες ατομικές προσπάθειες συμμόρφωσης. Η ηλικία των μεταναστών και η δυνατότητα φοίτησης σε κάποιο νυχτερινό σχολείο, η διάρκεια διαβίωσης στην Αμερική, οι συναναστροφές και το είδος της επαγγελματικής ενασχόλησης οπωσδήποτε καθόριζαν τον όγκο του συσσωρευόμενου πολιτισμικού κεφαλαίου, το βαθμό επίδρασης του νέου περιβάλλοντος και τα περιθώρια της επαγγελματικής «αναμόρφωσης» τους (Κόλλιας, ό.π., σελ. 166· Παπαγεωργίου, 1917, σελ. 177-178). Αυτός ο αποκλίνων τρόπος απόκτησης της «αμερικανικής» κουλτούρας, όχι δηλαδή μέσω των καθιερωμένων μηχανισμών (της κοινωνικής καταγωγής ή του σχολικού συστήματος) αλλά μέσω της επαφής με την «πολιτιστική ατμόσφαιρα» των αμερικανικών μεγαλουπόλεων, καθόριζε το βαθμό εσωτερικεύσης και επενέργειάς της πάνω τους (Μπουρντιέ/Bourdieu, 2015, σελ. 53-139).

Μετανάστες πλούσιοι σε «πολιτισμική καλή θέληση»,³²⁴ χωρίς όμως μορφωτικό υπόβαθρο, περιορίζονταν σε ετερόκλητες γνώσεις και αρχές, επέλεγαν να επιδείξουν στην Ελλάδα ελάσσονες μορφές των κυρίαρχων στην Αμερική πολιτιστικών πρακτικών και διακατέχονταν από έντονη ανασφάλεια και αδεξιότητα στην εφαρμογή τους.

Η εμμονή τους, για παράδειγμα, για τον καθαρό και νοικοκυρεμένο χώρο και τη χρήση αντισηπτικών μεθόδων δεν φαίνεται να συνοδεύεται στην πλειονότητα των περιπτώσεων από μια συνολική προσπάθεια βελτίωσης της υποδομής των επιχειρήσεών τους και των προδιαγραφών υγιεινής τους με αποχωρητήρια, υδραυλικές και αποχετευτικές εγκαταστάσεις, μεγαλύτερους, ευάερους και ευήλιους χώρους εργασίας –με εξαίρεση τα ξενοδοχεία–, επενδύσεις ακριβές που προϋπέθεταν σχεδιασμό, γι' αυτό και εφαρμόστηκαν μόνο από μεγαλοκεφαλαιούχους. Η αναγραφή της τιμής των προϊόντων λειτουργούσε, επίσης, μάλλον μεμονωμένα στις επιχειρήσεις των παλιννοστούντων, χωρίς να συνδυάζεται με ένα ακριβές σύστημα μέτρησης τους βάρους τους, με ένα ανάλογο ενδιαφέρον για την ποιότητα και τη γνησιότητα των τροφίμων ή τη βελτίωση της συσκευασίας τους. Η προσπάθεια, για παράδειγμα, από πολύ νωρίς του εξαγωγέα Γ. Λέκα να βελτιώσει τη συσκευασία των τροφίμων του δεν φαίνεται από τις διαθέσιμες πηγές να βρήκε μιμητές μεταξύ άλλων εμπόρων (Μαλαφούρης, 1948, σελ. 251).

Οπωσδήποτε και το κοινωνικο-οικονομικό και πολιτιστικό πλαίσιο δεν ήταν ευνοϊκό για την υποδοχή πολλών νεωτερισμών. Η διάδοση της πρακτικής των καθορισμένων τιμών στο λιανικό εμπόριο ήταν δύσκολη σε συνοικιακά καταστήματα με μικρό, σταθερό και γνωστό κύκλο πελατών, οι οποίοι προέρχονταν από τις λαϊκές τάξεις και προσέφευγαν συστηματικά στην πρακτική του «βερεσέ» λόγω των ασταθών εισοδημάτων τους. Η περιορισμένη σχέση των καταστηματαρχών με τους χονδρέμπορους και η απευθείας συναλλαγή με τους μικροπαραγωγούς άφηναν, άλλωστε, περιθώρια διακύμανσης των τιμών και διαπραγμάτευσης του τελικού ύψους τους με τον πελάτη μέσα από τη διαδικασία του «παζαριού» (Ποταμιάνος, 2015, σελ. 116-124). Όσον αφορά τους νέους όρους υγιεινής την εφαρμογή των οποίων οι Ελληνοαμερικανοί καταστηματάρχες διαφήμιζαν με μια διάθεση ανωτερότητας, αυτοί δύσκολα μπορούσαν να βρουν μιμητές μεταξύ των γηγενών. Τα κίνητρα μεταβολής των έξεών τους ήταν περιορισμένα από τη στιγμή που απουσίαζε ένας αποτελεσματικός ελεγκτικός μηχανισμός.³²⁵

Αναμφίβολα η εισαγωγή των όποιων δυτικών καινοτομιών υπαγορευόταν και από μια διάθεση επιδεικτικής διαφοροποίησης των Ελληνοαμερικανών επιχειρηματιών από

324. Έτσι ορίζεται από τον Μπουρντιέ/Bourdieu (ό.π., σελ. 363-414) η προσπάθεια των μικροαστών να ανέλθουν κοινωνικά υιοθετώντας στοιχεία της καθιερωμένης κουλτούρας. Στερούμενοι μορφωτικού κεφαλαίου και περιοριζόμενοι σε μια αυτοδίδακτη σχέση με την κουλτούρα προβαίνουν σε πολιτισμικές επιλογές, οι οποίες περιλαμβάνουν παράδοξες μίξεις ενώ μαρτυρούν έντονη ανασφάλεια κατά την επίδειξή τους.

325. Για τα περιθώρια εφαρμογής της εργατικής νομοθεσίας που θεμελιώθηκε στην πρώτη διακυβέρνηση του Βενιζέλου βλ. Ποταμιάνος, 2016, σελ. 287-299.

τους ντόπιους καταστηματάρχες. Προβαλλόταν ως στοιχείο της ελληνοαμερικανικής ταυτότητάς τους, συνιστούσε δείκτη όχι μόνο του οικονομικού αλλά και του μορφωτικού τους πλούτου, στρατηγική μετασχηματισμού της κοινωνικής θέσης τους και διεκδίκησης της εισόδου τους στην ελληνική μικροαστική τάξη. Έτσι εξηγούνται και επιχειρηματικές πρωτοβουλίες, όπως ο ηλεκτροφωτισμός μικρών επαρχιακών πόλεων με ρεύμα που παρείχε η ιδιόκτητη μονάδα κάποιου παλιννοστούντος και η οποία εξυπηρετούσε κατά κύριο λόγο την μεταποιητική επιχείρησή του. Όπως υποστηρίζεται και για την περίπτωση άλλων μικροεπενδυτών, στην πραγματικότητα τέτοιες επιχειρηματικές κινήσεις δεν απέβλεπαν στην απόσβεση του κεφαλαίου της επένδυσης και την εξοικονόμηση οικονομικού κέρδους. Το μικρό μέγεθος και η περιορισμένη απόδοσή τους, πολύ περισσότερο, όμως, οι κοινωνικο-οικονομικές δομές της χώρας, που αποθάρρυναν τόσο την οικιακή όσο και τη δημόσια κατανάλωση, συνηγορούν στο ότι οι συγκεκριμένες επενδύσεις λειτουργούσαν περισσότερο ως ένα μέσο κοινωνικής διάκρισης στη γενέτειρά τους (Βαξεβάνογλου, 1996, σελ. 45-48).

Ακόμα και οι ίδιοι οι παλιννοστούντες έβρισκαν πάντως ελάχιστα κίνητρα για να επιμείνουν στην τήρηση των αρχών που είχαν εκμάθει στην Αμερική. Όσοι κατάφεραν να επιβιώσουν επιχειρηματικά, οπωσδήποτε το πέτυχαν και γιατί προσαρμόστηκαν γρήγορα στην ελληνική πραγματικότητα. Η διαπίστωση του Fairchild (ό.π., σελ. 234) για τους παλιννοστούντες «ότι αποκτούν το πνεύμα της χώρας στην οποία κάθε φορά διαβιώνουν», διατυπωμένη σε αρκετά επικριτικό τόνο, επαναλαμβανόμενη την επόμενη δεκαετία και από άλλους μελετητές,³²⁶ μαρτυρά ίσως και το ρεαλισμό όσων επιχειρούσαν να επανενταχθούν επαγγελματικά στην ελληνική αγορά εργασίας. Πράγματι, όσοι αντιλαμβάνονταν ότι δεν ήταν μόνο οι επιχειρηματικές συνθήκες στην Ελλάδα δύσκολες αλλά και οι απαιτήσεις των Ελλήνων καταναλωτών και οι νοοτροπίες της ελληνικής κοινωνίας εντελώς διαφορετικές από εκείνες στην Αμερική και επιχειρούσαν να προσαρμοστούν σε αυτές, ήταν αυτοί που τελικά κατάφεραν να επιβιώσουν επαγγελματικά. Οι σταδιακές υποχωρήσεις μπορεί να αφορούσαν την εγκατάλειψη κάποιων συνηθειών, όπως της προθυμίας τους, αν και ιδιοκτήτες και «Ελληνοαμερικανοί», να εκτελούν χωρίς ντροπή και τις πιο ταπεινές εργασίες στο κατάστημά τους (Saloutos, 1956, σελ. 102). Άλλες, όμως, αφορούσαν την αλλαγή ολόκληρης της φιλοσοφίας της επιχείρησής τους. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του υποδηματοποιού Ιωάννη Φειδά, ο οποίος μετά από δωδεκάχρονη διαμονή στην Αμερική, όπου διατηρούσε στιλβωτήριο υποδημάτων, επέστρεψε στην Καλαμάτα το 1919 με υποδηματομηχανές και με στόχο να παραγάγει βιομηχανικό παπούτσι. Η περιορισμένη ανταπόκριση που συνάντησε στην πόλη του δεν τον έκαναν να εγκαταλείψει το χώρο. Αφού πούλησε για παλιοσίδηρα τις μηχανές που είχε φέρει, στράφηκε στο χειροποίητο παπούτσι, αξιοποιώντας την «αμερικανική»

326. Μαλεβός, 27, 7^{ος}/1923, σελ. 123.

πείρα του και θέτοντας τις βάσεις για τη δημιουργία μίας από τις μακροβιότερες ελληνικές οικογενειακές βιομηχανίες υποδημάτων.³²⁷

4. Η διάδοση των αμερικανικών προϊόντων

4.1 Οι συνθήκες διείσδυσης στην ελληνική αγορά

Μέχρι και τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο υπήρχε δυσκολία διείσδυσης των αμερικανικών οίκων στην ελληνική αγορά παρόλο που τα αμερικανικά βιομηχανικά προϊόντα ήταν ταυτισμένα με την υψηλή ποιότητα και αντοχή. Ο Πρόξενος των ΗΠΑ στην Πάτρα σε έκθεσή του προς την αμερικανική κυβέρνηση το 1909 απέδιδε το πρόβλημα αυτό στην απουσία έμπειρων αντιπροσώπων και άμεσης επαφής με τους τοπικούς εμπόρους, καθώς επίσης στην άρνηση των εξαγωγέων να παράσχουν οικονομικές διευκολύνσεις, όπως μακρές προθεσμίες πληρωμής και κοστολόγηση των προϊόντων με συνυπολογισμό των μεταφορικών υπηρεσιών και των υπόλοιπων εξόδων.³²⁸ Επισήμαινε την εμπορική επιρροή στην πόλη των παραδοσιακών ευρωπαϊκών οίκων, κυρίως Αγγλικών, Γαλλικών, Αυστριακών και Γερμανικών, οι οποίοι αντιπροσωπεύονταν από ομοεθνείς τους που είχαν από χρόνια εγκατασταθεί μόνιμα στην Ελλάδα και δρούσαν παράλληλα ως υποπρόξενοι των κρατών καταγωγής τους.³²⁹ Τα προβλήματα γλώσσας, επικοινωνίας και δικτύωσης με την Αμερική φαίνεται ότι για ένα μεγάλο διάστημα επιχειρούσαν να υπερκεράσουν οι πράκτορες των υπερωκεάνιων εταιριών οι οποίοι εμφανίζονται συχνά στις διαφημίσεις να αντιπροσωπεύουν εξειδικευμένα αμερικανικά προϊόντα, όπως φαρμακευτικά παρασκευάσματα, υποδήματα, γραφομηχανές, ραπτομηχανές.³³⁰

Η υπερωκεάνια σύνδεση της Ελλάδας με την Αμερική και η καθιέρωση τακτικών δρομολογίων μετά το 1905, η αύξηση των ροών ένθεν κακειθεν του Ατλαντικού των Ελλήνων ταξιδιωτών, μεταναστών και εμπόρων, η παρουσία των ίδιων των παλιννοστώντων και η επιχειρηματική δράση ορισμένων εξ αυτών στην ελληνική αγορά δημιούργησαν με τον καιρό μια δεκτικότητα απέναντι στην τεχνολογία και τα βιομηχανικά αγαθά της

327. Πρόκειται για τη βιομηχανία Φειδάς ΑΕ, η οποία επιβιώνει μέχρι σήμερα με το εμπορικό σήμα «boxer». Για την ιστορία της επιχείρησης βλ. την ιστοσελίδα <http://fidas.gr/>

328. Βλ. ανάλογες επισημάνσεις για την Ιταλία (Reeder, ό.π., σελ. 225-226).

329. *Ατλαντίς*, 15/11/1909. Τα προβλήματα ως προς την προώθηση των αμερικανικών προϊόντων στην Ελλάδα επισημαινόνταν στις προξενικές εκθέσεις ήδη από την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα. Εμπόδιο το οποίο υπερκεράστηκε την επόμενη δεκαετία ήταν η απουσία απευθείας σύνδεσης με την Αμερική και οι καθυστερήσεις στις παραδόσεις των εμπορευμάτων λόγω των αναγκαστικών μεταφορτώσεων που έφταναν έως και τις 60 μέρες (Saloutos, 1964, σελ. 8-9).

330. Οι Γκαστάλδη και Σία, για παράδειγμα, στις διαφημιστικές καταχωρίσεις τους εμφανίζονται να διαθέτουν «αποθήκη» γεγονός που καταδεικνύει την ενασχόλησή τους και με το εισαγωγικό εμπόριο. *Νέος Αιών*, 10/03/1906. Βλ. διαφημίσεις άλλων πρακτόρων: *Νεολόγος Πατρών*, 26/08/1920, 24/08/1921· *Πατρὶς Πύργου*, 6/05/1906· *Σημαία Καλαμών*, 17/12/1919.

Αμερικής. Στο Μεσοπόλεμο τα αμερικανικά προϊόντα κατέκλυσαν τις ευρωπαϊκές αγορές μέσω των Αμερικανών αντιπροσώπων, των υπηρεσιών τεχνικής υποστήριξης, των επιδέξιων διαφημιστικών μεθόδων και των τραπεζιτικών διευκολύνσεων. Βεβαίως, σε καμιά περίπτωση η αύξηση των εμπορικών συναλλαγών μεταξύ των δύο κρατών, που σημειώθηκε ήδη εν μέσω του Μεγάλου Πολέμου δεν μπορεί να αποδοθεί αποκλειστικά στους Έλληνες μετανάστες. Οι εχθροπραξίες στην Ευρώπη οι οποίες ανέστειλαν τις εμπορικές συναλλαγές της Ελλάδας με παραδοσιακές ευρωπαϊκές αγορές, έστρεψαν αναγκαστικά τη χώρα στη μόνη διαθέσιμη αγορά, την αμερικανική, αρχικά για σιτηρά, σταδιακά και για υφάσματα, υποδήματα και μηχανήματα.³³¹ Οι Αμερικανοί Πρόξενοι στην Ελλάδα (Αθήνας, Θεσσαλονίκης και Πάτρας), οι οποίοι προπολεμικά δυσκολεύονταν να προσελκύσουν το ελληνικό εμπορικό ενδιαφέρον για αγαθά πέρα από βασικά γεωργικά, άρχισαν με τη λήξη του Πολέμου να «πολιορκούνται» από Έλληνες επιχειρηματίες οι οποίοι επιζητούσαν πληροφορίες για τις προοπτικές των αμερικανικών βιομηχανικών προϊόντων στη χώρα. Μέσω εκθέσεων και πληροφοριακού υλικού³³² ενημέρωναν με τη σειρά τους τους Αμερικανούς εξαγωγείς για την αυξημένη ζήτηση στην Ελλάδα σε υφαντικές μηχανές, ραπτομηχανές, φορτηγά αυτοκίνητα, χημικά προϊόντα, γεωργικά εργαλεία, υποδήματα, κινηματογραφικές ταινίες ενθαρρύνοντας έτσι τις εμπορικές συναλλαγές μεταξύ των δύο κρατών. Τέτοιες προξενικές εκθέσεις δημοσιεύονταν στον ομογενειακό Τύπο, δίνοντας κίνητρα σε Έλληνες μετανάστες που ετοιμάζονταν να παλινοστήσουν, να δραστηριοποιηθούν στις εξαγωγές προς την πατρίδα τους (Saloutos, 1956, σελ. 74).³³³ Οι θετικές προοπτικές για τα αμερικανικά προϊόντα στην Ελλάδα μετά τη λήξη του Μεγάλου Πολέμου φαίνεται ότι είχαν αρχίσει να συζητιούνται στον κύκλο της ελληνικής ομογένειας αρκετά νωρίς και το ενδιαφέρον για μελλοντική επιχειρηματική δράση είχε ήδη αναπτυχθεί. Σε επιστολή του 1916 ο μετανάστης Σωτήρης Μπολάνης έγραφε σχετικά στην οικογένειά του στο Γεωργίτσι Λακωνίας:

«Πατέρα, όπως και εις το περασμένο γράμμα μου σας έγραφα, [...] να στείλεις τον Γρηγόρην εάν εβγήκε από το Σχολαρχείον και εις το Γυμνάσιον κανά δυό έτη και έπειτα βλέπουμε [...] ο σκοπός μου διά να μάθω ο Γρηγόρης γράμματα πολλά, είναι ο εξής μετά τον Πόλεμον. Εις την Ελλάδα, καθώς και εις όλην την Ευρώπην όλα τα πράγματα θα έρχονται από την Αμερικήν, λοιπόν διά έναν άνθρωπον εγγράμματον και με προσόντα εμπορικά διότι σκέπτομαι

331. Βλ. δήλωση του Αμερικανού Προξένου στην Πάτρα Arthur B. Cooke (1914-1919): "Opportunities in Greece", *The New York Times*, 16/06/1916. Βλ., επίσης, στον *Εθνικό Κήρυκα*, 13/09/1919 πληροφορίες για τη διείσδυση των αμερικανικών προϊόντων στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια του Πολέμου.

332. Βλ. αίτημα του Αμερικανού Προξένου της Πάτρας προς τη Νομαρχία Αχαΐας για ανταλλαγή συγγραμμάτων και επίσημων δελτίων οικονομικής, εμπορικής και χρηματιστικής φύσεως προς διαφώτιση των εμπόρων στις δυο πλευρές του Ατλαντικού. *Νεολόγος Πατρών*, 3/12/1920.

333. *Ατλαντίς*, 6/10/1920. Βλ. διαφημίσεις για τις θετικές προοπτικές των αμερικανικών υποδημάτων στην Ελλάδα. *Εθνικός Κήρυξ*, 11/09/1919, 13/09/1919.

(*εάν εννοήται βοηθήσουν και οι περιστάσεις*) άμα τελειώσει ο Γρηγόρης τις δύο τάξεις του Γυμνασίου να τον φέρω εδώ εις την Αμερικήν και να τον στείλω εδώ εις αυτά τα σχολεία...»

(Παρατίθεται στο Κούτσης, 1999, σελ. 99).

Τη δεκαετία του 1920 η διάθεση αμερικανικών κεφαλαίων στην Ελλάδα για την αντιμετώπιση της προσφυγικής κρίσης, η δραστηριοποίηση αμερικανικών φιλανθρωπικών οργανώσεων, η ανάληψη δημόσιων έργων υποδομής από αμερικανικές εταιρίες (βλ. αρδευτικά έργα Μακεδονίας, ύδρευση στον Μαραθώνα) διαμόρφωσαν θετικό κλίμα για την περαιτέρω ενίσχυση των εμπορικών σχέσεων μεταξύ των δύο κρατών και τη διάχυση των αμερικανικών προϊόντων στην ελληνική αγορά.³³⁴ Η ζήτηση θα πρέπει, επίσης, να συνδεθεί και με τις νέες οικονομικές και υλικές συνθήκες που επικράτησαν το Μεσοπόλεμο σταδιακά σε όλη την Ευρώπη και τηρουμένων των αναλογιών και στην Ελλάδα. Οι αμερικανικοί οίκοι, ευνοημένοι από την κάμψη της βιομηχανικής παραγωγής των ευρωπαϊκών κρατών, προσπάθησαν να ικανοποιήσουν την αυξημένη ζήτηση για καταναλωτικά αγαθά που δημιουργούσε η αστικοποίηση και η βελτίωση των μέσων συγκοινωνίας και επικοινωνίας (Μπερστάιν και Μίλζα/Berstein and Milza, 1997, σελ. 127-138). Στην Ελλάδα η διάδοση της κατανάλωσης ηλεκτρικής ενέργειας στα μεγάλα αστικά κέντρα άνοιγε το δρόμο για την αγορά ηλεκτρικών ειδών και τη χρήση οικιακών συσκευών από τα εύπορα νοικοκυριά, ενώ ο σταδιακός εκσυγχρονισμός των υποδομών επέτρεπε την πρόσβαση στο τηλέφωνο, το ραδιόφωνο και το αυτοκίνητο και την ικανοποίηση των νέων αναγκών για επικοινωνία, ψυχαγωγία και μεταφορά (Καραδήμου-Γερόλυμπου, 2002, σελ. 87-93).

Οι μετανάστες ενθάρρυναν βέβαια και αυτοί με τον τρόπο τους τη διάδοση των αμερικανικών βιομηχανικών και τεχνολογικών αγαθών στην Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο.³³⁵ Κατ' αρχάς, αρκετοί ομογενείς ταξίδευαν στην Ελλάδα ως εμπορικοί αντιπρόσωποι κάποιου αμερικανικού οίκου,³³⁶ ενώ άλλοι, συνήθως χονδρέμποροι που επισκέπτονταν την Ελλάδα για την τροφοδότηση των εισαγωγικών τους οίκων με ελληνικά προϊόντα, προωθούσαν ταυτόχρονα αμερικανικά είδη στους ελληνικούς εμπορικούς κύκλους με τους οποίους συνεργάζονταν.³³⁷ Κάποιοι άλλοι στο πλαίσιο ποικίλων επιχειρηματικών δραστηριοτήτων τους λειτούργησαν από την Αμερική ως μεσάζοντες για την πρόσβαση

334. Ralph B. Curren, «Αι σχέσεις Ελλάδος-Αμερικής», *Νέα από την Ελλάδα*, 63, 4^{ος}/1931, σελ. 145-146. G. Richadson, "American Products popular in Greece", *The Ahepa Magazine*, III (7), 11^{ος}/1929, σελ. 14.

335. Στην Ιταλία η αύξηση των εισαγωγών από την Αμερική μεταξύ των ετών 1901-1908 κατά 56%, σε πολυτελή αγαθά και είδη οικιακής χρήσης, αφορούσε όχι μόνο τα αστικά κέντρα του εκβιομηχανισμένου Βορρά αλλά και το μεταναστευτικό Νότο (Reeder, ό.π., σελ. 223-225).

336. Βλ. ανακοίνωση για την άφιξη ομογενούς, αντιπροσώπου μεγάλης Ελληνο-Καναδικής Ενώσεως, και την κατάλυσή του σε κεντρικό ξενοδοχείο της Πάτρας, όπου θα εξέθετε δείγματα της εταιρίας σε ενδιαφερόμενους εμπόρους. *Νεολόγος Πατρών*, 22/08/1919, 23/08/1919, 24/08/1919.

337. Βλ. διαφημίσεις εισαγωγέων ελληνικών προϊόντων και εξαγωγέων αμερικανικών (Ατλαντίς, 27/10/1920· Θεοδωρόπουλου, 1908· Κανούτας, 1909).

σε Αμερικανούς προμηθευτές.³³⁸ Τα παραγγελιοδοχικά τους γραφεία στη Νέα Υόρκη τροφοδοτούσαν απευθείας την τοπική αγορά της Πελοποννήσου με αμερικανικά είδη, τα οποία φορτώνονταν στα υπερωκεάνια και παραλαμβάνονταν από τους ίδιους τους εμπόρους στο λιμάνι της Πάτρας.³³⁹ Η γνώση της ελληνικής και αμερικανικής αγοράς, η γλωσσική δεξιοτέχνα, οι γνωριμίες και εθνοτοπικοί δεσμοί των Ελληνοαμερικανών οπωσδήποτε διευκόλυναν τη δικτύωση με τον ελληνικό επιχειρηματικό κόσμο. Η μεταναστευτική ιδιότητα ενέπνεε γενικά μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στους ενδιαφερόμενους εμπόρους απ' ό,τι κάποιος Αμερικανός αντιπρόσωπος. Οι επαγγελματικές επιτυχίες και η κοινωνική ανέλιξη του μετανάστη στην Αμερική αποτελούσαν ένα είδος εγγύησης για τη συνεργασία μαζί του και την ασφαλή και επικερδή επένδυση στις εταιρίες που αντιπροσώπευε. Οι νεότερες μελέτες πάνω στο ζήτημα της διεθνικής επιχειρηματικότητας έχουν, άλλωστε, καταδείξει ότι οι μετανάστες οι οποίοι εμπλέκονται σε διεθνικές επιχειρηματικές δραστηριότητες αποτελούν άτομα οικονομικά προσαρμοσμένα στη νέα χώρα εγκατάστασης και συνήθως τμήμα της «ελίτ» των μεταναστευτικών κοινοτήτων τους. Έχουν αποκτήσει την ιθαγένεια, διαθέτουν καλύτερη μόρφωση, μακρά επαγγελματική εμπειρία, ευρέα κοινωνικά δίκτυα και οικονομική άνεση (Portes, Guarnizo and Haller, 2002, σελ. 278-298). Στην ομάδα των Ελληνοαμερικανών αναζητούσαν τους συνεργάτες τους πολλές αμερικανικές εταιρίες προκειμένου να διαδώσουν όχι μόνο βιομηχανικά αγαθά αλλά και τη νέα τεχνολογία στην Ελλάδα. Στον ομογενειακό Τύπο ήταν συχνές οι αγγελίες αναζήτησης αποκλειστικών αντιπροσώπων, πωλητών και τεχνικών με την προοπτική να εργαστούν στην Ελλάδα με προνομισιακούς όρους.³⁴⁰

Οι ίδιοι οι μετανάστες γίνονταν ταυτόχρονα μεταφορείς, χρήστες και διαφημιστές των αμερικανικών προϊόντων στα ταξίδια τους στην πατρίδα, ενώ αρκετοί από όσους παλιννοστούσαν με κεφάλαια και εγκαθίσταντο στα αστικά κέντρα εκδήλωναν ενδιαφέρον για οποιαδήποτε αμερικανική καινοτομία εισαγόταν. Τα Ελληνοαμερικανικά νοικοκυριά ιδιαίτερα των αστικών κέντρων συνέχιζαν σε μεγάλο βαθμό τις καταναλωτικές συνήθειες που είχαν αποκτήσει στην Αμερική και επιδίωκαν τη διατήρηση των ανέσεων που τους εξασφάλιζε η τεχνολογία.³⁴¹ Οι νεόδμητες κατοικίες τους διέθεταν υδραυλικές και ηλεκτρικές υποδομές, εξοπλιζόνταν με την οικιακή που είχε μεταφερθεί

338. Για τον τρόπο εργασίας ενός παραγγελιοδοχικού γραφείου βλ. τη διαφήμιση του επιχειρηματία Γεώργιου Βρανά. *Νεολόγος Πατρών*, 29/09/1919.

339. Η αγορά της Πάτρας εμφανίζεται να απορροφά αρκετούς τόνους φορτίου γενικών εμπορευμάτων με την άφιξη κάθε υπερωκεανίου. *Νεολόγος Πατρών*, 15/03/1920, 21/04/1920, 8/06/1920.

340. Βλ. διαφήμιση διεθνούς εταιρίας αμερικανικών συμφερόντων και αναζήτησης Ελληνοαμερικανών συνεργατών για να αναλάβουν το δίκτυο πώλησης και τεχνικής υποστήριξης της ραδιοφωνίας στην Ελλάδα. *The Ahepa Magazine*, IV (9), 10^ο-11^ο/1930, σελ. 6.

341. Βλ. στις διαφημίσεις του ομογενειακού Τύπου του Μεσοπολέμου το ενδιαφέρον των Ελληνοαμερικανών για τις οικιακές συσκευές, τα αυτοκίνητα, τα έπιπλα, τον καλλωπισμό και την ένδυση. Οι αγορές με μηνιαίες δόσεις, παρά τους δεσμευτικούς όρους τους, καθιστούσαν προσιτή την απόκτηση διαρκών καταναλωτικών αγαθών από τη μέση αμερικανική οικογένεια (Καρπόζηλος, ό.π., σελ. 74-75).

από την Αμερική ή με καινούριες οικιακές συσκευές. Η κατανάλωση αμερικανικών βιομηχανικών αγαθών από τους Ελληνοαμερικανούς ενθάρρυνε σταδιακά τη ζήτησή τους από αρκετές αστικές οικογένειες (Saloutos, 1956, σελ. 121). Κάποιοι μάλιστα με την επιστροφή τους στην Ελλάδα δραστηριοποιήθηκαν οι ίδιοι επαγγελματικά στο εμπόριο των αμερικανικών καταναλωτικών αγαθών. Αξιοποιώντας την εμπειρία, την τεχνογνωσία, τις ιδέες, τη γλωσσική δεξιότητα και τα δίκτυα που είχαν δημιουργήσει στο Νέο Κόσμο, παρέκαμπταν τους μεσάζοντες της Αθήνας και εξασφάλιζαν την εισαγωγή προϊόντων και εξοπλισμού απευθείας από αμερικανικούς οίκους σε συμφέρουσες τιμές και χωρίς καθυστερήσεις.

Φυσικά η δυνατότητα σύναψης εμπορικών συμφωνιών με Αμερικανούς εμπόρους δεν ήταν προνόμιο μόνο των παλιννοστώντων. Το 1919 το Παραγγελιοδοχικό Γραφείο Σ.Α. Καραπατά στην Καλαμάτα διαφήμιζε την αδιάκοπη λειτουργία του από το 1914 και τη διάθεση αμερικανικών μηχανημάτων, εργαλείων, πολυτελών και επιβατικών αυτοκινήτων και χημικών. Οι εργασίες του σε απευθείας συνεννόηση με πάνω από 300 αμερικανικούς οίκους απήλλασσαν, σύμφωνα με τις διαφημίσεις του, τους πελάτες από τις προμήθειες των μεσαζόντων.³⁴² Δεν γνωρίζουμε αν το γραφείο ανήκε σε μέλη κάποιας διεθνικής μεταναστευτικής οικογένειας. Πάντως η απευθείας διασύνδεση της δυτικής Πελοποννήσου με το Νέο Κόσμο με εμπορικές και επιβατικές γραμμές και η εξασφάλιση σταθερών δρομολογίων χάρη στη ροές μεταναστών και παλιννοστώντων επέτρεπαν σε τοπικούς εισαγωγικούς οίκους, μεμονωμένους επιχειρηματίες και εμπορικούς αντιπροσώπους να ταξιδεύουν συχνά πυκνά στην Αμερική προκειμένου να κλείσουν συμφέρουσες εμπορικές συνεργασίες. Τις εμπορικές επαφές με το Νέο Κόσμο διευκόλυναν κρατικοί θεσμοί, όπως τα ταχυδρομεία και τα ελληνικά προξενεία, καθώς επίσης τα διεθνικά επιχειρηματικά δίκτυα, στα οποία συμπεριλαμβάνονταν οι υπερωκεάνιες εταιρίες, τα τοπικά ταξιδιωτικά πρακτορεία, τα ελληνικά ξενοδοχεία και οι ελληνικές τράπεζες που δραστηριοποιούνταν στη Νέα Υόρκη. Οι μεταναστευτικές κοινότητες και οι συγκροτημένοι εθνοτοπικοί σύλλογοι στην Αμερική αλλά και τα διαμορφωμένα εμπορικά δίκτυα όχι μόνο υποστήριξαν τις εμπορικές συναλλαγές αλλά έκαναν την αντίπερα ακτή του Ατλαντικού γνώριμη και θελκτική για όλο και περισσότερους επαγγελματίες της Πελοποννήσου (Λαλιώτου, ό.π., σελ. 253).³⁴³

Τη δεκαετία του 1920 στα λιμάνια της Πάτρας και της Καλαμάτας κατέφθανε ποικιλία προϊόντων απευθείας από την Αμερική, ενώ οι συχνές διαφημίσεις τους στον επαρχιακό Τύπο μαρτυρούν αυξημένη κατανάλωση από την τοπική κοινωνία. Μηχανήματα, γεωργικά εργαλεία και μουσικά όργανα, τα οποία μετέφεραν οι μετανάστες στην πατρίδα για προσωπική χρήση ή απέστειλαν ως δώρα στις τοπικές κοινότητες, καθώς και τεχνολογικός εξοπλισμός από ιδιόκτητες επιχειρήσεις στην Αμερική που χρησιμοποιούσαν

342. *Σημεία Καλαμών*, 12/09/1919.

343. Στα κοινωνικά νέα συχνές ήταν οι ανακοινώσεις της επιστροφής από την Αμερική Πελοποννήσιων εμπόρων μετά από πολύμηνη παραμονή σε συγγενείς και συμπατριώτες. *Νεολόγος Πατρών*, 13/03/1928.

ή ίδιοι ή μεταπωλούσαν σε άλλους στην Ελλάδα, άνοιγαν το δρόμο για την ευρύτερη ζήτησή τους στην ελληνική αγορά. Βενζινομηχανές, αντλίες και σωληνώσεις, ραπτομηχανές, φωτογραφικές και κινηματογραφικές μηχανές, φωνογράφοι, ποδήλατα, χημικά προϊόντα και κυρίως λιπάσματα, χρώματα και βερνίκια, διείσδυσαν εύκολα στην ελληνική επαρχία με τους μετανάστες να διαφημίζουν άτυπα οι ίδιοι τη χρήση τους και να προπαγανδίζουν την αντοχή και αποτελεσματικότητά τους.³⁴⁴ Σε όλο και περισσότερα καταστήματα ελληνοαμερικανικής ιδιοκτησίας διατίθεντο τα αμερικανικά υποδήματα και ενδύματα, τα οποία μάλιστα συναγωνίζονταν τα αντίστοιχα ευρωπαϊκά.³⁴⁵ Τα «αμερικανικά» κουρέια πωλούσαν και αμερικανικά είδη καλλωπισμού (κρέμες, βαφές, ξυριστικές μηχανές), τα στιλβωτήρια συναφή προϊόντα (βερνίκια και σαπούνια), ενώ τα φωτογραφεία εξοπλίζονταν με μηχανήματα φερμένα από την Αμερική.³⁴⁶

Η επιστροφή μεταναστών από την Αμερική με τεχνικές γνώσεις στην επισκευή και τη συντήρηση των αμερικανικών μηχανημάτων και η εγκατάστασή τους στην επαρχία οπωσδήποτε ενθάρρυνε τους Έλληνες καταναλωτές να εμπιστευτούν τα αμερικανικά προϊόντα και να αρχίζουν να τα προτιμούν έναντι των ευρωπαϊκών. «Αμερικανικά εργαστήρια» με εξειδικευμένους τεχνίτες και απόθεμα εξαρτημάτων και ανταλλακτικών για την επισκευή αμερικανικών ραπτομηχανών, φωνογράφων, ρολογιών και ποικίλων άλλων μηχανημάτων φαίνεται ότι λειτουργούσαν σε μεταναστευτικές περιοχές, όπως στη Μεσσήνη, τον Πύργο και στην Πάτρα.³⁴⁷

Η διείσδυση των αμερικανικών προϊόντων στην ελληνική αγορά δεν ήταν φυσικά εύκολη υπόθεση. Στις αρχές του 1930 ο Αμερικανός εμπορικός ακόλουθος παραδεχόταν την προτίμηση των Ελλήνων καταναλωτών στα ευρωπαϊκά αγαθά, η παράδοση των οποίων λόγω της απόστασης και των εδραιωμένων από το 19ο αιώνα ευρωπαϊκών εμπορικών δικτύων ήταν αμεσότερη και με συμφερότερους όρους.³⁴⁸ Ωστόσο, φαίνεται ότι η γνωριμία της ελληνικής κοινωνίας με μια ποικιλία από αμερικανικά βιομηχανικά

344. Σε διαφήμιση των αμερικανικών λιπασμάτων «ΑΜΜΟ-ΦΩΣ» ο αντιπρόσωπος της εταιρίας στους νομούς Μεσσηνίας και Αρκαδίας προέβαλλε ως κίνητρο για την προτίμηση του προϊόντος από τους αγρότες το γεγονός ότι στη βιομηχανία «Αμέρικαν Κυαναμίτ» που τα παρασκεύαζε, απασχολούνταν 10.000 Έλληνες μετανάστες (Μπρεδήμας, 2007, σελ. 230).

345. Βλ. διαφημίσεις αμερικανικών υποδημάτων από καταστήματα της δυτικής Πελοποννήσου τα οποία ανήκαν κατεξοχήν σε παλινοστούντες. Αρκετοί δραστηριοποιήθηκαν και στην κατασκευή τους χρησιμοποιώντας αμερικανικά δέρματα, σχέδια και μηχανές. *Νεολόγος Πατρών*, 16/05/1923, 10/03/1932, 2/12/1921. *Σημαία Καλαμών*, 23/11/1919, 16/12/1920.

346. *Νεολόγος Πατρών*, 30/03/1922, 2/10/1930, 3/11/1930. *Σημαία Καλαμών*, 22/11/1919, 23/11/1919, 16/12/1920.

347. *Νεολόγος Πατρών*, 29/04/1923, 13/09/1923, 5/06/1932. *Πατρίς Πύργου*, 5/01/1912. *Σημαία Καλαμών*, 2/08/1919.

348. Ralph B. Curren, «Αι σχέσεις Ελλάδος-Αμερικής», *Νέα από την Ελλάδα*, 63, 4^ο/1931, σελ. 145-146. Βλ. παρόμοιες παρατηρήσεις στο: Mears, 1929, σελ. 186-187.

προϊόντα είχε ήδη γίνει. Ορισμένα μάλιστα από αυτά, όπως τα αυτοκίνητα, είχαν κατακτήσει ένα σημαντικό μερίδιο της ελληνικής αγοράς.

4.2 Τα αυτοκίνητα

Τα αμερικανικά αυτοκίνητα είχαν ιδιαίτερη διάδοση στην ελληνική αγορά και μαζί με αυτά τα ελαστικά, τα ανταλλακτικά, τα λιπαντικά και τα εξαρτήματά τους. Στα τέλη της δεκαετίας του 1920 η αγορά επιβατικών και φορτηγών αυτοκινήτων σημείωνε σημαντική αύξηση, γεγονός που συνδέεται και με τη σχετική βελτίωση της οδικής υποδομής της χώρας. Τα πλεονεκτήματα που παρουσίαζε το αυτοκίνητο ως ευέλικτο συγκοινωνιακό μέσο σε μια χώρα με ορεινή γεωμορφολογία, ελλιπές σιδηροδρομικό δίκτυο και περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες για μακροπρόθεσμες επενδύσεις ενθάρρυναν την επένδυση σε οδοποιητικά έργα αρχικά στην πρωτεύουσα και κατά τη διάρκεια της τελευταίας διακυβέρνησης του Βενιζέλου και στην υπόλοιπη Ελλάδα. Το οδοποιητικό πρόγραμμα της τεχνικής εταιρίας «Π. Γ. Μακρή & Σία» προσέθεσε στο εθνικό οδικό δίκτυο 2.000 χιλιόμετρα δρόμους και γεφύρια συνδέοντας τα παράλια με την ενδοχώρα (Δρανδάκης, 1934, σελ. 164-170), ενώ οι ελληνοαμερικανικές δωρεές για την κατασκευή κοινοτικών δρόμων επέτρεψαν την άφιξη του αυτοκινήτου σε αρκετές ορεινές κοινότητες της Πελοποννήσου. Το 1935 ο αριθμός των ιδιωτικών αυτοκινήτων είχε αγγίξει τις 18.000, ενώ των φορτηγών και των λεωφορείων τις 15.000, όταν στην πρώτη εικοσαετία του αιώνα κυκλοφορούσαν στη χώρα συνολικά 2.300 (Καραδήμου-Γερόλυμπου, 2002, σελ. 90-91). Βεβαίως το κόστος του αυτοκινήτου παρέμενε υψηλό στο Μεσοπόλεμο και παρά τις ευκολίες πληρωμής με γραμμάτια η απόκτησή του ήταν προσιτή στα ανώτερα αστικά στρώματα (Καφάογλου, 2013, σελ. 401). Η καθιέρωση, ωστόσο, αστικών και υπεραστικών λεωφορειακών γραμμών από ιδιωτικές εταιρίες οι οποίες αναλάμβαναν να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες των λαϊκών τάξεων αποτέλεσε επικερδή δραστηριότητα η οποία προσέκλυσε το επιχειρηματικό ενδιαφέρον.

Σύμφωνα με τον Αμερικανό Εμπορικό Ακόλουθο Gardner Richadson, το 90% των αυτοκινήτων που εισάγονταν στην Ελλάδα στα τέλη της δεκαετίας του 1920 ήταν αμερικανικής κατασκευής. Στη Σπάρτη, μία κατεχοχόν μεταναστευτική πόλη, τα νέα αυτοκίνητα που είχαν δηλωθεί το 1928 ήταν στο σύνολό τους αμερικανικά.³⁴⁹ Αρκετοί παλιννοστούντες εισοδηματίες έφερναν αμέσως μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο

349. Gardner Richadson, "American Products popular in Greece", *The Ahepa Magazine*, III (7), 11^{ος}/1929, σελ. 14. Το 1928 δηλώθηκαν σε όλη την Ελλάδα 3.588 νέα αυτοκίνητα που αντιπροσώπευαν 105 εργοστάσια κατασκευής. Από αυτά τα 3.210 αντιπροσώπευαν την αμερικανική βιομηχανία (89%) ενώ τα 378 την ευρωπαϊκή (11%). *Νέα από την Ελλάδα*, 40, 5ος /1929, σελ. 132. Τη δυναμική της αγοράς αυτοκινήτου στην Ελλάδα παρουσίαζε και ο Mears (1929, σελ. 152). Εκτιμούσε ότι η χώρα τη δεκαετία του 1920 παρουσίαζε τις καλύτερες προοπτικές στον κλάδο σε όλα τα Βαλκάνια με την αναλογία των αυτοκινήτων ανά κάτοικο να είναι 1 προς 377 (όταν στη Ρουμανία ήταν 1 προς 852, στη Γιουγκοσλαβία 1 προς 1.150 και στη Βουλγαρία 1 προς 2.210). Για το 1928 παρέθετε τον αριθμό των 2.003 νέων αυτοκινήτων εκ των οποίων το 80% ήταν αμερικάνικα με προτίμηση στα «φορντάκια».

ιδιοκτηता αυτοκίνητα και μοτοσικλές από την Αμερική, συνήθως για προβολή της ατομικής τους προκοπής ή για να τα μεταπωλήσουν σε συγγενείς και φίλους που τα είχαν παραγγείλει (Σγούρος, 2006, σελ. 119). Κάποιοι επέλεγαν να αγοράσουν στην Ελλάδα αμερικανικές μάρκες,³⁵⁰ ενώ άλλοι αρκούσαν στο να προπαγανδίζουν υπέρ της αναγκαιότητας του αυτοκινήτου και της ανωτερότητας της εταιρίας της Φορντ (Μίλλερ/ Miller, 1974, σελ. 204-205). Οι μετανάστες ήταν, επίσης, αυτοί οι οποίοι είχαν κίνητρα να δραστηριοποιηθούν επιχειρηματικά στην πώλησή του. Εκτός από τη σχετική οικονομική επιφάνεια, είχαν τη διορατικότητα και το ενδιαφέρον να κινητοποιήσουν τις όποιες διασυνδέσεις τους με την Αμερική και να εκμεταλλευτούν τις επαγγελματικές ευκαιρίες που παρουσιάζονταν σε μια εποχή ανάπτυξης της ελληνικής αγοράς του αυτοκινήτου. Εξοικειωμένοι με την αυτοκίνηση όχι μόνο πολιτισμικά αλλά και τεχνικά λόγω της εργασιακής προϋπηρεσίας κάποιων σε αμερικανικές αυτοκινητοβιομηχανίες ή της φοίτησης άλλων σε τεχνικές σχολές, αρκετοί Ελληνοαμερικανοί ασχολήθηκαν επαγγελματικά με την εμπορία αυτοκινήτων, μοτοσικλετών και ανταλλακτικών στο πλαίσιο των ευρύτερων επιχειρηματικών δραστηριοτήτων τους (Καφάογλου, 2013, σελ. 265-266). Διεκδίκησαν τις αμερικανικές αντιπροσωπείες, ενώ επέδειξαν ενδιαφέρον για τη λειτουργία συνεργειών, γκαράζ, αμαξοποιείων και φανοποιείων.

Ο Ευστάθιος Σαρδελής, για παράδειγμα, ο οποίος εκπαιδεύθηκε ως μηχανοδηγός και εργάστηκε για τρία χρόνια ως σοφέρ στην Αμερική, φέρεται να ιδρύει μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους το πρώτο πρακτορείο αυτοκινήτων στην Αθήνα το οποίο ειδικευόταν στην αγοραπωλησία καινούριων και μεταχειρισμένων οχημάτων, καθώς και στην ενοικίασή τους για εκδρομές (Χατζηγιάννου, ό.π., σελ. 395-396). Τη δυναμική του αυτοκινήτου αντιλήφθηκε από νωρίς ο ομογενής Χαρίλαος Μπόγδης, ένας από τους πρωτοπόρους εισαγωγείς αμερικανικών επιβατικών και φορτηγών αυτοκινήτων και από τους μακροβιότερους επιχειρηματίες στο χώρο (Ρούπα και Χεκίμογλου, 2009, σελ. 317).³⁵¹ Με πτυχίο υπομηχανικού, λατρεία για τα οχήματα και αμερικανικές γνώριμιες ο μετανάστης Σωτήριος Κύρου είχε αρκετά κίνητρα για να αναλάβει τη δεκαετία του 1920 την αντιπροσωπεία της Φορντ στη Θεσσαλονίκη (Κύρου, ό.π., σελ. 29-31).

Στη Μυτιλήνη το ενδιαφέρον που επέδειξε ένας ντόπιος για το «Φορντ Μόντελ Τ», το μοναδικό αυτοκίνητο που κυκλοφορούσε στο νησί το 1919 και που ανήκε στον μετανάστη Ιωάννη Κοντέλλη έπεισε τον τελευταίο να ασχοληθεί με την πώληση αμερικανικών αυτοκινήτων. Μηχανικός αυτοκινήτων ο ίδιος, με εργασιακή εμπειρία στις αυτοκινητοβιομηχανίες του Ντιτρόιτ από το 1909, ο Κοντέλλης ενθαρρύνθηκε από τη Φορντ να παραμείνει στην Ελλάδα και να αναλάβει την αντιπροσωπεία στο νησί, όπου σημειωνόταν μετά τον πόλεμο ενδιαφέρον για την αγορά αυτοκινήτου από ευκατάστατους

350. Την κατοχή αυτοκινήτων από τους Ελληνοαμερικανούς, «κομισθέντων εξ Αμερικής» ή αγορασμένων στην Ελλάδα μαρτυρούν και οι αγγελίες πώλησής τους λόγω αναχώρησης του ιδιοκτήτη για Αμερική. *Νεολόγος Πατρών*, 14/05/1932. *Ο Σπαρτιάτης*, 1/01/1926.

351. *Ο Ξενητευμένος*, 13/07/1935.

ντόπιους και πρόσφυγες. Η προϋπηρεσία του φαίνεται ότι αποτελούσε εγγύηση όχι μόνο για την αμερικανική εταιρία, η οποία του εμπιστεύτηκε αργότερα τις αντιπροσωπείες στον Πειραιά και στην Αθήνα, αλλά και για τους ενδιαφερόμενους αγοραστές οι οποίοι προσέφευγαν στις μηχανικές γνώσεις και στα αμερικανικά εργαλεία του για τις συχνές βλάβες που προκαλούσε η κακή κατάσταση του οδικού δικτύου (Καφάογλου, 2013, σελ. 499-503). Όπως συνέβη και με άλλα αμερικανικά βιομηχανικά αγαθά,³⁵² οι υπηρεσίες τεχνικής υποστήριξης και συντήρησης του νέου τεχνολογικού αγαθού από εξειδικευμένο ανθρώπινο δυναμικό σε μια περίοδο κρίσιμη για την εξοικείωση του καταναλωτικού κοινού με αυτό θεωρούνταν προϋπόθεση της διάδοσής του στην ελληνική αγορά. Ελλείψει συναφούς τεχνικής σχολής στην Ελλάδα, οι Ελληνοαμερικανοί μηχανικοί³⁵³ ήταν σίγουρα οι πιο αξιόπιστοι για να στελεχώσουν μαζί με ένα «εμπειρικό τεχνικό υπόστρωμα» που ήδη υπήρχε τα συνεργεία αυτοκινήτων (Καφάογλου, ό.π., σελ. 84-90).

Παρόμοια διαδρομή ακολούθησε και ο Ιωάννης Παπαλέξης στη Λαμία, πρώην επιθεωρητής μηχανών στο εργοστάσιο της Φορντ και οδηγός σε αγώνες ταχύτητας στην Αμερική.³⁵⁴ Εργάτης στις αυτοκινητοβιομηχανίες του Ντιτρόιτ υπήρξε και ο Ν. Στανίλας, ο οποίος δραστηριοποιήθηκε στην πώληση αμερικανικών αυτοκινήτων και γεωργικών μηχανημάτων στη Θεσσαλονίκη και την Αθήνα (Καφάογλου, ό.π., σελ. 282· Ρούπα και Χεκίμογλου, ό.π., σελ. 306·). Βενζιναρότρα, αλωνιστικές και θεριστικές μηχανές αμερικανικών εταιριών έκαναν την εμφάνισή τους στο Μεσοπόλεμο και ειδικά στην περιοχή της Μακεδονίας. Η διάδοσή τους, ωστόσο, παρέμεινε περιορισμένη ενθαρρύνοντας τους εισαγωγείς αυτοκινήτων να ασχοληθούν μόνο συμπληρωματικά με αυτά (Καφάογλου, ό.π., σελ. 280-281, 501).

Ενδιαφέρουσα υπήρξε και η συνεισφορά ενός πρώην μηχανικού της Φορντ στην κατασκευή αυτοκινήτων οχημάτων στην Ελλάδα. Ο Νίκος Θεολόγου ίδρυσε το 1914 στο Μεταξουργείο αμαξοποιείο στο οποίο πειραματίστηκε με την κατασκευή επιβατικού αυτοκινήτου. Η ολοκληρωμένη εκδοχή του 1920, η οποία διέθετε σασί και αμάξωμα και λειτουργούσε με κινητήρα από αμερικανική μοτοσικλέτα, περιορίστηκε τελικά σε προσωπική χρήση. Η εταιρία του, ωστόσο, εμφανίζεται στο Μεσοπόλεμο να κατασκευάζει αμαξώματα για λεωφορεία και φορτηγά και να εισάγει σασί της Φορντ από την Αμερική. Σύμφωνα με μαρτυρίες, ο Θεολόγου καθιέρωσε τις σπαστές πόρτες στα

352. Η παγκόσμια διάδοση των αμερικανικών ραπτομηχανών Singer, για παράδειγμα, αποδίδεται στο ευρύ δίκτυο των αντιπροσώπων της οι οποίοι αναλάμβαναν τις αναγκαίες «υπηρεσίες μετά την πώληση» (after-sales services) προς τη γυναικαία πελατεία μέσω των οποίων κέρδιζαν την εμπιστοσύνη της. Επρόκειτο για μια καθοριστική περίοδο για την εταιρία, η οποία εξασφάλιζε την αποπληρωμή των δόσεων, αλλά και για τις πελάτισσες, οι οποίες εξοικειώνονταν με τη χρήση και συντήρηση του προϊόντος (Godley, 2006).

353. Βλ. διαφήμιση συνεργείου Auto-garage στην Πάτρα και ειδικού μηχανικού αυτοκινήτων, βενζιναρότρων, μηχανών εσωτερικής καύσεως με αμερικανική πείρα. *Νεολόγος Πατρών*, 14/06/1920.

354. Οι πληροφορίες προέρχονται από απόγονο του Παπαλέξη και παρατίθενται στο <http://amfictyon.blogspot.gr/2014/08/1900-1940.html>

ελληνικά λεωφορεία και την προβολή διαφημιστικών μηνυμάτων εταιριών και προϊόντων στα αυτοκίνητα (Καφάογλου, ό.π., σελ. 323-324).³⁵⁵ Το μεταναστευτικό παρελθόν και η προϋπηρεσία πολλών αντιπροσώπων του Μεσοπολέμου καταδεικνύει ότι υπήρξε μια οργανωμένη πολιτική των αμερικανικών αυτοκινητοβιομηχανιών και ειδικά της Φορντ για την αξιοποίηση των μεταναστών εργατών τους στη διάδοση του αυτοκινήτου στην Ευρώπη. Φαίνεται ότι μετά τη λήξη του Πολέμου οι εργάτες εξασφάλιζαν κίνητρα για να προωθήσουν τη νέα τεχνολογία στην πατρίδα τους. Αλλά και από την πλευρά τους οι μετανάστες οι οποίοι σκόπευαν να επανενταχθούν στην ελληνική αγορά εργασίας με νέους όρους, επιδίωξαν την εισαγωγή της αμερικανικής τεχνολογίας παράλληλα με την αξιοποίηση των διεθνικών δικτύων, των τεχνικών γνώσεων και της εμπειρίας τους (Κορλίκου, 2019).

Μπορεί πάντως η πρωτεύουσα να αποτελούσε το βασικό καταναλωτή των αμερικανικών αυτοκινήτων, ωστόσο μεγάλα αστικά κέντρα της επαρχίας και ιδιαίτερα μεταναστευτικοί νομοί, όπως η Λακωνία και η Αρκαδία, αναδείχτηκαν σε πολύ καλούς πελάτες.³⁵⁶ Οι επιχειρηματίες στόχευαν, οπωσδήποτε, στην πελατεία των ίδιων των Ελληνοαμερικανών καθώς διέθεταν όχι μόνο κεφάλαια αλλά και ενδιαφέρον για την απόκτηση αυτοκινήτου τόσο για ιδιωτική χρήση όσο και για επαγγελματική επένδυση και φυσικά σαφή προτίμηση στις αμερικανικές μάρκες.³⁵⁷

355. «Ο Έλληνας Φορντ λεγόταν Θεολόγου», *«Εψίλον» Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 24/07/1994.

356. Ενδεικτικά, το 1927 είχαν δηλωθεί 2.941 νέα αυτοκίνητα: Η Αθήνα και ο Πειραιάς ήταν πρώτοι στη λίστα με 1.585 αυτοκίνητα και η Πάτρα τέταρτη με 109. Ενδιαφέρον έχουν τα 32 νέα αυτοκίνητα στη Σπάρτη (περισσότερα από τα 28 της Καλαμάτας) και τα 20 στην Τρίπολη (περισσότερα των 17 των Ιωαννίνων και των 18 του Βόλου). *Νέα από την Ελλάδα*, 30, 7^{ος}/ 1928, σελ. 879.

357. *Ο Σπαρτιάτης*, 14/11/1925, «Αυτοκίνητα Λοκομομπίλ Κο Οφ Αμέρικα. Πασίγνωστα εις όλους τους εξ Αμερικής Έλληνας».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6: ΟΙ ΜΠΡΟΥΚΛΗΔΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΘΝΟΤΟΠΙΚΟΙ ΣΥΛΛΟΓΟΙ

A. Θεωρητικές προσεγγίσεις

1. Μεταναστευτικοί σύλλογοι: δομή, οργάνωση, δράσεις

Οι μεταναστευτικοί σύλλογοι αποτελούν εθελοντικές οργανώσεις ατόμων, τα οποία συνειδητά αυτοπροσδιορίζονται μέσα στην κοινωνία υποδοχής ως μέλη μίας διακριτής εθνοπολιτισμικής ομάδας. Όπως και οι υπόλοιπες κατηγορίες σωματείων, συγκροτούν τους ενδιαμέσους χώρους στους οποίους αναπτύσσονται κοινωνικοί δεσμοί διαφορετικοί από εκείνους που χαρακτηρίζουν την οικογένεια και τη συγγένεια ή που επιβάλλουν οι δομές εξουσίας (Κουλούρη, 1997, σελ. 30). Η συγκρότησή τους υποκινείται από την ανάγκη ικανοποίησης των συναισθηματικών δεσμών των μελών τους και ταυτόχρονα από το αίτημα εξυπηρέτησης των κοινών αναγκών. Ο ρόλος και ο χαρακτήρας τους δεν είναι στατικοί μέσα στο χρόνο, αλλά πολυδιάστατοι και συνεχώς μεταβαλλόμενοι. Στο αρχικό στάδιο εγκατάστασης και προσαρμογής των μεταναστών στην κοινωνία υποδοχής, οι σύλλογοι διαμορφώνουν ένα περιβάλλον αλληλεγγύης και ασφάλειας αναπτύσσοντας κατεξοχήν εσωστρεφείς δραστηριότητες. Στην πορεία ενσωμάτωσης των μελών τους στη νέα κοινωνία η δράση τους αποβλέπει, αφενός, στην «επιβίωση» της κοινότητας, δηλαδή στη διατήρηση των εθνοπολιτισμικών της χαρακτηριστικών και την καλλιέργεια μιας ιδιαίτερης ταυτότητας, αφετέρου, στη διεκδίκηση συμβολικών και υλικών πόρων μέσα από την άσκηση πίεσης στα κράτη υποδοχής και καταγωγής. Πρόκειται για κοινωνικούς θεσμούς, οι οποίοι συνενώνουν οριζόντια (*bonding*) τα άτομα μιας εθνοπολιτισμικής ομάδας (εσωκοινοτικοί δεσμοί) και μεσολαβούν για να γεφυρώσουν κάθετα (*bridging*) την κοινότητα με άλλα διασκορπισμένα μέλη καθώς και με θεσμικούς φορείς στα κράτη υποδοχής και καταγωγής (διακοινοτικοί δεσμοί) (Sardinha, 2009, σελ. 76-81).

Η τυπολογία των μεταναστευτικών συλλόγων παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία και είναι άμεσα συνδεδεμένη με τις υπηρεσίες, τις οποίες καθένας από αυτούς αναλαμβάνει να προσφέρει στα μέλη του σε κάθε στάδιο της μεταναστευτικής διαδικασίας, με τα συμφέροντα που εξυπηρετεί και τους τομείς στους οποίους παρεμβαίνει. Το είδος του συλλόγου που θα συγκροτήσει μια μεταναστευτική κοινότητα και το πεδίο στο οποίο θα δραστηριοποιηθεί εξαρτάται από το χρονικό και χωρικό συγκείμενο και αντανακλά τα χαρακτηριστικά και τις παραδόσεις της, τους στόχους που θέτει και τα προβλήματα που καλείται να αντιμετωπίσει (Moysa, 2005, σελ. 833-864· Sardinha, ό.π., σελ. 145-182).

Οι μελέτες έχουν καταδείξει ότι από την περίοδο έναρξης του πρώτου μαζικού κύματος μετανάστευσης προς τις ΗΠΑ έως και σήμερα πάρα πολλές μεταναστευτικές ομάδες εκδήλωσαν σωματειακή δράση σε διάφορες πόλεις και κράτη εγκατάστασης, ωστόσο το μέγεθος, ο προσανατολισμός και ο βαθμός τυπικής οργάνωσής της διαφοροποιήθηκαν ανά εθνικότητα, γεωγραφική περιοχή και ιστορική περίοδο. Οι εθνοτοπικοί σύλλογοι αποτέλεσαν πάντως την πιο διαδεδομένη μορφή της μεταναστευτικής συλλογικότητας με τους Εβραϊκούς συλλόγους (*Jewish Landsmanshaftn*) της Αμερικής να ξεχωρίζουν ως προς τον αριθμό και τις διεθνικές δράσεις τους στις αρχές του 20ού αιώνα. Στη διεθνή βιβλιογραφία ο όρος «*landsmanshaft*» κατέστη συνώνυμος του εθνοτοπικού συλλόγου και χρησιμοποιήθηκε για να περιγράψει μία διαδικασία η οποία εμφανιζόταν γενικευμένη και σχεδόν φυσικοποιημένη (Foner, 2000, σελ. 171-172). Μάλιστα, κάθε μεταναστευτική ομάδα διεκδικούσε για τον εαυτό της το μονοπώλιο της σωματειακής οργάνωσης, όπως καταδεικνύουν οι ποικίλες ανεκδοτολογικές περιγραφές της «συλλογομανίας» τους, ανάλογες με αυτές που κυκλοφορούσαν και στις πατρίδες τους (Moya, 2005, σελ. 837· Schrover, 2006, σελ. 847-848). Επρόκειτο, ωστόσο, για μια κοινή πρακτική πληθυσμών αγροτικής προέλευσης, οι οποίοι είχαν διασκορπισθεί μακριά από το οικείο έδαφος, βίωναν την εμπειρία του ξένου σε έναν αστικό χώρο και ένα διαφορετικό πολιτισμικό περιβάλλον, και συσπειρώνονταν για να αντιμετωπίσουν κοινά προβλήματα, να εκφράσουν και να διατηρήσουν την κοινή τους ταυτότητα (Waldinger, 2015, σελ. 152).

Στο χώρο της αμερικανικής ιστοριογραφίας, η οποία παρήγαγε και τον κύριο όγκο των μεταναστευτικών μελετών, οι αιτίες του σωματειακού φαινομένου για δεκαετίες αναζητούνταν στην αφομοιωτική δύναμη του αμερικανικού περιβάλλοντος και στην «διαιτερότητα» της αμερικανικής πολιτικής κουλτούρας, η οποία είχε εντυπωσιάσει τον Alexis de Toqueville στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα. Τη δεκαετία του 1970, σε μια προσπάθεια αναθεώρησης της εθνοκεντρικής αυτής ερμηνείας ερευνητές προέταξαν την προμεταναστευτική εθνοτική κουλτούρα ως καθοριστική για τη δημιουργία των συλλόγων. Οι πολιτισμικές παραδόσεις και οι πολιτικές δομές των κρατών εγκατάστασης και καταγωγής και οι ευκαιρίες που παρέχουν για συσπείρωση και θεσμική δράση είναι σε κάθε περίπτωση σημαντικές, όμως το κύριο ερέθισμα για τη σωματειακή δραστηριότητα αναζητείται σήμερα στην ίδια τη μεταναστευτική διαδικασία, η οποία αναδεικνύει και ισχυροποιεί τις συλλογικές ταυτότητες των νεοαφιχθέντων στο αστικό περιβάλλον όχι μόνο απέναντι στους γηγενείς αλλά και απέναντι σε άλλες εθνοτικές ομάδες, ενώ, ταυτόχρονα, προκαλεί ποικίλες ρήξεις στην καθημερινότητά τους για την αντιμετώπιση των οποίων δεν αρκούν οι στενοί συγγενικοί δεσμοί ή η ελλιπής κρατική υποδομή (Moya, ό.π., σελ. 836-840). Το αγγλο-αμερικανικό δημοκρατικό ιδεώδες και η ατομοκρατία των ΗΠΑ δεν θεωρούνται λοιπόν ότι παρείχαν την κύρια ώθηση στις σωματειακές πρακτικές των μεταναστών στις αρχές του 20ού αιώνα, ούτε ότι συνέβαλαν με καθοριστικό και ιδιαίτερο τρόπο στη δομή, τη μορφή, τη λειτουργία και την οργάνωσή τους. Η ομοιότητα των αμερικανικών συλλόγων, στην οποία επιμένουν πολλοί μελετητές, δεν απείχε στην

πραγματικότητα από την τυποποίηση που διέκρινε την ίδια περίοδο τα σωματεία στην Ευρώπη και η οποία εξασφάλιζε «μία στοιχειώδη εγγύηση δημοκρατικής λειτουργίας τους». Και στις δύο πλευρές του Ατλαντικού η σωματειακή δραστηριότητα παρέμεινε κατεξοχήν ανδρική υπόθεση, καθώς αφορούσε το δημόσιο χώρο και λειτουργούσε ως μικρογραφία του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος (Κουλούρη, ό.π., σελ. 161, 203-204).

Κρίσιμες μεταβλητές για τη «θεσμική πληρότητα» (*institutional completeness*) μιας εθνοτικής/εθνικής κοινότητας, δηλαδή για το πλήθος, το μέγεθος, την ποικιλία, την εξειδίκευση και την ανθεκτικότητα των συλλόγων της, θεωρούνται ο χαρακτήρας της μετανάστευσης και τα χαρακτηριστικά της μεταναστευτικής κοινότητας: το μέγεθος και η συνοχή της, ο χρόνος σχηματισμού της, τα δημογραφικά και κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά της, ο βαθμός συμμετοχής της στη νέα αγορά εργασίας. Ως εξίσου σημαντικοί παράγοντες αναγνωρίζονται οι θεσμικές και πολιτικές δομές στα κράτη υποδοχής και αποστολής, καθώς και οι ευκαιρίες και τα κίνητρα που προσφέρουν για σωματειακή συσπείρωση (Breton, 1964, σελ. 193-205· Schrover and Vermeulen, 2005, σελ. 825-832). Η διασύνδεση της πολιτισμικής απόστασης των μεταναστών από την κοινωνία υποδοχής με την τάση συγκρότησης συλλόγων, αν και δεν υποβαθμίζεται από τους ερευνητές, θεωρείται ότι είναι πολύ πιο περίπλοκη απ' ό,τι είχε αρχικά εκτιμηθεί. Όπως υποστηρίζεται, πέρα από τη ρευστότητα της έννοιας της πολιτισμικής διαφοράς, γίνεται εργαλειακή χρήση της από τους ίδιους τους συλλόγους καθώς είναι αυτοί οι οποίοι επιλέγουν κάθε φορά ποια ιδιαίτερα στοιχεία της κοινότητάς τους θα αναδείξουν και θα διατηρήσουν μέσα από τις δράσεις τους (Moya, ό.π., σελ. 851· Schrover and Vermeulen, ό.π., σελ. 825-826).

Μπορεί η ώθηση για σωματειακή δράση να απορρέει από τη μεταναστευτική εμπειρία, ωστόσο οι μελετητές είναι αρκετά επιφυλακτικοί ως προς τη βαρύτητα που μπορεί να έχει στην εκδήλωση του φαινομένου το πέρασμα και μόνο των πολιτικών και διοικητικών συνόρων έναντι της γεωγραφικής ή πολύ περισσότερο της κοινωνικής απόστασης (Fitzgerald, 2008, σελ. 167). Τα ιστορικά παραδείγματα καταδεικνύουν ότι εσωτερικοί και εξωτερικοί μετανάστες ανακάλυπταν εξίσου την τοπική τους ταυτότητα μετά από το διασκορπισμό και τη συνάντησή τους σε ένα ανοίκειο περιβάλλον με νέους πληθυσμούς. Και οι δύο κατηγορίες μεταναστών βίωναν τη ρήξη των δεσμών με την πατρίδα τους και έτειναν προς την ανάπτυξη συλλογικής δράσης παρόμοιας μορφής, λειτουργίας και στόχευσης, διαφορετικής ωστόσο έντασης. Είναι κοινή η διαπίστωση ότι η διασυνωριακή «διτοπικότητα» (*bilocalism*) εμφανίζεται σήμερα πιο ανθεκτική και ισχυρή σε σχέση με την ενδοκρατική καθώς η μετακίνηση εκτός συνόρων παραμένει πιο περίπλοκη, το αίσθημα της ξενότητας σε ένα άλλο κράτος βιώνεται πιο έντονα, ενώ η λειτουργία των συλλόγων ενθαρρύνεται πολιτικά λόγω των οικονομικών τους εμβασμάτων (Waldinger, 2015, σελ. 33, 155-158).

Οι μεταναστευτικοί σύλλογοι τοπικής αλληλεγγύης αποτελούσαν λοιπόν κομμάτι της διαδικασίας εγκατάστασης και προσαρμογής των συμπατριωτών σε ένα νέο τόπο.

Λειτουργώντας διαμεσολαβητικά βοηθούσαν τα μέλη τους να αντιμετωπίσουν τους κινδύνους και τις ανατροπές που προκαλούσε η μεταναστευτική διαδικασία. Αν η μετανάστευση συνιστά μια «κοινωνική εντροπία», οι εθνοτοπικοί σύλλογοι εντάσσονται στις πολιτικές που αναπτύσσουν τα υποκείμενα για να αντισταθούν ή να προσαρμοσθούν σε αυτήν. Τους παρέχουν τη δυνατότητα μέσα από επικοινωνιακές συλλογικές πράξεις να διαχειριστούν από κοινού τις εντάσεις και τα προβλήματα που βιώνουν ως απόδημοι (emigrants) και μετανάστες (immigrants) και να ισορροπήσουν μεταξύ των πολλαπλών και συχνά αντιφατικών ρόλων που καλούνται να αναλάβουν τόσο στη χώρα αποστολής όσο και σε εκείνη της υποδοχής (Lacroix, 2010a, σελ. 9-10· Νιτσιάκος, 1995, σελ. 110). Υποκινούμενοι από συναισθηματικούς δεσμούς και συμβολικά κίνητρα οι μετανάστες συμμετείχαν πράγματι στους μεταναστευτικούς συλλόγους για να εξασφαλίσουν κατ' αρχάς ένα χώρο κοινωνικοποίησης, ο οποίος αναπαρήγε σε μεγάλο βαθμό το περιβάλλον των κοινοτήτων καταγωγής και τους παρείχε ασφάλεια απέναντι στις συνθήκες αποκλεισμού που βίωναν στην κοινωνία υποδοχής. Ταυτόχρονα, όμως, τα σωματεία αυτά εκπλήρωναν πολύ πιο εργαλειακούς στόχους οι οποίοι αφορούσαν τις ανάγκες τόσο των ιδίων των μεταναστών στη χώρα εγκατάστασης όσο και των συγγενών και συμπατριωτών τους στην πατρίδα. Αναπληρώνοντας την απουσία δομών κοινωνικής πρόνοιας στο νέο κράτος οι σύλλογοι λειτουργούσαν κατ' αρχάς ως αλληλοβοηθητικά ταμεία αναλαμβάνοντας τα έξοδα ή τα διαδικαστικά ζητήματα για τη νοσηλεία των μελών τους, την κηδεία ή την επιστροφή τους στην πατρίδα. Παρείχαν στα μέλη τους ηθική βοήθεια και πρακτικές διευκολύνσεις επιτρέποντάς τους να υλοποιήσουν το μεταναστευτικό σχέδιο, ενώ σταδιακά αγωνίζονταν για την κάλυψη των εκκλησιαστικών και εκπαιδευτικών αναγκών της ίδιας της μεταναστευτικής κοινότητας. Παράλληλα επιδίωκαν τη διατήρηση της επικοινωνίας και των δεσμών με τη γενέτειρα μέσα από τη διεθνική κυκλοφορία περιοδικών και εφημερίδων. Οι περισσότεροι σύλλογοι επιδίωκαν να περάσουν πέρα από το επίπεδο της απλής νοσταλγίας αναλαμβάνοντας διεθνικές πρακτικές οι οποίες απέβλεπαν στην οικονομική στήριξη της ιδιαίτερης πατρίδας τους. Χρησιμοποιούσαν πόρους που είχαν αποκτήσει στη χώρα υποδοχής για να ωφελήσουν την κοινότητα καταγωγής τους (Levitt, 2001a, σελ. 180-181).

Οι εθνοτοπικοί σύλλογοι λειτουργούσαν στην πραγματικότητα περισσότερο διατοπικά παρά διεθνικά, αφού οι διασυνδέσεις τους περιοριζόνταν μεταξύ δύο διαφορετικών γεωγραφικά και διοικητικά τόπων. Οι δεσμοί των μελών τους ήταν προσωποποιημένοι και η αλληλεγγύη τους εκφραζόταν στοχευμένα (*focused solidarity*) προς τους συμπατριώτες που είχαν μείνει πίσω. Πάντως σε περιπτώσεις φυσικών καταστροφών και έκτακτων αναγκών η παρουσία μιας ισχυρής προσωπικότητας εθνικής εμβέλειας μπορούσε να λειτουργήσει καταλυτικά για τη συσπείρωση των συλλόγων και την κοινή δράση για την ανακούφιση της πληγείσας περιοχής (Schervish and Herman, 1988, σελ. 104-105). Ανώνυμοι και άγνωστοι μεταξύ τους οι συμμετέχοντες περνούσαν στο στάδιο της διάχυτης αλληλεγγύης (*diffuse solidarity*) προς ομοεθνείς που υπέφεραν (Faist, 2008, σελ. 28).

Σύμφωνα με τους ερευνητές, οι σύλλογοι τοπικής συνάφειας παρουσιάζουν τρία επίπεδα θεσμοποίησης και πολυπλοκότητας (Zabin and Rabadan, 1998, σελ. 7-8). Περιχαρακωμένοι σε θύλακες εγκατάστασης οι νεοαφιχθέντες συγκροτούν «κοινότητες πόνου», οι οποίες διακρίνονται από χαρακτηριστικά, όπως αυτο-οργάνωση, σχετική απουσία ιεραρχικών σχέσεων, ισχυρή αλληλεγγύη και αλληλοβοήθεια. Η συγκατοίκηση και οι συνενυρέσεις των μεταναστών σε καφενεία και χώρους εργασίας ισχυροποιούν τους εθνοτοπικούς τους δεσμούς και σταδιακά αναδεικνύουν πρόσωπα, τα οποία πρωτοστατούν σε αυθόρμητες και απροσχεδίαστες συλλογικές δράσεις για την επίλυση κοινών προβλημάτων. Η επιτυχία αυτών των άτυπων διαπροσωπικών δικτύων εκδηλώνεται μέσα από τη θεσμοποίησή τους, πρωτοβουλία η οποία αναλαμβάνεται από μια ολιγομελή επιτροπή που συγκροτείται επίσημα και οργανώνει τα μέλη της κοινότητας στη χώρα εγκατάστασης. Οι σύλλογοι καλούνται να ανταποκριθούν στις αλλαγές που υφίστανται οι ίδιες οι κοινότητες με την αύξηση των μελών τους, τη σταδιακή απώλεια της ομοιογένειάς τους μέσα από την επαγγελματική διαφοροποίηση και την κοινωνική κινητικότητα, τη μόνιμη εγκατάσταση πολλών από τους πρωτοπόρους στο νέο περιβάλλον και την προσπάθειά τους να εξισορροπήσουν μεταξύ των νέων ταυτοτήτων και των ηθικών υποχρεώσεών τους προς την κοινότητα καταγωγής (Lacroix, 2010b, σελ. 5-7). Σε μεταγενέστερο στάδιο παρατηρείται ομοσπονδοποίηση των διασκορπισμένων συλλόγων με κριτήριο τόσο την κοινότητα καταγωγής όσο και την περιφέρεια προέλευσης. Η γεωγραφική διασπορά δημιουργεί πρακτικά προβλήματα επικοινωνίας και συντονισμού, γι' αυτό και η ομοσπονδοποίηση των εθνοτοπικών συλλόγων απαιτεί οργανωτικές δεξιότητες και πόρους που μπορούν να διατεθούν μόνο από μετανάστες πλήρως ενσωματωμένους στο νέο περιβάλλον και με ισχυρό ανθρώπινο και κοινωνικό κεφάλαιο (Faist, 2008, σελ. 28· Waldinger, 2015, σελ. 164). Προϊόντα μιας δυναμικής διαδικασίας ένταξης οι σύλλογοι παρακολουθούν την πορεία ενσωμάτωσης των μεταναστών στην κοινωνία υποδοχής, προσαρμόζοντας τις αρχές, τη φυσιογνωμία και τον προσανατολισμό τους στην εξέλιξη της διασπορικής ομάδας (Νιτσιάκος, 1995, σελ. 110-111).

Οι μεταναστευτικοί σύλλογοι θεωρούνται εγχώριες οργανώσεις και όχι μεταφορές ή εισαγωγές από την πατρίδα ούτε παρακλάδια ή προεκτάσεις των συλλόγων της χώρας προέλευσης. Στόχοι και σχέδια διαμορφώνονται στη νέα χώρα εγκατάστασης από άτομα, τα οποία διαβιούν σε ένα διαφορετικό οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον, για λογαριασμό εκείνων που έχουν μείνει πίσω. Συνήθως, μετά από κάποιο ταξίδι επιστροφής ή εκκλήση για βοήθεια, κινητοποιούνται και αποφασίζουν ανάλογα με τη δική τους οπτική και με βάση τις δικές τους προτεραιότητες ποιους θα βοηθήσουν, σε ποιο βαθμό και με ποιο τρόπο (Waldinger, 2015, σελ. 166-167· Waldinger, Popkin and Magana, 2008, σελ. 859-861). Οι περισσότεροι εθνοτοπικοί σύλλογοι διακρίνονται από χαμηλή τυπική οργάνωση, ρευστό αριθμό μελών, ευκαιριακές συναντήσεις, βραχύβια λειτουργία και επανεμφάνισή τους μετά από χρόνια με καινούρια ονόματα. Καθώς λίγοι από αυτούς έχουν κάποιο θεσμικό εταίρο στην πατρίδα για να συνομιλούν, η επικοινωνία

τους περιορίζεται για μεγάλο χρονικό διάστημα συνήθως σε κάποιο τοπικό παράγοντα. Ο χρόνος και οι πόροι που εθελοντικά προσφέρουν βιοπαλαιστές μετανάστες, τα βιώματα των μελών και η πληροφόρηση που διαθέτουν για τις ανάγκες της πατρίδας, η σταδιακή συσσώρευση οργανωσιακής εμπειρίας επηρεάζουν τις αποφάσεις χρηματοδότησης (Orozco, 2002, σελ. 41-66).

Η επίδραση των συλλόγων στις κοινότητες καταγωγής εξαρτάται από την ποιότητα και το είδος των δεσμών των ίδιων των μεταναστών, καθώς και των διασυνδέσεών τους με τους συμπατριώτες που έχουν μείνει πίσω. Η σωματειακή κινητοποίηση μπορεί να λειτουργήσει ως επιταχυντής της προόδου στις κοινότητες καταγωγής μπορεί, όμως, εξίσου να υπονομευτεί από το ιστορικό δυσπιστίας και πόλωσης της κοινότητας (Portes and Landolt, 2000, σελ. 543-544). Ο δυναμισμός των συλλόγων έρχεται αντιμέτωπος με μια σειρά από διλήμματα και προκλήσεις που αφορούν τόσο τη λειτουργία τους όσο και τις σχέσεις τους με τη γενέτειρα. Χρειάζεται κατ' αρχάς να ενθαρρύνουν την ενεργή συμμετοχή ατόμων με θεσμική απειρία στις δράσεις τους, να δεσμεύουν οικονομικά μέλη με περιορισμένους και ασταθείς πόρους και να συγκρατήσουν στους κόλπους τους μετανάστες οι οποίοι αναπτύσσουν μέσα στο χρόνο πιο εξατομικευμένες συμπεριφορές. Συγκριτικά με άλλους μεταναστευτικούς συλλόγους, τα εθνοτοπικά σωματεία είναι πιο συμπεριληπτικά, όσον αφορά τις ηλικίες και τα κοινωνικά στρώματα, όχι όμως και το φύλο, ενώ εμφανίζονται εξαιρετικά ασταθή ως προς τον αριθμό των μελών τους (Μογα, ό.π., σελ. 853-854). Το γεγονός αυτό οπωσδήποτε σχετίζεται με την έντονη γεωγραφική κινητικότητα και τη ρευστή μεταναστευτική ιδιότητα των υποκειμένων. Επιπλέον, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι βιοπαλαιστές μετανάστες αναλαμβάνουν συχνά ανταγωνιστικούς ρόλους και υποχρεώσεις και βιώνουν μεταβαλλόμενες σχέσεις και δεσμούς στο νέο περιβάλλον με αποτέλεσμα να απομακρύνονται εύκολα από τους συλλόγους. Καθώς μπορούν να ικανοποιήσουν την ανάγκη της συναναστροφής με οικεία πρόσωπα χωρίς εμπλοκή σε τυπικούς θεσμούς, επιλέγουν να εντάσσονται στους τελευταίους μόνο όταν το εκτιμώμενο κέρδος που θα αποκομίσουν από αυτούς είναι μεγαλύτερο από το ανθρώπινο και υλικό κόστος που απαιτεί η συμμετοχή τους σε αυτούς (Waldinger, 2015, σελ. 159-162· Waldinger et al., 2008, σελ. 852-855). Οι περισσότεροι, λοιπόν, μετανάστες κυρίως υποστηρίζουν οικονομικά τις δραστηριότητες των συλλόγων παρά καθορίζουν το σχεδιασμό τους (Schervish and Herman, ό.π., σελ. 92-93).

Η ομάδα αντίθετα που ασκεί «διαχειριστικό έργο» και υποστηρίζει την οργανωτική ζωή των συλλόγων είναι αναμφισβήτητη η διοικητική ελίτ τους. Όπως υποστηρίζεται, οι σύλλογοι διοικούνται «από τα πάνω», δηλαδή από μετανάστες χρόνια εγκατεστημένους στο κράτος υποδοχής και σε μεγάλο βαθμό κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά ενταγμένους σε αυτό. Διαθέτουν πόρους που τους προσδίδουν κύρος και αξιοπιστία απέναντι στα υπόλοιπα μέλη και που αξιοποιούνται για λογαριασμό της κοινότητας, όπως πολιτογράφηση, σχετικό οικονομικό πλούτο, γλωσσικές δεξιότητες και μόρφωση, γνώσεις, εμπειρία και δίκτυα (Lacroix, 2012, σελ. 72-73· Schervish and Herman, ό.π.,

σελ. 95-96). Οι διοικήσεις ακολουθούν αρχικά μια άτυπη οργάνωση, ωστόσο γρήγορα μυούνται σε στοιχειώδεις οργανωτικές και διοικητικές πρακτικές. Αν και εθελοντική δουλειά και ιδιαίτερα απαιτητική όσο οι εργασίες των συλλόγων μεγαλώνουν, η δυνατότητα συσσώρευσης κοινωνικού και οικονομικού κεφαλαίου αποτελεί κίνητρο εμπλοκής στη διοίκηση παρόλο που τελικά αυτή μονοπωλείται συνήθως από μια αυτοαναπαραγόμενη ολιγαρχία (Κουλούρη, ό.π., σελ. 199-200).

Οι μεταναστευτικοί σύλλογοι έχουν να αντιμετωπίσουν την απόκλιση απόψεων και συμφερόντων μεταξύ μελών με άνισο κοινωνικο-οικονομικό στάτους και διαφορετική μόρφωση, τα προσωπικά μικροσυμφέροντα, τους εσωτερικούς ανταγωνισμούς, καθώς και τις ιδεολογικές και πολιτικές διαιρέσεις οι οποίες μεταφέρονται από την κοινότητα καταγωγής στη χώρα εγκατάστασης, δημιουργούν διχόνοιες και συχνά οδηγούν στη διάσπαση ή και τη διάλυσή τους. Συχνά μάλιστα χρειάζεται να κρατήσουν αποστάσεις από τις κυβερνήσεις των κρατών καταγωγής, οι οποίες επιδιώκουν να τους προσεταιριστούν ή και να τους χειραγωγήσουν προκειμένου να επωφεληθούν από τις διεθνικές δράσεις τους. Η πολιτική ουδετερότητα εξαγγέλλεται ως καταστατική αρχή των περισσότερων συλλόγων, προϋπόθεση της αρμονικής λειτουργίας και της επίτευξης των διακηρυγμένων στόχων τους, σπάνια, ωστόσο, ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα (Portes, 2003, σελ. 879· Portes and Landolt, 2000, σελ. 545-547· Sardinha, ό.π., σελ. 80-81· Waldinger, 2015, σελ. 163). Ο χαρακτήρας τους είναι έντονα πολιτικός όχι μόνο επειδή έρχονται όλο και πιο συχνά σε επαφή και διαπραγματεύσεις με κρατικούς φορείς, ισχυροποιούν ή και υπονομεύουν τοπικά κέντρα εξουσίας αλλά και επειδή συχνά αποτελούν για τα μέλη τους προνομιακό πεδίο πολιτικής δραστηριότητας (Βασιλειάδου, 2009, σελ. 190· Goldring, 2001, σελ. 514· Landolt, Autler and Baires, 1999, σελ. 308).

Οι μελετητές έχουν επισημάνει τον έμφυλο χαρακτήρα της διοίκησης των μεταναστευτικών συλλόγων. Αν και οι γυναίκες εμφανίζονται ιδιαίτερα δραστήριες σε άτυπες συσσωματώσεις οι οποίες επικεντρώνονται στην επίλυση πρακτικών προβλημάτων που αφορούν τη χώρα εγκατάστασης, παρατηρείται σταδιακά ένα ενδιαφέρον για συμμετοχή και στους τυπικούς συλλόγους (Schrover and Vermeulen, 2005, σελ. 827). Ωστόσο η συμμετοχή τους περιορίζεται σε βοηθητικούς και συμπληρωματικούς ρόλους οι οποίοι αναπαράγουν και ενισχύουν έμφυλα στερεότυπα για τη θηλυκότητα, τον ανδρισμό, τη σεξουαλικότητα και τις έμφυλες σχέσεις. Τα κίνητρα για την εμπλοκή τους είναι περιορισμένα, ενώ καθοριστικά είναι τα δομικά εμπόδια που συναντούν, όπως η έλλειψη πολιτικής κουλτούρας και χρόνου λόγω των πολλαπλών και κοινωνικά καθορισμένων ρόλων που έχουν να επιτελέσουν στην καθημερινότητά τους. Η όλο και πιο περίπλοκη θεσμική και απρόσωπη δομή των συλλόγων, η οποία απαιτεί οργανωτικές δεξιότητες, και οι πολιτικές που χρειάζονται να αναπτυχθούν για την υλοποίηση των σχεδίων τους, μεταξύ αυτών η κινητοποίηση έμφυλων δικτύων εξουσίας, συμβάλλουν στη διαίωνιση της ανδρικής κυριαρχίας στο εσωτερικό τους (Goldring, 2001, σελ. 501-537· Itzigsohn and Giorguli-Saucedo, 2002, σελ. 790).

Οι μεταναστευτικοί εθνοτοπικοί σύλλογοι ενσωματώνουν την κοινωνική αλλαγή. Εξελίσσονται και προσαρμόζονται στις αλλαγές που υφίσταται η μεταναστευτική κοινότητα, το κράτος υποδοχής και οι ίδιες οι μεταναστευτικές ροές (Schrover, 2006, σελ. 847-864). Οι μετασχηματισμοί τους αφορούν τον τρόπο λειτουργίας τους, τη σύνθεσή τους, τα καθήκοντα και τα προσόντα της ηγεσίας, το πεδίο των δραστηριοτήτων τους, τη γλώσσα που χρησιμοποιούν για να αρθρώσουν τα αιτήματα και να υλοποιήσουν τα σχέδιά τους και φυσικά τις σχέσεις τους με την ίδια την κοινότητα καταγωγής (Lacroix, 2010b· Smith, 1998, σελ. 205).

2. Ιστοριογραφία

Οι μεταναστευτικοί τοπικοί σύλλογοι προσέλκυαν το επιστημονικό ενδιαφέρον τις δεκαετίες του 1950 και 1960. Ακολουθώντας δομιστικές προσεγγίσεις, οι κατά βάση κοινωνιολογικές και ανθρωπολογικές αναλύσεις αυτής της περιόδου προσέγγισαν την οργανωμένη κοινωνικότητα των μεταναστών ως μηχανισμό ενσωμάτωσής τους στην κοινωνία υποδοχής. Ο βαθμός «θεσμικής πληρότητας» μιας μεταναστευτικής κοινότητας καθόριζε, σύμφωνα με την κλασική μελέτη του Breton (1964), την ένταξή της στο νέο περιβάλλον σε συνθήκες έντονων και γοργών κοινωνικών αλλαγών. Με την έρευνα να περιστρέφεται κυρίως γύρω από τους εσωτερικούς μετανάστες, η συγκρότηση τοπικών συλλόγων και η ανάπτυξη αλληλέγγυων και ψυχαγωγικών πρακτικών ερμηνεύονταν ως προεκτάσεις της κοινωνικής οργάνωσης των αγροτικών πληθυσμών οι οποίες τους παρείχαν νόημα και ασφάλεια μέσα στο νέο, αστικοποιημένο περιβάλλον (Aspraki, 2004, σελ. 137-140).

Από τη δεκαετία του 1980, με τη μετατόπιση της οπτικής πολλών κοινωνικών επιστημόνων στις στρατηγικές των υποκειμένων «οι σύλλογοι άρχιζαν να διερευνώνται ως ένα ευρύτερο πεδίο εξουσίας, ανταγωνισμού και επιρροής» (Werbner, 1985). Μέσα από συγκριτικές μελέτες επιχειρήθηκε η ανάδειξη πτυχών του σωματειακού φαινομένου, όπως η ποικιλομορφία και η ρευστότητά του, η επιρροή του στη διαμόρφωση της εθνοτικής ταυτότητας των μεταναστευτικών πληθυσμών και οι διασυνδέσεις του με τις κοινότητες καταγωγής (Rex, Joly and Wilpert, 1987· Sassen-Koob, 1979, σελ. 314-332). Η αλλαγή παραδείγματος τη δεκαετία του 1990 επέτρεψε την επαναθεώρηση του ρόλου των συλλόγων. Ο νέος αναπτυξιακός λόγος που αναπτύχθηκε από κρατικούς φορείς, διεθνείς οργανισμούς και μη κυβερνητικές οργανώσεις μέσα στο πλαίσιο της εντεινόμενης παγκοσμιοποίησης και του νεοφιλελευθερισμού ανέδειξε το ρόλο των διασπορών ως διεθνικών φορέων ανάπτυξης. Δόθηκε έμφαση στη δυνατότητα των διεθνικών κοινοτήτων να λειτουργήσουν ως διορθωτικοί μηχανισμοί των κρατικών ανεπαρειών μέσω της αξιοποίησης του κοινωνικού τους κεφαλαίου και της κινητοποίησης ποικίλων πόρων για λογαριασμό των κρατών καταγωγής (Faist, 2008, σελ. 21-42). Ειδικά όσον

αφορά την οικονομική τους δυναμική, αναγνωρίστηκε ότι τα ποσά που αποστέλλονται συλλογικά και οργανωμένα προς όφελος των κοινοτήτων καταγωγής αποτελούν «πόρους υψηλής ποιότητας» οι οποίοι μπορούν να λειτουργήσουν μετασχηματιστικά για τις τοπικές υποδομές και την ποιότητα ζωής των κατοίκων λόγω και της εξω-οικονομικής διάστασής τους (Goldring, 2004, σελ. 808, 822-823).

Τα διεθνικά δίκτυα και οι μεταναστευτικοί σύλλογοι βρέθηκαν μετά το 1990 στο επίκεντρο των αισιόδοξων σχεδίων των εθνικών και διεθνών οικονομικών αναπτυξιακών οργάνων (Faist, 2008, σελ. 22). Αναδείχτηκαν ως ένας «ερασιτεχνικός αναπτυξιακός μηχανισμός», ο οποίος μπορούσε να αξιοποιηθεί από κρατικούς και υπερεθνικούς «επαγγελματίες της ανάπτυξης» για να ανακουφίσει τη φτώχεια στον Παγκόσμιο Νότο (Mercer, Page and Evans, 2009, σελ. 141-161). Στη διεθνή ανάπτυξη, διάδοση και εξέλιξη των εθνοτοπικών συλλόγων εστίασε και η ακαδημαϊκή κοινότητα στο πλαίσιο της διερεύνησης των πολύπλοκων και δυναμικών διεργασιών οι οποίες λαμβάνουν χώρα στο εσωτερικό των μεταναστευτικών κοινοτήτων. Οι σύλλογοι ταυτίστηκαν με τις κατεξοχήν θεσμολογούμενες διεθνικές πρακτικές των μεταναστών, οι οποίες καλύπτουν κοινωνικο-πολιτισμικές ανάγκες του διεθνικού πεδίου, έχουν σημαντικές οικονομικές προεκτάσεις και μεγάλη ορατότητα (Itzigsohn and Giorguli-Saucedo, 2002· Portes, Escobar, Radford, 2007, σελ. 245). Διαβλέποντας την αλληλεπίδραση των πρακτικών και των φορέων της «διεθνικότητας από τα κάτω», οι μελετητές ερμήνευσαν το σχηματισμό των εθνοτοπικών συλλόγων ως απόρροια της δυναμικής των οικογενειακών εμβασμάτων. Όπως υποστηρίχτηκε, οι χρηματικές ροές οι οποίες βελτιώνουν τους όρους διαβίωσης των νοικοκυριών θέτουν τις βάσεις για τη διεθνική επικοινωνία των αποδήμων ενθαρρύνοντας τη διοχέτευση συλλογικών πόρων για τις ανάγκες της τοπικής κοινότητας (Orozco, 2002, σελ. 7-11).

Η βιβλιογραφική παραγωγή μετά το 1990 στις δύο πλευρές του Ατλαντικού υπήρξε, ωστόσο, από την αρχή άνιση, καθώς η πλειονότητα των ερευνητών επικεντρώθηκε στις ΗΠΑ και στους σύγχρονους εθνοτοπικούς συλλόγους των μεταναστών της Κεντρικής και Λατινικής Αμερικής. Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια διεύρυνση του ερευνητικού ενδιαφέροντος στις σωματειακές πρακτικές και των ασιατικών μεταναστευτικών πληθυσμών στις ΗΠΑ, όπως επίσης και στη συγκριτική εξέταση της ανάπτυξης του φαινομένου σε ευρωπαϊκά κράτη υποδοχής (Portes and Fernández-Kelly, 2015). Συνεχίζουν, ωστόσο, να παραμένουν ελάχιστες οι ιστορικές προσεγγίσεις του φαινομένου. Μπορεί δηλαδή να αναγνωρίστηκε το ιστορικό βάθος της μεταναστευτικής συλλογικότητας, οι ιστορικές μελέτες ωστόσο που έχουν ως σήμερα εκπονηθεί περιορίζονται σε συγκριτικές επισκοπήσεις των μεταναστευτικών ρευμάτων του 20ού αιώνα στις ΗΠΑ και σε συγκεκριμένες ομάδες, όπως τους Εβραίους (Soyez, 1997) και τους Λατινοαμερικάνους (Foner, 2000).

B. Το σωματειακό φαινόμενο και οι Ελληνοαμερικανοί

1. Οι διατοπικοί δεσμοί των Ελλήνων μεταναστών

Τα πρώτα πλαίσια αναφοράς των μεταναστών που έφταναν από το ελληνικό βασίλειο στην Αμερική σχετίζονταν κυρίως με τη θρησκεία, τους συγγενικούς δεσμούς και τον τόπο καταγωγής τους. Στα χρόνια της μαζικής εξόδου η πατρίδα δεν ταυτιζόταν τόσο με την Ελλάδα ως πολιτική οντότητα· νοηματοδοτούνταν ως ένας συγκεκριμένος κοινωνικός τόπος, δηλαδή ως το χωριό, η επαρχία ή και η γειτονιά με τους προσωπικούς και κοινωνικούς δεσμούς που ο τόπος αυτός είχε συνυφάνει (Λαλιώτου, ό.π., σελ. 192). Η ισχυρή ταύτιση των κατοίκων της Παλαιάς Ελλάδας με τις κοινότητές τους, η οποία απέρρευε από τη γεωγραφική και οδική απομόνωσή τους, τη διοικητική οργάνωση, τις κρατικές πολιτικές και το ιστορικό παρελθόν μεταφερόταν στο Νέο Κόσμο και ανασυγκροτούνταν μέσα από τα μεταναστευτικά δίκτυα. Τα τελευταία συνέδεαν χωριά και επαρχίες του ελληνικού βασιλείου με αμερικανικές μεγαλουπόλεις ορίζοντας διατοπικούς δεσμούς (Vecoli, 1964, σελ. 407-408). Κατήϋθναν αλυσιδωτά συντοπίτες σε συγκεκριμένες πόλεις και γειτονιές, κατοικίες και είδη εργασίας, ενώ τους τροφοδοτούσαν με τοπικά προϊόντα, συζύγους, πληροφορίες και μηνύματα από τους οικείους. Οικοδομούσαν ένα εκτεταμένο διατλαντικό σύστημα επικοινωνίας και κοινωνικού ελέγχου διασφαλίζοντας την εξ αποστάσεως άσκηση κοινωνικής πίεσης και τις οικογενειακές και κοινοτικές δεσμεύσεις (Glick-Schiller, 1999, σελ. 100· Morawska, 1991, σελ. 281-282).

Οι τοπικοί δεσμοί αντανakλούνταν στην κοινωνική ζωή και την κοινοτική οργάνωσή τους οι οποίες ανασυγκροτούσαν το κοινωνικό περιβάλλον του τόπου προέλευσής τους. Στις αμερικανικές μεγαλουπόλεις οι μετανάστες συνέχιζαν να «αναγνω[ρίζουν] τη[ν] ταυτότητά τους σε ένα κοινό, τοπικά προσδιορισμένο και περιορισμένο χώρο αλληλογνωριμίας» (Βεντούρα, 1994, σελ. 76). Ο Saloutos (1964, σελ. 76) ανέφερε χαρακτηριστικά ότι «οί Έλληνες [μετανάστες] συνήθιζαν να δουλεύουν, να κοιμούνται, να τρώνε και να πίνουν σύμφωνα με τα χωριά, τις περιοχές και τις επαρχίες προέλευσής τους» και απέδιδε τη δυσκολία υπέρβασης του τοπικισμού στα διαφορετικά έθιμα, στην περηφάνια, την αυτοπεποίθηση και το ιδιαίτερα ανεπτυγμένο ανταγωνιστικό πνεύμα. Η αυτονόμησή τους από τα τοπικά δίκτυα προσέκρουε βέβαια και σε πρακτικές ανάγκες: άγνοια της γλώσσας και των κωδίκων του νέου περιβάλλοντος, ανάγκη εξοικονόμησης χρημάτων και αναζήτησης ψυχολογικής ασφάλειας σε οικεία πλαίσια αναφοράς και σε γνώριμες κοινωνικές σχέσεις. Οι διατοπικοί δεσμοί ενισχύονταν ακόμα περισσότερο, καθώς οι μετανάστες, οι οποίοι ήλπιζαν ότι θα βρεθούν στη «γη της Επαγγελίας», έρχονταν αντιμέτωποι με τις δύσκολες συνθήκες διαβίωσης και εργασίας. Η εποχικότητα των εργασιών και τα ακανόνιστα μεροκάματα, η απουσία κρατικών δομών προστασίας

των ασθενών, των τραυματισμένων και των ανέργων επέβαλλαν την προσφυγή στην αρωγή και αλληλεγγύη των τοπικών δικτύων (Glick-Schiller, 1999, σελ. 100).

Η μορφή της εγκατάστασης των Ελλήνων μεταναστών στις αμερικανικές μεγαλουπόλεις υπαγορεύτηκε από τον ομαδικό χαρακτήρα της μετακίνησής τους (*group settlements*), τη συγγενική σύνθεση των ομάδων (*kinship groups*), τη συνεχή ανατροφοδότηση των συσσωματώσεων με νέες αφίξεις συγχωριανών (*chain settlements*), καθώς επίσης την προσέλευση σταδιακά στην ίδια περιοχή και άλλων εθνοτοπικών ομάδων (*gravitation settlements*) με στόχο την αντιμετώπιση των κοινών προβλημάτων (Vlachos, 1968, σελ. 75). Έτσι, οι πρωτοπόροι Λακεδαιμόνιοι και Αρκάδες, κατευθύνονταν κυρίως στο Σικάγο και το Λούουελ, οι Αργεΐτες στην Ατλάντα, οι Αραχωβίτες της Σπάρτης στη Βόρειο και Νότιο Καρολίνα, οι Κρητικοί στο Σωλτ Λέικ Σίτυ της Γιούτα, οι Δωδεκανήσιοι στο Τάρπον Σπρινγκς (Κιτροέφ, 1999, σελ. 153-159· Μαλαφούρης, ό.π., σελ. 193). Οι ελληνικές κοινότητες δεν αποτέλεσαν ένα ομοιογενές και αρραγές σύνολο αλλά ένα άθροισμα υποομάδων, οι οποίες διακρίνονταν από τις επιμέρους τοπικές και περιφερειακές διαιρέσεις, ταυτόχρονα, όμως, και τις ευρύτερες πολιτισμικές ταυτίσεις τους (Vlachos, 1968, σελ. 76-81).

Οι τοπικές ταυτίσεις παρείχαν οφέλη και ισχύ, δημιουργούσαν ασφάλεια, εμπιστοσύνη και ισχυρή αλληλεγγύη. Αντιπάθειες και βίαιες συγκρούσεις μεταξύ των εθνοτοπικών ομάδων ήταν συχνές, ειδικά στα σιδηροδρομικά συνεργεία. Ξεκινούσαν από μικροπαρεξηγήσεις και έχθρες, οι οποίες μεταφέρονταν από την πατρίδα και φυσικά από τον ανταγωνισμό για την εργασία, όπως διαφαίνεται και στο περιστατικό συμπλοκής που κατέγραψε ο Χρήστος Θεοδωρακόπουλος (Καββαδίας, 2013, σελ. 27):

«[Ε]πήγα εις το Λύνγγον Νεμπράσκα με 25 πατριώτες Καλαβρυτινούς και 30 Μεσσήνιοι να εργασθούμε εις την γραμμήν με 1,60 την ημέραν. Όπου μας λέγει ο Μπόσης ότι όλοι ομού θα εκλέξουμε έναν να ομιλεί την αγγλικήν καλά ως διερμηνέα. Τότε οι Καλαβρυτινοί εκλέξαμε ιδικόν μας, και οι Μεσσήνιοι ήθελαν ιδικόν τους. Προήλθε σύγχησις και εβρισθήκαμε, όπου αρχίσαμε πρώτον τας γροθιές κατόπιν με ξύλα, με πέτρες, όπου εμαχόμεθα περίπου από μισή ώραν, όπου ετραυματίσθησαν πολλοί εκατέρωθεν. [...] Έγινε σχεδόν μάχη, σαν Τούρκοι με Έλληνες στο Σαραντάπορο!»³⁵⁸

Ο συγχωριανός λειτουργούσε κατά αντίστιξη του «ξένου», με τον τελευταίο να μην ταυτίζεται αποκλειστικά με τον αλλοεθνή ή τον αλλόθρησκο, αλλά πολλές φορές και με τον Έλληνα που προερχόταν από άλλη επαρχία. Τα φαντασιακά σύνορα του ανήκειν μεταβάλλονταν κάθε φορά ανάλογα με τις συνθήκες και το διακύβευμα (Γκριν/Green, 2004, σελ. 55-56). Έτσι, αν στην εθνοτική αγορά εργασίας οι υπάλληλοι προσλαμβάνονταν

358. Βλ., επίσης, αντίστοιχο επεισόδιο μεταξύ Κορινθίων και Ρουμελιωτών (Παπανικόλα, ό.π., σελ. 233-236).

βάσει της ελληνικής τους καταγωγής, οι εθνοτοπικοί δεσμοί αναδεικνύονταν συχνά σε νέο πλεονέκτημα για την προτίμησή τους.³⁵⁹ Σύμφωνα με την Γκριν/Green (2004, σελ. 128), στους οικονομικούς θύλακες και τους εθνοτικούς θώκους «τα υποκείμενα επεξεργάζονται τις δικές τους στρατηγικές, κάνουν τους δικούς τους οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτισμικούς υπολογισμούς». «[Α]ν και η εθνοτική επιχείρηση μπορεί να αποτελεί ευκαιρία να αποφευχθούν οι διακρίσεις και οι περιβάλλοντες εξαναγκασμοί, [...] συχνά περικλείει επίσης τις δικές της διακρίσεις απέναντι [...] στους ίδιους τους ομοεθνείς» (Στο ίδιο, σελ. 130). Στηριζόμενοι ακριβώς στις εθνοτοπικές και κοινωνικές τους σχέσεις, οι Έλληνες μετανάστες εμφανίζονταν ιδιαίτερα ανταγωνιστικοί απέναντι στους συμπατριώτες τους.

Τα εθνοτοπικά δίκτυα δεν ήταν φυσικά απαλλαγμένα από σχέσεις εκμετάλλευσης. Νεαρά αγόρια στρατολογούνταν από «συμπατριώτες» και «συγγενείς» για να γίνουν λούστροι, πλανόδιοι πωλητές και βοηθοί στα εμπορικά καταστήματα, ενώ ενήλικες μετανάστες προσέφευγαν αναγκαστικά σε συστημένους εργατομεσίτες για να εισέλθουν στη μισθωτή εργασία (Μαλαφούρης, ό.π., σελ. 120-127· Fairchild, ό.π., σελ. 173-188· Saloutos, 1964, σελ. 48-58). Ο «πάτρωνας» Λεωνίδας Σκλήρης, γιος του δημάρχου Βρεσθένων Λακωνίας, είχε καταφέρει να αναδειχθεί στον «Τσάρο των Ελλήνων» στις δυτικές πολιτείες στις αρχές του 20ού αιώνα εκμεταλλευόμενος κατεξοχήν το πληθές μεταναστευτικό δίκτυο των κοινοτήτων του Πάρωνα και την οικογενειακή πολιτική επιρροή, όπως φαίνεται από την παρακάτω αγγελία:

*«Οι μεταβαίνοντες μετανάσται εν Αμερική Έλληνες και άλλων εθνών δύνανται να συνεννοηθούν με τον Λεωνίδα Γ. Σκλήρην διά να εργασθούν επί έτη πολλά και με προστασίαν μεγάλην. Οι τοιοῦτοι δύνανται να λάβουσι συστατικὴν ἐπιστολήν παρ' ἐμοῦ του πατρός του Γ. Ν. Σκλήρη εις Βρέσθενα του δήμου Οινούντος της Λακεδαίμονος διά το ασφαλέστερον».*³⁶⁰

Τα δίκτυα εξασφάλιζαν όχι μόνο εργασία αλλά και στέγη. Προς εξοικονόμηση χρημάτων οι μετανάστες ζούσαν ομαδικά σε φτηνά διαμερίσματα ή σε εργατικά καταλύματα, μαγειρεύαν και κοιμόντουσαν εκ περιτροπής. Η προσωρινή συμβίωση με μία συγγενική οικογένεια αποτελούσε συνηθισμένη εναλλακτική για κάθε νεοφερμένο (Παπανικόλα, ό.π., σελ. 43). Ακόμα και οι φωτογραφίες που απέστειλαν στις οικογένειές τους ήταν ομαδικές όχι μόνο για τον περιορισμό του κόστους τους αλλά και για την πληροφόρηση των

359. *Εθνικός Κήρυξ*, 10/08/1923· *Μηνιαία Εικονογραφημένη Ατλαντίς*, Απρίλιος 1912, σελ. 6-7.

360. *Σκριπ*, 31/08/1910. Βέβαια οι δικτύώσεις του Σκλήρη την επόμενη δεκαετία δεν είχαν αποκλειστικά εθνοτοπικό χαρακτήρα, όπως καταδεικνύει η αναρρίχηση του αδελφού του στο αξίωμα του προέδρου του τμήματος της Πανελληνίας Ένωσης στο Σολτ Λέικ Σίτι (Καρπόζηλος, ό.π., σελ. 47-49· Παπαδόπουλος, 2008, σελ. 255-256· Παπανικόλα, ό.π., σελ. 194-195, 203, 303· Παπανικόλας, 2000, σελ. 62-67, 88-91, 353-355).

οικείων ότι το απόδημο μέλος παρέμενε ενταγμένο στο εθνοτοπικό δίκτυο. Κεντρικός θεσμός στη μεταναστευτική καθημερινότητα ήταν φυσικά τα καφενεία. Εμφανίζονταν σε κάθε συνοικία όπου εγκαθίστατο κάποιο δίκτυο Ελλήνων μεταναστών και αποτελούσαν ταυτόχρονα κέντρα αναψυχής και διασκέδασης, σημεία συνάντησης με τους νεοφερμένους, εργοδοτικά πρακτορεία και άτυπα ταχυδρομικά παραρτήματα. Είχαν συγκεκριμένη εθνοτοπική πελατεία, την προέλευση της οποίας μαρτυρούσε η επωνυμία τους. Τα εντευκτήρια αυτά με τον καφέ, το ελληνικό φαγητό, τη χαρτοπαιξία, τους περιοδεύοντες μουσικούς, τις παραστάσεις καραγκιόζη και τις ποικίλες λειτουργίες και διευκολύνσεις τους ανασυγκροτούσαν ένα καθαρά ελληνικό περιβάλλον με έντονες τοπικές αναφορές (Georgakas, 1987, σελ. 16-17· Μαλαφούρης, ό.π., σελ. 115-116· Παπανικόλα, ό.π., σελ. 180-181, 183-184, 200· Παπανικόλας, 2000, σελ. 56-58· Saloutos, 1964, σελ. 78-83).

Μέσα σε αυτούς τους τοπικούς θύλακες οι μετανάστες, με ένα αίσθημα προσωρινότητας επιχειρούσαν να διατηρήσουν τις πατροπαράδοτες συνήθειες και την ατμόσφαιρα της ελληνικής επαρχίας. Αν και η ανδρική φιλία και συντροφικότητα ήταν ανοικτή προς άλλους ομοεθνείς, οπωσδήποτε οι κοινωνικές σχέσεις διευκολύνονταν από τη γεωγραφική και πολιτισμική εγγύτητα. Στις συζητήσεις και τις αφηγήσεις του ελεύθερου χρόνου, εκτός από τα εθνικά και πολιτικά ζητήματα της Ελλάδας, οι μετανάστες αναπαρήγαν με το χαρακτηριστικό τοπικό ιδίωμα και την ιδιαίτερη προφορά τοπικές αναφορές, τις οποίες ανακαλούσαν μέσω της μνήμης και ενίσχυαν μέσα από τις πληροφορίες που παρέιχε ο τοπικός Τύπος και η οικογενειακή αλληλογραφία (Λαλιώτου, ό.π., σελ. 196-198).³⁶¹ Με την ντοπιολαλιά τους, την τοπική ενδυμασία που επιδείκνυαν παραστασιακά στις αργίες και τις γιορτές (στο ίδιο, σελ. 231-268), τα γλέντια και την τήρηση των θρησκευτικών παραδόσεων, την κατανάλωση εθνοτικών προϊόντων και την ανάγνωση επαρχιακών εφημερίδων, ανασυγκροτούσαν το μικρόκοσμο του χωριού τους. Η πολιτισμική αυτή κληρονομιά υπήρξε ιδιαίτερα ανθεκτική απέναντι στην αλλαγή και την εμπειρία της μετανάστευσης (Ρέπουλης, 1912, σελ. 101).

Η κοινωνική ζωή λοιπόν των μεταναστών δεν αποδιοργανωνόταν με τη μετακίνηση στην Αμερική. Οι νεοφερμένοι διαχειρίζονταν την αποκοπή τους από το κοινωνικό τους περιβάλλον και την αίσθηση ότι είναι μόνοι και απροστάτευτοι μέσα στις αμερικανικές μεγαλουπόλεις συντηρώντας τις τοπικές μνήμες και διαφορές, τα έθιμα, τις αξίες και τους κώδικες συμπεριφοράς, προσφεύγοντας ακόμα και στα τοπικά πελατειακά δίκτυα της γενέτειρας (Κουρτούμη-Χαντζή, ό.π., σελ. 295-296). Θεωρώντας τη μετακίνησή τους ως προσωρινή, διατηρούσαν το κοινωνικό και πολιτισμικό κεφάλαιό τους προκειμένου να το επανενεργοποιήσουν όταν θα επέστρεφαν (Βεντούρα, 1994, σελ. 59). Ο συγχρωτισμός με τους συντοπίτες, η αλληλεγγύη, αλλά και ο άτυπος κοινωνικός έλεγχος που τους ασκούσαν, διασφάλιζαν την ικανοποίηση των πολλαπλών δεσμεύσεών τους προς

361. Βλ. και Ιωάννης Βολικός, «Ελληνούπολις και Βαβυλωνία», *Θεσσαλονίκη Σικάγου*, 6/08/1932.

την οικογένεια και την πατρίδα και επιβεβαίωναν το ανήκειν στην κοινότητα καταγωγής. Η ομοκοινωνικότητα και συντροφικότητα διατηρούνταν όχι μόνο τον πρώτο καιρό, αλλά και αργότερα, όταν δημιουργούσαν οικογένειες με συζύγους που τροφοδοτούσαν τα εθνοτοπικά δίκτυα ή όταν επανασυνδέονταν στην Αμερική με οικογενειακά μέλη που είχαν αφήσει πίσω.

Η οργάνωση της σωματειακής δραστηριότητας των Πελοποννήσιων μεταναστών ακολουθούσε, επίσης, τις γεωγραφικές διαιρέσεις και υποδιαιρέσεις της πατρίδας παράγοντας έναν ιδιόμορφο «αυτοεπιτόπιο» ή «επιχώριο» τοπικισμό.³⁶² Η σύσταση εθνοτοπικών σωματείων που πολλαπλασιάζονταν συνεχώς με κριτήριο τις πολλαπλές γεωγραφικές και πολιτισμικές ταυτίσεις των μελών προσέφερε στα μέλη τους εκτός από υλική και ηθική συνδρομή, την αίσθηση της στενότερης εκπροσώπησης, το συγχρωτισμό με γνώριμους ανθρώπους και τη συνέχεια με τη ζωή της ιδιαίτερης πατρίδας. Οι σύλλογοι αυτοί, αν και ολιγομελείς στη σύνθεση, βραχύβιοι στη διάρκεια, διαρκώς όμως αυξανόμενοι, μαρτυρούσαν την ανάγκη των μεταναστών να αυτοπροσδιοριστούν με τα οικεία κάθε φορά κριτήρια. Στην περίπτωση της ελληνικής κοινότητας του Σικάγο, οι νεοφερμένοι Αρκαάδες, οι οποίοι εντάχθηκαν αρχικά στον πρωτοπόρο σύλλογο «Λυκούργο» που ίδρυσαν οι Σπαρτιάτες το 1892, προχώρησαν λίγο αργότερα στη συγκρότηση δύο δικών τους σωματείων, της «Τεγέας» και της «Αρκαδίας». Τις επόμενες δεκαετίες οι αρκαδικές συσσωματώσεις αυξήθηκαν προκειμένου να ικανοποιήσουν τις υπάλληλες ταυτίσεις των μεταναστών σε επίπεδο χωριού, περιφέρειας και νομού, ταυτόχρονα, όμως, να εκφράσουν τη διεύρυνση των δικτύων τους και τη συσώρευση συλλογικής οργανωτικής γνώσης.

Ο τοπικός πατριωτισμός των πρωτοπόρων μεταναστών δεν απέτρεπε τη συνεργασία τους, εμπόδιζε, όμως, συχνά την κοινή εκπροσώπησή τους. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι κοινότητες του Κοσμά Αρκαδίας και του Βρονταμά Λακωνίας, οι κάτοικοι των οποίων ήταν «διπλοκάτοικοι», εκπροσωπούνταν στο Σικάγο τον πρώτο καιρό από χωριστούς συλλόγους και μόνο στα τέλη της πρώτης δεκαετίας προχώρησαν σε ενιαία εκπροσώπηση, στο Σύλλογο των Κοσμιτοβρονταμιτών «οι Άγιοι Ανάργυροι» (Βασδέκης, 2004, σελ. 164). Συχνά πάλι ο ισχυρός τοπικισμός στεκόταν εμπόδιο στην κοινοτική οργάνωση των μεταναστών. Ανατροφοδοτούσε παλιές έριδες και ανταγωνισμούς και οδηγούσε σε νέες αντιπαλότητες, συχνά και συγκρούσεις, όπως καταδεικνύει η ρήξη που σημειώθηκε στα τέλη του 19ου αιώνα στην κοινότητα του Σικάγο μεταξύ Σπαρτιατών και Τριπολιτσιωτών (Κιτροέφ, 1999, σελ. 165-166· Μαλαφούρης, ό.π., σελ. 179-180· Saloutos, ό.π., σελ. 123-125).

Ο τοπικός χαρακτήρας των μεταναστευτικών οργανώσεων εκφραζόταν πάντως όχι μόνο μέσω της κοινής καταγωγής των μελών τους, αλλά και μέσω του περιορισμού της λειτουργίας τους στα όρια κάποιας αμερικανικής μεγαλούπολης (Καρπόζηλος, ό.π., σελ.

362. Ιωάννης Βολικός, «Πρωτοπόρα σωματεία Ελληνουπόλεως», *Θεσσαλονίκη Σικάγου*, 20/08/1932.

80). Η πληθώρα, ο ανταγωνισμός των τοπικών σωματείων και οι πρακτικές δυσκολίες της επικοινωνίας καθυστέρησαν για μεγάλο χρονικό διάστημα την ομοσπονδοποίησή τους. Η δυσπιστία προς κάθε συγκεντρωτική απόπειρα υποκινούμενη από την ελληνική κυβέρνηση και η προσήλωση στους απτούς δεσμούς της περιορισμένης κοινής καταγωγής τους παρεμπόδιζαν και τη δημιουργία εθνικών συλλόγων (Παπαδόπουλος, 2008, σελ. 159-184, 252-261). Ο Πρεσβευτής Λάμπρος Κορομηλάς, ο οποίος πρωτοστάτησε στη συγκρότηση της «Πανελληνίου Ενώσεως», προβληματιζόταν σχετικά με αυτή την επιμονή: «Ουδέν απολύτως συνέχει αυτούς ειμή μόνον η μνήμη του χωρίου των» (Παρατίθεται: Στο ίδιο, σελ. 167).

Οι σχεσιακές ταυτίσεις (*relational modes of identifications*) των πρώτων Ελλήνων μεταναστών, σχέσεις συγγένειας, εντοπιότητας και πατρωνίας, οι οποίες παρέπεμπαν στις παραδοσιακές κοινότητες καταγωγής άρχισαν βέβαια να υποχωρούν σταδιακά υπέρ νέων κατηγορικών ταυτίσεων (*categorical modes of identifications*), οι οποίες τους επέτρεπαν να οργανώσουν το παρόν και να σχεδιάσουν το μέλλον μέσα στο σύγχρονο αμερικανικό περιβάλλον (Brubaker and Cooper, 2000, σελ. 15). Η άφιξη των πρώτων εθελοντών από την Αμερική στον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897 θεωρείται δείγμα της ισχυροποίησης των εθνικών συναισθημάτων, τα οποία εκδηλώθηκαν ακόμα εντονότερα με τους Βαλκανικούς Πολέμους. Τη σταδιακή αποκρυστάλλωση της ταυτότητας των Ελλήνων μεταναστών γύρω από την εθνική καταγωγή αναδεικνύει, επίσης, η σταδιακή συμμετοχή τους στους εθνικούς εράνους και η αρωγή τους προς ομοεθνείς που πλήττονταν από φυσικές καταστροφές. Στα επόμενα χρόνια έντονη υπήρξε και η επιρροή της ελληνικής πολιτικής ζωής στη μεταναστευτική καθημερινότητα με αποκορύφωση τη βίωση του «εθνικού διχασμού». Παράλληλα, αρκετοί Έλληνες μετανάστες άρχισαν να συμμετέχουν σε εργατικούς αμερικανικούς αλληλοβοηθητικούς συλλόγους και διαμαρτυρίες, ενώ στο Μεσοπόλεμο δραστηριοποιήθηκαν στο συνδικαλιστικό κίνημα. Στις νέες ταυτίσεις τους συμπεριλαμβάνονταν πλέον και η ταξική συνείδηση (Καρπόζηλος, 2010).

Στο Μεσοπόλεμο, υπό το βάρος των νέων κοινωνικο-οικονομικών και δημογραφικών μετασχηματισμών και εμπειριών, οι μετανάστες άρχισαν να στρέφουν την προσοχή τους στην αμερικανική ζωή, απομακρυνόμενοι από τα ελληνικά πολιτικά κόμματα και το στενά εθνοτοπικό περιβάλλον. Η υπέρβαση του τοπικισμού, ο οποίος ήταν ιδιαίτερα ανθεκτικός στα χαμηλότερα στρώματα, κρινόταν από τις ηγετικές ομάδες των ελληνικών κοινοτήτων ως προϋπόθεση αποδοχής τους από την αμερικανική κοινωνία (Παπαδόπουλος, 2008, σελ. 507). Οι μετανάστες, αντί για την αναπαραγωγή των εθνοτικών τους χαρακτηριστικών, προχώρησαν στη διαχείριση της εθνοτικής μνήμης τους, τμήμα της οποίας αποτελούσε και η εθνοτοπική ταύτιση, μέσα στο πλαίσιο του εξαμερικανισμού και υπό την επιρροή της μαζικής κουλτούρας. Οι περισσότεροι επέλεξαν την επιλεκτική χρήση των τοπικών ταυτίσεών τους και την ανασηματοδότηση των παραδοσιακών πρακτικών τους χωρίς να οδηγηθούν στην ολική «λήθη του παρελθόντος» τους (Anagnostou, 2004). Το επίκεντρο των πολιτικών και πολιτισμικών ταυτίσεών τους

είχε πλέον μεταστραφεί προς την Αμερική, το ενδιαφέρον τους, ωστόσο, για την ιδιαίτερη πατρίδα παρέμεινε ζωντανό και τροφοδοτούνταν πολλαπλώς (Alessios, 1926, σελ. 14-18). Μπορεί να είχαν εγκαταλείψει πολλούς από τους «ελληνικούς τρόπους», όπως τις ιδιαίτερες ενδυματολογικές συνήθειες και «βάρβαρα» τοπικά έθιμα, όπως τη βεντέτα, να είχαν μεταγράψει τα οικογενειακά ονόματα και τις επωνυμίες των καταστημάτων τους «επί το αμερικανικότερον», όμως οι μετανάστες συνέχισαν να συμμετέχουν σε τοπικούς συλλόγους, να εγγράφονται συνδρομητές σε επαρχιακές εφημερίδες, να καταναλώνουν τοπικά προϊόντα και να αναζητούν νύφες με προξενιό από τον τόπο τους. Ταυτόχρονα, το ενδιαφέρον για την ιδιαίτερη πατρίδα συντηρούσαν οι στήλες των ομογενειακών εφημερίδων οι οποίες συμπεριλάμβαναν απαραίτητα νέα και ανταποκρίσεις από τις επαρχίες, οι εθνοτοπικές αδελφότητες και ομοσπονδίες αλλά και οι διεθνικές δραστηριότητες των δύο ελληνοαμερικανικών οργανώσεων, της ΑΧΕΠΑ και της ΓΚΑΠΑ. Τα εθνικά «προσκυνήματα» στην Ελλάδα που ξεκίνησαν οι οργανώσεις αυτές μετά το 1928 περιλάμβαναν απαραίτητα την επίσκεψη στους τόπους καταγωγής, τη συμμετοχή σε τοπικά γλέντια, την τέλεση γάμων και την πραγματοποίηση δωρεών.

2. Εθνοτοπικοί σύλλογοι της Αμερικής

Η τυπική και οργανωμένη δημόσια κοινωνικότητα των Ελλήνων μεταναστών στην Αμερική ανάγεται στην τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα. Η τάση συγκρότησης εθνοτοπικών σωματείων στις μεγάλες αμερικανικές πόλεις δεν φαίνεται να συσχετίζεται με τη «συλλογομανία» που παρατηρείται την ίδια περίοδο στο ελληνικό κράτος. Η σωματειακή δράση στη Αμερική αποτελούσε περισσότερο εξέλιξη της άτυπης ομόφυλης κοινωνικότητας που αναπτυσσόταν μέσα στους μεταναστευτικούς θύλακες και σε χώρους όπως τα καφενεία. Τα τελευταία αναβίωναν κατά κάποιο τρόπο την κοινωνική οργάνωση της πατρίδας και προσέφεραν τις συνθήκες για την εθνοτοπική επαφή, την ανταλλαγή και τη σύσφιξη των δεσμών. Η νέα αυτή μορφή κοινωνικότητας είχε φυσικά τις ρίζες της στο παρελθόν των μεταναστών και στους πολιτισμικούς κώδικες των αγροτικών κοινωνιών. Η ισχυρή κοινοτική αλληλεγγύη εκφραζόταν με την προσφορά συλλογικής εργασίας σε κοινοτικά έργα και τη λειτουργία άτυπων δικτύων αλληλοβοήθειας μεταξύ συγγενών, γειτόνων και συγχωριανών σε περιόδους εντατικής αγροτικής εργασίας στηριζόμενων στην αρχή της αμοιβαιότητας (Παπαθανασίου, ό.π., σελ. 102). Η μεταναστευτική συλλογικότητα αντανάκλασε, όμως, ταυτόχρονα το νέο κώδικα συμπεριφορών που διαμόρφωναν σταδιακά οι μετανάστες στο νέο αστικό περιβάλλον. Η ανάγκη συσπείρωσης για την αντιμετώπιση των δυσκολιών, η επαφή με μια νέα οργάνωση του χρόνου, οι πιέσεις που δέχονταν για την προσαρμογή στην κοινωνία υποδοχής μετανάστες οι οποίοι ανέρχονταν στα μικροαστικά στρώματα, όπως και η επιρροή από τις δημοκρατικές και θεσμικές υποδομές της Αμερικής, επέτρεπαν στην

ισχυρή ακόμα τοπική συνείδηση να βρει πεδίο έκφρασης στην οργανωμένη δημόσια συναναστροφή και συσπείρωση. Επρόκειτο, λοιπόν, όχι για επιβίωση ή απλή μεταφορά μιας παραδοσιακής νοοτροπίας και συμπεριφοράς στο αμερικανικό περιβάλλον, αλλά για μια δυναμική αξιοποίηση στοιχείων της αγροτικής κοινωνικής οργάνωσης στην πορεία αστικοποίησης των μεταναστών (Κουλούρη, ό.π., σελ. 34· Νιτσιάκος, 1995, σελ. 110-112).

Τα πρώτα ελληνικά σωματεία όπως η «Αθηνά» στη Νέα Υόρκη και ο «Πλάτων» στη Βοστώνη, τα οποία ιδρύθηκαν το 1891, είχαν πανελλήνιο χαρακτήρα και βραχύβια διάρκεια. Όσο όμως το μεταναστευτικό ρεύμα διογκωνόταν και τα δίκτυα διαμόρφωναν θύλακες από την ίδια περιφέρεια, τόσο η σωματειακή ιδέα εξαπλωνόταν με τη μορφή κάποιας εθνοτοπικής αδελφότητας. Λειτουργώντας διαμεσολαβητικά ανάμεσα στο παρόν και το παρελθόν των μεταναστών, τα σωματεία δεσμεύονταν καταστατικά με μια διττή αποστολή και διεθνική δράση: να καλλιεργήσουν την αλληλεγγύη και την αλληλοβοήθεια των μελών στη χώρα υποδοχής και να διασφαλίσουν την επικοινωνία με τη χώρα καταγωγής.³⁶³ Η ίδια η επωνυμία της «αδελφότητας», την οποία έφεραν πολλά από τα πρώτα σωματεία, παρέπεμπε στην αδελφосύνη, δηλαδή στη συγγενική σχέση ως αφετηρία της συσπείρωσης. Επρόκειτο για μια ιδεολογικά και συναισθηματικά φορτισμένη αξία στις αγροτικές κοινωνίες η διατήρηση της οποίας υπαγορευόταν από τα δημογραφικά χαρακτηριστικά των μεταναστών. Η απουσία δηλαδή του υποστηρικτικού οικογενειακού πλαισίου και η ανάγκη επιβίωσης και προσαρμογής σε ένα περιβάλλον το οποίο προσλαμβάνόταν ως καθ' όλα «ξένο» επέβαλλαν τη συνένωση και δέσμευση των συμπατριωτών (Brunnbauer, ό.π., σελ. 104-105· Νιτσιάκος, 1995, σελ. 111).

Η πρωτοβουλία της σωματειακής ένωσης φαίνεται να ανήκει στους Σπαρτιάτες του Σικάγο, οι οποίοι υπήρξαν, άλλωστε, πρωτοπόροι της μεταναστευτικής εξόδου και πληθεις στη συγκεκριμένη πόλη. Ο «Σύλλογος Θεραπνέων», ο οποίος συστάθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1890 συσπείρωνε το πρώτο διάστημα μετανάστες από τους νομούς Λακωνίας και Αρκαδίας (Κανούτας, 1909, σελ. 199· Saloutos, 1964, σελ. 24). Με δεδομένο το αίσθημα προσωρινότητας των μελών και τις περιορισμένες διαχειριστικές ικανότητες του προεδρείου ο σύλλογος ξεκίνησε να λειτουργεί κυρίως ως αλληλοβοηθητικό σωματείο που εξυπηρετούσε τις ανάγκες ταφής (*burial society*), ακολουθώντας στοιχειώδη οργανωτικά πρότυπα. Οι συμφωνίες στηρίζονταν στον προφορικό λόγο και επικυρώνονταν από το δόσιμο των χεριών, ενώ η ιδιότητα του μέλους αναγνωριζόταν σε όποιον μετανάστη επιδείκνυε καλό χαρακτήρα και πλήρωνε τη διόλου ευκαταφρόνητη ετήσια συνδρομή των δύο δολαρίων (Βασδέκης, 2004, σελ. 66-67). Ο σύλλογος, ο οποίος μετονομάστηκε σε «Λυκούργος», γρήγορα αποδυναμώθηκε καθώς μέλη του άρχισαν να αποσκιρτούν για να συγκροτήσουν τους δικούς τους εθνοτοπικούς συλλόγους και να ικανοποιήσουν τις αυξανόμενες ανάγκες τους.

363. Βλ. ενδεικτικά, το 1^ο άρθρο του Κανονισμού του εν Βοστώνη «Ελληνικού Συλλόγου Βασσαρά». Βασσαράς 1902, Α1Σ40Υ49Φ1088, ΙΑ/ΕΤΕ.

Οι ανακατατάξεις και οι έντονες ζυμώσεις όσον αφορά τη σωματειακή δράση στην αλλαγή του αιώνα είναι εμφανείς στις σελίδες της *Ατλαντίδας* στις οποίες ανακοινώνονταν συνεχώς ονόματα νεοσύστατων εθνοτοπικών συλλόγων. Ο σωματειακός ζήλος διαδιδόταν ταχύτατα σε ομάδες από διάφορους νομούς, επαρχίες και χωριά, τα οποία διέθεταν έναν πυρήνα μεταναστών. Συχνά μάλιστα ήταν η ίδια η γενέτειρα η οποία έδινε κίνητρα σωματειακής συσπείρωσης απευθύνοντας κάποιο αίτημα οικονομικής ενίσχυσης. Το 1904 τα ελληνικά σωματεία στην Αμερική ανέρχονταν στα 35 περίπου, ενώ στα τέλη της δεκαετίας είχαν ξεπεράσει τα 100 εκ των οποίων τα περισσότερα ήταν εθνοτοπικά. Αν και δεν έλλειψαν μακρόβιοι σύλλογοι, όπως των «Βρυσέων Αναβρυτής» και των «Αχλαδοκαμπιτών ο Άγιος Δημήτριος» οι οποίοι ιδρύθηκαν το 1901 και 1905 αντίστοιχα και εξακολουθούν να λειτουργούν μέχρι σήμερα, οι περισσότεροι υπήρξαν ολιγομελείς και θνησιγενείς (Κανούτας, 1909, σελ. 170, 201· Κονταργύρης, 1964, σελ. 139-140· Μαλαφούρης, ό.π., σελ. 191-194).

Για τους ξένους παρατηρητές ο σωματειακός ζήλος των Ελλήνων μεταναστών δεν είχε εύκολη εξήγηση. Δύσκολα κατανοούσαν το πώς άτομα με περιορισμένα μορφωτικά εφόδια, τα οποία ζούσαν σε συνθήκες στέρησης και απασχολούνταν σε εξαντλητικές εργασίες, εμφανίζονταν διατεθειμένα να πληρώνουν εισφορές και να ξοδεύουν χρόνο και ενέργεια για να συμμετέχουν σε συνεδριάσεις συλλόγων. Οι συνήθειες ερμηνείες περιστρέφονταν γύρω από την ισχύ των τοπικών δεσμών, την αγάπη για τα αξιώματα και τις διακρίσεις, το μιμητισμό, τον ατομικισμό και τις αποκεντρωτικές τάσεις που είχαν καλλιεργηθεί στην Ελλάδα (Alessios, ό.π., σελ. 15-16· Fairchild, ό.π., σελ. 156· Saloutos, 1964, σελ. 74-75· Xenides, 1922, σελ. 102·).

Οι Έλληνες μελετητές προσέγγισαν τους συλλόγους της Αμερικής με την ίδια επιφυλακτικότητα. Υποτιμώντας τη χρησιμότητά τους, ο Λυκούδης (ό.π., σελ. 72-73) παρουσίαζε ως βασικό κίνητρο της συσπείρωσης την αρχομανία. Ιδιοτελείς στόχους εμφανίζονται να υπηρετούν τα ελληνικά σωματεία και στον οδηγό των Κανούτα και Σαββαΐδη (1909, σελ. 41) σε αντίθεση με τις αμερικανικές λέσχες τις οποίες οι συντάκτες θεωρούσαν ότι λειτουργούσαν σε πιο υγιείς βάσεις:

«Δεν ιδρύονται δε ταύτα προς δημιουργίαν αξιωμάτων και ερίδων, ως τα πλείστα των ημετέρων σωματείων, αλλά προς καλλιέργειαν κοινωνικών σχέσεων μεταξύ των μελών, μόρφωσιν αυτών, αναψυχήν, αμοιβαίαν υποστήριξιν κλπ.»

Είναι αλήθεια ότι η συμμετοχή στους μεταναστευτικούς συλλόγους και πολύ περισσότερο η διάκριση σε κάποια διοικητική θέση προσέφεραν σε μετανάστες αγροτικής προέλευσης, οι οποίοι είχαν βελτιώσει το επίπεδο διαβίωσής τους, ευκαιρίες συσσώρευσης κοινωνικού κεφαλαίου και διεκδίκησης νέων κοινωνικών ρόλων και ταυτοτήτων που δεν ήταν δυνατό να εξασφαλισθούν στην κοινωνία υποδοχής. Οι κοινότητες με τις οποίες μοιράζονταν κοινά κοινωνικά ή αξιακά συστήματα λειτουργούσαν ως το

κατεξοχήν κοινωνικό και χωρικό πλαίσιο αναφοράς εντός του διεθνικού πεδίου στο οποίο μπορούσαν να αρθρωθούν αιτήματα κοινωνικής διαφοροποίησης και να αναζητηθούν ευκαιρίες αναγνώρισής τους (Basch et al., 1994, σελ. 274-275. Goldring, 1998, σελ. 165-195).

Βέβαια, από τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα τα αποτελέσματα της δράσης των συλλόγων ήταν ορατά στην ελληνική επαρχία και η μεταστροφή των ερευνητών εξίσου αισθητή (Δένδιας, 1919, σελ. 113). Ο εξωραϊσμός της ιδιαίτερης πατρίδας χάρη στα μεταναστευτικά κεφάλαια στο τρίπτυχο εκκλησίες-σχολεία-ύδρευση καταδείκνυε την ευεργετική πλευρά των συλλόγων, ωστόσο η επίδρασή τους στους ίδιους τους μετανάστες θεωρούνταν ακόμα περιορισμένη (Γεωργακόπουλος και Παπαχελάς, ό.π., σελ. 26). Οι αφίξεις των Ελληνοαμερικανών στην Ελλάδα το Μεσοπόλεμο, συχνά μάλιστα υπό την ομπρέλα ισχυρών σωματειακών ενώσεων, η ποικιλία και το μέγεθος των έργων τους είχαν ως αποτέλεσμα την επαναξιολόγηση της συμβολής τους στην οικονομική και όχι μόνο αναγέννηση της ελληνικής επαρχίας.³⁶⁴ Οι Ελληνοαμερικανικοί σύλλογοι του Μεσοπολέμου διέφεραν βέβαια από τις αδελφότητες των αρχών του αιώνα. Με σταθερότερο αριθμό εγγεγραμμένων μελών, διοικήσεις οι οποίες απαρτίζονταν από πετυχημένους επαγγελματίες και ισχυρότερα ταμεία, σύλλογοι, όπως των Λακεδαιμονίων της Νέας Υόρκης, μπορούσαν να οργανώνουν τις οικογενειακές πλέον συνεστιάσεις τους σε πολυτελή ξενοδοχεία, να στέλνουν εκπροσώπους στα χωριά καταγωγής, να εκδίδουν λευκώματα και να συνεπικουρούνται στους εράνους από τις συζύγους τους (Xenides, ό.π., σελ. 103-104). Οι Ελληνοαμερικανίδες εμφανίζονται αυτήν την περίοδο να εισέρχονται στο πεδίο της συλλογικής δημόσιας δράσης, όχι όμως με ισότιμο ρόλο. Μιούνται στο σωματειακό βίο μέσα από τη διοργάνωση των τελετών και των λαχειοφόρων αγορών των ανδρικών συλλόγων και τη σταδιακή συγκρότηση γυναικείων τμημάτων. Τα εθνοτοπικά σωματεία δεν αποκτούν δηλαδή ακόμα μικτή σύνθεση αλλά γυναικεία παραρτήματα, στα οποία οι σύζυγοι πετυχημένων συνήθως ομογενών, ακολουθώντας το πρότυπο των αστών γυναικών, περιορίζονται σε φιλανθρωπικές και φιλεκπαιδευτικές αρμοδιότητες, οι οποίες βρίσκονταν σε συμφωνία με τα «φυσικά» γυναικεία καθήκοντα.³⁶⁵ Αν και η δημόσια αυτή παρουσία των γυναικών ήταν αξιοπρόσεκτη για τα δεδομένα της κοινωνίας από την οποία προέρχονταν, ωστόσο είναι φανερό ότι οι έμφυλοι περιορισμοί καθόριζαν το είδος των έργων, στα οποία αυτές μπορούσαν να εμπλακούν, τα ποσά που μπορούσαν να διαθέσουν και το μέγεθος της συμβολής τους στην ιδιαίτερη πατρίδα.

364. Μ. Ροδάς, «Η επάνοδος εις το πάτριον έδαφος», *Νέα από την Ελλάδα*, 52, 5^ο/1930, σελ. 496.

365. Βλ. για παράδειγμα, στο Σικάγο το Σύνδεσμο των Τεγεατιδών Κυριών και Δεσποινίδων «η Επισκοπή» ο οποίος συγκροτήθηκε το 1933 με πρωτοβουλία του Τεγεατικού Συνδέσμου Αμερικής και τις «Θυγατέρες του Κοσμά», γυναικείο τμήμα του Συνδέσμου Κοσμιτών «Οι Άγιοι Ανάργυροι».

3. Τα έργα των συλλόγων

3.1 1890-1920: αρωγή προς τη γενέτειρα

Οι πρώτοι έρανοι των μεταναστών κατευθύνονταν κυρίως στην ικανοποίηση των εκκλησιαστικών αναγκών της ιδιαίτερης πατρίδας. Τα χρήματα επαρκούσαν συνήθως για την επισκευή των ναών, τον καλλωπισμό ή την επέκτασή τους προκειμένου να εξυπηρετηθούν οι αυξανόμενες ανάγκες της ενορίας. Η αγορά ρολογιού, η επισκευή του καμπαναριού ή του νεκροταφείου και η αποστολή εκκλησιαστικού εξοπλισμού αποτελούσαν συνηθισμένες επιλογές τοποθέτησης των συλλογικών εμβασμάτων στα τέλη του 19ου αιώνα. Την επόμενη δεκαετία στην Πελοπόννησο, στους νομούς της Λακωνίας και της Αρκαδίας όπου εκδηλώθηκε από νωρίς η μεταναστευτική έξοδος, άρχισε και η ανέγερση νέων εκκλησιαστικών κτιρίων με χορηγίες αμερικανικών συλλόγων οι οποίοι μετρούσαν κάποια χρόνια λειτουργίας.

Οικονομίες οι οποίες συγκεντρώνονταν με μεγάλες στερήσεις στην Αμερική διατίθεντο για έργα τα οποία δεν απέβλεπαν ακόμα στη βελτίωση των συνθηκών ζωής και στην εξασφάλιση υποδομών για τους κατοίκους της γενέτειρας. Αταίριαστα στο τοπικό περιβάλλον λόγω της πολυτέλειας και του όγκου τους σε πολλές περιπτώσεις περιέπεσαν για μεγάλο διάστημα σε αχρηστία.

«Εν αυτή [τη Πελοποννήσω] συναντά τις χωρία με πληθυσμόν ολίγων μόνον εκατοντάδων ψυχών αλλά και με τον πολυτελή φόρτον μεγαλοπρεπών εκκλησιών, αξίας έστιν ότε άνω των εκατό χιλιάδων δραχμών»,

σχολίαζε μελετητής τη δεκαετία του 1910 (Γεωργακόπουλος και Παπαχελάς, ό.π., σελ. 26). Ο Νομάρχης Αρκαδίας, ενός νομού ο οποίος από νωρίς επωφελήθηκε από τα μεταναστευτικά εμβάσματα, δεν παρέλειπε μάλιστα να προτείνει στο Υπουργείο Εσωτερικών τη χειραγώγηση των μεταναστευτικών συλλόγων προκειμένου να εξυπηρετούνται οι πραγματικές ανάγκες των κοινοτήτων (Ρέπουλης, ό.π., σελ. 141). Είναι αλήθεια ότι, όπως συνέβαινε και με τα οικογενειακά εμβάσματα, δεν έλλειψαν οι υπερβολές στον τρόπο αξιοποίησης των ομαδικών δωρεών. Χάρη στο ζήλο των «Αμερικάνων» κοινότητες, όπως η Δημητσάνα, το Λεωνίδιο και ο Βασσαράς, εξασφάλισαν στις αρχές του αιώνα υπερσύγχρονα και πανάκριβα κοινοτικά ρολόγια, τα οποία μάλιστα παρέμειναν για δεκαετίες αχρηστευμένα σε αποθήκες περιμένοντας την κατασκευή των κατάλληλων ωρολογοστασιών για να τοποθετηθούν και να λειτουργήσουν (Ροδάς, 1927, σελ. 150).³⁶⁶

Η περίοπτη σπατάλη στην «ευλαβική κατανάλωση» (Βέμπλεν/Veblen, ό.π., σελ. 127-133), η οποία ήταν ασύμβατη με την εικόνα του συνολικού χωριού σε επίπεδο ιδιωτικών κατοικιών και κοινοτικών υποδομών, θα πρέπει να συσχετισθεί με τους ισχυρούς και

366. Ατλαντίς, 27/03/1907· Μαλεβός, 33, 1^{ος}/1924, σελ. 199.

πολλαπλούς συμβολισμούς που έφερε η εκκλησία και ειδικά το καμπαναριό στις κοινωνίες με έντονο τοπικιστικό χαρακτήρα (Μουα, 2005, σελ. 848). Ο ναός δεν αποτελούσε δηλαδή κοινοτική προτεραιότητα μόνο επειδή ήταν ο κατεξοχήν χώρος συναθροίσεων και ένας τόπος ευλάβειας ανθρώπων βαθιά θρησκευόμενων. Εκτεθειμένος στην κοινή θέα λόγω του όγκου και του ύψους του μπορούσε να προαγάγει την υπόληψη της κοινότητας απέναντι στα γειτονικά χωριά παρέχοντας ενδείξεις της νέας εισοδηματικής κατάστασης των κατοίκων της. Ταυτόχρονα λειτουργούσε ως πηγή κύρους για τους ίδιους τους δωρητές. Δεν είναι τυχαίο ότι και ατομικά οι παλινοστούντες επιδείκνυαν τον «αμερικανικό» πλούτο τους με γενναιόδωρες εισφορές στις θρησκευτικές λειτουργίες (Marshall, 1938, σελ. 136). Φυσικά οι ισχυρές παραδόσεις και τα τοπικά έθιμα τα οποία επηρέασαν τους δωρητές έπαιξαν εξίσου σημαντικό ρόλο στον τρόπο διάθεσης των κεφαλαίων τους.

Οι επιλογές αυτές μπορεί να φαίνονταν μη ορθολογικές στους εξωτερικούς παρατηρητές, ωστόσο οι μαρτυρίες της εποχής καταδεικνύουν ότι οι έρανοι των μεταναστών είτε διεξάγονταν άτυπα είτε μέσω των συλλόγων τους δεν ήταν αποτέλεσμα παρορμητισμού. Ανταποκρίνονταν συχνά στα αιτήματα της γενέτειρας και στις προτεραιότητες που αυτή έθετε. Τοπικοί ιερείς, δάσκαλοι και πρόεδροι των χωριών αναλάμβαναν την πρωτοβουλία να αλληλογραφήσουν με μετανάστες που ασκούσαν επιρροή στο εθνοτοπικό δίκτυο και να ζητήσουν την οικονομική συνδρομή τους. Αν και η ενημέρωση των αποδήμων για τις κοινοτικές ελλείψεις γινόταν, επίσης, μέσω των τοπικών εφημερίδων, τις οποίες ως συνδρομητές διάβαζαν, η προσωπική προσέγγιση αποδεικνυόταν πιο αποτελεσματική. Οι μετανάστες ανταποκρίνονταν στα αιτήματα καθώς τα πρόσωπα που μεσολαβούσαν, διέθεταν κύρος και αξιοπιστία λόγω του θεσμικού ρόλου τους, ενώ η συνεργασία μαζί τους προσέφερε ευκαιρίες της δικής τους προβολής και διάκρισης εντός της διεθνικής κοινότητας. Η προσέγγιση των κατάλληλων προσώπων και η ικανοποίηση της ματαιοδοξίας τους ήταν το κλειδί της επιτυχίας μιας ερανικής προσπάθειας, όπως φαίνεται από τις συμβουλές που παρείχε μετανάστης σε τοπική επιτροπή το 1899:

*«Θα σας αποδείξω και τον τρόπον με τον οποίον ημπορεί να συναχθούν από ενταύθα ακόμη μερικά Δολλάρια να γράψεται μίαν επιστολήν εις τον Σταύρο Καϊαλή και να την υπογράψετε όλοι οι Επίτροποι όπως είσθε και σεις ηξεύρετε τι θα του γράψετε πλέον δηλαδή να τον λογαριάσετε ότι κάτι τις σημαίνει αυτός ενταύθα και τότε πιστεύω θα έχετε καλά αποτελέσματα».*³⁶⁷

Οι διαφωνίες και οι δυσaréσκειες από την πλευρά των μεταναστών για τα έργα που σχεδιάζονταν στις κοινότητες φυσικά δεν έλειπαν, όμως φαίνεται ότι ήταν ακόμα ελεγχόμενες. Οι συσσωματώσεις τους, όταν δεν ήταν άτυπες, ήταν ακόμα αδύναμες,

367. Επιστολή Φώτιου Κωνσταντάκη προς Γιαννάκη Λυκούρα, Βοστώνη 8/09/1899 (Παρατίθεται στο Μαλεβός, 17, 8^{ος}/1922, σελ. 9).

απαρτιζόμενες από προσωρινούς και συνεχώς μετακινούμενους μετανάστες. Η απόφαση, για παράδειγμα, της «Ένωσης των Πληρεξουσίων» της Κοινότητας Βαμβακούς στα τέλη του 19ου αιώνα να δρομολογήσει την ανέγερση ενός νέου ναού δεν βρήκε σύμφωνους τους αποδήμους της. Οι «Αμερικάνοι» της Βοστώνης έκριναν απερίσκεπτη την κατεδάφιση της παλιάς εκκλησίας του Αγίου Χαραλάμπους και περιττή την ανέγερση ενός νέου και πολυδάπανου οικοδομήματος, ωστόσο μπροστά στην πίεση των τοπικών παραγόντων υποχώρησαν και συνεισέφεραν οικονομικά. Αν και από το 1909 διέθεταν το δικό τους σύλλογο, τον «Θεοδώρητο Β'», φαίνεται ότι είχαν μικρή διαπραγματευτική ισχύ για να αναιρέσουν τις αποφάσεις της «Ένωσης των είκοσι Πληρεξουσίων» (Σταυρόπουλος, 1989, σελ. 124-172).

Πάντως, όταν οι εκκλησιαστικές ελλείψεις ικανοποιούνταν, τα μεταναστευτικά εμβλήματα διαχέονταν σε κοινωφελή και εκπαιδευτικά έργα. Στο νομό Λακωνίας με το πλήθος των αποδήμων και των συλλόγων, τα έργα που υλοποιήθηκαν με χρηματοδότηση από την Αμερική ήταν ποικίλα. Ορεινά σχολεία επισκευάστηκαν και εξοπλίστηκαν με διδακτικά και γυμναστικά όργανα, έπιπλα και θερμάστρες,³⁶⁸ ενώ στην πόλη της Σπάρτης καλύφθηκαν άμεσες δημοτικές ανάγκες μεταξύ αυτών, η αποπεράτωση της πρώτης κλινικής της.³⁶⁹ Ενδιαφέρον εκδηλώθηκε από νωρίς και για τις υδρευτικές ανάγκες των κοινοτήτων με πρωτοπόρους και εδώ τους αποδήμους του Πάρωννα οι οποίοι συγκέντρωσαν από τις αρχές του αιώνα σημαντικά ποσά χωρίς ωστόσο να καταφέρουν να δρομολογήσουν τα αντίστοιχα έργα (Μεϊντάνης, 1950, σελ. 381).³⁷⁰ Στα σχέδια κάποιων λακωνικών κοινοτήτων εμφανίζεται να μπαίνει, επίσης, η κατασκευή «αμαξιτού δρόμου». Επρόκειτο για μικρής έκτασης βοηθητικούς δρόμους που εξυπηρετούσαν τις εργασίες ανοικοδόμησης τοπικών εκκλησιών και που προοριζόνταν να συνδεθούν αργότερα με κεντρικές αρτηρίες (Σταυρόπουλος, 1989, σελ. 148-149, 161-163, 171-172).³⁷¹

Η εφαρμογή μεγάλων σχεδίων φαίνεται ότι δύσκολα μπορούσε να υλοποιηθεί εκείνη την περίοδο από μετανάστες οι οποίοι ήταν ιδιαίτερα κινητικοί επαγγελματικά και γεωγραφικά, αμφιταλαντεύονταν μεταξύ Αμερικής και παλιννόστησης και δεν είχαν ακόμα καταφέρει να συγκεντρώσουν επαρκή ατομικά κεφάλαια. Η δράση, άλλωστε, στην Αμερική ποικίλων «ερανολόγων» για τις εθνικές ανάγκες, καθώς επίσης και το αυξανόμενο ενδιαφέρον των μεταναστευτικών κοινοτήτων για τη θεμελίωση σχολικών και εκκλησιαστικών ιδρυμάτων στη χώρα εγκατάστασης απορροφούσαν σημαντικά εμβάσματα, τα οποία, επίσης, διεκδικούσαν οι κοινότητες καταγωγής.³⁷² Οι μετανά-

368. *Ατλαντίς*, 5/01/1909, 19/04/1909· *Λακεδαίμων*, 14/06/1909.

369. *Ηχώ Σπάρτης*, 5/12/1897· *Λακεδαίμων*, 6/12/1909.

370. Βασσαράς 1902, Α1Σ40Υ49Φ1088, ΙΑ/ΕΤΕ. *Λακεδαίμων*, 20/09/1909, 11/10/1909· *Τεγέα*, 6/07/1894.

371. *Λογοδοσία της Επιτροπής της Κοινότητος Γοράνων από 1 Σεπτεμβρίου 1904 έως 1 Ιουλίου 1909*, Σπάρτη, Τυπογραφείο Αθανασιάδου, 1909 (Παρατίθεται στο: *Φάρις*, 57, 12^{ος}/2012).

372. Βλ. την οικονομική αρωγή του Συλλόγου των Βρυσέων Αναβρυτής στις εθνικές ανάγκες, τη γενέτειρα και τη μεταναστευτική κοινότητά τους στη Νέα Υόρκη. *100th Anniversary. New York Greek Society Vryseon Anavrytes*, 2001, σελ. 13, ΓΑΚ Λακωνίας.

στες προσπαθούσαν να ανταποκριθούν στις πολλαπλές τοπικές ελλείψεις με τακτικές μικροδωρεές, οι οποίες, όμως, επειδή δεν επαρκούσαν για την εκτέλεση ενός μεγάλου κοινοτικού έργου, κατατίθεντο στην Τράπεζα έως ότου συμπληρωθεί το αναγκαίο ποσό. Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι και η παλιννόστηση πολλών μεταναστών, ο Παγκόσμιος Πόλεμος που ακολούθησε, σηματοδότησαν, ωστόσο, αν όχι τη διάλυση, οπωσδήποτε την αναστολή της λειτουργίας πολλών συλλόγων, τη διακοπή της επικοινωνίας με την ιδιαίτερη πατρίδα και το πάγωμα των κοινοτικών έργων. Με το διασκορπισμό των μελών σε Ελλάδα και Αμερική τα συλλογικά κεφάλαια παρέμειναν για χρόνια ανενεργά σε τραπεζικά ιδρύματα, οι ομολογίες έληξαν χωρίς να ανανεωθούν, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις τραπεζικά έγγραφα χάθηκαν. Για να εισπραχθούν ξεχασμένες αποταμιεύσεις, χρειάστηκε να κινηθούν τις γραφειοκρατικές διαδικασίες οι παλιννοστούντες ή όσοι σύλλογοι της Αμερικής μετά από ένα διάστημα αδράνειας επαναδραστηριοποιήθηκαν συνήθως με νέο όνομα, με τον ίδιο ωστόσο σκοπό. Τα νομικά κωλύματα, ωστόσο, που ήγειραν οι τράπεζες στη μεταβίβαση των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων στους νέους συλλόγους καθυστέρησαν την είσπραξη των κεφαλαίων και μετατόπισαν την έναρξη των εργασιών στο Μεσοπόλεμο.³⁷³

Σε πολλές πάλι περιπτώσεις οι τραπεζικές καταθέσεις των διαλυμένων συλλόγων απωλέσθησαν οριστικά με τις διακυμάνσεις του συναλλάγματος ή και επειδή οι συνθήκες διάλυσης δεν είχαν ακολουθήσει τους ακριβείς όρους του καταστατικού τους.³⁷⁴ Τα οργανωτικά και διαχειριστικά προβλήματα των συλλόγων αυτής της περιόδου ήταν πράγματι πολλά και οπωσδήποτε σχετιζόνταν με την απειρία των μελών τους γύρω από τις τραπεζικές και νομικές πράξεις. Για λόγους προστασίας των περιουσιακών τους στοιχείων οι σύλλογοι έθεταν συχνά υπερβολικά περιοριστικούς όρους στις τοπικές επιτροπές δυσχεραίνοντας έτσι την είσπραξη των δωρεών και την υλοποίηση των σχεδίων.³⁷⁵ Από την άλλη πλευρά, όσοι αναλάμβαναν να διαχειριστούν τους εράνους στην Ελλάδα δύσκολα μπορούσαν να δρομολογήσουν μεγάλα κοινωφελή έργα, τα οποία απαιτούσαν οργανωτικές δεξιότητες, οικονομικές και νομικές ευθύνες. Όποτε πάντως υπήρξε καθοδήγηση από έμπειρα πρόσωπα, οι μετανάστες κατήθυναν τις δωρεές τους σε ένα πλήθος έργων.

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Τεγεατικού Συνδέσμου Αθηνών, ο οποίος ιδρύθηκε το 1883 και, μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, κατάφερε να προσελκύσει σημαντικές δωρεές από την Αμερική. Η πολυάριθμη τεγεατική κοινότητα του Σικάγο, οργανωμένη

373. Βλ. Αλληλογραφία Αδελφότητος Ασπροκαμπιτών Κορινθίας «Ο Άγιος Νικόλαος» Αμερικής με την Εθνική Τράπεζα, 1913-1914, Α1Σ40Υ44Φ65 και 1922, Α1 Σ40 Υ58 Φ95· Αλληλογραφία Συλλόγου Ριζιωτών ο «Άγιος Αθανάσιος» (εν Chicago), Α1Σ40Υ44Φ153, ΙΑ/ΕΤΕ.

374. Ενδεικτικά: Φιλεκαπαιδευτικός Σύλλογος Καρπαθιωτών Αμερικής «Ο Χρυσόστομος», 1915-1927, Α1Σ40Υ44Φ108, ΙΑ/ΕΤΕ.

375. Βλ. Αλληλογραφία της Αδελφότητος Καστρακινών «Άγιος Νικόλαος», 1918-1920, Α1Σ40Υ27Φ84, ΙΑ/ΕΤΕ.

στο σωματείο «Τεγέα» από το 1896 υπό την καθοδήγηση προσωπικοτήτων, όπως των ιατρών Γρηγ. Παπαηλιού και Νικ. Σαλόπουλου, οι οποίοι χρημάτισαν Πρόξενοι της Ελλάδας, συνεισέφερε για τη διαμόρφωση της συνδεσμικής παρουσίας στο χώρο της Παλαιάς Επισκοπής Τεγέας. Οι απόδημοι χρηματοδότησαν την ανέγερση του τοπικού Αρχαιολογικού Μουσείου και επέδειξαν ενδιαφέρον για τη γεωργική ανάπτυξη της περιοχής αποστέλλοντας εργαλεία και μηχανές, δωρίζοντας κτήματα και χρηματοδοτώντας τη λειτουργία Γεωργικού Σχολείου.³⁷⁶

Το παράδειγμα του Τεγεατικού Συνδέσμου Αθηνών φαίνεται ότι ήταν μεμονωμένο αυτή την περίοδο. Ο τρόπος εργασίας των αστών μελών του και το συγκροτημένο πρόγραμμα που διαμόρφωναν για την ανάπτυξη των χωριών τους οπωσδήποτε απομάκρυναν τις δωρεές των απόδημων από τις συνηθισμένες εκκλησιαστικές ανάγκες κατευθύνοντάς τες σε πιο στοχευμένα έργα. Στο Μεσοπόλεμο αρκετοί εθνοτοπικοί σύλλογοι της Αθήνας και της επαρχίας λειτούργησαν με παρόμοιο τρόπο. Εσωτερικοί και εξωτερικοί μετανάστες επικοινωνήσαν μέσω των σωματείων τους, συντόνισαν τις εργασίες και κατάφεραν να υλοποιήσουν φιλόδοξα κοινοτικά έργα.

3.2 1920-1940: αναπτυξιακές παρεμβάσεις

Η περίοδος του Μεσοπολέμου συνδέεται με την εμπλοκή δυναμικών μεταναστευτικών συλλόγων της Αμερικής σε ένα πλήθος έργων στις κοινότητες καταγωγής με μια τάση προς την υλοποίηση αναπτυξιακών σχεδίων. Η στροφή αυτή η οποία αντανακλά τις αλλαγές οι οποίες είχαν επέλθει στους μεταναστευτικούς συλλόγους θα πρέπει οπωσδήποτε να συσχετισθεί με τα νέα οικονομικο-κοινωνικά χαρακτηριστικά των Ελλήνων μεταναστών. Η κινητικότητα τους σε ανεξάρτητα επαγγέλματα και οι εμπειρίες που συσσωρεύσαν πολλοί από αυτούς μετά από δεκαετίες εργασίας και διαβίωσης στην Αμερική σε συνδυασμό με τον περιορισμό των μεταναστεύσεων, τη δημογραφική σταθεροποίηση και την κοινωνική ετερογένεια των ελληνικών κοινοτήτων οδήγησαν στη συγκρότηση ή την ανασυγκρότηση ισχυρών εθνοτοπικών συλλόγων. Διαθέτοντας μεγαλύτερη οργανωτική εμπειρία απ' ό,τι στο παρελθόν, οι σύλλογοι επέκτειναν την ακτίνα δράσης τους κινητοποιώντας συντοπίτες διασκορπισμένους σε διάφορες αμερικανικές πόλεις. Με τις διοικήσεις τους να εδράζονται σε κάποια μεγαλούπολη, τα διάφορα τμήματά τους συνεργάστηκαν συμμετέχοντας στους εράνους. Στα προτεινόμενα αναπτυξιακά σχέδια διαφαίνεται η διαφορετική οπτική των αποδήμων για τις ανάγκες των κοινοτήτων καταγωγής επηρεαζόμενη από τη ζωή στο προηγμένο και οργανωμένο περιβάλλον της Αμερικής, τις βελτιωμένες οικονομικές δυνατότητες και το νέο κοινωνικό στάτους τους.

376. *Τεγέα*, 30/01/1894, 29/05/1894, 21/03/1896, 5/04/1896, 13/04/1896, 20/04/1896, 7/06/1897. Πρακτικά Γενικών Συνελεύσεων του Τ.Σ.: 21/05/1904, 25/01/1909, 12/01/1910, 24/01/1910, 17/01/1911, 15/01/1912, ΑΤΣ.

Παράλληλα, όμως, και οι αλλαγές που δρομολογούνταν στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου συνδιαμόρφωναν την ατζέντα των μεταναστευτικών συλλόγων. Μεγάλα δημόσια έργα υλοποιούνταν αυτή την περίοδο στον ελλαδικό χώρο προς όφελος ωστόσο μόνο των μεγάλων αστικών κέντρων και των περιοχών προσφυγικής εγκατάστασης. Η γεωγραφία του «εκσυγχρονισμού» έδειχνε να ωφελεί την πρωτεύουσα και τη βόρεια Ελλάδα και για άλλη μια φορά να αφήνει εκτός κρατικού προγράμματος τους απομονωμένους οδικά νομούς της νότιας Ελλάδας, όπως τη Λακωνία και τις κλειστές οικονομικά ορεινές κοινότητές της. Η Πελοπόννησος παρέμενε παραμελημένη γεγονός που θα πρέπει οπωσδήποτε να συνδεθεί με το βενιζελικό πολιτικό πρόγραμμα της ενσωμάτωσης των Νέων Χωρών στο εθνικό κράτος και την αγροτική εποικιστική πολιτική στην περιοχή (Καραδήμου-Γερόλυμπου, 2002, σελ. 61-69). Στον παραγκωνισμό της θα πρέπει να συνέβαλε σε ένα βαθμό και η στάση των κατοίκων της στη διαμάχη Βενιζελικών και Βασιλικών στα χρόνια του Εθνικού Διχασμού. Με τη θέση τους αρκετά εξασθενημένη απέναντι στην κεντρική διοίκηση οι δήμοι και οι κοινότητες που προέκυψαν από τη διοικητική μεταρρύθμιση του 1912 (Χατζηωσήφ, 1999, σελ. 11-12) στράφηκαν στην ιδιωτική πρωτοβουλία προκειμένου να εξασφαλίσουν ορισμένες από τις στοιχειώδεις υποδομές που απολάμβαναν οι συντοπίτες τους, οι οποίοι είχαν μεταναστεύσει σε αστικά κέντρα της Ελλάδας και της Αμερικής. Οι τελευταίοι μέσω των συσσωματώσεων τους ανέλαβαν να αναζητήσουν πόρους και να επιφέρουν τον «εκσυγχρονισμό» στην ελληνική επαρχία καλύπτοντας χρόνιες ελλείψεις. Οι παραστάσεις της Αμερικής και η ιδιαίτερα ανεπτυγμένη στους Ελληνοαμερικανούς κουλτούρα του πρακτικού, η εξοικειωσή τους με τις ανέσεις και η επιδίωξη της υλικής προόδου είχαν αντανάκλαση στα οικονομικά και κοινωνικά εμβάσματα που ταξίδευσαν το Μεσοπόλεμο στην ελληνική επαρχία και στους μετασχηματισμούς που προκάλεσαν (Saloutos, 1956, σελ. 124).

Η συστηματική επικοινωνία και μόνιμη συνεργασία της γενέτειρας με την Αμερική επιδιώχθηκε αυτή την περίοδο με τη διαμεσολάβηση κάποιου οργανωμένου εγχώριου εθνοτοπικού σωματείου, το οποίο είχε συνήθως έδρα την Αθήνα και συχνά υποβοηθούνταν από τοπικές επιτροπές. Παρακολουθώντας προφανώς τα τεχνικά έργα που δρομολογούνταν στην υπόλοιπη Ελλάδα, οι αθηναϊκοί σύλλογοι επιδίωξαν τη βελτίωση των συνθηκών ζωής στην ιδιαίτερη πατρίδα τους κινητοποιώντας εξωτερικούς, εσωτερικούς μετανάστες και κατοίκους και αξιοποιώντας τους διαθέσιμους πόρους και τις υπάρχουσες δυνάμεις. Ο συντονισμός των τεχνικών εργασιών και η συνεργασία με εργολάβους, μηχανικούς και αρμόδιες υπηρεσίες, η διαχείριση των «αμερικανικών» δωρεών, η μεσολάβηση στην κεντρική εξουσία και η αντιμετώπιση της σχετικής γραφειοκρατίας, η επικοινωνία με τους αποδήμους συνήθως μέσω κάποιου περιοδικού ή εφημερίδας και η ενθάρρυνση της εθελοντικής εργασίας των κατοίκων εντάσσονταν στις αρμοδιότητες των διοικήσεών τους οι οποίες απαρτιζόνταν από εγγράμματους αστούς. Αντιλαμβανόμενοι, όμως, ότι ούτε η προσέγγιση των απόδημων μπορούσε να επιτευχθεί με περιστασιακές επιστολές και εκκλήσεις μέσω του Τύπου ούτε τα αναγκαία

κεφάλαια να συγκεντρωθούν με την αυθόρμητη διενέργεια εράνων, προσπάθησαν να δημιουργήσουν αντιπροσωπευτικές επιτροπές στο εξωτερικό και να ενθαρρύνουν την ένταξή τους με την ιδιότητα του αντεπιστέλλοντος μέλους. Σε πολλές περιπτώσεις, οι πρωτοβουλίες αυτές ενεργοποίησαν αδρανείς συλλογικότητες ή κινητοποίησαν τους αποδήμους σε νέες συσσωματώσεις, ενώ, παράλληλα, ενθάρρυναν την περιοδεία εραϊκών επιτροπών σε πόλεις με εγκατεστημένους αλλά μη οργανωμένους συμπατριώτες.

Τον Απρίλιο του 1920 ιδρύθηκε, για παράδειγμα, ο Σύλλογος των εν Αθήναις Βασσαριωτών ο «Διώνυσος» με πρωτοβουλία του δικηγόρου Αγησίλαου Σγουρίτσα και στόχο την ανάπτυξη της κοινότητας του Βασσαρά Λακωνίας. Στην πρώτη έκκλησή του για δωρεές προς τους αποδήμους ο σύλλογος αποκάλυπτε τις προθέσεις του όσον αφορά τον τρόπο αξιοποίησης των «αμερικανικών» χρημάτων:

*«Αλλά μέχρι τούδε τα αποστελλόμενα εις την πατρίδα εκάστου χρήματα δυστυχώς εξοδεύονται συχνάκις ασκόπως και αμεθόδως και ενίοτε διά ματαιίαν επίδειξιν και καινοδοξίαν. Ημείς [...] εθεωρήσαμεν ωφέλιμον να δώσωμεν άλλην κατεύθυνσιν εις το εξοδευόμενον τούτο χρήμα, δηλαδή αντί να αφήσωμεν να διατίθεται αποκλειστικώς εδώ και εκεί μόνο σε καμπάνες, ωρολόγια, εκκλησίας και τα όμοια, ενομίσαμεν καλόν να εξοδεύεται τούτο και εις άλλα γενικά έργα, π.χ. εις δρόμους, ύδρευσιν, αναδάσωσιν, επιστημονικήν καλλιέργειαν κτλ. και με μεθοδικήν και περιεσκεμμένην μελέτην και διεύθυνσιν».*³⁷⁷

Ενθάρρυνε το σύλλογο της Βοστώνης –ο οποίος βρισκόταν σε αδράνεια από την περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου– να ανασυγκροτηθεί³⁷⁸ και να κινητοποιήσει τους διασκορπισμένους στην Αμερική Βασσαριούς να συνεισφέρουν οικονομικά στο μεγάλο οδικό έργο που σχεδίαζε. Μέσω του περιοδικού *Μαλεβός*, το οποίο εξέδιδε όσο καιρό υλοποιούνταν το έργο, ασκούσε συναισθηματική πίεση για γενναίες δωρεές. Δημοσίευε τα ονόματα όλων των δωρητών, καθιέρωνε τη «χρυσή στήλη» και παράλληλα πίεζε τους ντόπιους για προσφορά προσωπικής εργασίας.³⁷⁹

Ο ρόλος των εθνοτοπικών περιοδικών των συλλόγων για τη διεθνική επικοινωνία και τον συντονισμό των ενεργειών των διασκορπισμένων κατοίκων ήταν πράγματι καθοριστικός στο Μεσοπόλεμο. Ο *Μαλεβός* των Βασσαριών, ο *Οινούντιος* των Βρεσθενιτών, ο *Πάρνων* των κοινοτήτων του Πάρνωνα, ο *Τεγεατικός Αστήρ* του Τεγεατικού Συνδέσμου είχαν ως αποστολή τη συστηματική πληροφόρηση των Ελληνοαμερικανών σχετικά με τις κοινοτικές ελλείψεις και τον τρόπο κάλυψής τους, τη στενή εποπτεία και καθοδήγηση

377. *Μαλεβός* 1, 10^ο/1920, σελ. 4.

378. Βλ. αναθεώρηση του καταστατικού του «Εν Βοστώνη Ελληνικού Συλλόγου Βασσαρά» το 1921, Α1Σ40Υ44Φ29, ΙΑ/ΕΤΕ.

379. *Μαλεβός* 10, 1^ο/1922, σελ. 4.

των εμπλεκόμενων στα υπό κατασκευή έργα.³⁸⁰ Αυτή η «συλλογομανία» στην πρωτεύουσα του Μεσοπολέμου με κριτήριο την τοπική συνάφεια, «ένδειξη μιας κοινωνίας με διαθεσιμότητες σε χρόνο και ενεργητικότητα», η τάση έκδοσης τοπικών περιοδικών και η επιδίωξη της διεθνικής συνεργασίας με τους ομόλογους συλλόγους στην Αμερική με στόχο τη δημιουργία κοινοτικών υποδομών απηχεί «μεθοδεύσεις για αποτελεσματικότερη οικονομική δράση, αλλά και ιδεολογική παρέμβαση και χειραγώγηση», όπως έχουν παρατηρήσει οι Ηλιού και Πολέμη (2006, σελ. 26) για ανάλογες πρακτικές στα τέλη του 19ου αιώνα.

Σε αυτές τις τοπικές συλλογικότητες ισχυρή παρουσία είχαν πολλοί παλιννοστούντες. Η επιδίωξη συμμετοχής τους πρέπει φυσικά να συσχετισθεί με το γενικότερο ενδιαφέρον ενασχόλησής τους με τα κοινά, τη διεκδίκηση τοπικών αξιωμάτων και μέσω των κοινωνικής προβολής. Η πείρα και η προκοπή στην Αμερική, οι γνωριμίες και τα μέσα άσκησης πίεσης στους αποδήμους, καθώς επίσης και ο προσωπικός χρόνος που διέθεταν οι ίδιοι ως εισοδηματίες στην Ελλάδα, οπωσδήποτε ενθάρρυναν την εμπλοκή στις κοινοτικές υποθέσεις. Καθώς όμως οι σύλλογοι εξυπηρετούσαν πρακτικούς σκοπούς που αφορούσαν άμεσα τους ίδιους και τις οικογένειές τους, τα κίνητρα ενασχόλησης ήταν ισχυρότερα. Για τους «Αμερικάνους», οι οποίοι μπορούσαν να απολαμβάνουν ένα καλύτερο επίπεδο ζωής χάρη στα μεταναστευτικά κεφάλαια, η βελτίωση των στοιχειωδών κοινοτικών υποδομών οπωσδήποτε εξυπηρετούσε και προσωπικά σχέδια. Διευκόλυνε τον εγκλιματισμό τους στην τοπική κοινότητα, αύξανε τις πιθανότητες της μόνιμης εγκατάστασης και ενίσχυε τις προοπτικές επαγγελματικής δραστηριοποίησής τους. Σε κάποιες μάλιστα κοινότητες της Λακωνίας με ισχυρή παρουσία παλιννοστούντων, όπως στο Ξηροκάμπι και την Παλαιοπαναγιά, παρατηρήθηκε στο Μεσοπόλεμο το φαινόμενο της συγκρότησης διακριτών συλλογικοτήτων. Οι σύλλογοι των «παλιννοστούντων εξ Αμερικής και Καναδά» απέβλεπαν όχι απλώς στη διαφύλαξη της μεταναστευτικής μνήμης και στην αλληλοβοήθεια των μελών τους (Βεντούρα, 2012, σελ. 108) αλλά και στην ανάληψη πρωταγωνιστικού ρόλου στην κάλυψη των κοινοτικών ελλείψεων. Οι πρωτοβουλίες συσπείρωσης φαίνεται μάλιστα ότι ενθαρρύνονταν από τα υποκαταστήματα των τραπεζών, τα οποία ενδιαφέρονταν να διαχειριστούν τα κεφάλαιά τους.³⁸¹ Δεν γνωρίζουμε κατά πόσο οι σχεδιαζόμενες παρεμβάσεις οι οποίες εξαγγέλλονταν με μοιόμορφο τρόπο στα καταστατικά των συγκεκριμένων συλλόγων υλοποιήθηκαν, πάντως

380. Βλ. σε επιστολή Ελληνοαμερικανού περιγραφή της αποστολής των εθνοτοπικών περιοδικών: *Πάρνων*, 3, 5^ο/1928, σελ. 41.

381. Βλ. στον *Εθνικό Κήρυκα*, 7/03/1927 πρόσκληση προς Ελληνοαμερικανούς και παλιννοστούντες για σύσταση στους Μολάους του «*Συλλόγου των εξ Αμερικής παλιννοστησάντων Επιδουριτών*». Η πρωτοβουλία ανήκε στον διευθυντή του τοπικού υποκαταστήματος της Τράπεζας Ελληνικής Εμπορικής Πίστεως, ο οποίος είχε πρόσβαση στη μεταναστευτική κοινότητα μέσω του Ελληνοαμερικανού επιχειρηματία αδελφού του.

αφορούσαν ένα ευρύ φάσμα, όπως την παιδεία, την ψυχαγωγία, τη γεωργία, τον εξωραϊσμό και τις κοινοτικές υποδομές.³⁸²

Στις συνεδριάσεις των αθηναϊκών συλλόγων παρίσταντο, επίσης, συχνά παρεπιδημούντες ομογενείς. Με την πληρεξουσιότητα του εκπροσώπου των μεταναστευτικών συλλόγων της Αμερικής ενημερώνονταν από κοντά για τις ελλείψεις της γενέτειρας, ασκούσαν επιτόπιο έλεγχο στην πορεία των έργων, παρενέβαιναν στα προβλήματα που ανέκυπταν και αναλάμβαναν να μεταφέρουν πίσω στην Αμερική τα νέα αιτήματα των συντοπιτών τους. Τα ταξίδια γενικά των ομογενών στην πατρίδα ήταν συχνότερα στο Μεσοπόλεμο, συνδυάζονταν με οικογενειακές και επαγγελματικές υποχρεώσεις, παρείχαν, όμως, ταυτόχρονα στα μέλη των διοικήσεων των συλλόγων ευκαιρίες για έγκυρη ενημέρωση ως προς τον τρόπο διαχείρισης και επένδυσης των συλλογικών εμβασμάτων. Η αυτοπρόσωπη παρουσία, συνήθως μετά από χρόνια απουσίας και η συνειδητοποίηση της τεράστιας οικονομικής και τεχνολογικής απόστασης ανάμεσα στην ελληνική επαρχία και την αμερικανική ζωή ευαισθητοποιούσαν και κινητοποιούσαν ακόμα περισσότερο τους αποδήμους.³⁸³

Στο Μεσοπόλεμο οι τοπικοί Σύλλογοι χρησιμοποίησαν νέα μέσα προκειμένου να ασκήσουν συναισθηματική πίεση προς τους ομογενείς, οι οποίοι απουσίαζαν χρόνια και διατηρούσαν χαλαρούς δεσμούς με την πατρίδα. Δεν αρκούσαν στις επιστολές και τις αφηγήσεις των ίδιων των Ελληνοαμερικανών ταξιδιωτών ούτε μόνο στον Τύπο. Επιστράτευαν τη νέα τεχνολογία για να μεταφέρουν τα μηνύματά τους στο εξωτερικό, να διεγείρουν τον πατριωτισμό των απόδημων συμπατριωτών τους και φυσικά να νομιμοποιήσουν τις δραστηριότητές τους. Φωτογραφίες των ολοκληρωμένων έργων και κινηματογραφικές ταινίες με πλάνα από τη γενέτειρα προσέφεραν απτές αποδείξεις της προόδου της και του ορθολογικού τρόπου διαχείρισης των αμερικανικών δωρεών (Μοραΐτης, 1932, σελ. 778).³⁸⁴ Ταυτόχρονα δημιουργούσαν μια αίσθηση συγχρονικότητας που συνένωνε τα μέλη της διεθνικής κοινότητας, σφυρηλατούσε τους δεσμούς τους και υπενθύμιζε τις υποχρεώσεις τους (Smith, 2006, σελ. 64).

Αν στην προηγούμενη περίοδο οι πολεμικές κινητοποιήσεις ανέστειλαν τη λειτουργία των συλλόγων και ματαίωσαν πολλά έργα, στο Μεσοπόλεμο καθοριστική υπήρξε η οικονομική κρίση του 1929 και οι ελληνικές οικονομικές πολιτικές (δραχμοποίηση του 1932), οι οποίες εξανέμισαν τα αποθεματικά των αμερικανικών συλλόγων και αποθάρρυναν τους Ελληνοαμερικανούς να αναλάβουν νέες οικονομικές δεσμεύσεις. Η έναρξη

382. Βλ. σχετικά καταστατικά στα ΓΑΚ Σπάρτης, Αρχείο Πρωτοδικείου Σπάρτης 1884, 30. Βλ. αναφορά στις εορταστικές εκδηλώσεις του «Συλλόγου Παλινοστούντων Σπάρτης», *Ο Σπαρτιάτης*, 23/06/1927.

383. Βλ. το ρόλο των παλινοστούντων και παρεπιδημούντων τη δεκαετία του 1920 στη δρομολόγηση του μεγάλου υδρευτικού έργου στην Αράχωβα Λακωνίας (Μεϊντάνης, 1950, σελ. 380-394).

384. *Μαλεβός*, 36, 4^ο/1924, σελ. 232, 236-37, 5^ο/1924, σελ. 242-44, 12^ο/1924, σελ. 336. *Ο Σπαρτιάτης*, 8/07/1928. *Τεγεατικός Αστήρ*, Β', τχ. Ε', 4^ο-5^ο/1927, σελ. 19 και τχ. ΣΤ', 6^ο-7^ο/1927, σελ. 20.

των προγραμματισμένων έργων σε πολλές περιπτώσεις μετατέθηκε αναγκαστικά μετά τη λήξη των εχθροπραξιών του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και του Εμφυλίου.³⁸⁵

4. Αντιλήψεις για την πρόοδο των κοινοτήτων

4.1 Εκπαίδευση νεολαίας, υγιεινή και άθληση

Αν στην προηγούμενη περίοδο οι εκκλησιαστικές ανάγκες προσέλκυαν τα πρώτα μεταναστευτικά κέρδη, ο χώρος της παιδείας ήταν αυτός ο οποίος πρωταγωνίστησε στα σχέδια των συλλογικών και των ατομικών δωρεών του Μεσοπολέμου.

«Άλλοτε τα Σωματεία μας συνεκινούντο να κτίσουν κωδωνοστάσια, κρήνας, ωρολόγια. Σήμερα όλα ομιλούν διά τα Ελληνικά γράμματα. Ασφαλώς έχει προβιβασθή το διανοητικόν επίπεδον των Ελλήνων της Αμερικής. Κατακαίεται από τον πόθον να υπηρετήσουν τα Ελληνικά γράμματα»,

σχολίαζε ο *Εθνικός Κήρυξ* στις 14/09/1927 στις σελίδες του οποίου φιλοξενούνταν συνεχώς εκκλήσεις σχολικών επιτροπών για χρηματική βοήθεια.

Είναι γνωστό το ενδιαφέρον της διασποράς για την ενίσχυση της εκπαιδευτικής υποδομής ήδη από το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα και σε όλο το 19ο αιώνα. Οι Έλληνες μεγαλοαστοί των οργανωμένων παροικιών της Ευρώπης στήριξαν την καλλιέργεια της παιδείας των υπόδουλων Ελλήνων και αργότερα την ανάπτυξη του σχολικού μηχανισμού του νεοσύστατου κράτους. Η ανέγερση σχολείων, η αποστολή βιβλίων και επιστημονικών οργάνων, οι απολαβές των δασκάλων, η χρηματοδότηση υποτροφιών και πολιτιστικών ιδρυμάτων αποτελούσαν τον πιο συχνό προορισμό των χορηγιών τους. Τη νοοτροπία αυτή του «πολιτιστικού πατριωτισμού» αναπαρήγαγαν, επίσης, πολλοί ανώνυμοι μικροδωρητές διασκορπισμένοι στον οθωμανικό χώρο ή σε ευρωπαϊκά κράτη (Κουτουξιάδου, 2007· Τσουκαλάς, 2006, σελ. 483-495). Τη μακρά παράδοση της ευεργεσίας, συνδεδεμένη με τις εθνικές ευαισθησίες και τα οράματα του παροικιακού ελληνισμού, καθώς επίσης και με προσωπικές ανάγκες και στοχεύσεις των δωρητών ακολούθησαν και οι μετανάστες, τόσο ατομικά, οι πιο ευκατάστατοι, όσο και μέσω των συσσωματώσεών τους, οι υπόλοιποι. Αποβλέποντας στη γενικότερη ανάπτυξη του τόπου τους, αναγνωρίζοντας ταυτόχρονα τη μόρφωση ως εφαλτήριο κοινωνικής κινητικότητας, οι Ελληνοαμερικανοί του Μεσοπολέμου συνδέθηκαν με την ανέγερση ενός μεγάλου αριθμού σχολικών κτιρίων στην Παλαιά Ελλάδα.

Δίχως, φυσικά, το ενδιαφέρον των δωρητών για την ανέγερση μεγαλοπρεπών εκκλησιών να εγκαταλείπεται, αυτήν την περίοδο στρέφεται κατεξοχήν στην κατασκευή

385. Βλ. ενδεικτικά το υδρευτικό έργο στη Βαμβακού Λακωνίας, το οποίο τελικά υλοποιήθηκε το 1952-1953 με ενέργειες του παλιννοστούντα Σπύρου Νιάρχου (Σταυρόπουλος, 1989, σελ. 199-231).

σχολείων υποκινούμενο και από την αποκεντρωτική πολιτική που εφαρμόζεται μετά το 1920 στον τομέα της χρηματοδότησης των σχολικών κτιρίων (Νόμος 2442/1920). Σε μια προσπάθεια εξεύρεσης των αναγκαίων χρηματικών πόρων για την ανέγερση, την επισκευή ή την επέκταση των διδακτηρίων, το κράτος θεσμοθέτησε και ταυτόχρονα ενέταξε σε ένα ενιαίο διαχειριστικό σύστημα τη διαδεδομένη έως τότε άτυπη πρακτική των αγροτικών οικισμών να συνεισφέρουν στις δημόσιες ανάγκες σε χρήμα, είδος και προσωπική εργασία (Καλαφάτη, 1988, σελ. 214-216). Επηρεασμένοι από τη γενική τάση της δωρεάς χρημάτων για τις εκπαιδευτικές ανάγκες του κράτους, οι κάτοικοι πολλών χωριών, τα οποία στερούνταν σχολείων και ευεργετών, χρηματοδοτούσαν μέχρι τότε μόνοι τους τα σχολικά έργα, συμμετέχοντας μάλιστα σε έναν άτυπο ανταγωνισμό με τις διπλανές κοινότητες (Τσουκαλάς, 2006, σελ. 473). Στην πρώτη δεκαετία του Μεσοπολέμου, οι αγροτικές κοινότητες ειδικά της Πελοποννήσου έμεναν για άλλη μια φορά εκτός κρατικής χρηματοδότησης. Δεν γνωρίζουμε σε ποιο βαθμό η αντιβενιζελική πολιτική παράδοση της περιοχής έπαιξε ρόλο στην εξαίρεσή της από το βενιζελικό εκπαιδευτικό πρόγραμμα. Πάντως τα κρατικά κονδύλια και τα εκπαιδευτικά κληροδοτήματα κατευθύνθηκαν κατεξοχήν στις κτιριακές ανάγκες των Νέων Χωρών και στα υψηλού κόστους διδακτήρια των αστικών κέντρων, επιλογή που υπαγορεύθηκε από τις αυξημένες εκπαιδευτικές ανάγκες των συγκεκριμένων περιοχών, κυρίως όμως από την επιτακτική ανάγκη ομοιογενοποίησης του εθνοτικά ανομοιογενούς πληθυσμού τους.

Με την αίσθηση της εγκατάλειψης η στήριξη της δημοτικής εκπαίδευσης στην Παλαιά Ελλάδα μετατράπηκε σε μια «πραγματική σταυροφορία» των ίδιων των κατοίκων, βασικοί οργανωτές της οποίας αναδείχτηκαν οι δάσκαλοι και οι επιθεωρητές και κύριοι χρηματοδότες σε πολλές περιπτώσεις οι Ελληνοαμερικανοί συμπατριώτες τους.³⁸⁶ Εκμεταλλεύόμενοι την αρχιτεκτονική ελευθερία που επικρατούσε στο χώρο του σχολικού κτιρίου μετά το 1911 (Νόμος ΓΩΚΖ') (Καλαφάτη, ό.π., σελ. 194-207) οι αμερικανικοί σύλλογοι αποδύθηκαν σε έναν αγώνα επίδειξης της οικονομικής και συμβολικής τους δύναμης επιλέγοντας κτιριακές λύσεις, οι οποίες ποίκιλλαν ως προς το μέγεθος, τον τύπο, τους λειτουργικούς χώρους, τις υποδομές και τις αισθητικές τάσεις.³⁸⁷ Δεν φείδονταν χρημάτων στα σχέδια που παρήγγελλαν στην τεχνική υπηρεσία του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης και τα οποία πολλές φορές κατατάχθηκαν στα πρότυπα της σχολικής αρχιτεκτονικής της περιόδου.³⁸⁸ Μπορεί στο Μεσοπόλεμο

386. Βλ. στατιστικές πληροφορίες για τον οικοδομική έκρηξη στο χώρο της σχολικής εκπαίδευσης τη δεκαετία του 1920 στο: Καλαφάτη, ό.π., σελ. 215 (παραπομπή 1) και 216 (παραπομπή 3).

387. Φωτογραφίες των καινούριων διδακτηρίων δημοσιεύονταν στο περιοδικό της Τράπεζας Αθηνών, η οποία, όπως και η Εθνική, διεκδικούσε τη διαχείριση των μεταναστευτικών εμβασμάτων. *Νέα από την Ελλάδα*, 18, 7^{ος}/1927, σελ. 523, 524-31, 8^{ος}/1928, σελ. 927, 934-69, 10^{ος}/1931, σελ. 531.

388. Βλ. ενδεικτικά το πρότυπο μικτό διδακτήριο της Βλαχοκερασιάς Αρκαδίας, το οποίο ανεγέρθηκε την περίοδο 1927-1932 με χρηματοδότηση της Αδελφότητας του Πίτσμπουργκ της Πενσυλβάνια. Ψηφιακό Μουσείο Βλαχοκερασιάς <http://vdm-vlahokerasia.gr/el/> Βλ. πρώτη μελέτη του έργου του 1921 στο Καλαφάτη, ό.π. (φωτογραφία 95).

η οικοδομική έκρηξη και οι αρχιτεκτονικές καινοτομίες στο χώρο των σχολικών διδακτηρίων να συνδέθηκαν με τη βενιζελική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929 και το «Πρόγραμμα Παπανδρέου» (Κολώνας, 2003, σελ. 480-485), ωστόσο η ανέγερση νέων κοινοτικών σχολείων και ο «μορφολογικός τοπικισμός» στην Παλαιά Ελλάδα οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στην ιδιωτική πρωτοβουλία και συγκεκριμένα στα μεταναστευτικά κεφάλαια των συλλόγων και κάποιων Ελληνοαμερικανών ευεργετών.

Η Πολυδώρειος Σχολή στην κοινότητα Χατζή Αιγιαλείας, το «Αποστολάκειο δημοτικό σχολείο» στο Έλος και το Ελληνικό σχολείο στη Σκάλα Λακωνίας, έργα Ελληνοαμερικανών ευεργετών, αντανακλούσαν τη συνειδητοποίηση από την πλευρά των βιοπαλαιστών μεταναστών της αξίας των μορφωτικών αγαθών για την ατομική πρόοδο, την επαγγελματική ανέλιξη και την κοινωνική ενσωμάτωση στο αστικό περιβάλλον.³⁸⁹ Έχοντας εξασφαλίσει αρκετοί από αυτούς μια δεύτερη ευκαιρία μόρφωσης στις αμερικανικές νυκτερινές σχολές ή στα σχολεία των ελληνικών κοινοτήτων, προσπαθούσαν να δημιουργήσουν στον γενέθλιο τόπο γόνιμες συνθήκες και κίνητρα μάθησης. Όσοι στερούνταν εκπαίδευσης είχαν καταφέρει να αναπληρώσουν σε μεγάλο βαθμό αυτήν την έλλειψη μέσα από την κοινωνική μόρφωση που παρείχε το αμερικανικό περιβάλλον. Όπως σχολιαζόταν στον λακωνικό Τύπο για Βρεσθενίτη δωρητή

*«καίτοι όπως αυτός ο ίδιος ομολογή, δεν ευτύχησε στα χρόνια του να έχει σχολεία με τα ανακουφιστικά μέσα να μάθη γράμματα, εν τούτοις αισθάνεται πολύ καλά και γνωρίζει παντός άλλου, οποία μέσα πρέπει να έχει το σχολείο-ν».*³⁹⁰

Όσοι, άλλωστε, είχαν οικογένειες στη Αμερική, γνώριζαν και μέσω των παιδιών τους τις υλικές υποδομές που διέθεταν τα αμερικανικά σχολεία και σίγουρα επηρεάζονταν από αυτές. Ακόμα όμως και όταν έλειπε η προσωπική πληροφόρηση, οι μετανάστες μπορούσαν μέσα από τους συλλόγους να κατευθύνουν τα διαθέσιμα κεφάλαιά τους σε αναγκαία εκπαιδευτικά έργα και να ικανοποιήσουν την επιθυμία τους να συνεισφέρουν. Οι σύλλογοι σε Ελλάδα και Αμερική με τις οργανωτικές δεξιότητες που ανέπτυσαν έφερναν τους δωρητές σε επαφή με σχολικές επιτροπές, επιθεωρητές εκπαίδευσης, τεχνικά στελέχη του Υπουργείου Παιδείας και κρατικούς υπαλλήλους, οι οποίοι τους παρείχαν την τεχνογνωσία για την υλοποίηση των μορφωτικών σχεδίων. Μπορεί τα νέα παιδαγωγικά πρότυπα να μην ταξίδευαν απαραίτητα από την Αμερική αλλά από τους μορφωμένους συμπατριώτες τους στην Ελλάδα, όμως οι αμερικανικές δωρεές ήταν αυτές που εξασφάλισαν τους όρους ώστε να εφαρμοστούν.

Η ευαισθητοποίηση των αποδήμων εκδηλώθηκε και στη στήριξη του δικτύου της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Οι αστικοποιημένοι Ελληνοαμερικανοί, αρκετοί από τους

389. *Νέα από την Ελλάδα*, 19, 8^ο/1927, σελ. 554-31, 8^ο/1928, σελ. 934. *Ο Σπαρτιάτης*, 30/10/1927.

390. *Ο Σπαρτιάτης*, 20/05/1928.

οποίους είχαν αποφοιτήσει από κάποιο ορεινό Ελληνικό σχολείο ή είχαν συμπληρώσει τη σχολική εκπαίδευσή τους στην Αμερική και είχαν μεταπηδήσει με επιτυχία στο χώρο των ανεξάρτητων επιχειρήσεων και των υπηρεσιών, αναγνώριζαν το ρόλο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στην κοινωνικοεπαγγελματική εξέλιξη. Κατανοούσαν ότι ειδικά η μετακίνηση στο εξωτερικό η οποία είχε πάντα επιλεκτικό χαρακτήρα, προϋπέθετε ουσιαστικά και τυπικά τη μόρφωση. Η εκπλήρωση του «αμερικανικού ονείρου» απαιτούσε όχι μόνο ευκαιρίες αλλά και προσόντα (Τσουκαλάς, 2006, σελ. 414-429). Ο Παμμεγαρικός Αλληλοβοηθητικός Σύλλογος Μεγαρέων «Βύζας» στο MacGill της Νεβάδα αναφέρεται ως ο πρώτος ο οποίος κινητοποιήθηκε για την ανέγερση διδακτηρίου Μέσης Εκπαίδευσης στην ελληνική επαρχία, εγχείρημα για το οποίο επαινέθηκε από το Υπουργείο Παιδείας.³⁹¹ Οι Μολάοι, τα Φιλιατρά, το Καρπενήσι, η Μεγαλόπολη, το Άργος αποτελούν ορισμένα μόνο παραδείγματα πόλεων οι οποίες εξασφάλισαν νεόδημητα γυμνάσια χάρη στις συλλογικές προσπάθειες των αποδήμων τους.

Το εκπαιδευτικό ενδιαφέρον των «Αμερικάνων» αντανάκλα τις αντιλήψεις τους για την αξία της μόρφωσης, το περιεχόμενό της, ταυτόχρονα όμως και για τις συνθήκες υπό τις οποίες αυτή πρέπει να παρέχεται. Ρημαγμένα από τη φθορά σχολικά κτίρια με ανύπαρκτες αυλές, υπόγειες, ανήλιαγες και γεμάτες υγρασία ενοικιαζόμενες αίθουσες στις οποίες συνωστίζονταν οι μαθητές «εν είδει σαρδελλών» ή «δίκην τρωγλοδυτών»,³⁹² κρίνονταν πλέον ακατάλληλοι χώροι καθώς όχι μόνο έπλητταν ανεπανόρθωτα την υγεία των μαθητών αλλά αποθάρρυναν και τη φοίτησή τους. Με αναγνωρισμένη τη σχέση της υγείας του παιδιού με το σχολικό κτίριο,³⁹³ η βελτίωση των υλικών συνθηκών των σχολείων της επαρχίας αποτέλεσε βασικό στόχο πολλών «αμερικανικών» συλλόγων του Μεσοπολέμου. Ακολουθώντας τα νέα πολιτισμικά πρότυπα σχετικά με την πνευματική και σωματική ανάπτυξη της νεολαίας, καθώς και τα προαπαιτούμενα της σχολικής αρχιτεκτονικής όπως είχαν διαμορφωθεί υπό την επιρροή των κανόνων της υγιεινής και της παιδαγωγικής, τα σχολεία που κτιζόνταν με μεταναστευτικά εμβάσματα, περιλάμβαναν απαραίτητα τουαλέτες, μεγάλες ευάερες και ευήλιες αίθουσες, γυμναστήρια, αίθουσες για καλλιτεχνικές δραστηριότητες, εργαστήρια φυσικών επιστημών, βιβλιοθήκες, γραφεία και επαρκή προαύλιο χώρο.³⁹⁴ Επιπλώνονταν με δίδρα θρανία, έδρες και πίνακες, εξοπλιζόνταν με θερμάστρες και επενδύονταν με στεγανά υλικά. Η

391. *Νέα από την Ελλάδα*, 18, 7^{ος}/1927, σελ. 523.

392. *Νέα από την Ελλάδα*, 31, 8^{ος}/1928, σελ. 927. *Ο Σπαρτιάτης*, 10/10/1925.

393. Για την ανάπτυξη του «υγιεινιστικού» λόγου στο χώρο της σχολικής εκπαίδευσης στην καμπή του 20ού αιώνα και την εφαρμογή του στο σχεδιασμό των νέων σχολικών κτιρίων τις επόμενες δεκαετίες βλ. Θεοδώρου και Καρακατσάνη, 2010. Καλαφάτη, ό.π., σελ. 185-217.

394. Βλ. για παράδειγμα, τα Γυμνάσια Μεγαλόπολης και Άργους, το δημοτικό σχολείο Γεωργιτσίου, το σχολικό συγκρότημα Στεμνίτσας. *Εθνικός Κήρυξ*, 28/10/1927, 2/11/1927, 8/11/1927. *Λακωνική*, 12/11/1931. *Νέα από την Ελλάδα*, 17, 6^{ος}/1927, σελ. 522-54, 7^{ος}/1930, σελ. 575-576. <https://www.georgitsi.gr/>. Λήμμα: «Μπουσουλόπουλος Σπυρίδων (1862-1927)», *Αργολική Αρχαική Βιβλιοθήκη Ιστορίας & Πολιτισμού· Πατριωτικός Σύνδεσμος Στεμνιτσιωτών Τρικολώνων*, 1989, σελ. 6.

εξασφάλισή τους ήταν πολύ σημαντική για ορεινά σχολεία στα οποία συχνά οι μαθητές ξεπάγιαζαν από το κρύο και την υγρασία καθισμένοι σταυροπόδι στο έδαφος ή σε τάβλες (Παπαθανασίου, ό.π., σελ. 221).³⁹⁵

Για τους αποδήμους η εξασφάλιση των υλικών προϋποθέσεων της σχολικής φοίτησης στις αγροτικές περιοχές αποτελούσε ένα προσωπικό στοίχημα. Γνώριζαν καλά από τα προσωπικά βιώματά τους ότι η σίτιση, η επάρκεια γραφικής ύλης, η ολοκλήρωση των σπουδών των παιδιών των αγροτοκτηνοτροφικών οικογενειών δεν ήταν δεδομένες. Γι' αυτό και με χρηματικά βοηθήματα σε αριστούχους μαθητές, με τη χορήγηση συσσιτίων³⁹⁶ και υποτροφιών επιδίωξαν την παροχή ευκαιριών για τη συνέχιση των σπουδών τους στα Ελληνικά σχολεία και την ολοκλήρωσή τους στα σχολεία των πόλεων και στις σχολές της πρωτεύουσας κάτι που προηγουμένως το κατάφερναν ελάχιστα. Εξίσου ενθαρρυντικά για τη φοίτηση και την αριστεία των μαθητών λειτουργούσαν τα λογοτεχνικά βιβλία, η γραφική ύλη και τα εκπαιδευτικά παιχνίδια που αποστέλλονταν από την Αμερική ως σχολικά βραβεία στις τελετές λήξης της σχολικής χρονιάς (Κουκουλές, ό.π., σελ. 110).³⁹⁷ Την πρακτική χρησιμότητα των «αμερικανικών» δώρων, πέρα από τη συναισθηματική αξία τους, μπορούμε να την αντιληφθούμε αν λάβουμε υπόψη μας ότι η οικονομική αδυναμία των αγροτικών οικογενειών να ικανοποιήσουν τις υλικές ανάγκες του σχολείου δημιουργούσε τεράστιο άγχος στους μαθητές αποθαρρύνοντας τη φοίτησή τους (Παπαθανασίου, ό.π., σελ. 222).

Πολλά σχολεία εφοδιάζονταν με πλούσιο υλικοτεχνικό εξοπλισμό συντελώντας έτσι στην αποτελεσματικότητα της διδασκαλίας και την εμπέδωση της γνώσης. Διέθεταν εξειδικευμένα όργανα φυσικής και χημείας, μουσικά όργανα, βιβλία, χάρτες, λεξικά και εγκυκλοπαιδικές σειρές, ακόμα και κινηματογραφικές μηχανές που συναγωνίζονταν τις υποδομές των πόλεων. Το πρακτικό Λύκειο Λαγκαδίων χάρη στην «αμερικανική» δωρεά των 300.000 δραχμών εξοπλίστηκε τη δεκαετία του 1920 με χάρτες, ελληνικά και ξένα βιβλία, καθώς και με εκπαιδευτικά όργανα από το εξωτερικό, τα οποία συγκρίνονταν με αυτά που χρησιμοποιούνταν στο Πολυτεχνείο και το Πανεπιστήμιο (Ροδάς, ό.π., σελ. 170). Η συλλογή χαρτών που στάλθηκε από την Αμερική στο δημοτικό σχολείο της Ζούπαινας Λακωνίας σχολιάστηκε από αθηναϊκή εφημερίδα, καθώς δεν απαντούσε ακόμα και σε σχολεία της πρωτεύουσας.³⁹⁸

Το ενδιαφέρον των μεταναστών για τον τεχνολογικό εξοπλισμό των σχολείων αντανακλούσε τη γοητεία που ασκούσε πάνω τους η τεχνολογική ανάπτυξη της Αμερικής

395. *Ο Σπαρτιάτης*, 27/03/1927.

396. Στην Ανδρίτσαϊνα ο Ελληνοαμερικανός Αριστοτέλης Θεοδωρακόπουλος προσέφερε συσσίτια στους άπορους μαθητές του Γυμνασίου εφαρμόζοντας ένα θεσμό δοκιμασμένο στην Αμερική μετά την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης. Βλ. *Νέος Ορίζων Ανδρίτσαϊνας*, 29/01/1933, 19/03/1933, 13/01/1935, 23/06/1935.

397. Βλ. δωρεές και υποτροφίες: *Μαλεβός*, 8, [χωρίς μήνα] 1921, σελ. 8-9· 16, 7^{ος}/1922, σελ. 19-20, 11^{ος}/1922, σελ. 32-23, 3^{ος}/1923, σελ. 75-39, 7^{ος}/1924, σελ. 274. *Ο Ξενητευμένος*, 7/03/1935.

398. Κ. Φαλτάιτς, «Ο Οδοποητικός συναγερμός της Λακωνίας», *Βραδυνή*, 18/04/1926.

και την προσπάθειά τους να γνωρίσουν στη νεολαία τον εκσυγχρονισμό. Εξέφραζε τη διαδεδομένη πλέον αντίληψη ότι η επιμορφωτική διαδικασία δεν πρέπει να βασίζεται στη στείρα μετάδοση θεωρητικών γνώσεων αλλά να υποστηρίζεται από εποπτικό υλικό. Απέρρεε, επίσης, από τα ερεθίσματα που δέχονταν στο νέο περιβάλλον ακόμα και μετανάστες χαμηλής μορφωτικής στάθμης, όπως καταδεικνύει η περίπτωση ομογενούς, εντυπωσιασμένου από την αστρονομία, ο οποίος δώρισε το 1930 στο Σοφικό Κορινθίας ένα τηλεσκόπιο «όπως δι' αυτού οι συμπατριώται του ατενίζωσι και θαυμάζωσι το μεγαλείον των μυστηρίων του Σύμπαντος».³⁹⁹

Οι νέες αστικές έξεις που αποκτούσαν οι μετανάστες στις αμερικανικές μεγαλουπόλεις, όπως οι εκδρομές και οι επισκέψεις σε τόπους πολιτισμικής ή φυσιολατρικής αξίας, τα μουσικά θεάματα, ο κινηματογράφος ενθάρρυναν τους δωρητές να προσφέρουν ανάλογες ευκαιρίες και στους νεαρούς μαθητές της γενέτειράς τους. Σχολικές εκδρομές στην εξοχή ή σε περιοχές αρχαιολογικού ενδιαφέροντος χρηματοδοτούνταν από την Αμερική,⁴⁰⁰ ενώ φωνόγραφοι, σχολικοί κινηματογράφοι και ταινίες εκπαιδευτικού περιεχομένου, φωτογραφικές μηχανές αποστέλλονταν προκειμένου η νεολαία να γνωρίζει βιωματικά την πατρίδα της, να παρατηρεί, να ψυχαγωγείται και να καλλιεργείται (Σταυρόπουλος, 1989, σελ. 198). Φυσικά στις ελληνοαμερικανικές δωρεές αντικατοπτριζόταν και η υλική ευμάρεια και το νέο καταναλωτικό ήθος το οποίο είχαν αναπτύξει οι μετανάστες μέσα στην αμερικανική κοινωνία. Οι δωρητές φρόντιζαν να καλύπτουν τις ανάγκες των παιδιών, όχι μόνο για μόρφωση αλλά και για διασκέδαση, όπως μαρτυρούν τα περίτεχνα αμερικανικά παιχνίδια που διασώζονται στα ράφια σχολικών βιβλιοθηκών ορεινών κοινοτήτων.⁴⁰¹

Οι Ελληνοαμερικανοί επιχείρησαν να μεταδώσουν μέσω των μαθητών στις αγροτικές οικογένειες τις νέες αντιλήψεις και πρακτικές περί ατομικής καθαριότητας και υγιεινής, τις οποίες οι ίδιοι είχαν διαμορφώσει στο αμερικανικό αστικό περιβάλλον. Ως δωρητές επέμειναν στην κατασκευή αποχωρητηρίων και λουτήρων στα σχολικά κτίρια και στην εξοικείωση των μαθητών με την τακτική φροντίδα του σώματός τους (Θεοφίλης, 1995, σελ. 75).⁴⁰² Αναγνώρισαν, επίσης, την οργανωμένη σωματική εκγύμναση ως στοιχείο διαπαιδαγώγησης της νεολαίας. Σε μια περίοδο διάδοσης των γυμναστικών και αθλητικών σωματείων και στα λαϊκά στρώματα των ελληνικών αστικών κέντρων (Κουλούρη, ό.π., σελ. 377-384) δυναμικοί αμερικανικοί σύλλογοι, όπως η εν Γκαστόνια Αδελφότητα Αραχωβιτών, προσέφεραν στους νέους της γενέτειράς τους ευκαιρίες κοινωνικότητας

399. *Νέα από την Ελλάδα*, 56, 9^{ος}/1930, σελ. 635.

400. *Οινούντιος*, 6, 6^{ος}/1927, σελ. 68-20, 8^{ος}/1928, σελ. 234-*Ο Σπαρτιάτης*, 8/07/1928.

401. Βλ. σχετικές φωτογραφίες στο <http://pouliethragn.blogspot.gr/2013/11/blog-post.html>. Με δεδομένο το ότι τα εμπορικά παιχνίδια ήταν προσίτα μόνο στα παιδιά των εύπορων αστικών οικογενειών, γίνεται κατανοητός ο αντίκτυπος που θα είχαν τέτοιες δωρεές στους μαθητές των ορεινών κοινοτήτων (Παπαθανασίου, ό.π., σελ. 286-289).

402. *Μαλεβός*, 12, 3^{ος}/1922, σελ. 10.

και δημιουργικής αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου τους (Μεϊντάνης, 1950, σελ. 395-396, 494). Για τους ίδιους τους ευεργέτες, οι οποίοι ενσάρκωναν το μοντέλο του σκληρά εργαζόμενου και αυτοδημιούργητου επιχειρηματία, η δημιουργική ψυχαγωγία συνδεόταν με την οικονομική επιτυχία και την κοινωνική άνοδο. Αν και οι μετανάστες θα πρέπει να μυήθηκαν στην Αμερική στον αθλητισμό και τα ομαδικά σπορ μάλλον ως θεατές παρά ως αθλούμενοι,⁴⁰³ ωστόσο εμφανίζονται να υιοθετούν νεωτερικά πρότυπα ψυχαγωγίας και να προσφέρουν την ηθική και υλική υποστήριξή τους σε αθλητικά έργα. Μέσω αυτών ήλπιζαν ότι θα απομάκρυναν τη νεολαία της επαρχίας από το περιβάλλον των καφενείων και θα την προφύλασσαν από τη μαλθακότητα και τη χαρτοπαίξια, συνήθειες απαξιωμένες τόσο από την αμερικανική όσο και από την ελληνική κοινωνία.⁴⁰⁴

Οι απόδημοι στήριξαν και τη γυναικεία μόρφωση, όπως φαίνεται από τη χρηματοδότηση οικοκυρικών σχολών στην περιοχή της Αρκαδίας.⁴⁰⁵ Το πιο φιλόδοξο εγχείρημά τους ήταν η Επαγγελματική και Οικοκυρική Σχολή της Τεγέας, η οποία ξεκίνησε να λειτουργεί το 1918 ως κατώτερο οικοκυρικό σχολείο με πρωτοβουλία του Θεοφάνη Αλεξόπουλου, ευκατάστατου εμπόρου και δραστήριου μέλους του Τ.Σ. Αθηνών. Για να εξηγήσει τη σκοπιμότητα του έργου ο Αλεξόπουλος συνήθιζε να περιγράφει την τεράστια υστέρηση σε θέματα κοινωνικής μόρφωσης των ντόπιων γυναικών, ακόμα και ευκατάστατων οικογενειών, την οποία ο ίδιος διαπίστωνε κάθε φορά που επισκεπτόταν την ιδιαίτερη πατρίδα του (Σοροβίγκα, 2007, σελ. 401-402). Επιδίωξε λοιπόν να βοηθήσει τα κορίτσια των αγροτικών στρωμάτων όχι απλώς να ασκηθούν «εις την τέχνην του κόπτειν, ράπτειν και κεντάν», αλλά πολύ περισσότερο να πειθαρχήσουν στις νέες αξίες και τους κανόνες ζωής της αστικής κοινωνίας,

«ώστε παραμένοντα μεν εις τα χωρία, να δημιουργούν οικογενείας πολιτισμένες, εγκαθιστάμενα δε εν τη ξένη ως αδελφαί και σύζυγοι, να μη φαίνονται επαρχιώτισσαι καθυστερημέναι, αγνοούσαι και τον στοιχειώδη τρόπον του

403. Προσφιλή θεάματα των μεταναστών ήταν οι λαϊκοί αθλητές και κυρίως οι ερασιτέχνες παλαιστές, οι οποίοι περιόδευαν στις μεταναστευτικές κοινότητες. Στο Μεσοπόλεμο, ωστόσο, οι Έλληνες μετανάστες θα πρέπει να μυήθηκαν και στα μαζικά αθλητικά θεάματα (Saloutos, 1956, σελ. 26).

404. *Ο Σπαρτιάτης*, 20/05/1928. Η ύπαιθρος και το γυμναστήριο και αντίστοιχα η επαφή με τη φύση και η σωματική άσκηση προβάλλονταν στον ελληνικό δημόσιο λόγο ως «τόποι» και «τρόποι» κατανάλωσης του ελεύθερου χρόνου, ανταγωνιστικοί του καφενείου ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα (Κουλουρή, ό.π., σελ. 65, 68, 93, 242, 373).

405. Επρόκειτο για βραχύβιες σχολές, οι οποίες λειτουργούσαν χωρίς συγκροτημένο πρόγραμμα και με πρακτικό χαρακτήρα (εκμάθηση χειροτεχνίας). Κ. Μιχαηλίδου, «Σκοπός-Διοργάνωσης και λειτουργία της Επαγγελματικής Σχολής Θηλέων Τεγέας», *Τεγεατικός Αστήρ*, Α', τχ. Ι', 10^{ος}/1926, σελ. 12. Μοραϊτής, 1932, σελ. 820.

*φέρεσθαι, τοιαύτα που να εντρέπωνται να τας παρουσιάζουν οι αδελφοί και οι σύζυγοί των εις κοσμικήν τινά συνάθροισιν ή και απλώς εις τον περίπατον».*⁴⁰⁶

Λειτουργώντας ως «φιλάνθρωποι αστοί», τα μέλη του τεγεατικού σωματείου στην Αθήνα και την Αμερική επιχείρησαν να εγχαράξουν νέες πρακτικές δεξιότητες και ηθικές στάσεις στο γυναικείο πληθυσμό της γενέτειράς τους⁴⁰⁷ αναπαράγοντας τις αντιλήψεις της εποχής για τη μόρφωση των λαϊκών στρωμάτων και παρακολουθώντας τη γενικότερη τάση της εποχής για τη γυναικεία επαγγελματική εκπαίδευση, η οποία μέχρι τη μεταρρύθμιση του 1929 παρέμενε υπόθεση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας (Κουτουξιάδου, ό.π., σελ. 511-521· Μπακαλάκη και Ελεγκίτου 1987, σελ. 147-190).

Μπορεί η ιδέα να ανήκε σε έναν «Αθηναίο» Τεγεάτη, όμως οι συνθήκες που επέτρεπαν την υλοποίησή της είχαν διαμορφωθεί από τους απόδημους Αρκάδες, οι οποίοι όχι μόνο μπορούσαν να χρηματοδοτήσουν γενναία τη λειτουργία της σχολής αλλά και να ενθαρρύνουν με πολλούς τρόπους τη φοίτηση των νεαρών γυναικών σε αυτή. Το ενδιαφέρον των Ελληνοαμερικανών διαφαίνεται από το γεγονός ότι συσπειρώθηκαν στον «Τεγεατικό Σύνδεσμο Σικάγο» το 1926 και κινητοποιήθηκαν με ερανικές επιτροπές σε όλη την Αμερική για να συλλέξουν τα κεφάλαια που απαιτούσε η στέγαση της σχολής σε κτίριο που θα πληρούσε όλες τις σύγχρονες προδιαγραφές.

Αλλά και η θετική ανταπόκριση των κοριτσιών της Τεγέας και των διπλανών επαρχιών οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στους Ελληνοαμερικανούς. Αντανακλούσε την αναγνώριση από τις αγροτικές οικογένειες της χρησιμότητας της γυναικείας μόρφωσης, μιας μόρφωσης, όμως, η οποία δεν απέβλεπε στην επαγγελματοποίησή της αλλά είχε αντίθετα καθαρά «συμβολική» λειτουργία (Τσουκαλάς, 2006, σελ. 470-477). Αποτελούσε, δηλαδή, τις περισσότερες φορές δίοδο αποκατάστασης άνευ προίκας με κάποιον πετυχημένο απόδημο. Υπό την επίδραση του νέου περιβάλλοντος οι γαμήλιες πρακτικές των Ελληνοαμερικανών στο Μεσοπόλεμο εξέφραζαν πράγματι μια διαφορετική φιλοσοφία για το ρόλο της γυναίκας μέσα στην οικογένεια και την κοινωνία. Η διαφορά των «εκπολιτισμένων» Ελληνοαμερικανίδων από τις «καθυστερημένες επαρχιώτισσες» γινόταν αισθητή κατά τις επισκέψεις τους στην πατρίδα. Οι «Αμερικάνες» εντυπωσίαζαν με τον τρόπο ντυσίματος και την κόμμωσή τους, τις γνώσεις τους γύρω από την οικιακή οικονομία, την υγιεινή και την ανατροφή των παιδιών (Constant, 2005, σελ. 358-360). Τον αναβαθμισμένο ρόλο τους αποδείκνυε η συμμετοχή και φωτογράφησή τους στο πλευρό των συζύγων τους στις διάφορες κοινωνικές εκδηλώσεις και ειδικά στα συνδεδασμένα γεύματα και τις ερανικές τελετές, οι συμβολικές δωρεές για τις τοπικές εκπαιδευτικές ανάγκες και οι επιστολές τους στον Τύπο. Οι εικόνες και οι πληροφορίες που διαχέονταν στην ελληνική επαρχία γύρω από το γυναικείο πρότυπο περιέγραφαν μια γυναίκα καλαίσθητη, παράλληλα όμως σεμνή και αξιοπρεπή, φιλάνθρωπη αστή, ικανή οικοδέσποινα,

406. Κοσμάς Μιχαηλίδης, «Σκοπός, διοργάνωσης και λειτουργία της Επαγγελματικής Σχολής Τεγέας. Γ'», *Τεγεατικός Αστήρ*, Β', τχ. Γ', 12^{ος}-1^{ος}/1927, σελ. 8.

407. Για την ερμηνεία της πράξης της ευεργεσίας ως μηχανισμού κοινωνικού ελέγχου των κατώτερων στρωμάτων βλ. Θεοδώρου, 2003, σελ. 171-184.

σύντροφο του μετανάστη και μητέρα παιδιών με ελληνοπρεπή και χριστιανική αγωγή. Εμφανώς επηρεασμένος από τις αντιλήψεις που θέλησε και ο Παναγής Χαροκόπος να προαγάγει δέκα χρόνια πριν, μέσω του κληροδοτήματός του στην Αθήνα, ο Τ.Σ. επιχείρησε να προσαρμόσει το δυτικό αυτό πρότυπο στις τοπικές συνθήκες της ελληνικής επαρχίας (Κουτουξιάδου, ό.π., σελ. 514).⁴⁰⁸ Η διαφορά αντιλήψεων μεταξύ μεταναστών και ντόπιων ήταν φυσικά μεγάλη όσον αφορά την αναγκαιότητα της συγκεκριμένης σχολής, όπως φαίνεται από τις αντιδράσεις πολλών αγροτικών οικογενειών και μελών του Τ.Σ. Αθήνας.⁴⁰⁹ Δέκα χρόνια πάντως μετά την έναρξη της λειτουργίας της Σχολής η Διοίκηση δήλωνε με ικανοποίηση την επιτυχία του εκπαιδευτικού προγράμματός της, τεκμήρια της οποίας αποτελούσαν ο υψηλός αριθμός των σπουδαστριών, τα συγχαρητήρια που δέχονταν από τους επισκέπτες για την «εξύψωση της Τεγεάτισσας» και φυσικά το υψηλό ενδιαφέρον των Ελληνοαμερικανών γαμβρών.⁴¹⁰ Για τον Πρόεδρο του Τ.Σ. η Σχολή συνέβαλλε στην αναβάθμιση του κοινωνικού επιπέδου όλης της περιοχής και γεφύρωνε την πολιτισμική απόσταση μεταξύ της αγροτικής επαρχίας και της ανεπτυγμένης Αμερικής.

Πολύ πιο φιλόδοξη ήταν η παρέμβαση των Ελληνοαμερικανών στον τομέα της γεωργικής επαγγελματικής εκπαίδευσης των αγοριών. Για τους συλλόγους των αποδήμων η γεωργική κατάρτιση των νέων ήταν στενά συνδεδεμένη με την οικονομική ανάπτυξη και τη βιωσιμότητα των ίδιων των αγροτικών κοινοτήτων. Υπό την επίδραση μιας εργασιακής ηθικής, στην οποία είχαν μνηθεί οι ίδιοι ως μετανάστες και αυτοδημιούργητοι επιχειρηματίες στην Αμερική, οι Ελληνοαμερικανοί απέδιδαν τεράστια αξία στη χειρωνακτική εργασία, την πειθάρχηση του σώματος και την απόκτηση επαγγελματικών δεξιοτήτων. Χρηματοδοτώντας γεωργικά σχολεία επιχειρούσαν ουσιαστικά να αποθαρρύνουν τη φοίτηση των νέων στα Γυμνάσια και να τους προστατεύσουν από τον κίνδυνο της ανεργίας των πόλεων στην οποία οδηγούσαν οι κλασικές σπουδές. Κατευθύνοντας τη νεολαία στο επάγγελμα του αγρότη, ενός όμως καταρτισμένου αγρότη, θεωρούσαν ότι την καθιστούσαν χρήσιμη για τον τόπο ενώ, παράλληλα, τη συγκρατούσαν στα χωριά, τα οποία είχαν αποψιλωθεί πληθυσμιακά από τη δική τους φυγή. Το ενδιαφέρον τους για τη συστηματική επιστημονική καλλιέργεια των αγρών και την αξιοποίηση του φυσικού πλούτου των κοινοτήτων καταγωγής τους αντανάκλασε στην πεποίθηση και, ταυτόχρονα, την προσδοκία της εξασφάλισης της αυτάρκειας των κατοίκων και της απεξάρτησής τους από τα μεταναστευτικά εμβάσματα.⁴¹¹ Φυσικά οι επιλογές τους αυτές αναπαρήγαν την κυρίαρχη ιδεολογία για την εκπαιδευτική

408. Κοσμάς Μιχαηλίδης, «Σκοπός-διοργάνωσις και λειτουργία της Επαγγελματικής Σχολής Τεγέας», *Τεγεατικός Αστήρ*, Α', τχ. Ι', 8^{ος}/1926, σελ. 11.

409. Θεοφ. Αλεξόπουλος, «Κατηγορούμεθα», *Τεγεατικός Αστήρ*, Β', τχ. Ε', 4^{ος}-5^{ος}/1927, σελ. 7-9.

410. Πρακτικά της Α' Γ.Σ. του Τ.Σ. του έτους 1929, σελ. 312, ΑΤΣ.

411. Βλ. Επιστολή Τ.Σ. Αθηνών προς Αμερική σχετικά με την ανάγκη ίδρυσης πρακτικής Γεωργικής Σχολής (Μοραΐτης, ό.π., σελ. 742).

κατεύθυνση που όφειλαν να ακολουθούν τα παιδιά των αγροτικών στρωμάτων, αυτή δηλαδή που ήταν άμεσα συνδεδεμένη με την παραγωγή.

Οι νέες αντιλήψεις δεν είχαν βέβαια διαμορφωθεί αποκλειστικά στην Αμερική. Ήταν εμφανώς επηρεασμένες από τις συζητήσεις της δεκαετίας σχετικά με την προτεραιότητα της πρακτικής μόρφωσης της νεολαίας, οι οποίες οδήγησαν στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929 και στα μέτρα για την επαγγελματική εκπαίδευση. Στο πλαίσιο της οργάνωσης της γεωργικής εκπαίδευσης και της εισαγωγής της γεωργικής διδασκαλίας και στα σχολεία γενικής παιδείας το Υπουργείο Παιδείας προέβλεπε μεταξύ άλλων την ίδρυση Κυριακών Σχολείων και κατώτερων γεωργικών σχολείων, καθώς και την απόκτηση προκαταρκτικών γεωργικών γνώσεων από τους μαθητές των δημοτικών μέσω της πρακτικής εξάσκησης τους σε σχολικά αγροκήπια (Κανδήλα, 2001, σελ. 129-132). Οι υποδομές της γεωργικής εκπαίδευσης που χρηματοδότησαν οι ομογενείς στις επαρχίες τους φαίνεται ότι παρακολουθούσαν το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα της κυβέρνησης Βενιζέλου, πιθανότατα και αντίστοιχες αμερικανικές πρωτοβουλίες και εφαρμογές. Στις πιο αξιόλογες προσπάθειες της περιόδου περιλαμβάνονται το σχολικό αγροκήπιο σαράντα στρεμμάτων πλησίον του Γυμνασίου Μεγαλόπολης,⁴¹² η επαναλειτουργία της Πρακτικής Γεωργικής Σχολής Τεγέας (Μοραϊτης, ό.π., σελ. 764, 780) και η ίδρυση πρακτικής Γεωργικής Σχολής στο Βέλο Κορινθίας μετά τους καταστροφικούς σεισμούς του 1928.⁴¹³

4.2 Οδικά έργα: «Ο οδοποιητικός συναγερμός της Λακωνίας»

Η διαφορετική οπτική των μεταναστών και οι εμπειρίες τους από τις συνθήκες ζωής και τις υποδομές που παρείχε το αμερικανικό περιβάλλον αντανακλάται στο πλήθος και την ποικιλία των κοινωφελών έργων που υλοποιήθηκαν με τα εμβάσματά τους στο Μεσοπόλεμο. Ειδικά στο νομό Λακωνίας η προθυμία με την οποία οι ομογενείς ανταποκρίθηκαν στα κοινοτικά οδικά έργα συνδέεται όχι μόνο με την πρόθεση να επιλύσουν το χρόνιο συγκοινωνιακό πρόβλημα του νομού τους αλλά και με την επιθυμία να κάνουν τους συμπατριώτες τους κοινωνούς των ανέσεων που οι ίδιοι απολάμβαναν στην Αμερική. Η έλλειψη σιδηροδρομικού δικτύου καθιστούσε πράγματι το συγκεκριμένο νομό τον πιο απομονωμένο της Πελοποννήσου εξαρτώμενο από το σταθμό της Τριπόλεως και το λιμάνι του Γυθείου, πόλεις οι οποίες ήταν και οι μόνες οι οποίες συνδέονταν με αμαξιτό δρόμο με τη Σπάρτη στις αρχές του αιώνα. Χρειαζόταν ένα «βασανιστικόν διήμερον ταξείδιον» για να φτάσει κάποιος από την Αθήνα έως τη Σπάρτη, ενώ το ταξίδι «δί' αμάξης» από Τρίπολη διαρκούσε 8-10 ώρες, σύμφωνα με πληροφορίες της εποχής (Θεοδωρόπουλου, 1905, σελ. 14). Ο Λακωνικός κόλπος, αν και είχε ενταχθεί από νωρίς στα σιδηροδρομικά σχέδια του κράτους και των κεφαλαιούχων, καθώς προσφερόταν

412. Βλ. *Αρκαδικόν Ημερολόγιον* 1937, σελ. 153· *Εθνικός Κήρυξ*, 28/10/1927, 2/11/1927, 8/11/1927· *Νέα από την Ελλάδα*, 54, 7^{ος}/1930, σελ. 575-576.

413. «Δί' ανέγερσιν Γεωργικής Σχολής εν Κορινθία υπό Αχέπα», Α1Σ40Υ8Φ10822, ΙΑ/ΕΤΕ.

για τη σύνδεση με τις διεθνείς εμπορικές αρτηρίες και ειδικά με το «δρόμο των Ινδιών», είχε τελικά εξαιρεθεί από το σιδηροδρομικό δίκτυο, το οποίο υπό την πίεση της κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας είχε περιοριστεί στην εξυπηρέτηση των περιοχών με εμπορευματικές καλλιέργειες (Παπαγιαννάκης, 1990, σελ. 52-61, 102-114).

Οι ελπίδες για την ένταξη του νομού σε μια πιθανή προέκταση του δικτύου του ΣΠΑΠ διατηρούνταν πάντως σε όλη την πρώτη δεκαετία του αιώνα γι' αυτό και τα σωματεία των Λακεδαιμονίων ασκούσαν σε κάθε ευκαιρία πολιτικές πιέσεις. Ο «Σύνδεσμος Λακεδαιμονίων» στην Αθήνα και η «Επαρχιακή Συνέλευσις Λακεδαιμόνος» στη Σπάρτη πρωτοστατούσαν στην προώθηση του συγκοινωνιακού έργου στο οποίο είχαν επενδυθεί υψηλές προσδοκίες οικονομικής και τουριστικής ανάπτυξης από τη μεταφορά των τοπικών προϊόντων και την άνετη μετακίνηση των περιηγητών στους αρχαιολογικούς χώρους της περιοχής (Θεοδωρόπουλου, 1908, σελ. 13-14). Στο σιδηρόδρομο είχε εναποτεθεί και η επίλυση του έντονου μεταναστευτικού «προβλήματος» του νομού, όπως συχνά τονίζοταν στα τοπικά έντυπα:

«Ο συριγμός της πρώτης αμαξοστοιχίας παρά την Σπάρτην θ' αντιλαλήση ως ανακλιτήριος σάλπιγξ διά τους ξενιτευτάς μας και η παλιννόστησις θ' αρχίση, μαζί με τάλλα αγαθά, τα οποία θα φέρη εις την επαρχίαν, και ουτωπώς θα λυθή και το μέγαλον αυτό ζήτημα»

(Θεοδωρόπουλου, 1905, σελ. 12).

Οι ίδιοι οι Λάκωνες μετανάστες παρακολουθούσαν με ενδιαφέρον το συγκοινωνιακό ζήτημα επικροτώντας με παρεμβάσεις από την Αμερική τις πρωτοβουλίες των βουλευτών τους, ωστόσο δεν μπορούσαν ακόμα να προσφέρουν υλική υποστήριξη.⁴¹⁴

Στο Μεσοπόλεμο, ωστόσο, η ιδιωτική πρωτοβουλία ήρθε να δώσει λύση στο πρόβλημα. Αν και το όνειρο του σιδηροδρόμου δεν εγκαταλείφθηκε ποτέ, η άφιξη του αυτοκινήτου στην ελληνική επαρχία φάνηκε ότι μπορούσε να αναπληρώσει τις συγκοινωνιακές ελλείψεις του συγκεκριμένου νομού. Εταιρίες φορτηγών και επιβατικών αυτοκινήτων άρχισαν σταδιακά να λειτουργούν στη Σπάρτη και να εξυπηρετούν τις εμπορικές και επιβατικές ανάγκες της. Ωστόσο, το εσωτερικό του νομού, ορεινό και δύσβατο, παρέμενε απομονωμένο, συνδεδεμένο «ημιονικώς» με την πρωτεύουσά του. Οι προοπτικές που άνοιγε το αυτοκίνητο, ένα μέσο οικείο στους μετανάστες της Αμερικής, ώθησε τους τελευταίους να κινητοποιηθούν και να χρηματοδοτήσουν την κατασκευή δρόμων οι οποίοι θα επέτρεπαν για πρώτη φορά την οδική σύνδεση των ορεινών κοινοτήτων τους με τις κεντρικές αρτηρίες και την εμπορική διέξοδο στα λιμάνια του Λεωνιδίου, της Μονεμβασιάς και του Γυθείου, στη Σπάρτη και τους σιδηροδρομικούς σταθμούς της Τρίπολης και της Μεγαλόπολης.

414. *Ατλαντίς*, 16/01/1908, 18/02/1908, 1/01/1909. *Λακεδαιμών*, 17/05/1909. *Νεολόγος Πατρών*, 15/10/1907, 11/03/1908, 22/03/1908.

Πρωτοπόροι υπήρξαν οι απόδημοι των κοινοτήτων του Πάρωννα, οι οποίοι με το παράδειγμά τους καλλιέργησαν την άμιλλα ως προς τη διενέργεια εράνων και τη δρομολόγηση κοινωφελών έργων σε όλη την επαρχία Λακεδαιμόνος, ενώ ενθάρρυναν τη συνεργασία μεταξύ γειτονικών χωριών προκειμένου να εξοικονομηθούν κεφάλαια. Στο δήμο Οινούντος ο κοινοτικός δρόμος Βασσαρά-Βρουλιά (Σελλασιά) μήκους έντεκα χιλιομέτρων ήταν το πρώτο έργο που ξεκίνησε το 1922 με πρωτοβουλία του Αθηναϊκού Συλλόγου «Διώνυσος». Η διάνοιξη του διήρκησε τρία χρόνια και πραγματοποιήθηκε χάρη στην προσωπική εργασία των κατοίκων του Βασσαρά και τις δωρεές των αποδήμων της Αμερικής. Το κόστος του ανήλθε στο ποσό των 1.500.000 δραχμών, ενώ άλλα 2.000.000 δραχμές που προήλθαν από κρατικά κονδύλια στοίχισε η σκυρόστρωσή του και η κατασκευή μιας γέφυρας πάνω από τον ποταμό Οινούντα (Κελεφίνα).⁴¹⁵ Ο Βασσαράς χαρακτηρίστηκε ως ο «πατέρας της ιδιωτικής πρωτοβουλίας της Λακωνίας»⁴¹⁶ καθώς το οδικό έργο το οποίο εξασφάλισε τη σύνδεση του χωριού με την κεντρική αρτηρία Σπάρτης-Τρίπολης δημιούργησε έναν «οργανισμό οδοποιίας» στο νομό. Ενθάρρυνε κατ' αρχάς τις υπόλοιπες κοινότητες των δήμων Οινούντος και Θεραπνών να κινητοποιήσουν τους εσωτερικούς και εξωτερικούς μετανάστες τους προκειμένου να επικοινωνήσουν τόσο μεταξύ τους όσο και με τους πλησιέστερους συγκοινωνιακούς κόμβους. Ακολούθησαν οι κοινότητες των δήμων Γερωνθρών, Φελλίας και Φάριδος οι οποίες συνδέθηκαν με τα λιμάνια του Γυθείου και του Λεωνιδίου και οι κοινότητες Πελλάνης, Καστορίου οι οποίες προσέγγισαν το σιδηροδρομικό σταθμό Λεονταρίου (Τουργέλη, 2019, σελ. 553-555).

Η εμπλοκή των λακωνικών ομογενειακών εθνοτοπικών σωματείων στην υλοποίηση αναπτυξιακών έργων στο Μεσοπόλεμο αποθεώθηκε από τον τοπικό Τύπο ως το «ιδιωτικό θαύμα» (Ροδάς, ό.π., σελ. 176). Στην πραγματικότητα, ωστόσο, οι απόδημοι δεν υποκατέστησαν το κράτος ακόμα και σε έναν παραμελημένο νομό, όπως η Λακωνία. Δεν το απήλλαξαν από πρωταρχικές ευθύνες και αρμοδιότητες απέναντι στις τοπικές ανάγκες. Τα έργα τους απαίτησαν αντίθετα τη συνέργεια ιδιωτών-κράτους, αν όχι για την ολοκλήρωσή τους, οπωσδήποτε για τη λειτουργία και τη συντήρησή τους. Τα «αμερικανικά κεφάλαια» δεν επαρκούσαν σε καμία περίπτωση για την υλοποίηση των κοινοτικών σχεδίων, ενώ ούτε οι ίδιοι οι Ελληνοαμερικανοί ήταν σε θέση να δεσμευτούν με την επ' αόριστον χρηματοδότησή τους. Η εμπλοκή τους αφορούσε τη διάνοιξη των δρόμων, όχι όμως τη σκυρόστρωσή τους ή την κατασκευή συμπληρωματικών τεχνικών έργων, για τα οποία οι ίδιοι άσκησαν μεγάλες πιέσεις σε κρατικούς φορείς προκειμένου να δρομολογηθούν.⁴¹⁷

415. *Μαλεβός*, 12, 3^{ος}/1922, σελ. 8-14, 5^{ος}/1922, σελ. 8-9-15, 6^{ος}/1922, σελ. 9-10.

416. Κ. Φαλτάιτς, «Εις τον τόπον της οργανωμένης ιδιωτικής πρωτοβουλίας», *Βραδυνή*, 15/04/1926, 16/04/1926, 18/04/1926.

417. *Βραδυνή*, 15/04/1926· *Λακωνική*, 1/10/1931· *Μαλεβός*, 60, 4^{ος}/1926, σελ. 519· *Ο Σπαρτιάτης*, 29/07/1928.

Η συμμετοχή των μεταναστευτικών συλλόγων στην κάλυψη των τοπικών αναγκών ανέδειξε πάντως τις χωρικές ανισότητες της ανάπτυξης στο ελληνικό κράτος (Caglar, 2006, σελ. 9-13· Fox and Bada, 2008, σελ. 449-453). Νομοί φτωχοί, αραιοκατοικημένοι και απομονωμένοι, οι οποίοι εξωθήθηκαν στην εξωτερική και εσωτερική μετανάστευση, όπως η Λακωνία, εγκαταλείφθηκαν πλήρως από το κράτος σε έργα υποδομής. Όσες κοινότητες διέθεταν σημαντικό αριθμό αποδήμων και το σημαντικότερο, ισχυρή συλλογική εκπροσώπηση, κινητοποιήθηκαν για να αντιμετωπίσουν τις τοπικές ελλείψεις. Αξιοποίησαν στο Μεσοπόλεμο το συσσωρευμένο λόγω μετανάστευσης οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό κεφάλαιό τους και δρομολόγησαν έργα υποδομής, για τα οποία κατάφεραν και εξασφάλισαν μερική κρατική συνδρομή. Γειτονικές κοινότητες και επαρχίες, οι οποίες υπέφεραν από τις ίδιες ελλείψεις και δεν διέθεταν καθόλου μεταναστευτικά εμβάσματα, δεν είχαν ελπίδες απορρόφησης κρατικών πόρων και κάλυψης των αναγκών τους. Η άνιση αυτή πρόοδος των ορεινών κοινοτήτων αποτελούσε συχνά αντικείμενο δημοσιογραφικού σχολιασμού λειτουργώντας μάλιστα ως απόδειξη της σημασίας του ερανικού έργου των μεταναστευτικών σωματείων της Αμερικής (Ροδάς, *ό.π.*, σελ. 230).⁴¹⁸

Το «οδοποιητικό θαύμα» της Λακωνίας του Μεσοπολέμου αφορούσε βέβαια κοινότητες οι οποίες δεν υπήρξαν οι φτωχότερες του νομού. Τα έργα περιορίστηκαν στην ευφορότερη και πιο ανεπτυγμένη γεωργικά και κτηνοτροφικά επαρχία Λακεδαίμονος η οποία προσέλκυσε και αρκετούς παλιννοστούντες της Αμερικής για μόνιμη εγκατάσταση. Αντίθετα, η ορεινή και άγονη περιοχή της Μάνης (επαρχίες του Γυθείου και Οιτύλου) δεν συμμετείχε στον οδικό αυτό συναγωνισμό παρόλο που διέθετε αποδήμους. Τα οδικά έργα στη Λακωνία του Μεσοπολέμου περιορίζονταν, επίσης, σε κοινοτικούς δρόμους οι οποίοι εξυπηρετούσαν αποκλειστικά τοπικές ανάγκες. Η κυκλοφορία των συλλογικών μεταναστευτικών εμβασμάτων, όπως φαίνεται, δεν επαρκούσε για τη δρομολόγηση αναγκών επαρχιακών και περιφερειακών αρτηριών ούτε όμως ενθάρρυνε την απελευθέρωση κρατικών κονδυλίων για σχετικά έργα παρά τις ελπίδες που είχε καλλιεργήσει (Ροδάς, 1925, σελ. 181). Η νότια Πελοπόννησος δεν εντάχθηκε στο φιλόδοξο κατασκευαστικό πρόγραμμα της οδοποιίας Μακρή, το οποίο ξεκίνησε το 1928 (Δρανδάκης, 1934, σελ. 165-170), ούτε και εξασφάλισε την επέκταση του σιδηροδρομικού δικτύου παρά την κατά καιρούς ανακίνηση του ζητήματος από τους απόδημους.⁴¹⁹

4.3 Κοινωφελή και εξωραϊστικά έργα: υποδομές αγροτικών κοινοτήτων

Τις απαράδεκτες συνθήκες διαβίωσης στις κοινότητες λόγω αδυναμίας κάλυψης ακόμα και των στοιχειωδών αναγκών, όπως της ύδρευσης, τις είχαν βιώσει οι απόδημοι όσο καιρό είχαν παραμείνει στον τόπο τους. Η μετανάστευση και η εξοικείωση με τις ανέσεις των αμερικανικών μεγαλουπόλεων τους ευαισθητοποίησαν ακόμα περισσότερο ως

418. Βλ. και Δήμος Κακριδάς, «Αι Ελληνικάί Εθνικάί μας οργανώσεις εν Αμερική εκπολιτίζουσαι την Ελλάδα», *Εθνικός Κήρυξ*, 8/10/1928, σελ. 4.

419. *Μαλεβός*, 40, 8^ο/1924, σελ. 40, 278-43, 11^ο/1924, σελ. 313.

προς την τεράστια υστέρηση σε ποιότητα ζωής της ελληνικής επαρχίας. Διαθέτοντας πλέον τα κεφάλαια και την απαραίτητη οργανωτική υποστήριξη από συλλόγους σε Ελλάδα και Αμερική, οι Ελληνοαμερικανοί προθυμοποιήθηκαν να εξασφαλίσουν υποδομές, οι οποίες θεωρούνταν δείγμα πολιτισμού και προϋπόθεση οποιουδήποτε σχεδίου τοπικής ανάπτυξης, ενώ, ταυτόχρονα, προσφέρονταν ως νέο πεδίο ατομικής διάκρισης. Επρόκειτο για προσπάθειες «εκσυγχρονισμού από τα κάτω» σε μια περίοδο κατά την οποία το κράτος εφάρμοζε αναπτυξιακά προγράμματα σε άλλες περιοχές του κράτους.

Η κατασκευή υδραγωγείων, η οποία προγραμματιζόταν σε πολλές περιπτώσεις από τις αρχές του αιώνα, αποτέλεσε προτεραιότητα πολλών συλλόγων του Μεσοπολέμου οι οποίοι θέλησαν να επιλύσουν το χρόνιο πρόβλημα της έλλειψης και της κακής ποιότητας του πόσιμου νερού. Η μέχρι τότε προσπάθεια εξασφάλισής του από πηγάδια και λιγοστές πηγές δυσχέραινε την καθημερινότητα των κατοίκων, επιβάρυνε την υγεία τους, ενώ, συχνά, δημιουργούσε τριβές και παρεξηγήσεις. Τεχνικό έργο ιδιαίτερα δαπανηρό και απαιτητικό, χρειάστηκε τις περισσότερες φορές αρκετά χρόνια για να ολοκληρωθεί καθώς απαιτούσε τεχνικές μελέτες εξεύρεσης ύδατος, εργασίες μεταφοράς και διοχέτευσης του στους κατοίκους και δικαστικούς αγώνες με γειτονικά χωριά για τα δικαιώματα εκμετάλλευσης των πηγών. Δύο εκατομμύρια στοίχισε το υδραγωγείο στην Αράχωβα Λακωνίας, έργο το οποίο χαρακτηρίστηκε ως το μεγάλο επίτευγμα της Αμερικανικής Αδελφότητας Αραχωβιτών «Αι Καρυαί» (Μεϊντάνης, ό.π., σελ. 380-394, 490-493). Η ίδια κοινότητα συνδέθηκε με το σχέδιο Ελληνοαμερικανού για τη δημιουργία τεχνητής λίμνης, η οποία θα άρδευε 2.000 στρέμματα στην περιοχή και θα εξασφάλιζε την οικονομική αυτάρκεια των κατοίκων. Αν και το έργο εγκαταλείφθηκε τελικά λόγω διαφωνιών των κοινοτικών αρχών και της δραχμοποίησης των αποθεματικών του αμερικανικού συλλόγου, έχει ενδιαφέρον η σκέψη ανάπτυξης της περιοχής μέσα από την εξασφάλιση υδάτων, τα οποία, σε συνδυασμό με την ηλεκτροπαραγωγή, θα προσέφεραν εισοδήματα στο χωριό (Μεϊντάνης, ό.π., σελ. 496-497).⁴²⁰ Οι Ελληνοαμερικανοί σε συνεργασία με τους τοπικούς παράγοντες κατάστρωσαν σε πολλές περιπτώσεις σχέδια συνολικής παρέμβασης στις κοινότητες, τα οποία περιλάμβαναν το δημόσιο φωτισμό και την εγκατάσταση τηλεφωνικής επικοινωνίας, την κατασκευή κοινοτικών κτιρίων, πάρκων και πλατειών κ.ά. (Μοραΐτης, ό.π., σελ. 745, 808, 825· Μπρεδήμας, 2007, σελ. 238).

Συλλογικές και ατομικές δωρεές διατέθηκαν, επίσης, για την αναδάσωση των περιχώρων των κοινοτήτων, την αγορά και τη διανομή φυτωρίων και δενδρυλλίων στους κατοίκους, τον εμβολιασμό των αγρίων δένδρων. Οι απόδημοι προσπαθούσαν να δημιουργήσουν κίνητρα συστηματικής ενασχόλησης με τη γεωργία, ενίσχυσης της ποικιλίας των καλλιεργειών και αύξησης της τοπικής παραγωγής.⁴²¹ Στις προσπάθειες δημιουργίας θέσεων εργασίας, ανήκει η πρωτοβουλία των εν Αμερική Αγιοπετριτών να

420. Οινούντιος, 5, 5^ο/1927, σελ. 59· 6, 6^ο/1927, σελ. 69-70.

421. *Αρκαδικόν Ημερολόγιον 1937*, σελ. 104, 158· *Αρκαδικόν Ημερολόγιον 1938*, σελ. 147· *Νέα από την Ελλάδα*, 36, 1^ο/1929, σελ. 26.

χρηματοδοτήσουν την ανέγερση ενός εργοστασίου ταπητουργίας στον Άγιο Πέτρο στο οποίο απασχολούνταν νεαρές κοπέλες.⁴²²

Η υγειονομική περίθαλψη των κατοίκων αποτέλεσε, επίσης, προτεραιότητα των ομογενών. Ιδιαίτερα ευαισθητοποιημένοι υπήρξαν στην αντιμετώπιση της φυματίωσης, όπως φαίνεται από την ανταπόκριση των Λακώνων στις εκκλήσεις του φιλανθρωπικού συλλόγου Σπάρτης ο «Άγιος Νίκων» το 1926 για την ίδρυση ενός παμπλοποννησιακού θεραπευτηρίου στον ορεινό Ταΰγετο.⁴²³ Η παρέμβασή τους επεκτάθηκε και σε συμβουλευτικό επίπεδο. Οι πληροφορίες, πιθανότατα και οι προσωπικές εμπειρίες που είχαν από τα санατόρια της Αμερικής ώθησαν κάποιους αποδήμους να μεταφέρουν μέσω του Τύπου γνώσεις σχετικά με την κατασκευή, τον εξοπλισμό, τις υπηρεσίες και τις προϋποθέσεις λειτουργίας τους.⁴²⁴ Η μη υλοποίηση του έργου θα πρέπει να συνδεθεί με την ανέγερση την ίδια περίοδο санατορίου στα Μαγούλιανα της Βυτίνας, με πρωτοβουλία της Άννας Παπαδοπούλου και χρηματοδότηση που προερχόταν, επίσης, από παναμερικανικό έρανο (Ροδάς, ό.π., σελ. 156-157). Νοσοκομεία, τα οποία τελικά κατασκευάστηκαν και εξοπλίστηκαν στο Μεσοπόλεμο στο Γύθειο, το Κρανίδι, τα Καλάβρυτα, αφορούσαν περισσότερο υγειονομικά κέντρα μικρής δυναμικότητας και τοπικής εμβέλειας, τα οποία μπορούσαν να χρηματοδοτηθούν από τα οικονομικά αποθέματα ενός εθνοτοπικού σωματίου.⁴²⁵ Χρειάστηκε να δραστηριοποιηθούν οι ομοσπονδίες για να δρομολογηθούν μεγάλα νοσοκομεία (π.χ. Παναρκαδικό), έργα που υλοποιήθηκαν μεταπολεμικά.

Η σύμπραξη κράτους και μεταναστευτικών συλλόγων είναι χαρακτηριστική στην περίπτωση δύο σημαντικών κοινωφελών έργων, τα οποία πραγματοποιήθηκαν στη Σπάρτη: της ύδρευσης και του νοσοκομείου. Ο Σύνδεσμος των εν Νέα Υόρκη Λακεδαιμονίων είχε δραστηριοποιηθεί από το 1920 για την ανέγερση νοσοκομείου στην πόλη,⁴²⁶ η επιτακτική, ωστόσο, ανάγκη της αντιμετώπισης του προβλήματος λειψυδρίας άλλαξε τις προτεραιότητές του. Ύστερα από πρόταση του Δήμαρχου Γκορτσολόγου ανέλαβε να χρηματοδοτήσει με 6.000.000 την υδροδότηση από τις πηγές της Τρύπης, ενώ ο δήμος δεσμεύτηκε με τη μετατροπή της Επαγγελματικής Σχολής (δωρεάς Ιωάννου Γρηγορίου) σε νοσοκομείο και τη συντήρησή του από το ειδικό ταμείο υδρευσεως. Η Σύμβαση υπογράφηκε το Δεκέμβριο του 1927 και τα εγκαίνια του δικτύου ύδρευσης πραγματοποιήθηκαν τον Ιούλιο του 1931, ενώ η λειτουργία του νοσοκομείου ξεκίνησε στα τέλη της δεκαετίας του 1930 (Λάδης, 2002).⁴²⁷

422. *Νέα από την Ελλάδα*, 16, 5^{ος}/1927, σελ. 459-460· *Πάρνων*, 7, 12^{ος}/1928, σελ. 111.

423. *Ο Σπαρτιάτης*, 17/06/1928.

424. Βλ. προτάσεις του Συλλόγου των Τσιντζινιωτών για το санατόριο του Ταΰγετο. *Ο Σπαρτιάτης*, 27/05/1928.

425. *Νέα από την Ελλάδα*, 19, 8^{ος}/1927, σελ. 554· *Ο Ξενητευμένος*, 7/09/1935· *Ο Σπαρτιάτης*, 3/06/1928.

426. Σύλλογος των Λακώνων «Ο Λυκούργος», 1930-1939, Α1Σ40Υ8Φ12397, ΙΑ/ΕΤΕ.

427. *Εθνικός Κήρυκας*, 10/03/1927, 30/12/1927· *Ο Σπαρτιάτης*, 3/04/1927, 10/04/1927, 17/04/1927.

Στόχο κάποιων ευεργετών αποτέλεσε και η εγκατάσταση μικρών ηλεκτρικών μονάδων στα χωριά τους (Marshall, ό.π., σελ. 169). Ο ηλεκτροφωτισμός θεωρούνταν από τους μετανάστες αδιαμφισβήτητο τεκμήριο προόδου τόσο της ίδιας της κοινότητας όσο και του χρηματοδότη του έργου. Αν και τα περισσότερα σχέδια υλοποιήθηκαν μεταπολεμικά, είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι κάποιοι απόδημοι ενδιαφέρθηκαν αρκετά νωρίς να φέρουν τη νέα τεχνολογία στην ορεινή επαρχία (Ρουμελιώτης, 1983, σελ. 84, 132-133).

5. Μεταφορά οργανωτικών δεξιοτήτων και πρακτικών

Οι μεταναστευτικοί σύλλογοι δεν επηρέαζαν μόνο το *τι* έπρεπε να γίνει προς όφελος της πατρίδας αλλά και το *πώς* αυτό έπρεπε να γίνει. Η αλλαγή οπτικής των μεταναστών μέσα στο χρόνο σηματοδοτούσε και μια αλλαγή συμπεριφοράς και δράσης. Η οργανωτική και συνεργατική εμπειρία που συσώρευαν από την κοινοτική αυτοοργάνωση, τις σωματειακές και επιχειρηματικές δραστηριότητές τους στις ΗΠΑ μεταφερόταν στις κοινοτικές επιτροπές και στα αθηναϊκά σωματεία και μέσω αυτών διαχεόταν στους συμπατριώτες τους. Επρόκειτο για συλλογικά κοινωνικά εμβάσματα, τα οποία δεν είχαν δημιουργηθεί από το μηδέν (Levitt and Lamba-Nieves, 2011).

Οι μετανάστες έφθαναν στην Αμερική με μια βαθιά αίσθηση υπευθυνότητας απέναντι στην κοινότητα καταγωγής και τα υπόλοιπα μέλη της και με μια μακρά παράδοση συνεισφοράς. Η λειτουργία ανεπίσημων αγροτικών δικτύων ανταλλαγής εργασίας στην πατρίδα, η συνεργασία και η αλληλεγγύη για την αντιμετώπιση κοινών αναγκών είχαν ήδη δημιουργήσει μια εμπειρία προσφοράς και αυτοοργάνωσης η οποία μεταφέρθηκε στο νέο περιβάλλον. Σε κάποιες μάλιστα περιπτώσεις, η σωματειακή κινητοποίηση στην Αμερική παρακολουθούσε αντίστοιχες προσπάθειες συλλογικής οργάνωσης που είχαν ήδη ξεκινήσει στην πατρίδα.⁴²⁸ Αν και οι σύλλογοι στις δύο πλευρές του Ατλαντικού ακολουθούσαν διαφορετικές ατζέντες, χάρασσαν, ωστόσο, κοινούς στόχους, επικοινωνούσαν και συνεργάζονταν. Αν λάβουμε μάλιστα υπόψη μας ότι μεταξύ των μεταναστών υπήρχαν αρκετοί οι οποίοι είχαν δραστηριοποιηθεί στην τοπική αυτοδιοίκηση,⁴²⁹ τότε εκτός από την συνεργατική κουλτούρα είχαν, επίσης, μεταφερθεί από την πατρίδα ηγετικές και οργανωτικές δεξιότητες.

428. Στη Βαμβακού του δήμου Οινόυντος το 1898 συστάθηκε η εικοσαμελής «Ένωσις των Πληρεξουσίων». Ακολούθησε το 1901 ο Βασσαράς-Βέρροια με τριακονταπενταμελή κοινοτική επιτροπή, το 1904 η επταμελής «Επιτροπή της Κοινότητος Γοράνων», το 1907 η «Ένωσις των πληρεξουσίων της Κοινότητος Πέτρινης» και το 1911 ο «Αγαθοεργός Σύλλογος Καστανιάς» [Θεοδωρόπουλου, 1902, σελ. 81-85· Θεοδωρόπουλου, 1903, σελ. 13-14· Σταυρόπουλος, ό.π., σελ. 124-172· Φάρις, 57, 12^{ος}/2012 (βλ. παράρτημα)].

429. Ο τοπικός Τύπος των αρχών του 20ού αιώνα αναφερόταν συχνά στο φαινόμενο της φυγής στην Αμερική δημοτικών συμβούλων και στον αποδεκατισμό των τοπικών συμβουλίων ως απόδειξη του μεγέθους της μεταναστευτικής εξόδου (Μπρεδήμας, 2003, ό.π., σελ. 163, 246).

Τα κοινωνικά αυτά εμβάσματα μετασχηματίζονταν μέσα στο νέο περιβάλλον, εμπλουτίζονταν με νέες παραστάσεις, πολλαπλασιάζονταν και μεταφέρονταν τροποποιημένα πάλι πίσω στην πατρίδα (Levitt and Lamba-Nieves, 2011, σελ. 2-3). Οι μετανάστες έρχονταν, για παράδειγμα, σε επαφή με τη γραφειοκρατία του αμερικανικού κράτους προκειμένου να νομιμοποιήσουν τη λειτουργία των συλλόγων τους και να μπορούν να διενεργούν νομικές και οικονομικές πράξεις. Συνέτασσαν καταστατικά, συγκαλούσαν συνελεύσεις, τηρούσαν πρακτικά και λογοδοτούσαν για τα πεπραγμένα, διενεργούσαν συναλλαγές με τις αμερικανικές τράπεζες στο όνομα του σωματείου τους. Παράλληλα, αναλάμβαναν να οργανώσουν την κοινοτική ζωή τους, να συγκεντρώσουν πόρους και να ιδρύσουν σχολεία και εκκλησίες. Μέσα επίσης από την καθημερινότητά τους και τις επαγγελματικές δραστηριότητές τους μάθαιναν πώς να διαπραγματεύονται με τους διοικητικούς υπαλλήλους, να κάνουν χρήση των αμερικανικών υπηρεσιών, να τηρούν και να προστατεύονται από τους νόμους. Η απόκτηση ιθαγένειας, η επαφή με τα ταχυδρομεία και τις τράπεζες, η σύναψη επαγγελματικών συμβολαίων και η έκδοση αδειών για τη λειτουργία των καταστημάτων τους εξοικείωναν τους μετανάστες με το αμερικανικό οικονομικό και νομικό σύστημα, τους πίεζαν για συμμόρφωση στους κανονισμούς και για διαφάνεια στις δεσοληψίες. Όσο μάλιστα ενσωματώνονταν στην αμερικανική κοινωνία, διαμόρφωναν μια διαφορετική σχέση με το κράτος και μια νέα αντίληψη των δικαιωμάτων και υποχρεώσεών τους η οποία αποτυπωνόταν στην έννοια του «καλού πολίτη».⁴³⁰

Ταυτόχρονα η εργασία και η ζωή στις αμερικανικές μεγαλουπόλεις είχαν αντίκτυπο στους χρονικούς ορίζοντες των μεταναστών (Levitt and Lamba-Nieves, 2013, σελ. 15-17). Υπάλληλοι, εργάτες και μικροεπιχειρηματίες διαμόρφωναν μια διαφορετική πρόσληψη της έννοιας και της σημασίας του χρόνου, η οποία καθόριζε τον τρόπο μέτρησής του καθώς και την προσωπική σχέση τους με αυτόν. Η πίεση των ρυθμών της καθημερινότητας, το κυνήγι των επαγγελματικών ευκαιριών, η βίωση της έννοιας του ελεύθερου χρόνου και η ανάγκη για αποτελεσματική διαχείρισή του, συχνά μέσα από συλλογικές δραστηριότητες, αποτελούσαν επιρροές του νέου, αστικού περιβάλλοντος. Οι νέες εμπειρίες άλλαζαν τη στάση και την οπτική τους όχι μόνο ατομικά αλλά και συλλογικά. Καθώς οι σωματειακές ομάδες ωριμάζαν και ανέπτυσσαν διαχειριστικές ικανότητες, τα μέλη τους μάθαιναν πώς να εργάζονται διεθνικά και να είναι αποτελεσματικά στην υλοποίηση των στόχων τους.

Οι αμερικανικοί σύλλογοι, μέσα από την επικοινωνία με τους συμπατριώτες τους και τις απαιτήσεις που έθεταν στους αδελφούς συλλόγους στην Αθήνα ως προϋπόθεση της χρηματοδότησης, εξήγαν στην πατρίδα αυτές τις νέες αρχές και επηρέαζαν τον τρόπο δράσης των ντόπων. Αρχίζαν σταδιακά να χρηματοδοτούν ρεαλιστικά, υλοποιήσιμα

430. Σύμφωνα με τον Γιώργο Θεοτοκά (1954, σελ. 31), ο τύπος του «καλού πολίτη», ο οποίος είχε διαμορφωθεί στην Αμερική αφορούσε τον έντιμο και φιλόνομο άνθρωπο, ο οποίος, πέρα από τις επαγγελματικές του ασχολίες, προσφέρει ό,τι μπορεί καλύτερο και περισσότερο για την αφιλοκερδή εξυπηρέτηση του κοινωνικού οργανισμού.

έργα, με συγκεκριμένους στόχους, σαφείς αρμοδιότητες, επαρκή μέσα και απτά αποτελέσματα. Απαιτούσαν την αποστολή στην Αμερική των κατάλληλων πιστοποιητικών προκειμένου να νομιμοποιείται από τους αμερικανικούς νόμους η διενέργεια εράνων, ενώ ζητούσαν διαφάνεια στην οικονομική διαχείριση μέσα από την τήρηση βιβλίων εσόδων και εξόδων και τακτικές λογοδοσίες. Έθεταν χρονικές προθεσμίες στην ολοκλήρωση και παράδοση των έργων και πίεζαν για την τήρηση των προϋπολογισμών και την εξοικονόμηση κεφαλαίων. Ζητούσαν πιστοποιήσεις για τις τροποποιήσεις των αποφάσεων των συλλόγων, ανάθεση των κοινοτικών έργων μόνο με μειοδοτικούς διαγωνισμούς, δέσμευση των εργολάβων με συμβόλαια και εγγυήσεις και όχι προφορικές συμφωνίες. Υποστήριζαν, επίσης, την έκδοση τοπικών περιοδικών καθώς μέσω της διεθνικής κυκλοφορίας τους μπορούσε να ακουστεί η φωνή τους στο σύνολο της κοινότητας και να ελεγχθεί η πορεία των έργων.

Τοπικές επιτροπές και πληρεξούσιοι μάθαιναν σταδιακά να εργάζονται με τον τρόπο που τους υποδείκνυαν οι απόδημοι. Δεσμεύονταν να διασφαλίσουν την πιστή εκτέλεση της βούλησης των δωρητών από την Αμερική, είτε επρόκειτο για συλλόγους είτε για ιδιώτες. Ο φόβος ότι οποιαδήποτε μονόπλευρη αλλαγή στα σχέδια ή παρέκκλιση από τους αρχικούς στόχους θα μπορούσε να επιφέρει ανάκληση των δωρεών ωθούσε τις κοινότητες να συμμορφώνονται με τους όρους που οι διαθέτες έθεταν και να εξασφαλίζουν τη συγκατάθεσή τους για τις όποιες πρωτοβουλίες τους. Όταν, για παράδειγμα, η σχολική επιτροπή της Μαγούλας Λακωνίας έκρινε ότι οι δωρεές των αποδήμων της δεν επαρκούσαν για την ανέγερση νέου διδακτηρίου, συμβιβάστηκε με την ανακαίνιση του υπάρχοντος κτιρίου και τον εξοπλισμό του με σύγχρονα μέσα. Χρειάστηκε, ωστόσο, να αιτιολογήσει στους δωρητές πλήρως τη νέα απόφαση για να μπορέσει να χρησιμοποιήσει κεφάλαια που είχαν σταλεί για διαφορετικό σκοπό.⁴³¹

Η διαφορά αντιλήψεων και τρόπου εργασίας διαφαίνεται στις διαπραγματεύσεις του Τεγεατικού Συνδέσμου Αθηνών και του ομώνυμου συλλόγου της Αμερικής στα τέλη της δεκαετίας του 1920 για την επιλογή κατάλληλου οικοπέδου στην Παλαιά Επισκοπή Τεγέας, στο οποίο θα ανεγειρόταν το κτίριο το οποίο θα στέγαζε την Οικοκυρική Σχολή. Δύο εκπρόσωποι της Αμερικής, ο Γ. Γάτσης και ο Αντώνιος Κανελλόπουλος-Μπούρας, Ελληνοαμερικανοί με θητεία στη διοίκηση του αμερικανικού συλλόγου, παρευρέθηκαν στις συνελεύσεις της Αθήνας το Μάιο του 1928 με στόχο την εξεύρεση λύσης σε ένα ζήτημα που παρέμενε για καιρό εκκρεμές. Η αναζήτηση οικοπέδου είχε ξεκινήσει από το 1926, οι διαπραγματεύσεις, ωστόσο, με ενδιαφερόμενους πωλητές καθυστέρουσαν υπερβολικά δυσανεστώντας τους αποδήμους οι οποίοι είχαν υποσχεθεί να χρηματοδοτήσουν την αγορά. Ο Τ.Σ. Αθηνών αμφιταλαντευόταν ανάμεσα σε διάφορες επιλογές, οι οποίες απέκλιναν από αυτές των απόδημων και πιθανότατα υπαγορεύονταν από τον τοπικιστικό ανταγωνισμό των μελών και κυρίως μεταξύ αυτών που κατάγονταν από

431. *Λακωνική*, 12/11/1931.

τις γειτονικές κοινότητες των Αχουριών και του Πιαλίου (Μοραίτης, ό.π., σελ. 781). Οι Ελληνοαμερικανοί κατέκριναν τα μέλη του Τ.Σ. Αθήνας για τις αγορές που είχαν ματαιωθεί την τελευταία στιγμή και τις προκαταβολές που είχαν χαθεί. Απαίτησαν πιστοποίηση των συγκεκριμένων αποφάσεων με μάρτυρες και πίεσαν για άμεση εξέγρευση μιας συμβιβαστικής λύσης που θα αξιοποιούσε τα διαθέσιμα κεφάλαια και θα επέτρεπε την έναρξη των οικοδομικών εργασιών. Με δική τους επιμονή η αγορά οικοπέδου διευθετήθηκε και η θεμελίωση του κτιρίου ξεκίνησε σε σχέδια που είχαν εγκρίνει οι ομογενείς.⁴³²

Η επιχειρηματική νοοτροπία και ο επαγγελματισμός των Ελληνοαμερικανών όσον αφορά τη διαχείριση οικονομικών ζητημάτων διαφαίνονται και στους όρους που αυτοί έθεταν για την πραγματοποίηση των προσωπικών τους δωρεών. Η ανάκληση των υποσχέσεών τους, για παράδειγμα, δεν έκρυβε πάντα προσωπικά κίνητρα και εμπίστιες. Οφειλόταν σε αρκετές περιπτώσεις και στη δυσaréσκειά τους για τον τρόπο με τον οποίο οι τοπικοί σύλλογοι εκτελούσαν διάφορα κοινωφελή έργα. Η φήμη που συνόδευε γενικά τους μετανάστες και τους εμφάνιζε ως ιδιότροπους δωρητές συνδεόταν και με τις αυστηρές προϋποθέσεις που έθεταν στην πραγματοποίηση δωρεών. Παρά την εντύπωση που είχε σχηματισθεί περί αφελών «Αμερικάνων», οι οποίοι εξαπατούνταν εύκολα από συγγενείς και συνεταιίρους, φαίνεται ότι στο Μεσοπόλεμο οι μετανάστες διακρίνονταν από μεγαλύτερη εμπειρία στον τρόπο διαχείρισης των οικονομικών ζητημάτων. Δώριζαν κεφάλαια υπό όρους και χωρίς να θέτουν σε κίνδυνο την υπόλοιπη περιουσία τους.

Ο Ελληνοαμερικανός Κανελλόπουλος-Μπούρας, για παράδειγμα, υλοποίησε την υπόσχεση δωρεάς 1.000 δολαρίων που είχε δώσει από το 1928 για την ανοικοδόμηση της Οικοκυρικής Σχολής σταδιακά και μόνο αφότου ο Τ.Σ. Αθηνών ξεκίνησε τις οικοδομικές εργασίες. Η καθυστέρηση αυτή φυσικά δημιούργησε αρνητικά σχόλια εις βάρος του, δεν του στέρησε, ωστόσο, τον τίτλο του Μεγάλου Ευεργέτη. Το 1935, επίσης, ο Μπούρας πρότεινε στο σύλλογο, ο οποίος αναζητούσε πρόσθετους πόρους για την ανέγερση του δεύτερου ορόφου της Οικοκυρικής Σχολής, να τον διευκολύνει χορηγώντας του άτοκο δάνειο 200.000 δραχμών, το οποίο θα εξοφλούνταν σε δέκα ισόποσες δόσεις μέχρι το 1940 και με υποθήκη συνδεδεσμένο κτήμα στην Παλαιά Επισκοπή.⁴³³ Οι πρόσθετες νομικές εγγυήσεις που ζήτησε μέσω του δικηγόρου του από τη Γενική Συνέλευση προκειμένου να διαφυλάξει τα συμφέροντά του σε περίπτωση «οικονομικής δυστροπίας» του Τ.Σ. δεν ικανοποιήθηκαν, ο ίδιος ακύρωσε την προσφορά του και παραιτήθηκε από τη θέση του ταμιά. Η στάση του ερμηνεύθηκε από τη Διοίκηση ως δυσπιστία προς τον τρόπο εργασίας της και συγκρίθηκε με την εμπιστοσύνη που επέδειξε συμπατριώτης τους εγκατεστημένος στην Αθήνα, ο οποίος προθυμοποιήθηκε να δανείσει ο ίδιος 100.000 δρχ. με ευνοϊκότερους όρους.⁴³⁴ Η άρνηση του Διοικητικού Συμβουλίου να συμβιβαστεί

432. Πρακτικά Συνεδρίασης του Δ.Σ. του Τ.Σ. της 30^{ης}/05/1928 και 30^{ης}/10/1928, ΑΤΣ.

433. Πρακτικά της 56^{ης} Συνεδρίας του Δ.Σ. του Τ.Σ. της 14^{ης}/01/1935, σελ. 277, ΑΤΣ.

434. Πρακτικά της 57^{ης} Συνεδρίας του Δ.Σ. του Τ.Σ. της 17^{ης}/03/1935, σελ. 289-290· Πρακτικά της Α' Τακτικής Γ.Σ. του Τ.Σ. της 26^{ης}/05/1935, σελ. 344, ΑΤΣ.

με τις νομικές αξιώσεις του Ελληνοαμερικανού ευεργέτη σε μια περίοδο οικονομικής στενότητας θα πρέπει να συνδέεται και με τη δυσκολία αποδοχής του διαφορετικού τρόπου διενέργειας των συναλλακτικών πράξεων στον οποίο ο μετανάστης είχε μνηθεί.

Η συμμετοχή των παρεπιδημούντων και παλιννοστούντων Ελληνοαμερικανών στις εργασίες των αθηναϊκών συλλόγων και η επιμονή τους στην άσκηση οικονομικού ελέγχου ήταν σημαντική, όπως καταδεικνύει η περίπτωση του Μπούρα. Το ενδιαφέρον του συγκεκριμένου Ελληνοαμερικανού για τον τρόπο διαχείρισης των κληροδοτημάτων από τη Διοίκηση του Τ.Σ., το οποίο εκφράστηκε με επερωτήσεις και καταγγελίες συνιστούσε ουσιαστικά κριτική για την οικονομική πολιτική της και τις απώλειες εσόδων λόγω κωλυσιεργίας στην εκτέλεση των εντολών των διαθετών.⁴³⁵ Οι παρεμβάσεις του αναδεικνύουν, επίσης, τη διάσταση απόψεων μεταξύ των Ελληνοαμερικανών και των Αθηναίων σε σχέση με την αξία των κληροδοτημάτων. Οι διοικήσεις των αθηναϊκών ή και επαρχιακών συλλόγων φαίνεται ότι προτιμούσαν σαφώς τις δωρεές χρημάτων από τα κληροδοτήματα, τα οποία, ενώ περιλάμβαναν συχνά αστικά ακίνητα και αγροτεμάχια υψηλής αξίας, απαιτούσαν για την εκμετάλλευσή τους διαχειριστικές ικανότητες, νομική υποστήριξη και συνεχή εποπτεία. Πέρα από το χρόνο και το κόστος που απαιτούσε η εκκαθάριση των κληρονομιών, πρόσθετο κώλυμα αποτελούσαν οι αντιδικίες με τους κληρονόμους και οι νομικοί όροι οι οποίοι καθυστερούσαν υπερβολικά την αξιοποίησή τους. Γι' αυτό το λόγο συχνά οι Σύλλογοι ενθάρρυναν τα μέλη τους να συνδράμουν το έργο τους με δωρεές εν ζωή και να αποφεύγουν τα κληροδοτήματα (Σταυρόπουλος, ό.π., σελ. 87-88).⁴³⁶ Για τους Ελληνοαμερικανούς αντίθετα τα τελευταία αποτελούσαν πόρους πάγιους και διαρκείς οι οποίοι με ορθή διαχείριση μπορούσαν να στηρίξουν το έργο των Συλλόγων.

Διαφορετική ήταν και η στάση των Ελληνοαμερικανικών συλλόγων απέναντι στις τοπικιστικές διαφορές και τον ανταγωνισμό κοντινών κοινοτήτων. Ο Τ.Σ. Αμερικής, για παράδειγμα, προσπάθησε πολλές φορές να δημιουργήσει ισορροπίες μεταξύ των κοινοτήτων και συνοικισμών του τέως δήμου Τεγέας, να εξαλείψει το στενό τοπικισμό και να υπερασπιστεί τη συνδεσμική ιδέα. Αν και η συγκρότησή του το 1926 στο Σικάγο συνοδεύτηκε, επίσης, από την ίδρυση και την παράλληλη λειτουργία δραστηρίων εθνοτοπικών συλλόγων οι οποίοι εκπροσωπούσαν χωριστά τις κοινότητες της Τεγέας, η διοίκησή του απαρτιζόμενη από Τεγεάτες, οι οποίοι ήταν χρόνια εγκατεστημένοι στην Αμερική και επαγγελματικά αποκατεστημένοι, έρχεται να υπερασπιστεί ένα διαφορετικό πρόγραμμα: τη γεωργική, πνευματική και κοινωνική ανάπτυξη της ευρύτερης περιοχής από την οποία μπορούν να αντλήσουν οφέλη και οι επιμέρους κοινότητες. Τα μέλη του Τ.Σ. Αμερικής μπορούσαν λοιπόν να συμμετέχουν ανάλογα με την καταγωγή τους

435. Πρακτικά της Α' Τακτικής Γ.Σ. του Τ.Σ. της 11^{ης}/05/1930, σελ. 43-44· Πρακτικά της Β' Τακτικής Γ.Σ. του Τ.Σ. της 2^{ης}/06/1932, σελ. 180· Πρακτικά της Β' Τακτικής Γ.Σ. του Τ.Σ. της 29^{ης}/03/1936, σελ. 572· Πρακτικά της Α' Γ.Σ. του Τ.Σ. της 28^{ης}/05/1939, σελ. 54-56, ΑΤΣ.

436. «Λογοδοσία πεπραγμένων του Δ.Σ. του Τ.Σ.», *Τεγεατικός Αστήρ*, Α', τχ. ΣΤ', 2^{ος}-3^{ος}/1926, σελ. 23.

στους συλλόγους των χωριών τους και να χρηματοδοτούν το σχολείο, το υδραγωγείο και την εκκλησία της ιδιαίτερης πατρίδας τους. Ταυτόχρονα, όμως, ευαισθητοποιούνταν και για έργα κοινού συμφέροντος και μεγαλύτερης εμβέλειας, τα οποία γνώριζαν ότι μπορούν να υποστηριχτούν μόνο με τη συνένωση των δυνάμεων και των κεφαλαίων τους, όπως την Οικοκυρική Σχολή θηλέων και τη Γεωργική Σχολή αρρένων στην Παλαιά Επισκοπή. Η τάση ομοσπονδοποίησης των Ελληνοαμερικανικών σωματείων που παρατηρείται στο Μεσοπόλεμο εκφράζεται στην περίπτωση της Αρκαδίας όχι μόνο με τη λειτουργία του Τεγεατικού Συνδέσμου, υπό τη σκέπη του οποίου τίθενται οι μικρότεροι Τεγεατικοί σύλλογοι αλλά και με την Παναρκαδική Ομοσπονδία, η οποία ιδρύεται το 1931 για να συντονίσει τη δράση των αρκαδικών σωματείων της Αμερικής και να υλοποιήσει φιλόδοξα έργα σε Αμερική και Αρκαδία.⁴³⁷ Η τάση αυτή οπωσδήποτε αντανακλά τις οικονομικές, κοινωνικές, μορφωτικές αλλαγές που έχουν βιώσει οι ελληνοαμερικανικές κοινότητες αλλά και την ωρίμαση της ίδιας της σωματειακής ιδέας.

Επιδιώκοντας λοιπόν οι Τεγεάτες της Αμερικής την ομόνοια στο εσωτερικό του Συλλόγου τους και τη συνεργασία τους για τους κοινωφελείς σκοπούς προέβλεψαν στο καταστατικό τους την ισότιμη εκπροσώπηση όλων των κοινοτήτων και συνοικισμών της Τεγέας στο Διοικητικό Συμβούλιο με δύο μέλη (Μοραΐτης, ό.π., σελ. 807-808). Στην περίπτωση αντίθετα του Τ.Σ. Αθηνών δεν υπήρχε αντίστοιχη ρύθμιση σε καμία αναθεώρηση του δικού του καταστατικού,⁴³⁸ γεγονός για το οποίο το 1931 είχε δεχθεί κριτική από τα μέλη του.⁴³⁹ Η διεκδίκηση των διοικητικών θέσεων κατεξοχήν από εκπροσώπους των δύο μεγάλων κοινοτήτων, των Αχουρίων και του Πιαλίου, θεωρούνταν ότι τροφοδοτούσε τον ανταγωνισμό και δυσχέραινε την αποτελεσματικότητα του Συλλόγου. Οι Ελληνοαμερικανοί απαίτησαν αρκετές φορές από τον αδελφό Σύνδεσμο να επιτρέψει τη συμμετοχή εκπροσώπων και από μικρότερες κοινότητες στα διάφορα όργανα της διοικήσεώς του.⁴⁴⁰ Οι πιέσεις από παλινοστούντες για τροποποίηση του καταστατικού υπέρ μιας πιο δημοκρατικής, πολυμελούς σύνθεσης του Διοικητικού Συμβουλίου αυξήθηκαν στα τέλη του Μεσοπολέμου όταν εκδηλώθηκε έντονος ανταγωνισμός μεταξύ των κοινοτήτων και περιορίστηκε σημαντικά η συμμετοχή στις γενικές συνελεύσεις.⁴⁴¹ Οι προτάσεις τους φαίνεται ότι επηρέασαν το νέο καταστατικό, το οποίο ψηφίσθηκε μετά

437. Πρωτοπόρες ομοσπονδίες υπήρξαν η «Παγκρητική Ένωση» (1929) και η Παναρκαδική (1931) ενώ μέχρι το 1947 ακολούθησαν: η Πανηπειρωτική, η Παμμεσηνική, η Πανηλειακή, η Παμμακεδονική, η Πανικαριακή, ο Παρροδιακός, η Παγχακιά, ο Παλλεσβιακός, η Παλλακωνική, η Ομοσπονδία των Στερεοελλαδικών (Μαλαφούρης, 1948, σελ. 200-201· Μοραΐτης, ό.π., σελ. 804).

438. Με την τροποποίηση του 1930 το Δ.Σ. περιλάμβανε 16 μέλη τα οποία εκλέγονταν κατά πλειοψηφία (άρθρο 7 και 17). *Καταστατικό του Τεγεατικού Συνδέσμου, Ιδρυθέντος τω 1883*, Αθήνα, Τυπογραφείο Δ. Ν. Σκριβάνου, 1930, ΑΤΣ.

439. Πρακτικά της Α' Τακτικής Γ.Σ. του Τ.Σ. της 10^{ης}/05/1931, σελ. 114, ΑΤΣ.

440. Πρακτικόν Συνεδριάσεως του Δ.Σ. του Τ.Σ. της 30^{ης}/10/1928, ΑΤΣ.

441. Βλ. εισηγήσεις του Ελληνοαμερικανού Γ. Νικολόπουλου: Πρακτικά της Α' Γ.Σ. του Τ.Σ. της 28^{ης}/05/1939, σελ. 47-49· Πρακτικά της Α' Γ.Σ. του Τ.Σ. της 23^{ης}/06/1940, σελ. 117-120, ΑΤΣ.

τον πόλεμο και το οποίο προέβλεπε μια νέα εξελιγμένη μορφή διοίκησης, περισσότερο αντιπροσωπευτική από τις προηγούμενες των τεγεατικών κοινοτήτων με αρκετούς, ωστόσο, περιορισμούς.⁴⁴² Χρειάζονταν σίγουρα αρκετά χρόνια για να αρχίσει να αμφισβητείται η πρωτοκαθεδρία των μεγάλων κοινοτήτων στην κατάληψη των διοικητικών αξιωμάτων και να ξανακερδηθεί η κλονισμένη εμπιστοσύνη των αποδήμων, η οποία εκδηλωνόταν με την απροθυμία οικονομικής συνεισφοράς.⁴⁴³

Υπερασπιζόμενοι την αρμονική συμβίωση των τεγεατικών κοινοτήτων, οι Ελληνοαμερικανοί υποστήριξαν τον αγώνα του Τ.Σ. Αθηνών να διαχειρίζεται αποκλειστικά αυτός τα έσοδα από την τετραήμερη εμποροπανήγυρη του Δεκαπενταύγουστου που διοργάνωνε από το 1884 και που διεκδικούσε η κοινότητα των Αχουριών. Συμφωνούσε με τη μετατροπή του Τ.Σ. σε Αυτόνομο Οργανισμό θεωρώντας ότι έτσι θα διαφυλασσόταν η συνδεσμική περιουσία, η οποία και θα διατίθετο για έργα παντεγεατικής ωφελείας (Μοραΐτης, ό.π., σελ. 716-718, 736, 752, 782-783).⁴⁴⁴ Θέση πήραν και στο ζήτημα της αλλαγής των τοπωνυμίων το 1935.⁴⁴⁵ Με παρεμβάσεις τους τάχθηκαν εναντίον της οικειοποίησης από συγκεκριμένες κοινότητες ονομάτων, τα οποία θεωρούνταν ταυτισμένα με την κοινή τεγεατική ιστορία και το συνδεσμικό έργο. Έθεσαν μάλιστα ως προϋπόθεση για την περαιτέρω υλική ενίσχυση του Συνδέσμου τη διατήρηση του ονόματος «Τεγέα» ως δηλωτικού όλης της περιοχής και όχι μιας συγκεκριμένης κοινότητας.⁴⁴⁶

Η διάδοση που είχαν οι οργανωτικές ιδέες και πρακτικές των ομογενών στο Μεσοπόλεμο διαφαίνεται από την άμιλλα που δημιουργήθηκε μεταξύ των μεταναστευτικών κοινοτήτων ως προς τη συγκρότηση συλλόγων, τη διενέργεια εράνων και τη δρομολόγηση κοινοτικών έργων. Δυναμικές αδελφότητες αποδήμων που υλοποιούσαν έργα στη γενέτειρά τους και ενθάρρυναν την τοπική ανάπτυξη, υποκινούσαν διπλανές κοινότητες να ακολουθήσουν το παράδειγμά τους και να τους συναγωνισθούν ως προς το αποτέλεσμα. Μεταναστευτικοί και τοπικοί σύλλογοι κυρίως των νομών Λακωνίας και Αρκαδίας καλούνταν να διδαχτούν από τους πρωτοπόρους όσον αφορά τον τρόπο κινητοποίησης των αποδήμων τους, το συντονισμό των έργων και τη διαχείριση των οικονομικών τους. Το 1930 η ΑΧΕΠΑ εντυπωσιασμένη από το έργο το οποίο υλοποιούνταν στην ελληνική επαρχία, καθιέρωνε ετήσιο έπαθλο ύψους 1.000 δολαρίων υπέρ δύο Κοινοτήτων «αίτινες θα παρουσιάσουν προόδους και γενικωτέραν εκπολιτιστικήν,

442. Πρακτικά Εκτάκτου Γ.Σ. του Τ.Σ. της 7^{ης}/05/1947, σελ. 307-308, ΑΤΣ.

443. Πρακτικών Συνεδριάσεως του Δ.Σ. του Τ.Σ. της 20^{ης}/05/1948, ΑΤΣ.

444. «Λογοδοσία των πεπραγμένων του Δ.Σ. του Τ.Σ. Αθηνών διά το έτος 1925», *Τεγεατικός Αστήρ*, Α', τχ. ΣΤ', 2^{ος}-3^{ος}/1926, σελ. 24-25. Πρακτικά της 56^{ης} Συνεδρίας του Δ.Σ. του Τ.Σ. της 16^{ης}/11/1938, ΑΤΣ.

445. Όταν αντίθετα η ονοματοδοσία της κοινότητας δεν ήταν διαφιλονικούμενη, όπως στην Αράχωβα Λακωνίας, οι Ελληνοαμερικανοί έκριναν τους συλλόγους τους αναρμόδιους να αποφασίσουν. *Ο Σπαρτιάτης*, 27/03/1927.

446. Πρακτικά της 64^{ης} Συνεδρίας του Δ.Σ. του Τ.Σ. της 10^{ης}/11/1935, σελ. 41. Για την επίλυση του ζητήματος και την ικανοποίηση των Ελληνοαμερικανών βλ. Πρακτικά της 75^{ης} Συνεδρίας του Δ.Σ. του Τ.Σ. της 7^{ης}/10/1940, σελ. 166-170, ΑΤΣ.

εξυγιαντική, εξωραϊστική και συγκοινωνιακή δράσιν, συνδεδεασμένη μετὰ της προσωπικής εργασίας των κατοίκων». ⁴⁴⁷ Με την πρωτοβουλία αυτή το πανελλήνιο σωματείο επιβράβευε την εκσυγχρονιστική κίνηση που είχε ξεκινήσει στην ελληνική επαρχία, παρακολουθούσε και ενθάρρυνε την εξέλιξή της.

Το μέγεθος της οργανωτικής πείρας και των διαχειριστικών ικανοτήτων των διοικήσεων των συλλόγων σε Ελλάδα και Αμερική, η ισχύς των προσωπικοτήτων, το εύρος των κοινωνικών διασυνδέσεων, των πολιτικών δικτύσεων και των προσωπικών σχέσεων τους και ο βαθμός της διεθνικής συνεργασίας και επικοινωνίας αποτελούν ορισμένες από τις παραμέτρους οι οποίες μπορούν να εξηγήσουν την αποτελεσματικότητα της κινητοποίησης των αποδήμων για λογαριασμό της ιδιαίτερης πατρίδας τους. Σε αρκετές περιπτώσεις μεταναστευτικές κοινότητες οι οποίες διέθεταν ισχυρό αριθμό αποκατεστημένων οικονομικά και κοινωνικά αποδήμων, παρουσίασαν πράγματι μεγάλη καθυστέρηση –αν όχι αποτυχία– στην υλοποίηση των σχεδιαζόμενων έργων τους, γεγονός που καταδεικνύει ότι η ευαισθητοποίηση από μόνη της δεν αρκούσε για να οδηγήσει σε απτά αποτελέσματα. Το υδρευτικό σχέδιο, για παράδειγμα, που έθεσε το Λεβίδι της Αρκαδίας καθυστέρησε περίπου τριάντα χρόνια να υλοποιηθεί. Η Αδελφότητα Λεβιδιωτών Αμερικής «Η Πρόοδος», η οποία συγκροτήθηκε το 1924 στο Σικάγο, δεν σημείωσε καμία ουσιαστική παρέμβαση για λογαριασμό της γενέτειρας μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο παρά τις προσπάθειες του προέδρου της να ευαισθητοποιήσει και σε άλλες Πολιτείες τους πολυάριθμους ομογενείς. Η συμμετοχή των Λεβιδιωτών και σε άλλους αρκαδικούς Συλλόγους οι οποίοι λειτουργούσαν ανταγωνιστικά, η απουσία ενός συλλόγου ή μιας ισχυρής προσωπικότητας στην πατρίδα η οποία θα μπορούσε να τους κινητοποιήσει, συνέβαλαν στο να χαθεί χρόνος μέχρι την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης και οι απόδημοι να περιοριστούν σε εθιμοτυπικές εκδηλώσεις και σε δράσεις εστιασμένες στην κοινότητα εγκατάστασης. Μετά τον Πόλεμο, με την ανάδειξη νέου προέδρου με μακρά διοικητική πείρα σε διάφορα αξιώματα ομογενειακών σωματείων, το θέμα ανακινήθηκε. Με τη βοήθεια και της νεοσύστατης Αδελφότητας Λεβιδιωτών Αθηνών η σύμβαση κατασκευής του υδρευτικού έργου υπογράφηκε το 1952 και παραδόθηκε το 1955. ⁴⁴⁸

Η σημασία της συνεργασίας και της εμπιστοσύνης μεταξύ των συλλόγων και των επιτροπών σε Ελλάδα και Αμερική υπήρξε καθοριστική για την επιτυχή έκβαση των σχεδίων. Η δυσκολία συντονισμού των έργων, παρακολούθησης της πορείας τους και ελέγχου της ποιότητάς τους από απόσταση, ειδικά όταν δεν υπήρχαν τοπικοί εκπρόσωποι των αποδήμων, ενθάρρυνε αν όχι την κατάχρηση των πόρων και των εξουσιών οπωσδήποτε τη δημιουργία κλίματος καχυποψίας. Βεβαίως ακόμα και όταν οι εθνοτοπικές σχέσεις, η κοινοτική αλληλεγγύη και η διεθνική θεσμική επικοινωνία ήταν ισχυρές,

447. *Νεολόγος Πατρών*, 12/05/1930.

448. Βλ. το επετειακό λεύκωμα, *Η Εκπλήρωσις ενός ονείρου Αδελφότητας Λεβιδιωτών Αμερικής*, Σικάγο Ιλινόις, 1974, ΓΑΚ Αρκαδίας.

από μόνοι τους αυτοί οι παράγοντες και πάλι δεν επαρκούσαν για την υλοποίηση των κοινοτικών έργων όταν οι πόροι ήταν ελλιπείς. Το κοινωνικό κεφάλαιο δεν μπορούσε σίγουρα να υποκαταστήσει τους οικονομικούς και μορφωτικούς πόρους, μπορούσε απλώς να τους ενισχύσει με τις εθελοντικές προσπάθειες των συμμετεχόντων και να τους κατευθύνει προς όφελος της κοινότητας (Portes and Landolt, 2000, σελ. 546-547).

6. Το προφίλ του Ελληνοαμερικανού ευεργέτη

Η κινητοποίηση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και η συγκέντρωση των «αμερικανικών» κεφαλαίων για τα έργα του Μεσοπολέμου δεν ήταν ούτε εύκολη ούτε απρόσκοπτη. Χρειάζονταν να επιστρατευθούν τοπικές επιτροπές, αθηναϊκοί σύλλογοι και μέσω του τοπικού Τύπου και των συνδεσμικών περιοδικών να ευαισθητοποιηθούν οι απόδημοι ως προς την υστέρηση της γενέτειρας και να πεισθούν να συνεισφέρουν οικονομικά. Με δεδομένο ότι οι μεταναστευτικές κοινότητες της Αμερικής δεν είχαν να αναδείξουν πολλούς ευκατάστατους επιχειρηματίες οι οποίοι θα μπορούσαν να αναλάβουν εξ ολοκλήρου το κόστος των σχεδιαζόμενων έργων, κάθε σύλλογος προσδοκούσε τόσο «το τάλαντον του πλουσίου» όσο και «τον οβολόν της χήρας». ⁴⁴⁹ Και στις δύο περιπτώσεις οι μετανάστες βαρύνονταν από την ηθική υποχρέωση αποπληρωμής του «χρέους της κοινοτικότητας» και κινδύνευαν να χαρακτηρισθούν «αχάριστοι» και να περιφρονηθούν από τη διεθνική κοινότητα, αν δεν ανταποκρίνονταν στις ανάγκες της πατρίδας (Carling, 2008, σελ. 1457-1460). Φυσικά, η ομάδα των πετυχημένων οικονομικά ήταν αυτή η οποία δεχόταν και τις μεγαλύτερες πιέσεις να συνεισφέρει και μέσω αυτής της συμβολικής πρακτικής να κατακυρώσει τον πλούτο που απέκτησε στο εξωτερικό και να επανενταχθεί στους κόλπους της κοινότητας. Υπό την επιρροή μιας παραδοσιακής αντίληψης για το χρήμα που είχε αποκτηθεί «κάπου αλλού», η καταξίωση της νέας οικονομικής και κοινωνικής δύναμης των αυτοδημιούργητων μεταναστών της Αμερικής μπορούσε να επιτευχθεί μέσα από πρακτικές αναγνωρίσιμες από την κοινότητα, όπως οι δωρεές και οι ευεργεσίες. ⁴⁵⁰ Τις αντιλήψεις αυτές για τους αποδήμους της Τεγέας εξέφραζε και ο Τ.Σ. Αθηνών:

«[Μ]εταξύ αυτών υπάρχουνσι αναρίθμητοι οι εύποροι, πλείστοι δε οι μυθωδώς πλούσιοι ώστε το ταπεινόν ποσόν το απαιτούμενον προς εκπλήρωσιν των σκοπών του ημετέρου Συνδέσμου και δι'ων η ιδιαιτέρα μας πατρίς θέλει τα μέγιστα βοηθηθή εις την πρόδόν της, να θεωρήται διά τούτους μικροτάτη χειρο-

449. Ο Σπαρτιάτης, 16/09/1928.

450. Για τους τρόπους νομιμοποίησης του «ομογενούς πλούτου» και το ρόλο των συλλόγων, βλ. Εξερτζόγλου, 1995, σελ. 85-118.

νομία, ενώ αφ' ετέρου διά της χειρονομίας ταύτης θέλουσιν ούτοι εξασφαλίσει υπέρ αυτών την αιωνίαν ευγνωμοσύνην του πληθυσμού ταύτης...»⁴⁵¹

Ο ωφελμιστικός χαρακτήρας του πλούτου καθώς και η ματαιότητα που του αποδιδόταν μπορούσαν να αντιμετωπισθούν μόνο μέσα από τη διάθεσή του για τις ανάγκες της κοινότητας. Ο «εξαγνισμός» μπορούσε να επέλθει μέσα από τη συλλογική προσφορά (Αρβανιτάκης, 2006, σελ. 18). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται η κριτική που ασκούσαν οι κάτοικοι του Παγκρατίου Καλαβρύτων στο συμπατριώτη τους Ηράκλειο, τον πανίσχυρο «βασιλέα των εστιατορίων του Σικάγο». Η τοπική εφημερίδα *Καλάβρυτα* είχε επιχειρήσει στα τέλη της δεκαετίας του 1920 να διεγείρει τη φιλοτιμία του απέναντι στις υδρευτικές ανάγκες της πατρίδας του με ένα άρθρο αφιερωμένο στη λαμπρή επαγγελματική σταδιοδρομία του στην Αμερική και το ταπεινό ξεκίνημα του ως «πλανόδιου εμβλωματή» στα χωριά της Αχαΐας. Η σύνδεση ανάμεσα στο ταπεινό παρελθόν του και το λαμπρό παρόν που απολάμβανε στόχευε στην υπενθύμιση του ηθικού χρέους του προς την κοινότητα που τον ανέδειξε και της ματαιότητας μιας δόξας η οποία δεν νομοποιούνταν από το κοινωνικό σύνολο.⁴⁵² Από τις σελίδες της εφημερίδας πάντως δεν έλειψε και το εκκλησιαστικό κήρυγμα για την «καλή χρήση του πλούτου», η οποία θα απέτρεπε τη μεταστροφή της τύχης του κατόχου του. Σύμφωνα με αυτή την εκκλησιαστική ερμηνεία ο χρηματικός πλούτος έπαυε να συνιστά αμαρτία μόνο αν ένα μέρος του διατίθετο πρόθυμα για τις ανάγκες της κοινότητας (Κρεμμυδάς, 2006, σελ. 94).

Αν και προαιρετικές, οι «αμερικανικές» δωρεές καθίσταντο επιτακτικές για τη διατήρηση της φήμης των μεταναστών ως καλών και πετυχημένων πατριωτών μέσω της δημοσίευσης των ονομαστικών καταλόγων των δωρητών και των ποσών που προσέφεραν κατά αύξουσα σειρά. Τα ονόματα υποβάλλονταν σε εξονυχιστικό έλεγχο και όσα απουσίαζαν σχολιάζονταν δημοσίως σε μια προσπάθεια άσκησης πίεσης προς όσους δεν είχαν ακόμα συνεισφέρει. Με δεδομένο το διεθνικό κοινό των τοπικών εφημερίδων και περιοδικών, τέτοιες ονομαστικές αναφορές εξέθεταν όχι μόνο τους ίδιους τους μετανάστες στις κοινότητες της Αμερικής αλλά και τις οικογένειές τους πίσω στην πατρίδα.⁴⁵³ Η πίεση μάλιστα της ανταπόκρισης στις οικονομικές απαιτήσεις της κοινότητας ήταν τόσο μεγάλη ώστε πολλοί απόδημοι αισθάνονταν την ηθική υποχρέωση να απολογηθούν δημοσίως όταν δεν μπορούσαν να συνεισφέρουν. Τα αρνητικά σχόλια προσπάθησε να προλάβει Ελληνοαμερικανίδα, η οποία υπήρξε συνεπής έως τότε δωρήτρια του Νοσοκομείου Πατρών. Με δημοσίευση στο *Νεολόγο* (27/05/1922) απολογούνταν για την αδυναμία της να συνδράμει παρουσιάζοντας αναλυτικά τα υπέρογκα νοσήλια που είχε υποχρεωθεί να καταβάλει στην Αμερική για εγχείρηση στην οποία είχε πρόσφατα υποβληθεί.

451. Πρακτικά της Α' Τακτικής Γ.Σ. του Τ.Σ. της 17^{ης}/03/1928, ΑΤΣ.

452. *Καλάβρυτα*, 24/07/1930, 14/09/1930.

453. Βλ. ονομαστική αναφορά-επίπληξη σε ομογενή ο οποίος δεν είχε ακόμα συνεισφέρει για τα έργα στην πατρίδα του και παρέμβαση του ίδιου του θιγόμενου. *Καλάβρυτα*, 25/04/1930, 14/08/1930, 28/08/1930.

Οι τακτικές δωρεές δεν ήταν υπόθεση λοιπόν αποκλειστικά των εχόντων και κατεχόντων αλλά και των βιοπαλαιστών μεταναστών, οι ηθικές υποχρεώσεις των οποίων απέναντι στην πατρίδα έρχονταν συχνά σε σύγκρουση με τα πολλαπλά οικογενειακά οικονομικά βάρη. Τα εθνοτοπικά δίκτυα ως φορείς κοινωνικού ελέγχου πίεζαν τους μετανάστες να ικανοποιούν τα οικονομικά αιτήματα της ιδιαίτερης πατρίδας, ταυτόχρονα όμως οι οικογένειες προέτασσαν τις δικές τους ανάγκες. Διαφαίνεται ένας ανταγωνισμός μεταξύ της ιδιωτικής και δημόσιας σφαίρας γύρω από τους περιορισμένους πόρους των μεταναστών και μια έμφυλη διαφοροποίηση σε ό,τι αφορά την ιεράρχηση των διεθνικών πρακτικών (Itzigsohn and Giorguli-Saucedo, 2002, σελ. 784). Χωρίς να υποβαθμίζουν την αξία της διάθεσης χρημάτων για λογαριασμό της κοινότητας, οι γυναίκες φαίνεται ότι αξιολογούσαν τις ελλείψεις της οικογένειας ως πιο σημαντικές. Η επιβάρυνση του οικογενειακού προϋπολογισμού για λογαριασμό άλλων γινόταν έτσι συχνά αφορμή για οικογενειακές τριβές, όπως διαφαίνεται στην οικογενειακή αλληλογραφία του μετανάστη ιερέα Σπύρου Ζώη. Η γνωστοποίηση των δωρεών του προς την πατρίδα μπορεί να πρόσφερε κάποια ηθική ικανοποίηση στη σύζυγο, δεν την απήλασσε, όμως, από το άγχος των εξόδων και της γρήγορης εκπλήρωσης του οικογενειακού μεταναστευτικού σχεδίου:

«Προχθές πήγα στο Μιζιθρόπουλο να ψονίσο και με ρότησε αν έχο δικό μου σπήτι και του ήπα όχι πός μουλέι τόπαθε ο παπασπήρος και δε σας πήρε σπίτι αφού ήδα στι εφμερίδα πως έκανε δόρον στιν εκκλίσια στο Αγρίνιο δε ξέρο όμως πόσα ακριβός. Νασου πο στιν αρχι εφχαριστίθικα αλά πρότα έπρεπε να κιτάξις για δικέσμας ελίψις και ήστερα τα απέξο πού ξέρις πως κάθομε σε ξένο σπήτι τουλάχιστο μας τρώη η ξενητιά να μη απολαύσομε τίποτε όλο για τον ξένο κόσμο θα αγωνίζεσε δεν κάνις καλά».⁴⁵⁴

Οι μετανάστες καλούνταν λοιπόν να διαπραγματευθούν τη θέση τους εντός της κοινότητας και της οικογένειας, να εξισορροπήσουν τις οικονομικές πιέσεις που δέχονταν από τους συλλόγους και τις συζύγους και να ανταποκριθούν στις προσδοκίες και τις ανάγκες και των δύο πλευρών.

Η συμβολική ανταπόκριση στις κοινοτικές υποχρεώσεις δεν αρκούσε πάντως για να προφυλάξει τους μετανάστες από την κοινωνική κριτική. Η συνεισφορά τους μπορούσε να αποθαρρύνει τα δημόσια σχόλια μόνο όταν αντιστοιχούσε στις οικονομικές δυνατότητές τους, αυτές τουλάχιστον που εκτιμούσε η λαϊκή φαντασία ως πραγματικές. Το περιοδικό *Μαλεβός*, για παράδειγμα, μετά από ένα χρόνο έκδοσης ανακοίνωνε τον Ιανουάριο του 1922 την παραλαβή των πρώτων εμβασμάτων από τους απόδημους της Βοστώνης για τη διάνοιξη του δρόμου Βασσαρά-Βρουλιά. Οι εκδότες εξέφραζαν την ικανοποίησή τους για το συνολικό ποσό των 2.400 δολαρίων που είχε συλλεγεί, όχι

454. Βιργινία Ζώη προς Σπύρο Ζώη, Μεσολόγγι 14/01/1939, Αρχείο Ζώη.

όμως και για τα ποσά που είχε ο καθένας ατομικά προσφέρει και τα οποία δεν ξεπερνούσαν στην καλύτερη περίπτωση τα 25 δολάρια. Έχοντας καθιερώσει τη «Χρυσή Στήλη» για τους δωρητές άνω των 500 δολαρίων, χαρακτήριζαν «τσιγγούνικη» την πρώτη αυτή κατάθεσή τους.⁴⁵⁵

Είναι αλήθεια ότι η δημόσια γενναιοδωρία αποκτούσε σε αυτή την περίοδο έναν έντονα ανταγωνιστικό χαρακτήρα, ο οποίος επέτρεπε την ανάδειξη της ελίτ κάθε μεταναστευτικής κοινότητας (Werbner, 1985, σελ. 368-388). Μπορεί οι σύλλογοι να είχαν έναν εξισωτικό χαρακτήρα, ο οποίος εκφραζόταν μέσω της μηνιαίας ή ετήσιας σταθερής συνδρομής όλων των μελών, ταυτόχρονα όμως αποτελούσαν και προνομιακό πεδίο διάκρισης. Οι ερανικές εκστρατείες του Μεσοπολέμου αναδείκνυαν όχι μόνο το αφοσιωμένο μέλος που συνεισέφερε τακτικά αλλά και τους διοργανωτές, τους δωρητές, τους Ευεργέτες και τους Μεγάλους Ευεργέτες, οι οποίοι μπορούσαν να επωμιστούν ένα μεγάλο οικονομικό βάρος, να χρηματοδοτήσουν εξ ολοκλήρου ένα κοινοτικό έργο ή και να κληροδοτήσουν το σύνολο της περιουσίας τους για τις ανάγκες της γενέτειρας. Υιοθετώντας μια λογική ιεράρχησης της ευεργεσίας και απονέμοντας τίτλους και άλλες συμβολικές αναγνωρίσεις, οι σύλλογοι επιχειρούσαν να καλλιεργήσουν την άμιλλα μεταξύ των αποδήμων και να διεγείρουν τη φιλοτιμία τους. Σε όλες τις περιπτώσεις, βέβαια, η κοινότητα αισθανόταν την υποχρέωση να εκφράσει τα ευχαριστήριά της προς τους δωρητές με δημοσιεύματα τόσο στον τοπικό όσο και στον ομογενειακό Τύπο εξασφαλίζοντας έτσι τη διεθνή αναγνώριση της ευεργεσίας τους.⁴⁵⁶ Ειδικά για τους μεγάλους ευεργέτες επιφύλασσε ποικίλες τελετουργίες, όπως τιμητικές μαρμάρινες πλάκες, λειτουργίες υπέρ υγείας, μνημόσυνα και συλλυπητήρια ψηφίσματα, οι οποίες ενσωμάτωναν στη συλλογική μνήμη τα ονόματά τους και διά του παραδείγματος ανατροφοδοτούσαν την ίδια την πρακτική της ευεργεσίας (Αρβανιτάκης, 2006, σελ. 17).

Μέσα λοιπόν από τη συλλογική μεταναστευτική ευποιία που συντελείται αυτή την περίοδο στην ελληνική επαρχία ξεχωρίζουν και ατομικές διαδρομές μεταναστών, οι οποίοι ενσαρκώνουν την ιδεολογία του ευεργετισμού.⁴⁵⁷ Αν και πρόκειται για μικρότερης οικονομικής εμβέλειας δωρητές σε σχέση με τους ισχυρούς αστούς των παροικιών, ωστόσο και οι Ελληνοαμερικανοί ευεργέτες επέδειξαν σε μεγάλο βαθμό ανάλογες κοινωνικο-οικονομικές συμπεριφορές.⁴⁵⁸ Ελληνοαμερικανοί, όπως ο Βασίλης Αναγνωστόπουλος από το Βουνό Τεγέας και ο Σπυρίδωνας Μπουσουλόπουλος από το Άργος με τα κληροδοτήματά τους υπηρέτησαν τους σκοπούς των εθνοτοπικών συλλόγων στους οποίους ήταν εγγεγραμμένοι, του Τεγεατικού Συνδέσμου και του Αργειακού Συλλόγου ο

455. Ο Μαλεβός, 10, 1^ο/1922, σελ. 2.

456. Βλ. ευχαριστήριο της εκκλησιαστικής επιτροπής Αγουλνίτσας προς τους αποδήμους της στο *Νεολόγο Πατρών*, 28/09/1922, και δέσμευση για δημοσίευσή του στην *Ατλαντίδα* και τον *Εθνικό Κήρυκα*.

457. Για την ατομική ευποιία του Αιγυπτιώτη ευεργετισμού, βλ. Τομαρά-Σιδέρη, 2006.

458. Βλ. ανάλυση της ευεργετικής συμπεριφοράς με έμφαση στα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά των δωρητών στο Θεοδώρου, 1987.

«Δαναός» αντίστοιχα, ακολουθώντας ένα βίο μακροχρόνιας λιτότητας και εγκράτειας.⁴⁵⁹ Βιοπαλαιστές με μακρόχρονη απουσία από την πατρίδα, περιορισμένα μορφωτικά εφόδια και δυσκολίες ενσωμάτωσης στην κοινωνία υποδοχής, άγαμοι ή άκληροι, επιδίωξαν την υστεροφημία μέσω της γενναιόδωρης παραχώρησης της περιουσίας που με κόπο δημιούργησαν για τις εκπαιδευτικές και εκκλησιαστικές ελλείψεις του γενέθλιου τόπου. Συχνά μάλιστα κάποια δωρεά ή η εθελοντική στράτευση για λογαριασμό του συλλόγου συνδεόταν με τα αρνητικά βιώματα των δωρητών από τις συνθήκες ζωής στη γενέτειρα (Θεοδώρου, 2003, σελ. 176).⁴⁶⁰

Στον αντίποδα βρίσκονταν αποκατεστημένοι Ελληνοαμερικανοί, οι οποίοι αποφάσιζαν να επενδύσουν εν ζωή στο συμβολικό πεδίο της ευεργεσίας και να στηρίξουν αναπτυξιακά έργα επιδιώκοντας την άντληση κύρους από την ταύτισή τους με τον εκσυγχρονισμό της πατρίδας. Οι μετανάστες χρησιμοποιούσαν τα εμβάσματα ως ένα μέσο έκφρασης του *ποιοι* είναι και *πώς* τοποθετούνται εντός του διεθνικού πεδίου (Lacroix, 2010a, σελ. 2). Η δραστηριοποίηση για λογαριασμό της κοινότητας καταγωγής και η συμβολή στον οικονομικό και κοινωνικό μετασχηματισμό της παρείχαν ορατότητα, ευκαιρίες δήλωσης της οικονομικής υπεροχής και της νέας κοινωνικής θέσης τους.⁴⁶¹ Υποκινούμενοι, ταυτόχρονα, από ένα αίσθημα χρέους και ευθύνης προς την ιδιαίτερη πατρίδα τους οι δωρητές επιδίωκαν να ενδυναμώσουν τη θέση όσων είχαν μείνει πίσω προσφέροντάς τους συνθήκες ζωής τις οποίες οι ίδιοι απολάμβαναν στη νέα χώρα εγκατάστασης (Lacroix, 2012, σελ. 76· Levitt, 2001a, σελ. 192-193· Schervish and Herman, 1988, σελ. 108-109). Η προθυμία συμμετοχής στον εξωραϊσμό και την ανάπτυξη της πατρίδας υπαγορευόταν φυσικά και από τις νέες κοινωνικές προσδοκίες τους και την ανάγκη να συμβαδίσει η κοινότητα με τη νέα οικονομική και κοινωνική θέση τους. Η αναβάθμιση της κοινότητας καταγωγής λειτουργούσε ενισχυτικά του δικού τους κοινωνικού στάτους. Το να κατάγεται ο μετανάστης από μια περιοχή με υποδομές και υπηρεσίες και να έχει συνεισφέρει ο ίδιος και ο σύλλογός του στο να δημιουργηθούν αυτές, ενίσχυε περαιτέρω όχι μόνο την ταυτότητά του ως μέλους της κοινότητας αλλά και την εξουσία και τη θέση του μέσα σε αυτή (Goldring, 1998, σελ. 165-195).

Η πραγματοποίηση κάποιας δωρεάς προσέφερε συχνά την ευκαιρία στον δωρητή να προβάλει την επαγγελματική του πρόοδο στον τοπικό Τύπο, να ανακοινώσει το γάμο

459. Ο Βασίλης Αναγνωστόπουλος υπήρξε ευεργέτης του ναού της Παλαιάς Επισκοπής Τεγέας και ο Σπ. Μπουσουλόπουλος του Γυμνασίου Άργους (*Αργολική Αρχαιολογική Βιβλιοθήκη Ιστορίας & Πολιτισμού*, Μοραΐτης, ό.π., σελ. 767).

460. Βλ. το δυσάρεστο προσωπικό βίωμα του Μεγάλου Ευεργέτη και προέδρου της Αδελφότητος Λεβιδιωτών Αμερικής, Χαράλαμπου Κοτσιάντου, από τη λειψυδρία του Λεβιδίου και τη στράτευσή του για την επίλυσή της. *Η Εκπλήρωση ενός ονείρου Αδελφότητος Λεβιδιωτών Αμερικής*, ό.π., σελ. 39.

461. Στο εγκώμιο του Μεγάλου Ευεργέτη του κοινοτικού δρόμου στο Λογγανικό και της Εμπορικής Λέσχης στη Σπάρτη, Γ. Παπαγεωργακόπουλου, τονίζονταν ιδιαίτερα η εξοικείωσή του με την τεχνολογική ανάπτυξη της Αμερικής. *Ο Σπαρτιάτης*, 20/03/1926.

κάποιου μέλους της οικογένειάς του ή κάποια σχολική επιτυχία των παιδιών του.⁴⁶² Πολλοί εξαργύρωναν τη συνεισφορά τους μέσω της αναρρίχησης σε διοικητικές θέσεις των αμερικανικών συλλόγων ή της προνομιακής πρόσβασης στην εθνοτοπική γαμήλια αγορά. Οι δωρητές δεν επιδίωκαν μόνο την ατομική προβολή τους αλλά και την εδραίωση της κοινωνικής θέσης της οικογένειας η οποία παρέμενε στην πατρίδα. Τα άρρενα μέλη, τα οποία υποκινούσαν από την Ελλάδα τις αμερικανικές δωρεές ή αναλάμβαναν να τις διαχειριστούν εξ ονόματός τους, όπως πατέρες, αδελφοί και συγγενείς, κέρδιζαν, επίσης, μερίδιο συμμετοχής στις τοπικές τιμές.⁴⁶³ Η επανένταξη των ευεργετών στην κοινότητα καταγωγής από θέση ισχύος ήταν ορατή κατά τη διάρκεια των επισκέψεών τους στη γενέτειρα. Η άφιξή τους συνοδευόταν από νέες ατομικές δωρεές για την κάλυψη τοπικών αναγκών, καθώς και από ένα πλούσιο σε κοινωνικές εκδηλώσεις πρόγραμμα το οποίο ανακοινωνόταν στον τοπικό Τύπο.⁴⁶⁴ Μετανάστες με αγροτική καταγωγή, επιβεβαίωναν την κοινωνική άνοδο, την οικονομική ισχύ και την αστικοποίησή τους διεκδικώντας τις περισσότερες φορές τον τίτλο του ευεργέτη ολόκληρου του νομού και την αποδοχή τους από τον κοινωνικό κύκλο των προυχόντων της πόλης. Δάσκαλοι, γυμνασιάρχες, δικηγόροι, συμβολαιογράφοι, γιατροί, υπάλληλοι Τραπεζών και δημοτικοί άρχοντες παρακάθονταν στις τιμητικές τελετές και επιδίωκαν συμβολικές συναλλαγές μαζί τους.⁴⁶⁵ Στην περίπτωση όσων σχεδίαζαν να παλιννοστήσουν, οι τακτικές δωρεές οπωσδήποτε διευκόλυναν την επανένταξή τους στην τοπική κοινότητα. Η εμπειρία μάλιστα σε κάποια σωματειακή θέση στην Αμερική προσμετρούσε στη διεκδίκηση τοπικών αξιωμάτων. Το ενδιαφέρον φαίνεται ότι ήταν υψηλό, όπως μαρτυρά το πλήθος των προέδρων, δημάρχων και τοπικών συμβούλων με μεταναστευτικό παρελθόν στην ελληνική επαρχία του Μεσοπολέμου.⁴⁶⁶

7. Διαπραγματεύσεις, αντιδικίες και συνεργασίες στο διεθνικό κοινωνικό πεδίο

Η διεθνική αλληλεγγύη δεν αποτρέπει αντιπαραθέσεις και συγκρούσεις μεταξύ μεταναστών και κοινότητας καταγωγής. Η διεθνική κοινότητα η οποία διαμορφώνεται και μέσα

462. *Νεολόγος Πατρών*, 27/05/1925.

463. *Νεολόγος Πατρών*, 30/08/1926.

464. Βλ. τη δημοσιογραφική κάλυψη της επίσκεψης των Ελληνοαμερικανών δωρητών Πολ Γιαννέα και Αντώνη Πουλάκου στη Λακωνία. *Ο Σπαρτιάτης*, 17/01/1925, 24/01/1925, 31/01/1925, 21/02/1925, 27/02/1925, 7/03/1925, 14/03/1925, 27/06/1925, 1/08/1925, 22/08/1925, 10/08/1925.

465. Βλ. τον κοινωνικό κύκλο ενός παλιννοστούντα στο γεύμα που διοργανώθηκε προς τιμή του στα Κρέσταινα. *Νέος Ορίζων Ανδρίτσαινας*, 1/07/1928.

466. Βλ. οδοιπορικό του *Ξενητευμένου* στη Θεσσαλία και τη Μακεδονία και συνάντηση με μετανάστες οι οποίοι διατελούσαν πρόεδροι, γραμματείς κοινοτήτων και δήμαρχοι. *Ο Ξενητευμένος*, 2/05/1935, 9/05/1935, 16/05/1935, 30/05/1935, 22/06/1935.

από τις θεσμοποιημένες διεθνικές πρακτικές δεν διέπεται πάντα –ή μόνο- από ενότητα-οδηγεί συχνά σε εντάσεις και διαμάχες καθώς αναπαράγει ανισότητες μεταξύ αποδήμων και όσων έχουν μείνει πίσω οι οποίες αντανακλούν τις ανισότητες μεταξύ κρατών υποδοχής και καταγωγής. Οι διεθνικές ομάδες νοούνται πράγματι όχι ως ενιαίοι φορείς δράσης αλλά ως συλλογικότητες οι οποίες εμπεριέχουν διαφορετικές κατηγορίες δρώντων, συνδέονται συχνά με αντικρουόμενους κοινωνικούς και συμβολικούς δεσμούς και επιδιώκουν να ικανοποιήσουν ποικίλα συμφέροντα και προσδοκίες. Διακρίνονται, άλλωστε, από εγγενείς ασυμμετρίες οι οποίες μπορεί να δημιουργήσουν απογοητεύσεις και συναισθήματα ματαιώσης και στις δύο πλευρές. Τα μέλη του διεθνικού πεδίου μπορούν δηλαδή να βιώσουν εξίσου την εμπειρία της ηθικής υπεροχής ή της κατωτερότητας στις σχέσεις τους και να αμφιταλαντευτούν μεταξύ συνεργασίας και αντιπαράθεσης στις διεθνικές πρακτικές τους (Carling, 2008· Faist, 2008, σελ. 28-29· Waldinger, 2015, σελ. 155).

Οι σχέσεις των εθνοτοπικών συλλόγων της Αμερικής με τα αθηναϊκά σωματεία και τις κοινοτικές επιτροπές δεν ήταν πράγματι πάντα αρμονικές. Εκατέρωθεν αμφισβητήσεις, αμοιβαία καχυποψία και ανταγωνισμοί σε μια προσπάθεια επίδειξης της υπεροχής κάθε πλευράς και επιβολής των θέσεών της δυσκόλευαν τη μεταξύ τους επικοινωνία θέτοντας συχνά σε κίνδυνο τα κοινοτικά σχέδια. Οι δύο πρώτες ομάδες, οι οποίες απαρτιζόνταν από εξωτερικούς και εσωτερικούς μετανάστες, συμπατριώτες οι οποίοι είχαν επιδιώξει την κοινωνική κινητικότητα από διαφορετικούς δρόμους, διακατέχονταν από την «αγάπη για την πατρίδα», συμμαρίζονταν την ανάγκη για την τοπική ανάπτυξη και πρωτοστατούσαν στην επίτευξή της. Πρωταγωνιστούσαν και οι δύο από μακριά στη ζωή της, διαμόρφωναν τις αντιλήψεις και τη ρητορική της εξαρτώντας το μέλλον και την επιβίωσή της από το χρήμα, τα σχέδια και τις οργανωτικές πρακτικές τους. Συγκροτούσαν, δηλαδή, κοινωνικά πεδία μέσω των οποίων άτομα και ομάδες κατασκεύαζαν και διαπραγματεύονταν τις σχέσεις τους με τη γενέτειρα μέσα στο χρόνο (Aspraki, 2004, σελ. 140, 163).

Οι μεταναστευτικοί σύλλογοι αποτελούσαν έκφραση της ισχύος και της διάρκειας των δεσμών με την κοινότητα καταγωγής, ταυτόχρονα όμως οι εκδηλώσεις τους καταδείκνυαν και τις αλλαγές που είχαν υποστεί οι ίδιοι οι μετανάστες. Μπορεί δηλαδή όλοι να μιλούσαν τη «γλώσσα της κοινότητας», ωστόσο ούτε οι απόδημοι της Αμερικής ούτε οι εσωτερικοί μετανάστες της Αθήνας, αλλά ούτε και όσοι είχαν παραμείνει στη γενέτειρα ήταν πια οι ίδιοι (Waldinger et al., 2008, σελ. 859). Η μεταξύ τους επικοινωνία είχε ως αφετηρία την «πεποίθηση της ομοιότητας», όμως, τελικά, προσέκρουε σε μια πολιτισμική διαφοροποίηση, η οποία επιδεικνυόταν από την πλευρά των εσωτερικών και των εξωτερικών μεταναστών πολύ έντονα. «Αστοί» και «Αμερικάνοι» ανταγωνίζονταν στο Μεσοπόλεμο μεταξύ τους για την επιβολή τους έχοντας η κάθε πλευρά διαφορετικά οικονομικά, μορφωτικά και κοινωνικά ερείσματα και ερεθίσματα. Γι' αυτό και μολονότι η ανάπτυξη του τόπου τους αποτελούσε κοινή επιδίωξη, δεν υπήρχε πάντα συμφωνία ως προς το περιεχόμενο της και τον τρόπο με τον οποίο μπορούσε να πραγματοποιηθεί.

Η ευημερία της κοινότητας υπόκειτο σε διαφορετικές ερμηνείες από κάθε κοινωνική ομάδα, αποτελούσε μια λογοθετική στρατηγική η οποία νομιμοποιούσε τη δράση τους και επέβαλλε την παρουσία τους (Aspraki, ό.π., σελ. 144).

Μέσα στο διεθνικό πεδίο υπήρχε κατ' αρχάς διαφορετική νοηματοδότηση του χρόνου και του χώρου γι' αυτό και δυσκολία συγχρονισμού των προτεραιοτήτων και των αντιλήψεων των δύο ομάδων ως προς το μέλλον της γενέτειρας (Levitt and Lamba-Nieves, 2013). Μετά από χρόνια εγκατάστασης στο νέο περιβάλλον οι μετανάστες ταύτιζαν πλέον τον τόπο εγκατάστασής τους με την πρόοδο και την εξέλιξη, ενώ, αντίθετα, την κοινότητα προέλευσης με τη στασιμότητα και την οπισθοδρόμηση. Αυτή η «χρονικοποίηση της διαφοράς των τόπων» (*temporalizing of difference*) (Helliwell and Hindess, 2005, σελ. 414-418) οπωσδήποτε καθόριζε το περιεχόμενο των σχεδίων τους, το εύρος των προσδοκιών τους και τα πεδία παρέμβασής τους. Οι δωρεές των ελληνοαμερικανικών συλλόγων καταδεικνύουν πράγματι μια προσπάθεια αντιγραφής των συνθηκών και των υποδομών ενός κράτους με οικονομική ανάπτυξη και υλική αφθονία και μια επιθυμία μεταφοράς τους στην ελληνική επαρχία. Οι απόδημοι προσπαθούσαν να εξασφαλίσουν στον τόπο τους ανέσεις με τις οποίες οι ίδιοι είχαν εξοικειωθεί στην Αμερική και μέσω αυτών να κάνουν αισθητή την παρουσία τους στο χωριό, διακριτή τη θέση τους και αναγνωρίσιμη τη συνεισφορά τους. Προσδοκούσαν να προβάλουν την αλλαγή του τρόπου ζωής τους, το βελτιωμένο επίπεδο διαβίωσής τους και την υιοθέτηση αστικών προτύπων. Οι προτάσεις και οι πρωτοβουλίες τους αποδεικνύονταν, ωστόσο, συχνά αταίριαστες με τις τοπικές ανάγκες, τις προτεραιότητες και τις δυνατότητες της επαρχίας. Οι επιλογές τους αντανάκλουν αντιλήψεις ανθρώπων οι οποίοι ζούσαν εκτός κοινότητας και οπωσδήποτε διέφεραν από τις εκτιμήσεις των τοπικών αρχών αλλά και τις ανάγκες των ντόπιων.

Δεν ήταν λοιπόν λίγες οι φορές που κεφάλαια συλλόγων κατέληγαν σε έργα μη βιώσιμα καθώς δεν είχαν ληφθεί υπόψη οι τοπικές υποδομές, οι δαπάνες συντήρησής τους, καθώς επίσης οι νοοτροπίες του αγροτικού χώρου (Saloutos, 1956, σελ. 124· Waldinger et al., 2008, σελ. 859-861). Η κατασκευή λουτήρων, για παράδειγμα, στα ορεινά σχολεία και η επιδίωξη της τακτικής σωματικής καθαριότητας των μαθητών αντανάκλουν τα νέα αστικά πρότυπα περί υγιεινής, τα οποία είχαν υιοθετήσει οι απόδημοι και ενδιαφέρονταν να εντάξουν στη διαπαιδαγώγηση των νέων της γενέτειράς τους. Ωστόσο, η έλλειψη τρεχούμενου νερού στις αγροτικές κοινότητες καθιστούσε τις περισσότερες φορές τη λειτουργία και τη χρήση των νέων υποδομών ανέφικτη. Ταυτόχρονα το ισχυρό «αίσθημα ντροπής» για το γυμνό σώμα, οι νοοτροπίες και η ίδια η καθημερινότητα των παιδιών των αγροτικών κοινωνιών δεν ευνοούσαν την ανάπτυξη μιας κουλτούρας ατομικής υγιεινής παρά τις προθέσεις των δωρητών (Παπαθανασίου, ό.π., σελ. 168-170, 235). Ο ηλεκτροφωτισμός, επίσης, τον οποίο κάποιοι πρωτοπόροι επιδίωξαν να εγκαταστήσουν στην επαρχία, δύσκολα μπορούσε να προσελκύσει τη ζήτηση από τις αγροτικές οικογένειες. Συχνά πάλι οι επιλογές των δωρητών γίνονταν εις βάρος άλλων πιεστικών

προτεραιοτήτων. Σχολεία που στερούνταν στοιχειώδεις υποδομές, όπως θέρμανση και τζάμια, διέθεταν πλήρεις εγκυκλοπαιδικές σειρές, όπως το Λεξικό Ελευθερουδάκη και πλούσια συλλογή ιστορικών και γεωγραφικών χαρτών. Δεν ξέρουμε, επίσης, σε ποιο βαθμό μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν τα τεχνολογικά μέσα τα οποία αποστέλλονταν από την Αμερική, όπως οι κινηματογραφικές μηχανές. Σε πολλές γενικά περιπτώσεις αμερικανικές δωρεές έμειναν αναξιοποίητες λόγω έλλειψης των αναγκαίων υποδομών.⁴⁶⁷

Αν και κοστοβόρες και ενίοτε ανορθολογικές για τις τοπικές συνθήκες, οι επιλογές των αποδήμων γίνονταν αποδεκτές με ενθουσιασμό από τους κατοίκους καθώς χρηματοδοτούνταν γενναϊόδωρα, ενώ σηματοδοτούσαν την αναμόρφωσή τους μέσα από την επαφή με άλλα πολιτισμικά συστήματα και το συγχρωτισμό τους με ανθρώπους διαφορετικούς. Οι δωρητές επέβαλλαν σχετικά εύκολα τις φιλόδοξες αντιλήψεις τους στις τοπικές επιτροπές καλλιεργώντας έτσι το μύθο ότι τα αμερικανικά κεφάλαια είναι ανεξάντλητα και ότι οι ίδιοι θα στέκονται διαρκείς χρηματοδότες τους. Στη Βαρβίτσα Λακωνίας ο ναός του Αγίου Δημητρίου, ο οποίος θεμελιώθηκε το 1919, παραδόθηκε το 1935. Κτισμένος από λευκό τοπικό μάρμαρο και σε βυζαντινό ρυθμό χρειάστηκε την προσωπική εργασία των ντόπιων και 1.000.000 δραχμές για να ολοκληρωθεί, δαπάνη που καλύφθηκε κατεξοχήν από τους «Αμερικάνους» (Ρουμελιώτης, 1983, σελ. 43-44). Η μακρά διάρκεια των εργασιών και η εξάντληση των κεφαλαίων δεν επέτρεψαν ανάλογη πολυτέλεια στο εσωτερικό το οποίο έμεινε τελικά χωρίς αγιογράφηση. Ομοίως, στην Παλαιά Επισκοπή Τεγέας το αρχιτεκτονικό σχέδιο της Οικοκυρικής Σχολής που είχε ήδη εκπονήσει ο Τ.Σ. τροποποιήθηκε «συμφώνως και προς τας ιδέας» των Ελληνοαμερικανών προκειμένου να ανεγερθεί ένα κτίριο «επί το τελειότερον και μεγαλοπρεπέστερον».⁴⁶⁸ Το διώροφο ηλεκτροφωτιζόμενο μέγαρο εκτός από τους χώρους για σχολική χρήση διέθετε υποδομές οι οποίες αντέγραφαν τις αντίστοιχες της Χαροκόπειου Ανωτάτης Οικοκυρικής Σχολής στην Αθήνα (Σοροβίγκα, 2007, σελ. 434-440).

Τα μεγαλεπήβολα σχέδια των «Αμερικάνων» έβρισκαν πρόθυμους επαγγελματίες να τα υλοποιήσουν. Αν και τις περισσότερες φορές χρειαζόταν να αναπροσαρμοστούν καθώς υπερέβαιναν τον προϋπολογισμό των δωρητών, διατηρούσαν τη μεγαλοπρέπεια και την επιδεικτικότητα τους, όπως συνέβη με τη νέα εκκλησία της Ζωοδόχου Πηγής στο Κεφαλάρι του Άργους τη δεκαετία του 1920. Οι επεμβάσεις στο φυσικό τοπίο που πρότεινε ο Αθηναίος αρχιτέκτονας Πάνος Καραθανασόπουλος προκειμένου να ικανοποιήσει τους «Αμερικάνους» δωρητές, τον Παναργειακό Σύλλογο «Δαναός» στην Ατλάντα, υπερέβησαν τις οικονομικές αντοχές τους. Αντικαταστάθηκαν με μια εξίσου βαριά κατασκευή, η οποία διατήρησε την παραφωνία της με το υπόλοιπο περιβάλλον (Δωροβίνης, 1991, σελ. 70-73· Ροδάς ό.π., σελ. 235-236).

467. Στον Άγιο Πέτρο Κυνουρίας τα βιβλία που αγοράστηκαν από ομογενή με στόχο τη δημιουργία βιβλιοθήκης παρέμειναν για χρόνια στις κούτες ελλείψει κτιρίου. *Πάρωνν*, 9-10, 2^{ος}-3^{ος}/1929, σελ. 156-157.

468. Πρακτικά της 9^{ης} Συνεδρίας του Δ.Σ. του Τ.Σ. της 9^{ης}/08/1927, σελ. 199, ΑΤΣ.

Φαίνεται, λοιπόν, ότι οι αμερικανικές αξιώσεις ως προς τις τεχνικές λεπτομέρειες των έργων όταν συνοδεύονταν από τα απαραίτητα κεφάλαια, έβρισκαν τις περισσότερες φορές σύμφωνους τους τοπικούς παράγοντες. Σπάνια εξάλλου παρατηρούνταν διάσταση απόψεων ως προς το είδος των έργων που θα υλοποιούνταν. Το ενδιαφέρον για την ανέγερση εκκλησιών δεν εγκαταλείφθηκε στο Μεσοπόλεμο, εφόσον κρινόταν και από τις δύο πλευρές ότι οι κτιριακές υποδομές δεν επαρκούσαν, σημειώθηκε, ωστόσο, μια στροφή προς την υλοποίηση κοινωφελών έργων και την κάλυψη όσο το δυνατόν περισσότερων κοινοτικών αναγκών υπό την επιρροή της άμιλλας που είχε δημιουργηθεί μεταξύ των μεταναστευτικών κοινοτήτων. Η διαπραγματευτική ισχύς των αποδήμων ήταν γενικά μεγάλη όταν οι συσσωματώσεις τους μετρούσαν πολλά χρόνια λειτουργίας, διέθεταν μεγάλο αριθμό μελών και ισχυρά ταμεία. Από την άλλη πλευρά, η λειτουργία αθηναϊκού Συλλόγου, ο οποίος αναλάμβανε την εκτέλεση των έργων καθιστούσε τους «αστούς» συμπατριώτες υπολογίσιμους συνομιλητές. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Σύλλογος των Βασσαριωτών Αθηνών και Πειραιά «Διόνυσος» επέβαλε το 1920 ως προτεραιότητά του την οδική σύνδεση της κοινότητας όταν για τους Ελληνοαμερικανούς καταστατικός στόχος ήταν από τις αρχές του αιώνα η ύδρευσή της. Αναφέρεται μάλιστα ότι εκπρόσωπος του «Διόνυσου», «τελείως ψυχολογήσας τους εν Αμερική πατριώτας» ταξίδευσε στην Αμερική για να τους ενημερώσει για τα νέα σχέδια και να τους διαβεβαιώσει για τον τρόπο διαχείρισης των δωρεών τους.⁴⁶⁹

Χρειαζόταν γενικά να πεισθούν οι δωρητές όχι τόσο για τις τοπικές ελλείψεις όσο για τη δυνατότητα της οικονομικής κάλυψής τους. Μέρμινά τους ήταν η σωστή διαχείριση των κεφαλαίων, η τήρηση των προϋπολογισμών και η γρήγορη εκτέλεση των έργων. Το προηγούμενο διαφόρων οικονομικών και διαχειριστικών ατασθαλιών στις κοινότητες καταγωγής και οι ελλειμματικές πληροφορίες που κατέφθαναν στην Αμερική, δημιουργούσαν συχνά καχυποψία και αμφιβολία για τις προθέσεις και την αποτελεσματικότητα των τοπικών συλλόγων και επιτροπών, γεγονός που αναδεικνύει τη σημασία της επικοινωνίας για τη διατήρηση του διεθνικού πεδίου αλλά και την ανισότητα της πρόσβασης σε αυτή (Mahler, 2001b, σελ. 609). Η συχνότητα της αλληλογραφίας και της κυκλοφορίας επαρχιακών εντύπων στην Αμερική ήταν οπωσδήποτε μεγαλύτερη στο Μεσοπόλεμο, ενώ οι ευκαιρίες για τη φυσική παρουσία αποδήμων στη γενέτειρα και την άσκηση επιτόπιου ελέγχου σαφώς περισσότερες απ' ό,τι στο παρελθόν, ωστόσο δεν αρκούσαν για να γεφυρώσουν τη γεωγραφική απόσταση. Για τις τοπικές κοινότητες η ενημέρωση γύρω από την άλλη πλευρά ήταν σαφώς πιο ελλειμματική. Η άγνοιά τους για τις πραγματικές οικονομικές δυνατότητες και τις πολλαπλές υποχρεώσεις των αποδήμων, όπως επίσης και για τον τρόπο ζωής και εργασίας στο εξωτερικό ενθάρρυνε τα πιεστικά οικονομικά αιτήματά τους, ενώ, ταυτόχρονα, τους έθετε σε ένα καθεστώς μόνιμης εξάρτησης.

469. Μαλεβός, 11, 2^{ος}/1922, σελ. 7-8. 14, 5^{ος}/1922, σελ. 9.

Η δικαιολογημένη πάντως κόπωση των Ελληνοαμερικανών από τις συνεχείς οικονομικές συνεισφορές μετέτρεπε τον αρχικό ενθουσιασμό τους σε «γκρίνια». Πρακτική συνυφασμένη με τις διαπροσωπικές και ενδο-ομαδικές αντιπαλότητες, η μεμψιμοιρία, η οποία εκφράζεται μέσα από τα παράπονα και την έμμεση κριτική, τη διάδοση φημών και τις συκοφαντίες, οδηγεί στην απαξίωση των απόψεων και πράξεων των αντιπάλων. Θεωρείται τοπικά διασπαστική δύναμη καθώς προκαλεί διαιρέσεις και ανακόπτει τη δράση, υπονομεύοντας τις προοπτικές της κοινότητας (Aspraki, ό.π., σελ. 164). Όταν, για παράδειγμα, το οδικό έργο στο Βασσαρά ξεπέρασε τα δύο χρόνια, οι απόδημοι εξέφρασαν τη δυσαρέσκειά τους. Φοβούμενοι ότι η υποβόσκουσα γκρίνια στο εσωτερικό του αμερικανικού συλλόγου θα διέκοπτε τη χρηματοδότηση, οι Αθηναίοι διαχειριστές επιχείρησαν να διαλύσουν τις εναντίον τους υποψίες θέτοντας τα βιβλία τους σε έλεγχο και καλώντας τους απόδημους να αναλάβουν τις οικονομικές τους υποχρεώσεις.⁴⁷⁰ Η κατάκτηση της εμπιστοσύνης των «Αμερικάνων» δεν ήταν σίγουρα εύκολη υπόθεση. Σε αρκετές περιπτώσεις καλά οργανωμένοι σύλλογοι στην Αμερική απέφευγαν να εμπλακούν σε κοινοτικά έργα, καθώς οι πληροφορίες που λάμβαναν για τις έριδες στο εσωτερικό της κοινότητας καταγωγής, σε μεγάλο βαθμό διογκωμένες από καλοθελητές, δημιουργούσαν δυσπιστία για τη δυνατότητα των συμπατριωτών τους να φέρουν εις πέρας τα όποια σχέδια. Πείθονταν να χρηματοδοτήσουν μόνο όταν οι τοπικοί παράγοντες τους αποδείκνυαν έμπρακτα την πρόθεσή τους να συνεργασθούν, να εκπονήσουν μελέτες και να ξεκινήσουν τα έργα.⁴⁷¹

Τη βούληση των αμερικανικών συλλόγων και τον έλεγχο της εκτέλεσης των εντολών τους στις τοπικές κοινότητες αναλάμβαναν Ελληνοαμερικανοί εκπρόσωποι, οι οποίοι έρχονταν σε επαφή με τους τοπικούς παράγοντες, επέπτευαν τις εργασίες και ενημέρωναν για την πορεία και την ποιότητά τους. Οι εκθέσεις τους για τα πεπραγμένα των αθηναϊκών συλλόγων λειτουργούσαν ενθαρρυντικά για τη συνέχιση των εράνων στις ΗΠΑ και την περάτωση των σχεδίων στην πατρίδα. Οι παρεμβάσεις τους, όμως, προκαλούσαν συχνά αντιδράσεις τόσο εντός των συλλόγων όσο και μεταξύ των συγχωριανών τους, καθώς έθιγαν ιδιωτικά συμφέροντα, έθεταν σε αμφισβήτηση τοπικές εξουσίες, δυσαρεστούσαν κομματικές ομάδες. Οι υπό κατασκευή δρόμοι που διέρχονταν μέσα από κτηματικές περιουσίες, οι πιέσεις για εθελοντική εργασία, η παράκαμψη των τοπικών παραγόντων δημιουργούσαν συχνά έχθρες και αντιπάθειες. Η δολοφονική απόπειρα το 1926 κατά του πρώην προέδρου της εν Σικάγω αδελφότητας των Παλαιοχωριτών Κυνουρίας και πρωτοστατούντα στην κατασκευή του κοινοτικού δρόμου Παλαιοχωρίου-Λεωνιδίου, συνδέθηκε από τον τοπικό Τύπο με κομματικά συμφέροντα που πλήττονταν από τη δράση του.⁴⁷² Ομοίως, ο τραυματισμός το 1927 του προέδρου της εν Σικάγω αδελφότητας Αραχωβιτών από νεαρό δικηγόρο κατά τη διάρκεια της

470. *Μαλεβός*, 36, 4^{ος}/1924, σελ. 225.

471. *Πάρων*, 9-10, 2^{ος}-3^{ος}/1929, σελ. 164.

472. *Μαλεβός*, 59, 3^{ος}/1926, σελ. 513.

παρεπιδημίας του αποδόθηκε στη δυσaráσκεια που είχε δημιουργήσει η παρέμβαση του στο ζήτημα της κοινοτικής ύδρευσης.⁴⁷³ Αν και απουσιάζουν οι λεπτομέρειες των γεγονότων, διαφαίνεται ότι η δύναμη που είχαν οι Ελληνοαμερικανοί να επιβάλλουν τις απόψεις και τα σχέδιά τους στις κοινότητες διετάρασε σε πολλές περιπτώσεις τις συνήθειες και τις τοπικές ισορροπίες ισχύος. Δεν αποκλείεται, βέβαια, ο τρόπος διάθεσης των συλλογικών εμβασμάτων και οι λύσεις που προκρίνονταν να είχαν κάποιες φορές και ιδιοτελή κίνητρα και να εξυπηρετούσαν συμφέροντα συγκεκριμένων ομάδων, αν μάλιστα λάβουμε υπόψη μας ότι για πρακτικούς λόγους μεσολαβητές των αμερικανικών συλλόγων ήταν συχνά, εκτός από τους παλιννοστούντες, προσωπικά δίκτυα που περιλάμβαναν οικογενειακά και συγγενικά μέλη (Portes and Landolt, 2000, σελ. 545-546; Waldinger, 2015, σελ. 165-166).

Με το κύρος των ευεργετών, την αυτοπεποίθηση των ανθρώπων που έρχονταν «απ' έξω», και τη δύναμη του σχετικού πλούτου τους, οι Ελληνοαμερικανοί λειτουργούσαν στις τοπικές κοινότητες ως «πολιτισμικοί επιτηδευματίες» (Kurien, 2008, σελ. 194). Θεωρώντας τους συλλόγους φορείς εκσυγχρονισμού και τους ίδιους εκφραστές των αμερικανικών αξιών, επιχειρούσαν να παρέμβουν και στις νοοτροπίες των κατοίκων, να αλλάξουν τις συνήθειές τους και να τους μνήσουν σε ό,τι αυτοί θεωρούσαν ωφέλιμο, προοδευτικό και πρόπον. Συνέβαλλαν στη διαμόρφωση των αντιλήψεων για τον πλούτο, την τοπική ανάπτυξη, το χαρακτήρα της εκπαίδευσης όχι μόνο με τα έργα τους αλλά και με τις ιδέες και τις προτάσεις που εξέφραζαν στον τοπικό Τύπο.⁴⁷⁴ Ιδιαίτερα πειστικοί ήταν οι αμερικανικοί σύλλογοι στο ζήτημα της συμμετοχής της τοπικής κοινωνίας στα κοινοτικά έργα. Αν και δεν έλειπε από την πλευρά των κατοίκων η μερική οικονομική υποστήριξη των έργων, η δική τους συνεισφορά είχε συνήθως τη μορφή της παροχής προσωπικής εργασίας ή της παραίτησης από αποζημιώσεις για τις κτηματικές ζημιές που προκαλούσε η διέλευση των δρόμων. Ο επιμερισμός των βαρών υπαγορευόταν από την ανάγκη εξοικονόμησης των αμερικανικών κεφαλαίων, τα οποία συνήθως δεν επαρκούσαν για την ολοκλήρωση των έργων, ταυτόχρονα όμως ερμηνευόταν από τους δωρητές και ως ένδειξη καλής θέλησης και συνεργασίας από εκείνους οι οποίοι κατεξοχήν θα επωφελούνταν από αυτά. Μπορεί η εθελοντική εργασία να θεωρούνταν έκφραση του ήθους της κοινοτικής ζωής, σε πολλές περιπτώσεις, όμως, χρειαζόταν να απαιτηθεί από τις κοινοτικές αρχές και τους συλλόγους για να εξασφαλισθεί.⁴⁷⁵ Η υποχρέωση δεν βάρυνε μόνο τους άντρες αλλά και τις γυναίκες και τους μαθητές, ενώ συχνά και οι Ελληνοαμερικανοί επισκέπτες πρωτοστατούσαν στην εθελοντική εργασία για παραδειγματισμό.⁴⁷⁶ Η οικονομική εξάρτηση των κατοίκων από τους αποδήμους

473. Οινούντιος, 9, 9^{ος}/1927, σελ. 103.

474. Βλ. επαγγελματικές συμβουλές Ελληνοαμερικανού μηχανικού προς τη νεολαία του χωριού του. *Μαλεβός*, 37, 5^{ος}/1924, σελ. 246.

475. *Μαλεβός*, 32, 12^{ος}/1923, σελ. 186.

476. *Μαλεβός*, 47, 3^{ος}/1925, σελ. 361-362. *Ο Σπαρτιάτης*, 17/04/1925, 10/10/1925, 23/09/1928.

και η πολιτισμική ακτινοβολία της Αμερικής οπωσδήποτε διευκόλυναν την υιοθέτηση των προτύπων που τους προέβαλλαν ή και επέβαλλαν οι ευεργετούντες (Βεντούρα, 2012, σελ. 106).

Φαίνεται, ωστόσο, ότι οι απόδημοι συχνά παραπονούνταν για την παθητικότητα και την αδιαφορία των συμπατριωτών τους απέναντι στις κοινοτικές υποχρεώσεις (Στο ίδιο, σελ. 106-107). Οι συχνές αναφορές τόσο των αθηναϊκών όσο και των αμερικανικών συλλόγων στο συγκεκριμένο θέμα καταδεικνύει μια αλλαγή νοοτροπίας των κατοίκων. Η φοίτηση στα σχολεία, η επαφή με τις πόλεις, η άνετη διαβίωση που είχαν επιτρέψει τα μεταναστευτικά εμβάσματα είχαν, προφανώς, απομακρύνει αρκετούς από πρακτικές οι οποίες είχαν ταυτισθεί στη συλλογική συνείδηση με αγγαρείες. Δεν αποκλείεται οικογένειες να επιχειρούσαν να απαλλαγούν από τη συγκεκριμένη υποχρέωση επικαλούμενες την εκπλήρωσή της μέσω των γενναίων δωρεών των απόδημων συγγενών τους. Οι αθηναϊκοί σύλλογοι, πάντως, αν και προσπαθούσαν να συμμορφώνονται με τους όρους που έθεταν οι δωρητές, δεν αποδέχονταν αδιαμαρτύρητα την κριτική τους, καθώς συχνά την ερμήνευαν ως πρόσχημα για τη διακοπή της χρηματοδότησης. Εκλαμβάνοντας τις επιπλήξεις των «Αμερικάνων» ως επίδειξη της ανωτερότητάς τους και προσπάθεια επιβολής τους, οι «αστοί» επιχειρούσαν να θέσουν όρια στις πατερναλιστικές παρεμβάσεις τους.⁴⁷⁷

Στο στόχαστρο της κριτικής των Ελληνοαμερικανών έμπαιναν, επίσης, τα πολιτικά πάθη και οι έριδες στην κοινότητα καταγωγής που δυσχέραιναν τις συλλογικές προσπάθειες. Αν και οι αντιπαλότητες και οι διαιρέσεις χαρακτήριζαν και τη λειτουργία των ελληνοαμερικανικών συλλόγων προκαλώντας, συχνά, την πατριωτική παρέμβαση των κοινοτήτων καταγωγής και τις νουθεσίες τους για ομόνοια,⁴⁷⁸ ο λόγος περί διχόνοιας που εξέφραζαν οι Ελληνοαμερικανοί του Μεσοπολέμου αντανάκλουσε τους μετασχηματισμούς που είχαν υποστεί και τη διαφορετική εικόνα που είχαν πλέον οι ίδιοι για την πατρίδα τους. Με αισθήματα ανωτερότητας απέναντι στους συμπατριώτες τους προέβαιναν σε συστάσεις και υποδείξεις, οι οποίες περιείχαν πάντα συγκρίσεις με το αμερικανικό κράτος και αναφορές στις αμερικανικές εμπειρίες και επιρροές τους.⁴⁷⁹ Φυσικά δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις που οι απόδημοι καλούνταν από τους ίδιους τους συμπατριώτες τους να παρέμβουν ως διαιτητές και να επιλύσουν τοπικές διενέξεις. Με το κύρος του «μορφωμένου», κυρίως, όμως, με την εξουσία του χρηματοδότη οι απόδημοι θεωρούνταν ενίοτε ως τα καταλληλότερα πρόσωπα για να μεσολαβήσουν στις κρατικές αρχές

477. Ο Σπαρτιάτης, 13/01/1929· Μαλεβός, 4, [χωρίς μήνα] 1921, σελ. 8-9.

478. Βλ. πρόταση του Τ.Σ. Αθηνών για διορισμό επιτροπής συμφιλίωσης των μεταναστών στην Αμερική, Πρακτικά της Α' Γ.Σ. του Τ.Σ. του έτους 1891-1892, σελ. 79-80, ΑΤΣ.

479. Βλ. επικριτική επιστολή Ελληνοαμερικανού προς το περιοδικό Μαλεβός, [4, (χωρίς μήνα) 1921, σελ. 8] επειδή επέτρεπε στις σελίδες του την έκφραση πολιτικών πεποιθήσεων.

και να ασκήσουν πίεση προκειμένου να αλλάξουν αποφάσεις ή να επιλύσουν προβλήματα που έπλητταν τα τοπικά συμφέροντά.⁴⁸⁰

Πάντως, όσο και αν οι Ελληνοαμερικανοί εμφανίζονταν να έχουν ενδυναμώσει τη θέση τους απέναντι στις κοινότητες καταγωγής στο Μεσοπόλεμο μέσα από τη συμμετοχή τους σε οργανωμένους και οικονομικά ισχυρούς συλλόγους, σε καμία περίπτωση δεν φαίνεται ότι μπορούσαν να παρακάμψουν τους τοπικούς παράγοντες και πολύ περισσότερο τους αθηναϊκούς συλλόγους. Ήταν η κοινότητα η οποία νομιμοποιούσε την ανάμειξη τους στα προβλήματά της, δίνοντας τη συγκατάθεσή της για τα έργα και συνεισφέροντας τους διαθέσιμους σε αυτήν πόρους για την πραγματοποίησή τους. Όσα προγράμματα υλοποιήθηκαν, οπωσδήποτε δεν αποτελούσαν επίτευγμα μόνο της μιας ή της άλλης πλευράς. Προϋπέθεταν συναίνεση στη διαμόρφωση των στόχων και των σχεδίων, αμοιβαία τήρηση των κανόνων και των δεσμεύσεων, εξισορρόπηση των βαρών και της επιρροής της κάθε ομάδας. Μπορεί η διεθνική συνεργασία και η αρμονία στις σχέσεις να κρίνονταν επωφελείς και για τις δύο πλευρές, η επίτευξή τους δεν γινόταν ωστόσο χωρίς διαπραγματεύσεις, υποχωρήσεις και συμβιβασμούς (Fox and Bada, 2008, σελ. 449· Waldinger et al., 2008, σελ. 859).

---

480. *Λακωνικός Αγών*, 31/05/1929· *Νέος Ορίζων Ανδρίτσαινας*, 29/01/1928.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Κοινότητες της Παλαιάς Ελλάδας στη «δίνη της μετανάστευσης»

Η παρούσα μελέτη επιχειρήσει να περιγράψει τους πολλαπλούς μετασχηματισμούς που προκάλεσε στην Παλαιά Ελλάδα η μετανάστευση των Ελλήνων στην Αμερική στα τέλη του 19ου αιώνα έως τις παραμονές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Προσέγγισε τους μετανάστες όχι μόνο ως «ξεριζωμένους» χωρικούς και το μεταναστευτικό εγχείρημα όχι αναγκαστικά ως μια οριστική και αμετάκλητη απόφαση αλλά ως μια δυναμική, σύνθετη και πολύπλοκη διαδικασία, η οποία χάρη στη διατήρηση ισχυρών συγγενικών και κοινοτικών δεσμών και στη δράση ανθεκτικών μεταναστευτικών δικτύων ενθάρρυνε πολλαπλές ανταλλαγές και στενές εξαρτήσεις μεταξύ απομακρυσμένων τόπων. Εστιάζοντας στο μικροεπίπεδο αναζητήσαμε τους τρόπους με τους οποίους οι απόδημοι μεταμόρφωσαν με την απουσία και την παρουσία τους την καθημερινότητα, τα πρότυπα ζωής, τις κοινωνικές σχέσεις, τις πολιτισμικές συνήθειες και τις νοοτροπίες εκείνων οι οποίοι αν και οι ίδιοι δεν μετανάστευσαν, ζούσαν στο διεθνικό κοινωνικό χώρο που συνέδεε τις αγροτικές κοινότητες με τις Ηνωμένες Πολιτείες. Αναδείξαμε τις διεργασίες που δρομολογήθηκαν όχι μόνο στις κοινότητες καταγωγής των μεταναστών αλλά και στα αστικά κέντρα, στα οποία πολλοί Ελληνοαμερικανοί κατανάλωσαν και επένδυσαν τις οικονομίες τους.

Η εργασία στην Αμερική και οι χρηματικές ροές στον αγροτικό χώρο είχαν άμεσο αντίκτυπο στους υλικούς όρους ζωής των οικογενειών των απόδημων. Την αρχική οικονομική στασιμότητα και τον κίνδυνο αποδιάρθρωσης του κοινωνικού ιστού με τη μαζική αποχώρηση των νεαρών ανδρών διαδέχτηκε γρήγορα μια σχετική ευμάρεια και ευημερία, πρωτόγνωρη για τα τοπικά δεδομένα, η οποία αντικατοπτρίστηκε στην καθημερινότητα, την υγεία των κατοίκων, τις επενδύσεις στη γη, τις καταναλωτικές πρακτικές και τις μορφωτικές ευκαιρίες. Πέρα όμως από τις οικονομικές πτυχές της, η μετανάστευση προσεγγίστηκε ως πολυδιάστατο κοινωνικό φαινόμενο με επιρροές στο κοινωνικό και πολιτισμικό πεδίο. Εκτός λοιπόν από τις εγχρήματες μεταφορές, οι υλικές, ανθρώπινες και πολιτισμικές ροές μέσα στο διεθνικό πεδίο άφησαν το αποτύπωμά τους στην ελληνική επαρχία. Τα εμπορευματοποιημένα βιομηχανικά αγαθά, οι νέες πολιτισμικές συνήθειες και τα αισθητικά πρότυπα των παλινοστούντων και παρεπιδημούντων μεταναστών μετασχημάτισαν σταδιακά τις αξίες και αντιλήψεις όσων δεν είχαν ταξιδεύσει ποτέ. Μέσα από μια διαδικασία ενεργητικής οικειοποίησης οι κάτοικοι, όπως άλλωστε και οι ίδιοι οι μετανάστες, ενσωμάτωσαν στην καθημερινή τους ζωή τα «αμερικανικά αγαθά» (υλικά και άυλα) με τους δικούς τους όρους και για την ικανοποίηση των δικών τους αναγκών, επιθυμιών και σκοπών.

Τα αμερικανικά εμβάσματα δημιούργησαν ανακατατάξεις στις τοπικές ιεραρχίες αναδεικνύοντας νέες τοπικές ελίτ, διαμορφώνοντας νέες προσλήψεις του πλούτου και της φτώχειας, του μοντέρνου και του πολυτελούς. Ταυτόχρονα, καλλιέργησαν την εξωστρέφεια των κατοίκων των ορεινών κοινοτήτων συντηρώντας τις μεταναστευτικές ροές όσο η εισοδος στην Αμερική ήταν ανοιχτή και θεμελιώνοντας τη μεταναστευτική παράδοση των συγκεκριμένων περιοχών. Οι οικογενειακοί και συγγενικοί δεσμοί μεταξύ Αμερικής και Παλαιάς Ελλάδας αποδείχτηκαν ισχυροί μέσα στο χρόνο, τα δίκτυα δε ιδιαίτερα ανθεκτικά για να τροφοδοτήσουν με νέες κατηγορίες μεταναστών τις ελληνικές κοινότητες των Ηνωμένων Πολιτειών μετά το 1924 και παράλληλα για να θέσουν τις βάσεις για τα μεταπολεμικά κύματα μετανάστευσης. Η μετανάστευση αποτέλεσε μια κληρονομιά και γνώση για τις επόμενες γενιές, ταυτόχρονα όμως και μνήμη, φορέας της οποίας υπήρξαν κατεξοχήν οι παλιννοστούντες. Πρώτα «κανονικοποιήθηκε» στα μάτια των ανθρώπων της επαρχίας και ύστερα εντάχθηκε στο ρεπερτόριο των πιθανών επιλογών και στις στρατηγικές της ζωής τους (Brunnbauer, *ό.π.*, σελ. 15, 82).

Η μετανάστευση ως ένα οικογενειακό σχέδιο και μια συλλογική απόφαση δεν μπορούσε να αφήσει ανεπηρέαστη τη δομή, τη μορφή και τη λειτουργία της οικογένειας. Ενθάρρυνε νέες γαμήλιες πρακτικές και στρατηγικές από την πλευρά των νέων, οι οποίες με τη σειρά τους ανατροφοδότησαν το ρεύμα εξόδου. Επιφόρτισε, επίσης, με νέους ρόλους και ευθύνες, ταυτόχρονα με άγχη και ψυχολογικά βάρη τη γυναίκα και τα παιδιά που καλούνταν να ζήσουν για χρόνια χωριστά από ένα σύζυγο και πατέρα τον οποίο πολλές φορές δεν είχαν προλάβει να γνωρίσουν. Βιώθηκε, επίσης, διαφορετικά από τις γυναίκες, οι οποίες έμειναν πίσω προκειμένου οι άνδρες να δοκιμάσουν την τύχη τους στα ξένα και από εκείνες που τους ακολούθησαν αργότερα ως υποψήφιοι νέφες, σύζυγοι ή κόρες. Είτε «στατικές», είτε «ακόλουθες», οι γυναίκες δεν υπήρξαν ούτε παθητικές ούτε αδρανείς. Συνέβαλαν στη διατήρηση του διεθνικού πεδίου ως διαχειρίστριες του νοικοκυριού και σκληρά εργαζόμενες στην οικογενειακή περιουσία, ενώ επένδυσαν στη μεταναστευτική πράξη τα όνειρα και τις προσδοκίες τους για την επίτευξη της προσωπικής και οικογενειακής κοινωνικής κινητικότητας. Η μετανάστευση δεν ανέτρεψε τις πατριαρχικές δομές ούτε χαλάρωσε τον κοινωνικό έλεγχο, διεύρυνε, όμως, τα περιθώρια δράσης των γυναικών μέσα στην οικογένεια και επέτρεψε μικρές –και όχι βαθιές– αλλαγές στη θέση τους: ενθάρρυνε σε πολλές περιπτώσεις τη διαπραγμάτευση της παραμονής τους στον τόπο ή της επανένωσής τους με το σύζυγο, καθώς και στρατηγικές στη διεκδίκηση και τη διαχείριση του μεταναστευτικού εισοδήματος. Οι «Αμερικάνες ζωντοχήρες», συναίνεσαν κατά κάποιο τρόπο στην παρατεταμένη απουσία των ανδρών τους, κερδίζοντας «αντισταθμίσιμα», όπως οικονομική άνεση, αυτονομία και κύρος στο γυναικείο κύκλο τους. Ζώντας σε ένα «διεθνικό γνωστικό χώρο» αυτές και τα παιδιά τους υιοθέτησαν πολύ πιο εύκολα καταναλωτικές συνήθειες και μύθηκαν γρηγορότερα στον αστικό τρόπο ζωής.

Η γεωγραφική απόσταση δεν προκάλεσε την εξασθένηση της οικογενειακής συμπαράστασης και αλληλοϋποστήριξης, όπως μαρτυρούν οι πυκνές ροές εμβασμάτων, γραμμάτων, υλικών αγαθών και οι επισκέψεις των αποδήμων. Οι διεθνικές οικογενειακές σχέσεις παρέμειναν εξίσου σημαντικές, χαρακτηρίζονταν από αμοιβαιότητα και υλικές και συναισθηματικές ανταλλαγές, η συχνότητα των οποίων εξαρτώνταν από μια διαλεκτική ατομικής ικανότητας (διαθέσιμων ευκαιριών και πόρων), πολιτισμικής αντίληψης των υποχρεώσεων και διαπραγμάτευσης των δεσμεύσεων μεταξύ των μελών (Baldassar *et al.*, 2007, σελ. 203-226). Βεβαίως, η κυκλοφορία της φροντίδας μέσω των οικογενειακών διεθνικών δικτύων υπήρξε ασύμμετρη, άνιση και ρευστή μέσα στο χρόνο και τον κύκλο ζωής της μεταναστευτικής οικογένειας όσον αφορά την ποιότητα, την ποσότητα και την κατεύθυνσή της, εξαρτώμενη από παράγοντες ενδο- και εξω-οικογενειακούς. Η διεθνική οικογενειακή ζωή δεν ήταν συνεπώς απαλλαγμένη από εντάσεις και τριβές, προκλήσεις και άγχη για τα μέλη της (Baldassar and Merla, 2014). Η αυτονομία του μετανάστη από την οικογενειακή επιρροή σε αρκετές περιπτώσεις κλόνισε τους διαγενεακούς οικονομικούς και κοινωνικούς δεσμούς. Οι ιστορίες διγαμίας, εγκατάλειψης των εξαρτημένων και ηλικιωμένων μελών και εξαφάνισης των μεταναστών-προστατών αποκαλύπτουν ότι η μετανάστευση ως οικογενειακή στρατηγική δεν είχε πάντα κοινές και παράλληλες πορείες αλλά και έκκεντρες, αποκλίνουσες και αποτυχημένες διαδρομές.

Η μεταναστευτική εμπειρία συνιστούσε ένα κοινωνικό, πολιτισμικό και συμβολικό κεφάλαιο που εξαργυρώνταν στη χώρα καταγωγής μέσω της τέλεσης ενός γάμου, της ανάδειξης σε κάποιο τοπικό αξίωμα ή και της ίδρυσης μιας μικροεπιχείρησης. Επιστρέφοντας στην κοινότητα καταγωγής, οι μετανάστες απέδιδαν ιδιαίτερη έμφαση στο αμερικανικό παρελθόν τους, καθώς αναγνώριζαν το θετικό αντίκρισμα που είχε στις τοπικές κοινωνίες η επαφή τους με τη βιομηχανική Δύση. Ο χώρος της επιχειρηματικότητας αποτέλεσε πρόσφορο πεδίο για την επένδυση αυτού του κεφαλαίου. Η κατοχή βιομηχανικών αγαθών, τεχνογνωσίας, επαγγελματικής εμπειρίας και διεθνικών δικτύων συνεργασίας, η εξοικείωση των μεταναστών με τις ανάγκες του αστικού πληθυσμού και με υπηρεσίες οι οποίες μπορούσαν να τις ικανοποιήσουν, προσέφεραν κίνητρα επαγγελματικής δραστηριοποίησης στην Ελλάδα. Οι πιο καινοτόμες επενδύσεις των –κατά κύριο λόγο– μικροκεφαλαιούχων παλιννοστούντων σημειώθηκαν την περίοδο του Μεσοπολέμου και σε τομείς όπως τα φωτογραφεία, τα σιδεροκαθαριστήρια και οι αντιπροσωπείες αυτοκινήτων και μηχανημάτων, τα ξενοδοχεία και τα σινεμά. Κατευθύνθηκαν κατεχοχήν στα αστικά κέντρα, αρκετές κατέκτησαν το αθηναϊκό κοινό, ενώ υπήρξαν και ορισμένες οι οποίες καθιερώθηκαν ως ένα αναγνωρίσιμο σήμα στην ελληνική αγορά. Το προβεβλημένο από τους ίδιους «αμερικανικό σύστημα εργασίας» συμπύκνωνε όλες τις εμπειρίες και επιρροές που είχαν δεχτεί από την αμερικανική αγορά εργασίας και τον τρόπο λειτουργίας της. Τα νέα προϊόντα και οι υπηρεσίες που προώθησαν, οι υποδομές που δημιούργησαν και οι επαγγελματικές αξίες και δεξιότητες που ανέπτυξαν στην ελληνική αγορά απέβλεπαν στην εξυπηρέτηση μιας πελατείας η

οποία υιοθετούσε τα νέα αστικά καταναλωτικά πρότυπα και εφαρμόζε νέες πρακτικές κοινωνικής διάκρισης. Μπορεί ο αριθμός των παλιννοστούντων οι οποίοι επένδυσαν τα μεταναστευτικά τους κέρδη σε καινοτόμες επιχειρήσεις να παρέμεινε μικρός και η επιτυχία τους να μην ήταν πάντα εξασφαλισμένη, ωστόσο ακόμα και εκείνοι οι οποίοι κατευθύνθηκαν σε συνηθισμένες παρασιτικές οικονομικές δραστηριότητες προσπάθησαν να το κάνουν με τον τρόπο με τον οποίο αυτό γινόταν στην Αμερική.

Οι δωρεές των Ελλήνων μεταναστών μέσω των εθνοτοπικών σωματείων τους συνιστούν ένα ξεχωριστό κεφάλαιο στην ιστορία του ελληνικού ευεργετισμού το οποίο, ωστόσο, δεν έχει ακόμα ενσωματωθεί στην εθνική ιστορία. Πεδίο συμβολικής διάκρισης για τους ίδιους τους μετανάστες, η συλλογική διεθνική δράση για λογαριασμό της κοινότητας αποτέλεσε και προϋπόθεση επανένταξής τους σε αυτήν από μια θέση ισχύος. Μπορεί η φήμη των τοπικών ευεργετών να μην ξεπέρασε το όρια κάθε κοινότητας και τα ονόματά τους να περιέπεσαν γρήγορα στην αφάνεια, η γενναιοδωρία τους, όμως, είχε αθροιστικά τεράστια οικονομική αξία για τα τοπικά δεδομένα, μεγάλη συμβολική σημασία και φυσικά πρακτική χρησιμότητα για τους κατοίκους. Επιπλέον, τα συλλογικά και ατομικά εμβάσματα που αποστέλλονταν από την Αμερική στα χωριά για την εξασφάλιση υποδομών και την επίλυση χρόνιων κοινοτικών αναγκών οικοδόμησαν σταδιακά μια παράδοση ελληνοαμερικανικής βοήθειας, η οποία στηριζόταν στην ιδιαίτερα ανθεκτική αντίληψη περί ελληνικών κοινοτήτων, οι οποίες, αν και ζουν πολύ μακριά, παραμένουν πιστές τόσο στη μεγάλη όσο και στη μικρή πατρίδα (Brunnbauer, ό.π., σελ. 15- Saloutos, 1956, σελ. 117). Δημιούργησαν στους ντόπιους υπέρμετρες προσδοκίες έξωθεν βοήθειας και μια σχέση εξάρτησης από την «αμερικανική γενναιοδωρία». Ο «θείος από την Αμερική» και γενικά ο πλούσιος ομογενής αναμενόταν για δεκαετίες να παρέμβει ως «ο από μηχανής θεός» και με τα δολάριά του να ανακουφίσει οικονομικά συγγενείς και συμπατριώτες. Αυτός ο σωτηριολογικός μύθος γύρω από την Αμερική, ο οποίος αποτυπώθηκε χιουμοριστικά και στερεοτυπικά στο μεταπολεμικό ελληνικό λαϊκό κινηματογράφο, θα συντηρηθεί βέβαια και από την ψυχροπολεμική αμερικανική πολιτική οικονομικής βοήθειας (Λιαλιούτη, 2010, σελ. 333-334- Σωτηροπούλου, 1992, σελ. 41-44, 74-88). Πάντως και οι ηθικές δεσμεύσεις από την πλευρά των αποδήμων θα αποδειχτούν ανθεκτικές, όπως μαρτυρά η συστράτευσή τους για λογαριασμό της γενέτειρας σε κρίσιμες ώρες. Η κινητοποίηση των εθνοτοπικών Ομοσπονδιών και των πανελλήνιων συλλόγων για τον επισιτισμό της κατεχόμενης Ελλάδας με τη συμμετοχή τους στην «Ένωση για την Βοήθεια στην Εμπόλεμη Ελλάδα» (*Greek War Relief Association*) θα πρέπει να ενταχθεί σε αυτό το πλαίσιο της αλληλεγγύης και της προσφοράς που είχαν οικοδομήσει τις προηγούμενες δεκαετίες οι πολυάριθμες εθνοτοπικές αδελφότητες. Δεν αποτελούσε, δηλαδή, μια αυθόρμητη φιλανθρωπική πρωτοβουλία απέναντι σε μια ανθρωπιστική κρίση που έπληττε τους ομοεθνείς, αλλά μια στοχευμένη δράση υπέρ μιας κοινότητας της οποίας εξακολουθούσαν να αισθάνονται μέλη. Η συστράτευσή τους αντανάκλασε την προσωπική ταύτισή τους με συμπατριώτες και συγγενείς

με τους οποίους συνέχιζαν να διατηρούν ισχυρούς δεσμούς και κοινές αναφορές παρά τη δυσχερή λόγω πολέμου επικοινωνία (Saloutos, 1956, σελ. 121· 1964, σελ. 345-354).

Με την παρουσία, την κυκλοφορία και τη δραστηριοποίηση των Ελληνοαμερικανών και των συλλόγων τους στην ελληνική επαρχία θα πρέπει να συνδεθούν, επίσης, τα ισχυρά φιλοαμερικανικά συναισθήματα, τα οποία, όπως διαπίστωναν πολλοί ξένοι περιηγητές, διατηρούσαν οι κάτοικοι της ελληνικής επαρχίας. Οι «Μπρούκληδες», οι οποίοι ταξίδευαν στην Ελλάδα για να την επισκεφτούν ή να εγκατασταθούν μόνιμα, υπήρξαν προπαγανδιστές υπέρ των Ηνωμένων Πολιτειών και υμνητές του αμερικανικού πολιτισμού. Ο πλούτος που επιδείκνυαν, τα εξωτικά αγαθά που μετέφεραν και οι ιστορίες που αφηγούνταν, διατήρησαν ζωντανό το «αμερικανικό όνειρο» ακόμα και μετά την επιβολή των απαγορευτικών μεταναστευτικών νόμων. Δημιούργησαν μια έλξη προς κάθε τι το αμερικανικό προτού η αμερικανική μαζική κουλτούρα διεισδύσει στην ελληνική κοινωνία και η αμερικανική πολιτιστική διπλωματία ρίξει γέφυρες επικοινωνίας με το ελληνικό κράτος. Τη σύσφιξη των ελληνοαμερικανικών σχέσεων επιδίωκαν και οι ελληνοαμερικανικοί σύλλογοι των παλινοστούντων, οι οποίοι συγκροτήθηκαν στο Μεσοπόλεμο στην Αθήνα και σε μεγάλες ελληνικές πόλεις. Η Ελληνοαμερικανική Λεγεώνα, οι Ελληνοαμερικανικοί Σύνδεσμοι και τα τοπικά παραρτήματα της ΑΧΕΠΑ εργαζόνταν για να διατηρήσουν ζωντανές τις αμερικανικές μνήμες και τα βιώματα των μελών τους, φιλοδοξούσαν, όμως, να κρατήσουν ανοικτή και την επικοινωνία με την Αμερική και τις ελληνικές κοινότητες των αποδήμων. Θετικές εικόνες για το αμερικανικό κράτος διέδιδε στην ελληνική επαρχία και ο τοπικός Τύπος του Μεσοπολέμου, έντονα επηρεασμένος από την «εκπολιτιστική δράση» των Ελληνοαμερικανικών εθνοτοπικών συλλόγων στις κοινότητες καταγωγής. Η «αναμόρφωση» των απόδημων συμπατριωτών τους η οποία αντανακλούνταν στα κοινωφελή έργα τους αποδιδόταν από τους τοπικούς δημοσιογράφους στην ισχυρή επιρροή του αμερικανικού περιβάλλοντος και των θεσμών του. Η Αμερική δεν προσλαμβάνόταν πλέον μόνο ως η «χρυσόφορος χώρα» και η «χώρα των εκκεντρικότητων» αλλά και ως το κράτος του πολιτισμού, της ευνομίας, της εργασίας και της προόδου, ο «ναός της ιδιωτικής πρωτοβουλίας».

Ο πλούτος του «Μπρούκλη» δεν βρισκόταν λοιπόν μόνο στις βαλίτσες και τα μπαούλα του. Δεν μετριόταν απαραίτητα με τα δολάρια που έφερνε ή έστελνε από την Αμερική αλλά ενυπήρχε στις ιδέες, τις παραστάσεις, τα ήθη, τις νοοτροπίες, τα σχέδια και τις πρωτοβουλίες του για τον τόπο του. Οι μετανάστες είχαν αλλάξει μέσα από την ώσμωσή τους με την κοινωνία υποδοχής καθώς και μέσα από την αλληλόδρασή τους με τη μεταναστευτική κοινότητα και τους οργανωμένους συλλόγους τους. Είχαν οπωσδήποτε επηρεαστεί και από την επικοινωνία τους με τους συμπατριώτες τους, οι οποίοι είχαν μετακινηθεί στην Αθήνα ή είχαν παραμείνει στη γενέτειρα και με τους οποίους αναλάμβαναν κοινή δράση για να προωθήσουν κάποιο τοπικό πρόγραμμα. Οι μετανάστες γίνονταν φορείς και δίαυλοι διάδοσης των νέων πολιτισμικών συμβόλων μέσω των επιστολών, των αφηγήσεών τους, των δώρων και των δωρεών τους, καθώς και του

τρόπου εργασίας τους. Η μετανάστευση έγινε μέρος της καθημερινότητας πολλών οικογενειών της νότιας Ελλάδας και ειδικά της Πελοποννήσου και διαπέρασε τη συλλογική συνείδηση. Υπήρξε, βέβαια, ένα έντονα διαφοροποιημένο φαινόμενο το οποίο δεν επέδρασε σε όλες τις περιοχές ταυτόχρονα, συνέχεια και στον ίδιο βαθμό, όπως άλλωστε και η ίδια η μεταναστευτική εμπειρία δεν επηρέασε ομοίμορφα κάθε άτομο ξεχωριστά. Ο αντίκτυπος της μετανάστευσης εξαρτήθηκε από το μέγεθος και τη διάρκεια των εθνοτοπικών δικτύων, τη σύνδεση, την επαφή και την αμοιβαιότητα μεταξύ των μελών τους. Ο αριθμός των απόδημων και η χρονολογία της μετακίνησης των περισσότερων, η διάρκεια παραμονής τους στο εξωτερικό και τα κοινωνικο-οικονομικά τους χαρακτηριστικά, οι τοπικές οικονομικές συνθήκες και η δεκτικότητα της τοπικής κοινωνίας, το πλήθος των παλιννοστώντων και η μονιμότητα της παρουσίας τους στην Ελλάδα, η σωματειακή δραστηριότητα σε Ελλάδα και Αμερική καθόρισαν την έκταση των μετασχηματιστικών διαδικασιών, το πλήθος και το είδος των ωφελειών στις κοινότητες της ελληνικής επαρχίας.

Οι ορεινές κοινότητες του Πάρωνα και της Τεγέας αποτέλεσαν παραδειγματικές περιπτώσεις διεθνικών κοινοτήτων, οι οποίες βρέθηκαν στη «δίνη της μετανάστευσης», βίωσαν, δηλαδή, όχι μόνο την ορμή της γεωγραφικής κινητικότητας αλλά και τη δυναμική και περιπλοκότητα των συνεπειών της. Παρά το μακροχρόνιο αποχωρισμό και το γεωγραφικό διασκορπισμό τους, κάτοικοι και απόδημοι συνέχισαν να μοιράζονται κοινές έγνοιες για τους οικείους και την κοινότητά τους, να βιώνουν διεθνικά το πένθος και τη χαρά, να εργάζονται από κοινού για τη διαχείριση της περιουσίας, τη διασφάλιση της ευημερίας και της τιμής της οικογένειας, την ανατροφή και το μέλλον των παιδιών, την επίλυση των πειστικών κοινοτικών αναγκών. Για τα μέλη των κοινοτήτων αυτών το ταξίδι στην Αμερική δεν ισοδυναμούσε αποκλειστικά με την προσωπική εμπειρία της μετάβασης σε ένα άλλο τόπο, δεν αποτελούσε απαραίτητα την «αφήγηση της ζωής τους»· εξέφραζε πολύ περισσότερο «το πνεύμα του καιρού» τους, συνδέθηκε δηλαδή και με την ικανότητά τους να φαντάζονται μια εναλλακτική και να ονειρεύονται ένα καλύτερο μέλλον για τους ίδιους και τις οικογένειές τους (Papastergiadis, 2000, σελ. 11, 102-103). Οι ζωές τους συνδέονταν άρρηκτα με αναπαραστάσεις από έναν άλλο μακρινό τόπο, ο κοινωνικός κόσμος και οι ταυτίσεις τους τροφοδοτούνταν με εικόνες, ιδέες και ευκαιρίες/δυνατότητες ζωής που τους μετέφεραν όσοι είχαν ήδη μετακινηθεί. Μέσα λοιπόν από τη συνάρθρωση του τοπικού με τις αμερικανικές μητροπόλεις ακόμα και εκείνοι οι οποίοι παρέμειναν στα προγονικά μέρη έβλεπαν τη σχέση με τον τόπο τους αλλαγμένη, αντιλαμβάνονταν την κοινότητά τους διαφορετικά εδαφοποιημένη (Appadurai, 1996, σελ. 48-65· Gupta and Ferguson, 1992, σελ. 9-10).

Οι «αμερικανοποιημένες» αυτές κοινότητες δέχτηκαν τα κύματα της οικονομικής, κοινωνικής, τεχνολογικής και πολιτισμικής αλλαγής που έφταναν από την άλλη πλευρά του Ατλαντικού, ταυτόχρονα όμως εξαρτήθηκαν από τις μεταναστευτικές πολιτικές του αμερικανικού κράτους, τις διεθνείς οικονομικές και πολιτικές συγκυρίες. Αν και

από μόνοι τους οι μετανάστες δεν κατάφεραν να προκαλέσουν επαναστατικές οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές στο σύνολο της ελληνικής κοινωνίας, το ανθρώπινο και κοινωνικό κεφάλαιο που είχαν συσσωρεύσει στην Αμερική και που επέδειξαν στις επαγγελματικές επενδύσεις τους στα αστικά κέντρα, στις συλλογικές παρεμβάσεις στην ιδιαίτερη πατρίδα τους και στις ατομικές πρωτοβουλίες τους ως τοπικοί άρχοντες, σηματοδότησε τη διαφορά σε σχέση με το παρελθόν αλλά και με την υπόλοιπη ελληνική πραγματικότητα. Οι διεθνικές πρακτικές και τα κοινωνικά δίκτυά τους μπόρεσαν αθροιστικά και μέσα στο χρόνο να μεταβάλουν σε μεγάλο βαθμό το αξιακό σύστημα και την καθημερινότητα σε επίπεδο οικογενειών και τοπικών κοινοτήτων. Η μετανάστευση, αναπόσπαστο κομμάτι η ίδια μιας γενικότερης και περίπλοκης διαδικασίας οικονομικής, κοινωνικής και πολιτισμικής αλλαγής που επηρέαζε τις τοπικές κοινότητες και τις ενέτασσε στο παγκόσμιο κοινωνικό και οικονομικό σύστημα, επιτάχυνε αλλαγές οι οποίες θα καθυστερούσαν στα απομονωμένα αυτά χωριά της Παλαιάς Ελλάδας. Ενέτεινε την πορεία εξαστισμού της ελληνικής επαρχίας παράλληλα με άλλες διαδικασίες όπως η εκπαίδευση και η διάχυση νέων τεχνολογιών και μέσων (π.χ. αυτοκινήτου, ραδιοφώνου). Για τον Ι. Μ. Παναγιωτόπουλο (1955, σελ. 260), το μέγεθος της προσφοράς των μεταναστών στον υλικό νεοελληνικό πολιτισμό μπορούσε να γίνει κατανοητό μόνο αν συσχετιζόταν με αυτούς ακριβώς τους αργόσυρτους κοινωνικούς ρυθμούς της ελληνικής επαρχίας και τις ανατροπές που έφεραν οι παλιννοστούντες με τις πρωτοβουλίες και τις ιδέες τους στο τοπικό, μικροκοινωνικό επίπεδο της αγροτικής κοινότητας:

«Ένας τύπος, που θα συναντήσει ο ταξιδιώτης πολύ εύκολα και πολύ πυκνά στο Μοριά, είναι ο μετανάστης, που γύρισε στην πατρίδα του. Εδώ στην Αθήνα βρίσκουμε κάπως απλοϊκούς τους βασανισμένους αυτούς ανθρώπους, που φεύγουν παιδιά από το βουνίσιο χωριό τους, που τυραννιούνται χρόνια ολόκληρα στους ξένους τόπους και που γυρίζουν με το παιδιάτικο καμάρι του δουλευτή, που κατάφερε να μεταβάλει τον κόπο του σε λίγα ή σε περισσότερα χρήματα. Μα στην επαρχία δε συμβαίνει το ίδιο. Ο ρυθμός του βίου δεν είναι τόσο γοργός, όσο στα μεγάλα αστικά κέντρα. Η ανανέωση δεν επιτυγχάνεται μ' ευκολία και η παράδοση στέκει ασάλευτη στα πανάρχαια θεμέλιά της. [...] Σε τέτοια τέλματα -και υπάρχουν πολλά, πάρα πολλά στην Ελλάδα- ο μετανάστης είναι η επανάσταση. Μόλις κατορθώσει να μεταβάλει την αθεράπευτη νοσταλγία του σε πραγματικότητα, αφήνει την περιπέτεια της αποδημίας και πέφτει στο χωριό του σαν αερόλιθος. [...] Κ' η πρώτη φροντίδα του, μόλις κατασταλάξει στην πατρική του γη, είναι η φροντίδα της εφαρμογής των διδαγμάτων, που θησαύρισε μέσα του».

Αν για τους ντόπιους οι σταθερές και συνεχείς ροές των οικονομικών εμβασμάτων ήταν το ζητούμενο εφόσον αυτές μπορούσαν να αναβαθμίσουν άμεσα τις υλικές

συνθήκες διαβίωσής τους στην ξεχασμένη από το κράτος ελληνική επαρχία, για τους εξωτερικούς παρατηρητές ήταν τελικά τα νέα πολιτισμικά πρότυπα των μεταναστών αυτά που μπορούσαν να μετασχηματίσουν πολλαπλώς το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας. Λειτουργώντας ως διαμεσολαβητές με τον έξω κόσμο, οι μετανάστες γίνονταν μεταφορείς συμβόλων και πολιτισμικών πρακτικών από μια χώρα με ακτινοβολία, δύναμη, ανάπτυξη και πλούτο. Ο Άγγλος ιστορικός Toynebee (1915, σελ. 208-209) προέβλεπε στα χρόνια του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου το ισχυρό πολιτισμικό αποτύπωμα όσων μεταναστών επέστρεφαν από την Αμερική:

«Είναι μια παράξενη εμπειρία το να περάσεις μια νύχτα σε κάποιο απομακρυσμένο ορεινό χωριό της Ελλάδας και να δεις τον αμερικανικό και τον ελληνικό πολιτισμό δίπλα δίπλα. Ο Ελληνισμός αντιπροσωπεύεται από το δάσκαλο του χωριού. Φορά μαύρο παλτό, μιλά λίγα γαλλικά και πιθανότατα μπορεί να διαβάσει Όμηρο· όμως το πιο μακρινό ταξίδι που έχει πραγματοποιήσει είναι μέχρι το Πανεπιστήμιο στην Αθήνα και αυτό δεν έχει αλλάξει την πεποίθησή του ότι η εικόνα στο γειτονικό μοναστήρι είναι έργο του Αγίου Λουκά ενώ ο Βούλγαρος πέρα από τα βουνά δημιουργημά του Διαβόλου. Από την άλλη πλευρά σου κάθεται ο μετανάστης ο οποίος έχει επιστρέψει από την Αμερική, φλυαρώντας ακατάπαυστα σε μια δική του παράδοση εκδοχή “αμερικανικής γλώσσας” και επιδεικνύοντας τις εφημερίδες οι οποίες του ταχυδρομούνται κάθε δεκαπενθήμερο από τις Ηνωμένες Πολιτείες. [...] Η επιστροφή του ήταν μια απογοήτευση για τον ίδιο αλλά ένα δημιουργικό φαινόμενο για τον τόπο· και αν κάποιος μπορεί να οδηγήσει την Ελλάδα σε ένα νέο δρόμο, είναι σίγουρα αυτός. [...] [Τ]ο μεγαλύτερο δώρο του προς την πατρίδα θα είναι η αμερικανική ματιά του».

Βεβαίως, η «αμερικανική ματιά» ήταν αυτή η οποία σε πολλές περιπτώσεις δυσχέραινε την επικοινωνία των Ελληνοαμερικανών με έναν τόπο που είχε αλλάξει κατά τη διάρκεια της απουσίας τους και με μια κοινότητα με την οποία δεν μοιράζονταν πλέον τις ίδιες εμπειρίες. Η παρούσα μελέτη ανέδειξε τις ρευστές κοινωνικές αλληλοδράσεις, τους φόβους, τις διαψεύσεις, τις αμοιβαίες προκαταλήψεις, τους ανταγωνισμούς και φυσικά τις συγκρούσεις που χαρακτήριζαν τις σχέσεις απόδημων και ντόπιων. Δεν ήταν μόνο η υποψία για τις αρρώστιες που έφεραν οι μετανάστες, ο φθόνος για την προκοπή τους, η απογοήτευση για τα δολάρια που δεν είχαν ή δεν προτίθενταν να δωρίσουν στους συγγενείς και την κοινότητα ή η αγανάκτηση για τις ποικίλες ιδιοτροπίες και εκκεντρικότητές τους οι λόγοι οι οποίοι δημιούργησαν το στερεότυπο του επιδεικτικά νεόπλουτου Ελληνοαμερικάνου, του «Μπρούκλε» του Μεσοπολέμου. Ήταν πολύ περισσότερο η πολιτισμική απόσταση που χώριζε τους ντόπιους από εκείνους οι οποίοι είχαν «νιώσει τον παλμό των συνεπειών που έχει η διαβίωση σε μια ισχυρή και πλούσια

χώρα» (Saloutos, 1956, σελ. 131) και είχαν επιδιώξει να μεταφέρουν με τους δικούς τους όρους τα αμερικανικά διδάγματα σε περιοχές και ανθρώπους που δυσκολεύονταν να τα κατανοήσουν και να τα αποδεχτούν.

Έχοντας αναπτύξει νέες κοινωνικοπολιτισμικές έξεις, οι Ελληνοαμερικανοί ως δρώντα υποκείμενα ήρθαν αντιμέτωποι με τους δομικούς περιορισμούς του γενέθλιου τόπου τους και αμφιταλαντεύτηκαν ανάμεσα στο «πώς είναι η κατάσταση στην Ελλάδα» και στο «πώς γίνονται τα πράγματα στην Αμερική» (Christou, 2006, σελ. 121-161). Τόποι οι οποίοι λόγω της γεωγραφικής και χρονικής απόστασης αποτελούσαν αντικείμενο της μνήμης και της φαντασίας των αποδήμων γίνονταν πλέον αντιληπτοί υπό το βάρος των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών αλλαγών που είχαν υποστεί (Ferguson, 1992). Προσπαθώντας, λοιπόν, να φέρουν αλλαγές στην οικογένεια, την τοπική κοινότητα, τους συλλόγους, την ελληνική αγορά εργασίας, οι μετανάστες –παλινοστούντες και παρεπιδημούντες– βρέθηκαν ως άτομα σε έναν «ενδιάμεσο» πολιτισμικό χώρο και σε μια συνθήκη «ετερότητας». Αντιμετωπίστηκαν σε πολλές περιπτώσεις ως διαφορετικοί, «άλλοι», ως ένας από «εμάς», όχι ωστόσο ακριβώς σαν «εμάς», ως αυτοί που άξιζαν το σεβασμό των υπολοίπων λόγω των εμπειριών τους όχι όμως και την εμπιστοσύνη τους, εφόσον αυτή προϋπέθετε έναν κοινό τρόπο θέασης του κόσμου. Η επανασύνδεσή τους με μια κοινότητα με την οποία έως τότε ταυτίζονταν απόλυτα και στην οποία είχε στηριχτεί το όνειρο της επιστροφής ανέδειξε το μέγεθος της πολιτισμικής αλλαγής και της διαφορετικότητάς τους από εκείνους με τους οποίους μέχρι τότε θεωρούνταν όμοιοι. Η αποξένωσή τους αποκάλυψε το πόσο η γεωγραφική μετακίνηση είχε καταστήσει προβληματικό το οικείο και είχε αποσταθεροποιήσει την παγιότητα των «ημών» (Βεντούρα, 2012, σελ. 107-109· Gupta and Ferguson, 1992, σελ.19· Hannerz, 1996, σελ. 110· Stewart, 2006· Tsolidis, 2009, σελ. 194). Η συχνή άσκηση κριτικής στην ελληνική πραγματικότητα και οι εύκολες συγκρίσεις με την πρόσληψη που είχαν για την Αμερική ως ευνομούμενο και πολιτισμένο κράτος, οι αναμνήσεις από μια ωραιοποιημένη εκδοχή της αμερικανικής ζωής αποτελούσαν προσπάθειες από την πλευρά των μεταναστών να διαπραγματευτούν τη μετάβασή τους από το πριν στο μετά της μετανάστευσης και να επαναπροσδιορίσουν το ανήκειν και τις σχέσεις τους με τις κοινότητες καταγωγής τους. Τη συνθήκη ανοικείωσης (*defamiliarization*) από την ελληνική πραγματικότητα ο Χένρυ Μίλλερ/Miller (ό.π., σελ. 91) την είχε διαπιστώσει σε πολλούς Ελληνοαμερικανούς που είχε συναντήσει στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της περιήγησής του για να αναρωτηθεί τελικά: «Γιατί γύρισ[αν] πίσω; Η αλήθεια είναι πως δεν γύρισ[αν] πίσω. Κανένας δεν γυρνά σαν έχη περάσει μια φορά τον ωκεανό».

Η μικροϊστορία της υπερατλαντικής αποδημίας, της παλινόστησης και της κινητικότητας των μεταναστών στο διεθνικό πεδίο που σχηματίστηκε μεταξύ Ελλάδας και Αμερικής ανέδειξε μια πτυχή της ελληνικής ιστορίας η οποία απουσιάζει από το εθνικό ιστορικό αφήγημα. Είναι, άλλωστε, κοινή η διαπίστωση των ερευνητών για την περιθωριακή θέση που συνεχίζει να κατέχει η υπερατλαντική μετανάστευση στην ιστορική

μελέτη όλης της Ευρώπης και την περιορισμένη αναγνώριση της επίδρασής της στην κουλτούρα των λαών της (Λαλιώτου, ό.π., σελ. 12-13, 28-29). Η κυρίαρχη για δεκαετίες αντίληψη ότι η μετανάστευση άρχιζε με την άφιξη του ατόμου στο Νέο Κόσμο και τελείωνε με την αφομοίωσή του στην κοινωνία υποδοχής και ότι η εκπλήρωση του «αμερικανικού ονείρου» προϋπέθετε την αποκήρυξη των αξιών του Παλαιού Κόσμου και την πλήρη αποκοπή του από τους κοινωνικούς του δεσμούς συνέβαλε στο να απαιφθεί μια μνήμη, η οποία διατηρούνταν ισχυρή στα χωριά και τις οικογένειες της Παλαιάς Ελλάδας για δεκαετίες. Στη συλλογική μνήμη των κοινοτήτων της Λακωνίας, της Αρκαδίας και άλλων μεταναστευτικών νομών η κοινωνική εμπειρία της μετανάστευσης συντηρούνταν για χρόνια μέσα από υλικά τεκμήρια του παρελθόντος, τα οποία λειτουργούσαν ως «τόποι μνήμης»: τις οικογενειακές φωτογραφίες, τα αμερικανικά βιομηχανικά αγαθά, τα «σπίτια των εμβασμάτων» και κυρίως τις τιμητικές πλάκες υπέρ των Ελληνοαμερικανών ευεργετών. Η τοπική ιστορία της μετανάστευσης φαίνεται να ενσωματώνεται τα τελευταία χρόνια στη δημόσια μνήμη, όπως μαρτυρούν οι σχετικές αναρτήσεις στα ιστολόγια ιδιωτών και τοπικών συλλόγων, το ενδιαφέρον για τη διοργάνωση εκθέσεων και ομιλιών και τη δημοσιοποίηση οικογενειακών αρχείων, καθώς και η συμπερίληψη στα εκθέματα των τοπικών λαογραφικών μουσείων διαφόρων υλικών τεκμηρίων της μετανάστευσης.⁴⁸¹ Η ιστορία των «Αμερικάνων» και των «Μπρούκλιδων» μετατρέπεται σε δημοφιλές πεδίο ιστορικής αναζήτησης, όχι ωστόσο χωρίς τη στερεοτυπική αναπαραγωγή γενικευτικών σχημάτων και βεβαιοτήτων γύρω από τη μεταναστευτική εμπειρία, τους παλιννοστούντες και τους ευεργέτες.

Η ένταξη της υπερατλαντικής ελληνικής μετανάστευσης σε ένα διεθνικό πλαίσιο μελέτης και η προσέγγισή της όχι ως μιας μονόδρομης και προκαθορισμένης μετακίνησης με γραμμικό χαρακτήρα αλλά ως ενός ανοικτού και ενδεχομενικού εγχειρήματος, μιας συλλογικής κοινωνικής εμπειρίας στην οποία μετείχαν απόδημοι και μη, ανέδειξαν την ισχύ, την έκταση και το πλέγμα των δεσμών και των ανταλλαγών, τη βαρύτητα των κοινωνικών δικτύων, τη σημασία των ανθρωπίνων συναισθημάτων και των ατομικών οικονομικών, κοινωνικών και πολιτισμικών υπολογισμών αλλά ταυτόχρονα και το βάρος των δομών, των συγκυριών και των περιορισμών. Επέτρεψαν την αξιολόγηση της όλης μεταναστευτικής κίνησης όχι ως ενός «ισολογισμού» με κέρδη και ζημιές αλλά ως μιας πολυδιάστατης, σύνθετης και δυναμικής διαδικασίας, η οποία συνέβαλε στη συγκρότηση και ανασυγκρότηση νέων συλλογικοτήτων, υποκειμενικοτήτων και ταυτοτήτων. Επανεξετάζοντας την ιστορία της υπερατλαντικής μετανάστευσης του τέλους του 19ου αιώνα και των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα, και παρακολουθώντας όχι μόνο τους δρόμους αλλά και τους πολλαπλούς τόπους, τους τρόπους, τους χρόνους και τα πρόσωπα της μετανάστευσης, μπορέσαμε να ανιχνεύσουμε τους σημαντικούς

481. Για την ανασύσταση του μεταναστευτικού παρελθόντος των οικογενειών και των κοινοτήτων σημαντική φαίνεται ότι είναι και η δυνατότητα αναζήτησης πληροφοριών στο ψηφιακό αρχείο του *ellis island*. <https://www.libertyellisfoundation.org/>

μηχανισμούς αλλαγής, τους οποίους αυτή ενεργοποίησε στις αγροτικές κοινότητες της Παλαιάς Ελλάδας, και, εντέλει, να στοχαστούμε πάνω στην ίδια την ιστορία της ελληνικής κοινωνίας, στους τρόπους και στα όρια μετασχηματισμού της.

ΠΗΓΕΣ

Αρχειακές Συλλογές

Αταξινόμητο Αρχείο Τεγεατικού Συνδέσμου Αθηνών (ΑΤΣ)

- Πρακτικά Γενικών Συνελεύσεων και Διοικητικών Συμβουλίων

Αρχείο Εθνικής Τράπεζας Ελλάδος, Ιστορικό Αρχείο/ΕΤΕ (ΙΑ/ΕΤΕ)

- Α1Σ2Υ14Φ8, Έγγραφο σχετικά με την ίδρυση της Hellenic Bank Trust Company, ΝΥ
- Α1Σ40Υ8Φ10822, «Δί' ανέγερσιν Γεωργικής Σχολής εν Κορινθία υπό Αχέπα»
- Α1Σ40Υ8Φ12397, Σύλλογος των Λακώνων «Ο Λυκούργος» (1930-1939)
- Α1Σ40Υ44Φ29, Ελληνικός Σύλλογος «Βασσαράς» εν Βοστώνη Αμερικής
- Α1Σ40Υ44Φ65, Αδελφότης Ασπροκαμιτών Κορινθίας «Ο Άγιος Νικόλαος» Αμερικής (1913-1914)
- Α1Σ40Υ27Φ84, Αδελφότης Καστρακινών Καλαμπάκας «Άγιος Νικόλαος» εν Manchester Αμερικής (1920)
- Α1Σ40Υ58Φ95, Αδελφότης Ασπροκαμιτών Κορινθίας «Ο Άγιος Νικόλαος» Αμερικής (1922)
- Α1Σ40Υ44Φ108, Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Καρπαθιωτών Αμερικής «Ο Χρυσόστομος», (1915)
- Α1Σ40Υ44Φ153, Σύλλογος Ριζιωτών ο «Άγιος Αθανάσιος» εν Chicago
- Α1Σ40Υ49Φ1088, Ελληνικός Σύλλογος «Βασσαράς» εν Βοστώνη Αμερικής 1902
- Α1Σ40Υ78Φ598, Υποκατάστημα Νέας Υόρκης (1927-1933)
- Α1Σ63Υ6Φ33, Υποθέσεις Αμερικής Κληρονομικών, Αλληλογραφία μετά της Hellenic Bank Trust Company και άλλων τραπεζών Αμερικής

ΓΑΚ Λακωνίας

- Αρχείο Νικολάου Μπαγιώκου: *100th Anniversary. New York Greek Society Vryseon Anavrytes.*
- Αρχείο Πρωτοδικείου Σπάρτης 1884, 30: Καταστατικά του «Σωματείου των εξ Αμερικής και Καναδά παλιννοστούντων κατοίκων της Κοινότητας Ξηροκαμπίου υπό την επωνυμίαν 'Η Ένωσις'» του 1926 και του «Συλλόγου των εξ Αμερικής και Καναδά παλιννοστούντων κατοίκων της Κοινότητας Παλαιοπαναγιάς υπό την επωνυμίαν 'Η Πρόδοξ'» του 1927.

ΓΑΚ Αρκαδίας

- Η Εκπλήρωση ενός ονείρου Αδελφότητος Λεβιδιωτών Αμερικής, Σικάγο Ιλινόις, 1974.

ΓΑΚ Μεσσηνίας

- Αρχείο Οικογενειών Μουτεβέλη-Λίβα (1918-2010), Φάκελος 003.

Ελληνικό και Λογοτεχνικό Ιστορικό Αρχείο Θεσσαλονίκης (ΕΛΙΑ)

- Αρχείο Πέτρου και Κωνσταντίνου Τσίμπη
- Αρχείο Οικογένειας Χρόνη

Ελληνικό και Λογοτεχνικό Ιστορικό Αρχείο Αθήνας (ΕΛΙΑ)

- Αρχείο Σπυρίδωνος Ζώη

Ιδιωτικές Συλλογές

- Αλληλογραφία Οικογένειας Αναγνωστόπουλου, Κρουνέρι (Μάτσανι) Κορινθίας

Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών

- ΙΑΥΕ, Κεντρική Υπηρεσία, 1910/Γ/47/1 (177) (Μεταναστεύσεις-Παλινοστήσεις)
- ΙΑΥΕ, Κεντρική Υπηρεσία, 1911/71.1 (Πληροφορίες για Έλληνες μετανάστες)
- ΙΑΥΕ, Κεντρική Υπηρεσία, 1912/55.1 (Μεταναστεύσεις)

Έντυπες πηγές

- Επιτροπή της Βουλής (1906). *Η εξ Ελλάδος Μετανάστευσις. Η έκθεσις της Επιτροπής της Βουλής και σχετική πρότασις νόμου*. Αθήνα: Βασιλική Τυπογραφία Ραφτάνη-Παπαγεωργίου.
- Ρέπουλης, Εμμ. (1912). *Μελέτη περί μεταναστεύσεως μετά σχεδίου νόμου*. Αθήνα: Τυπ. Ηλ. Παπαύλου.
- United States Senate (1911a). *Emigration Conditions in Europe. Reports of the Immigration Commission*, τ.4. Washington: Government Printing Office.
- United States Senate (1911b). *Immigrant Banks. Reports of the Immigration Commission*, τ.37. Washington: Government Printing Office.
- Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Διεύθυνση Στατιστικής (1921). *Πληθυσμός του Βασιλείου της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 19ης Δεκεμβρίου 1920*. Αθήνα: Εθνικόν Τυπογραφείον.
- Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, ΓΣΥΕ (1935). *Πληθυσμός του Βασιλείου της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 15ης-16ης Μαΐου 1928*. Αθήνα: Εθνικόν Τυπογραφείον.

Τύπος**Ομογενειακός Τύπος**

- *Ατλαντίς* 1897, 1907, 1908, 1909, 1912, 1920, 1928, 1931

- *Εθνικός Κήρυξ* 1919, 1923, 1927, 1928
- *Θεσσαλονίκη Σικάγου* 1932

Αθηναϊκός

- *Βραδυνή* 1926
- *Εμπρός* 1907
- *Καθημερινή* 2016
- *Νέον Άστυ* 1902
- *Ο Ξενητευμένος* 1935
- *Σκριπ* 1910, 1912

Επαρχιακός

- *Ηχώ Σπάρτης* 1897
- *Θάρρος Καλαμών* 1910, 1917
- *Καλάβρυτα* 1930-1932
- *Λακεδαίμων* 1909
- *Λακωνία* 1906, 1910, 1911
- *Λακωνική* 1931
- *Λακωνικός Αγών* 1929
- *Νέα Κόρινθος* 1913
- *Νεολόγος Πατρών* 1905-1932
- *Νέος Αιών Πατρών* 1900-1907
- *Νέος Ορίζων Ανδρίτσαινας* 1926-1938
- *Πατρίς Πύργου* 1905-1912
- *Σημαία Καλαμών* 1919-1933
- *Σπαρτιάτης* 1924-1929
- *Σπαρτιατικά Νέα* 1933
- *Τεγέα* 1893-1897
- *Φως Μεσσηνίας* 1906

Περιοδικά

- *Ahera Magazine* 1929-1935
- *Έψιλον» της Κυριακάτικης Ελευθεροτυπίας* 1994
- *Κινηματογραφικός Αστήρ* 1927
- *Μαλεβός* 1920-1926
- *Νέα από την Ελλάδα* 1927-1932
- *Οινούντιος* 1927-1928
- *Πάρνων* 1928-1929

- *Σπαρτιατικά Χρονικά 1937*
- *Τεγεατικός Αστήρ 1925-1927*
- *Φάρις 2002-2015*

Ημερολόγια

- Αναστασέα, Μ. (1903-1904). *Χρονικόν Αραχώβης 4/10/1903-21/02/1904*. [Αναδημοσίευση στην εφημερίδα *Καρνές*, φ. 42-48, φ. 50-51, φ. 55-56, φ. 58, 1995-1996.]
- *Αρκαδικόν Ημερολόγιον 1937*. Τρίπολη: Έκδοσις Αρκαδικού Τύπου.
- *Αρκαδικόν Ημερολόγιον 1938*. Τρίπολη: Έκδοσις Αρκαδικού Τύπου.
- Θεοδωρόπουλου, Μ. Ι (1901-1910). *Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον, Έτος Α'-ΙΑ'*. Σπάρτη: [χ.έ.].
- *Καλαματιανό Ημερολόγιο 1931*. Καλαμάτα: [χ.έ.].
- Μπούρας, Ι. (1904). *Ημερολόγιον Θερμοπυλών 1904*. Νέα Υόρκη: Thermopylae.
- Σκλαβενίτης, Σπ. (2004). *Συλλεκτικό Κατωχώρι Λευκάδος: 1η εν Αμερική Μετανάστευσις 1900-1920*.

Ηλεκτρονικές Πηγές

(Τελευταία πρόσβαση 6/02/2020)

- <http://amfctyon.blogspot.gr/2014/08/1900-1940.html>
- <https://argolikivivliothiki.gr/2008/12/05/benefactors-12/> Αργολική Αρχαιακή Βιβλιοθήκη Ιστορίας & Πολιτισμού
- <https://www.libertyellisfoundation.org/> ψηφιακό αρχείο ellis island.
- <http://www.evga.net/> Εταιρία ΕΒΓΑ
- <http://fidas.gr/> Δ.Ι. ΦΕΙΔΑΣ Α.Ε. Βιομηχανία Υποδημάτων
- <https://www.georgitsi.gr/>
- <http://idrymapetroleka.gr/> Ίδρυμα Γεωργίου Ν. Πετρολέκα
- <https://lakispapastathis.gr/> Λάκης Παπαστάθης, Γράμματα από την Αμερική (1972)
- <http://www.odosarkadias.gr/ta-mila-tis-tripolis/>
- <http://poulithragr.blogspot.gr/2013/11/blog-post.html>
- <http://vdm-vlahokerasia.gr/el/> Ψηφιακό Μουσείο Βλαχοκερασιάς

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Αβδελά, Έ. (2002). «Δια λόγους τιμής». *Βία, συναισθήματα και αξίες στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Αγριαντώνη, Χρ. (1999). Βιομηχανία. Στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Α1, Οι απαρχές 1900-1922* (σελ. 173-221). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Αγριαντώνη, Χρ. (2002). Οι μηχανικοί και η βιομηχανία. Μια αποτυχημένη συνάντηση. Στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, Β1, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940* (σελ. 269-293). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Αθανασάκης, Μ. (2002). Ρεμπέτικο, το τραγούδι των ξεριζωμένων. Στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, Β1, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940* (σελ. 157-187). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Αρβανιτάκης, Δ. (2006). Ευεργετισμός: Δεδομένα και προβλήματα. Στο Δ. Αρβανιτάκης (επιμ.), *Το φαινόμενο του ευεργετισμού στη Νεότερη Ελλάδα* (σελ. 13-29). Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.
- Αρβανιτή-Μιχαλοπούλου, Ε. (2013). *Περικλής Παναγόπουλος. Βίος και ναυτιλία*. Αθήνα: Επτάλοφος.
- Ασδραχάς, Σπ. (1988). Ο εκχρηματισμός στις αγροτικές οικονομίες: το ελληνικό παράδειγμα, ΙΕ' - ΙΘ' αι.. Στο Σπ. Ασδραχάς (επιμ.), *Οικονομία και νοοτροπίες* (σελ. 43-55). Αθήνα: Ερμής.
- Βαλαώρας, Β. (1937). *Ο Ελληνισμός των Ηνωμένων Πολιτειών*. Αθήνα: [χ.έ.].
- Βαλτινός, Θ. (2007). *Συναξάρι Ανδρέα Κορδοπάτη*. Αθήνα: Εστία.
- Βαξεβάνογλου, Α. (1996). *Η κοινωνική υποδοχή της καινοτομίας. Το παράδειγμα του εξηλεκτρισμού στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*. Αθήνα: ΚΝΕ/ΕΙΕ.
- Βασδέκης, Π. (2004). *Οι Έλληνες μετανάστες στο Σικάγο και η ίδρυση της κοινότητας της Αγίας Τριάδας (1890-1927)*. Σικάγο: [χ.έ.].
- Βασιλειάδου, Δ. (2009). Ανδρική κοινωνικότητα στην αστική Αθήνα: η Αθηναϊκή Λέσχη (1875-1940). *Μνήμων*, 30, σελ. 179-211.
- Βέμπλεν, Θ. (Veblen, Th.) (1982). *Η θεωρία της αργόσχολης τάξης*. Αθήνα: Κάλβος.
- Βεντούρα, Λ. (1994). *Μετανάστευση και έθνος. Μετασχηματισμοί στις συλλογικότητες και τις κοινωνικές θέσεις*. Αθήνα: ΕΜΝΕ-ΜΝΗΜΩΝ.
- Βεντούρα, Λ. (2006). Διασπορά, παγκοσμιοποίηση και συλλογικότητες. *Σύγχρονα Θέματα*, 92, σελ. 31-39.
- Βεντούρα, Λ. (2012). Το «αμερικανικό όνειρο» στην Πελοπόννησο. Μετανάστευση και μετασχηματισμοί της τοπικής κοινωνίας. Στο Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, *Η πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα: αλλαγές και ανατροπές* (σελ. 93-114). Αθήνα: Ίδρυμα Μωραϊτή.

- Βεντούρα, Λ. και Τρουμπέτα, Σ. (2006). Εισαγωγή. *Σύγχρονα Θέματα*, 92, σελ. 21-22.
- Βερέμης, Μ. (2008). *Η περιπέτεια της ζωής μου* (επιμ.: Θ. Βερέμης). Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
- Βερράρου, Στ. (2014). *Από τον κτηματία στον αγρότη. Οικονομικοί και κοινωνικοί μετασχηματισμοί στην επαρχία Τριφυλίας το 19ο αιώνα*. Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Βλάχος, Αν. (1909). Διάλεξις περί του εν Αμερική Ελληνισμού από εμπορικής, κοινωνικής και εθνικής απόψεως. *Ελληνισμός*, Έτος ΙΒ, τχ. 133, σελ. 271-283, 339-344.
- Βλαχούτσικου, Χ. (1991). Να χαρώ κι εγώ το σπίτι μου και το κλειδί απ' τα μέσα. Γυναίκες και κατανάλωση σ' ένα χωριό της Βοιωτίας. *Σύγχρονα Θέματα*, 14 (45), σελ. 94-100.
- Βολντιμάν, Ντ., Κλαπίζ-Ζιμπέρ, Κρ., Λαγκράβ, Ρ., Ντοφέν, Σ., Πεζρά, Π., Περό Μ., Ριπά, Γ., Σμιτ-Παντέλ, Π., Φαρζ, Α. και Φρες, Ζ. (1997). Πολιτισμός και εξουσία των γυναικών: δοκίμιο ιστοριογραφίας. Στο Έ. Αβδελά και Α. Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες: Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση* (σελ. 329-70). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Βουρνάς, Τ. (1980). *Η σφαγή στο Δήλεσι: Αγγλοκρατία και ληστοκρατία*. Αθήνα: Φυτράκης.
- Γαβαλά, Κ. (1999). *Κοινωνία και εκπαίδευση. Λακωνία 19ος-20ος αιώνας*. Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, ΕΚΠΑ.
- Γαλάνης, Δ. (1917). Μελέτη περί μεταναστεύσεως εν τω Δήμω Φενεού της επαρχίας Κορινθίας. Στο Α. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η ελληνική μετανάστευσις: μελέται δευτεροετών φοιτητών* (σελ. 61-65). Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Α. Πετράκου.
- Γεωργακάς, Ι. (1994). *Γεωργακάς. Η ιστορία μιας ζωής-Μινιόν. Η ιστορία ενός καταστήματος*. Αθήνα: Εξάντας.
- Γεωργακόπουλος, Ι. και Παπαχελάς Ε. (1917). Ο Έλλην εν Αμερική. Στο Α. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η ελληνική μετανάστευσις: μελέται δευτεροετών φοιτητών* (σελ. 3-39). Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Α. Πετράκου.
- Γκατζογιάννης, Ν. (2017). *Ελένη*. Αθήνα: Κέρκυρα.
- Γκόρτζης, Ν. (1904). *Αμερική και Αμερικανοί*. Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων.
- Γκούτμαν, Μπ. (Guttman, Β.) (1998). *Στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Φύλλα από ένα ταξίδι το 1924*. Αθήνα: Ιστορητής.
- Γκριν, Ν. (Green, Ν.) (2004). *Οι δρόμοι της μετανάστευσης*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Γλέντης, Κ. (1977). *Εφτά χρόνια στη Σπάρτη. 1939-1946*. Αθήνα: [χ.έ].
- Γλυτσός, Ν. (1994). Εισοδήματα και εμβάσματα των Ελλήνων μεταναστών της Αυστραλίας και οι επιπτώσεις τους στο ισοζύγιο πληρωμών της Ελλάδας. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 84/85, σελ. 106-131.
- Γρηγόρης, Χ. (2000). *Τσουνή. Ιστορία. Λαογραφία. Αναμνήσεις*. Άρλινγκτον/Μασσαχουσέτη: [χ.έ].
- Δαμίρης, Χρ. (1911). *Περί της εκ Ζακύνθου μεταναστεύσεως*. Αθήνα: Εστία.

- Δελβερούδη, Ε. (2003). Κινηματογράφος. Στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Β2, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940* (σελ. 367-377). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Δένδιας, Μ. (1919). *Αι Ελληνικαί παροικίαι ανά τον κόσμον*. Αθήνα: Τυπογραφείο Α. Δ. Φραντζεσκάκη.
- Δερτιλής, Γ. (2014). *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*. Ηράκλειο: ΠΕΚ.
- Δημητρακόπουλος, Ι. (1917). Η μετανάστευσις εν Τεγέα. Στο Α. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η ελληνική μετανάστευσις: Μελέται δευτεροετών φοιτητών* (σελ. 84-92). Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Α. Πετράκου.
- Δογάνης, Δ. (1917). Η μετανάστευσις εν τη επαρχία Πατρών. Στο Α. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η ελληνική μετανάστευσις: Μελέται δευτεροετών φοιτητών* (σελ. 66-75). Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Α. Πετράκου.
- Δούνια, Μ. (2014). *Η ελληνική μετανάστευση στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής κατά το α' μισό του 20ού αιώνα: η μετουσίωση της μνήμης μέσω της επιστολογραφίας, της φωτογραφίας και του φιλμ*. Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ.
- Δρανδάκης, Π. (επιμ.) (1934), *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τμ.Γ' (Ελλάς)*. Αθήνα: Πυρσός.
- Δρίνης, Ι. (2012). *Μετασχηματισμοί και αναπαραστάσεις του ορεινού χώρου (από τον 19ο αιώνα μέχρι σήμερα). Η περίπτωση της Δημητσάνας*. Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Δωροβίνης, Β. (1991). Ένας Αθηναίος αρχιτέκτονας στην επαρχία: ο Πάνος Καραθανασόπουλος στο Άργος. *Αρχαιολογία*, 40, σελ. 70-73.
- Ελεφάντης, Ά. (2001). *Minima memoriae. Η ιστορία του παππού μου*. Αθήνα: Πόλις.
- Έμκε-Πουλοπούλου, Ή. (1986). *Προβλήματα μετανάστευσης παλιννόστησης*. Αθήνα: ΙΜΕΟ-ΕΔΗΜ.
- Έξαρχος, Ν. (1917). Η μετανάστευσις εκ του δήμου Παραληθαίων (Τρικκάλων) εις Αμερικην. Στο Α. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η ελληνική μετανάστευσις: μελέται δευτεροετών φοιτητών* (σελ. 147-156). Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Α. Πετράκου.
- Εξερτζόγλου, Χ. (1995). Κοινωνική ιεραρχία, ιδεολογία και εθνική ταυτότητα: το νόημα της ίδρυσης της Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητας 'Αγαπάτε αλλήλους'. *Ιστορικά*, 22, σελ. 85-118.
- Ζαχαρόπουλος, Γ. (2006). *Έμποροι και Βιοτέχνες Τριπόλεως 1828-1940*. Τρίπολη: Εμποροβιομηχανικός Σύλλογος Τρίπολης.
- Ζερβέας, Β. (1903). Περί της εν Λακεδαιμόνι επεκτάσεως της φυματιώσεως. *Πρακτικά του Πανελληνίου Ιατρικού Συνεδρίου εν Αθήναις 6-11 Μαΐου 1901*, τμ. Β' (σελ. 21-22). Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Δ. Σακελλάριου.
- Ζουμπουλάκης, Στ. (2018). *Στ' αμπέλια*. Αθήνα: Πόλις.

- Ηλιόπουλος, Π., (2006). Τι όμορφη που είναι η χαρά (Αυτοβιογραφικό κείμενο). Στον κατάλογο Πάνος Ηλιόπουλος, *Η περιπέτεια της ζωής και η ποίηση της φωτογραφίας* (σελ. 157-211). Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.
- Ηλιόπουλος, Π. (2011). *Οικονομικές και κοινωνικές δομές μίας περιφερειακής μητρόπολης: Πάτρα στο πρώτο μισό του 20ου αιώνα*. Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, ΕΚΠΑ.
- Ηλιού, Φ. και Πολέμη, Π. (2006). *Ελληνική βιβλιογραφία 1864-1900*. Αθήνα: ΕΛΙΑ.
- Θεοδοσίου, Ν. (2000). *Στα παλιά τα σινεμά: το χρονικό των κινηματογράφων στην Ελλάδα*. Αθήνα: Finatec.
- Θεοδωρίδης, Α. (1907). *Περί της εις Αμερικάνη μεταναστεύσεως και των αιτιών αυτής*. Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Α. Πετράκου.
- Θεοδώρου, Β. (1987). Ευεργετισμός και όψεις της κοινωνικής ενσωμάτωσης στις παροικίες. (1870-1920). *Τα Ιστορικά*, 7, σελ. 119-154.
- Θεοδώρου, Β. (2003). Ερμηνευτικές προσεγγίσεις της φιλανθρωπίας: Από τον κοινωνικό έλεγχο στην αμοιβαιότητα. *Μνήμων*, 25, σελ. 171-184.
- Θεοδώρου, Β. και Καρακατσάνη Δ. (2010). «Υγιεινής παραγγέλματα»: ιατρική επίβλεψη και κοινωνική πρόνοια για το παιδί τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αι. Αθήνα: Διόνικος.
- Θεοτοκάς, Γ. (1954). *Δοκίμιο για την Αμερική*. Αθήνα: Ίκαρος.
- Θεοφίλης, Γ. (1995). *Ο Βασσαράς: πινελιές και θύμησες απ' το χωριό μου*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Καβάγιας, Κ. (1917). Η μετανάστευσις εν τω δήμω Αγρινίου. Στο Α. Ανδρεάδης, (επιμ.), *Η ελληνική μετανάστευσις: μελέται δευτεροετών φοιτητών* (σελ. 157-162). Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Α. Πετράκου.
- Καβαβιάδης, Μ. (2013). *Περιπέτεια, βίος και διαθήκη Χρήστου Θεοδωρακόπουλου*. Αίγιο: e-book <http://traversada.blogspot.com/2013/07/blog-post.html> (Τελευταία πρόσβαση 6/02/2020)
- Καβουριάρης, Ευ. (1994). Εισαγωγή. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 84-85, σελ. 5-12.
- Καζαντζάκης, Ν. (1961). *Ταξιδεύοντας: Ιταλία, Αίγυπτος, Σινά, Ιερουσαλήμ, Κύπρος, ο Μοριάς*. Αθήνα: [χ.έ.].
- Καλαφάτη, Ε. (1988). *Τα σχολικά κτίρια της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης 1821-1929*. Αθήνα: ΙΑΕΝ.
- Καλπούζος, Α. (1917). Περί μεταναστεύσεως εν τω δήμω Μυονίας του Νομού Φθιωτιδοφωκίδος. Στο Α. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η ελληνική μετανάστευσις: Μελέται δευτεροετών φοιτητών* (σελ. 131-146). Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Α. Πετράκου.
- Κανδήλα, Ι. (2001). *Η Αβερύφειος Γεωργική Σχολή Λάρισας: Συμβολή στην ιστορία της γεωργικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα*. Διδακτορική διατριβή, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

- Κανούτας, Σ. (1909). *Ελληνο-αμερικανικός οδηγός*. Νέα Υόρκη: Phoenix Printing Comrpany.
- Κανούτας, Σ. και Σαββαΐδης Μ. (1909). *Οδηγός του μετανάστου εν Αμερική*. Νέα Υόρκη: Διεθνές Τυπογραφείο Αφών Χέλμη.
- Καραβίδας, Κ. (1931/1991). *Αγροτικά. Μελέτη συγκριτική*. Αθήνα: ΑΤΕ.
- Καραγιάννης, Β. (2006). Μετανάστευση, διεθνικότητα, κινητικότητα. Παρατηρήσεις πάνω στην έρευνα διεθνικής μετανάστευσης. *Σύγχρονα Θέματα*, 92, σελ. 23-30.
- Καραδήμου-Γερόλυπου, Α. (2002). Πόλεις και ύπαιθρος. Μετασχηματισμοί και αναδι-
αρθρώσεις στο πλαίσιο του εθνικού χώρου. Στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Β1, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940* (σελ. 59-105). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Καραποστόλης, Β. (1979). *Πρότυπα κατανάλωσης στην ελληνική ύπαιθρο: Συγκρίσεις με τα αστικά πρότυπα 1964-1974*. Αθήνα: ΑΤΕ.
- Καρπόζηλος, Κ. (2010). *Ελληνοαμερικανοί εργάτες, κομμουνιστικό κίνημα και συνδικάτα (1900-1950). Αναζητώντας τον εργατικό εξαμερικανισμό στα χρόνια της Μεγάλης Ύφεσης*. Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Κατάνης, Γ. (1917). Η μετανάστευσις εν τη επαρχία Κραναίας (Κεφαλληνίας). Στο Α. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η ελληνική μετανάστευσις: μελέται δευτεροετών φοιτητών* (σελ. 195-201). Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Α. Πετράκου.
- Κατσένης, Κ. (2007). *Καρυά 1810-2005*. Αθήνα: [χ.έ.].
- Καφάογλου, Η. (2013). *Ελληνική αυτοκίνηση 1900-1940: άνθρωποι-δρόμοι-οχήματα-αγώνες*. Αθήνα: Ύψιλον.
- Κιτροέφ, Αλ. (1999). Υπερατλαντική μετανάστευση. Στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Α1, Οι απαρχές 1900-1922* (σελ. 123-172). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Κιτροέφ, Αλ. (2002). Εμπορικές παροικίες και μετανάστες. Στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Β1, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940* (σελ. 361-391). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Κλογκ, Ρ. (Clogg, R.) (2004). *Η Ελληνική διασπορά στον 20ό αιώνα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Κόλλιας, Φρ. (1917). Η μετανάστευσις εν τω δήμω Θίσβης της επαρχίας Θηβών. Στο Α. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η ελληνική μετανάστευσις: Μελέται δευτεροετών φοιτητών* (σελ. 163-168). Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Α. Πετράκου.
- Κολώνας, Β. (2003). Η αρχιτεκτονική στην Ελλάδα. Στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Β2, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940* (σελ. 461-539). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Κονταργύρης, Θ. (1964). *Ο απόδημος Ελληνισμός της Αμερικής*. Αθήνα: [χ.έ.].
- Κορνάρος, Λ. (2007). *Οι Ηλείοι της Αμερικής και του Καναδά*. Αμαλιάδα: Βιβλιοπανόραμα.

- Κορομβόκης, Π. (2014). *Ιστορικοί μετασχηματισμοί και ενεργητική λειτουργία: Η περίπτωση του χωριού Βαμβακού Λακωνίας*. Διπλωματική εργασία, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Κουκουλές, Φ. (1954). *Πέρα και στο Βασσαρά*. Αθήνα: Τυπ. Μυρτίδης.
- Κουλούρη, Χρ. (1997). *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και αθλητικά σωματεία 1870-1922*. Αθήνα: ΙΑΕΝ-ΚΝΕ/ΕΙΕ.
- Κουμαδωράκης, Οδ. (2010). *Στα χνάρια του χθες*. Άργος: Εκ Προοιμίου.
- Κουρτίδης, Α. (1907). Η μετανάστευσις και το σχολείον. *Μελέτη*, σελ. 258-267.
- Κουρτούμη-Χαντζή, Τρ. (1999). *Η ελληνική μετανάστευση προς τις Ηνωμένες Πολιτείες και η πολιτική της Ελλάδας (1890-1924)*. Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΑΠΘ.
- Κουτουξιάδου, Α. (2007). *Εθνική ευεργεσία και νεοελληνική εκπαίδευση, 1830-1913*. Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Κούτσης, Γ. (1999). *Ένα χωριό μια ιστορία: Γεωργίτσι και Γεωργιτσιάνοι*. Αθήνα: [χ.έ].
- Κρεμμυδάς, Β. (2006). «Καθ' ον καιρόν η βιομηχανία αναγεννάται εν Ελλάδι, πρόπον έκρινα να συνδράμω την Σχολήν σας...»: Οικονομικές και κοινωνικές προϋποθέσεις της ευεργεσίας. Στο Δ. Αρβανιτάκης (επιμ.), *Το φαινόμενο του ευεργετισμού στη Νεότερη Ελλάδα* (σελ. 89-98). Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.
- Κρίκος, Α. (1915). *Η θέσις του ελληνισμού εν Αμερική: ελληνισμός, αμερικανική κοινωνία, κατεύθυνσις αυτού*. Αθήνα: Αφοί Μπλαζουδάκη.
- Κρίκος, Α. (1950). *Η μετανάστευσις. Πλεονεκτήματα, μειονεκτήματα, συνέπειαι*. Αθήνα: [χ.έ].
- Κύρου, Κλ. (2001). *Οπισθοδρομήσεις. Αναδρομή ζωής*. Αθήνα: Άγρα.
- Κωνσταντίνου, Φ. (2006). Το έργο του Πάνου Ηλιόπουλου, φωτογράφου των Φιλιατρών, στο Φωτογραφικό Αρχείο του Μουσείου Μπενάκη. Στον κατάλογο *Πάνος Ηλιόπουλος, Η περιπέτεια της ζωής και η ποίηση της φωτογραφίας* (σελ. 5-9). Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.
- Κώτσιας, Τ. (2004). *Τρεις γενιές Αμερικάνοι*. Αθήνα: Κέδρος.
- Κωφός, Χρ. (1917). Η μετανάστευσις εν τη επαρχία Εδέσσης. Στο Α. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η ελληνική μετανάστευσις: μελέται δευτεροετών φοιτητών* (σελ. 328-337). Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Α. Πετράκου.
- Λάδης, Φ. (2002). *Η Σπάρτη ανάμεσα σε τρεις αιώνες. 1834-2002*. Σπάρτη: Δήμος Σπαρτιατών.
- Λακίδου, Ι. (2009). Το Μαλλιαροπούλειο και η θεατρική ζωή στην Τρίπολη τη δεκαετία του '30. Μία πρώτη προσέγγιση. Στο Γ. Καρακατσιάνης (επιμ.), *Νότια Πελοπόννησος 1935-1950* (σελ. 261-301). Αθήνα: Αλφειός/Σύνδεσμος Φιλολόγων Μεσσηνίας.
- Λαλιώτου, Ι. (2006). *Διασχίζοντας τον Ατλαντικό. Η ελληνική μετανάστευση στις ΗΠΑ κατά το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα*. Αθήνα: Πόλις.

- Λέβι, Κ. (Levi, C.) (2014). *Ο Χριστός σταμάτησε στο Έμπολι*. Αθήνα: Πατάκη.
- Λιαλιούτη, Ζ. (2010). *Ο ελληνικός αντιαμερικανισμός (1947-1989)*. Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Λιάμπη, Κ., Κατσικούδης, Ν. και Αναστασόπουλος Ν. (2016). Κατάλογος. Στο Κ. Λιάμπη, Ν. Κατσικούδης και Ν. Αναστασόπουλος (επιμ.), *Από την Άπειρο χώρα στην Μεγάλη Ήπειρο. Ηπειρώτες ακολουθώντας την υπερπόντια μετανάστευση προς τις ΗΠΑ. Τέλος του 19ου αιώνα έως τον Μεσοπόλεμο* (σελ. 285-451). Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Λούκος, Χρ. (2002). Μικρές και μεγάλες πόλεις. Στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Β1, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940* (σελ. 133-155). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Λυδάκης, Μ. (1917). Η μετανάστευσις εν τω δήμω Αρχανών (Ηρακλείου Κρήτης). Στο Α. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η ελληνική μετανάστευσις: Μελέται δευτεροετών φοιτητών* (σελ. 217-225). Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Α. Πετράκου.
- Λυκούδης, Εμμ. (1903). *Οι μετανάσται*. Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων.
- Μαλαφούρης, Μπ. (1948). *Έλληνες της Αμερικής 1528-1948*. Νέα Υόρκη: [χ.έ].
- Μανδατζής, Χρ. (2000). *Υπερπόντια μετανάστευση από τη Μακεδονία, 1923-1936*. Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΑΠΘ.
- Μάνος, Εμμ. (1917). Η μετανάστευσις εν τη επαρχία Κοζάνης. Στο Α. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η ελληνική μετανάστευσις: Μελέται δευτεροετών φοιτητών* (σελ. 338-348). Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Α. Πετράκου.
- Μάνος, Κ. (1964). *Η ζωή ενός μετανάστη*. Αθήνα: Εκδόσεις Περιμένη.
- Μασκαλέρης, Δ. (1917). Περί μεταναστεύσεως εν τω δήμω Τεγέας. Στο Α. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η ελληνική μετανάστευσις: Μελέται δευτεροετών φοιτητών* (σελ. 93-103). Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Α. Πετράκου.
- Ματάλας, Π. (2006). Οι ξένοι περιηγητές ανακαλύπτουν την «Αμερικανική» όψη της Σπάρτης. *Λακωνικόν Ημερολόγιον 2006* (σελ. 59-62). Σπάρτη: Ιδιομορφή.
- Μαυρίκου, Μ. (2005). *Ο Αμερικάνος*. Αθήνα: Ακρίτας.
- Μεϊντάνης, Π. (1950). *Καρνατικά: Δια την ιστορίαν των Καρυών-Αραχώβης, Λακωνίας και των εις την αλλοδαπήν Αραχωβιτών*. Νέα Υόρκη: [χ.έ.].
- Μελάς, Β. και Μελάς, Λ. (1917). Αντίδρασις κατά της ελληνικής μεταναστεύσεως εις Αμερικνήν. Στο Α. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η ελληνική μετανάστευσις: Μελέται δευτεροετών φοιτητών* (σελ. 40-59). Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Α. Πετράκου.
- Μηλιαρέσης, Γρ. (1917). Η μετανάστευσις εν τη επαρχία Ληξουρίου (του Νομού Κεφαλληνίας). Στο Α. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η ελληνική μετανάστευσις: Μελέται δευτεροετών φοιτητών* (σελ. 202-210). Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Α. Πετράκου.
- Μηλίτση-Νίκα, Α. (2004). *Η μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία (1833-1910). Όψεις της μεσσηνιακής κοινωνίας μέσα από την εκπαίδευση*. Καλαμάτα: ΓΑΚ Μεσσηνίας.

- Μηρόπουλος, Θ. (1917). Η μετανάστευσις εν τω δήμω Τριπόλεως. Στο Α. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η ελληνική μετανάστευσις: μελέται δευτεροετών φοιτητών* (σελ. 76-83). Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Α. Πετράκου.
- Μίλλερ, Χ. (Miller, H.) (1974). *Ο κολοσσός του Μαρουσιού* (μτφρ. Ανδρέα Καραντώνη). Αθήνα: Πλειάς.
- Μιτζάλης, Ν. (2006). *Η Πάτρα του Μεσοπολέμου: στεγαστική αποκατάσταση των προσφύγων και μεταλλαγές του αστικού χώρου*. Διδακτορική διατριβή, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Ε.Μ.Π.
- Μοραϊτης, Ν. (1932). *Ιστορία της Τεγέας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι καθ' ημάς*. Αθήνα: Νέα Ελληνική Ηώς.
- Μουσούρου, Λ. (1991). *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα και την Ευρώπη*. Αθήνα: Gutenberg.
- Μπακαλάκη, Α. και Ελεγκίτου Ε. (1987). *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα*. Αθήνα: ΙΑΕΝ.
- Μπεοπούλου, Ι. (1987). Τρίκερι: κινητικότητα και σχέσεις ένταξης. Στο Στ. Δαμιανάκος (επιμ.), *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα: Κοινωνιολογικές, ανθρωπογεωγραφικές, εθνολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις* (σελ. 277-295). Αθήνα: Ε.Κ.Κ.Ε.
- Μπεοπούλου, Ι. (2006). Όταν οι άνδρες ταξιδεύουν: Χώροι συνάντησης και διαχωρισμού των δύο φύλων. Στο Ε. Παπαταξιάρχης και Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα: Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις* (σελ. 193-207). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Μπερστάιν, Σ. και Μίλζα, Π. (Berstein, S. and Milza, P.) (1997). *Ιστορία της Ευρώπης. Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης (1919 έως σήμερα), τ.3*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Μπούκουρας, Κ. (1970). *Στο πέρασμα μιας ζωής, 1870-1920. Άγραφή αργειακή και αρκαδική ιστορία*. Άργος: [χ.έ.].
- Μπουρντιέ, Π. (Bourdieu, P.) (2015). *Η Διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης*. Αθήνα: Πατάκης.
- Μπρεδήμας, Θ. (2003). *Μεσσήνιοι και Μανιάτες οι πρώτοι μετανάστες στην Αμερική (1767-1913), τ.Α*. Καλαμάτα: εκδ. Μεσσηνιακού Λόγου.
- Μπρεδήμας, Θ. (2007). *Μεσσήνιοι και Μανιάτες οι πρώτοι μετανάστες στην Αμερική (1914-1934), τ.Β'*. Καλαμάτα: εκδ. Μεσσηνιακού Λόγου.
- Νιτσιάκος, Β. (1995). *Οι ορεινές κοινότητες της βόρειας Πίνδου στον απόηχο της μακράς διάρκειας*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Νιτσιάκος, Β. (2003). *Χτίζοντας το χώρο και το χρόνο*. Αθήνα: Οδυσσεάς.
- Ξανθάκης, Σ. (1903). *Ο σύντροφος του Έλληνα εν Αμερική*. Νέα Υόρκη: Τυπογραφείο Ατλαντίδας.

- Παλιεράκης, Μ. (1917). Γενική επισκόπησης της εκ Κρήτης εις Αμερικνήν μεταναστεύσεως. Στο Α. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η ελληνική μετανάστευσις: Μελέται δευτεροετών φοιτητών* (σελ. 242-259). Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Α. Πετράκου.
- Παναγιωτόπουλος, Ι. (1955). Ο γυρισμός των Οδυσσέων. *Νέα Εστία*, 683, σελ. 260-262.
- Πανόπουλος, Κ. (1947). *Η εξομολόγησις του ληστήρχου Πανόπουλου προς την κοινωνίαν*. Πάτρα: Καγιάφας.
- Παντελάκης, Ν. (1998). Η διείσδυση της Εθνικής Τράπεζας στην αγορά των Ηνωμένων Πολιτειών. *Εμείς και Η Τράπεζα*, 12, σελ. 4-11.
- Παπαγεωργίου, Β. (2016). Μαστόροι της πέτρας: Από τα μαστοροχώρια της Κόνιτσας στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής. Στο Κ. Λιάμπη, Ν. Κατσοκούδης και Ν. Αναστασόπουλος (επιμ.), *Από την Άπειρο χώρα στην Μεγάλη Ήπειρο. Ηπειρώτες ακολουθώντας την υπερπόντια μετανάστευση προς τις ΗΠΑ. Τέλος του 19ου αιώνα έως τον Μεσοπόλεμο* (σελ. 130-143). Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Παπαγεωργίου, Κ. (1917). Η μετανάστευσις εν τω δήμω Ιθώμης (Καρδίτσης). Στο Α. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η ελληνική μετανάστευσις: Μελέται δευτεροετών φοιτητών* (σελ. 169-180). Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Α. Πετράκου.
- Παπαγιαννάκης, Λ. (1990). *Οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι 1882-1910*. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Παπαγιαννάκης, Μ. (1917). Η μετανάστευσις εν Κρήτη και ιδίως εν τω νομώ Χανίων. Στο Α. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η ελληνική μετανάστευσις: Μελέται δευτεροετών φοιτητών* (σελ. 226-241). Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Α. Πετράκου.
- Παπαγιάννης, Γ. (1917). Η μετανάστευσις εν Αργινίω και εν τη επαρχία Τριχωνίας. Στο Α. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η ελληνική μετανάστευσις: Μελέται δευτεροετών φοιτητών* (σελ. 113-124). Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Α. Πετράκου.
- Παπαδιαμάντης, Αλ. (1982). *Άπαντα τ. 2*. Αθήνα: Δόμος.
- Παπαδόπουλος, Γ. (2008). *Η μετανάστευση από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στην Αμερική (19ος αιώνας-1923): Οι ελληνικές κοινότητες της Αμερικής και η αλυτρωτική πολιτική της Ελλάδας*. Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Παπαδουλάκη, Α. (2011). *Ιστορία των τουριστικών επιχειρήσεων στο 19ο και 20ό αιώνα. Ο ρόλος και η εξέλιξη των ταξιδιωτικών γραφείων και πρακτορείων*. Διδακτορική διατριβή, Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών, ΕΑΠ.
- Παπαζαφειροπούλου, Σ. (2015). *Το εθνικό οδικό δίκτυο κατά την περίοδο 1930-1980. Η κουλτούρα του αυτοκινήτου στην Ελλάδα*. Διδακτορική διατριβή, Σχολή Εφαρμοσμένων Μαθηματικών και Φυσικών Επιστημών (ΑΚΕΔ), Ε.Μ.Π.
- Παπαθανασίου, Μ. (2003). *Μεγαλώνοντας στον ορεινό χώρο. Παιδιά και παιδική ηλικία στο Κροκύλειο Δωρίδας τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα*. Αθήνα: ΙΑΕΝ-ΚΝΕ/ΕΙΕ.
- Παπανικόλα, Έ. (2005). *Μια ελληνική οδύσσεια στην αμερικανική Δύση*. Αθήνα: Εστία.

- Παπανικόλας, Ζ. (Papanikolas, Z.) (2000). *Αμοιρολόιτος. Ο Λούις Τίκας και η σφαγή στο Λάντλοου*. Αθήνα: Κατάρτι.
- Παπαντωνόπουλος, Μ. (1991α). *Η Τρίπολη του χθες και του σήμερα*, τ.3. Τρίπολη: [χ.έ.].
- Παπαντωνόπουλος, Μ. (1991β). *Η Τρίπολη του χθες και του σήμερα*, τ.4. Τρίπολη: [χ.έ.].
- Παπαταξιάρχης, Ε. (2006). Ο κόσμος του καφενείου. Ταυτότητα και ανταλλαγή στον ανδρικό συμποσιασμό. Στο Ε. Παπαταξιάρχης και Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα: ανθρωπολογικές προσεγγίσεις* (σελ. 209-250). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Παρασκευόπουλος, Γ. (1896). *Ταξείδια ανά την Ελλάδα*. Αθήνα: Τυπογραφείον της «Κορίννης».
- Πατριωτικός Σύνδεσμος Στεμνιτσιωτών Τρικολώνων (1989). *1889-1989. Εκατό χρόνια δράσης*. Αθήνα: [χ.έ.].
- Πετμεζάς, Σ. (1999α). Αγροτική οικονομία. Στο Χρ. Χατζηωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Α1, Οι απαρχές 1900-1922* (σελ. 53-85). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Πετμεζάς, Σ. (1999β). Δημογραφία. Η δημογραφική συγκυρία: Η δεύτερη φάση της διαδικασίας «δημογραφικής μετάβασης» και η υπερατλαντική μετανάστευση. Στο Χρ. Χατζηωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Α1, Οι απαρχές 1900-1922* (σελ. 41-51). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Πετμεζάς, Σ. (2012). *Προλεγόμενα στην Ιστορία της ελληνικής αγροτικής οικονομίας του Μεσοπολέμου*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Πιζάνιας, Π. (1993). *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το Μεσοπόλεμο*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Ριάυλτ, C. (1987). Η βίωση της απουσίας στο χωριό: το Εδώ ανάμεσα στο Αλλού και το Άλλοτε. Δοκίμιο για την κατάσταση των Άνω Ραβενιών, χωριού της Ηπείρου. Στο Στ. Δαμιανάκος (επιμ.), *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα. Κοινωνιολογικές ανθρωπογεωγραφικές, εθνολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις* (σελ. 399-424). Αθήνα: Ε.Κ.Κ.Ε.
- Πολένης, Εμμ. (1945). *Εγκόλπιον μετανάστου*. Αθήνα: [χ.έ.].
- Ποταμιάνος, Ν. (2015). *Οι Νοικοκυραίοι. Μαγαζάτορες και βιοτέχνες στην Αθήνα 1880-1925*. Ηράκλειο: Π.Ε.Κ.
- Ποταμιάνος, Ν. (2016). Κρατική Πολιτική και συγκεντροποίηση του κεφαλαίου (1910-1929). Στο Χρ. Αγραντώνη, Λ. Παπαστεφανάκη και Μ. Χατζηγιάννου (επιμ.), *Αγορές και Πολιτική. Ιδιωτικά συμφέροντα και δημόσια εξουσία (18ος-20ός αιώνας)* (σελ. 287-299). Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας.
- Προκοπίδης, Χ. (1970). *Άρνα (Αρνοκατσατίνα) Λακεδαιμόνος*. Αθήνα: Τυπ. Β. Καρύδη-Α. Σιαφάκα.

- Ράπης, Δ. (1917). *Περί μεταναστεύσεως εν τη επαρχία Κορινθίας*. Στο Α. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η ελληνική μετανάστευσις: μελέται δευτεροετών φοιτητών* (σελ. 108-112). Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Α. Πετράκου.
- Ρηγίνος, Μ. (1987). *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα 1909-1936: Βιομηχανία-βιοτεχνία*. Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας Εμπορικής Τράπεζας Ελλάδος.
- Ριβέλλης, Πλ. (2006). Πάνος Ηλιόπουλος, Η περιπέτεια της ζωής και η ποίηση της φωτογραφίας. Στον κατάλογο Πάνος Ηλιόπουλος, *Η περιπέτεια της ζωής και η ποίηση της φωτογραφίας* (σελ. 11-21). Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.
- Ρίτσου-Γλέζου, Α. (1981). *Τα παιδικά χρόνια του αδελφού μου Γιάννη Ρίτσου*. Αθήνα: Κέδρος.
- Ροδάς, Μ. (1927). *Πώς βλέπω την Ελλάδα (Πελοπόννησος 1925)*. Αθήνα: Τύποις Εταιρείας Π. Δ. Σακελλάριος.
- Ροζάκος, Χρ. (1950). Οι πρώτοι Λακεδαιμόνιοι μετανάστες στην Αμερική. *Νέα Εστία*, 555, σελ. 1080-1084.
- Ρουμελιώτης, Π. (1983). *Η Μπαρμπίτσα και η Σκούρα της Λακεδαίμονος. Ιστορία και Λαογραφία*. Αθήνα: [χ.έ.].
- Ρούπα, Ευ. και Χεκίμογλου, Ευ. (2009). *Η ιστορία του αυτοκινήτου στην Ελλάδα: Εμπόριο και παραγωγή στη μέγγενη του κράτους (1894-1986)*. Αθήνα: Κέκκυρα.
- Σακελλάριος, Ι. (1917). *Περί της μεταναστεύσεως εν τω δήμω Λαυρεωτικής*. Στο Α. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η ελληνική μετανάστευσις: μελέται δευτεροετών φοιτητών* (σελ. 125-130). Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Α. Πετράκου.
- Σαραντοπούλου-Οικονομίδου, Μ. (1916). *Οι Έλληνες της Αμερικής όπως τους είδα*. Νέα Υόρκη: Τύποις Καταστημάτων D.C, DIVRY.
- Σγούρος, Δ. (2006). *Αυλωναρίτες μετανάστες: αφηγήσεις και μαρτυρίες*. Αυλωνάρι: Φωτογραφικό Ιστορικό Λαογραφικό Αρχείο Αυλωναρίου.
- Σεν, Α. (Sen, A.) (2006). *Η ανάπτυξη ως ελευθερία*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Σιταράς, Θ. (2018). *Ξεφυλλίζοντας παλιές εφημερίδες*. Αθήνα: Μίνωας.
- Σιώτου, Αλ. (2015). *Ερωτικό συναίσθημα, έμφυλες ταυτότητες και σχέσεις εξουσίας στο πλαίσιο της δια-εθνικής κινητικότητας μεταναστών*. Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Σοροβίγκα, Α. (2007). *Τα ευρωπαϊκά πρότυπα και οι ελληνικές κατευθύνσεις της εκπαίδευσης στην Οικιακή Οικονομία: Η Σχολή της Τεγέας (1918-1982)*. Διδακτορική διατριβή, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο.
- Σπηλιωτόπουλος, Ι. (1917). *Περί μεταναστεύσεως εν τη επαρχία Καλαβρύτων*. Στο Α. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η ελληνική μετανάστευσις: Μελέται δευτεροετών φοιτητών* (σελ. 104-108). Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Α. Πετράκου.

- Σταθάτος, Γ. (2008). *Παναγιώτης Φατσέας: Πρόσωπα των Κυθήρων*. Αθήνα: Εκδόσεις tetarto.
- Σταυρόπουλος, Ν. (1989). *Η Βαμβακού: Το μικρό χωριό και η μεγάλη ιστορία του*. Αθήνα: Σοκόλης.
- Σωνιέ, Γκ. (Saunier, G.) (2004). *Το δημοτικό τραγούδι της ξενιτιάς*. Αθήνα: Εστία.
- Σωτηροπούλου, Χρ. (1992). *Η Διασπορά στον ελληνικό κινηματογράφο: Επιδράσεις και επιρροές στη θεματολογική εξέλιξη των ταινιών της περιόδου 1945-1986*. Διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ.
- Τομαρά-Σιδέρη, Μ. (2006). Αιγυπτιώτης ευεργετισμός: Συλλογική ευποία και ατομική εποποιία. Στο Δ. Αρβανιτάκης (επιμ.), *Το φαινόμενο του ευεργετισμού στη Νεότερη Ελλάδα* (σελ. 47-59). Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.
- Τόμσον, Έντ. (Thompson, Ed.), (2008). *Χρόνος, εργασιακή πειθαρχία και βιομηχανικός καπιταλισμός* (μτφ. Βασίλης Τομανάς). Αθήνα: Νησίδες.
- Τουργέλη, Π. (2019). *Έλληνες της Αμερικής, εμβάσματα και μετασχηματισμός τοπικών κοινοτήτων στην Παλαιά Ελλάδα (1890-1940)*. Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.
- Τουρνάκης, Ι. (1923). *Μετανάστευσις και μεταναστευτική πολιτική εν Ελλάδι*. Αθήνα: [χ.έ].
- Τουρνάκης, Ι. (1930). *Διεθνής μεταναστευτική κίνησις και μεταναστευτική πολιτική*. Αθήνα: [χ.έ].
- Τραυλαντώνης, Α. (1913). Τα Χριστούγεννα του Αμερικάνου. *Εθνικόν Ημερολόγιον Σκόκου*, σελ. 305-316.
- Τριανταφυλλίδης, Μ. (1952). *Έλληνες της Αμερικής*. Αθήνα: [χ.έ].
- Τριανταφυλλίδης, Μ. (1963). Τα ελληνικά των Ελλήνων της Αμερικής. Στο *Άπαντα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, τ. ΙΙΙ* (σελ. 269-298). Θεσσαλονίκη: ΙΝΣ.
- Τσαούσης, Δ. (1917). Η μετανάστευσις εν τη επαρχία Ευρυτανίας. Στο Α. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η ελληνική μετανάστευσις: Μελέται δευτεροετών φοιτητών* (σελ. 181-194). Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Α. Πετράκου.
- Τσιμπιδάρος, Β. (2001). *Μανιάτικες αναμνήσεις*. Αθήνα: Ιωλκός.
- Τσολομήτης, Δ. (2000). *Στιγμιότυπα. Διηγήματα*. Αθήνα: [χ.έ].
- Τσουκαλάς, Κ. (1994). Παλιννόστηση και καταμερισμός της εργασίας. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 84-85, σελ. 28-33.
- Τσουκαλάς, Κ. (2005). *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Τσουκαλάς, Κ. (2006). *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Φουντανόπουλος, Κ. (1999). Μισθωτή εργασία. Στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Α2, Οι απαρχές 1900-1922* (σελ. 87-121). Αθήνα: Βιβλιόραμα.

- Φωτίου, Γ. (1917). Η μετανάστευσις εν τη νήσω Λέσβω. Στο Α. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η ελληνική μετανάστευσις: Μελέται δευτεροετών φοιτητών* (σελ. 261-272). Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Α. Πετράκου.
- Χάρης, Π. (1955). Ο Μάγος από το Σικάγο. *Νέα Εστία*, 683, σελ. 263-264.
- Χασιώτης, Ι. (1993). *Επισκόπηση της ιστορίας της νεοελληνικής διασποράς*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Χατζιωάννου, Ι. (1923). *Πανελλήνιον λέυκωμα εθνικής εκατονταετηρίδος 1821-1921: Η χρυσή βίβλος του ελληνισμού-βιομηχανίαν, εμπόριον, τ.Β*. Αθήνα: Εκδ. Οίκος Ι.Κ. Χατζιωάννου.
- Χατζιωσήφ, Χρ. (1999). Εισαγωγή. Στο Χρ. Χατζιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Α1, Οι απαρχές 1900-1922* (σελ. 9-39). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Χατζιωσήφ, Χρ. (2002). Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας». Στο Χρ. Χατζιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Β1, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940* (σελ. 9-57). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Χατζηνικολάου, Τρ. (2009). Οι πρώτοι Ρουμελιώτες που διέπλευσαν τον Ατλαντικό. *Εκκλησιαστική Παρέμβαση*, 152. Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <http://parembasis.gr/index.php/el/journal/archive> (Τελευταία πρόσβαση 6/02/2020).
- Χομπσμπάουμ, Ε. (Hobsbawm, E.) (2003). *Η Εποχή του κεφαλαίου 1848-1875*. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Χουλιάρκης, Μ. (1973). *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος 1821-1971*. Αθήνα: Τυπ. Ποταμίτη.
- Ψυχογιός, Δ. (1986). Συμβολή στη μελέτη των δημογραφικών φαινομένων του 19ου αιώνα. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 63, σελ. 133-200.
- Ψυχογιός, Δ. (1995). *Προίκες, φόροι, σταφίδα και ψωμί. Οικονομία και οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19ου αιώνα*. Αθήνα: Ε.Κ.Κ.Ε.

Ξενόγλωσση

- Abbott, Gr. (1909). A study of the Greeks in Chicago. *American Journal of Sociology*, 15 (3), pp. 379-393.
- Agoumy, T. (2007). The transformative impact of transfer originating from migration on local socio-economic dynamics. In S. Gupta and T. Omoniyi (eds), *The cultures of economic migration: international perspectives* (pp. 77-85). Aldershot, UK: Ashgate.
- Ahmad, A. (2009). Bodies that (don't) matter: desire, eroticism and melancholia in pakistani labour migration. *Mobilities*, 4 (3), pp. 309-327.
- Alessios, A. (1926). *The Greek immigrant and his reading*. Chicago: American Library Association.

- Anagnostou, Y. (2004). Forget the past, remember the ancestors! Modernity, 'whiteness,' american hellenism, and the politics of memory in early greek America. *The Journal of Modern Greek Studies*, 22, pp. 25-71.
- Appadurai, A. (1986). Introduction: commodities and the politics of value. In A. Appadurai (eds), *The social life of things. Commodities in cultural perspective* (pp. 3-63). Cambridge: Cambridge UP.
- Appadurai, A. (1996). *Modernity at large: Cultural dimensions of globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Aspraki, G. (2004). Karagatsiot voluntary associations: 'Out of love for our village.' *Journal of Modern Greek Studies*, 22 (2), pp. 137-172.
- Avdela, E. (2006). Genre, famille et strategies de travail. In E. Avdela (eds), *Le genre entre classe et nation. Essai d' historiographie gecque* (pp. 37-60). Paris: Sillepse.
- Balch, E. (1910). *Our Slavic fellow citizens*. New York: Charities Publication Committee.
- Baldassar, L. (2007). Transnational families and aged care: The mobility of care and the migrancy of ageing. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 33 (20), pp. 275-297.
- Baldassar, L. (2008). Missing kin and longing to be together: Emotions and the construction of co-presence in transnational relationships. *Journal of Intercultural Studies*, 29 (3), pp. 247-266.
- Baldassar, L. and Merla L. (2014). Locating transnational care circulation in migration and family studies. In L. Baldassar and L. Merla (eds), *Transnational families, migration and the circulation of care: Understanding mobility and absence in family life* (pp. 25-58). New York: Routledge.
- Baldassar, L., Baldock, C. and Wilding R. (2007). *Families caring across borders: Transnational migration, ageing and long distance care*. London: Palgrave Macmillan.
- Basch, L., Glick-Schiller, N. and Szanton Blanc, Cr. (1994). *Nations unbound: Transnational projects, post-colonial predicaments and deterritorialized nation-states*. New York: Gordon and Breach.
- Basu, P. and Coleman, S. (2008). Introduction: Migrant worlds, material cultures. *Mobilities*, 3 (3), pp. 313-330.
- Boccagni, P. and Decimo, Fr. (2013). Mapping social remittances. *Migration Letters*, 10 (1), pp. 1-10.
- Borges, M. and Cancian, S. (2016). Reconsidering the migrant letter: from the experience of migrants to the language of migrants. *The History of the Family*, 21 (3), pp. 281-290.
- Bretell, C. (1986). *The men who migrate and the women who wait: Population and history in a portuguese parish*. Princeton: Princeton University.
- Breton, R. (1964). Institutional completeness of ethnic communities and the personal relations of immigrants. *American Journal of Sociology*, 70 (2), pp. 193-205.

- Brubaker, R. and Cooper, Fr. (2000). Beyond 'identity'. *Theory and Society*, 29, pp. 1-47.
- Brunnbauer, U. (2016). *Globalizing southeastern Europe. Emigrants, America, and the state since the late nineteenth century*. Lanham, Md: Lexington Books.
- Bryceson, D. and Vuorela, U. (2002). Transnational families in the twenty-first century. In D. Bryceson and U. Vuorela (eds), *The transnational family. New european frontiers and global networks* (pp. 3-30). Oxford: Berg Publishers.
- Burgess, Th. (1913). *Greeks in America*. Boston: Sherman, French & Company.
- Burrell, K. (2008). Materialising the border: Spaces of mobility and material culture in migration from post-socialist Poland. *Mobilities*, 3 (3), pp. 353-373.
- Caglar, A. (2006). Hometown associations, the rescaling of state spatiality and migrant grassroots transnationalism. *Global Networks*, 6 (1), pp. 1-22.
- Cancian, S. (2010). *Families, lovers, and their letters: Italian postwar migration to Canada*. Winnipeg: University of Manitoba Press.
- Carling, J. (2008). The human dynamics of migrant transnationalism. *Ethnic and Racial Studies*, 31 (8), pp. 1452-1477.
- Cassarino, J. (2014). Return migrants' entrepreneurship. In J. Cassarino (eds), *Reintegration and development* (pp.111-123). Florence: European University Institute, RSCAS.
- Chrissochoidis, I. (2013). *Spyros P. Skouras, memoirs (1893-1953)*. Stanford: Brave World.
- Christou, A. (2006). *Narratives of place, culture and identity: Second-generation Greek-Americans return "home"*. Amsterdam: Amsterdam UP.
- Cinèl, D. (1991). *The national integration of Italian return migration 1870-1929*. New York: Cambridge UP.
- Coe, C. (2012). Growing up and going abroad: how ghanaiian children imagine transnational migration. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 38 (6), pp. 913-931.
- Constant, C. (2005). *Austin Lunch. Greek-american recollections*. River Vale, NJ: Cosmos Publishing.
- Dannecker, P. (2009). Migrant visions of development: a gendered approach. *Population, Space and Place*, 15 (2), pp. 119-132.
- De Haas, H. (2006). The social and cultural Impacts of international migration on moroccan sending communities: a review. In P. Bos and W. Fritschy (eds), *Morocco and the Netherlands: society, economy, culture* (pp. 124-137). Amsterdam: VU University Press.
- De Haas, H. (2007). Remittances, migration and social development. A conceptual review of the literature. In *Programme on Social Policy and Development*, Paper No34. Geneva: UNRISD.
- De Haas, H. (2008). *Migration and development: a theoretical perspective*. IMI working paper 9. Oxford: IMI.

- Douglas, M. and Isherwood, B. (1996). *The world of goods: Towards an anthropology of consumption*. London, New York: Routledge.
- Dreby, J. and Atkins, T. (2010). Inequalities in transnational families. *Sociology Compass*, 4 (8), pp. 673-689.
- Dritsas, M. (1998). The advent of the tourist industry in Greece during the twentieth century. In Fr. Amatori, G. Jones and A. Colli (eds), *Deindustrialization and reindustrialization in 20th century Europe* (pp. 181-201). Milan: Franco Angeli.
- Efremkin, E. (2016). At the intersection of modernities: migrants as agents of economic and cultural change. *Journal of Contemporary History*, 51 (3), pp. 531-554.
- Fairchild, H. (1911). *Greek immigration to the United States*. New Haven: Yale University Press.
- Faist, Th. (2000). *The volume and dynamics of international migration and transnational spaces*. New York: Oxford University Press.
- Faist, Th. (2008). Migrants as transnational development agents: an inquiry into the newest round of the migration-development nexus. *Population, Space and Place*, 14, pp. 21-42.
- Ferguson, J. (1992). The country and the city on the Copperbelt. *Cultural Anthropology*, 7 (1), pp. 80-92.
- Ferriman, Z. (1910). *Home life in Hellas. Greece and the Greeks*. London: Mills & Boon.
- Fitzgerald, D. (2004). Beyond 'transnationalism': Mexican hometown politics at an american labour union. *Ethnic and Racial Studies*, 27 (2), pp. 228-247.
- Fitzgerald, D. (2008). Colonies of the little motherland: membership, space, and time in mexican migrant hometown associations. *Comparative Studies in Society and History*, 50 (1), pp. 145-169.
- Foner, N. (1997). What's new about transnationalism? New York immigrants today and at the turn of the century. *Diaspora*, 6 (3), pp. 355-375.
- Foner, N. (2000). *From Ellis Island to JFK: New York's two great waves of immigration*. New Haven: Yale University Press.
- Fox, J. and Bada, X. (2008). Migrant organization and hometown impacts in rural Mexico. *Journal of Agrarian Change*, 8 (2&3), pp. 435-461.
- Gardner, K. (1993). Desh-Bidesh: Sylheti images of home and away. *Man*, 28 (1), pp. 1-15.
- Gardner, K. and Grillo, R. (2002). Transnational households and ritual: an overview. *Global Networks*, 2 (3), p. 179-190.
- Gell, A. (1986). Newcomers to the world of goods: consumption among the Muria Gonds. In A. Appadurai (eds), *The social life of things. Commodities in cultural perspective* (pp. 110-137). Cambridge: Cambridge UP.
- Georgakas, D. (1987). The Greeks in America. *Journal of the Hellenic Diaspora*, 14 (1-2), pp. 5-53.

- Georgakas, D. (1992). *Greek America at work*. New York: Labor Resource Center of Queens College.
- Gerber, D. (2006). *Authors of their lives: The personal correspondence of British immigrants to North America in the nineteenth century*. New York: New York UP.
- Glick-Schiller, N. (1999). Transmigrants and nation states: something old and something new in the U.S. immigrant experience. In C. Hirschman, P. Kasinitz and J. DeWind (eds), *The handbook of international migration* (pp. 94-120). New York: The Russell Sage Foundation.
- Glytsos, N. (1988). Remittances in temporary migration: a theoretical model and its testing with the Greek-German experience. *Weltwirtschaftliches Archiv*, 124 (3), pp. 524-549.
- Glytsos, N. and Katseli, L. (2005). Greek migration: the two faces of Janus. In K. Zimmermann (eds), *European migration. What do we know* (pp. 337-388). Oxford: Oxford UP.
- Godley, A. (2006). Selling the sewing machine around the world: Singer's international marketing strategies, 1850-1920. *Enterprise & Society*, 7 (2), pp. 266-314.
- Golbert, R. (2001). Transnational orientations from home: Constructions of Israel and transnational space among Ukrainian Jewish youth. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 27 (4), pp. 713-731.
- Goldring, L. (1998). The power of status in transnational social fields. In M. Smith and L. Guarnizo (eds), *Transnationalism from below* (pp. 165-195). New Brunswick: Transaction Publishers.
- Goldring, L. (2001). The gender and geography of citizenship in Mexico-U.S. transnational spaces. *Identities*, 7 (4), pp. 501-537.
- Goldring, L. (2004). Family and collective remittances to Mexico: a multi-dimensional typology. *Development and Change*, 35 (4), pp. 799-840.
- Gounaris, B. (1989). Emigration from Macedonia in the early twentieth century. *Journal of Modern Greek Studies*, 7, pp. 133-153.
- Guarnizo, L. (2003). The economics of transnational living. *International Migration Review*, 37 (3), pp. 666-699.
- Guarnizo, L. and Smith, M. (1998). The locations of transnationalism. In M. Smith and L. Guarnizo (eds), *Transnationalism from below* (pp. 3-34). New Brunswick: Transaction Publishers.
- Guarnizo, L., Portes, A. and Haller, W. (2003). Assimilation and transnationalism: Determinants of transnational political action among contemporary migrants. *American Journal of Sociology*, 108 (6), pp. 1211-1248.
- Gupta, A. and Ferguson, J. (1992). Beyond 'culture': Space, identity, and the politics of difference. *Cultural Anthropology*, 7 (1), pp. 6-23.

- Handlin, O. (1951/2002). *The uprooted: The epic story of the great migration that made the American people*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Hannerz, U. (1996). *Transnational connections: Culture, people, places*. London: Routledge.
- Helliwell, C. and Hindess, B. (2005). The temporalizing of difference. *Ethnicities*, 5 (3), pp. 414-418.
- Hoerder, D. (2002). *Cultures in contact. World migrations in the second millennium*. Durham: Duke University Press.
- Holt, H. (1906/2000). *The life stories of undistinguished Americans as told by themselves*. London, New York: Routledge.
- Howes, D. (1996). Introduction. Commodities and cultural borders. In D. Howes (eds), *Cross-cultural consumption. Global markets, local realities* (pp. 1-16). London, New York: Routledge.
- Hsu, M. (2000). *Dreaming of gold, dreaming of home: Transnationalism and migration between the United States and South China, 1882-1943*. Stanford: Stanford UP.
- Hutchison, Th. (1913). *An American soldier under the Greek flag at Bezanie*. Nashville, Tenn: Greek-American Publishing Company.
- Itzigsohn, J. and Giorguli-Saucedo, S. (2002). Immigrant incorporation and sociocultural transnationalism. *International Migration Review*, 36 (3), pp. 766-798.
- Itzigsohn, J., Dore-Cabral, C., Hernandez-Medina, E. and Vazquez, O. (1999). Mapping Dominican transnationalism: narrow and broad transnational practices. *Ethnic and Racial Studies*, 22 (2), pp. 316-339.
- Jiemin, B. (2003). The gendered biopolitics of marriage and immigration: A study of pre-1949 Chinese immigrants in Thailand. *Journal of Southeast Asian Studies*, 34 (1), pp. 127-151.
- Jones, B. (2004). 'Raising the wind': Emigrating from Wales to the USA in the late nineteenth and early twentieth centuries. Annual Public Lecture for 2003. Cardiff: Cardiff University. Available online at: <http://orca.cf.ac.uk/48163/> (Τελευταία πρόσβαση 6/02/2020)
- Kitto, H. (1933). *In the mountains of Greece*. London: Methuen & Co.Ltd.
- Kivisto, P. (2001). Theorizing transnational immigration: a critical review of current efforts. *Ethnic and Racial Studies*, 24 (4), pp. 549-577.
- Kopitoff, I. (1986). The cultural biography of things: commoditization as process. In A. Appadurai (eds), *The social life of things. Commodities in cultural perspective* (pp. 64-91). Cambridge: Cambridge UP.
- Kopliku, B. (2019). Re-adjustment in the home country. The effects of return migration and transnationalism. *Research in Social Change*, 11 (1), pp. 42-61.
- Kurien, P. (2008). A socio-cultural perspective on migration and economic development: middle eastern migration from Kerala, India. In J. DeWind and J. Holdaway

- (eds), *Migration and development within and across borders: Research and policy perspectives on internal and international migration* (pp. 189-218). Geneva: IOM.
- Kyle, D. (2000). *Transnational peasants: Migrations, networks, and ethnicity in Andean Ecuador*. Baltimore: The Johns Hopkins UP.
- Lacroix, T. (2010a). *Bonding collective? The moral infrastructures of transnational hometown networks*. IMI Working Paper n°27, University of Oxford: IMI. Available online at <https://www.migrationinstitute.org/publications/wp-27-10> (Τελευταία πρόσβαση 6/02/2020)
- Lacroix, T. (2010b). *Hometown organisations and development practices: Paper 2 of 2 on 'The migrant organisations of development: Unveiling the meta-structures of transnationalism'*. IMI Working Paper n°28, University of Oxford: IMI. Available online at <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00820321> (Τελευταία πρόσβαση 6/02/2020)
- Lacroix, T. (2012). Transnationalisme villageois et développement: Kabyles algériens, Chleuhs marocains en France et Panjabis indiens en Grande-Bretagne. *Revue Européenne des Migrations Internationales*, 28, pp. 71–84. Available online at: <https://journals.openedition.org/remi/5777> (Τελευταία πρόσβαση 6/02/2020)
- Landolt, P., Autler, L. and Baires, S. (1999). From Hermano Lejano to Hermano Mayor: the dialectics of Salvadoran transnationalism. *Ethnic and Racial Studies*, 22 (2), pp. 290-315.
- Levitt, P. (1998). Social remittances: migration driven local-level forms of cultural diffusion. *International Migration Review*, 32 (4), pp. 926-948.
- Levitt, P. (2001a). *The transnational villagers*. Berkeley: University of California Press.
- Levitt, P. (2001b). Transnational migration: taking stock and future migrations. *Global Networks: A Journal of Transnational Affairs*, 1 (3), pp. 195-216.
- Levitt, P. (2003). 'You know, Abraham was really the first immigrant': religion and transnational migration. *International Migration Review*, 37 (3), pp. 847-873.
- Levitt, P. and Dehesa, R. (2003). Transnational migration and the redefinition of the state: variations and explanations. *Ethnic and Racial Studies*, 26 (4), pp. 587-611.
- Levitt, P. and Glick-Schiller, N. (2004). Conceptualizing simultaneity: a transnational society field perspective on society. *International Migration Review*, 38 (3), pp. 1002-1039.
- Levitt, P. and Jaworsky, B. (2007). Transnational migration studies: past developments and future trends. *Annual Review of Sociology*, 33 (1), pp. 129-156.
- Levitt, P. and Lamba-Nieves, D. (2011). Social remittances revisited. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 37 (1), pp. 1-22.
- Levitt, P. and Lamba-Nieves, D. (2013). Rethinking social remittances and the migration-development nexus from the perspective of time. *Migration Letters*, 10 (1), pp. 11-22.

- Levitt, P., DeWind, J. and Vertovec, S. (2003). International perspectives on transnational migration: an introduction. *International Migration Review*, 37 (3), pp. 565-575.
- Lopez, S. (2010). The remittance house. Architecture of migration in rural Mexico. *Buildings & Landscapes: Journal of the Vernacular Architecture Forum*, 17 (2), pp. 33-52.
- Love, J. (1995). *McDonald's: behind the arches*. New York: Bantam Books.
- Lucassen, L. (2006). Is transnationalism compatible with assimilation? Examples from western Europe since 1850. *IMIS Beiträge*, 29, pp. 11-31.
- Macdougall, J. (2003). Transnational commodities as local icons: Barbie dolls in Mexico. *The Journal of Popular Culture*, 37 (2), pp. 257-275.
- Mahler, S. (1998). Theoretical and empirical contributions towards a research agenda for transnationalism. In S. Peter and L. Guarnizo (eds), *Transnationalism from below* (pp. 64-100). New Brunswick: Transaction Publishers.
- Mahler, S. (2001a). Suburban transnational migrants: Long Island's Salvadorans. In H. Cordero-Guzmán, R. Smith and R. Grosfoguel (eds), *Migration, race and transnationalization in New York City* (pp. 109-130). Philadelphia: Temple UP.
- Mahler, S. (2001b). Transnational relationships: the struggle to communicate across borders. *Identities*, 7 (4), pp. 583-619.
- Mahler, S. and Pessar, P. (2001). Gendered geographies of power: analyzing gender across transnational spaces. *Identities*, 7 (4), pp. 441-459.
- Marshall, Gr. (1938). *Eternal Greece*. Rochester, NY: Dubois Press.
- Martin, P. (1913). *Greece of the 20th century*. London: T. F. Unwin.
- Mazzucato, V. (2011). Reverse remittances in the migration-development nexus: two-way flows between Ghana and the Netherlands. *Population, Space and Place*, 17, pp. 454-468.
- Mears, E. (1929). *Greece today: The aftermath of the refugee impact*. California: Stanford UP.
- Mercer, C., Page, B. and Evans, M. (2009). Unsettling connections: transnational networks, development and african home associations. *Global Networks*, 9 (2), pp. 141-161.
- Miller, D. (2008). *The comfort of things*. Cambridge: Polity Press.
- Miller, W. (1905). *Greek life in town and country*. London: George Newnes.
- Mills, M. (1997). Contesting the margins of modernity: Women, migration, and consumption in Thailand. *American Ethnologist*, 24 (1), pp. 37-61.
- Morawska, E. (1991). Return migrations: theoretical and research agenda. In R. Vecoli and S. Sinke (eds), *A century of european migrations 1830-1930* (pp. 277-292). Urbana, Chicago: University of Illinois Press.
- Morawska, E. (2001a). Immigrants, transnationalism, and ethnicization: A comparison of this great wave and the last. In G. Gerstle and J. Mollenkopf (eds), *E pluribus unum? Contemporary and historical perspectives on immigrant political incorporation* (pp. 175-212). New York: Russell Sage.

- Morawska, E. (2001b). Structuring migration: the case of Polish income-seeking travelers to the West. *Theory and Society*, 30 (1), pp. 47-80.
- Moskos, C. (1990). *Greek Americans. Struggle and success*. New Brunswick, London: Transaction Publishers.
- Moya, C. (2005). Immigrants and associations: a global and historical perspective. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31 (5), pp. 833-864.
- Núñez, X. (2005). Visible and invisible remittances: some notes on transatlantic return migration and its effects on Iberian societies, 1850-1950. *Przegląd Polonijny, Krakow*, 31 (1&115), pp. 117-142.
- Olwig, K. (1999). Narratives of the children left behind: Home and identity in globalised Caribbean families. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 25 (2), pp. 267-284.
- Orozco, M. (2002). Globalization and migration: The impact of family remittances in Latin America. *Latin American Politics and Society*, 44 (2), pp. 41-66.
- Osella, F. and Osella, C. (2000). Migration, money and masculinity in Kerala. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 6 (1), pp. 117-133.
- Papademetriou, D. and Martin, P. (1991). *The unsettled relationship. Labor migration and economic development*. New York: Greenwood Press.
- Papastergiadis, N. (2000). *The turbulence of migration: globalization, deterritorialization and hybridity*. Cambridge: Polity Press/Blackwell Publishers.
- Pessar, P. and Mahler, S. (2003). Transnational migration: bringing gender in. *The International Migration Review*, 37 (3), pp. 812-846.
- Petmezas, S. (1995). Diverse responses to agricultural income crisis in a South-Eastern European economy: Transatlantic emigration from Greece (1894-1924). In I. Zilli (eds), *Fra spazio e tempo. Studi in onore di Luigi De Rosa, III, Il Novecento* (pp. 427-487) Napoli: Edizioni Scientifiche Italiane.
- Philibert, J. and Jourdan, C. (1996). Perishable goods. Modes of consumption in the Pacific Islands. In D. Howes (eds), *Cross-cultural consumption. Global markets, local realities* (pp. 55-73). London, New York: Routledge.
- Polyzos, N. (1947). *Essai sur l'émigration grecque. Etude démographique économique et sociale*. Paris: Recueil Sirey.
- Portes, A. (1999). Conclusion: towards a new world. The origins and effects of transnational activities. *Ethnic and Racial Studies*, 22 (2), pp. 463-477.
- Portes, A. (2003). Conclusion: theoretical convergencies and empirical evidence in the study of immigrant transnationalism. *International Migration Review*, 37 (3), pp. 874-892.
- Portes, A. and Fernández-Kelly, P. (2015). *The state and the grassroots: immigrant transnational organizations in four continents*. New York: Berghahn Books.
- Portes, A. and Landolt, P. (2000). Social capital: promise and pitfalls of its role in development. *Journal of Latin American Studies*, 32 (2), pp. 529-547.

- Portes, A., Escobar, C. and Radford, A. (2007). Immigrant transnational organizations and development: a comparative study. *International Migration Review*, 41 (1), pp. 242-281.
- Portes, A., Guarnizo, L. and Haller, W. (2002). Transnational entrepreneurs: an alternative form of immigrant economic adaptation. *American Sociological Review*, 67 (2), pp. 278-298.
- Portes, A., Guarnizo, L. and Landolt, P. (1999). The study of transnationalism: pitfalls and promise of an emergent research field. *Ethnic and Racial Studies*, 22 (2), pp. 217-237.
- Pribilsky, J. (2004). 'Aprendemos a convivir': Conjugal relations, co-parenting, and family life among ecuadorian transnational migrants in New York City and the Ecuadorian Andes. *Global Networks*, 4 (3), pp. 313-334.
- Reeder, L. (2003). *Widows in white: Migration and the transformation of rural women, Sicily, 1880-1928*. Toronto: University of Toronto Press.
- Rex, J., Joly, D. and Wilpert, C. (1987). *Immigrant associations in Europe*. Aldershot: Gower.
- Salih, R. (2002). Shifting meanings of 'home'. Consumption and identity in Moroccan women's transnational practices between Italy and Morocco. In N. Al-Ali and K. Koser (eds), *New approaches to migration? Transnational communities and the transformation of home* (pp. 51-67). London, New York: Routledge.
- Saloutos, Th. (1956). *They remember America: the story of the repatriated Greek-Americans*. Berkeley: University of California Press.
- Saloutos, Th. (1964). *The Greeks in the United States*. Cambridge: Harvard UP.
- Sardinha, J. (2009). *Immigrant associations, integration and identity. Angolan, Brazilian and Eastern European communities in Portugal*. Amsterdam: Amsterdam UP.
- Sassen-Koob, S. (1979). Formal and informal associations: Dominicans and Colombians in New York. *International Migration Review*, 13 (2), pp. 314-332.
- Savaş, Ö. (2014). Taste diaspora: The aesthetic and material practice of belonging. *Journal of Material Culture*, 19 (2), pp. 185-208.
- Schervish, P. and Herman, A. (1988). *Empowerment and beneficence: Strategies of living and giving among the wealthy*. Boston: Boston College, Social Welfare Research Institute.
- Schewel, K. (2020). Understanding immobility: moving beyond the mobility bias in migration studies. *International Migration Review*, 54 (2), pp.328-355.
- Schrover, M. (2006). 'Whenever a dozen Germans meet . . .' German organisations in the Netherlands in the nineteenth century. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 32 (5), pp. 847-864.
- Schrover, M. and Vermeulen, F. (2005). Immigrant organisations. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31 (5), pp. 823-832.

- Smith, M. and Guarnizo, L. (eds) (1998). *Transnationalism from below (Comparative Urban and Community Research, 6)*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Smith, R. (1998). Transnational localities: community, technology and the politics of membership within the context of Mexico and U.S. migration. In M. Smith and L. Guarnizo (eds), *Transnationalism from below* (pp. 196-238). New Brunswick: Transaction Publishers.
- Smith, R. (2003). Diasporic membership in historical perspective: comparative insights from the Mexican, Italian and Polish cases. *International Migration Review*, 37 (3), pp. 724-759.
- Smith, R. (2006). *Mexican New York. Transnational lives of new immigrants*. Berkeley: University of California Press.
- Sørensen, N. and Stepputat, F. (2001). Narrations of authority and mobility. *Identities*, 8 (3), pp. 313-342.
- Soyer, D. (1997). *Jewish immigrant associations and american identity in New York, 1880-1939*. Cambridge: Harvard UP.
- Stewart, C. (2006). Forget homi! Creolization, omogeneia and the Greek diaspora. *Diaspora*, 15 (1), pp. 61-88.
- Sutton, S. (2008). The ruins of engagement: rural landscapes and Greek American immigration. In K. Kourelis (eds), *The archaeology of xenitia: Greek immigration and material culture* (pp. 7-14). Athens: American School of Classical Studies.
- Taylor, E. (1999). The new economics of labour migration and the role of remittances in the migration process. *International Migration*, 37 (1), pp. 63-88.
- Thistlethwaite, F. (1960/1991). Migration from Europe overseas in the 19th and 20th centuries. In R. Vecoli and S. Sinke (eds), *A century of European migrations, 1930-1930* (pp. 17-58). Urbana: University of Illinois Press.
- Thomas, W. and Znaniecki, F. (1918). *The Polish peasant in Europe and America: Monograph of an immigrant group*. Boston: The Gorham Press.
- Toynbee, A. (1915). Greece. In N. Forbes, A. Toynbee, D. Mitrany and D. Hogarth (eds), *The Balkans: A history of Bulgaria, Serbia, Greece, Rumania, Turkey* (pp. 136-210). Oxford: Clarendon Press.
- Tsolidis, G. (2009). Living diaspora 'back home': daughters of Greek emigrants in Greece. In E. Tastsoglou (ed.), *Women, gender, and diasporic lives. Labor, community, and identity in Greek migrations* (pp. 181-196). Lanham: Lexington Books.
- Vecoli, R. (1964). Contadini in Chicago: A critique of the uprooted. *The Journal of American History*, 51 (3), pp. 404-417.
- Vecoli, R. (1991). Introduction. In R. Vecoli and S. Sinke (eds), *A century of european migrations, 1830-1930* (pp. 1-14). Urbana: University of Illinois Press.
- Vertovec, S. (2004). Migrant transnationalism and modes of transformation. *International Migration Review*, 38 (3), pp. 970-1001.

- Vertovec, S. (2009). *Transnationalism*. London, New York: Routledge.
- Vlachos, E. (1968). *The assimilation of Greeks in the United States: with special reference to the greek community of Anderson, Indiana*. Athens: E.K.K.E.
- Vuorela, U. (2002). Transnational families: imagined and real communities. In D. Bryceson and U. Vuorela (eds), *The transnational family. New european frontiers and global networks* (pp. 63-82). Oxford: Berg Publishers.
- Waldinger, R. (2008). Immigrant 'transnationalism' and the presence of the past. In E. Barkan, H. Diner and A. Kraut (eds), *From arrival to incorporation: Migrants to the U.S. in a global era* (pp. 267-285). New York: New York UP.
- Waldinger, R. (2010). Rethinking transnationalism. *Revista de Metodología en Ciencias Sociales*, 19, pp. 21-38.
- Waldinger, R. (2015). *The cross-border connection. Immigrants, emigrants and their homelands*. Cambridge: Harvard UP.
- Waldinger, R. and Fitzgerald D. (2004). Transnationalism in question. *American Journal of Sociology*, 109 (5), pp. 1177-1195.
- Waldinger, R., Popkin, E. and Magana, H. (2008). Conflict and contestation in the cross-border community: Hometown associations reassessed. *Ethnic and Racial Studies*, 31 (5), pp. 843-870.
- Werbner, P. (1985). The organization of giving and ethnic elites: Voluntary associations amongst Manchester Pakistanis. *Ethnic and Racial Studies*, 8 (3), pp. 368-388.
- Wimmer, A. and Glick-Schiller, N. (2002). Methodological nationalism and beyond: nation-state building, migration and the social sciences. *Global Networks*, 2 (4), pp. 301-334.
- Wyman, M. (1993). *Round- trip to America. The Immigrants return to Europe, 1880-1930*. Ithaca: Cornell UP.
- Xenides, J. (1922). *The Greeks in America*. New York: George H. Doran Company.
- Zabin, C. and Rabadan, L. (1998). *Mexican hometown associations and Mexican immigrant political empowerment in Los Angeles*. Working Paper Series. Washington: The Aspen Institute.
- Zelizer, V. (1989). The social meaning of money: 'Special moneis'. *American Journal of Sociology*, 95 (2), pp. 342-377.

